INDEX TO VOL. II.

	PAGE
Barbara, letter on the Sanskrit name	250
Hari-vilása	79,101
" preface to	78
Híránanda Chaube, Pandit, notice of	70
Hindu Philosophy, letter on the Translation of	116
Indirápati-paríkshá	37,110
Idolatry, letter on	88
I'śwara-pratyabhijñá-sútra-vimarśiní	236,255
I'śwara-pratyabhijñá-vimarśinyá bhúmiká	235
Jayadeva, A Lyric of	47
Kádambarí-kathá-sára	3,29,52
Leprosy, notice of Dr. Bháu Dájís cure for	271
My Duty towards my Neighbour (from the Church Chatechism and the Mahábhárata &c)	160
Marriage	162
Messenger Cloud	184,204,253,272
Nareśwara-paríkshá	72,93,119,141,145,165,169,187,211
" preface to	71
Nareśwara-paríkshopasaṅhárah	248
Nyáya-swarúpa-nirúpaṇam	109,155
Notice of Books &c.	116
Prakaraṇa-panchiká	1,23,49,71
Prakaraṇa-panchikopsaṇharaṇam	71
Priests, Relations of the, to the other classes of Indian Society, in the Vedic Age (from Journal R A. S)	18,42
Publications received, notice of	69,70,274
Prasanna-rághava Nátaka	127,150,174,197,221,242,262
Prasanna-rághava-nátaka-prastávaná	126
Pandits, and their manner of Teaching	207,250
Rámáyaṇa, translations from the	12,38,65,87,134,161
Rájá of Benares, and the Dove	139
Sánkhya system of philosophy, on the	11
Sáhitya-Darpaṇa, translation of the	14,61,111,156,181,228,248
" letter on the	118
Siddhánta-tattwa-viveka-paríkshá	32,201
True Glory	115
Vedánta, The Gist of the, as a Philosophy	47,67
" on the Ontology of the	91,136,162
Vedánta-paribháshá letter on the translation of the	140

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 13. Benares June 1st, 1867. Vol. II.

॥ निर्मलाञ्जनं नाम ॥

॥ प्रकरणपञ्चिकायां सप्तमं प्रकरणम् ॥

अपौरुषेये संबन्धे सिद्धे शब्दार्थयोर्द्वयोः ।
प्रामाण्यं वेदवाक्यानामिति स प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

यदि पौरुषेय एव शब्दानामर्थैः सह संबन्धो भवेत् तदा प्रमाणान्तरगोचरेष्वेवार्थेषु पुरुषाणां संकेतकरणशक्तेरपूर्वात्मनि च वेदार्थे प्रमाणानामवकाशाभावात् तत्र संकेताभावादसंकेतिते च वाचकत्वाभ्युपगमे दुर्लभमेव वेदवाक्यानां प्रामाण्यमापद्यत इत्यर्थवानेवायमपौरुषेयशब्दार्थसंबन्धप्रतिपादनयत्नः ।

तत्र शब्दार्थसंबन्धं पौरुषेयं प्रचक्षते ।
जगदीश्वरनिर्माणं वदन्तो वेदवादिनः ॥

अनादौ हि वृद्धव्यवहारपरम्परायां सत्यां वृद्धव्यवहारप्रसिद्धो वाच्यवाचकभावः शब्दार्थयोरपौरुषेयः प्रसिध्येत् । तथाहि । वृद्धानां स्वार्थेन व्यवहारप्रमाणमुपशृण्वन्तो बालाः शब्दश्रवणसमनन्तरभाविना चेष्टाविशेषेण विशिष्टार्थविषयां मनीषां कल्पयन्तो वाच्यवाचकतां शब्दस्याध्यवस्यन्ति । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदा तेऽप्यनयैव दिशा व्युत्पद्यन्ते स्म । येभ्यश्च वृद्धेभ्यस्ते व्युत्पत्तिमलभन्त तेऽप्यन्येभ्यस्तेऽप्यन्येभ्य इति विनापि संकेतयितारं पुरुषमुपपद्यत एव शब्दार्थयोरनादिवृद्धपरम्पराव्यवहारदर्शनसिद्धः संबन्धः । नो खल्वनादितैव वृद्धव्यवहारपरम्पराया उपपत्तिमती । तथाहि विदांकुर्वन्तु भवन्तः । तरुभुवनादिकं सर्वं सावयवमवसीयते । यच्च नाम सावयवं तदवयवव्यतिषङ्गबलसमासादितात्मलाभं । पश्यामो हि वयं तन्तुव्यतिषङ्गाधीनात्मलाभं पटं । कटं च वीरणसंयोगसंपादितसत्ताकं सावयवम् । एषा च दिक् क्रमादन्त्यावयविभ्योऽवतरन्त्याद्व्यणुकमवतिष्ठते । अर्थश्च नियतसंयोगो नियतोऽन्यतरकर्मज उभयकर्मजो वाभ्युपगमनीयः । कर्म च परमाणुष्वदृष्टवत् क्षेत्रज्ञसंयोगादन्यस्य कारणस्याभावात् । नचादृष्टमलब्धप्रवृत्ति कार्याय पर्याप्तमचेतनत्वाद्वासीवत् । नचानधिष्ठितं प्रवृत्तिमुपलभते । न खल्वनधिष्ठिता वर्धकिना वासी वर्धनाय प्रवर्तते । तदेवमदृष्टमपि क्षेत्रज्ञसमवायि चेतनाधिष्ठितं कार्याय प्रवर्तत इति दर्शनबलेनावश्यमभ्युपेतव्यं । नचेदमिह चिन्तनीयं य एव क्षेत्रज्ञास्त एव तेषामदृष्टानामधिष्ठातारो भवेयुरिति । तेषामज्ञत्वात् । न हि ते स्वसमवायिनी अपि धर्माधर्मलक्षणे अदृष्टे स्वरूपतः कार्यतो वा वेदितुमीशते । य एव यत् स्वरूपतः कार्यतो वा वेद स एव तस्याधिष्ठाता यथा तक्षा वास्याः । तस्मादन्यः क्षेत्रज्ञेभ्यः सकलक्षेत्रसमवायिधर्माधर्मलक्षणादृष्टसाक्षात्करणगोचरचिन्तनीयशक्तिविभवः कोऽपि चेतनातिशयोऽधिष्ठाता दिव्यप्रतिष्ठः स्वतन्त्रोऽभ्युपगमनीयः । नचेदं वाच्यं केन प्रमाणेन तस्य क्षेत्रज्ञेष्वसंभाविनी धर्माधर्मसाक्षात्करणशक्तिरवगम्यत इति । यतो यत एव प्रमाणात् तस्य सद्भावोऽवगम्यते तत एव तस्य ज्ञानशक्तिरपि गम्यते । अन्तर्भावितज्ञानशक्तिरेवासौ सामान्यतोदृष्टानुमानगोचरः । अत एव कथमसावधिष्ठास्यतीत्यपि पर्यनुयोगस्यानवकाशः । किं तस्याधिष्ठाने प्रयोजनमित्यपि पर्यनुयोगश्चेतनातिशयानुमानाङ्गीकरणपराहतः । क्षेत्रज्ञो हि प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते स च क्षेत्रज्ञविलक्षणो ह्यपेक्षितप्रयोजन एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते । अत एव स्वातन्त्र्यात् कादाचित्की तस्य प्रवृत्तिरुपपत्तिमती । स्वात-

न्त्यमपि तस्य सत्तानुमानसमधिगम्यमेवेति न पृथग्लक्षणसव्यपेक्षम् । अतः सिद्धं भुवनस्यादिमत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वं च । तथा भावितया च विनाशित्वं । कृतका हि भावा ध्रुवभाविविनाशास्तथा दृष्टचरा घटादय इति वृद्धव्यवहारपरम्परया नानादित्वं । तेन, बलात् पुरुषसंकेतवशादेव शब्दस्यार्थं प्रति बोधकत्वमास्थेयम् । अपिच देवदत्तादिशब्देष्वविवादा तावत् पुरुषसंकेतनिबन्धना वाचकता । तद्दर्शनाद्गवादिशब्दानामपि तथाविधत्वमेवमेवानुमातुमुचितम् । अयमेव हि सामान्यतो दृष्टस्य विषयो यदन्यत्र दृष्टमन्यत्रावगम्यत इति । देवदत्तादिषु स्वाभाविकं सर्वार्थविषयबोधकत्वमित्यपि न समीचीनं । प्रमाणाभावात् । संकेतानपेक्षत्वप्रसङ्गाच्च । न हि नियमे संकेतस्य व्यापारः प्राक्संकेतादनियतार्थप्रत्ययोदयप्रसङ्गेऽपि क्लेशमात्रफलमिदमुच्यते गवादिष्वपि नियतार्थप्रतिपत्तिः पुरुषसंकेतायत्तैव । स्वाभाविकी तु सर्वार्थप्रतिपादनशक्तिरुपयोगिन्येव विशिष्टार्थप्रतिपत्तावित्यलमनुना प्रतिपन्नार्थविघातिना निर्बन्धेन । किंच यथोदितप्रमाणबलसिद्धे भगवति सकलजगन्निर्माणप्रवीणे धर्माधर्मयोः साक्षात्कारिणि तत्कर्तृकत्वेनापि सिध्यति वेदानामपूर्वेऽर्थे प्रामाण्यमिति मीमांसकानां विद्वेषमात्रनिबन्धनोऽयं पौरुषेयत्वपक्षप्रतिक्षेपः । मन्त्रार्थवादानां च भूयसाममुमर्थमञ्जसा वदतामन्यथा वर्णनमिति ।

औत्पत्तिकस्तु संबन्धः शब्दस्यार्थेन संभवः ।
वृद्धसंव्यवहारस्य प्रवाहानादिता यतः ॥

वेदार्थविदामग्रगस्य भगवतः सकलनयनिधेर्जैमिनेरपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धोऽभिमतः । स हि मेने । यद्यपि देवदत्तादीनां पुरुषसंकेतनिबन्धनं वाचकत्वं तथापि गवादिष्वनुमानं न शक्यते कर्तुम् । अर्थप्रतिपत्तिलक्षणस्य कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेरनैकान्तिकत्वादिति वृद्धव्यवहारनिबन्धनवाचकशक्तिज्ञानादपि बालानां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तेनैकान्ततः संकेत एव कल्पयितुं न शक्यते । अपिच शक्तिज्ञाननिबन्धनार्थप्रतिपत्तिरिति प्रत्यक्षमेतत् । नच प्रत्यक्षे सति कारणे कारणान्तरमनुमातुं शक्यते । देवदत्तादिषु तु यस्य संकेतनिबन्धनार्थप्रतिपत्तिर्भवति तस्य संकेत एव कारणं । तेष्वपि व्यवहारदर्शनादेव वाचा तामवगम्यार्थं प्रतिपद्यन्ते ये तेषामपि व्यवहारदर्शनप्रसूतं शक्तिज्ञानमेवार्थप्रतिपत्तिकारणं न संकेतः । किंतु तत्र संकेतपूर्वक एव व्यवहारोऽर्थप्रतिपत्तिश्च । तथा च तत्पूर्वमपि वाचकत्वज्ञानं । गवादिपदेषु तु सर्वेषां शक्तिज्ञानादेव व्यवहारसंभवादर्थावगतिरिति वैषम्यं । ननु देवदत्तादिपदेषु दर्शनात् किमिति गवादिपदेष्वपि पूर्वभावी संकेत एव न कल्प्यते । प्रत्यनुमानग्रस्तत्वात् । शक्यते हि तत्रैवमनुमानं संभावयितुं । पूर्वेऽपि पुमांसो गवादिषु शब्दात् साक्षादिमत्यर्थं वृद्धव्यवहारसिद्धशक्तिज्ञानादर्थप्रतिपत्तियोगिनः । गवादिशब्देभ्यः साक्षादिमदर्थप्रतिपत्तियोगित्वादधुनातनशाब्दवदिति । तदेवं प्रत्यनुमानग्रस्तेऽनुमाने निरस्ते सकलप्रमाणविरहादपौरुषेयत्वमेव सिध्यति शब्दार्थावगतेः । अत इदमपहस्तितं । यदाहुर्बाह्याः ।

यज्जातीयो यतः सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठवत् ।
अदृष्टहेतुरपि नो विशिष्टः संप्रतीयते ॥

इति । ननु च सिध्येदयं मनोरथो यदि तु वृद्धव्यवहारपरम्परया अनादिता सा तु प्राचीननयनिवारिता । अत्र वदामः । भवतु सावयवं सर्वमवयवसंयोगारब्धसत्ताकमवयवसंयोगापाये च विनश्वरमिति तथाप्येकदैव सकलजनस्य समुत्पादो विलयश्चेति नास्ति नः प्रमाणं । प्रत्युत यथादर्शनमेतावदवसातुमुचितं क्रमेण चोदयः क्रमेण च विलय इति । किंच यथाद्यतना जना मातापितृसंयोगनिबन्धनात्मलाभास्तथा पूर्वेऽपि जना जनत्वादिति शक्यमेवानुमातुं । नच योनिजानां केवलेन धर्माधिपत्येन संस्वेदजानामिव संभवो घटते । जरायुजाण्डजानां तथा दर्शनासंभवात् । दृष्टानुसारि हि सर्वत्रानुमानं । तेन संस्वेदजेषु नियमेन दृष्टं न जरायुजाण्डजयोरप्ययोनिजत्वं शक्यतेऽनुमातुं । नहि पाण्डिममात्रेण बाष्पादपि वन्हेरनुमानं किंतु यादृशमेव पाण्डुरद्रव्ये नियमेन वन्हिनियतं प्रतिसंपन्नं तादृशमेव तस्यानुमापकमुचितम् । यच्चेदमुक्तं धर्माधर्मौ चेतनातिशयाधिष्ठानाविति तदप्यसिद्धमेव । यस्यैव तौ क्षेत्रज्ञस्य स एवाधिष्ठातास्तु । अथाज्ञत्वात् तस्याधिष्ठानं नोपपद्यते तर्ह्यन्यस्यापि कथमुपपद्यते । न हि तस्यापि परपुरुषवर्तिधर्माधर्मज्ञानमुपपद्यते कारणाभावात् । न हि तस्येन्द्रियाणि कारणम् । इन्द्रियाणां तत्रासामर्थ्यात् । नच केवलं मनः केवलस्य मनसो बाह्येष्वप्रवृत्तेः । न हि धर्माधर्मरहितस्येन्द्रियमनःसंबन्धोऽस्ति धर्माधर्मनिबन्धनत्वात् तत्संबन्धस्य । अथ कारणमन्यदेवेश्वरबुद्धेः । तदयुक्तं । प्रसिद्धकारणत्वाद्बुद्धेः । प्रसिद्धानि हि कारणानि बुद्धेः । यत् कारणं च यत्कार्यं दृष्टं तत्कारणमेव तदिति युक्तम् । अन्यथा चेतनाधिष्ठाना वासी दृष्टेति कथं धर्माधर्मयोरपि तदधिष्ठितत्वं भविष्यति । अथाकारणा नित्यैवेश्वरबुद्धिरिति । तदप्यसुन्दरं । बुद्धितत्त्वस्य नित्यत्वाभावात् । नित्या सती बुद्धिरेव न स्यात् । बुद्धिमता चाधिष्ठानं दृष्टं न पुनरन्येन । अथादृष्टमपि बुद्धेर्नित्यत्वमङ्गीक्रियते । तदा न चेतनाधिष्ठितत्वमेव किमिति नाङ्गीक्रियते । अथ सिद्धेऽधिष्ठातृत्वे ज्ञानमपि कल्प्यत इति । ज्ञानाननुबद्धस्याधिष्ठातृत्वस्य कारणाभावात् प्रतिक्षिप्ते ज्ञाने सत्यनुमातुमशक्तेः । तेन शक्यज्ञानमेवाचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिराश्रयणीया । तथा दर्शनात् । तक्षादयो हि शक्यज्ञानान्येव

वास्यादीन्यधितिष्ठन्तो दृश्यते नान्यानि । अपिचाधिष्ठानार्थोऽपि चिन्तनीयः । न तावत् संयोगो धर्माधर्मयोर्गुणत्वेन संयोगाभावात् । समवायोऽपि परपुरुषसमवायिनोर्धर्माधर्मयोरीश्वरं प्रत्यनुपपन्नः । वास्यादिषु तक्षादीनां करसंयोगादिरेवाधिष्ठानं । तथा प्रवृत्तिरपि कीदृशी । न तावत् क्रिया गुणभूतयोर्धर्माधर्मयोः क्रियाभावात् । उत्पत्तिश्चेत् तर्हि सा चित्तक्षणादेव समवायिकारणादात्ममनःसंयोगाच्चासमवायिकारणादभिसंध्यादिनिमित्तकारणोपगृहीतत्वात् फलदानमिति चेत् । न। देशकालावस्थादिसहकारिसहिताभ्यामेव फलं न चेतनव्यापारापेक्षं । यदपि केचिदाहुः परमाणव एवेश्वरेच्छया प्रवर्तन्त इति । तदपि न युक्तं । क्वचित् तथाविधस्याधिष्ठानस्यादर्शनात् । शरीरे तथा दर्शनादिति चेत् । न । तस्य धर्माधर्मोपसंगृहीतत्वात् । नच परमाणव एवेश्वरस्य धर्माधर्मोपगृहीताः । नच तस्येच्छामात्रेण प्रवृत्तिः किंतु प्रयत्नवशात् । नचेच्छायामपि हेतुरस्ति । नच नित्यैवेच्छा नित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाऽचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितत्वमनुमीयते तथा प्रयोजनाभावादप्यनधिष्ठानमिति ज्ञायते । कतरदत्रानुमानं बलीय इति न विद्मः । तेन यत्रैव प्रयोजनं तदेव चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिरभ्युपगमनीया । तथा दर्शनात् । अपिच व्याप्तिग्रहणपुरःसरमनुमानम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च व्याप्तिरवगम्यते । यथा च चेतनोऽधिष्ठातेति प्रतीयते तथा विग्रहादिमानपि । तेनानुमानं तथाविधमेवानुमापयेत् । नच तस्य धर्माधर्मौ परमाणून् वा प्रत्यधिष्ठातृतोपपद्यत इत्यनधिष्ठानमेव । तेन विग्रहादिमदधिष्ठानमेवाचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिराश्रयणीया । नन्वेवं सति प्रसिद्धस्याप्यनुमानस्योच्छेदः प्राप्नोति । यथाभूतेन हि महानसादिवर्तिना व्याप्तिरवगता न तथाविधस्यानुमानं । यथाविधस्यानुमानं न तथाविधस्य व्याप्तिधीसमयेऽवधारणमिति । तदयुक्तं देशकालाद्युपाधिपरित्यागेन सामान्येन हि संबन्धग्रहणं । तेनेहापि भवत्येतद्वास्यादिषु दृष्टं धर्माधर्मयोरपीति यादृशस्वरूपं व्यापकमुपलभ्यते तदेवानुमातुं शक्यते नान्यत् । इह तु विग्रहवत्त्वाद्यपि व्याप्त्यनुप्रवेशीति तदनुमातव्यं न तदनुमातुं शक्यत इति वरं चेतनानुमानबाध एव तदनुबद्धस्य तस्यानुमानस्य स्यात् । नचेश्वरस्य सर्वज्ञानमपि सिध्यति ज्ञानहेत्वभावेन ज्ञानाभावनिश्चयात् । तेनानादिरेव वृद्धपरम्पराशब्दार्थावगमे हेतुर्न सृष्ट्यादावीश्वरकृतः संकेतः । तस्यैव कर्तुमशक्तेः । न खल्वाद्या जनाः संकेतस्यार्थमनवबुध्यमानाः संकेतं प्रतिपद्यन्ते । तस्मादनादिरेव वृद्धपरम्पराभ्युपगमनीया । एवं पुरुषस्य धर्मप्रतीतिं प्रति शब्दमन्तरेणोपायाभावाच्च पौरुषेयत्वे वेदस्यापूर्वात्मके वेदार्थे प्रामाण्योपपत्तिरित्यपौरुषेयत्वाश्रयणं ।

कथं पुनरपौरुषेयत्वं वेदानां । पुरुषस्य कर्तुरस्मरणात् । नचानुमानमपि कर्तुरुपपद्यते । प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः पुरुषाणां वाक्यस्य रचनायामशक्तेः । काठकादिसमाख्यापि न कर्तृसद्भावमुपकल्पयितुमलम् । प्रवचनेनापि तदुपपत्तेः । मन्त्रार्थवादाश्च न स्वातन्त्र्येणार्थमवगमयितुमीशते किंतु विध्युद्देशानुसारेण तदनुगुणमर्थमिति न सिद्धार्थप्रतिपादनेनैषां प्रामाण्यमिति सिद्धमपौरुषेयत्वं शब्दार्थसंबन्धस्येति ॥ :: ॥ :: ॥

दुस्तर्कतिमिरं भेत्तुं शिष्याणां दृष्टिरोधकम् ।
इदं शालिकनाथेन विहितं निर्मलाञ्जनम् ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ प्रकरणपञ्चिकायां निर्मलाञ्जनं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ कादम्बरीकथासारः ॥

स तद्गुणप्रभावर्द्धिवर्धमानकुतूहलः ।
तामवोचत माधुर्यविनयोदारया गिरा ॥ १ ॥
त्वत्प्रसादकृतेनैव प्रागल्भ्येन ममामुना ।
मनो भगवति प्रश्नचापले विनियुज्यते ॥ २ ॥
न मादृशदृशां भूमिरियमाश्चर्यसंततिः ।
तदाख्यानप्रसादेन जनोऽयमनुगृह्यतां ॥ ३ ॥
कतमो मुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरादिषु ।
पुण्येन जन्मना वंशो भगवत्या विभूषितः ॥ ४ ॥
पञ्चभूतात्मकं चेदं धत्ते धवलतां वपुः ।
कथं कामपि दिग्दन्तिदन्तकान्त्यतिशायिनीं* ॥ ५ ॥
नवे वयसि किंचाति†तीव्रवैराग्यकारणं ।
येनारण्यनिवासादि दुःखमीदृग्विषह्यते ॥ ६ ॥
इति तस्मिन् वदत्येव स्थूलाश्रुकणवर्षिणी ।
रुरोद वल्कलच्छन्नवदना दिव्यकन्यका ॥ ७ ॥
अकम्पत मनश्चैनां चन्द्रापीडस्य पश्यतः ।
इयमप्याकृतिर्नाम द्वन्द्वैर्यदभिभूयते ॥ ८ ॥
असौ चिरं रुदित्वा च वल्कलोन्मृष्टलोचना ।
दीर्घमुष्णं च निश्वस्य व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ९ ॥
राजपुत्र किमेतेन शोकैकप्रसवेन मम ।
पापाया मन्दभाग्याया वृत्तान्तेन श्रुतेन ते ॥ १० ॥
तथापि यदि ते चित्तं कुतूहलवशीकृतं ।

*—न्त्यभिभाविनीम् इति पाठान्तरम् ।
† चेदं पुस्तकान्तरपाठः ।

तदिदं वर्ण्यते सर्वमाकर्णय यथाक्रमं ॥ ११ ॥
सुप्रसिद्धमिदं तावद् गतं श्रुतिपथं तव ।
यत् सन्त्यप्सरसो नाम सुरसद्मनि कन्यका: ॥ १२ ॥
चतुर्दश च तद्वंशा: पृथक्पृथगवस्थिता: ।
सोमामृतसमीरार्कदक्षकन्यादिसंभवा: ॥ १३ ॥
दक्षकन्योद्भवं तेषु गन्धर्वाणां कुलद्वयं ।
कन्ये मुनिररिष्टेति द्वे दक्षस्य बभूवतु: ॥ १४ ॥
तत्र चित्ररथो नाम गन्धर्वाणामधीश्वर: ।
मुने: श्रुतयशा: पुत्रश्चित्रसेनादिपूर्वज: ॥ १५ ॥
तुम्बुरुप्रभृतीनां तु ज्येष्ठोऽरिष्टासुत: कृती ।
हंसाभिधानो गन्धर्वराज: प्रथितपौरुष: ॥ १६ ॥
अकृत्रिममनुत्पन्नमन्युकालुष्यदूषणं ।
गाढं* परस्परं प्रेम तयोर्गन्धर्वराजयो: ॥ १७ ॥
इतश्च नातिदूरेऽस्ति नानारत्नोज्ज्वलो गिरि: ।
हेमकूट इति ख्यात: स निवासस्तयोर्द्वयो: ॥ १८ ॥
तस्मिन् वसन्त्यसंख्यातास्तद्भुजस्तम्भसंश्रिता: † ।
गन्धर्वास्तौ च विश्रम्भभूमिर्जम्भद्विष: परा ॥ १९ ॥
अथ यत् सोमसंभूतमेकमप्सरसां कुलं ।
गौरी नामोदभूत् कन्या तस्मिन् प्रतिकृति: श्रिय: ‡ ॥ २० ॥
हंसो गन्धर्वराजस्तामुदुवाह हिमप्रभां ।
ततो यथार्थतामाप सर्वथा हंसगामिनी ॥ २१ ॥
चिरसंभृतविश्रम्भनिर्भरं गृहवासिनो: ।
तयोरुदभवत् सूनुरेकोऽपि न महात्मनो: ॥ २२ ॥
अहं तु मन्दभाग्यैका कन्या दुष्कृतकारिणी ।
उदभूवं तयोरस्य दु:खभारस्य भाजनम् ॥ २३ ॥
अनपत्यतया तातो मज्जन्म सुतजन्मवत् ।
अभ्यनन्दत् कृतानन्द: कृतोदारमहोत्सव: ॥ २४ ॥
देहच्छायामिमां वीक्ष्य तात: सोमक्रमागतां ।
चक्रे वर्णानुरूपं स महाश्वेतेति नाम मे ॥ २५ ॥
साहं पितृगृहे बाला वल्लकीव कलस्वना ।
संचरन्ती स्वबन्धूनामङ्कादङ्कमहर्निशम् ॥ २६ ॥
अनवाप्तरसास्वादस्नेहादिद्वन्द्वसंतति ।

* रूढं पाठान्तरमेतत् ।
†–संभृता: इति क्वचित् पाठ: ।
‡–र्तिर्विधो: क्वचिदेष पाठ: ।

अत्यवाहयमक्लेशपेशलस्थिति शैशवं ॥ २७ ॥
अथ बाल्यात् परं प्राप्तं मया नानारसोचितं ।
मनोभवविकाराणामेकमायतनं वय: ॥ २८ ॥
कदाचिदथ रम्येषु मधुमासदिनेष्वहं ।
अच्छोदसरसि स्नातुमागताऽहं सहाम्बया ॥ २९ ॥
अदृष्टपूर्वामन्यत्र विभूतिमहमार्तवीं * ।
सखीभि: सह पश्यन्ती कानने व्यचरं चिरं ॥ ३० ॥
कस्मिंश्चिदपि देशेऽन्यपुष्पगन्धाभिभाविनं ।
अभ्यजिघ्रमनाघ्रातपूर्वमामोदमद्भुतं ॥ ३१ ॥
तस्य प्रभवजिज्ञासारसेन विहितत्वरा ।
नातिदूरं ततो गत्वाऽपश्यं मुनिकुमारकम् ॥ ३२ ॥
अस्पृष्टमिव कन्दर्पमीशाननयनार्चिषा ।
कलङ्कविप्रुषा बिम्बमदूषितमिवैन्दवं ॥ ३३ ॥
विरुद्धैरपि रूपस्य मेखलाजिनवल्कलै: ।
कृताधिकमनोहारिरूपातिशयविभ्रमं ॥ ३४ ॥
तेन कर्णे कृता काचिदपूर्वा तरुमञ्जरी ।
तत: प्रवृत्तमामोदं समर्थितवती मुहु: ॥ ३५ ॥
तं कुतोऽप्यागतं कान्तं लावण्यामृतनिर्झरं ।
चक्षुषैव पिबन्तीव कौतुकोत्क्षिप्तपक्ष्मणा ॥ ३६ ॥
रूपैकपक्षपातेन गुणदोषानपेक्षिणा ।
तत: कुसुमबाणेन नीतास्मि वशमात्मन: ॥ ३७ ॥
ततोऽपसर्तुकामाहमप्रगल्भतया मुहु: ।
केनापि प्रेर्यमाणेव तदन्तिकमुपागमम् ॥ ३८ ॥
वन्द्यो मुनिजनश्चेति प्रचलन्मणिकुण्डलम् ।
अकार्षं वन्दनं तस्मै तन्मुखन्यस्तलोचना ॥ ३९ ॥
तत: कृतप्रणामायां मयि सोऽपि मनोभुव: ।
पतितो गोचरे चित्रमवन्ध्या भवितव्यता ॥ ४० ॥
स्मरोपदिष्टयैवाथ बुद्ध्या तद्विकृतिं धिया ।
लब्धावकाशा रूपादिप्रश्ने प्रागल्भ्यमागमम् ॥ ४१ ॥
अथ पार्श्वस्थमद्राक्षमन्यं मुनिकुमारकं ।
तुल्यतेजस्तपोवेषं ‡ तस्य सब्रह्मचारिणं ॥ ४२ ॥
भगवन् कथ्यतां कोऽयं किमाख्य: किमिहागत: ।

*–मिह माधवीम् इति पाठान्तरम् ।
† एकस्मिंस्तु प्रदेशेऽस्य सर्वपुष्पाभि – इति पाठान्तरम् ।
‡–तेजोवयो – इति क्वचित् पाठ: ।

कर्णे च निहितानेन कस्येयं मञ्जरी तरोः ॥ ४३ ॥
सोऽब्रवीत् सुरलोकेऽस्ति सुरासुरशिरोऽर्चितः ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातो रूपेणाप्रतिमो मुनिः ॥ ४४ ॥
पुण्डरीकसरः स्नातुमयासीत् स कदाचन ।
नित्यं संनिहिता तत्र लक्ष्मीरेनं व्यलोकत ॥ ४५ ॥
सा तदालिङ्गनेनेव दर्शनेनैव केवलं ।
पुण्डरीके कृतार्थत्वमवाप स्वासनीकृते ॥ ४६ ॥
उदपादि तदैवाथ कुमारः स तया * श्रिया ।
तव पुत्रोऽयमित्युक्त्वा न्यवेदि श्वेतकेतवे ॥ ४७ ॥
सोऽपि योगदृशा दृष्ट्वा यथावत् सुतमग्रहीत् ।
नाम जन्मानुगं चास्य पुण्डरीक इति व्यधात् ॥ ४८ ॥
योजयामास संस्कारैरेनं मुनिजनोचितैः ।
अतीतबालभावं तु न्ययुङ्क्त तपसे पिता † ॥ ४९ ॥
अयं स पुण्डरीकस्ते वर्णितः शृणु मञ्जरीम् ।
चतुर्दशीति कृत्वाद्य ‡ प्रस्थितोऽयं शिवालयं ॥ ५० ॥
व्रजतो नन्दने चास्य वनदेवतया स्वयं ।
त्वदाकृतेरलंकारस्तुल्योऽयमिति सादरं ॥ ५१ ॥
पारिजातद्रुमादेषा दुग्धोदधिसमुद्भवात् ।
आदाय मञ्जरी कर्णेऽनिच्छतोऽपि निवेशिता ॥ ५२ ॥
इति तस्मिन् वदत्येव चपले गृह्यतामियम् ।
किमनेन तव प्रश्नखेदेनेत्यभिधाय माम् ॥ ५३ ॥
अनायि मुनिना तेन सा सुरद्रुममञ्जरी ।
अपनीय निजात् कर्णान्मम कर्णावतंसतां ॥ ५४ ॥
मत्कपोलतलस्पर्शप्रकम्पतरलाङ्गुलेः ।
भ्रश्यन्ती तेन नाज्ञायि स्वाक्षमाला निजात् करात् ॥ ५५ ॥
अप्राप्तैव च सा भूमिमग्राहि सहसा मया ।
तस्मिन्नवसरे छत्रग्राहिणी मामवोचत ॥ ५६ ॥
स्नाता देवी चिरं भर्तृदारिके १ गम्यतामिति ।
तस्मात् प्रतिनिवृत्तायां मयि तस्य सखाऽवदत् ॥ ५७ ॥
वयस्य किमिदं चेतस्तव विप्लुतमीदृशं ।
हृतामप्यनयाऽज्ञासीरक्षमालां न कन्यया ॥ ५८ ॥

हृता नामेयमनया हृदयं ननु रक्ष्यतां ।
ततोऽसौ पुनरागत्य कृतकोपमिवाब्रवीत् ॥ ५९ ॥
अपहृत्याक्षमालां मे क्व चौरि ननु गम्यते ।
अथ मन्दं विहस्येव मयास्य निहिता करे ॥ ६० ॥
अवमुच्याक्षमालेति कण्ठान्मुक्तावली निजात् ।
साप्यलक्ष्यत नानेन मन्मुखासक्तदृष्टिना ॥ ६१ ॥
सखीभिरपि मे दृष्टमिदं चापलमुच्चकैः ।
किंचित्संजातलज्जेव सरस्तटमुपागमम् ॥ ६२ ॥
तत्राहमस्वतन्त्रेव मुहुः स्नात्वा यथा तथा ।
क्व गतास्मि किमायाता दृष्टः कोऽसावहं च का ॥ ६३ ॥
किमिदं कः प्रकारोऽयमिति नाज्ञासिषं तदा ॥ ६४ ॥
मुहूर्तादिव ताम्बूलकरङ्क१ग्राहिणी मम ।
प्रिया तरलिका नाम संप्रविश्येदमब्रवीत् ॥ ६५ ॥
कर्णे मुनिकुमारेण कृता ते येन मञ्जरी ।
त्वय्यागतायां पृष्टास्मि स्वरूपं तेन तावकं ॥ ६६ ॥
तच्छ्रुत्वा मदियं तेन लिखित्वा वस्त्रपट्टिका * २ ।
एकाकिन्यै त्वया तस्यै देयेत्युक्त्वा समर्पिता ॥ ६७ ॥
ततस्तरलिकायास्तां हस्तादादाय पट्टिकां ।
तस्यां तल्लिखितामार्यामिमामहमवाचयं ॥ ६८ ॥
दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलभ्यमानो † मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥ ६९ ॥
सा तु तैमिरिकस्येव बभूव बहुलक्षणा ।
मोहायार्याप्यनार्यैव सुतरां मनसो मम ॥ ७० ॥
वद तेन किमुक्तासि स किमुक्तस्त्वयापि वा ।
तदन्तिके च विस्रब्धमुषितासि कियच्चिरं ॥ ७१ ॥
एवं तरलिकां तत्र चालपन्ती पुनः पुनः ।
कांचिदह्नस्ततो मात्रामुन्मत्तेवात्यवाहयम् ॥ ७२ ॥
अथ प्रलम्बमानेऽर्के प्रतीहारी प्रविश्य मे ।
भर्तृदारिकया दृष्टौ यौ तौ मुनिकुमारकौ ॥ ७३ ॥
तयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठतीति न्यवेदयत् ।
शीघ्रं प्रवेशयेत्युक्ता मया तदभिशङ्कया ॥ ७४ ॥
सा च प्रवेशयामास तस्य तं सहचारिणं ।

* सत्यया इति पाठान्तरम् ।
† वने क्वचिदयं पाठः ।
‡ मत्वाद्य इति क्वचित् पाठः ।
१ राजपुत्रि ।

* पत्रपट्टिका इति पाठान्तरम् ।
१ नारिकेलफलास्थिसदृशं भाजनं करङ्कः ।
२ परिधूतवल्कलखण्डम् ।
† विप्रलोभ्य—इति पाठान्तरम् ।

सत्कारेणोचितेनाहं भक्त्या चैनमपूजयं ॥ ७५ ॥
मुहूर्तमिव विश्रम्य पर्यङ्के मदुदाहृते ।
मदुत्तरीयसंमृष्टमाधौतचरणद्वयं ॥ ७६ ॥
दृष्टिं तरलिकायां च वक्तुकामः क्षणं व्यधात् ।
मया सोऽन्वयि पृष्टस्तु* लज्जमान इवाभ्यधात् ॥ ७७ ॥
अहं कपिञ्जलो नाम तस्य बालसुहृन्मुनेः ।
न वाक् प्रवर्तते चास्मिन्ननभ्यस्त इवाध्वनि ॥ ७८ ॥
क्वायं मुनिजनः शान्तः क्व चामी रागविभ्रमाः ।
तथापि व्यवसायो मे सुहृत्स्नेहरुगाश्रितः ॥ ७९ ॥
तद्व्यसे प्रयातायां राजपुत्रि तदा त्वयि ।
हस्ते मुक्तावलीं बिभ्रत् स ममान्तिकमागतः ॥ ८० ॥
अहो रम्याक्षमालेयं त्वया नीतेति तत्क्षणं ।
विहस्य स मया किं किं नोक्तश्चित्तोपशान्तये ॥ ८१ ॥
नोपदेशप्रकारोऽसौ न स दृष्टान्तविस्तरः ।
न सोऽस्त्युपायो मन्त्रो वा यो मया नाभ्यधीयत ॥ ८२ ॥
वचोभिः खिद्यमानो मे त्रपानतशिरोधरः ।
क्षणमन्तर्हितो मत्तः सुतरां मामपीडयत् ॥ ८३ ॥
कृच्छ्रादिव मया लब्धो विविच्य सकलं वनम् ।
अन्य एव स संवृत्तो वचसां यो न गोचरः ॥ ८४ ॥
तदवस्थं तमालोक्य जिरताशः प्रबोधने ।
अहं तत्प्राणरक्षार्थमेवं यत्नपरोऽभवम् ॥ ८५ ॥
आस्तीर्य नलिनीपत्रशयनं चन्दनोक्षितं ।
तत्रस्थस्यास्य कर्पूरपांशूनङ्गेष्ववाकिरं ॥ ८६ ॥
त्रपया तदवस्थोऽपि स किंचिद्वक्तुमक्षमः ।
सबाष्पमलिनां दीनां मयि दृष्टिमपातयत् ॥ ८७ ॥
ततोऽहमिदमेवात्र प्राप्तकालमचिन्तयं ।
राजपुत्रि सुहृत्प्राणरक्षणार्थमुपागतः ॥ ८८ ॥
अतः परं तु सामर्थ्यगतार्था मम या गिरः ।
कण्ठे विपरिवर्तन्ते काश्चित्ता त्वमपि वेत्सि ताः ॥ ८९ ॥
इति तस्मिन् वदत्येव प्रविश्य प्राह कञ्चुकी ।
त्वमस्वस्थशरीरेति ज्ञात्वा देवी समागता ॥ ९० ॥
तच्छ्रुत्वा जनसंमर्दभीरुर्यातः कपिञ्जलः ।
न स प्रतिवचः किंचिन्मामकीनमपैक्षत ॥ ९१ ॥

* संज्ञाविनिर्दिष्टो इति पाठान्तरम् ।
† कश्चित् पाठान्तरमेतत् ।

तदुक्तां तु दशां तस्य जनस्यावेद्य तादृशीम् ।
आगतां वा गतां वापि नाहमम्बामलक्षयं ॥ ९२ ॥
ततः कमलिनीं त्यक्त्वा रात्रौ* क्वापि गते रवौ ।
उदिते सर्वथा वामे विधौ वैधुर्यदायिनि† ॥ ९३ ॥
उन्मूलितेव कामेन दग्धेव विरहाग्निना ।
पुनस्तरलिकामेव साश्रुकण्ठमवादिषम् ॥ ९४ ॥
अहं यथा तथा वापि भवेयं स तु मत्कृते ।
कथं भविष्यतीत्येषा चिन्ता दोलायतीव‡ माम् ॥ ९५ ॥
इतः शास्त्रं कुलाचारो लज्जा गुरुजनाद्भयम् ।
इतः कामो वसन्तेन्दू विरहो मरणाद्भयम् ॥ ९६ ॥
वद किं करवाण्यत्र मुह्यतीव मनो मम ।
माभून्मे दुस्तरे विघ्नवर्धेनासि निमज्जनम् ॥ ९७ ॥
इत्यादि विलपन्त्या मे तत्कालसुलभोदया ।
जहार चेतनां मूर्छा निद्रेव नयनद्युतिम् ॥ ९८ ॥
अथ मां ग्राहयित्वासौ संज्ञां शीतजलानिलैः ।
निपत्य पादयोः साश्रुनेत्रा तरलिकाऽवदत् ॥ ९९ ॥
गन्धर्वाणां विवाहोऽयमिच्छयान्योन्यसंगमः ।
शास्त्रेषु पठितस्तस्मात् तूर्णमुत्तिष्ठ गम्यतां ॥ १०० ॥
किं शास्त्रं गुरवः के वा का लज्जा का कुलस्थितिः ।
रक्ष्यन्तामात्मनः प्राणा यूनस्तस्य च सर्वथा ॥ १ ॥
तयैवमुक्ता तत्कालयोग्यवेषग्रहा गृहात् ।
तामेकामग्रतः कृत्वा निर्गताहमलक्षिता ॥ २ ॥
अभ्यागममिमां भूमिमौत्सुक्यचटुलैः पदैः ।
तदा मे दक्षिणं चक्षुरस्पन्दत मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥
अव्यक्तमिव चाश्रौषं§ कानने रुदितध्वनिं ।
तेनैवोत्पन्नशङ्काहमगच्छमधिकत्वरा ॥ ४ ॥
पदानि कतिचिद्गत्वा हा वयस्य तपोनिधे ।
पुण्डरीक क्व यातोऽसि शून्यं कृत्वा जगत्त्रयं ॥ ५ ॥
हा हतोऽस्मि विलीनोऽस्मि दग्धोऽस्मि करवाणि किं ।
गत्वा तातस्य वक्ष्यामि श्वेतकेतोः किमग्रतः ॥ ६ ॥
अयि पापे महाश्वेते न तुष्टास्यक्षमालया ।

* रक्तां क्वचिदयं पाठः ।
† वै धैर्यनाशिनि इति क्वचित् पाठः ।
‡ दारयतीव इति क्वचित् पाठः ।
§ अथाव्यक्तमिवाश्रौषं क्वचित् पाठोऽयम् ।

हृता मे सुहृदोऽमुष्य प्राणवृत्तिरपि त्वया ॥ ७ ॥
वयस्य देहि मे वाचं न जीवामि त्वया विना ।
तत्राऽशृणवमित्यादि विलपन्तं कपिञ्जलम् ॥ ८ ॥
अथ प्रकम्पमानाङ्गी विसंष्ठुलपदक्रमा[१] ।
केनाप्युत्क्षिप्य नीतेव तं प्रदेशमयासिषं ॥ ९ ॥
गत्वा तमहमद्राक्षं तत्क्षणोत्क्रान्तजीवितं ।
किं चिरेणागतासीति रुषित्वेव तथा स्थितम् ॥ १० ॥
एतावदुक्त्वा मूर्छान्धा स्ववृत्तान्तमनन्तरं ।
विवक्षन्तीव सा कन्या निपपात शिलातले ॥ ११ ॥
प्रनष्टचेतनां चैनां चन्द्रापीडो विलोकयन् ।
प्रश्नकारिणमात्मानं कृतागसममन्यत ॥ १२ ॥
ससंभ्रमं समुत्थाय कदलीदलमारुतैः ।
तोयैश्च शिशिरैः स्वच्छैः संज्ञामेनामजिग्रहत् ॥ १३ ॥
अवाप्तचेतना चासौ स्मृत्वा तद्व्यसनं निजं ।
तदेवानुभवन्तीव रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥
तरूणामप्यभज्यन्त हृदयानि तदा शुचा ।
प्रतिशब्देन चैवोच्चैर्दिशोऽपि रुरुदुश्चिरं ॥ १५ ॥
चन्द्रापीडोऽपि तामाह बाष्परुद्धविलोचनः ।
आस्तां न शक्यते वक्तुं श्रोतुं वान्यदतः परं ॥ १६ ॥
कथमप्युपसंहृत्य शोकावेगं तु साऽवदत् ।
किमतः परमस्त्यन्यद्वाच्यं श्रोतव्यमेव च ॥ १७ ॥
किंतु क्लेशाय येनाशाबन्धेन हतजीवितं ।
राजपुत्र बिभर्मीदं तदाश्चर्यं ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥
तदा तस्यातितीव्रस्य दुःखभारस्य* तादृशः ।
न काचिन्मरणादन्या मयाग्राहि प्रतिक्रिया ॥ १९ ॥
मरणव्यवसायनिश्चयं
कृतवत्यस्मि च संविधानकं ।
निरियाय च चन्द्रमण्डलात्
पुरुषः कोऽपि हिमोग्रमद्युतिः ॥ २० ॥
सोऽवतीर्य गगनान्महीतले
तं निधाय भुजपञ्जरान्तरे ।
उत्पतन् दिवमुदात्तया गिरा
मामवोचत पितेव सान्त्वयन् ॥ २१ ॥

१ स्खलनशीलचरणविन्यासा ।
*—दाहस्य इति पाठान्तरम् ।

विरम मरणोपायादस्मात् प्रियेण तवामुना
पुनरपि महाश्वेते वत्से भविष्यति संगमः ।
इति गिरमिमां श्रुत्वा तस्मात् ससंभ्रमविस्मया
किमिदमिति तं तत्रापृच्छं प्रस्तुत्य कपिञ्जलं ॥ २२ ॥
प्रियसखमपहृत्य क्वाधुना गच्छसीति
स्फुरितविकटकोपाटोपमुक्तार्द्रदृष्टिः ।
मम वचनमदत्वा किंचिदेवातिवेगात्
कृतपरिकरबन्धः सोऽप्यगादन्तरिक्षं ॥ २३ ॥
प्रत्यक्षं मम* ते त्रयोऽपि विविशुः शीतत्विषो मण्डलं
तत्संप्रत्ययसंहृतोचितविधिः† सास्मि श्रितेदं व्रतं ।
तातेनापि ततः प्रभृत्यहमिहासीनैव नेतुं गृहं
यत्नेनापि न पारितेति स चिरं स्थित्वा गतः स्वान् गृहान् ॥ २४ ॥

॥ इति कादम्बरीकथासारे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इत्यावेदितनिर्व्याजवृत्तान्तबहुविस्तरा ।
विरराम महाश्वेता निश्वासग्लपितद्रुमा‡ ॥ १ ॥
चन्द्रापीडस्तु तद्ध्यायन् मनोभवविजृम्भितं ।
सकम्पविस्मयोऽप्यन्तस्तामथोवाच सान्त्वयन् ॥ २ ॥
मया ते चिरवृत्तोऽपि परिणाममपश्यता ।
शोकः प्रत्ययतां नीतः कौतुकाविष्टचेतसा ॥ ३ ॥
सा त्वमर्हसि कल्याणि न शोकं कर्तुमीदृशम् ।
आश्वासितासि देवेन नूनं चन्द्रमसा स्वयं ॥ ४ ॥
कोऽन्यस्तथाविधाकारस्तच्छक्तिमण्डलात् ततः ।
निर्गत्य तत्रैव विशन् निशि संभाव्यते नरः ॥ ५ ॥
श्रूयन्ते गतयश्चित्रा देवतानामनेकशः ।
वरशापतपःशक्तियोगवैचित्र्यनिर्मिताः ॥ ६ ॥
श्वेतकेतुश्च तस्यास्ते§ प्रजापतिसमः पिता ।
नास्त्येव तस्य तपसामवश्यं‖ नाम किंचन ॥ ७ ॥
इत्यादियुक्त्युपन्यासैरितिहासैर्निदर्शनैः¶ ।
महाश्वेतां समाश्वास्य पुनः पप्रच्छ तामसौ ॥ ८ ॥
सा ते तरलिका नाम विस्रम्भनिभृता सखी ।

* पश्यन्त्यां मयि इति पाठान्तरम् ।
†—संचितोचितविधिः इति पाठान्तरम् ।
‡—ग्लपिताधरा इति क्वाचित्कः सुपाठः ।
§ तस्यासौ इति क्वचित् पाठः ।
‖—असाध्यं क्वचिदयं पाठः ।
¶—हासनिदर्शनैः इति पाठान्तरम् ।

गता भगवति क्वाद्य न हि सा त्वां विमुञ्चति ॥ ९ ॥
पृष्टोवाच महाश्वेता क्वासौ याति तपस्विनी ।
श्रूयतां चापि निमित्तं मे यथासौ प्रहिता मया ॥ १० ॥
यश्च चित्ररथो नाम गन्धर्वाधिपतिर्मया ।
वर्णितो येन देवोऽयं प्रत्यक्षापि महेश्वर: ॥ ११ ॥
येन खानितमत्यच्छमच्छोदाख्यमिदं सर: ।
येन चैत्ररथं नाम कृतमेतच्च काननं ॥ १२ ॥
तस्यामृतसमुत्पन्ने प्रसूताप्सरसां कुले ।
महिषी मदिरा नाम जीवितादपि वल्लभा ॥ १३ ॥
तयो: कादम्बरी नाम कन्यास्ति नवयौवना ।
लक्ष्मीमुपहसन्तीव रूपलावण्यविभ्रमै: ॥ १४ ॥
तया सह महाप्रेम बाल्यात् प्रभृति मे तथा ।
यथैकमेव जानाति जनो जीवितमावयो: ॥ १५ ॥
विदित्वा दग्धवृत्तान्तमिमं सपदि मामकं ।
साग्रहीन्नियमं बाला वार्यमाणापि बन्धुभि: ॥ १६ ॥
महाश्वेतास्य* दु:खस्य यावन्न लभतेऽवधिं ।
तावन्मया न सोढव्यं पाणिग्रहणमात्मन: ॥ १७ ॥
यतो† यथा यथा तस्या यौवनश्रीर्विजृम्भते ।
तत‡स्तथा तथा खेदं धत्ते चित्ररथ: परं ॥ १८ ॥
संदिष्टं तेन मे पुत्रि यतस्वावहिता तथा ।
यथेमं दुर्ग्रहग्रन्थिं विमुञ्चति तव स्वसा ॥ १९ ॥
ततस्तरलिका तत्र मया प्रकरणोचितं ।
प्रहिता बहु संदिश्य श्वश्चागन्तैव सा तत:§ ॥ २० ॥
इतीत्थं कथया नीत्वा महाश्वेताश्रमे दिनं ।
चन्द्रापीड: प्रयातेऽस्तमर्के सन्ध्याविधिं व्यधात् ॥ २१ ॥
तत्रेन्द्रायुधमानीय संयम्य निचुले¶ क्वचित् ।
महाश्वेतोदिते देशे पर्णशय्यामकल्पयत् ॥ २२ ॥
तस्य शय्यानिषण्णस्य श्रान्तस्यापि यथा तथा‖ ।
कथामाश्चर्यबहुलां तामेव ध्यायतश्चिरं ॥ २३ ॥

* स्व– इति पाठान्तरम् ।
† ततो इति पाठान्तरम् ।
‡ तात– इति पाठान्तरम् ।
§ पुनः इति पाठान्तरम् ।
¶ स्थलवेतसे
‖ यथा श्रुतम् इति पाठान्तरम् ।

पुन: पुनर्महाश्वेतां* वैशम्पायनमेव च ।
पत्रलेखां च सा रात्रिर्गता प्रायेण जाग्रत: ॥ २४ ॥
इन्द्रायुधश्च बाष्पार्द्रो† महाश्वेताश्रमे भृशं ।
सप्रत्यभिज्ञमश्वोऽपि दृष्टिं मानुषवद्ददौ ॥ २५ ॥
प्रयातायां तु शर्वर्यां कृतप्राभातिकक्रिये ।
समाधेरुत्थितां बुद्ध्वा महाश्वेतां तदन्तिकम् ॥ २६ ॥
चन्द्रापीडे प्रविष्टेऽथ नातिदूरं गते‡ रवौ ।
सगन्धर्वकुमारासौ ततस्तरलिकाऽऽययौ ॥ २७ ॥
सा प्रविष्टा§ महाश्वेतां प्रणिपत्योपविश्य च ।
सिद्धार्थासीति तत्पृष्टा चलितग्रीवमब्रवीत् ॥ २८ ॥
त्वत्संदेशं निशम्योक्तं यत् तया भर्तृदारिके ।
तच्च तच्छाशनाकारि‖ केयूरकमुखाच्छृणु ॥ २९ ॥
अथ केयूरक: प्राह नानभिज्ञासि चेतस: ।
स्वस्य स्वमेव चेतस्ते मन्मन: किं परीक्षसे ॥ ३० ॥
भूमिर्वै तादृशस्याहमुपालम्भस्य भूयस: ।
त्या ¶वननिवासिन्यां त्वय्यहं गृहवासिनी** ॥ ३१ ॥
आकर्ण्य तव संदेशवचस्तरलिकामुखात् ।
एष ते प्रतिसंदेश: प्रियसख्या निवेदित: ॥ ३२ ॥
इति श्रुत्वा महाश्वेता चिरं निश्चललोचना ।
चिन्तयित्वा किमप्यन्तश्चन्द्रापीडमवोचत ॥ ३३ ॥
राजपुत्र तवोदार: †† समाचारश्च पेशल: ।
तनोति सर्वभावेषु निस्पृहाणामपि स्पृहां ॥ ३४ ॥
कादम्बरीवचश्चेदं श्रुतं केयूरकात् त्वया ।
तत्र को वा प्रतीकार: स्वयं मद्गमनादृते ॥ ३५ ॥
इतो न दूरे गन्धर्वराजधानी तदद्य तां ।
पश्यास्मदनुरोधेन श्वो गन्तासि स्ववाहिनीम् ॥ ३६ ॥
उदात्तमधुरामेनां दर्शयन्त्या त्वदाकृतिं ।

* पुनश्चिन्तयतः सेनां इति पाठान्तरम् ।
† बाष्पार्द्रो क्वचिदिति पाठान्तरम् ।
‡–दूरोद्गते इति पाठान्तरम् ।
§ प्रविश्य इति पाठान्तरम् ।
‖–ऽऽयात– इति पाठान्तरम् ।
¶ तपोवन– इति पाठान्तरम् ।
**–शायिनी इति पाठान्तरम् ।
††–वाक्कारः इति पाठान्तरम् ।

बहु गन्धर्वलोकस्य मयाप्युपकृतं भवेत् ॥ ३७ ॥
चन्द्रापीडस्तु तामाह बहूक्त्वा भगवत्यलम् ।
अनतिक्रमणीयं ते मुनीनामपि शासनं ॥ ३८ ॥
प्रावर्तत ततो गन्तुं स महाश्वेतया सह ।
पद्भ्यामेव नियुज्याश्वं प्रति केयूरकं द्रुतं ॥ ३९ ॥
केयूरकोऽग्रतो गत्वा कादम्बर्यै न्यवेदयत् ।
तस्यागमनमाकारं गुणांश्चाहितविस्मयान् ॥ ४० ॥
गत्वा कथंचिदध्वानं चन्द्रापीडः समासदत् ।
गन्धर्वराजनगरीमपराममरावतीम् ॥ ४१ ॥
आसाद्य राजधानीं च तुङ्गस्फाटिकतोरणां* ।
सप्त कक्षा अतिक्रम्य कन्यान्तःपुरमभ्यगात् ॥ ४२ ॥
केयूरकोपदिष्टेन वर्त्मनाथ प्रविश्य सः ।
भास्वन्मरकतस्तम्भं श्रीमण्डपमलोकयत् ॥ ४३ ॥
तन्मध्ये मणिपर्यङ्कमध्यासीनां महीयसा ।
रत्नाभरणचित्रेण स्त्रैणेन परिवारितां ॥ ४४ ॥
देहप्रभावितानेन रत्नकान्त्यभिभाविना ।
उत्तप्तकनकद्योतधौता विदधतीं दिशः ॥ ४५ ॥
तटस्थमप्याद्रयतः स्वमाधारमसिस्रुतः ।
स्थितां नवस्य लावण्यसिन्धो रत्नतरङ्गिणीं ॥ ४६ ॥
सर्वोपमेयभावानामुपमानत्वमागतां ।
कादम्बरीं ददर्शासौ दूरविस्फारितेक्षणः ॥ ४७ ॥
पराातिशयकोटिस्थां रूपलावण्यसंपदं ।
तस्या निरूपयन्नन्तश्चिन्तयामास स क्षणं ॥ ४८ ॥
सत्यं न कश्चिदाश्चर्यनिर्माणेष्ववधिर्विधेः ।
ईदृशाण्यपि रत्नानि स्रष्टुं प्रभवति स्म यः ॥ ४९ ॥
मोघं याति हरेः कालो लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रतः ।
देहार्धेन दधद् गौरीं वञ्चितश्चन्द्रशेखरः ॥ ५० ॥
कृतमक्ष्णां सहस्रेण निर्निमेषेण वज्रिणः ।
अनन्यकर्मणा येन नित्यमेषा न दृश्यते ॥ ५१ ॥
इत्यादि चिन्तयत्यस्मिन्नथ चित्ररथात्मजा ।
प्रत्युद्ययौ महाश्वेतामभ्युत्थाय ससंभ्रमं ॥ ५२ ॥
महाश्वेता तु निःसङ्गमालिङ्ग्य स्नेहनिर्भरं ।
तां चन्द्रापीडनिर्देशपुरःसरमभाषत ॥ ५३ ॥

*—स्फटिक— इति पाठान्तरम् ।

अयं हि भारते वर्षे सार्वभौमस्य भूपतेः ।
तारापीडस्य तनयश्चन्द्रापीड इहागतः ॥ ५४ ॥
अनेनेह प्रविष्टेन दृष्टेर्विषयवर्तिना ।
भवत्वखिलगन्धर्वकुटुम्बकमहोत्सवः ॥ ५५ ॥
अथ कादम्बरी तस्मिन् पक्ष्मोत्क्षेपविकासिनी ।
आकर्णप्रसृतापाङ्गं चिरं दृष्टिमपातयत् ॥ ५६ ॥
द्वारेण विवृतेनाथ तेनैव निजमाययः ।
मदनोऽन्तः प्रविश्यास्या बबन्ध हृदये पदं ॥ ५७ ॥
रत्नपीठोपविष्टे तु चन्द्रापीडे तदन्तिके ।
अध्यासिषातामेकत्र हंसचित्ररथात्मजे ॥ ५८ ॥
लज्जास्तिमितमासीनामथ कादम्बरीं बलात् ।
महाश्वेता गृहाचारं चन्द्रापीडे व्यधापयत् ॥ ५९ ॥
शरीरनिर्विशेषाथ कादम्बर्याः प्रिया सखी ।
मदलेखाभिधानास्य चरणक्षालनं व्यधात् ॥ ६० ॥
कादम्बरी तु सस्वेदप्रकम्पकरपल्लवा ।
ताम्बूलच्छद्मनात्मानं स्वयमस्मै न्यवेदयत् ॥ ६१ ॥
तदङ्गुलितलस्पर्शमाधुर्यहृतमानसा ।
व्यालक्षयत सा रत्नवलयं प्रच्युतं करात् ॥ ६२ ॥
चन्द्रापीडोऽपि तत्पाणितलसंस्पर्शमात्रया ।
तया त्रिभुवनाधीशमिवात्मानममन्यत ॥ ६३ ॥
तूष्णीमथ तदासीने सर्वस्मिन् कन्यकाजने ।
शुकसारिकयोरासीत् कलहः केलिकारणं ॥ ६४ ॥
तत्प्रसङ्गेन सोत्प्रासं तयोः कलहवृद्धये ।
चन्द्रापीडोऽब्रवीद्येन सर्वास्तुतुषुरङ्गनाः ॥ ६५ ॥
ताश्च दन्तप्रभाधौतदिङ्मुखा मधुरस्वराः ।
चन्द्रापीडगिरो जहुस्तदा कादम्बरीमनः ॥ ६६ ॥
क्षणं प्रविश्य तत् स्थानं मधुरं प्राह* कञ्चुकी ।
राजपुत्र्यो युवां द्रष्टुं देवी निर्विघ्नमिच्छति ॥ ६७ ॥
क्रीडापर्वतके कृत्वा सुतारमणिमन्दिरे ।
चन्द्रापीडं सुखावासमयातां मातुरन्तिके ॥ ६८ ॥
तत्राध्यासितपर्यङ्कं केयूरकपुरःसराः ।
मुख्याः कादम्बरीसख्यश्चन्द्रापीडं सिषेविरे ॥ ६९ ॥
स्नानानुलेपनाहारक्रियाः स तदुपाहृतैः ।

*क्षणमात्रे व्यतीतेऽथ प्रविश्य प्राह इति पाठान्तरम् ।

चक्रे शक्रपुरं प्राप्य विभवैरुपपादिता: ॥ ७० ॥
अथ मन्दप्रभे भानौ भेजे कादम्बरी निजं ।
मदलेखाद्वितीयैव महाप्रासादमस्तकं ॥ ७१ ॥
चन्द्रापीडं च तत्रस्था क्रीडापर्वतवर्तिनं ।
निरवर्णयदाकर्णप्रसृतापाङ्गया दृशा ॥ ७२ ॥
चन्द्रापीडे तदा तस्या: कटाक्षास्तीक्ष्णकोटय: ।
समं निपेतुरस्यां च कुसुमायुधसायका: ॥ ७३ ॥
कटाक्षैरुपनीतं च तीव्रं कृतसमागमै: ।
तल्लावण्यं पीबन्तीव मदलेखामुवाच सा ॥ ७४ ॥
न मया मदनो नाम कथास्वपि सखि श्रुत: ।
अद्य प्रत्यक्षतो दृष्ट: स चन्द्रापीडविग्रह: ॥ ७५ ॥
न महाश्वेतया किंचिदुक्तं प्रकृतवस्तुनि ।
अथवेह्नानयन्त्यामुं सर्वमुक्तमनक्षरम् ॥ ७६ ॥
अपि नाम विकारो मे तदानीं लक्षितस्तया ।
किंवा न लक्षयत्येषाऽदृष्टमन्मथविभ्रमा ॥ ७७ ॥
अद्यापि निजसंकल्पविरुद्धां विक्रियामिमां ।
मनस: संहराम्येव स्थूलामपि यथा तथा ॥ ७८ ॥
किंत्वसौ शेषहारोऽस्यास्तुल्यं मण्डनमाकृते: ।
उरस्यनिच्छतोऽप्यस्य तूर्णमामुच्यतां त्वया ॥ ७९ ॥
मदलेखा गृहीत्वा तं हारं गत्वा तदन्तिकं ।
तथोवाच यथानेन प्रत्युक्ता सा न किंचन ॥ ८० ॥
आमुच्यत तत: कण्ठे हारोऽस्य मदलेखया ।
शरदिन्दुकरोदारप्रभाप्लावितदिङ्मुख: ॥ ८१ ॥
चन्द्रापीडश्च हारेण रराज कृतमण्डन: ।
पूर्णेन्दुरिव नक्षत्रकलापपरिवारित: ॥ ८२ ॥
कादम्बरी चिरं त्वेनमवलोक्य निशागमे ।
प्रासादशिखरात् तस्मान्मन्दं मन्दमवातरत् ॥ ८३ ॥
उत्थाय चन्द्रापीडोऽथ कृतसन्ध्याविधिस्तत: ।
अवालम्बत देहेन शय्यां चिन्तां च चेतसा ॥ ८४ ॥
किं स्वर्गन्धर्वकन्याया विलासा: सहजा इमे ।
अथेमं जनमुद्दिश्य बालां नर्तयति स्मर: ॥ ८५ ॥
दृष्टिर्निपुणदूतीव यथा त्वस्या विचेष्टते ।
तथा संभावना ह्येयं मम चेतसि वर्तते ॥ ८६ ॥
दृश्यते पुष्पितस्तावत् किमनङ्ग इति द्रुम:* ।

* किंनरानुसृतिद्रुमः इति पाठान्तरम् ।

स्वकालपरिणामेन न जाने किं फलिष्यति ॥ ८७ ॥
अथवा यौवनोन्मादकृत एव मम भ्रम: ।
क्व मनुष्या: क्व गन्धर्वा बत किं केन संगतम् ॥ ८८ ॥
आत्मसंभावना चेयमास्तामसदृशक्रमा ।
कालेन व्यज्यते सर्वं कथं नु मम सैनिका: ॥ ८९ ॥
इति चिन्तयतस्तस्य निद्रा सुचिरसंभृता ।
चकार मुकुलाकारे अक्षिणी आ निशात्ययात् ॥ ९० ॥
अपरेद्युरथोत्थाय कृतसन्ध्याविधिक्रम: ।
कादम्बरीमहाश्वेते दृष्ट्वा लब्धे चिरादिव ॥ ९१ ॥
तदनुज्ञासमादिष्टगन्धर्वपरिवारित: ।
स इन्द्रायुधमारुह्य* प्रतस्थे पृतनां प्रति ॥ ९२ ॥
अथ केनाप्युपायेन लब्ध्वा मार्गमसौ निजं ।
संनिविष्टं सरस्तीरे† स्कन्धावारं१ व्यलोकयत् ॥ ९३ ॥
तदा दृष्ट्वा नृपान् सर्वान् मन्त्रिपुत्रं रहस्यसौ ।
स्ववृत्तान्तविदं चक्रे पत्रलेखां विशेषत: ॥ ९४ ॥
निशि तस्यामतीतायामन्येद्युरुदिते रवौ ।
केयूरक: समागत्य हेमकूटादथाब्रवीत् ॥ ९५ ॥
कादम्बरी नरपते त्वामभीक्ष्णं दिदृक्षते ।
विस्मृतं शयनीये च शेषहारमुपाहरम् ॥ ९६ ॥
केयूरकवच: श्रुत्वा संगत: पत्रलेखया ।
चन्द्रापीड: पुनस्तूर्णं हेमकूटमथागमत् ॥ ९७ ॥
अभिवन्द्य महाश्वेतां श्लाघितागमनस्तया ।
कादम्बरीमथापश्यत् पत्रलेखापुर:सर: ॥ ९८ ॥
उद्याननलिनीपार्श्वाकल्पिते हिममन्दिरे ।
कदलीदलशय्यायां निषण्णां म्लानविग्रहां ॥ ९९ ॥
तदालोकनमात्रेण मुहुराश्वासितेव सा ।
तत उत्थातुमिच्छन्ती शयानैवास्त तद्गिरा ॥ १०० ॥
तत: कुशलसंप्रश्नसुखमात्रपविचिता: ।
नानानर्मविलासार्द्रा: प्रावर्तन्त तयोर्गिर: ॥ १ ॥
तथा तत्र चिरं स्थित्वा तदिच्छावशवर्तिनं ।
भङ्गीभणितिभिर्व्यक्तमावेद्य निजमाशयं ॥ २ ॥
तदभ्यर्थनयादिश्य पत्रलेखां तदन्तिके ।
केयूरकद्वितीयोऽसौ जगाम कटकं पुन: ॥ ३ ॥

* इन्द्रायुधं समारुह्य इति पाठान्तरम् ।
१ सेनाम् ।
†—तीर— इति पाठान्तरम् ।

तत्रोज्जयिन्याः संप्राप्तमन्येद्युर्लेखहारकम् ।
अवलोक्य तदानीं तं लेखं स्वयमवाचयत् ॥ ४ ॥
पितुराज्ञां ततो ज्ञात्वा शीघ्रागमनशंसिनं* ।
केयूरककरे न्यस्य तं लेखं कूणितेक्षणः१ ॥ ५ ॥
तदर्थमथ संमन्त्र्य सह मन्त्रिसुतेन सः ।
एवमेतदिति ध्यायन् प्रस्थाने स्थैर्यमग्रहीत् ॥ ६ ॥
सत्यं वच्मि भवत्प्रसादरसिकं चेतो ममैतत् परं
गन्तुं नेच्छति किंतु शासनमिदं नोल्लङ्घनीयं गुरोः ।
मन्युः सम्प्रति सह्यतां पुनरिहागन्तास्मि कादम्बरीं
संदिश्येति सबाष्पगद्गदमसौ केयूरकं प्राहिणोत् ॥ ७ ॥
वैशम्पायनमप्यभाषत भवान् संवाहयन् वाहिनीं
पश्चादेष्यति यामि सत्वरमहं स्वल्पैरितो वाजिभिः ।
निश्चित्येति तथा प्रयाणपटहे दत्ते प्रतस्थे पुरो गत्वा
किंचन चण्डिकाश्रममहीमध्यास्त तस्मिन् दिने ॥ ८ ॥
तत्रोद्भुतद्राविडधार्मिकरूपवेष-
भाषातपश्चरणसिद्धिकथाविनोदैः ।
नीत्वा निशां सततमस्खलितप्रयाणैः
स्वल्पैर्दिनैस्त्वरितमुज्जयिनीमवाप ॥ १०६ ॥

इति कादम्बरीकथासारे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

॥ श्रीः ॥

यत्संयोगात् प्रकृतिरनिशं चेतनाभाक् सतोऽपि
कार्यव्रातान् प्रकटयति सा सम्यगालोच्य पूर्वम् ।
यश्चाम्नातः श्रुतिषु विमलः पूरुषो निर्विकारः
सांख्या ज्ञात्वा यमजमगुणं मुक्तिमापुस्तमीडे ॥ १ ॥

इह खलु सांख्यशास्त्रं प्रायेण बौद्धमीमांसकनैयायिकवैशेषिकलोककृतवाक्कलहश्रवणव्याकुलितश्रोत्रैर्व्यग्रचित्तैर्विचारफलं तत्त्वनिर्णयमलभमानैः शमदमादिशिष्यधर्मोपपन्नैस्तत्त्वजिज्ञासुभिः प्रार्थितेनादिपुरुषेण प्रणीतम्। तस्य च लोकेऽतिचिरंतनप्रवृत्तिकस्य विचारशास्त्रस्य बहुभिराचार्यैर्बहुलीकृतस्य केनचित् कारणेनोच्छेदस्तथा जातो यथा तदीया उत्तमग्रन्थाः साचार्या नाम्नापि नाश्रूयन्त । अथ कपिलरूपेणावतीर्णेन तेनैव२ परमदयालुना भगवता लोकोपकारार्थं यावत्स्मृति तस्य क्षीयमाणस्य जीर्णोद्धारः प्राचीनाचार्यमतोपन्यासपूर्वकं सूत्रषडध्याय्या कृतः । तदा प्राचीनः सांख्यशास्त्रग्रन्थः सांख्यतत्त्वसमासाख्यः१ स्थितस्तस्य व्याख्यानान्यपि कपिलसूत्रानुसारेण पश्चात् प्रवृत्तानि । तदिदं कपिलकृतं शास्त्रमस्मिन् देशे विपुलां प्रसिद्धिमासाद्य वर्धमानबुद्धधर्मोपद्रववशादुच्छिन्नप्रच्छन्नं भूत्वा विशीर्यमाणाभिर्व्याख्याभिर्विधृतं यावन्नान्तं गच्छति तावत् तत्सारांशोद्धारकारिकाभिरीश्वरकृष्णेन प्रोद्धृतं वाचस्पतिना तासां कारिकाणां व्याख्यानेन प्रचयं नीतमपि षडध्यायीरूपेण विरलप्रचारमासीत् । अद्य त्वेतत् पुनर्विज्ञानभिक्षुणा भाष्यप्रबन्धरचनया प्रसिद्धिं प्रापितं परिकरभूतप्रकरणग्रन्थावलम्बरहितं विततत्तयाऽव्युत्पन्नजनबुद्धेरगम्यं सांख्यतत्त्वकौमुदीतोऽल्पतरप्रचारं विलोक्यते । तथा च सांख्यशास्त्रं प्रथमे विनिपाते कपिलेन२ द्वितीये विनिपात ईश्वरकृष्णेन तृतीये च विज्ञानभिक्षुणावष्टब्धं व्याख्याय प्रचारितं च । तस्य च प्रसिद्धिः प्रकरणग्रन्थान् विनाऽशक्यैव । अस्माभिर्विषयवशैर्न भवितव्यं विचारपरैर्भाव्यमितीच्छायास्तारतम्यादस्य शास्त्रस्य लोके प्रचारारम्भात् तादृशेच्छाया लोकचित्तेषूत्तेजकाभावेन मान्द्यस्य जातत्वात् तन्मूलकशास्त्रस्यापि प्रचारमान्द्यं कारणानुसारित्वादवर्जनीयमेव ।

तदिदानीं सांख्यशास्त्रे षडध्यायीभाष्यं राजवार्तिकं महादेवकृतवृत्तिरनिरुद्धवृत्तिश्चेत्याकरग्रन्था आकरग्रन्थनाम्नोऽनर्हा अपि तस्मिन् पदे वर्तन्ते । सांख्यचन्द्रिका सांख्यतत्त्वकौमुदी सांख्यसारः सांख्यतत्त्वसमास इति च प्रकरणान्येतच्छास्त्रपाठकजनसंप्रदायप्रसिद्धानि सन्ति ।

शास्त्रे चैतस्मिन् प्रसिद्धपुरुषाः कपिल आसुरिः पञ्चशिखः सनन्दन ईश्वरकृष्णो विज्ञानभिक्षुर्महादेवोऽनिरुद्धो वाचस्पतिरिति नवैव । तत्र सप्तानां ग्रन्था उपलभ्यन्ते ।

आधुनिकास्तु जनाः काव्यकोशव्याकरणन्यायगणितज्योतिषवैद्यकविद्या एव विशेषेणोपासमाना इतराणि सर्वाण्येव शास्त्राण्यवज्ञाय व्यवहरन्ति विशेषेण च सांख्यं तेषां दृष्यातिनीरसं दृश्यत इति । बुद्धिमद्भिस्तु परमादरपुरःसरं तत्त्वज्ञानोपदेशपरं शास्त्रमेतदभ्यस्यत एवेत्यलमतिविस्तरेणेति शिवम् ॥

पौनःपुन्येन नत्वाहं याचे सर्वान् विपश्चितः ।
यदत्रानुचितं किंचित् तत् क्षन्तव्यं दयाधिया ॥ १ ॥

---

* शंसिनीम् इति पाठान्तरम् ।

१ संकोचितनयनः ।

†—:सदृश— इति पाठान्तरम् ।

२ तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयमिति । तथा तृतीयस्कन्धे देवहूतीं प्रति कपिलवाक्यम् । तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे । ऋषीणां श्रोतुकामानामित्यादि ।

१ अयं कपिलकृत इति भाष्यानुसारिणः ।

२ यथा भागवते । एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा । तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया धृतमिति ।

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको बेचनरामशर्मा ॥

RÁMA AND SÍTÁ

VI.

Weighed down by woe, with wild despairing mien,
There sate the monarch with the cruel queen.
Then RAMA bowed, his royal sire to greet,
And did obeisance at KAIKEYI's feet.
The King with downcast eyes still brimming o'er,
Just murmured, RÁMA; and could do no more.
Then sudden fear made even RÁMA shake,
As though his heedless foot had touched a snake.
How could he look upon that awful change,
And bear unmoved, a sight so sad and strange!
A mighty monarch but an hour ago,
Now a poor mourner, weak and wan with woe:
Weeping and groaning, mad with wildering thought,
Like the deep wave-crowned sea to frenzy wrought.
Like the bright sun-god labouring in eclipse,
Or like a holy sage whose heedless lips
Have spoken falsely. RÁMA's filial breast
Knew for a while the moon-drawn sea's unrest;
And, pierced with sorrow for his father's sake,
To queen KAIKEYI, reverent, he spake:
"Tell me my fault, or plead for me and win
His pardon, angered by my careless sin.
Why is my father, whom I ever find
Most full of love, so silent and unkind?
To what sharp anguish or what care a prey
Weeps he and sighs and turns his face away?
Say, has some grievous woe, some deadly ill,
Stricken his sons, or consorts dearer still?
Better to die than grieve a loving sire:
Death has no terror like a father's ire.
Surely the source to which he owes his birth
Must to a son be as a god on earth
Then speak, O lady, speak, that I may know
What sudden grief has changed my father so"
Thus RÁMA questioned, and the greedy dame
Gave her bold answer, lost to ruth and shame.
"No fault of thine thy father's soul offends;
No deadly stroke upon his house descends.
One wish he fosters, to his heart most dear,
And he would tell thee, but he shrinks in fear.
Thou art so fondly loved, no voice has he
To utter aught but pleasant words to thee
Then hear his wish, and, as a duteous son,
Look that thy father's will be quickly done.
He, though a King, with most unkingly mind
Like a mean caitiff of the lowest kind,
Would stint the honour and the boon deny
He sware to grant me in the days gone by.
Faith, holy faith, whence all our duties spring,
Should ne'er be slighted by our lord the king.
Not e'en in anger, not for thy dear sake,
May he his oath and plighted promise break.
He will not say what promised boon I seek;
Before thy face he will not, dare not, speak.
Do thou but swear his promise shall not fall
Lost to the ground, and I will tell thee all"
She ceased. Then RÁMA, with a troubled breast,
These words in answer to the queen addressed.
"Thou needst not utter words like these to me.
To do his will my highest joy must be
To feed the flames my body I will throw,
Drink deadly poison, if his will be so,
Plunge in the tide if he would have it done,
My sire, my master, and my King in one.
Then speak, O lady; with no doubting heart
The secret longing of my sire impart.
I swear obedience: let my word suffice,
For 'tis not Rama's wont to promise twice"
Then spoke KAIKEYI to the noble youth,
That generous champion of the rights of truth:
"When the Gods, aided by thy father's might,
Waged with the Fiends, of yore, their furious fight,
Wounded by many a dart the monarch fell,
And I preserved the life I loved so well.
Restored by me to health and strength, he sware
To grant two boons, the guerdon of my care,
And these, at length, I crave this day may be
The throne for BHARAT and the woods for thee.
Now if his honour in thine eyes be dear,
Keep his fair fame from stain of falsehood clear
Go to the distant wilderness, and wear
The hermit's mantle and the matted hair;
Nine years and five in the wild forest stay,
That BHARAT may be lord, ordained to-day,
And then this land, rich in each precious thing,
Steed, car and elephant, shall hail him King.
Moved with great pity for thy mournful case,
Thy father cannot look upon thy face;
Come, noble prince, his darling honour save,
And, firm in faith, observe the oath he gave."
The hero answered, tranquil and sedate,
That cruel speech, fell as the doom of fate:
"Fear not, O lady, but thy wish obtain:
My father's faith shall ne'er be pledged in vain.
With hermit's mantle and with matted hair
Forth to the woods, an exile, will I fare.
One thing alone, O queen, I fain would learn,
Why is my lord the King to-day so stern?
Why is he now so silent and so cold,
Without one smile to greet me, as of old?
My greatest joy is ever to fulfil
My King's, my master's, and my father's will;
One only care torments my anxious breast,
Why his own lips have not his will expressed;
Why did he not himself to me make known
His choice of BHARAT for the royal throne.
To BHARAT's hand I gladly would resign
SITA, my life, my gold and all that 's mine.

Unasked, most freely would I give him all:
How much more gladly at my father's call!
How much more gladly, when the gift may be
His pledge's ransom and a boon to thee!
Comfort my father with these words, O dame,
And free his spirit from the load of shame.
But tell, I pray thee, why the monarch keeps
His sad eyes fixed upon the ground, and weeps.
Let swiftest heralds, ordered by the king,
Home from thy brother's house thy BHARAT bring.
To judge my father's words I will not stay,
But seek the forest ere the close of day;
There live, a banished man, four years and ten,
Keeping the promise of the king of men.
"'Tis well," she answered. "Let the herald speed,
Carried by coursers of the fleetest breed,
And bring my BHARAT home. Methinks that thou
Wilt brook no tarrying, nor linger now.
And if the king, o'erwhelmed with shame, could find
No tongue to tell thee, bear not this in mind.
But, best of youths, until thou hence art fled,
Thy sire will neither bathe nor call for bread."
"Woe! woe!" the monarch murmured, with a groan,
Deep neath the waves of whelming anguish thrown,
Then in exceeding grief he swooned away,
And on the gold-wrought couch all senseless lay.
Then RÁMA raised him, while KAIKEYI's tongue
Still urged him, like a horse by lashes stung.
Unmoved he answered: "Queen, I strive to do
My duty only, like the sages, true;
Nor would I, with a soul athirst for gain,
Against my promise, in the world remain.
All I can do to please my father, think
Already done: from death I would not shrink.
One duty, paramount of duties still,
Is that a son should do his father's will.
By him unbidden, if the word thou give,
Will I an exile in the forest live.
Couldst thou no virtue in my nature see
That thou must crave of him, not ask of me?
This day I go in DANDAK's wilds to dwell,
First to my mother I must bid farewell,
And comfort SITA. Thine the charge must rest
That BHARAT listen to his sire's behest,
And keep the kingdom happy and secure:
This is the law of old that ever shall endure."
In speechless woe the hapless father heard,
Wept with a bitter cry but spoke no word.
Then bowing at the senseless monarch's feet,
And stern KAIKEYI's, for such love unmeet,
Once round the pair his circling steps he bent,
Then from the bower the glorious exile went.
Him followed LAKSHMAN, sweet SUMITRA's child,
With angry weeping eyes so sad and wild
And RÁMA saw, nor turned his eyes away,
The sacred vessels ranged for that great day,
And golden chalices, whose waters poured
Upon his head would have ordained him lord.
He saw, and round them in due honour paced,
His eye no anguish showed, his foot no haste.
Still on his brow, with lofty hope o'erthrown,
Shone the great glory which was all his own;
So doth the moon, through the world's love, retain
Delicious splendour in the days of wane.
The banished hero, with untroubled mind,
The white umbrella and rich fans declined,
Dismissed the crowd that followed from afar,
And all his people with the steeds and car
He came with LAKSHMAN to KAUSALYA's gate,
Thronged by her servants with high joy elate,
And moved with tender pity spared to show
One hint or token of the coming woe.
On to his mother's splendid bower he went,
And found the queen on holy rites intent:
There oil and rice and brimming vases stood,
With wreaths of flowers and curds and cates and wood.
She with her thin cheek pale with many a fast,
And many a night in painful vigil past,
In linen robes of purest white arrayed,
To LAKSHMI, Queen of Heaven, her offerings made.
Soon as she saw the darling of her soul,
As a fond mare who springs to meet her foal,
To greet her son, unseen so long, she flew,
And round his neck her tender arms she threw:
"May all the glories of thy royal line,"
She cried, with kisses on his brow, "be thine.
Be wise and mighty like thy sires of old,
Be good and noble, pious, lofty souled.
This day thy father's faithful love is shown,
This day he sets thee on his ancient throne."
Then answered RÁMA, "Dearest lady, know
That danger threatens, fraught with mighty woe.
My father's choice this day makes BHARAT heir,
And I must hence to DANDAK's wood, and there
Living on fruit and honey, hermit's food,
Pass twice seven dreary years in solitude."
Swift as a Sal branch, by the woodman lopped
In some primeval grove, the lady dropped
And lay upon the ground: so falls a mare
Beneath the load she strives in vain to bear.
And RAMA raised her up, and brushed away
The dust that on her arms and shoulders lay.
Then, sad with grief—Ah! far more worthy she
For ever joyful, ever blest, to be—!
While LAKSHMAN listened, to her son she cried,
That noblest hero, standing by her side:
"A grief more sore than this I ne'er could mourn
If thou hadst never, O my son, been born;
Yet, well I know. their childless fate, to those
Who pine for offspring, is the crown of woes.

I, eldest queen, to those I scorn, must bend,
And let my rivals' taunt my bosom rend.
What woman's lot can be so hard as mine,
In endless woe and mourning doomed to pine?
Have they not scorned me when my son was near?
And death will follow when thou art not here.
'Twas ne'er my lot my husband's love to gain,
And now I'm mocked by proud KAIKEYI's train;
And those who served me once, a faithless band,
Now far aloof in gloomy silence stand.
How shall I brook her scolding tongue to hear,
And, better far than she, her anger fear?
Since thou wast born ('tis seventeen years ago),
I've looked to thee one day to end my woe.
Now what remains but shame and grief, a share
Of trouble heavier than my soul can bear!
How will my gloomy days go darkly by,
Without thy moon-bright face to cheer mine eye?
Alas! my cares thy tender years to train,
And all my vows and fasts and prayers were vain!
Hard is my heart, or surely it had burst
When the wild rush of sorrow reached it first:
As in the Rains no river bank can hold
The headlong torrent from the mountains rolled.
Ah no! my death is not allowed by fate,
Nor opes for me the Gloomy King his gate:
He would not take me to his home away,
A lion, pitying his weeping prey.
Death will not listen to a wretch's cry,
Nor take his soul ere fate would have him die,
Or I, bereaved of my son, had fled
To YAMA's home, and been among the dead.
Why should I live without thee? I will go
After thee, RAMA, though my steps be slow,
As a poor cow in her great love will run,
Watching the wanderings of her little one."

Ramayana. Book II 18, 19, 20.

THE SÁHITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 184.)

TEXT.

No. 686. The Poetical Fancy is the imagining of an object under the character of another. As being Expressed or understood, this is first held twofold. The Expressed is when the particle *'iva'* (as) &c. are employed, the other, when they are not used. Since in each of these sorts, a Genus, a Quality, an Action or a Substance may be fancied, the figure becomes eightfold. In each *of these eight sorts* again, the fancy being (1) Positive or (2) Negative and the occasion *of the fancy* being in the shape of (3) a Quality or (4) an Action they attain to being thirty-two fold.

COMMENTARY.

a. Of these, the Expressed Poetical Fancy is partially exemplified as follows:—

"The thigh of the fawn-eyed one with the skirt of her raiment fluttering upon it, shines as if it were Cupid's triumphal column of gold, bearing his banner"

As *the term* 'triumphal column' denotes many *objects, or is a generic appellation,* we have here the Poetical Fancy of a Genus.

b. Knowledge attended with sober silence, *or with an abstinence from pedantic speech,* power accompanied with forgiveness, and liberality associated with the reverse of vaunting—his virtues, occasioning, as they did, other virtues, were, as it were, generative."

Here we have a Quality, *viz* generativeness, *fancied.*

c. "The sound of thy march, O Sultan, * bathes, as it were, in Ganga's water,—guilty of causing the abortion of thy foemen's wives"

Here we have an Action—'bathes.'

d The face of the deer-eyed one shines as if it were another full moon."

The word 'moon,' signifying, as it does, an individual, is denotative of a substance, *or a concrete object. So here we have the Poetical Fancy of a Substance.*

e. These examples are when the Fancy is Positive (see Text). We have the following example when it is Negative:—

Alas, the cheeks of this *lady,* so fair, have attained to this thinness, as if not seeing each other"

Here in 'not seeing' we have the negation of an action. So in other cases.

f. The Occasion, as being in the shape of a quality or an action (see Text,) is exemplified in 'The sound of thy march &c' where the quality of being guilty is the occasion of the Fancy, or in 'Alas, the cheeks of this lady, &c.' where the occasion is an action *viz.* attaining to thinness. So in other cases.

g. The Implied Poetical Fancy, as:—

"The breasts of the slender-bodied *lady* show not their faces (or nipples, which are of a dark colour and therefore as it were concealed) from shame that they gave no room *(so plump and so close they are)* to the excellent (or stringed—*guṇi* †) pearl necklace"

Here we have Poetical Fancy implied, from the absence of 'as' or the like in connection with 'shame,' thus 'as if from shame &c.' Similarly in other cases.

h. 'But then,' somebody might object,' 'on the occasion of discussing Suggestion, you declared the capability of all the Figures being suggested, why again do you assert particularly here of Poetical Fancy that

* In the original *suratrâṇa,* which the scholiast so interprets.

† *Guṇa* means both a string and a good quality.

it may be implied. I answer,—in such a case of Suggested Poetical Fancy as the following.—

"O fortunate youth, she, not obtaining a place in thy heart filled with a thousand fair women, emaciates, day by day, her frame, making that her only business." The sentence is logically complete even apart from the Fancy*, whilst here *in the present example* the sentence is complete as to its sense only under a Fancy, that is, when 'as if' is understood, thus '*as if* from the shame,' inasmuch as the breasts could not be *really* ashamed Thus the Suggested, and the Implied Poetical Fancy are distinct.

i. Among these *kinds of the Poetical Fancy*, he mentions some peculiarities among the sixteen sorts of the Expressed Poetical Fancy:

TEXT.

No 687. Of these the Expressed sorts again are with the exception of that of Substance (§ 686), each threefold, as pertaining to (1) a Nature, (2) an Effect, and (3) Cause.

COMMENTARY

a 'Of these' *i. e.* among the said divisions of the Expressed, and Implied Poetical Fancy. Of the sixteen sorts of the Expressed Poetical Fancy, the twelve belonging to the three *subjects—Genus, Quality, Action* (§ 686), being each threefold as respecting a Nature, a Fruit, or a Purpose, and a Cause, we have thirty-six subdivisions These combined with the four kinds pertaining to a Substance which can be fancied only in itself † make up forty sub-divisions.

b Of these the Poetical Fancy of a Nature; e g. those of the nature of a genus and a quality are respectively instanced in '—as if it were Cupid's triumphal column' (§ 686 *a*) and '—as it were generative' (§ 686 *b*) in the foregoing examples.

c The Poetical Fancy of a Fruit, or Purpose, as:—

"The swift-going *arrow* shot by Ráma, having pierced the heart of Rávaṇa, entered the earth as if to tell the agreeable tidings to the Serpents *dwelling in the infernal regions.*"

Here by the expression 'to tell' a fruit in the shape of an action has been figured, of the arrow's entering the earth.

d. The Poetical Fancy of a Cause, as:

"This is that place where, searching for thee, I saw an anklet fallen on the ground, holding deep silence, as if from the sorrow of separation from thy lotus-foot"

Here the quality, or attribute, of sorrow is fancied as a cause. So in other cases.

* Which is, that the lady grows thin as if to get room in the heart of the youth.

† For, says the scholiast, a substance, or rather an object denoted by a proper name, does not give rise to poetical surprise, if fancied as the fruit or cause of a certain event.

TEXT.

No 688. Of these, the sorts pertaining to a Nature are *again* twofold, according as the Occasion *of the fancy* is mentioned or not mentioned.

COMMENTARY.

a. Among these forty sorts, the sixteen pertaining to a nature are sub-divided into thirty-two, according to the mentioning or not mentioning of the occasion of the Fancy. So there are altogether fifty-six sorts of expressed Poetical Fancy Of these we have the sort MENTIONING the occasion in the foregoing example '—bathes as it were' (§686 *c*) where the occasion of the Fancy—the being guilty, is mentioned When it is NOT MENTIONED we have the example 'as if it were another moon' (§686 *d.*) where the excess of the peculiar beauty or the like is not mentioned.

b In the Fancy of a Cause or of a Fruit, the Occasion must, as a matter of course, be mentioned.* For if the Occasion *viz.* 'holding silence' of the fancy—'as if from the sorrow of separation', and 'entering the earth' of 'as if to tell &c.' be not mentioned, the sentences would be unconnected or absurd.

c. He states the peculiarities of the sixteen sorts of the Implied.

TEXT.

No. 689 The divisions of the Implied *Poetical Fancy* may each pertain to a fruit or a cause

COMMENTARY.

a. As, in the preceding example "The breasts of the slender-bodied lady" &c (§ 686 *g*) we have a cause fancied in 'as if from the shame.'

b In this (Implied Poetical Fancy) too it is impossible that the occasion should not be mentioned, since if *the particle* 'as' &c *implying a fancy* be not employed and the occasion not mentioned, it would be impossible for the reader to recognize the Fancy

c Nor is the fancy of a Nature (*i. e.* irrespective Nature § 687) possible in the present variety. For in the fancy of a nature which consists in the identification of another concrete object *with the subject of description,* if 'as' &c be not used and an epithet be added to the character fancied, we should call it a Hyperbole; as "This king is another Indra". And if no epithet be added, we should have a Metaphor as 'The king is Indra.' So the Implied Poetical Fancy is thus thirtytwo-fold.

TEXT.

No. 690 These, again, are each twofold according as the subject *of the fancy* is mentioned or not.

COMMENTARY.

a. 'These' *i. e.* the said varieties of Poetical Fancy

* In the Fancy of a Cause, observes the commentator, the Occasion is the fruit or consequence of what is fancied, and in the Fancy of a Fruit the Occasion is the cause or reason of what is fancied.

When the subject is mentioned take the example "The thigh of the fawn-eyed one &c" (§ 686 *a*). When it is not mentioned, take the following words of Pradyumna in *my drama* Prabhávatí:

"Now the thick darkness, covering over every region of space, has sunk the world, as it were, in a sea of black collyrium,* has filled it, as it were, with particles of musk, has over-spread it, as it were, with Tamála trees, has invested it, as it were, with black wrappers"

Here the subject *viz* the being pervaded, of the Fancy of being sunk in collyrium is not mentioned. Or, for example, "Darkness besmears, as it were, our bodies; the heavens, as it were, rain collyrium". Here the subject, pervasion, of the fancy of darkness besmearing *our bodies* is not mentioned, as also the falling of darkness, the subject of the raining of collyrium.

The Occasions of the two cases of Poetical Fancy *in the present example*, are respectively The excess and the pouring down of darkness.† Some, however, say The subject is darkness itself which is not an agent of the act of besmearing; the fancy is its being such an agent; and the occasion is the pervasion. Similarly are the heavens, as the agent of the act of raining, the subject of the Fancy."

TEXT.

No 691. This (Poetical Fancy) when arising from another ornament, is more striking.

COMMENTARY.

a Among such *cases*, Poetical Fancy founded upon Concealment is exemplified *in the following stanza of* mine:—

"The flood of beauty of the fair-eyed one, incapable of being contained in her body, falls overflowing, under the disguise of tears, as her eyes are pained by the smoke of the fire kindled by the oblation of ghee."

b. Poetical Fancy based upon a Paronomastic (6643) Occasion; as—

"The pearls, we believe, that issued from the narrow womb of the oyster, have attained this their fair quality (or string—*guṇa*) from dwelling on the charming conch-like neck of this lotus-eyed *damsel.*"

Here the Paronomasia in *the word guṇa (which means both a string and good quality)* is the occasion of the Fancy of a Cause (§ 687 *d.*) *contained in the clause* '(as if) from dwelling on the conch-like neck.' Here 'we believe' is the expression denotative of the Fancy. Similarly—

TEXT.

No. 692. 'Methinks,' 'I suspect,' 'of a certainty,' 'perhaps,' 'surely' and such other *expressions are used*

a. Sometimes we have a Poetical Fancy beginning with a Simile, as:—

"The Foe of Mura (Vishṇu) saw, on the other side of the sea, series of woods abounding with dark-green Paláśa trees, that looked like confervæ, every moment thrown up the shore by the thousands of surges."

Here, since the word *ábhá** implies a comparison, there is a simile in the beginning, but in the end there is Poetical Fancy, inasmuch as the existence of confervæ on the sea-shore is imagined as probable, notwithstanding its impossibility. Similarly is it to be understood in the description *of the emaciation* of certain love-lorn *ladies* 'Their bracelets were turned into armlets;' as also in such an instance as 'The side-glance of her with eyes large like those of a deer acts the part of a blooming blue lotus in her ear.' (In these two examples the ornament begins with seeming to be a Simile, but terminates with being recognized as a Poetical Fancy, inasmuch as the bracelet and the side-glance are not compared to an armlet and a blue lotus respectively, but are fancied as if they were actually so.

b. In the figure of the Mistaker as in "The simple cowherds &c." (§ 681 *a*) the deluded cowherds have no conciousness of the moon-light the subject *of their mistaken* † *notion of milk*, for it is this *supposed fact* that the poet founds his description upon. But in the present ornament, the person who entertains the fancy has a cognition of the subject *of his fancy* i e., *of the distinctive nature of what he invests with an imaginary character.* This is what makes their difference. In the Doubt (§ 680), both the alternatives are cognized as equally prominent, whilst here one of the alternatives is more powerful and is in the shape of a (fancied) probability, *or an undetermined cognition.* In the Hyperbole (§ 693) the unreality of the character fancied is apprehended AFTER *the sense of the sentence* is understood, and here, at the very time of the sense being understood.

c. "Has darkness coloured black the various trees and hills, or has it brought down the heavens, or has it screened them over? Has it levelled the earth in its uneven portions, or has it fastened together ‡ all the regions of space?"

Some recognize here the ornament of Doubt, inasmuch as the trees pervaded by darkness are suspected to be coloured, and so on. This *opinion* is not *right*,

* *Literally* has associated the world, as it were, with large quantities of collyrium.

† This explanation say the annotator, is according to those who hold that darkness is a substance.

* The word means 'appearance' but it is used in comparative compounds to denote 'like appearance.'

† The Figures termed Doubt and Mistaker respectively are sufficiently explained by their designations. It will help the reader in understanding the distinctive nature of the present figure (Poetical Fancy) to say that it similarly answers to probability. The name might, indeed, be rendered Probability, or Poetical Probability.

‡ The commentator reads here *saṅhṛitáh* 'destroyed' instead of *saṅhatáh.*

for the Doubt consists in the cognizance of the same object under more than one alternative equally prominent; whilst here the pervasion of the trees, *hills* &c, is not one and the same pervasion, *but is conceived as distinct and various pervasions as distinguished and individualized by the several objects with each of which it comes, as it were, in separate contact,* and besides, the 'pervasion' or the like is swallowed up by the idea of 'colouring' which alone is prominent Others say that the present is a distinct kind of the ornament of Doubt, though having one of the alternatives more prominent, because it has the strikingness, or beauty, of uncertainty. This too is not right Since the apprehension of a thing, (the real nature of which is, as it were, swallowed up,) under an identity with something else is *what is styled* Fancy; and as this evidently exists in the present case, being implied by the particle *nu* as well as by *iva*, the ornament ought to be the Poetical Fancy. Enough of inventing distinct species of the Doubt that are no where to be found

d. "This that in the midst of the moon bears the semblance of a flake of cloud—people call a hare: to me *it appears* not so. I believe the moon to be marked by the black scars of the wound caused by the darting meteor-glances of the young women distressed by the separation from thy foemen, *their lords*."

Here, since notwithstanding the use of the expression 'Methinks' *('manye' implying a fancy)* (§ 692), we do not recognize a fancy as defined before, we have a mere conjecture, not a Poetical Fancy attended with Concealment (§ 683).

TEXT.

No. 693. When the Introsusception is complete, it is styled Hyperbole.

COMMENTARY.

a When a subjective *fancy*, having swallowed up, or altogether taken in, the object, is apprehended as identical with it, it is Introsusception. This *introsusception* is incomplete* in the Poetical Fancy, where the subjective *notion* is expressed with uncertainty. Whilst in the present ornament it being conceived with certainty, *the introsusception* is complete.

b. In the Poetical Fancy, the swallowing up of the object (vishaya)† is by simply reducing it to a subordinate condition, and so is it also here, as in—'The face is a second moon.' As has been said, "Be the object mentioned or not, if it is simply reduced to a subordinate condition, the learned declare it to be swallowed."

* *Sádhya*—'to be completed.'

† This word was rendered 'subject' or 'subject of the fancy,' under the foregoing text, but it seems better here to adhere to its strict philosophical signification of 'object' as contradistinguished from '*vishayin*' (subject). See the beginning of Śankara's commentary on the Vedanta Sútras.

TEXT.

No 694. This is five-fold, as there is a denial of distinction where there is a distinction *in reality*, a negation of connection where there is a connection; and *vice versâ*, and as the sequence in a causation is inverted

COMMENTARY.

a *Vice versâ i e implying* a distinction where there is identity and a connection where there is none.—'This' *i. e.* the Hyperbole.

b Of these *Divisions*, an Identification where there is a Distinction is exemplified in *the following stanza* of mine:—

"How is it that the peacock's tail shines above and beneath it the lunar digit of the eighth night, next to it a tremulous couple of blue lotuses, below it the *Tila* flower and still lower a tender leaf?"

Here we have the introsusception of the tresses of a beloved woman in the peacock's tail with which they are identified.

c. Or, for instance, "Holding deep silence as if from the sorrow of separation"—(§ 687 *d.*) The silence belonging to a sentient creature is one thing and the stillness pertaining to an object unthinking is another. The two states though distinct are identified here.

d. Similarly in *the line* "In her youth, her lover is flushed (—with love, rága-bhák), together with the *soft* petal of her under-lip"—the *rága* of the under-lip is its redness and the *rága* of the lover is his love: these two *conditions* are identified.

e A Distinction where there is an Identity; as—

"Strange* indeed is the beauty of her body, strange are the riches of the fragrance *breathed by* her: the charmingness of her with eyes like the lotus-petal is altogether extraordinary."

f. A Denial of connection where there is a connection, as—

"Was it the Moon, the source of lovely radiance, that was the Creator in forming her; or was it Káma himself ever devoted to love; or was it the Season that abounds in flowers (Spring)? How indeed could the Ancient Saint, cold by studying the Veda, with his mind turned away from objects of sense, create this heart-ravishing form?"

Here, although the Creator, the Ancient of days, is connected with the formation *of the lady*, there is a denial of His connection.

g. A Connection implied where there is really none; as—

"If on the orb of the moon were fixed a couple of blue lotuses, then indeed might her face with the fair eyes be compared."

* Literally—'other.'

Here a connection, unreal, is fancied by means of a supposition brought in by the force of the word 'if.'

h. And the inversion of the sequence in a causation (§ 694) is two-fold, as the effect may be supposed to precede the cause or to co-exist with it. For examples in their order:—

"The hearts of the deer-eyed ladies were agitated by fancy, even before the beauty of the blooming Vakula and blossoming Mangoe *manifested itself*."

"Simultaneously did he of the elephant's *majestic* gait tread both the paternal throne and the dominions of other rulers."

i. With reference to the present *figure* some say "The ordinary, or only mundane, excellence belonging to the *lady's* tresses (§694 *b*) for instance, is fancied as being super-mundane, *and it is such a fancy that constitutes the introsusception in the present ornament.* If, on the contrary, the introsusception of the tresses be *held to consist in their being fancied* under the character of the peacock's tail, the definition of the figure (§ 693) would not include, *as it ought to do*, such instances as 'Strange is the beauty of her body &c. (§ 694 *e*)." This is not right. For here too, the lady's beauty which is NOT *generically* different *from that of other women*, is fancied as different. To make the case still more clear, if we substitute '*anyadiva*' for '*anyadeva*' *and read in the translation 'Her beauty is, as it were, quite apart from that of other women, &c.'* we should *indisputably* have an incomplete introsusception, and so a Poetical Fancy (§ 686) would be admitted.* In the example beginning 'The hearts of the deer-eyed ladies' (§ 694 *h*), the beauty of the *Vakula* &c, though coming first, is fancied as coming afterwards, and so here too, on the employment of the particle '*iva*' (as if), we should have the Poetical Fancy. Similarly *is it to be understood* of the other examples.

* Supply the following omission in Roer's edition of the text, p 298, line 1, after अध्यवसाये ; and leave out अन्या ;—अन्यदेवाङ्गलावण्यमित्यादिप्रकारेष्वव्याप्तिर्लक्षणस्येति"। तन्न। अत्रापि ह्यनन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसीयते । तथाह्यन्यदेवेतिस्थानेऽन्यदिवेति पाठेऽध्यवसायस्य साध्यत्वमित्युत्प्रेक्षा ।

(To be contined.)

ON

THE RELATIONS OF THE PRIESTS

TO THE OTHER

CLASSES OF INDIAN SOCIETY IN THE VEDIC AGE.

BY J. MUIR ESQ.

(Continued from page 188.)

It is further to be noticed that as this hymn probably belongs to the close of the Vedic age, no conclusion can, on any interpretation of its meaning, be drawn from it in regard to the opinion regarding the different classes which prevailed in the earlier portion of that era. Dr Haug, it is true, denies that the hymn is comparatively modern. He thinks that there is no sufficient evidence to prove this, but that, "on the contrary, reasons might be alleged to shew that it is even old" He is of opinion that the hymn had been used at human sacrifices, which he considers to have been customary in the earliest Vedic period, though they were afterwards abandoned as revolting to human feelings ("Origin of Bráhmanism" p 5). Notwithstanding what is here urged by Dr. Haug, I cannot help agreeing with the opinion stated by other scholars, such as Colebrooke (Essays, i. 309, note; or p 197 of Williams and Norgate's edition) and Max Müller (Ancient Sansk. Lit., p. 570 f.), that this hymn is of a later date than the great bulk of the collection in which it is found. As compared with by far the larger part of the hymns, it has every character of modernness both in its diction and ideas.

It is not denied that the hymns which we find in the Rigveda collection are of very different periods They themselves speak of newer and older hymns. So many as a thousand compositions of this sort could scarcely have been produced within a very short space of time, and there is no reason to imagine that the literary activity of the ancient Hindus was confined to the age immediately preceding the collection of the hymns. But if we are to recognize any difference of age, what hymns can we more reasonably suppose to be the oldest than those which are at once archaic in language and style, and naive and simple in the character of their conceptions; and on the other hand, what compositions can more properly be set down as the most recent than those which manifest an advance in speculative ideas, while their language approaches to the modern Sanskrit? These latter conditions seem to be fulfilled in the Purusha Súkta, as well as in hymns x. 71; x. 72; x. 81; x. 121; and x 129. The pantheistic character of the opening parts of the Purusha Súkta alone would suffice to demonstrate its comparatively recent date.

That even the legendary genealogies of the Puráṇas frequently assign to members of the four so-called castes a common origin, has been shown in my Sanskrit Texts, vol. i. chap. ii.; and for the evidence discoverable, both in the Rigveda itself and in the epic poems and Puráṇas, that hymns were composed, and sacerdotal functions exercised, by persons who in later ages were called Rájanyas or Kshattriyas, as well as by Bráhmans, I may refer to the same volume, pp. 86-151 where the stories of Viṣvámitra and Devápi are told.

In later times, when none but Bráhman priests were known, it seemed to be an unaccountable, and—as contradicting the exclusive sacerdotal pretensions of the Bráhmans—an inconvenient circumstance, that priestly functions should have been recorded as exercised by Rájanyas; and it therefore became necessary to explain away the historical facts, by inventing miraculous legends to make it appear that these men of the royal order had been in reality transformed into Bráhmans, as the reward of their superhuman merits and austerities (see Sanskrit Texts, vol. i, pp. 95 ff.). The every existence, however, of such a word as *rájarshi*, or "royal rishi," proves that Indian tradition recognized as rishis or authors of Vedic hymns persons who had belonged to Rájanya families. A number of such are named (though without the epithet of *rájarshi*) in the Anukramaṇiká or index to the Rig-veda; but Sáyaṇa, who quotes that old document, gives them this title. Thus, in the introduction to hymn i. 100, he says: "Ṛjrásva and others, sons of Vṛshágir, in all five rájarshis, saw this hymn in a bodily form (*sadeham súktam dadṛṣuh*). Hence they are its rishis (or seers)." The 17th verse of this hymn is as follows: "This hymn the Várshágiras, Ṛjráṣva, with his attendants Amvarísha, Sahadeva, Bhayamána, and Surádhas, utter to thee, the vigorous, O Indra, as their homage;" on which Sáyaṇa repeats the remark that these persons were rájarshis. Ambarísha is also said to be the rishi of ix 98. Again, Trasadasyu, son of Purukutsa, a Rájarshi," is said by Sáyaṇa on R. V. iv 42, to be the rishi of that hymn. In the 9th verse Trasadasyu is thus mentioned: "Purukutsání worshipped you, O Indra and Varuṇa, with salutations and obeisances; then ye gave her king Trasadasyu, a slayer of enemies, a demi-god." Similarly Sáyaṇa says on v. 27: "Tryaruṇá son of Trivṛshṇa, Trasadasyu son of Purukutsa, and Asvamedha son of Bharata, these three kings conjoined, are the rishis of this hymn; or Atri is the rishi." As the hymn is spoken by a fourth person, in praise of the liberality of these kings, it is clear they cannot well be its authors. However, the Hindu tradition of their being so, is good proof that kings could, in conformity with ancient opinion, be rishis. Trasadasyu and Trayaruṇa are also mentioned as the rishis of ix. 110.[1] The rishis of iv. 43 and iv. 44 are declared by Sáyaṇa, and by the Anukramaṇiká, to be Purumílha and Ajamílha, sons or descendants of Suhotra. Though these persons are not said by either of these authorities to be kings, yet in the Vishṇu Puráṇa they are mentioned as being of royal race, and as grandsons of Suhotra, and according to the Bhágavata P. a tribe of Bráhmans is said to have been descended from the son of Ajamílha. In the sixth verse of iv. 44, the descendants of Ajamílha are said to have come to the worship of the Asvins. The following hymns are said by tradition to have had the following kings for their rishis, viz.: x. 9. Sindhudwípa, son of Ambarísha (or Triṣiras, son of Tvashtṛ); x. 75, Sindhukshit, son of Priyamedha; x 133, Sudás, son of Pijavana; x. 134, Mándhátṛ, son of Yuvanásva; x. 179, Sibi, son of Usínara, Pratardana, son of Divodása and king of Káṣí, and Vasumanas, son of Rohidasva; and x. 148 is declared to have had Pṛthí Vainya as its rishi. In the fifth verse of that hymn it is said: "Hear, O heroic Indra, the invocation of Pṛthí; and thou art praised by the hymns of Venya." In viii, 9. 10, also, Pṛthí Vainya is mentioned among rishis: "Whatever invocation Kakshívat has made to you, or the rishi Vyaṣva or Dírghatamas, or Pṛthí, son of Vena, in the places of sacrifice, take notice of that, O Aṣvins." Here Sáyana refers to Pṛthí as the "royal rishi of that name."[1]

I have observed above that the contents of R. V. x 109 not only display the high pretensions of the priestly order, but also indicate clearly that those pretensions were often disregarded by the ruling class. In fact, the hymns of the Rigveda contain numerous references to persons, apparently of different descriptions, who were either hostile or indifferent to the system of religious worship which the rishis professed and inculcated. We find there a long list of condemnatory epithets applied to these persons, such as *adeva, adevayu, anindra abrahman, ayajyu, ayajvan, anyavrata, apavrata avrata, devanid, brahmadvish*, etc., etc.; *i.e.*, "godless," "destitute of Indra," "without devotion," unsacrificing," "following other rites," "averse to religious rites, or to law," "without rites, or lawless "revilers of the gods," "haters of devotion," etc. (i. 33, 3, 4; i. 51. 8, 9; i. 101, 2, 4; i 121, 13; i. 131, 4; i. 132, 4; i. 147, 2; i. 150, 2; i. 174, 8; i. 175, 3; ii. 12, 10; ii. 23, 4, 8, 12; ii. 26, 1; iii. 30, 17; iii. 31, 9; iii 34, 9; iv. 16, 9; v. 2, 9, 10; v, 20, 2; v. 42, 9, 10; vi. 14, 3; vi. 49, 15; vi. 52, 2, 3; vi. 61, 3; vi. 67, 9; vii. 6, 3; vii. 61, 4; vii. 83, 7; vii 93, 5; viii. 31, 15 ff.; viii. 45, 23; viii. 51, 12; viii 53, 1; viii. 59, 7, 10, 11; ix. 41, 2; ix. 63, 24; ix. 73, 5, 8; x. 22, 7 f.; x. 27, 1 ff.; x. 36, 9; x. 38, 3; x. 42, 4; x. 49, 1; x. 160, 4; x. 182, 3.) In most of these passages, no doubt, the epithets in question are connected with the words *Dása* or *Dasyu*, which—whether we understand them of barbarous aboriginal races, then partially occupying the Punjab, or of the evil spirits

[1] In the Vishṇu Puráṇa, Trayyáruṇa, Pushkarin, and Kapi are said to have been sons of Urukshaya, and the last of them to have become a Bráhman. In the Matsya P., Trayyaruṇi, Pushkaráruṇi, and Kapi are said to have all become Bráhmans. (Wilson, V. P., p. 451, and note.)

[1] Even females are said to be authors of hymns or parts of hymns as Romaṣá, "daughter of Bṛhaspati, an utterer of hymns" (i, 126), Lopamudrá (i. 179, 1), and Viṣyavará, of the family of Atri (v. 28).

with which the darkness was peopled by the lively imagination of the early Indians—certainly did not ordinarily designate tribes of Aryan descent. But there are other texts containing denunciations of religious hostility or indifference, where no express reference is made to Dasyus, which may with more or less probability be understood of members of the Aryan community. Such are the following:—

i. 84, 7 "Indra, who alone distributes riches to the sacrificing mortal, is lord and irresistible. 7. When will Indra crush illiberal *(arâdhasam)* man like a bush with his foot? when will he hear our hymns?"

i. 122, 4. "Indra, who is the slayer of him, however strong, who offers no libations."

i. 122, 9. "The hostile man, the malicious enemy, who pours out no libations to you, O Mitra and Varuṇa, plants fever in his own heart, when the pious man has by his offerings obtained (your blessing)."

i 124, 10. "Wake, O magnificent Dawn (Ushas,) the men who present offerings; let the thoughtless niggards *(paṇayah)*[1] sleep." (Comp. iv 51, 3)

i. 125, 7. "Let not the liberal suffer evil or calamity; let not devout sages decay; let them have some further term; let griefs befall the illiberal *(apṛnantam)*."

i. 147, 2 "One man contemns *(piyati)*, whilst another praises thee. Reverent, I adore thy manifestation, O Agni."

i. 176, 4 "Slay every one who offers no oblations—though difficult to destroy[2]—who is displeasing to thee. Give us his wealth; the sage expects it."

i. 182, 3. "What do ye here, O powerful (Asvins)? Why do ye sit in the house of any man who offers no sacrifice, and yet is honoured? Assail, wear away the breath of the niggard *(paner asum)*, and create light for the sage who desires to praise you."

i. 190, 5. "These persons who flourishing, but wicked, regarding thee, O god, as a feeble being, depend upon thee who art gracious—thou bestowest nothing desirable upon the malignant, thou, O Bṛhaspati, avengest thyself on the scorner *(piyârum)*."

ii. 23, 4. "By thy wise leadings thou guidest and protectest the man who worships thee: no calamity can assail him who hates devotion *(brahma-dvishah)*, and the queller of his wrath: this, O Bṛhaspati, is thy great glory."

ii. 26, 1. "The upright worshipper shall slay those who seek to slay (him); the godly shall overcome the ungodly; the religious shall slay in battle even him who is hard to conquer; the sacrificer shall divide the spoils of the unsacrificing."

[1] This sense of the word is confirmed by i. 33, 3, where the rishi says to Indra, "*mâ paṇir bhûr asmad adhi,*" "Be not niggardly towards us."

[2] Roth *s. v.* understands *dûṇâsam* to mean "continually."

iv. 24, 2. "In battle Indra bestows riches upon the man who offers prayers *(brahmanyate)* and libations. 5. Then some men worship the mighty (Indra); then the cooker of oblations will present his offering of meal, then Soma will abandon those who offer no libations; then (the impious) will be fain to worship the vigorous (god)."

iv. 25, 5. "Dear is the righteous man, dear to Indra is the man who reveres him, dear is the worshipper, dear to him is the offer of soma. 6 This impetuous and heroic Indra regards as peculiarly his own the cooked oblation of the devout soma-offerer; he is not the relation, or friend, or kinsman, of the man who offers no libations; he destroys the prostrate irreligious man 7. Indra, the soma-drinker, approves not friendship with the wealthy niggard *(revatâ paninâ)* who offers no libations He deprives him of his riches, and destroys him when stripped bare, whilst he is the exclusive favourer of the man who offers libations and cooks offerings."

iv. 51, 3. "The magnificent dawns, appearing, have to-day aroused the liberal to the bestowal of wealth, Let the niggards *(paṇayah)* sleep in gloom and the regardless in the midst of darkness" (Compare i 124, 10.)

v 34, 3 (=Nirukta vi. 19) "Whoever offers soma-libations to Indra, either in sunshine or darkness, becomes glorious. The mighty god drives away the ostentatious, the opulent god (drives away) the man who decks out his person, amd is the friend of the degraded (Yâska adds to these epithets of the objects of Indra's enmity that of *ayajvânam*, 'one who does not worship.') 5. Indra desires no support from five or from ten (alies); he consorts not with the man who offers no libation, however flourishing; but overwhelms, and at once destroys such a person, whilst he gives the godly man a herd of kine as his portion. 6. The enemy of him who makes no libations, the promoter of him who offers libations, Indra, the terrible subduer of all, the lord, brings the Dâsa into subjection. 7. He gathers together the goods of the niggard *(paneh)* to be spoiled; he allots to the sacrificer wealth beneficial for men. Every one who provokes his fury is deeply involved in difficulty."

v. 42, 7. "Praise the first depositary of gems, Brihaspati, the bestower of riches, who is most propitious to the man that hymns and lauds him, who comes with abundant wealth to the man that invokes him. 8. Those who are attended by thy succours, Brihaspati, are unharmed, affluent, rich in men. The possessions of those who bestow horses, cows, and raiment, are blest. 9. Make unblest the wealth of those who enjoy themselves while they do not gratify (thee) with our hymns.[1] Drive

[1] Or, according to Sayaṇa, "who do not satisfy us who are possessed of laudatory hymns."

away from the sunlight those haters of devotion *(brahma-dvishah)* who are averse to religious rites, while they increase in progeny. 10 Hasten, O Maruts, without wheels[1] against the man who attends at the sacrifice of a Rakshas (or sinner)[2] He who reviles the man who celebrates your service secures but contemptible pleasures, however much he may sweat."

vi. 13, 3 "That lord of the virtuous by his power destroys Vritra (or the enemy); O wise Agni, offspring of the ceremonial, that sage whom thou in concert with the son of the waters prosperest with wealth, divides the spoil of the niggard *(paneh)*"

vi 44, 11 "Abandon us not, O vigorous god, to the destroyer; let us not suffer injury whilst we live in the friendship of thee who art opulent Thy former bounties to men (are known), slay those who offer no libations, root out the illiberal *(aprnatah)*"

[1] *Achakrebhih* easily swiftly, noiselessly, suddenly Compare the phrase *achakrayá svadhya varttamánam* in x 27, 19, and *nichakraya*, viii 7, 29

[2] This latter rendering of the words *ya ohate rakshaso devavitau*, is suggested by Professor Aufrecht. Compare the words *ma no martaya ripave rakshasvine*, etc, viii, 49 8, and *yo nah kaschid ririkshati rakshastvena martyah*, etc, viii, 18, 13 Sáyaṇa renders the words under consideration by "who brings Rakshases to the sacrifice,—by irregular observances etc, makes it demoniacal *(ásura)*"

(To be continued)

PROSPECTUS.

THE

SACRED HYMNS OF THE BRAHMANS

AS PRESERVED TO US IN THE

OLDEST COLLECTION OF RELIGIOUS POETRY,

THE RIG-VEDA-SANHITA,

TRANSLATED AND EXPLAINED

BY

MAX MÜLLER, M. A.,

TAYLORIAN PROFESSOR OF MODERN EUROPEAN LANGUAGES IN THE UNIVERSITY OF OXFORD, FELLOW OF ALL SOULS COLLEGE

After twenty years spent in collecting and publishing the text of the Rig-Veda with the voluminous Commentary of Sáyaṇa, I intend to lay before the public my translation of some of the hymns contained in that collection of primeval poetry. I cannot promise a translation of all the hymns, for the simple reason that, notwithstanding Sáyaṇa's traditional explanations of every word, and in spite of every effort to decipher the original text, either by an intercomparison of all passages in which the same word occurs, or by etymological analysis, or by consulting the vocabulary and grammar of cognate languages, there remain large portions of the Rig-Veda which, as yet, yield no intelligible sense. It is very easy, no doubt, to translate these obscurer portions according to Sáyaṇa's traditional interpretation, but the impossibility of adopting this alternative may be judged by the fact that even the late Professor Wilson, who undertook to give a literal rendering of Sáyaṇa's interpretation of the Rig-Veda, found himself obliged, by the rules of common sense and by the exigencies of the English language, to desert, not unfrequently, that venerable guide. I need hardly repeat what I have so often said,[1] that it would be reckless to translate a single line of the Rig-Veda without having carefully examined Sáyaṇa's invaluable commentary and other native authorities, such as the Bráhmanas, the Aranyakas, the Prátisákhyas, Yáska's Nirukta, Saunaka's Bṛihaddevatá, the Sútras, the Anukramanís, and many other works on grammar, metre, nay, even on law and philosophy, from which we may gather how the most learned among the Brahmans understood their own sacred writings But it would be equally reckless not to look beyond.

A long controversy has been carried on, during the last twenty years, whether we, the scholars of Europe, have a right to criticise the traditional interpretation of the sacred writings of the Brahmans I think we have not only the right to do so, but that it is the duty of every scholar never to allow himself to be guided by tradition, unless that tradition has first been submitted to the same critical tests which are applied to the suggestions of his own private judgment A translator must before all things, be a "sceptic," a man who looks about, and who chooses that for which he is able to make himself honestly responsible, whether it be suggested to him in the first instance, by the most authoritative tradition or by the merest random guess.

I offer my translation of such hymns as I can, to a certain extent, understand and explain, as a humble contribution towards a future translation of the whole of the Rig-Veda There are many scholars in England, Germany, France, and India who now devote their energies to the deciphering of Vedic words and Vedic thoughts; in fact, there are few Sanskrit scholars at present who have not made the Veda the principal subject of their studies With every year with every month, new advances are made and words and thoughts, which but lately seemed utterly unintelligible, receive an unexpected light from the ingenuity of European students Fifty years hence I hope that my own translation may be an-

[1] This subject and the principles by which I shall be guided in my translation of the Rig-Veda have been discussed in an article lately published in the Journal of the Royal Asiatic Society, New Series, vol ii. part 2, "*The Hymns of the Gaupáyanas and the Legend of King Asamáti*" The same volume contains two valuable articles on the same subject by Mr J. Muir, D C.L.

tiquated and forgotten. No one can be more conscious of its shortcomings than I am. All I hope is that it may serve as a step leading upwards to a higher, clearer, truer point of view, from which those who come after us may gain a real insight into the thoughts, the fears, the hopes, the doubts, the faith of the true ancestors of our race;—of those whose language still lives in our own language, and whose earliest poetical compositions have been preserved to us for more than three thousand years, in the most surprising, and, to my mind, the most significant manner.

MAX MÜLLER.

OXFORD, *January*, 1867.

The present publication is intended to form eight volumes, of about twenty-five sheets each, containing an English translation, notes, and explanatory essays. A transliterated text (in the original Pada form) will be added in order to obviate the necessity of quoting a whole passage again and again in the various notes on the same verse. The first volume will be published as soon as a sufficient number of subscribers has been obtained. Not more than two volumes to be published in each year.

Terms of Subscription before publication, 10*s* 6*d* per volume—the price to Non-subscribers after publication will be 12*s* 6*d*. per volume.

TRÜBNER & Co., 60, Paternoster Row, London.

[SPECIMEN.]

RIG-VEDA SANHITÁ

Hymn to the Maruts (the Storm-gods), ascribed to Kanva, the son of Ghora.

1 Sing forth, O Kaṇvas, to the sportive host of your Maruts, brilliant on their chariots, and unscathed.

2 They who were born self-luminous, together with the spotted deer (the clouds), with the spears, the daggers, the glittering ornaments.

3. I hear their whips, almost close by, as they crack them in their hands; they gain splendour on their way.

MANḌALA I, SÚKTA 37.

ASHṬAKA I, ADHYÁYA 3, VARGA 12-14.

Krîḷám vah śárdhah márutam anarváṇam rathesúbham | kánváh abhí prá gáyata 1.

Yé príshatíbhih ṛishṭí-bhih sákám vásíbhi añjíbhih | ájáyanta svá-bhánavah 2.

Ihá-iva śṛiṇve êshám káśáh hásteshu yát vádán | ní yáman chitrám ṛiñjate. 3.

NOTES.

VERSE 1. Wilson translated *anarváṇam* by without horses, though the commentator distinctly explains the word by without an enemy. Wilson considers it doubtful whether *arvan* can ever mean enemy. The fact is that in the Rig-veda *anarván* never means without horses, but always without hurt or free from enemies; and the commentator is perfectly right, as far as the sense is concerned, in rendering the word by without an enemy, or unopposed (*apraty-ṛita*). *Anarván* is not formed from *árvat*, horse.

The Publishers of the *Pandit* will receive the names of Indian subscribers, and forward them to Messrs. Trübner & Co.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J LAZARUS & Co., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be charged for according to the space occupied.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRUBNER and CO., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 14. Benares July 1st, 1867. Vol. II.

॥ तत्त्वालोको नाम ॥

॥ प्रकरणपञ्चिकायामष्टमं प्रकरणम् ॥ ८ ॥

आत्मतत्त्वे च बहुधा विवादाः सन्ति वादिनाम् ।
वयं प्राभाकरास्तत्र निर्णयाय यतामहे ॥

केचिद्बुद्धिमेवात्मानमिच्छन्ति । अन्ये बहिरिन्द्रियाण्येव । देहमेवापरे । तथैके बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकिणमनुमेयमाहुः । केचित् तु मानसप्रत्यक्षगम्यं । स्वयंप्रकाशं केचित् । चित् सकलप्रतिपत्तिसिद्धं त्वन्ये मन्यन्ते । क्षणिकं च केचिदाचक्षते । कूटस्थनित्यमपरे । परमाणुपरिमाणः शरीरपरिमाणः सर्वगत इत्यादि वादिनो विवदन्ते । सर्वक्षेत्रेष्वभिन्न इत्येके । प्रति क्षेत्रं च नानाभूत इत्यपरे । तत्र तत्त्वनिर्णयार्थमिदमारभ्यते ।

बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विभुर्ध्रुवः ।
नानाभूतः प्रति क्षेत्रमर्थवित्तिषु भासते ॥

ननु न बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदमुपलभामहे । यतो घटमहमवबुध्य इति बुद्धेर्बोद्धारमभिन्नं प्रतिपद्यते । सत्यम् । द्विचन्द्रादिवद्बिम्बप्रतिबिम्बवच्चायं भ्रम इति प्रामाणिकाः । सहोपलम्भनियमेन बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदो निराक्रियते । भेदस्यानियमव्याप्तत्वात् । व्यापकविरुद्धनियमोपलम्भेन बाध्यमानत्वात् । तदाहुः ।

अविभागो हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । येऽपि बुद्धेरन्यं बोद्धारमिच्छन्ति तेऽपि सत्यामेव बुद्धौ बोद्धृतामाहुः । एवं च सैव परं बोद्धी भवतु कृतमन्येन बोद्धा । बोद्धा चात्मा भवतीति बुद्धिरेवात्मा । सा च स्वयंप्रकाशा कार्यकारणभावेनानादिसंतानवाहिनी स्वापमदमूर्छादिष्वभिभूततया पुनरनुसंधानपथं न याति । वहति त्वसौ तास्वपि दशास्वन्यथा जागरादिषु बुद्ध्युदयासंभवापत्तेः । स चायमनादिबुद्धिसंतानोऽनादिवासनानिबन्धनसंतानदर्शनाध्यासितभेदः समुदायवशवर्ती संसरति मार्गः साक्षात्कारोन्मूलितनिखिलसत्त्वदृष्टिवासनानुबद्धस्तूच्छिन्नः समुदायः प्रतिमुच्यते तदा अर्हतासंतानो भेदः । तदाहुः ।

प्रदीपस्येव निर्माणं विमोक्षस्तस्य जायते ।

इति । देशिकानामनेकजन्माभ्यासस्वात्मीभूतब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगद्व्यापिमहाकरुणानां विशुद्धचित्तसंतानोऽनन्त इति । तदिदमसारम् । प्रतीतिसिद्धस्य बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदस्य निराकरणासंभवात् । सहोपलम्भनियमस्तु यथा विभेदेऽप्युपपद्यते तथात्रैव वक्ष्यामः । निराकृतश्चायं बाह्यार्थसिद्धावृजुविमलायां । बुद्धिरेव वरमस्त्वलं बोद्धेति यदुक्तं तदपि काल्पनिके बोद्धरि युक्तं वक्तुं साक्षात्प्रतीतिसिद्धे तु नावकाशोऽस्यासत्प्रलापस्य । स्वापादिषु च बुद्धिरनुवर्तत इति यत् तदपि प्रमाणाभावादसारम् । जागरादिषु बुद्धेरत्रैव कारणं वक्ष्यामः ।

एवं तर्हि भवन्त्विन्द्रियाणि सचेतनानि बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदावभासो न घटिष्यते । भवेदेतदेवं यदि दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थानुसंधानं न स्यात् । यदहमद्राक्षं तदहं स्पृशामीत्यनुसंधातैकः प्रतीयते । स्मरणं चेन्द्रियार्थानां तत्तदिन्द्रियापायेऽपि यदुपलभ्यते तदिन्द्रियचैतन्ये नोपपद्यते ।

अस्तु देह एवात्मा न तत्रेमौ दोषौ प्रसज्येते । मैवम् । ज्ञाता ह्यात्मा नच देहस्य ज्ञातृता संभवति । नेति ब्रूमः । भूतान्तरसहितस्य भूतान्तरस्य कार्यारम्भकतेति वदामः । न पुनर्मिथोऽपि भूतानि न संयुज्यन्त इत्याचक्ष्महे । अतः संयुक्तभूतानां गुणान्तरोपलम्भो नानुपपन्नः । कथं पुनरारम्भकत्वसंभवः । न तावत् पञ्चानां चतुर्णां वा संभूयारम्भकत्वं संभवति । चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धस्य तत्समवायिनोऽचाक्षुषत्वापत्तेः । यत् खलु चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धतत्समवेतं तन्न चाक्षुषं वायुवनस्पतिसंयोगवत् । चाक्षुषश्च देहः । अतो न पञ्चभिश्चतुर्भिः समारब्धः । आकाशानिलयोरचाक्षुषत्वात् । कथं पुनरचाक्षुषं नभः । अचाक्षुषस्य सत्तापि किंप्रमाणिकेत्येतदपि चिन्त्यम् । उच्यते । न चाक्षुषं व्योम द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वात् । ननु नारूपं गगनं । तद्धि धवलमुत्पलपलाशश्यामलं चोपलभ्यते । उच्यते । धवलिमा हि प्रायेण तैजस एव नीहारे तौहिनोऽपि वा तदपगमे तदनुपलम्भात् । यः पुनर्निशि नीलिमेवावलोक्यते नासौ नभसः । कस्य तर्हि न कस्य चित् । कथं पुनर्गुणो न कस्य चित् । सत्यं । गुण एवायमप्रसिद्धः । ननु प्रतीतिबलेन सिद्ध एव । सिध्येद्यदि प्रसिद्धिरेव सिध्येत् । सा तु कारणाभावान्न सिद्धा । ननु चक्षुरेव कारणं । न । आलोकोपकारानपेक्षस्य चक्षुषोऽप्रकाशकत्वात् । तेनाप्रतीतावेवायं प्रतीतिभ्रमो मन्दानाम् । अत एव दिवानुपलम्भः । अन्यथा सौरीभिर्भाभिरनुगृहीतं चक्षुः स्फुटतरं व्योम्नि नीलिमानं प्रकाशयेत् । रूपं च स्पर्शसहचरितमिति स्पर्शवत्त्वं नभसः स्यात् । ततश्च सर्वमूर्तद्रव्यप्रतिघातप्रसङ्गः ।

केचित् तु तमसो नीलिमा गगनस्येवोपलभ्यत इत्याहुः । तदसदित्येके । तमसो निष्पत्त्यनवक्लृप्तेः । रूपवत्त्वेन हि तमो द्रव्यं स्यात् तच्चानेकद्रव्यारब्धं सच्चाक्षुषं भवेत् । नच तानि द्रव्याणि सन्ति सन्ति चेद्दिवाप्यारभेरन् । अन्धानामिव नीलिमाभिमानो नभस एवेत्युक्तं ।

यच्चेदमुच्यते छायैव तमः सा चलत्वाचलत्वमहत्त्वामहत्त्वदूरत्वासन्नत्वादिगुणयोगिनी वस्तुभूतेति । तदिदमप्यसारम् । अनवक्लृप्तेरेव । यच्चलाचलत्वादिकमुपन्यस्तं तदपि स्थूलदर्शितया । तथाहि । आलोकेऽपवारिते छायाप्यपेयते । ततोऽपवारितालोकभूभागादिभावव्यतिरेकिणी न रूपान्तरवच्छाया दृश्यते । तेन मन्यामहे व्यपवारितालोकभूभागादिकमेव छायेति । एतेन महत्त्वामहत्त्वदूरत्वासन्नत्वादीनि समर्थितानि । यत्तु तेजःप्रतिरोधि द्रव्यं तद्यथा यथा संचरति तथा तथालोकः प्रतिमुच्यते प्रतिरुध्यते चेति चलतीव छाया प्रतिभाति । अन्यथा शरीरेऽपि चलति किमिति छायापि चलेत् । हेत्वभावात् । एतेन चलति शरीरे चलत्वं व्याख्यातं । संख्यापरिमाणप्रचययोनि हि महत्त्वं तदभावे कथमिव छायायामुपपत्स्यत इत्यलमनया स्थूलदर्शनकथया नवबद्ध्या । ननु भूभागादेरेव छायात्वे कथं द्रव्यान्तरेणापदेशः । अस्येयं छायेति । अपवारितालोकभूभागादिरेव छायेत्युक्तं । तत्र येनापवारणं तदपेक्षत्वादुच्यते व्यपदेशः । एवं च स्मृतिकाराणामपि नाक्रामेत् क्रामतश्छायामित्येवमादिव्यवहार उपपन्नः । योऽपि च शास्त्रकाराणां व्यवहारश्चित्रगृहादीनां तुल्यं छायालक्षणं कार्यमिति सोऽप्यालोकापवारणाभिप्रायेण वर्णनीयः । न त्वालोकापवारणे भूभागादेरेव दर्शनप्रसङ्गः । मैवम् । प्रचुरतरालोकावयवसंयोगस्तत्र वार्यतेऽल्पशस्तु तेजोऽवयवाः समन्ततः संचरन्तः संयुज्यन्त एव । यत्र तु सर्वथा तेषामसंयोगः स महानन्धकार इति निरवद्यं । यश्च विस्फारिताक्षे रूपादिषु विवरमध्यवमीक्षत इत्युच्यते तत्रापि तेजोऽवयवास्ते रूपनैर्मल्याच्छेदास्तथा प्रतीयन्त इत्युक्तम् । नचैवं सत्याकाशस्यासिद्धिरेव । शब्दलक्षणगुणानुमानसिद्धत्वात् । ननु गुणतैव शब्दस्यासिद्धा द्रव्यत्वेन वादिभिरभ्युपेतत्वात् । यदाहुः ।

वर्णात्मकाश्च ये नित्याः शब्दाः सर्वगतास्तथा ।
पृथग्द्रव्यतया ते न तु गुणाः कस्य चिन्मताः ॥

इति । तदिदमसारम् । एकेन्द्रियप्रत्यक्षतया रूपादिवद्गुणत्वसिद्धेः । नच वायुनाऽनैकान्तिकता । तस्य वायोरतीन्द्रियतयाभ्युपेतत्वात् । येऽपि चैन्द्रियकं वा वायुमिच्छन्ति तेषामपि स्पर्शविरहे सतीति विशेषणोपादानाददोषः । एवं सिद्धगुणभावः शब्दो गुणिनमनुमापयति तत्र भूजलादिभावावगमकारणाभावाद् द्रव्यान्तरमेव तदवतिष्ठते । अप्रतीतसामानाधिकरण्यगुणभेदेन भेदानवगमात् । ननु मुखादिगतः शब्द उपलभ्यते । नेत्युच्यते । प्राप्यकारि श्रोत्रं । बहिरिन्द्रियत्वात् । कायेन्द्रियवत् । तत्र न तावच्छ्रोत्रं मुखादिदेशं गच्छति प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली स्वदेशस्था दृश्यते । नापि मुखं श्रोत्रदेशमुपसर्पति तस्यापि स्वदेश एवोपलम्भात् । अतः श्रोत्रगत एव शब्दो गृह्यते । भ्रान्तिस्त्वेषा मुखे शब्द इति । नच गुणभूतस्य शब्दस्य संयोगलक्षणप्राप्तिरुपपद्यत इति समवाय एव तस्य प्राप्तिः । एवं शब्दगुणत्वाच्छ्रोत्रस्य । यत्तु शब्दगुणकं द्रव्यमाकाशपदावेदनीयं तदेव श्रोत्रमिति सिद्धं । ननु पार्थिवी कर्णशष्कुली श्रोत्रमस्तु । संयुक्तसमवायेन चाकाशगतं शब्दमुपलभतां । नैतदेवं । न हि साक्षात् प्रतीतिसंभवे प्रणालीसंश्रयणमुपपन्नं । नापि द्रव्यात्मकशरीरं गुणान्तरप्रादुर्भावापत्तेः । भूजलतेजांसि हि यथाक्रममनुष्णाशीतशीतोष्णस्पर्शानि । तैरारब्धं द्रव्यमेतत्त्रयविलक्षणस्पर्शमापद्येत चित्रपटवत् । यथा सितासितादितन्तुसमारब्धः पटस्तन्तुरूपविलक्षणरूपस्तथा शरीरमप्यारम्भकद्रव्यस्पर्शविलक्षणस्पर्शं भवेत् । अनुष्णाशीत-

स्पर्शौ चैतदुपलभ्यते । एतेनाध्यात्मिकतापि निषिद्धा । किंच । गन्धस्य पार्थिवद्रव्यसमवेतस्यैकाकिनो गन्धान्तरारम्भकत्वानुपपत्तेरगन्धं शरीरं स्यात् । भूतेजसोरप्तेजसोरारम्भकत्वेऽरसत्वमगन्धत्वमेवं वेदितव्यम् । अतो रूपस्पर्शगन्धयोगि शरीरं पार्थिवमेव । ज्ञानं च विशेषगुणः कार्यद्रव्ये च विशेषगुणः कारणगुणपूर्वक एव रूपादिवत् । नच कारणभूतेषु पार्थिवेषु ज्ञानमस्ति । तदारब्धे द्रव्यान्तरे घटादावदर्शनात् । स्यादेतत् । मदशक्तिवच्चैतन्यमधीति । यथा मदशक्तिः पार्थिवेष्वणुष्वसत्यपि तदारब्धे द्रव्ये सुराख्ये निष्पद्यते तथा चैतन्यमपि निष्पत्स्यत इति । तच्च । शक्तेरविशेषगुणत्वात् । शक्त्याख्यो हि गुणः सर्वत्र द्रव्येषु तत्तत्कार्यविषयः कार्यसमधिगम्योऽभ्युपगम्यते । चैतन्यं तु न देहादन्यस्य विद्यत इति विशेषगुणोऽसौ । अपिच द्रव्यान्तरसंयोगादकार्यभूतेषु पार्थिवाणुष्वकारणपूर्वोऽपि मदशक्त्याख्यो गुणो नानुपपन्नः । तदारब्धे सुराख्ये कार्यद्रव्ये कारणगुणपूर्व एव । चैतन्यं तु न प्रत्येकं परमाणुष्वभ्युपगम्यते । तस्माच्छरीरादन्यस्य गुणो ज्ञानमिति देहव्यतिरिक्तपुरुषानुमानं । स्यान्मतं । गुणत्वमेव ज्ञानस्याप्रसिद्धमिति । तच्च । द्रव्याश्रयत्वेन द्रव्याश्रयसंयोगविभागौ प्रति निरपेक्षकारणत्वाभावेन च गुणत्वसिद्धेः । नच वाच्यं द्रव्याश्रयत्वमेवासिद्धमिति । कार्यत्वात् । न हि कार्यं किंचिद्द्रव्यानाश्रितमात्मानं लभते । एवं सुखादिभ्योऽपि देहातिरिक्तपुरुषानुमानं वेदितव्यं ।

नैतदेवम् । घटमहं जानामीत्यहंकारास्पदस्य दृष्टत्वादहं गच्छाम्यहं स्थूल इत्यादौ चाहंकारस्य शरीर एव प्रवृत्त्यविवादाच्छरीरमेव प्रत्यक्षं ज्ञातृ प्रतीयते । प्रत्यक्षविरोधे चानुमानमात्मानं न लभत इति वैशेषिको गुणो ज्ञानं न कारणगुणपूर्वकमिति पार्थिवपरमाणुष्वविद्यमानमपि शरीरे संभविष्यतीति न शरीरादन्यस्यानुमानं । ननु शरीरचैतन्ये मृतशरीरेऽपि तत् स्यात् । न । तस्य वायुगुणत्वात् । मरणेन शरीरं विगुणमित्यविवादं । ननु ममेदं शरीरमिति देहातिरिक्तमहंकारो निविशते । न । अभेदेऽपि भेदावगमोऽयं शिलापुत्रशरीरवत् । अन्यथा ममात्मेत्यपि व्यपदेशादात्मान्तरमपरमाश्रीयेत । येऽपि च सुखादयस्ते चाहं सुखीत्यहंकारविषयसंविद्विषयतयावगम्यमानाः शरीरसमवायिन एव । अतो न तदतिरेकिणमात्मानमनुमापयितुमीशते । शरीरविकारहेतुत्वाच्च तेषां सुतरां शरीरगुणत्वं । न ह्यन्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते । विक्रियते हि शरीरं नयनविकारमुखप्रसादरोमहर्षादिभिः । सुखादिषूत्पन्नेषु शरीरे विकारं प्रति समवायिकारणभूते तत्प्रत्यासन्नेनैवासमवायिकारणेनापि भवितुं युक्तं । नच शक्यते वक्तुं सुखादिमदात्मसंयोग एव शरीरसमवेतविकारेष्वसमवायिकारणमस्त्विति । प्रमाणाभावात् । सिद्धे ह्यात्मनि स्यादेषा कल्पना । साध्ये त्वव्यवहितानामेव कारणतोचितेति न देहातिरिक्तानुमाने सुखादीनां हेतुत्वम् ।

अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं यदि देहातिरिक्तो नोपलभ्येत ज्ञाता । घटमहमुपलभ इति घटस्यानुभविता शरीरातिरिक्तः प्रतिभासते । शरीरं हि करचरणाद्यनेकावयवयोगि । नच घटाद्यनुभवसमये तस्यावभासोऽन्वयी । अवश्यं ज्ञातुरवभासो मेयानुभवेष्वनुवर्तेत इत्यास्थेयम् । अन्यथा स्वपरसंवेद्ययोरनतिशयः । अहं गच्छामीति प्रतिपत्तिसमयेऽपि प्रत्येता शरीरातिरिक्तः प्रपत्तृमात्रस्वभावो गन्ता देहं प्रतिपद्यमानः प्रतीयत एव । लाक्षणिकोऽहंशब्दानुविद्धस्तु शरीरे प्रत्ययः । ममात्मेत्यत्रापि लाक्षणिकः शरीर एव ममकारः । यस्तु चेतनस्तत्रास्मच्छब्दो मुख्यः । नच शरीरं चेतनं । चेतनासमवायाभावात् । शरीरातिरिक्तवस्त्वन्तरसमवायिनी हि चेतना चकास्ति । नन्वात्मधर्मभूता चेच्चितिस्तर्हि विषयासंस्पर्शिनी कथं प्रति विषयं विभज्यते । उच्यते । प्रतिभाससिद्धा तावच्चेतनसमवायिनी चितिरनागतातीतसमवेदने व्यक्तमविषयाश्रितत्वं प्रतिकर्मप्रविभागस्तुल्यव्यवहारानुगुणत्वाच्चितेः । यद्व्यवहारानुगुणा या चितिस्तदीयासौ व्यपदिश्यत इति न किंचिद्धीनं । नन्वेवं प्रथमदर्शनेऽपि देहव्यतिरेके सिद्धेऽन्येद्युर्दृष्टे परेद्युरहमिदमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञोपन्यासोऽनर्थक एव । उच्यते । व्यतिरेकसिद्धावपि स्थिरतया क्रियावत्त्वसिद्धये प्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता । अस्थिरत्वे हि तत एव कादाचित्ककार्यसिद्धेस्तत्सिद्धये न क्रियानुमानं क्रमते । अक्रियस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चानुपपन्नं । कर्ता भोक्ता च यज्ञायुधवाक्येनेवाक्षिप्तः समर्थयितव्य इत्युपयुक्तः प्रत्यभिज्ञोपन्यासः । यदा चायमात्मा प्रत्यभिज्ञायते तदासौ चिदात्मा तस्य धर्मः । नासौ तन्मात्रप्रभवः कदाचिदुदियात् । सदा संनिहितकारणं हि कार्यमकादाचित्कं भवेत् । कारणासंनिधाननिबन्धो हि कार्योदयप्रतिक्षेपः । तस्मादयमात्मा समवायिकारणभूतः किंचिदसमवायिकारणभूतमपेक्षते । तत्र केचिन्मननलक्षणं व्यापारान्तरं तत्समवेतमेवासमवायिकारणमाहुः । तदनुपपन्नमिति मन्यामहे । यतस्तस्यापि किंचिदसमवायिकारणमनुसरणीयं । तच्च वरं चितेरेवास्तु । तच्चात्ममनःसंनिकर्षाख्यं । तस्य चासमवायिकारणं मानस एव परिस्पन्दः । तस्याप्यात्ममनःसंनिकर्षान्तरमात्मसमवेतं प्रयत्नमदृष्टं चापेक्षमाणमसमवायिकारणं । प्रयत्नादृष्टयोश्चात्ममनःसंनिकर्षान्तरमेवेत्यनादिरेषा कार्यकारणपरंपरा बीजाङ्कुरवदिति वेदितव्यं । मनसोऽभ्युपगमे च सकलात्मगुणोदय एव प्रमाणं । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादृष्टसंस्काराणां नवानामपि वैशेषिकगुणानां मनःसंयोगेनैवोत्पत्तेः । तत्र बुद्धिः स्वसंवेदनसिद्धा प्रमितिस्मृतिरूपा । सुख-

दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नास्तु मानसप्रत्यक्षवेद्यानि। नच दुःखाभावमात्रं सुखं। दुःखाभावस्य दुःखानुपलम्भरूपत्वात्। तद्वियुक्तात्मन उपलब्धेरेव दुःखानुपलम्भरूपत्वात्। आत्मोपलम्भातिरिक्तसुखोपलम्भानुभवाच्च। संस्कारस्य तु स्मृतिलक्षणमेव कार्यमवगमकमनुभूतविषय एव स्मृतिर्भवतीत्यनुभवाधेयं कंचिदात्मनोऽतिशयमुपकल्पयति। अदृष्टं तु धर्माधर्मलक्षणमागमगम्यमेव। नच केवलादात्ममनःसंनिकर्षादेव रूपाद्यवगमः। अन्धादीनामभावादिति चक्षुरादिबहिरिन्द्रियाण्यङ्गीक्रियन्ते। पञ्चधा च बाह्यरूपाद्युपलम्भलक्षणकार्यव्यवस्थानात् पञ्च चक्षुरादीनि कल्प्यन्ते। एवंप्रभृतीनि षडिन्द्रियाणि यस्मिन्नायतन्ते तदिन्द्रियायतनं शरीरं जरायुजाण्डजसंस्वेदजभेदभिन्नं त्रिविधं। उद्भिज्जं शरीरं न भवत्येव। इन्द्रियायतनत्वे प्रमाणाभावात्। यदि श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवित इति निषिद्धफलत्वस्मरणादुद्भिज्जं शरीरमवतिष्ठते तदप्यनुपपन्नम्। अस्मिन्नंशे प्रमाणाभावात्। स्मृतेर्विमूलतया मुख्यार्थत्वानुपपत्तेः। नच वेद एव मूलमवकल्पतेऽकार्यार्थत्वात्। नचात्र विधिनिषिध्यमानानुष्ठानात् प्रत्यवाय इत्यवगमकः। यद्यपि शंय्वधिकरणसिद्धान्तालोचनया निषिद्धादपि कुतश्चित् प्रत्यवायोदयस्तथापि वृक्षादिरूपशरीरफलतावसातुं न शक्यते। फलतयान्वयायोग्यत्वात्। यस्य ह्यन्वययोग्यत्वमवधारितं तस्य वाक्यार्थानुप्रवेशित्व यस्य त्वन्वययोग्यत्वाभावस्तस्य वाक्यार्थानुप्रवेशित्वमपि नास्ति। वह्निना सिञ्चेदितिवत्। यो वेदे तथाभूतार्थप्रयोगः स गौणेनार्थेन लाक्षणिकेन वा वर्णनीय इत्यत्रापि गौण्या लाक्षणिक्या वा वर्णनीयमिति त्रिविधमेव शरीरं। यत् पुनरपार्थिवमयोनिजं शरीरं केवलधर्माधिपत्यनिबन्धनं कैश्चिदभ्युपगम्यते तत् सर्वशरीराणां पार्थिवत्वाव्यभिचारान्नानुमातुं शक्यते। सर्वशरीरेषु मनस्त्वक्त्वाविशिष्टमिन्द्रियद्वयं। मनश्चान्तःशरीरं परमाणुपरिमाणं। तत् खलु द्रव्यभूतं संयोगगुणभागितयेष्यते। द्रव्यं च द्विविधम्। अनेकद्रव्यमद्रव्यद्रव्यं चेति। तत्र मनसोऽनेकद्रव्यत्वे कल्पनागौरवम्। आरभ्यारम्भकद्रव्याभ्युपगमप्रसक्तेः। अद्रव्यद्रव्यत्वाभ्युपगम आत्मना सह संयोगापह्नवः। न हि परममहतोरनवयवयोश्च संयोगोपपत्तिः। त्रिविध एव संयोगः। अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्चेति। तस्मात् परमाणुपरिमाणं मनः। तच्च सदकारणत्वान्नित्यमाशुतरसंचारि च तत्। आशुतरेन्द्रियाधिष्ठानदर्शनात्। न हि तदधिष्ठितमिन्द्रियं स्वविषयमवसाययितुमलम्। अन्यत्रासक्तचित्तस्य विषयान्तराप्रतीतेः। तस्य च मनसोऽनादिधर्माधर्मापेक्षः क्षेत्रज्ञेन सह संयोगः। देहान्तरसंयोगश्च तस्यादृष्टापेक्षादात्ममनःसंनिकर्षादुत्पन्नस्य कर्मणः प्रसादेन। सोऽयमात्मा भोक्ता भोगायतनं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोग्याः सुखादय आन्तरा बाह्याश्च पृथिव्यादयश्च भुक्तिश्च वेदनेति पञ्चसु विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते। केन पुनरस्य प्रमाणेनात्मनः प्रमितिः। अप्रमीयमाणस्य सत्तोपगमो निर्निबन्धनः। तत्र केचिदाहुः। मानसं प्रत्यक्षं सुखादिष्विवात्मनि प्रमाणमिति। तदयुक्तमिति प्राभाकरवराः। न ह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्वापेक्षमुपपद्यते। स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोधात्। नचाहंसंविद्वशेनाविरोधः। स्वयंप्रकाशत्वेन विषयप्रतीतिगोचरत्वेनापि तदुपपत्तेः। विषयैः सहोपलम्भनियमश्चैवं सत्युपपन्नः। अन्ये मन्यन्ते। प्रकाशाय हि प्रमाणमप्रकाशस्वभावेषु विषयेष्वपेक्ष्यते। प्रकाशस्वरसे त्वात्मनि प्रकाशापेक्षा मुधैव संवित्तिवत्। प्रमाणफलभूता संवित्तिरवश्यं स्वयंप्रकाशाभ्युपगमनीया। अन्यथोत्पन्नायामपि तस्यां विषयाणां विदितत्वावेदने विदितत्वव्यवहारो न स्यात्। नच वाच्यं व्यवहारयोग्यतैव विषयेषु पुरुषस्य संवित् सा व्यवहार उत्पन्ने फलेनानुमीयत इति। यतो व्यवहारप्रवृत्तेरपि पुरस्ताद्विदितत्वं विषयाणामनुसंधीयत इति सर्वजनसमवेतमेतत्। नापि मानसप्रत्यक्षसमधिगमनीया संवित्। स्वयंप्रकाशेनाप्युपपत्तौ सत्यां तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात्। विषयेषु स्थायिषु स्वयंप्रकाशेष्वभ्युपगम्यमानेषु स्वापादिदशाः पुरुषाणामनुपपन्नाः स्युः। संविदि तु स्वयंप्रकाशायां नैष दोष आपद्यते। स्वापादिषु तस्या एवासत्त्वात्। विषयास्तु प्रत्यभिज्ञाबललभ्यस्थेमानः पुरुषाणां स्वापादिदशास्वपि न सन्तीति न शक्यमभिधातुं। ततस्ते परायत्तप्रकाशाः। संवित्तिस्तु स्वप्रकाशेति सिद्धो दृष्टान्तः। प्रकाशायत्तोऽस्य सत्तोपगमो न प्रमाणायत्तः। एवं च तुरीयेऽपि प्रकाशो नोपरमते। अत एव च मोक्षस्य पुरुषार्थता। अन्यथा विच्छिन्नसकलोपलम्भनात् स्वापादविशिष्टः पुरुषैर्नेष्येत। एतदपि प्रामाणिका न साध्वित्याहुः। स्वरसप्रकाशत्वे पुरुषस्य जाग्रत्स्वप्नतुरीयेष्विव सुषुप्तेऽपि प्रकाशापत्तेः सुष्वापस्ताभ्यो न भिद्येत। न हि स्वारसिकस्योच्छेद आवरणं संभवति। यत् त्विदं केन चित् प्रलप्यते पार्थिवानामणूनां श्यामत्वं पाकपद्धावेदनीयेनाग्निसंयोगेन निवर्तत इति। तदसत्। अकृतकं सर्वमविनाशि दिगादिवत्। अकृतकश्च श्यामिमा पार्थिवानामित्यनुमानमस्तत्वाचादरणीयम्। स्वारसिकता च पार्थिवानामणूनां श्यामतया न सिद्धा। लौहित्यस्येव तस्यापि पाकजत्वोपगमात्। सदकारणत्वमेव नित्यत्वम्। अकारणमपि चेदनित्यं न नित्यलक्षणं क्वचिदवशिष्यते। तत्त्वविदस्त्वाचक्षते। नात्मा विषयाननुविद्धोऽवभासते नच विषया बोद्धर्यनवभासमाने भासन्त इति तावत् सिद्धं। तत्र यदेतद्विषयेषु प्रमाणं तज्जनितैव या संवित् सा पुरुषं विषयांश्च विषयीकुर्वन्ती समुदीयते।

तत्संवित्तिफलभागित्वेऽपि पुरुषस्य न कर्मता किंतु कर्तृतैव गन्तृवत्। यथा गमनफलसंयोगिनो गन्तुर्न कर्मता किंतु कर्तृतैव तथा बोद्धुरपि वेदितव्यं । परसमवायिक्रियाफलयोगि कर्मेति कर्मज्ञाः । अत एव कर्मत्वकर्तृत्वे नात्मनः संभवतः । अत एव च सहोपलम्भनियमोऽपि विषयविषयवित्तीनामुपपन्नः। एवं च विषयवित्तिगोचरत्वादात्मनो विषयवेदनोपायोपरमे स्वापादिष्वप्रकाशो युक्त एव पुरुषस्य। तुरीयेऽपि संभूतसकलोपलम्भोपाय आत्मा सन्मात्रतयैवावतिष्ठते । नच मोक्षस्यापुरुषार्थता । सांसारिकविविधदुःखोपरमरूपत्वान्मोक्षस्य। दुःखोपरमो हि पुरुषैरर्थ्यते । न चेदं युक्तं। यथा निखिलदुःखोपरमरूपत्वात् पुरुषार्थत्वं तथा सकलसुखोच्छेदहेतुरूपत्वादपुरुषार्थतापीति । यतः सांसारिकं सुखं विवेकिनः साधनपारतन्त्र्यलक्षणया क्षयितालक्षणया च दुःखतया कवलितं दुःखमेवेति मन्यमाना नान्यं तमाद्रियन्ते विवेकिनः। एवं मोक्षायोत्तिष्ठते । एवं च परमानन्दताभ्युपगमोऽपि मन्दफल एव । नच प्रमाणमपि तत्रैवावकल्पते । श्रुतीनां सिद्धवस्तुबोधकत्वाभावात् । प्रत्यक्षविरोधश्च । नच संसरन्तस्तथाविधमानन्दमनुभवन्ति । नचाभिभूततयाननुभवः । स्वारसिकस्य स्वप्रकाशस्यानन्दस्याभिभवायोगात् । नच प्रेमास्पदतया आत्मन आनन्दतासिद्धिः । आत्मनि प्रेमासिद्धेः । शरीरोपघाते हि दुःखोदयात् तदुपघातपरिहारं सर्वे प्रार्थयन्त इत्यात्मनि प्रेमाभिमानः । किंच संसारिणां स्वारसिकः परमपरमानन्दो नानुभूतपूर्व इति कथं निर्बन्धनमात्मनि प्रेम । अतो विषयविशेषसंभोग एवानन्द इति सुन्दरं । मोक्षस्तु सांसारिकदुःखोपशमात् पुरुषार्थ इति पुष्कलं ।

कः पुनरेष मोक्षः । अविद्यास्तमय इति केचित् । एवमेवाद्वितीयमसंसृष्टं सकलोपाधिपरिशुद्धं ब्रह्म तदनाद्यविद्यावशेन शरीरादिसद्वितीयमिवोपाधिकलुषितावभासमानं लब्धजीवव्यपदेशं सद्बद्धमिव कल्प्यते । अतोऽनाद्यविद्यैव संसारो निखिलविकल्पातीतपरिशुद्धविद्योदयात् तदस्तमय एव मोक्षः। तदिदं श्रद्धाविजृम्भितमिति प्रमाणपरतन्त्राः । न खल्वद्वैतं कस्य चित् प्रमाणस्य गोचरः। स्यान्मतं। प्रत्यक्षमेव विधिमात्रोपक्षीणव्यापारमपरिस्पृष्टान्योन्यभेदं तदेकमेव तत्त्वं साक्षात्करोतीति । तदसत् । सत्यं विधायकमेव प्रत्यक्षं। तत्तु विदधदपि स्वरूपं रूपतया रसं च रसतया विदधाति न पुनः सर्वमेकरूपमेव । यथा रूपे तद्धारावाहिनी बुद्धिस्तथाभूतैव यदि रसेऽपि स्यात् तदा भवेदेव प्रत्यक्षेण साक्षात्कृतमद्वैतं । न त्वेवमेतदिति सर्वप्रतिपत्तृस्वसंविदितं। यच्च प्रमेयविकल्पेन सामान्यमेव वस्त्विति स्थापयित्वा सत्तया महासामान्यरूपत्वात् तावन्मात्रमेव तत्त्वमिति साधितं तदपि गगनग्रासकल्पं। सत्यं न विशेषमात्रमेव वस्तु सत्यं च सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नास्ति किंतु सामान्यविशेषावन्योन्यसंबद्धौ द्वे वस्तुनी । यथा च तत्राभावेष्विह प्रत्ययो नास्तीति तथा जातिप्रकरणे निर्णीतं। अथागमादेवाद्वैतं सिध्यति । तन्न । आगमस्य कार्यैकविषयतया सिद्धे तत्त्वे प्रामाण्यानुपपत्तेः। अपिच वाक्यार्थे आगमः प्रमाणमिष्यते। तच्चानेकपदार्थात्मनि वाक्यार्थे धियमुपजनयत् कथमद्वैतमवभासयेत् । अथेदमुच्यते स एष नेति नेतीति सकलोपाधिनिषेधेन नानाभूतवस्त्वन्तरापाकरणादद्वैतमागमेन साध्यत इति । तदप्यसारं । यः खल्वेष इति सद्रूपतया प्रत्यवमृष्टः पदार्थः सोऽसत्त्वापादकेन नञर्थेन सह संबद्धुमयोग्यः। अस्ति नास्तीतिवत्। अन्वयायोग्ययोश्च पदार्थयोरन्वयाभावान्न वाक्यार्थीभवनम्। तर्हि निराकृतान्येव सर्वाणि निषेधवाक्यानि । मन्द मैवं परिभाषय । नहि निषेधवाक्येषु कस्य चिदात्यन्तिको निषेधः किंतु क्वचिन्निषिध्यते । अद्वैताभिमानी तु भवानात्यन्तिकमेव निषेधमभिलष्यति । सोऽयमात्मीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति ।

लभ्यरूपे क्वचित् किंचित् तादृगेव निषिध्यते ।
विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः ॥

इति ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वादद्वैतावबोधक आम्नायो न यथावस्थितो वर्णयितुं न्याय्यः। यत् त्विदं प्रपञ्चेन साधितं प्रत्यक्षादिविरोधेऽप्याम्नायस्य बलीयस्त्वं तद्वशेन प्रत्यक्षादीनामेव भ्रान्तता कल्पनीयेति । तदपि मनोरथमात्रं। प्रत्यक्षादिविरोधे पदार्थानामन्वययोग्यताविरहादाम्नायस्यैव तद्विरोधेऽनुदयात्। अतः प्रत्यक्षादिविरोधादाम्नाये गौणी लाक्षणिकी वा वृत्तिरास्थेया । तत्रानन्दश्रुतयः स्वाभाविकदुःखाभावपरतया वर्णनीयाः । लौकिकानन्दस्य चाल्पतया दुःखानुषक्ततया च व्याख्येयाः । एकत्वश्रुतयश्चैकस्मिन्नायतन एकस्यैव स्वामित्वमित्येवंपराः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति देहात्माभिमानेन जन्मनि जन्मनि भिन्न इव भातीत्यर्थः। अनेकदेहपरिग्रहेऽप्येक एवात्मेति नानात्वनिषेधस्यार्थः । एष नेति च शरीरादीनामात्मत्वनिषेधस्तद्व्यतिरिक्तप्रतिपत्तिपरः। विज्ञानश्रुतयश्च चिच्छक्तियोगित्वाश्रयाद्व्योमादिभ्यो विशेषापादनफलाः । सर्वात्मश्रुतयश्च सर्वस्यात्मार्थत्वात् तादर्थ्यनिमित्तोपचारात् । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमिदं विज्ञातमिति यदुच्यते तदात्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थमोक्षफलत्वादस्मिन् विज्ञाते सर्वमेव ज्ञानं निष्फलमिति दर्शयितुमित्येषा दिक् । अथोच्येत । वित्तेर्भिन्नस्याप्रकाशात्मनः प्रकाश एवानुपपन्न इति यद्यत् प्रकाशते तत्तत् प्रकाशादभिन्नं । प्रकाशात्मकं हि ब्रह्म। अतो ब्रह्मात्मकं जगदिति सिद्धमद्वैतमिति । तदिदं स्वपक्षविरुद्धं । कथमेवं

बुद्धिमन्तोऽभिदधति । एवं हि नानाभूतानामाकाराणां प्रकाशाभेदे प्रकाशस्यापि नानाभावापत्तेरद्वैतं दूरापास्तम् । अथोच्येत । विविधोऽयमाकारप्रपञ्चोऽविद्याध्यासवशादवभासत इत्येतदपि स्ववचनविरुद्धं । सदात्मा प्रकाशस्तेन सह सदात्मान आकारास्तावदभिन्ना इति न घटते । तथाच सत्यप्रकाशात्मानस्ते कथमिव प्रकाशेरन् । अपिच । अप्रकाशात्मन एव प्रकाशः संभवतीति बाह्यार्थसिद्धावुक्तम् । अत एषोऽपि माहायानिकपक्षानुप्रवेशिनां ब्रह्मवादिनां मोह एव । अपिच । अत्यन्तमसन्तं प्रपञ्चं कथमिवाविद्या प्रकाशयितुमलं । न खल्वसत्ख्यातिरसिद्धा किं त्वग्रहणरूपैवेति नयवीथ्यां साधितम् । अतो नाविद्यास्तमयो मोक्षः । आत्यन्तिकस्तु देहोच्छेदो निःशेषधर्माधर्मपरिक्षयनिबन्धनो मोक्ष इति सिद्धं । धर्माधर्मवशीकृतो जीवस्तासु तासु योनिषु संसरति । तयोरेकान्तोच्छेदेऽप्यपगतदेहेन्द्रियसंबन्धः समुत्खातनिखिलसांसारिकदुःखबन्धनो मुक्त इत्युच्यते । कथं पुनरशेषधर्माधर्मपरिक्षयः । न तावदुपभोगेनैव । अनादिशरीरसंततिसंचितानां भोगसमये संचीयमानानां कर्माशयानामनन्तानां क्षेप्तुमशक्तेः । उच्यते । यः खलु सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्य उद्विग्नस्तदनुषङ्गशबलेभ्यश्च सुखेभ्योऽपि गतस्पृहो मोक्षायोत्तिष्ठते स तावद्दुःखहेतुभूतेभ्यो निषिद्धेभ्यः प्रत्यवायहेतुभूतेभ्योऽभ्युदयसाधनेभ्यश्च निवर्तमानः सन्नुत्पन्नपूर्वौ धर्माधर्मौ भोगेन क्षतावपि क्षयं नयन् शमदमब्रह्मचर्यादिकाङ्गोपबृंहितेनात्मज्ञानेन नच पुनरावर्तत इत्यपुनरावृत्तये चोदितेन निःशेषकर्माशयं नाशयन् मुच्यते । नचापुनरावृत्तेरर्थवादतया वर्णनमात्मज्ञानस्यापरार्थत्वात् । परार्थत्वे हि पर्णमयीन्यायेन फलश्रुतिरर्थवादतया वर्ण्यते । अपारार्थ्ये तु सैवाधिकारिविशेषणं रात्रिसत्रवत् । नच कर्मविधिशेषभूतमात्मज्ञानं तस्यापरार्थत्वात् । परार्थत्वे प्रमाणाभावात् । उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणादित्यलमतिविस्तरेण ।

ननु मुक्तस्यात्मनः सकलोपलम्भातीतस्य सन्मात्रावस्थितौ किं प्रमाणम् । उच्यते । सदकारणं च यत् तदविनाशि गगनवत् । सदकारणं चायमात्मेत्यविनाशित्वाभावः सिद्धः । परममहत्त्वं चात्मनः परिमाणं गगनवत् । यत्र यत्रात्मनो गुणा उपलभ्यते तत्र तत्र तावदात्मा वर्तत इति प्रमाणसिद्धं । गुणिनमन्तरेण गुणस्यावृत्तेः । तत्र ह्येष संशयः किमयं गत्या संनिधीयते उत गतिनिरपेक्ष एवेति । तत्र गतिसव्यपेक्षत्वाश्रयणे गतेरेव तावत् कल्पना । तस्याश्चासमवायिकारणं कल्पनीयं । नच तत्र किंचन प्रमाणमस्ति । अगच्छतोऽपि संनिधानोपपत्तेः । गगनवत् । अथोच्येत यत्रापि देहो न वर्तते तत्रापि चेदात्मा संनिधीयते तदा शरीर इव तत्रापि तद्गुणानामुपलब्धिः स्यादिति । तन्न । यतः सर्वात्मगुणानामात्ममनःसंनिकर्षोऽसमवायिकारणं । स च संयोग आत्ममनोविरहेणान्यत्र न वर्तते । मनश्च शरीरान्तरवतिष्ठत इत्युक्तं । यत्रैव चासमवायिकारणं तत्रैव कार्यमिति न बहिर्देहमात्मनो गुणोपलम्भः । नन्वेवं शरीरस्यापि गतिकल्पनमप्रमाणकमेव । न । तस्यैकत्र सतोऽन्यत्र दर्शनप्रसङ्गात् । आत्मनस्तु सतोऽपि सकलकरणपथातीतस्य दर्शनप्रसक्तिरापादयितुमशक्येत्यगत्या सर्वसंयोगिभिरात्मा संयुज्यते । तत्तु परममहत्त्वमन्तरेण न संभवतीति नाणुपरिमाणः शरीरपरिमाणो वात्मा । शरीरपरिमाणत्वं च विना सावयवत्वमनुपपन्नं । तादृशमपि महत्त्वमवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाणामन्यतरस्मिन्नायत्तं । नचावयवकल्पना प्रमाणवती । ननु सर्वगत्वे पुरुषस्य शरीरान्तरेऽपि भोगप्रसङ्गः । मैवं । यस्य तच्छरीरं यस्य तद्भोगायतनं यानि च यस्येन्द्रियाणि तानि तस्य भोगसाधनानीति नायतनान्तरे भोगप्रसङ्गः । ननु शरीरेन्द्रियसंबन्धव्यवस्थापि किंनिबन्धना । उच्यते । धर्माधर्मसमवायनिबन्धनेति भवानवबुध्यतां । यदीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां यानि शरीरेन्द्रियाण्युपात्तानि तानि तस्यैव । धर्माधर्मव्यवस्थैव किमायत्तेति चेत् । तदुपायभूतकर्मसंबन्धाद्व्यवस्था तत्समवायिकारणभूतशरीरेन्द्रियसंबन्धनिबन्धनेत्यनादितया शरीरेन्द्रियधर्माधर्मसंततेः सर्वमुपपन्नम् । आह विभुत्वं चेदात्मनस्तदा सर्वशरीरेष्वेक एवास्तु गगनवत् । यथा गगनमेकमेव घटमणिकादितत्तदनेकसंबन्धि तद्वदात्मापि किं नाभ्युपेयते किं प्रत्यायतनं भेदाभ्युपगमेन । उच्यते । यस्तावत् प्रतिपत्ता परायतनस्वामिनं स्वप्रयत्नपूर्वकात्मीयशरीरसमवेतसमानचेष्टादर्शनादनुमानतः प्रत्येति प्रयत्नवत्तया नासौ तद्ग्राहकैकरसस्वात्मभूततया । किंतु ग्राह्यकोटिनिविष्टमनात्मभूतमेव । तेन प्रतीतिविरुद्धत्वाद्भेदस्य किं भेदाभ्युपगमेनेति वचनमकिंचित्करं । न हि परायतनं स्वमित्येवमनुमानमुदेतुमलं । यथा मम शरीरे मदीयप्रयत्नपूर्वा चेष्टा तथा परशरीरे मत्प्रयत्ननिबन्धनैवेति प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षेण हि स्वात्मनि समवयत्प्रयत्न उपलभ्यते । नच परशरीरचेष्टानुगुणः प्रयत्नः स्वात्मनि पुरुषाणां प्रत्यक्षीभवतीति पर एव प्रयतिता परशरीरेऽनुमीयते । नचैवमनुमानेन परात्मप्रतीतौ कथमिदमुच्यतेऽग्राह्यो न गृह्यत इति । परेण न गृह्यत इत्येतदभिप्रायमेतद्भवतीति । उच्यते । ग्राहकैकरसतया परेण न गृह्यत इति तस्यार्थः । तस्मान्न विरोधः । किंच नानाव्यवस्थाना नानाभूताः प्रति क्षेत्रं पुरुषाः । धर्माधर्मसुखादिव्यवस्थादर्शनात् । अन्यथा ह्येकस्य धर्माधर्मादयः सर्वस्य भवेयुः । तत्र केचित् पण्डितमानिन आहुः । काल्पनिकी सुखादिव्यवस्था भविष्यति । यथैकस्मिन्नेव शरीरे पादादिवेदनाव्यवस्था न व्यतिकीर्यते तथा नानाशरीरेषु न

व्यतिकरिष्यत इति। न हि पादगता वेदना शिरसि शिरोगता वा पादे। नच वेदना पादादिष्वेव समवेतेति शक्यते वक्तुं। तेषामज्ञत्वात्। ज्ञाता हि वेदनाभिः सह संबध्यते दुःखविशेषरूपत्वात् तासामिति। तदिदं मन्दं बालजनमोहनमिति वृद्धाः। तथाहि पादे मे वेदना शिरसि मे वेदनेति सर्ववेदनास्वेको दुःखी प्रकाशते। पादादिषु तु संतापादिकं समवैति। तत्र संतापस्तेजसा सह संयोगः। शूलस्तु वायुना सहेति वातपित्तश्लेष्मणां क्षोभजेषु सर्वेषु वेदितव्यम्। अचेतनानामपि पादादीनां पित्तादिसंयोगो न विरुध्यते। तदर्थं दुःखमात्मन्येव समवैति। अथोच्येत। यथा प्रतिबिम्बभाव एकस्यैवं मणिकृपाणदर्पणाद्युपाधिवशेन व्यवस्थितानि श्यामत्वादीनि तथैकस्याप्यात्मनो नानाशरीरोपाधिवशेन सुखादयो व्यवतिष्ठन्त इति। तदयुक्तं। श्यामत्वादीनामौपाधिकानामुपपत्तिमत्त्वाद्बिम्बसंबन्धाभावात्। तेनैषा संभवति व्यवस्था। सुखादयस्तु नौपाधिकाः। किं त्वात्मसमवायिन एवेत्येकात्मवर्तित्वे व्यवस्थानुपपत्तिः। किंच सिद्धे व्यक्तमेकत्वे स्यादप्येषा कल्पना।

नानाविवादसंभूततमःसंघातभेदिनाम्।
एष शालिकनाथेन तत्त्वालोकः प्रवर्तितः॥

इति महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथकृतौ प्रकरणपञ्चिकायां तत्त्वालोको नामाष्टमः परिच्छेदः॥ ८॥

॥ अथ कादम्बरीकथासारः॥

अथ प्रविश्य नगरीमुपास्य पितरौ चिरं।
शुकनासं च सोऽध्यास्त कुमारभवनं ततः॥ १॥
तत्र कादम्बरीध्याननिरतैकाग्रचेतसः।
बभूव रतये * किंचिन्नास्य स्थाष्णु चरिष्णु च॥ २॥
नाकरोत् प्रियमाहारं नाबोधि मधुरं रसं †।
नचाद्रियत वासांसि न पस्पर्श विलेपनं॥ ३॥
सार्थच्युत इवाध्वन्यो यूथभ्रष्ट इव द्विपः।
वागुरापाशसंबद्ध इव सारङ्गशावकः॥ ४॥
दिवा विभावरीं ध्यायन् निशि वाञ्छन् दिवागमम्।
उदीचीमेव साम्राचो वीक्षमाणोऽनिशं दिशं॥ ५॥
केयूरकोदितं ‡ मां च ज्ञात्वा किं चिन्तयेदसौ।
किं वदेत् पत्रलेखां वा सा किमुच्येत वानया॥ ६॥
इति नक्तं दिवं ध्यायन्नलब्धधृतिबन्धनः।
कालं कथं * तमप्येव चन्द्रापीडोऽत्यवाहयत्॥ ७॥
आकारसंवृतिस्तादृगस्य † गूढात्मनोऽभवत्।
यथा तां शून्यतामस्य पितरौ नाधिजग्मतुः॥ ८॥
दिनेष्वथ व्यतीतेषु पत्रलेखा तदन्तिकं।
प्रापद्बलाहकाख्वीयनिवृत्तपथिसौष्ठवा॥ ९॥
चन्द्रापीडोऽथ तां दृष्ट्वा समुल्लासितमानसः।
कादम्बरीमिवामंस्त पस्पर्श च मुहुर्मुहुः॥ १०॥
ततो विस्रब्धमप्राक्षीद्वद कादम्बरीकथां।
कियन्मम स्मरत्येषा हृषिता गमनात् कियत्॥ ११॥
साभ्यसूयमिवालोक्य चन्द्रापीडमुवाच सा।
किं तया चिन्तया ‡ देव गुरूनाराधय स्थिरम्॥ १२॥
असौ किं सुप्रसन्नेन स्वयं मकरकेतुना।
त्वय्यर्पितानुरूपेति श्रीपतौ श्रीरिवाब्धिना॥ १३॥
तां चाभिनवभावार्द्रां बालां तनुलतामिव।
तीव्रे विरहदावाग्नौ क्षिप्रवानसि किंकृते॥ १४॥
केयूरकमुखाद्बुद्ध्वा गमनं देव तावकं।
वज्रसंनिहता सालवल्लरीव व्यकम्पत॥ १५॥
लब्धस्थैर्यावदन्मां च पत्रलेखे किमीदृशं।
युक्तमेतस्य यन्मन्ये रक्षांस्यपि न कुर्वते॥ १६॥
ततःप्रभृति निःश्वासैर्वर्धमानैर्दिनैरिव।
क्रान्ता ग्रीष्मनिशेवासावक्षीयत शनैः शनैः॥ १७॥
अलब्धकुसुमामोदाः प्रागभ्यासक्रमागताः।
दूरात् परिहरन्त्यस्याः कबरीमद्य षट्पदाः॥ १८॥
रोदनाद्दूषितापाङ्गे चिरविस्मृतकज्जले।
नेत्रे विसृष्टमाधुर्ये § गते तस्याः कषायतां॥ १९॥
चित्रपत्रलतालेख्यं विहाय क्रियते नवं।
मण्डनं गण्डयोरश्रुकणमुक्तावली तया॥ २०॥
मृदुः स्वभावरक्तश्च प्रवृद्धैरसमोष्मभिः।
म्लानिमानीयते तस्या निश्वासैरधरः खलैः॥ २१॥

* हृदये इति पाठान्तरम्।
† स्वरम् इति पाठान्तरम्।
‡—कादृतं पाठान्तरमेतत्।

* कियन्त— इति पाठान्तरम्।
†—स्त्वीदृग— इति पाठान्तरम्।
‡. किं ते तच्चिन्तया इति पाठान्तरम्।
§. विसृज्य माधुर्यं पाठान्तरमेतत्।

स्तनौ तु विरहेऽप्यस्याः शोकान्नहि बहिष्कृतौ ।
दाहप्रतिक्रियान्यस्तैर्हारकर्पूरचन्दनैः* ॥ २२ ॥
विरहज्वलनस्तस्या लावण्यजलनिर्भरैः ।
वाडवश्चाब्धिना नैति शममित्यद्भुतं द्वयं ॥ २३ ॥
मुहुः सरसि हंसीव मृगीवोपवने मुहुः ।
पुलिने चक्रवाकीव मुहुर्लुठति विह्वला ॥ २४ ॥
मुहुर्भवन्तमालिङ्ग्य संकल्पविहितं पुरः ।
शून्ये भुजलते वीक्ष्य विलक्षा पतति क्षितौ ॥ २५ ॥
मागादयमुपालब्धः संकल्पादपि दूरतः ।
इत्युपालभते न त्वां भीतेव मनसापि सा ॥ २६ ॥
त्वदाकारमयं चित्तं त्वन्नामस्मरणा गिरः ।
त्वन्मार्गकलिता दृष्टिस्तस्याः सम्प्रति वर्तते ॥२७॥
कियद्वा वर्ण्यते तस्याः परेण विरहव्यथा ।
स्वयंवेदनगम्या हि सा त्वयैवानुभूयते ॥ २८ ॥
किमप्याख्यातुकामा सा बहुशः स्फुरिताधरा ।
हृदयस्थेन केनापि गुरुणेव निषिध्यते ॥ २९ ॥
भूमौ विचेष्टमानाङ्गी भुजंगीवैकदा पुनः ।
दिशो वीक्ष्य मदुत्सङ्गे निधाय मुखमब्रवीत् ॥ ३० ॥
उत्तिष्ठ यदि जीवन्तीं मामिच्छसि तमानय ।
अहं नेतुमशक्या हि सुदूरमिदमन्तरं ॥ ३१ ॥
स्थितायां त्वयि जीवामि त्वत्स्पर्शेन यथा तथा ।
गतायां तु चिरं कालं क्षमन्ते मम नासवः ॥ ३२ ॥
इति श्रुत्वा च तद्दृष्ट्वा समायातास्म्यतः परम् ।
देवः प्रमाणमित्युक्त्वा रुदती विरराम सा ॥ ३३ ॥
चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जातस्मृतिरिवाभवत् ।
लब्धस्थितिश्चिरं दध्यौ गमने हेतुमात्मनः ॥ ३४ ॥
दिनेष्वन्येषु जातेषु वक्तुं कादम्बरीदशाम् ।
आगात् केयूरकोऽप्याशु दीर्घाध्वश्रान्तवाहनः ॥३५॥
स चोज्जयिन्या विभवं प्रविशन् वीक्ष्य सस्मितः ।
स्थाने ननु मनो लग्नं स्वामिन्या इत्यमन्यत ॥ ३६ ॥
प्रविश्य ददृशे तेन चन्द्रापीडो यथाक्रमं ।
चक्रवाक इवैकाकी प्रियाविरहविह्वलः ॥ ३७ ॥
दधत्या पार्श्ववर्तिन्या चामरं पत्त्रलेखया ।
संवीज्यमानः पर्यङ्के निषण्णः क्षामविग्रहः ॥ ३८ ॥

*— स्तैः कर्पूरहरिचन्दनैः इति पाठान्तरम् ।

प्रणिपत्योपविष्टोऽसौ गाढं शिरसि पस्पृशे ।
कुर्वता कुशलप्रश्नं चन्द्रापीडेन सादरम् ॥ ३९ ॥
ततः कादम्बरीवार्तां पृष्टः केयूरकोऽमुना ।
पत्त्रलेखामुखं वीक्ष्य संक्षिप्तमिदमब्रवीत् ॥ ४० ॥
उक्तोऽसि नानया किंचिदुक्तश्चेत् किमिह स्थितः ।
उक्तश्चेह स्थितश्चासि कृतमागमनेन मे ॥ ४१ ॥
तथापि वद संदेशमिति तेन तु नोदितः ।
पुनः केयूरकोऽप्याह* न हि विज्ञाप्यसे मृषा ॥ ४२ ॥
कथं जीवत्सु युष्मासु विरहो हन्ति मामिति ।
तस्याः साकूतया दृष्ट्या विसृष्टोऽस्मि न तद्गिरा ॥४३॥
किमत्र बहुनोक्तेन तथाऽस्या विरहव्यथा ।
अद्यापि जीवतीत्येवं† यथा दोलायते मनः ॥ ४४ ॥
तत्कथाभिस्तथा स्थित्वा तस्मिन्नथ दिने चिरं ।
चन्द्रापीडः सुखावासं केयूरकमकारयत् ॥ ४५ ॥
न राक्षसो न मातङ्गो न किरातश्च यद्यहम् ।
अच्छोदसरसस्तीरं प्राप्तं मां वेत्थ सर्वथा ॥ ४६ ॥
अन्येद्युरिति संदिश्य सहितं पत्त्रलेखया ।
केयूरकमसावग्रे‡ प्राहिणोत् कृतमण्डनम् ॥ ४७ ॥
तयोस्तु गतयोरास्त सुतरां खिन्नमानसः ।
तांस्तानभिलषन् बुद्ध्या हेतून् गमनसाधकान् ॥४८॥
शुश्रावाथ नियुक्तेभ्यः स्कन्धावारमुपागतं ।
योजनद्वयमात्रेण पुरःकृतनिवेशनं ॥ ४९ ॥
वैशम्पायनतो लप्स्ये किंचित् कारणमित्यसौ ।
प्रत्युद्गन्तुमगादेनं कटकं पितुराज्ञया ॥ ५० ॥
तत्र राजकमालोक्य वलाहकनिवेदितं ।
क्व वैशम्पायनावास इति सेनान्यमभ्यधात् ॥ ५१ ॥
वलाहकस्त्वधोदृष्टिरुल्लिखन् मेदिनीं मुहुः ।
न वैशम्पायनोऽत्रेति सन्नकण्ठमभाषत ॥ ५२ ॥
ततोऽवतीर्य तुरगादुपविश्य तरोरधः ।
हा वयस्येति विलपन् प्रावर्तत स रोदितुम् ॥ ५३ ॥
वलाहको निपत्याथ चन्द्रापीडस्य पादयोः ।

*— कः प्राह इति पाठान्तरम् ।

†— त्यत्र इति पाठान्तरम् ।

‡— सौ रत्नैः इति पाठान्तरम् ।

देव मैवं तथा शोच्यं * जीवन्नस्तीत्यवोचत ॥ ५४ ॥
चन्द्रापीडस्तु तं प्राह नेदं श्रद्धीयते मया ।
स वैशम्पायनो जीवं त्यक्त्वालम्बत मामिति † ॥ ५५ ॥
इत्युपप्लुतचित्तं तं पुनराह बलाहकः ।
श्रूयतां देव यद्वृत्तं तत्र प्रचलिते त्वयि ॥ ५६ ॥
अस्मानेवं समादिश्य प्रस्थितं त्वामनुव्रजन् ।
ततः प्रतिनिवृत्तोऽसावास्त तत्र यथास्थिति ॥ ५७ ॥
अपरेद्युरथोत्थाय विधाय प्रकृताः क्रियाः ।
विनोदयितुमात्मानं व्यचरत् स वनस्थलीम् ॥ ५८ ॥
तत्र सप्रत्यभिज्ञः सन् स स्थानान्यनुरूपयन् ‡ ।
किंचिन्नष्टमिवान्वेष्टुमैच्छद्विचस्तलोचनः ॥ ५९ ॥
ततोऽस्ताभिमुखे भानावस्माभिः सोऽभ्यधीयत ।
स्थीयतामवशिष्टास्तु श्वो द्रक्ष्यमो वनस्थलीः ॥ ६० ॥
तदाऽसौ नाग्रहीद्वाक्यं विचरन्नेव सोऽब्रवीत् ।
यात यूयं न गन्तव्यं यावज्जीवमितो मया ॥ ६१ ॥
स बहूनि दिनान्यास्त तथैव विचरन् वने ।
न सोऽस्त्युपायो येनासौ शक्यश्चालयितुं ततः ॥ ६२ ॥
कृतप्रायोपवेशेन पादयोः पतताऽनिशम् ।
इयता राजचक्रेण नाबुद्ध प्रार्थितोऽपि सः ॥ ६३ ॥
ततस्तत्र चिरं स्थित्वा कार्यशेषमपश्यता ।
आयातमिह सैन्येन त्वं प्रमाणं ततः परम् ॥ ६४ ॥
इति श्रुत्वा निपतितः शोकविस्मयसंकटे ।
चन्द्रापीडस्तथैवास्त तरुमूले कृतासनः ॥ ६५ ॥
अथ वार्तां विदित्वैनां तमेवोद्देशमागमत् ।
अनपेक्षितविस्तारः सामात्यान्तःपुरो नृपः ॥ ६६ ॥
तत्र क्षणमिव स्थित्वा स्वयं पृष्ट्वा बलाहकम् ।
अधिक्षिपन्निव प्राह चन्द्रापीडं क्षितीश्वरः ॥ ६७ ॥
नूनमुत्पादितो मन्युस्त्वया कोऽप्यस्य तादृशः ।
येनान्तः स्फुरता सोऽद्य त्वां विहाय वनं गतः ॥ ६८ ॥
वियुक्तौ न पुरा दृष्टौ युवां क्षणमपि क्वचित् ।
किं जातमधुना येन त्वं गृहे स तपोवने ॥ ६९ ॥
विना नहि निमित्तेन शक्या सोढुं गरीयसी ।
मातापितृसुहृद्बन्धुदेशवित्तवियोगिता ॥ ७० ॥

* क्षुधाः शोकं पाठान्तरमेतत् ।
† जीवन् नास्ति मां न विमुञ्चति इति पाठान्तरम् ।
‡ –ज्ञः स स्थानं स्थानं निरू– इति पाठान्तरम् ।

इत्युक्तवति भूपाले शुकनासस्त्वनन्तरं ।
अन्तःस्फुरितशोकोऽपि गृहीतक्षोभमभ्यधात् ॥ ७१ ॥
किमेतदविचार्यैव वस्तुतत्त्वं वितर्कयन् ।
शङ्कानुमानमात्रेण हृतधीरिव भाषसे ॥ ७२ ॥
अलातवृष्टिरिन्दोर्वा क्षीराद्वा कण्टकोद्गमः ।
तस्य मन्युः कुमाराद्वा तव * संभावनास्पदं ॥ ७३ ॥
पापः स एव दुर्जातः सुचिरं पाठितः शुकः ।
यथा तरुः सुधासिक्तः फलितः कालकूटवत् ॥ ७४ ॥
स त्वं कुमार सर्वस्याः पृथिव्या एव जीवितं ।
दुरात्मनो न तस्यार्थे शोकमुद्वोढुमर्हसि ॥ ७५ ॥
तस्मिन् विरतवाक्ये तु पतितः पादयोः पितुः ।
साश्रुकण्ठमथोवाच चन्द्रापीडः कृताञ्जलिः ॥ ७६ ॥
दोषप्रायश्चित्तमिदं मम † साधनमेव तत् ।
गत्वा तमानयामीति तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७७ ॥
तमागतमिहालोक्य पृष्ट्वा शिरसि चुम्बितं ।
ततो गुणं वा दोषं वा मम तातोऽवभोत्स्यते ॥ ७८ ॥
तत्रस्थं च तमानीय व्युपेत्य स्वं गृहं ‡ पुनः ।
संप्रवेष्टव्यमित्येष गृह्यतामिति § निश्चयः ॥ ७९ ॥
तथोक्तवति तस्मिंश्च राजा बाष्पाकुलेक्षणः ।
सोऽपश्यन्मन्त्रिणो वक्त्रं स च तत्र बहूक्तवान् ॥ ८० ॥
सर्वोपायप्रयोगेण पित्रा तेन च मन्त्रिणा ।
चन्द्रापीडो निरुद्धोऽपि नाचलन्निश्चयात् ततः ॥ ८१ ॥
सिञ्चन्ती बाष्पधाराभिर्मौलिमस्य मनोरमा ।
करुणं विलपन्तीव चिरमेनमबोधयत् ‖ ॥ ८२ ॥
त्वयि स्थिते निजोत्सङ्गे स्थितिं पश्यामि पुत्रक ।
नूनमन्धीभवाम्येव वत्स त्वयि गते पुनः ॥ ८३ ॥
इत्थं विलासवत्या च तया च करुणोक्तिभिः ।
चिरमार्द्रीकृतोऽप्येष न जहाति स्म निश्चयं ॥ ८४ ॥
ततोऽश्रुभरसंरुद्धदुर्ग्रहाक्षरया गिरा ।
यथा जानासि पुत्रेति कथमप्यब्रवीन्नृपः ॥ ८५ ॥

* कस्य इति पाठान्तरम् ।
† तात शङ्कितदोषस्य प्रायश्चित्तमिदं मम इति पाठान्तरम् ।
‡ तमनानीय मयैतत् स्वगृ– इति पाठान्तरम् ।
§ न प्रवेष्टव्यमित्येष गृह्यतां मम इति पाठान्तरम् ।
‖ वाचमेनमवोचत इति पाठान्तरम् ।

दत्तानुज्ञस्तथा पित्रा प्रणम्य सकलान् गुरून् ।
श्रुत्वा प्रयत्नसंरुद्धबाष्पधारास्तदाशिषः ॥ ८६ ॥
चन्द्रापीडः परिश्रान्तान् संस्थाप्य च यथातथं* ।
पार्थिवान् परिवारेण प्रातिष्ठत लघीयसा ॥ ८७ ॥
किं तन्मया व्यधायीति† दूयमानमनाः शुचा ।
शुष्यन् कृच्छ्रेण राजा तु विवेश नगरीं पुनः ॥ ८८ ॥
बलाहकस्तु सेनानीर्वार्यमाणोऽपि यत्नतः ।
स्वगृहानप्रविश्यैव स चन्द्रापीडमन्वगात् ॥ ८९ ॥
चन्द्रापीडस्ततो गच्छन् दयितालोकनोत्सुकः ।
अमन्यतोल्लङ्घितवन्मध्यं‡ कैलासविन्ध्ययोः ॥९०॥
नाजीगणद्द्रुमानद्रीन् न नदीर्न वनस्थलीः ।
न रात्रिं न दिनं वापि धावन्निन्द्रायुधेन सः ॥ ९१ ॥
ततः प्रावर्तत प्रावृट् पीनोन्नतपयोधरा ।
कान्ता नवरसार्द्रेव प्रत्युगन्तुमिवागता ॥ ९२ ॥
तामप्यगणयित्वासौ वहन् कतिपयैर्दिनैः ।
अच्छोदसरसस्तीरमापतद्दूषिताम्भसः ॥ ९३ ॥
अपनीतसमायोगः परिवर्त्य च वाससी ।
महाश्वेतामथ द्रष्टुं स जगाम तदाश्रमं ॥ ९४ ॥
तत्रापश्यन्महाश्वेतां तदालोकनलज्जितां ।
रुदन्तीं निजदौरात्म्यात् प्रलापकरुणस्वनं ॥ ९५ ॥
तत्कारणापरिज्ञानमोहनिस्पन्दपक्ष्मणा ।
निरीक्ष्य चक्षुषा पृष्टा चन्द्रापीडेन साब्रवीत् ॥ ९६ ॥
केयूरकमुखाद्बुद्ध्वा गतं त्वां पितुराज्ञया ।
दिनानि कतिचित् स्थित्वा कादम्बर्यनुरोधतः ॥९७॥
तत एत्य यथान्याय§मासीनास्मि तपोवने ।
विप्रं युवानमद्राक्षं विचिन्वन्तं वनस्थलीः ॥ ९८ ॥
सप्रत्यभिज्ञमालोक्य मामसौ मन्मथोन्मुखः ।
तीव्रमुद्वेजयामास नर्मवक्रोक्तिचापलैः ॥ ९९ ॥
ततो निर्भर्त्स्यमानोऽपि वार्यमाणोऽपि यत्नतः ।
स बहून् दिवसानास्त तथा मामुपपीडयन् ॥१००॥
एकदा तु शयानां मामागत्य निशि निस्त्रपः ।

* प्रस्थाप्य च यथा तथा इति पाठान्तरम् ।
†—भ्यधायीति इति पाठान्तरम् ।
‡—त तृणायैव मध्यं पाठान्तरमेतत् ।
§—भ्यास— इति पाठान्तरम् ।

कृताञ्जलिरनङ्गार्तो ययाचे रतिदक्षिणां ॥ १ ॥
ततो धिगिति सक्रोधमभिधाय कमण्डलोः ।
जलमुद्धृत्य शप्तोऽसौ मयानुध्याय देवताः ॥ २ ॥
शुकवन्मुखरागेण वक्तुमेवासि शिक्षितः ।
गच्छ दूरं दुराचार शुक एव भविष्यसि ॥ ३ ॥
शापेन तेन महता मदनाग्निना वा
जन्मान्तरोपचितदुष्कृतकर्मणा वा ।
चित्रेण वा भगवतश्चरितेन धातुः
प्राणानसावुदसृजन्निपपात चोर्व्याम् ॥ ४ ॥
आक्रन्दतः परिजनादथ सोऽपरेद्यु-
र्ज्ञातो मयायं शुकनाससुतः सखा ते
तत् पश्य मां प्रियवयस्यवियोगहेतु-
मस्तत्रपामकरुणां प्रखलामभव्याम् ॥ ५ ॥
इति श्रुत्वा भिन्नः प्रसभमिव शूलाग्रशिखया
कदा त्वां पश्येयं कमलमुखि कादम्बरि पुनः ।
क्वणन्नेवं शोकस्फुटितहृदयस्तत्क्षणमसून्
जहच्चन्द्रापीडस्तरुरिव पपात क्षितितले ॥ ६ ॥
ततो भुग्नग्रीवं मुकुलितसितापाङ्गनयनं
प्रभां तन्वीं दीनामिव निदधतं दिक्षु शनकैः ।
क्षितौ विस्रस्ताङ्गं पतितममुमालोक्य विवशा
महाश्वेता सद्यः कथमपि न याति स्म दलशः ॥७॥
द्रष्टुं दीनामिव वसुमतीमक्षमस्तेन शून्यां
कुर्वन्नुद्यद्विरहकरुणाक्रन्दिनश्चक्रवाकान् ।
अब्रह्मण्यध्वनिमिव करैरूर्ध्वशाखैर्विमुञ्च-
न्नस्तं तिग्मद्युतिरपि ततः क्षामधामा जगाम ॥१०८॥
॥ इति कादम्बरीकथासारे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

॥ श्रीः ॥

जयत्युष्णरश्मिः स्वयं द्योतमानो
दिवि ज्योतिषाधारभूतश्च यस्य ।
प्रसादाद्यथाबुद्धि सिद्धान्ततत्त्व-
विवेकस्य सम्यक् परीक्षां करोमि ॥

॥ अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकपरीक्षा ॥

तत्र श्रीमता सांवत्सराचार्येण कमलाकरेण प्रथमं तावत्
केचित् प्रत्यक्षसूर्याच्च भिन्नोऽयमिति यद्बलात् ।
वदन्ति मूढवादस्याप्रामाण्यात् तदसद्ध्रुवम् ॥

इत्यनेन भगवतः सूर्यस्यैव सूर्यसिद्धान्तकर्तृत्वं प्रदर्शितम्। तन्न समीचीनम् ।

> इष्टेऽह्नि मध्ये प्राक् पश्चाद्धृते बाहुत्रयान्तरे ।
> मत्स्यद्वयान्तरयुतेस्त्रिस्पृक्सूत्रेण भाभ्रमः ॥

इत्यनेन तदीयश्लोकेन वृत्तरेखायां शङ्कुच्छायाभ्रमणं

> योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु ।
> तद्वर्गतो दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ॥

इत्यनेन तदीयश्लोकेन व्यासात् परिध्यानयनं चेत्यादीनामनेकेषामसतां प्रकाराणां कथनस्य सर्वज्ञे भगवत्यसंभवित्वात् ।

एषामसत्त्वमग्रे विस्तरेण प्रतिपादयिष्ये । अतः सूर्यसिद्धान्तस्य भगवत्कर्तृकत्वकल्पनं गणितगोलविदां सूक्ष्मधियामग्रे श्रीसूर्यस्यासर्वज्ञत्वद्योतकं कमलाकरज्योतिर्विदोऽनुचितमिति।

एवं

> रवेश्चक्रैकभोगोऽत्र रविवर्षं तदेव हि ।
> देवानामसुराणां च द्युरात्रं तु विपर्ययात् ॥
> दिनरात्र्योरिति ।

अनेन रवौ रेवत्यन्तात् पूर्वतो गच्छन् यावतानेहसा पुनः रेवत्यन्तमायाति स निरयणसौरवर्षात्मकः काल एव देवानामहोरात्रमिति प्रदर्शितम् । तन्न सम्यक्

रविर्विषुवत्क्रान्तिवृत्तसंपातरूपान्मेषादितश्चलन् यावता कालेन पुनस्तं संपातमियात् तावतः सायनवर्षात्मकस्य कालस्यैव मेरुवासिनाममराणामहोरात्रत्वान्निरयणवर्षस्य चैतत्कालतोऽधिकत्वात् ।

यच्च सूर्यसिद्धान्ते

> ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।
> मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते ॥

इत्यनेन निरयणवर्षसमानमेव देवदिनमुक्तं तत्तु सूर्यसिद्धान्तनिर्मितिसमये प्रायोऽयनांशानामनुपलब्धेस्तदकथनान्निरयणवर्षतुल्यमेव सायनवर्षं बुद्ध्वैव ।

नच तत्र

> त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते ।
> तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद् द्युगणाद्यदवाप्यते ॥
> तद्दोस्त्रिघ्ना दशाप्तांशा विज्ञेया अयनाभिधाः ।
> तत्संस्कृताद्ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम् ॥
> स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये ।
> प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते ॥
> अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके ।

इत्यनेनायनचलनस्य स्पष्टमुक्तत्वान्निरयणसायनवर्षयोः समानत्वबोधोऽसंभवीति वाच्यम् ।

उक्तश्लोकेभ्यः पूर्वस्य

> शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः ।
> प्रोह्य शङ्कुकृतिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य तेभ्यः परेण

> एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्धजा ।
> दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ॥

इत्यनेन श्लोकेन संगतेः स्फुटं प्रतीयमानतयोक्तश्लोकानां चानेन कथमपि संगतेरभावादुक्तश्लोकातिरिक्तस्थले क्वाप्ययनचलनस्यानभिहितत्वाच्चोक्तसार्धत्रयश्लोकानां प्रक्षिप्तत्वस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ।

> देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम् ।
> पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे ॥
> मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम् ।
> संचरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् ॥
> कर्कादीन् संचरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः ।
> तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम् ॥
> अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् ।
> अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् ॥

इत्येभिः सूर्यसिद्धान्तोत्तरखण्डस्थश्लोकैस्तन्निर्मितिसमयेऽयनांशानामनुपलब्धेरतिस्पष्टत्वात् । तस्मात् तदानींतनानां रविचक्रभोगस्य देवाहोरात्रत्वकथनं युक्तम् । कमलाकरदैवज्ञस्य तु तत्समयेऽयनांशानां प्रत्यक्षेणोपलब्धेर्देवाहोरात्रस्य निरयणवर्षतुल्यत्वकथनमसम्यगेव ।

एवं

> यच्छिरोमणिकृता निजतन्त्रे
> ब्रह्मणो दिनमुखं ग्रहसृष्टेः ।
> वक्रमुक्तमिदमार्षविरोधात्
> तत्तु तुच्छतरमूह्यमतिज्ञैः ॥

इत्यादिभिरनेकैः श्लोकैश्चतुर्मुखदिनादौ सर्वे ग्रहाः सोच्चपाता मेषादावश्विनीमुखे नासन् किंतु ततोऽनन्तरं खाभ्रखाब्धिरसखाद्रिशशाङ्क १७०६४००० मितैः सौरवर्षैस्ते तत्रागमन्नित्यागममभ्युपगत्य विधिदिनादावेव सर्वेषां ग्रहोच्चपातानां मेषादौ स्थितिं कल्पयतां जिष्णुजभास्कराद्याचार्याणां मुधा तिरस्करणाय बहुलं प्रलपितं तदयुक्तम् । सिद्धान्ते यैर्भगणैः साधिता ग्रहाः संप्रति तत्तत्स्थानेषूपलभ्येरंस्तेषां कथनस्यैवात्रौचित्यात् सृष्टिकाले विधिदिनादिरासीन्नवेत्येतद्विचारस्याकिंचित्करत्वात् ।

एवं

अहर्गणो मध्यमसावनेन
कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य ।
तदुत्थखेटा उदयान्तराख्य-
कर्मोद्भवेनोनयुताः फलेन ॥

लङ्कोदये स्युर्न कृतास्तथार्क-
योर्ऽन्तरं तच्चलमल्पकं च ।
मध्यार्कभुक्ता असवो निरक्षे
ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ॥

तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तद्-
द्युपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिघ्नम् ।
हृतं द्युरात्रासुभिराप्तलिप्रा-
हीना ग्रहाश्चेदसवोऽल्पकाः स्युः ॥

तदन्यथाख्यास्तु निजोदयैश्चे-
द्भुक्तासुपूर्वं विहितं तदानीम् ।
कृतं तथा स्याच्चरकर्ममिश्रं
कर्म ग्रहाणामुदयान्तराख्यम् ॥

इत्थं शिरोमणौ प्रौढ्या यदुक्तमुदयान्तरम् ।
तद्वासनां निराकर्तुमुद्यतोऽस्मि विदां वर ॥

सृष्ट्यादौ क्रान्तिनाडीवृत्तसंपातरूपस्थिरमेषादिः स्थिराश्विनीनक्षत्रादिर्मध्यार्कयुक्तश्चास्ति । अनन्तरं तस्य प्रवहपश्चिमभ्रमणेन विषुवाख्यस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमाद्भ्रमः स्यात् । तदैव सर्वक्रान्तिवृत्तप्रदेशानां भसंज्ञकानामपि स्वस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमात् स एवैको भभ्रमः स्वस्वाहोरात्रवृत्तचक्रकलारूपतुल्यासुभिरस्ति ।

अथ यदैको भस्य भ्रमस्तदा मध्यमार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते स्वमेषादेः प्राक् चलितं किंचिदूनमध्यार्कगतिकलाभिर्निरक्षक्षितिजे न तल्लग्नं तदधः किंचिदूनगतिकलोत्पन्नकालेनान्तरितमस्ति । यदा तु तच्चिह्नं संपूर्णगतिकलाभिश्चलितं तदा तदुत्पन्नकालेन तन्निरक्षोदयमानेनोर्ध्वं स्थिरमेषादिः स्वाहोरात्रवृत्ते गच्छति तन्मध्यार्कचिह्नं च निरक्षक्षितिजस्थं स्यादेव । उदयाद्गतिकलावलनेनैव पुनस्तदुदयकालस्य सावनदिवसत्वेनाङ्गीकारात् ।

व्यक्षोदयाख्यैरसुभिर्भवृत्ते-
ऽर्को मध्यगत्या चलितस्तदैव ।
तैरेव नूनं प्रवहानिलेन
स नीयते व्यक्षकुजे क्षहान्तः ॥

तेन तच्चिह्नस्योदयादुदयपर्यन्तमेकः सावनो दिवसस्तन्मध्ये वास्तवं नाक्षत्रमिदम् । मध्यार्कगतिकलोत्पन्नासवो भभ्रमश्चैक इति । अत्रेदमप्यवधेयम् । यदा मध्यार्कचिह्नं च लक्रान्तिवृत्ते चलितं तदा चलक्रान्तिवृत्तमप्ययनांशगत्या चलितमिति तच्चिह्नमेकदिनजायनांशगत्यूनयुक्तगतिकलातुल्यं संपातश्चलितमिति । अत्यल्पामनिर्वाच्यां तामयनांशगतिं त्यक्त्वा केवलगत्युत्पन्नासुयुक्ताश्चक्रकलातुल्यासवः सावनस्वाहोरात्रासवोऽत एव भगवता श्रीसूर्येणोक्ताः स्वसिद्धान्ते * ।

कुदिनाद्यन्तसंपातार्कतो विषुवलिप्तिकाः ।
तदन्तरं यदल्पं ते रविगत्यसवो मताः ॥

अतो यदनुपातादेकसावनान्तर्गतं नाक्षत्रं तत्तु केवलगतिकलाधिकचक्रकलातुल्यासुरूपमवास्तवम् ।एवं प्रतिसावनमेको भभ्रमः संपातार्कागतगत्युत्पन्नः कालश्चेति मध्यार्कचिह्नं यदा प्रतिदिनजगतिचलनेन संपाते स्यात् तदैकः संपातभगणस्तत्रात्र चक्राल एकभभ्रम एवेति स्वेष्टकाले यावन्तः सावना मध्यगतिचलनादुत्पन्नास्तावन्तो भभ्रमास्तत्संपातागतभगणसंख्याकभभ्रमाश्च । अथ तत्र संपातागतो मध्यार्कोऽपि यदीष्टकाले स्यात् तर्हि तदुत्पन्नकालश्चेति त्रयाणां योगे वास्तवं नाक्षत्रं सावनाहर्गणे । अवास्तवं तु अहर्गणतुल्या भभ्रमाः केवलमध्यार्कभगणसंख्याकभभ्रमाः केवलमध्यार्ककलातुल्यासवश्चेति त्रयाणां योगरूपम् । यो हि सावनो मध्यमाहर्गणो वास्तवनाक्षत्रैर्विलक्षणैः सिद्धः स तु निरक्षमध्यार्कोदयकालिको वास्तव इत्युच्यते । अवास्तवैरेकरूपैर्नाक्षत्रैर्मध्यमसावनमानाख्यैः सिद्धः सतु तदुदयकाले नेत्यवास्तव इत्युच्यते । अथात्रानुपातस्य नियतैकविषयत्वात् प्रकृतेऽनुपातसिद्धाहर्गणो मध्यमसावनमानैः सिद्ध इत्यवास्तव एव ज्ञेयः । वास्तवार्थं तूदयान्तरदानमार्षविरोधेऽप्यावश्यकमिति चेत्

अत्रोच्यते । त्वदभिमतावास्तववास्तवान्तररूपोदयान्तरदानेन तद्विनेन वा नहि कथंचिदपि वास्तवत्वसिद्धिः। तथाहि पूर्वोक्तं वास्तवं नाक्षत्रं खण्डत्रयात्मकम्। अहर्गणः १ संपातार्कभगणाः १ संपातमध्यार्ककलोत्पन्नासवः १ । अवास्तवं तु अहर्गणः १ केवलार्कभगणाः १ केवलमध्यार्ककलाः १ । अत्र वास्तवस्यावास्तवेन साकमन्तरे सप्तविंशत्ययनांशकाले तिथ्यादिषु घटीचतुष्टयं किंचिदूनमधिकं वान्तरं स्यात्। मुञ्जालमतानुयायिनां मते त्वनिर्वाच्यमन्तरं स्यादिति महद्वैषम्यम्। निरयणवर्षादौ केवलगत्यधिकचक्रकलासुरूपस्वोक्तमध्यममानेनैव सावनाहर्गणसंख्या भभ्रमतो निरेकेति स्पष्टं वदद्भिः सायनार्ककलातुल्यासुवशात् स्वोक्तिदुष्टमुदयान्तरमुक्तं तदप्यसत्। वास्तवावास्तवयोर्वास्तवभिन्नं यत्किंचिदुदयान्तरं कल्प्यते न तद्वशेन कथंचिदपि वास्तवाहर्गणसिद्धिः स्वार्थविरुद्धपत्ते ।

* सूर्यसिद्धान्ते
ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता गतिः ।
चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्मृताः ॥

वस्तुतस्तु ये सौरा ये चान्द्रा ये च सावनास्ते तु चन्द्रार्कयोः क्रान्तिवृत्ते स्वस्वगत्या चलनादेवोपपन्नाः। यथांशभोगात् सौरम्। गतिकलाभोगात् सावनम्। चान्द्रं तयोर्द्वादशभागान्तरेणेति परस्परं तेषामनुपातेनानयनं वास्तवमेवेष्टकाले ज्ञेयम्। परं न तथा नाक्षत्रम्। तस्याहोरात्रवृत्तगत्या चलनादिष्टकाले तदनुपातानर्हत्वान्न तद्वास्तवम्। गोलवास्तवरीत्या तदसिद्धेश्च। सौरादधिमासद्वारा तिथ्यन्ते चान्द्रास्ततोऽवमद्वारा सावनास्तिथ्यन्ते ततोऽवमशेषसंबन्धाच्च निरक्षक्षितिजे मध्यार्कोदयकालिकाः सावनाः कृतास्ते तु वास्तवा एव स्थूलत्वाप्रसक्तेः। तत्काले तदनुपातागतं नाक्षत्रं त्ववास्तवमप्यनुपातेन सौरचान्द्रसावनसंख्यानयनार्थं तूपयुक्तम्। परं नहि स्वान्तर्गताशुद्धनाक्षत्रसंबन्धादयमप्यवास्तवः सावनाहर्गणः। अन्यथैककालिकयोः सदसन्नाक्षत्रयोर्भेदेऽपि तत्संबन्धभ्यां तदेकस्य विरुद्धसदसद्भेदकथनानौचित्यप्रसङ्गः। तथा चान्द्राः सौरा अपि। अत्रेदमप्यवधेयम्। मध्यममानासुतुल्या यत्र वास्तवासवस्तत्र तदनुपातेन सावनाद्यमवास्तवमुदयासन्नकाले। अतो यः सृष्टिसौरचान्द्रैरधिमासावमैश्च निरक्षमध्यार्कोदयकालिकः साधितोऽहर्गणः सतु तद्गतिजनिरक्षकालोपलक्षितनिरक्षमध्यार्कोदयकालसंबन्धेनापि सिद्धो वास्तव एव। नहि सोऽस्त्यवास्तवमध्यममानेन। अत्र यः साधितोऽहर्गणः स तूदयकाले निरवयवो दृश्यते। कथं तस्यावास्तवत्वम्। मध्यार्कभुक्ता असव इत्यादितदन्तरभित्यन्तयन्यानीतोदयान्तरदानादयं स्फुटाहर्गणस्तद्रीत्या सावयवः सिध्यति। कथं तस्य वास्तवत्वम्। अहो निरवयवो हि तदहर्गणः स कथं मूढैरुदयासन्नकाले स्वीक्रियते। यस्तैर्मध्यम उच्यते स तूदयासन्नस्तन्मते तद्दशादुदये कथं वारगणनया वारप्रवृत्तिः स्यात्। किंच सौरवर्षादौ रविः शून्यं नोदयान्तरदानादयं संगच्छते। किंच कक्षायां मध्यगतिजमध्यमात् फलान्तरे स्पष्टः फलवासनयास्ति संस्कृतात् ततः। सतु कथंचिदपि न तन्मते। प्रतिमण्डलस्थनियतचलितबिम्बात् कर्णसूत्रसंबन्धिस्फुटयुक्तेरनिवारितत्वात्। अथ यो ह्यवास्तवैकमानादुच्यते न तत्प्रमाणतस्तदुदयान्तरमपि।

सत्यासत्यासुमानाभ्यामुद्गमासन्नकालजौ।
भिन्नप्रमाणसिद्धा तौ विजातीयौ गणौ तव॥

अस्वन्तरं तु तत्रस्थं नहि मूढ गणान्तरम्।
विजातीयग्रहान्तर्नोऽप्येवमस्वन्तरोद्भवम्॥

किंच। अद्यतनश्वस्तनयोर्मध्यमार्कयोरसंस्कृतयोरन्तरं गतिकलाः संस्कृतयोर्नेति महान् विरोधस्तदुदयान्तरदानात्।

मान्दं तु नीचोच्चकवृत्तकेन्द्रं
मध्यो रविस्तच्चलनाद्भवृत्ते।
भागो दिनं वर्षमिनस्य भांशै-
र्मध्यैकगत्या कुदिनं वदन्ति॥

यावत्यो गतयः कल्पे तावन्तः सूर्यसावनाः।
उक्तयुक्त्यैव तद्योगे भगणा भभ्रमा अपि॥

यैर्वास्तवैककुदिनान्तरगः स्वसृष्टे-
र्भैकभ्रमः सवितृमध्यगतेस्तु कालः।
बुद्धोऽस्ति सद्गणितवासनयाथ तैस्तु
ज्ञातो हि मध्यमरविः स्वगतेः समानः॥

कालो गतेर्गतिसमं चलनं विना नो
गत्यैव मेषवदनाच्चलनादहान्तः।
मध्यार्ककेवलगतेश्चलनं सदैक-
सद्भूदिनेऽस्ति हि रवेरुदयान्तराच्च॥

अस्वात्मकं यत्त्वसदस्त्यहो त-
द्वशादयं सिद्ध इति प्रकल्प्य।
मिथ्यैव खेटेऽन्तरमामनन्ति
प्रायोऽत्र गोलं न विदन्ति तेऽज्ञाः॥

अतः कृताहर्गणो मध्यमसावनाचेत्युदयान्तरसंस्करणमयुक्तमिति प्रतिभाति। आर्षानुक्तेश्च। अत्रेदं गोलतत्त्वार्थज्ञैर्मध्यस्थबुद्ध्या निपुणं विभावनीयम्।

एतेन वस्तुस्थितेरनवबोधादहर्गणेऽवास्तवस्वभ्रान्त्या स्वज्ञानोत्कर्षकुगर्वप्रौढौ मन्दप्रतारणद्वारान्यथा कर्तुं प्रवृत्तैर्भास्कराचार्यैरेव बलात् सर्वदेवर्षिमतविरुद्धः सद्गोलवासनाविचारबहिर्भूतः स्वकल्पितोऽसदुदयान्तरवासनाविचारः प्रवर्तितस्ततस्तद्विश्वासतोऽन्यैर्नाममात्राभिमानिभिर्बहुभिः स्वीकृतोऽप्ययं शिष्टैरिदानींतनैः शुद्धमार्गप्रवृत्तैः कथंचिदपि नादरणीय इति कृतं जगद्विरोधेन।

इत्येतत् कमलाकरेण श्रीमद्भास्कराचार्योक्तोदयान्तरकर्मणः खण्डनार्थमभिहितं तदपार्थकम्। उदयान्तरस्य गोलयुक्तिसिद्धत्वात्। तथाहि।

यदा किल विषुवत्क्रान्तिवृत्तसंपातरूपमेषाद्यौ स्थितं मध्यार्कचिह्नं लङ्काक्षितिजे स्यात् तस्मात् कालादनन्तरमेकेन मध्यमसावनदिनेन तच्चिह्नं क्रान्तिवृत्ते मध्यगतितुल्याः कलाः पूर्वतो गच्छेदेव। यतो यावता कालेन मध्यार्कचिह्नं क्रान्तिवृत्ते स्वगतितुल्याः कला अतिक्रामति स एव मध्यगतितुल्यासुयुताभिः षष्ट्या मध्यमनाक्षत्रघटिकाभिः परिमितमेकं मध्यमसावनदिनम्। परमेतावता कालेन तच्चिह्नं पुनस्तत्क्षितिजस्थमेव भवति नवेति विचार्यमाणे यदि तच्चिह्नं स्वगत्या विषुवद्वृत्ते चलेत् तर्हि तद्वृत्तस्य तुल्यावयवानां तुल्यकालैरेवोद्गमनादेकेन मध्यमसावनेन तच्चिह्नं पुनस्तत्क्षितिजस्थमेव स्यात्।

परं तच्चिह्नस्य क्रान्तिवृत्ते चलनात् तद्वृत्तस्य तिरश्चीनतया समानावयवानां समानकालैरुद्गमनाभावात् तावता कालेन तच्चिह्नं तत्क्षितिजे नैव भवेत् किंतु तदूर्ध्वमेवेत्यतिरोहितमल्पज्ञस्यापि । तथा यावद्रविः प्रथमपदे वर्तते तावत् प्रतिमध्यमसावनान्तं तच्चिह्नं तत्क्षितिजादूर्ध्वमेव भवेत् । यावद् द्वितीयपदे तावदधरेव । तृतीये पुनरूर्ध्वमेव । चतुर्थे चाधरेवेति ।

तथा च कल्पादावेकं मध्यार्कचिह्नं विषुवत्क्रान्तिमण्डलसंपातरूपमेषादितः क्रान्तिवृत्ते गन्तुं प्रवृत्तमन्यच्च विषुवद्वलय इति कल्पिते प्रतिमध्यमसावनान्ते विषुवद्वृत्तगमध्यार्कचिह्नमेव लङ्काक्षितिजे स्यात् क्रान्तिवृत्तगं तु नैवेति रविमध्यमसावनाहर्गणान्ते सिद्धो मध्यमग्रहो विषुवद्वृत्तगस्य मध्यरवेरुदये भवति न क्रान्तिवृत्तगस्यातस्तयोर्मध्यमरव्योरुदयान्तरकालेन चालितोऽहर्गणोत्थः खेटः क्रान्तिवृत्तगमध्यरव्युदयकालिकः स्यादित्यवश्यमेवायमुदयान्तराभिधः संस्कारः सर्वग्रहेषु विधातव्यः । तत्र प्रतिमध्यमसायनवर्षान्तं विषुवत्क्रान्तिवृत्तगयोर्मध्यमतरण्योरेकत्र वर्तमानत्वादिष्टदिने या अहर्गणोत्पन्नसूर्यस्य सायनस्य कला याश्च तस्य विषुवकलास्तासामन्तरकलासुमित एव तयोस्तरण्योर्लङ्कोदयान्तरे काल इति तेन कालेन चालिताः खेटाः सम्यग्लङ्कायां मध्यार्कोदयकालिकाः स्युरतः श्रीमता भास्कराचार्येण अहर्गणो मध्यमसावनेनेत्यादि कर्मग्रहाणामुदयान्तराख्यमित्यन्तं सुष्ठूक्तम् ।

इदमुदयान्तरसंस्करणं प्रत्यक्षमिव कयापि युक्त्या निराकर्तुमशक्यमपि को नाम धीमत्तात् कमलाकरादन्योऽवमन्येत ।

एवं गोलयुक्तिसिद्धस्याप्येतत्संस्कारस्य निराकरणाय यत् स व्यलिखत् तदिदानीं विचार्यते ।

सृष्ट्यादावित्यादितुल्यासुभिरस्तीत्यन्तेन निरक्षे विषुवदहोरात्रवृत्तानां यावता कालेनैको भ्रमस्तावतैव सर्वेषां क्रान्तिवृत्तप्रदेशानामप्येक एव भ्रमो भवतीत्युक्तं तन्न सत् । भचक्रस्यायनांशगत्या प्राक् चलनादुक्तकालेन सकलक्रान्तिवृत्तप्रदेशानामुदयासंभवात् ।

एवं यदैको भस्येत्यादिदिवसत्वेनाङ्गीकारादित्यन्तेन मध्यार्कचिह्नं निरक्षक्षितिजं त्यक्त्वा यावता कालेन स्वमध्यगतितुल्याः कलाः क्रान्तिवृत्तेऽतिक्रामति तावतैव तत् पुनस्तत्क्षितिजं प्राप्नोतीत्युक्तं तदप्यसत् । क्रान्तिवृत्तस्य तिरश्चीनतया तस्य समानदेशानां समानकालैरुदयाभावादुक्तकालेन पुना रवेर्निरक्षक्षितिजस्थत्वासंभवात् ।

यच्च रवेरुदयात् पुनस्तदुदयपर्यन्तं कालो मध्यमसावनदिवसत्वेन व्यवह्रियते स मध्यगत्या विषुवद्वृत्ते गच्छतो रवेरेव । क्रान्तिवृत्ते गच्छतस्तु स्फुटसावन इति गोलतत्त्वविदः स्फुटमेव । अतो व्यतीतोदयाद्यैरित्यादितदुक्तपद्ये क्वाहान्तरित्यत्र क्वाहशब्देन स्पष्टसावनदिवसोऽवसेयः । एवं तेन तच्चिह्नस्येत्यादि भभ्रमश्चैक इतीत्यन्तग्रन्थे प्रोक्तः सावनदिवसोऽपि स्फुट एव ।

एवं यदा मध्यार्केत्यादिरविगत्यसवो मता इत्यन्तेन सावनदिवसाद्यन्तकालिकयोः सायनसूर्ययोर्विषुवकलानामन्तरं सूक्ष्मा रविगत्यसवो भवन्तीति प्रदर्शितं तदसत् । एकस्मिन् दिनेऽपि संपातस्य किंचित् पश्चाच्चलनादुक्तविषुवकलान्तरस्यैकदिनजायनगत्युत्पन्नविषुकालेनोनस्यैव सूक्ष्मरविगत्यसुत्वात् ।

अत एवैकस्मिन् दिवसे तदाद्यन्तकालिकसूर्यविषुवकलाविश्लेषमितैरसुभिः सहितो भभ्रमो यद्येकदिनजायनगत्युत्पन्नविषुवकालेनोनितः क्रियते तदा शेषं स्फुटं नाक्षत्रमानं भवति । यदि चैकदिनजायनगतितुल्यासुभिरूनीक्रियते तदावशेषं मध्यमं नाक्षत्रमानं भवेत् । अनयैव युक्त्या कल्पादित इष्टकालपर्यन्तं ये सावनदिवसा व्यतीतास्तत्संख्याका भभ्रमा इष्टकालिकसायनरवेर्भगणतुल्यैर्भभ्रमैस्तदुक्तासुभिश्चाधिका इष्टकालिकक्रान्तिपातस्य गतपर्ययसमानैर्भभ्रमैस्तत्कलामितैरसुभिश्चोनीकृता वास्तवं मध्यमनाक्षत्रमानं भवतीष्टकाले । तथा चाभीष्टाहर्गणे वास्तवं मध्यमनाक्षत्रमिदम् । अहर्गणतुल्या भभ्रमाः १ सायनरविभगणसंख्याकभभ्रमाः १ सायनार्कभुक्ता असवः १ क्रान्तिपातस्य गतभगणसंख्याका भभ्रमा ऋणम् १ तत्कलामिता असवश्चर्णम् १ । तथा कल्पकुदिनानि कल्पसायनार्कभगणा ऋणगतकल्पक्रान्तिपातभगणाश्चेति कल्पभभ्रमाणां खण्डत्रयं प्रकल्प्याहर्गणादनुपातेनानीतं मध्यमनाक्षत्रमानमिदम् । अहर्गणः १ सायनरविभगणाः १ सायनार्ककलामिता असवः १ क्रान्तिपातस्य गतभगणा ऋणम् १ तत्कलामिता असवश्चर्णम् १ । एतच्चाक्षत्रमानं विषुवद्वृत्तगस्य मध्यमसूर्यस्योदयं यावद्भवति न क्रान्तिवृत्तगस्येत्येतदवास्तवमित्युच्यते । अस्य पूर्वसाधितेन वास्तवमानेन सहान्तरे कृते सायनार्कस्य भुक्तासूनां तत्कलामितासूनां चान्तरमुत्पद्यते । तदिदमन्तरमस्मिन् जगति प्रथमं श्रीभास्कराचार्येणावसाय तत् स्फुटमध्यमाहर्गणयोरन्तरत्वेन व्यवहृत्य चैतत्तुल्यफलसंस्कारः सर्वग्रहेषु विधेय इत्युक्तम् । युक्ततरं तत् । तत्र कमलाकरेणेष्टकालेऽहर्गणतुल्या भभ्रमाः संपातार्कभगणसंख्याकभभ्रमाः संपातमध्यार्ककलातुल्याश्चासवश्चेति त्रयाणां योगे वास्तवं नाक्षत्रमित्यसदेव मानं वास्तवं मत्वा महद्वैषम्यं प्रदर्शितम् । तत्तु वास्तवनाक्षत्रनिर्णयाक्षमस्य तस्यैव शोभते ।

तदेतेन वास्तवावास्तवनाक्षत्राध्यवसायेनालो यदनुपातादित्यादि स्वार्षविरुद्धपक्ष इत्यन्तं तदुक्तं नितरां निरस्तम् ।

तस्मात् सौराहर्गणादधिमासद्वारा निष्पन्ने ये चान्द्राः स्युस्तेभ्योऽवमद्वारा साधिता निरवयवाः सावना निरक्षक्षि-

तिजे विषुवद्वृत्तगस्यैव मध्यार्कस्योदये भवन्ति न क्रान्तिवृत्तगस्य । तस्य तूदयासन्नकाल एव ।

एवमुदयान्तरतस्तत्त्वतोऽवगते लङ्कामध्यार्कोदयकाले वारप्रवृत्तौ यद्बाधकं येन च सौरवर्षादौ रविः शून्यं न स्यान्मध्यगतिजमध्यमाच्च फलान्तरे स्पष्टो न वर्तेत तत् सर्वं कमलाकर एव जानीते ।

एवमद्यतनश्वस्तनयोर्मध्यमार्कयोरसंस्कृतयोरन्तरं गतिकलाः संस्कृतयोर्नेति महान् विरोधस्तदुदयान्तरदानादित्युक्तं तत् किमर्थं तेन स्वदेशे तादृशं महान्तं विरोधं प्रदर्श्य चरसंस्कारोऽपि न खण्डितः ।

किंच यदि लङ्कायां प्रतिमध्यमसावनान्तं मध्यार्कः क्षितिजे स्यात् तर्हि सर्वेषां मध्यमसावनदिनकालानां समानत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य समानदेशानां समानकालैरेवोद्गमः स्यात् । तत् किमिति स राशीनां लङ्कोदयानपि न तिरश्चकार ।

तस्माद्गोलतत्त्वविदा कुशाग्रबुद्धिना श्रीमद्भास्कराचार्येण स्वयं प्रचारितस्य कमलाकरगुरुणा श्रीदिवाकरदैवज्ञेन तत्पितृपितामहाद्यैरन्यैश्च बहुभिर्गोलविद्भिरादृतस्योदयान्तरस्य निरासाय यदभिहितं तत् सर्वमसदेवेति राद्धान्तयति

बापूदेवशास्त्री ।

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ इन्दिरापतिपरीक्षा ॥

। यथोद्देशकार्यकालपक्षविषये ।

इह खल्विन्दिरापतेः खण्डद्वयं परिभाषेन्दुशेखरव्याख्यानमलमर्थनिरूपणव्याजेन तत्खण्डनं च । तदेतत् फल्गुतरांशबहुलमनवधानपूर्वकप्रवृत्त्युपनिबद्धं चेति तत्परिशीलनशालिनां व्यक्तं प्रतिपत्तये स्थालीपुलाकन्यायेनास्माभिः परीक्ष्यते ।

तत्र प्रथमखण्डे तावत् संज्ञापरिभाषाविषय इति प्रतीकमुपादाय "अत्रेतरेतरद्वन्द्वः । ननु जातिरप्राणिनामिति नियमात् कथमितरेतरयोग इति चेन्न· जातिप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेः । इह तु व्यक्तिप्राधान्याच्चार्थ इत्यनेनोभयं भवतीति ध्वनितम्" इति लिखितम् ।

तदत्यन्तोपहासास्पदम् । संज्ञापरिभाषापदयोर्जातिवाचकत्वाभावेन जातिरप्राणिनामित्यस्य विषयाभावात् । सञ्ज्ञात्वस्य शक्तिग्राहकशास्त्रत्वरूपतया परिभाषात्वस्य च सङ्केतग्राहकभेदविशिष्टगुणशास्त्रत्वरूपतया जातित्वस्य कथमप्युपपादयितुमशक्यत्वात् ।

एवं देशश्चात्रोच्चारणकाल इति प्रतीकमुपादाय "यद्यपि शब्दस्याकाशगुणत्वात् साक्षात् तदुच्चारणाधिकरणमाकाशं तथापि पूर्वपरत्वसिद्ध्ये तन्निष्ठाधिकरणत्वस्य व्यावहारिककाल आरोपात् तस्यापि तत्त्वं बोध्यमिति„ लिखितम् ।

तत्रेदं चिन्त्यते । उद्देशपदेनोद्दिश्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्योच्चारणाधिकरणरूपार्थलाभे तत्राधिकरणविशेषजिज्ञासायां प्रवृत्तो ग्रन्थो देशश्चात्रोच्चारणकाल इतीति वस्तुस्थितिः। न ह्येवं स्थिते साक्षादेवात्राधिकरणं विवक्षितमिति दुराशयोत्प्रेक्षाया अस्त्यवकाशो यत्र बद्धमुष्टिवानरन्यायेन साक्षादधिकरणगगनग्रहणस्याभिप्रेतार्थासाधकत्वात् तद्वर्तिन्याः समवायेनाधिकरणतायाः काल आरोपः स्वीक्रियते । किंच साक्षादधिकरणमित्यस्य परंपरासंबन्धेनानधिकरणमित्यत्राधिकरणानधिकरणमित्यत्र वा तात्पर्यं सम्भाव्यते तदुभयमपि कालिकविशेषणतासंबन्धेनोच्चारणाधिकरणं कालं कथमपि न व्यावर्तयितुमलम् । नच घजन्तेन समवायेनैवाधिकरणं प्रत्याय्यत इति नियमो येन कालस्य तादृशाधिकरणत्वाभावप्रयुक्त आरोपस्योक्तिसम्भवो युक्तत्वमावहेत् । प्रत्युताकाश एव न साक्षादुच्चारणाधिकरणं किंतु स्वाभिव्यङ्ग्यशब्दघटितपरम्परयैव । उच्चारणं हि ताल्वाद्यवच्छेदेन वाय्वाघातरूपं तद्धेतुवायुक्रियारूपं तज्जनकपुरुषप्रयत्नरूपं वा । आद्ये संयोगविशेषस्य तस्य समवायेनाधिकरणं वायुताल्वादिकमेव मध्यमे पवन एव चरमे पुरुष एवेति कथमपि नाकाशस्य समवायेन तदधिकरणत्वस्य सम्भवः ।

एवं स्थिते गगनस्य साक्षादुच्चारणाधिकरणत्वप्रतिपादनाय शब्दस्याकाशगुणत्वादित्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासोऽतीव विस्मयं जनयति । वस्तुतो वैयाकरणनये शब्दस्य द्रव्यत्वादाकाशगुणत्वकथनमनर्हमेव । किञ्च दिक्कालयोराकाशविकृतित्ववादिनये कालसमवेतत्वमपि शब्दस्य सम्भवत्येव । अपिच कालस्य व्यावहारिकत्वेन विशेषणं किमाशयमिति तेनैव महाशयेन स्वाशयः प्रकाशनीय इति ।

इतोऽवशिष्ट एतत्खण्डशेषः सुपरीक्ष्यः परीक्षकैरित्युपेक्ष्यते ।

अथ खण्डान्तरं परीक्षणीयं तत्र प्रथमं तावत् तदीयं कियन्तं चिदंशं संक्षेपतोऽनूद्य प्रत्युच्यते ।

१ नहि स्वेच्छामन्तरा सेवकसद्मनि सम्राजामागमनं भवति । यथा वा गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न भवति । एवं परिभाषादेशे विध्युपस्थितिर्न युक्ता ।

२ किञ्च परिभाषादेशे विध्युपस्थितौ विधिदेशे वा परिभाषोपस्थितौ न कश्चित् फले विशेषः ।

३ विध्याकाङ्क्षया विध्युपस्थितिप्रयोजकत्वं च न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायाच्च युक्तम् ।

४ कथंचित् तस्याः प्रयोजकत्वाभ्युपगमेऽपि कस्य चित् सन्निहितस्योपस्थानेनाकाङ्क्षाशान्तौ सर्वेषामुपस्थाने प्रमाणाभावः । नह्योको यणचीत्यस्य किमुदाहरण-

मिति प्रश्ने सर्वाण्युदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते ।

५ किंच गुणदेशे विध्युपस्थानस्य भाष्येऽनुपलम्भः ।

६ प्रत्युत जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं सञ्ज्ञा कृतेति बहुगणेतिसूत्रस्थभाष्यानुगृहीतः प्राचीनोक्त एव यथोद्देशपक्षः । ज्ञानं चात्र स्मरणम् । असौ कृतेत्युक्तेः ।

इत्यनुवादः ।

अथ प्रत्युक्तिः ।

१ विधिशास्त्रस्य गमनं नाम ज्ञानविषयता । ज्ञानं च गुणशास्त्रजन्यवाक्यार्थप्रतिपत्तिकालेऽपि सत्यां सामग्र्यामवर्जनीयमेव । नहि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेरिव गुणशास्त्राधिकरणकालस्य विधिशास्त्रजनितवाक्यार्थप्रतिपत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं प्रमाणप्रमितं येन तत्सामग्र्यां प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया तत्कालाभावस्यापि प्रवेशः स्यात् । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न भवतीति हि गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ समुदाये वाक्यपरिसमाप्तौ "अर्थात् साहित्यस्य विशेषणतया तात्पर्यविषयत्वे" हेतुत्वेनोपन्यस्तं निबन्धकृद्भिः । नहि तस्य गुणदेशे विध्यनुपस्थितिं प्रति दृष्टान्तत्वस्य केनापि प्रकारेणास्त्युक्तिसम्भवः । प्रकृते हि गुणस्य परिभाषाशास्त्रस्यैव प्रधानानुरोधेनावृत्तिः ।

२ यदेतत् फले न विशेष इत्युच्यते तत्र त्रिपथगाकारैः प्रत्युच्यतेऽस्ति फले विशेष इति । तथाहि । आकर्षकदृष्ट्या हि आकृष्टव्यस्य सिद्धत्वमपेक्षितं न त्वाकृष्टव्यदृष्ट्याऽऽकर्षकस्यापि दृश्यते चादृश्यमानपिशाचस्याकर्षकत्वं ततश्च यथोद्देशपक्षे परिभाषाणामेवाकर्षकत्वात् तद्दृष्ट्या त्रैपादिकस्यासिद्धत्वाचाकर्षणम् । कार्यकाले तु त्रैपादिकस्यैवाकर्षकत्वात् पिशाचन्यायेन भवति परिभाषाया आकर्षणमिति । यद्यपि दशमाङ्काङ्कितेऽस्मत्प्रदर्शितदिशा नास्त्ययं विशेषस्तथापि तद्दिशा यथोद्देशकार्यकालयोरेव नास्ति फले कश्चिद् विशेष इति परिभाषादेशे विध्यनुपस्थित्यभिनिवेशिनां न तद्रीत्यवलम्बनं युज्यते । परिभाषादेशे विध्यनुपस्थितितदुपस्थित्योः काकदन्तपरीक्षानुकारिविचारस्यापि कः फले विशेष इतीन्दिरापतिनैव प्रतिपाद्यतामित्यनुत्तरणीयपर्यनुयोगस्यापि सम्भवात् ।

३ न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायस्यात्रोपन्यासस्तु स्पष्टमेव तन्न्यायस्वरूपापरिचयं परिचाययति नहि जिज्ञासितार्थस्य प्रतिसन्धानं प्रति जिज्ञासाया अहेतुत्वं कथमपि स न्यायः प्रतिपादयितुमलम् । नहि कस्य चिदप्रधानपुरुषस्यापि कोऽस्य देशस्य राजेत्यादिजिज्ञासायां जिज्ञासाया अप्रधानपुरुषसमवेतत्वमात्रमन्त्रस्य जिज्ञासितविशेषप्रतिपत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं केनाप्यभ्युपेयते ।

४ इदंतु सत्यम् । परंतु सर्वेषामुपस्थितिः क्व नागेशेनाभिहिता । येषामुपस्थितिस्तद्विषय एव यथोद्देशपक्षोऽन्यविषयश्च कार्यकालपक्ष इति नागेशाशयं वयं दशमाङ्क एव प्राकाशयाम ।

५ अस्त्युपलम्भः क्ङिति चेति सूत्रे इत्युत्तराङ्के स्फुटीकरिष्यामः ।

६ इदं महदाश्चर्यं यत् संज्ञास्थलीयं भाष्यं विरुद्धत्वेन प्रदर्श्यते· नागेशस्य तु परिभाषाविषय एव विधिजिज्ञासां प्रदर्शयतः सञ्ज्ञाविषये यथोद्देशपक्षे प्राचीनानुसारिण्येव व्यवस्था संमता । पदादिपदानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैवेति प्रभृतिग्रन्थेन च स्पष्टं दर्शितापि । परिभाषाशास्त्रं हि शास्त्रीयत्वेन रूपेण पदमर्थं वोद्दिश्यीकुर्वदवश्यं क्व शास्त्रे तत् पदमर्थो वेति जिज्ञासां जनयति । न तथानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेण पदमुपादायार्थविशेषनिरूपितामभिधां बोधयत् संज्ञाशास्त्रम् । नहि घटशक्तं घटपदमिति बोधितः क्व घटपदमिति जिज्ञासते । भाष्येऽसाविति हि जानातिकर्तृबोधकं न सञ्ज्ञापरमियमिति परत्र दर्शनाद् दूरान्वयकल्पनाया व्यर्थत्वाच्चेति शम् ।

एतत्परीक्षाशेष उत्तराङ्के भविता ।

काशीस्थराजकीयपाठालये धर्मशास्त्राध्यापको राजारामशास्त्री ।

साङ्ख्यशास्त्राध्यापकसहकारी बालशास्त्री ॥

RÁMA AND SÍTÁ.

VII.

While sad KAUSALYA wept and groaned and sighed,
Thus, moved with righteous anger, LAKSHMAN cried:
"O venerable queen, I like it not,
That RÁMA, victim of a woman's plot,
Should fly an exile to the woods, and leave
The land to languish and his friends to grieve.
The king, luxurious, doting, old, and weak,
Will hear her voice and, as she orders, speak.
But why should RÁMA, pure of sin and stain,
Flee from his kingdom to a life of pain?
What man could ever, deaf to duty's call,
Forsake his godlike son beloved of all?

What son, that father's senseless will, obey,
In second childhood 'neath a woman's sway?
Come, Ráma, come, and, ere this plot be known,
Accept my succour and secure the throne.
Before thy face what man will dare to stand
When thou art guarded by my good right hand?
Nay, like the grisly monarch of the dead,
Thine eye alone will strike the bold with dread.
Or, if thou wilt, mine arrows and my bow
Shall lay all dwellers in Ayodhya low:
So shall the foemen find mine arm is strong;
The patient ever are the prey of wrong.
Nay, were it not that queen Kaikeyi's art
Has swayed our father and destroyed his heart,
My voice should now his ruthless hate arraign,
And cry, The monarch shall be slain, be slain.
Queen, by this bow and by my faith I swear,
To thy dear Ráma such the love I bear,
Come life come death, our path shall be the same
To the wild forest or the deadly flame.
Come, try my love, and let me prove my might
Before thy presence and in Ráma's sight:
Before my power thy woe shall flee away,
As the night flees before the Lord of Day."
"O Ráma, hear him," thus, with streaming eyes,
Cried sad Kausalya, "for his words are wise.
Wilt thou, obedient to my rival's will,
Please her who hates thee, and thy mother kill?
If love and honour to thy sire be due,
Hast thou no honour for thy mother too?
My life were woe without thee, but how sweet,
With thee, dear son, though grass were all my meat!
But if no prayers thy firm resolve can bend,
I fly to death, my hopeless woe to end;
And thou, thy mother's murderer, wilt bear
The punishment of Hell and torment there."
"Forgive me, mother," thus the hero spake,
"I have no power my sire's command to break.
See, at thy honoured feet I bend me low:
Once more forgive me, for I needs must go.
Not I the first this path of duty tread,
Of yore 'twas trodden by the mighty dead.
Now let me hear, dear queen, thy kind farewell,
But if I go in distant wilds to dwell,
'Tis not for ever, mother, that I leave
My home and thee. Again thou shalt receive
Thy son with rapture, all his exile o'er,
Then be thou comforted and grieve no more."
"If thou wilt listen to no prayers of mine,
Go forth," she cried, "thou best of Raghu's line!
Go forth, my darling, and return with speed,
And tread the path where noble spirits lead.
May Virtue ever on thy steps attend,
And thee, her lover, from all woe defend.
May all the Gods to whom thy vows are paid,
And all the mighty Saints afford their aid.
The heavenly arms that Viswamitra gave,
Thy precious life in hours of danger save!
Thy filial love and meek obedience arm
Thy soul, my Ráma, like a mystic charm!
May every shrine, where sacred grass is spread,
And every altar where the flame is fed,
Lake and wild mountain, bush and towering tree,
Give ready succour, O my son, to thee.
May Vishnu, Brahma, and the Sun befriend,
And all the powers their high protection lend.
The years, the seasons, months, and nights and days,
And hours, watch over thee in all thy ways!
Eternal Scripture and the Law revealed
To ancient Sages be thy trusty shield!
The War-God aid thee, and the moon on high,
And wise Brihaspati be ever nigh.
Thy help be Narad and the sainted Seven,
And the great limitary lords of heaven!
Yea, these shall guard thee, when their praise I sing,
The hills, the waters, and the waters' king.
The sky and ether, earth and wandering air,
Protect thee ever with their fostering care!
Each lunar mansion be for thee benign:
With happier light for thee the planets shine!
Thou shalt not fear, by guardian angels screened,
The savage giant or night-roving fiend.
And may no flies or gnats thy slumbers break,
Safe from the scorpion and the lurking snake.
Before thy steps let cruel tigers flee,
Let bears and lions never injure thee,
And mighty elephants that wander wild
Forbear to touch thy life, my noble child.
May all thy ways be happy! may success
With golden fruit thy hope and labour bless!
Loved by all Gods around, above, below,
Go forth, my son, my pride and glory, go!"
Then on his knees before her Ráma fell,
Pressed her dear feet and said his last farewell;
And, radiant with the light her blessings lent,
To Sita's home his anxious steps he bent.
As through his stately halls the hero passed,
His eye was drooping and his brow o'ercast.
And Sítá rose and trembled, quick to trace
The thought and sorrow on his darkened face,
For his strong bosom could no longer bear
The load of anguish that was heavy there.
Soon as she marked the clammy drops that hung
On his pale cheek, she cried, with faltering tongue:
"What ails thee, O my lord? This happy day
Should see thee joyful: all but thou are gay.
Why does no royal canopy, like foam
For its white beauty, shade thee to thy home?
Where are the tuneful bards, thy deeds to sing?
Where are the fans that wave before the king?

Why doth the city send no merry throng
To bring thee home with melody and song?
Why doth no gilded car thy triumph lead,
With four brave horses of the swiftest breed?
No favoured elephant precede the crowd,
Like a black mountain or a thunder-cloud?
No herald march in front of thee to hold
The precious burthen of thy throne of gold?
If thou be king, ordained this day, then why
This sorry plight, pale cheek, and gloomy eye?"
Thus Sítá questioned in her wild suspense,
And Ráma said: "My father sends me hence
An exile to the forest: hear me tell
The story, Sítá, as it all befell.
Of old, to queen Kaikeyi, bound by oath,
Two boons he granted now she claims them both.
All was prepared for me: my father now
Is forced by Duty's mightier law to bow,
So Bharat sits upon the throne, and I
For twice seven years to distant forests fly.
Only to see thee ere I part, I came.
And now, dear Sítá, never praise my name
In Bharat's presence: others' praise to hear
Is never welcome to a monarch's ear.
To him my father gives divided sway:
Do thou with willing love his rule obey.
With tender care the king's desire prevent;
Be ever gentle, humble, and content
I go: be firm and strong, my noble spouse,
Keep well thy fasts and guard thy holy vows
Rise from thy bed when day begins to break,
And to the Gods thy constant offerings make.
Then let the king thy duteous thoughts engage,
And cheer Kausalya worn with woe and age.
Then to the consort-queens thy love be shown.
They are my mothers even as mine own
And O, forget not, Ráma's brothers claim,
Loved like his life, the love of Ráma's dame
And never vex king Bharat's soul, for he
Is lord of all the land, our house, and thee
Then here, obedient to his will, remain:
Honour thy king and all thy vows maintain."
"Beseems," she cried, "this speech thy royal race,
To thee a blot, to me a foul disgrace?
Master of weapons, lord of deadly strife,
Hear thou the duty of a warrior's wife.
Know that the father, mother, brother, son,
Obtain the lot their former deeds have won.
The wife alone her husband's fate must share,
And in thy trouble I my part will bear.
For not on father, mother, son, or friend,
But on her husband, must the wife depend.
And, if thou seek the wood, thy wife has sworn
To smooth thy path, nor let thy feet be torn.
No guile is in me: from thy bosom throw
The dregs of doubt, and give me leave to go.
I spurn the terrace and the pleasant seat,
Mine be the joy to guard thy cherished feet
Obedient ever to my parents' sway,
I will not hearken if they bid me stay.
I will go forth, the lonely wood to roam,
The lion's dwelling and the tiger's home,
Happy and heedless, from all terror free,
Careless of empire, caring but for thee.
With thee, delighted, will I wander where
Blooms, dropping honey, scent the woodland air
Obeying thee and keeping still my vow
I will not tremble by thy side, for thou
Wouldst keep a stranger safe, and, sure, thine arm
Will guard thy Sítá from all fear of harm
I will not be a charge to thee: sweet fruits
The trees will yield me, and the earth her roots.
I will go first and, treading down the grass,
Make the way pleasant for my love to pass,
On the soft turf disclose my gathered store,
And sit and banquet when thy meal is o'er.
O, how I long, dear lord, to gaze my fill,
Guarded by thee, on lake, and wood, and hill;
See the red lilies in their native springs,
And gay flamingoes with their rosy wings!
And o'er my limbs those pleasant waters poured
Shall banish languor, O my large-eyed lord.
A thousand years would seem a single day
If spent with thee, but, were my love away,
Heaven would not charm me: O, be sure of this
Without my love there is no heaven, no bliss."
Lost in deep thought awhile the hero stood,
And feared to lead her to the lonely wood.
With soothing words he strove her tears to dry,
And gently answered with a moistened eye:
"O virtuous daughter of a noble line,
To hear my words thy tender heart incline:
Here, duteous ever, still in peace remain:
Life in the woods is nought but grief and pain.
There roars the lion in his rocky cave,
Loud as the torrents down the hill that rave.
There savage beasts in horrid ambush lie,
And rend the heedless wretch who passes by.
Floods, where the crocodile delights to play,
And furious elephants, the eye dismay.
Then on the gale the wolf's long howl is borne
Through a wide wilderness of sand and thorn.
On the cold ground or on a scanty heap
Of gathered leaves the homeless wretch must sleep,
And quench his hunger with what fruit the blast
Hurls from the branches for his sad repast.
A coat of bark or skin his only wear,
Rough and untrimmed must be his matted hair.
Now on a snake the heedless foot will fall,
Now in thy path a deadly scorpion crawl,

And slimy reptiles creeping from the lake,
And clouds of gnats, thy troubled slumber break.
Enough, dear love; the wood is full of fear
Remain, my SÍTÁ, and be happy here."
Then SÍTÁ spoke once more with weeping eyes,
Her voice half mastered by her sobs and sighs:
"The woe, the terror, all the toil and pain,
Joined with thy love, to me are joy and gain.
Lion and tiger, elephant and boar,
And all the monsters thou hast counted o'er,
Soon as my RÁMA's glorious form they see,
In trembling fear will turn away and flee.
Not INDRA's self, the ruler of the sky,
Would dare to harm me when my lord is nigh.
Long years ago I heard a sage foretell
That in the woods should be my fate to dwell
The time is come: now make that promise true,
And when thou goest take thy SÍTÁ too.
O, let me go; whate'er I may endure,
Following thee, will make my soul more pure;
So joy shall crown me in the after life,
For thou art God unto thy loving wife.
Hear the high truth which saintly priests declare:
The after life re-joins the wedded pair.
But if thou wilt to no entreaties bend,
Poison or flood or flame my life shall end.
Fear not for me. when by thy side I go
My happy feet will never weary grow
Though wild and rough the thorny ways I tread,
They shall feel softer than a silken bed.
When the wild wind with dust my raiment dims,
I'll call it perfume to refresh my limbs.
And when with thee on grassy glades I lie,
Watching the landscape with delighted eye,
Till, by thy side, I gently sink to rest,
What thing on earth shall be so richly blest?
The fruit thy dear hand gives me there to eat,
Little or much, shall be, like amrit, sweet.
Ne'er will I murmur at my lot, or grieve
For mother, father, or the home I leave.
My food shall be wild fruit, the flower, the weed:
I will not vex thee by a word or deed.
With thee is heaven, where'er thou art not, hell:
O, lead me hence that I in heaven may dwell."
Then with a bitter cry her arms she flung
Round RÁMA's neck, and there in anguish clung:
While from her eyes pure floods, as from a pair
Of lotuses, poured down at every prayer.
He gently held her, raised her drooping head,
And stayed the sweet soul that had well nigh fled:
"I knew not, love, the strength of thy fond heart,
Not heaven should bribe me from my wife to part.
And hence in doubt thy prayer I first denied,
Though nought can harm thee by thy RÁMA's side.
Yea, thou wast formed by Heaven my lot to share,
And soothe the woes thy banished lord must bear;
As powerless I to leave my love behind,
As a high Saint his pity for mankind.
And now my duty leads me far away.
My sire commands it and I must obey.
Whate'er the order that my parents give,
I must obey it, or must cease to live.
No, SÍTÁ, not the sacrificial blaze,
True heart, or liberal hand, or lip of praise.
Will with such lasting joy the spirit fill
As prompt obedience to a father's will
Come to the wood and aid my duties there,
But first at home thy helping hand prepare.
Arise, dear wife, nor let thy steps be slow,
Scatter our treasures quickly ere we go.
Bring forth thy corn and oil the poor to feast,
Give gold and jewels to each white-robed priest;
Gems and rich raiment, all thou hast beside,
Among thy maidens and the men divide."
Then LAKSHMAN's eyes with generous tears o'erflowed,
As his breast laboured with its grievous load.
He with fond touch his brother's feet caressed,
And thus the hero and his wife addressed:
"Is such the purpose of thy changeless mind?
I with my trusty bow will walk behind.
Thy distant way through forest wilds will lead,
Where many a bird and gallant stag may bleed.
I would not leave thee to arise a God,
Though heaven and earth and hell obeyed my nod."
"Dear as my life, my good and faithful friend,
Mine own dear brother," RÁMA cried, "attend.
Then were SUMITRA of her hope bereft,
And sad KAUSALYA with no guardian left.
He who rains gifts, as INDRA rains above,
Lies a poor captive in the snares of love;
And she, proud captor, now a queen indeed,
Will reck but little of her rivals' need.
Thine be the sacred duty to protect
Our honoured mothers from the queen's neglect."
"O RÁMA, fear not:" LAKSHMAN thus replied,
"In BHARAT's love and BHARAT's care confide.
If through his crime the kingdom suffer ill,
My vengeful hand the traitor's blood shall spill.
Yea, though auxiliar worlds were ranged in aid,
They should not save him: be not thou afraid:
For queen KAUSALYA, from her ample stores,
Can raise a host like me to guard her doors:
Her thousand hamlets, rich with golden grain,
Will keep her nobly and a regal train.
Turn me not back: allow the earnest claim
Which all will own and hardly thou canst blame,
I shall rejoice, and thou wilt fain confess
Thy brother's presence makes thy labour less.
For in my hand I'll bear my shafts and bow,
A spade and basket o'er my shoulder throw.

I'll go before thee, and with watchful care
The way for SÍTÁ and for thee prepare.
I'll fetch thee roots and berries, ripe and sweet,
And the best fruits that gentle hermits eat.
Thou shalt with SÍTÁ on the slopes recline,
And all the labour shall be only mine."
And RÁMA answered, joying at his speech :
"Then seek thy friends and bid farewell to each ;
And those two bows of heavenly fabric bring
Which ocean's lord erst gave VIDEHA's king ;
Those death-fraught quivers, coats of steel-proof mail,
And swords whose flashes make the sunbeams pale."

Rámáyana II. 23—31.

ON

THE RELATIONS OF THE PRIESTS

TO THE OTHER

CLASSES OF INDIAN SOCIETY

IN THE VEDIC AGE.

BY J. MUIR ESQ.

(Continued from page 21.)

vi 52, 1. "By heaven or by earth I approve not that, nor by (this) sacrifice, nor by these rites.[1] Let the strong mountains crush him ; let the priest *(yashṭá)* of Atiyája fall. 2. Whoever, O Maruts, regards himself as superior to us, or reviles our worship when performed, may scorching calamities light upon him ; may the sky consume that hater of devotion *(brahma-dvisham)*.[2] 3. Why, O Soma, do they call thee the protector of devotion, or our preserver from imprecations? Why dost thou see us reviled? Hurl thy burning bolt against the hater of devotion *(brahma-dvishe)*." (These verses perhaps refer to the struggles of rival priests. Professor Aufrecht renders the words *atiyájasya yashṭá*, by "he who tries to outdo us in sacrifices." Sáyaṇa, who is followed by Professor Goldstücker, makes *atiyája* the name of a rishi. Professor Roth takes it to mean "very pious.")

vi. 53, 3. "Impel to liberality, O burning Púshan, even the man who wishes to give nothing. Soften[3] the soul even of the niggard *(paneh)*. 4. Open up paths by which we may obtain food ; slay our enemies ; let our ceremonies be successful, O terrible god. 5. O wise deity, pierce the hearts of the niggards (*panínám*) with a probe ; and then subject them to us. 6. Pierce them with a goad, O Púshan ; seek (for us) that which is dear to the heart of the niggard *(paneh)* ; and then subject them to us. 7. Penetrate and tear the hearts of the niggards *(pnaínám)*, O wise deity, and then subject them to us. 8. With that prayer-promoting probe *(brahmachodiním árám)* which thou holdest, O burning Púshan, penetrate and tear the heart of every (such man)."

vii. 83, 4 "O Indra and Varuṇa, unrivalled with your weapons, slaying Bheda, ye preserved Sudás ; ye listened to the prayers of these men in the battle ; the priestly office of the Tritsus proved efficacious. . . . . 6. Both invoke you, Indra and Varuṇa, for the acquisition of spoil (as) in the conflicts where ye protected Sudás with the Tritsus, when he was assailed by the ten kings. 7. Ten unsacrificing *(ayajyavah)* kings did not, O Indra and Varuṇa, vanquish Sudás. The praises of the men who partake in the sacrificial feast were effectual ; the gods were present at their invocations. 8. O Indra and Varuṇa, ye gave succour to Sudás when surrounded in the battle of the ten kings, where the devout white-robed Tritsus, with knotted hair, worshipped you with reverence and prayer."

[In the first verse of this hymn Indra and Varuṇa are said to have slain both the Dása and Árya enemies of Sudás. His enemies were therefore in part Áryas, and the ten kings alluded to in the verses I have quoted were no doubt of this race. And yet it is to be observed that in *v.* 7 they are described as *ayajyavah*, "unsacrificing." If, therefore, this expression is to be taken literally, it would follow that these Áryan kings were not worshippers of Indra and Varuṇa Perhaps, however, the epithet is only to be understood in a general way, as meaning "ungodly." If we are to take the indefinite word "both" *(ubhayásah)* in verse 6, as meaning "both the contending hosts," it would, indeed, result that not only Sudás but also the ten kings who were fighting against him offered supplications to the same gods ; but this would seem to be in contradiction to the literal sense of the word "unsacrificing" in the following verse ; and Sáyaṇa understands "both" to refer to Sudás and the Tritsus who were his helpers].

vii. 19, 1. "Who (Indra) bestows on the man who offers many libations the wealth of the family which does not worship (him)."

viii. 2, 18. The gods love a man who offers oblations ; they do not approve sleep. The active obtain delight." (Compare viii, 86, 3.)

viii. 14, 15. "Thou, O Indra, a drinker of soma, who art supreme, hast scattered and destroyed the hostile assembly which offers no oblations."

viii. 31, 15. "Impetuous is the chariot of the godly man, and he is a hero in every battle. The sacrificer who seeks to please the gods overcomes the man who does not sacrifice. 16. Thou dost not perish, O sacrificer, nor thou, O offerer of libations, nor thou, O godly man."

[1] The sense of this is not very clear, unless, as Professor Aufrecht proposes, we understand the words as an oath.

[2] This verse occurs in a modified form in the A. V. ii: 12, 6, but without any [illegible].

[3] Or, "crush" *(vi mrada)*.

viii. 45, 15. "Bring to us the wealth of the man who, being rich, but no sacrificer, refuses to present offerings . . 23. Let not violent fools, let not deriders insult thee. Love not the haters of devotion *(brahma-dvishah)*."

viii. 51, 12. "Let us praise Indra truly, not falsely. Great destruction overtakes the man who offers no libations, whilst he who offers them has many lights."

viii, 53, 1. "Let our hymns exhilarate thee; give us wealth, O Thunderer. Slay the haters of devotion *(brahmadvishah)*. 2. Crush with thy foot the niggards *(paṇín)*, who bestow nothing;[1] thou art great; no one equals thee."

viii. 59, 7. "O long-lived god, the ungodly man shall not obtain food . . . 10. Thou Indra, lovest our rites; thou satiatest (ironically) those who revile thee. . . . ." Perhaps these expressions may refer to the Dásas and Dasyu, who are mentioned in the context.

viii. 86, 2. "Bestow, O Indra, upon the worshipper who offers libations and gives presents, and not upon the niggard *(panau)*, the horse and cow which thou possessest, as an undecaying portion. 3. Let the godless man who performs no rites, and sleeps an incessant sleep, destroy by his own acts[2] the wealth which sustains him; sever him from it."

x. 27, 1. "The impulse comes upon me (says Indra) to bestow (blessings) on the sacrificer who offers libations. I slay the man who utters no praises, who is an enemy of truth, a sinner, and empty."[3]

x. 32. "May the (worshippers) who constantly bring thee to the sacrifices slay the boasters (or talkers) who give no presents" *(vagvanán arádhasah)*.

x. 38, 3. "Whatever godless man *(adevah)*, whether Dása or Árya, O much-lauded Indra, seeks after us to vanquish us, let these enemies be easy for us to overcome; through thee may we slay them in the conflict."

[This passage shows that Áryas as well as Dásas were charged with being deniers of the Aryan gods (compare vii. 83, 7); unless we are to consider the term "godless" as employed, as in modern times,[4] to describe persons who were practically, though not theoretically, unbelievers. This latter view is confirmed by A. V. v. 8, 3, where an enemy plotting against the worshipper, and employing a *priest* (v. 5), is yet described as "godless."]

x. 42, 4. . . . "Here the hero (Indra) takes for a friend the man who brings offerings; he desires no friendship with the man who pours out no libations."

x. 49, 1. . . "I (says Indra) bestow the earliest riches on the man who praises me: I have made for myself a hymn which magnifies me. I am the encourager of the man who sacrifices. I overwhelm in every conflict those who do not sacrifice."

x. 160, 4. "Whoever, loving the gods, offers libations of soma to Indra with an ardent soul, with his whole heart,—Indra does not give up his kine (to spoliation), but makes for him (the soma-libation) approved and pleasing.[1] 4. That man is observed by Indra who, though rich, offers to him no libations of soma. Maghavat grasps him in his fist,[2] and slays the haters of devotion *(brahmadvishah)* though unsolicited."

That the wealthy man here referred to is an Áryan is rendered probable by the tenor of the following text, where the rich man there alluded to, after contemning Indra during a period of security, concludes by invoking the god when he has been terrified into devotion by the manifestations of his power and anger:

viii. 21, 14. "Thou takest not a rich man for thy friend. Drunkards contemn thee. When thou utterest a sound, and musterest (thy hosts), then thou art invoked as a father."[3] (See "Contributions to Vedic Theo-

[1] In ix. 101, 13, we find *śvánam arádhasam*, "the dog who bestows nothing."

[2] Compare viii. 18, 13.

[3] "Empty-handed," *ábhum*, as explained by Böhtlingk and Roth *s.v.*

[4] *e.g.* in the case of the Government Colleges in Ireland.

[1] Prof. Aufrecht suggested that the words "the soma libation," should be understood in this verse, and compares vii. 84, 3, and x. 39, 2. The blessings which attend a devout worshipper of Indra are also described in vi. 28, 2 ff.

[2] See Prof. Goldstucker's Sanskrit Lexicon *s.v. aratni*. Sáyana's interpretation of this verse, as there quoted and translated by Prof. G., is as follows: "Indra manifests himself (to the pious), (the sacrificer), who, though not wealthy, offer him the soma libation;—him Indra the wealthy, holds in his hand (lit. *fist*, *i.e.* he protects him), after having defeated *(nih* scil. *krshya)* his enemies; even unsolicited he slays the foes of the Bráhmans." I am, I confess, bold enough to consider the rendering I have given in the text as preferable to Sáyana's in the parts where mine differs from his. His connection of the negative particle *na* which follows *revan* with that word (so as to make it = *areván*), instead of with the verb *sunoti*, seems forced and unnatural, especially as rich men are often censured as non-sacrificers (as in iv. 25, 7, v. 34, 5; v. 42, 9; viii. 45, 15). Prof. Roth conjecturally interprets *aratnau nirdadháti* as meaning "he finds him out in a corner." Prof. Aufrecht would render, "holds him at arm's length, despises him."

[3] Compare the following additional passages:—i. 110, 7; i. 113, 18; i. 121, 13; i. 131, 4; i. 132, 4; i. 133, 7; i. 151, 7; i. 152, 2; i. 174, 6; vi. 22, 8; vi. 23, 2, 3, 9. We read in i. 51, 8, "Distinguish between the Áryas and those who are Dasyus, chastising the men who are destitute of rites (or lawless), subject them to the sacrificer. Be a strong supporter of thy worshipper," etc., and in i. 130, 8, "Indra preserved the sacrificing Árya in battle." But it does not follow from such texts that the Áryas are always identifiable with the worshippers of the gods, though the two classes would generally include the same persons.

As the people named in the following verse (iii. 53, 14), the Kíkatas, seem to have lived on the outskirts of Áryan civilization, no conclusion can be drawn from it in reference to the point before us. "What are thy cows, (o Indra) doing among the Kíkaṭas? (These people) neither draw (from these cows) milk to mix with the soma, nor do they heat the sacrificial kettle. Bring to us the wealth of Pramaganda (or the usurer); subject to us the degraded people." The Kíkaṭas, according to Yáska (Nir. vi. 32), are a non-Áryan race, though he and Sayana give *nástikas* or atheists as an alternative sense. Prof. Weber (Indische Studien, i. 186) thinks that as Kíkata is an old name for Magadha or Behar, we may understand the word *anáryya* used by Yáska as meaning an Áryan tribe which did not follow Áryan rites, but were in the same condition as the Vrátyas described by him in p. 33, and by Prof. Aufrecht at pp. 138 f. of the same volume, who were admissible by a particular rite within the Brahmanical pale. From Atharva Veda, v. 22, 14, however, it would appear that the Magadhas were regarded by the writer with enmity, and the people designated in the verse before us as Kikaṭas, are described as hostile or indifferent to Áryan rites. (See Sanskrit Texts ii. 362 ff. and Wilson's note *in loco.*)

gony," etc, p. 101, not 1) In vi 47, 16, Indra is said to be the enemy of the prosperous man *(edhamánadviṭ)*, probably an Árya who rendered him no service.[1]

In two other passages we are even told that doubts were entertained by some in regard to Indra's existence; ii. 12, 5: "Have faith in that terrible being of whom men ask 'where is he?' and declare that he is not. He destroys the possession of the foe, etc . . . . 15. Thou art true, who being irresistible, continually providest food for him who pours out libations and cooks oblations" viii 89, 3. "Seeking food, present a hymn to Indra, a true hymn, if he truly exists. 'Indra does not exist,' says some one; 'who has seen him? whom shall we praise?' 'This is I, O worshipper (exclaims Indra), behold me here, I surpass all beings in greatness"

It seems evident from the preceding texts that the *parcus deorum cultor et infrequens* was by no means a rare character among the Áryas of the Vedic age, and that the priests found no little difficulty in drawing forth the liberality of their lay contemporaries towards themselves, and in enforcing a due regard to the ceremonials of devotion. It would even appear that the ministers of religion had to encounter a considerable amount of contempt and hostility from the ungodly, for such words as *brahmadvish*,[2] "hater of devotion," and *piyáru*, "despiser," which seem to be sometimes applied to irreligious Áryas, express something more than passive opposition. It may perhaps be further gathered from a few passages, which I shall now cite, that the recognized Áryan worship of the national gods, Agni, Indra, Varuṇa, etc., was not kept free from a certain admixture of demonolatry borrowed most probably from the aboriginal tribes; and it is indeed easy to conceive, or even a thing to be assumed as natural and necessary, that the religion as well as the language, manners, and customs of the Áryans should, in process of time, have undergone some modification from the close contact into which they must have been brought with these barbarous neighbours.[3]

From the first text which I shall quote, and which is ascribed by tradition to the rishi Vasishtha, it seems that that distinguished personage himself had been accused, whether truly or falsely, of worshipping false gods, of familiarity with evil spirits, and the practice of devilish arts. A charge of this kind could scarcely have been made with any chance of being credited, unless such demonolatry was commonly known to have been practised either by him, or by other members of the same community. The passage referred to (R V vii 104, 12 ff) is as follows. "The intelligent man can easily discern, (when) true and false words contend together, which of them is true, and which of them is correct. Soma protects the former, and destroys untruth. 13 Soma does not prosper the sinner, nor the man who wields royal power deceitfully He slays the Rakshas, he slays the liar, they both sleep in the fetters of Indra. 14. If I am either one whose gods are false, or if I have conceived of the gods untruly,—why art thou angry with us, O Játavedas; let slanderers fall into thy destruction. 15 May I die to-day if I am a Yátudhána, or if I have injured any man's life Then let him be separated from his ten sons, who falsely addresses to me (the words) 'O Yátudhána' 16 He who addresses to me who am no Yátu (the words), 'O Yátudhána,' or who (being) himself a Rakshas says, 'I am pure;'[3] let Indra slay him with his mighty bolt; let him sink down the lowest of all creatures" Sáyaṇa in his note on v. 12 refers to a legend according to which a Rákshasa had taken the form of Vasishtha and killed a hundred sons of that rishi, and that these verses were uttered by Vasishṭha to repel the charge of his having been possessed by the demon This legend, however, which was no doubt manufactured to explain the verses, does not in reality answer this purpose And it would seem, as I have above assumed, that Vasishṭha, or the speaker in these verses, whoever he may have been, had been charged with worshipping false gods, and with being under the influence of demons, and that while re-

---

[1] As however it is said in the same verse that Indra subdues the terrible, and brings forward others, it is possible that these expressions may be meant merely to declare Indra's absolute control over the destinies of men, and to describe the Nemesis that overtakes pride, with an indication of the Herodotean idea τὸ θεῖον φθονερόν. (Herod iii. 40; vii 10, and 46)

[2] This word *brahma-dvish* might mean either "hater of *priests*," or "hater of devotion," but in the R V it seems to have the latter sense. Sáyaṇa, on ii 23, renders it *mantráṇám bráhmaṇanam vá dveshṭuh*, "hater of *mantras* (hymns), or of Bráhmans," [illegible] 42, 9, *brahmaṇa-dveshṭrín mantra-dveshṭrín vá*, "h[illegible] or of mantras;" whilst on iii 30, 17, he explains it by *bráhmaṇa-dvesha-káriṇe*, "hater of Brahmans," and the same on vi. 22, 8; vi 52, 3, vii. 104, viii. 45, 23; and viii 53, 1. The context of ii 23, 4, v 42, 9; vi 52, 2 3; x. 160, 4, seems to be in favour of the sense "haters of devotion," and the other passages contain nothing inconsistent with this interpretation. No use can therefore be made of this word to prove the importance of priests in the Vedic age.

[3] The demons mentioned in the Rig veda are called by various names, such as *Rakshas, Yátu, Yátudhána*, of which the feminine Yátudhání is also found, and apparently also *Dasyu* and *Dása*. The word *piśáchi* (masculine) also occurs in R.V. i. 133, 5, and *piśácha*-frequently in the A.V. The *Yátus* are conceived as of different kinds, *śva-yátu, ulúka-yátu, susulúka-yátu, koka yátu suparṇa-yátu, gṛidhra-yátu*, the dog-, owl-, vulture-, etc etc formed Yatus (vii. 104, 22); and *śapháruj yátus* perhaps, such as wound with their hoofs (x 87, 12) Indra and Agni are the destroyers of the Yátus who seek to disturb and vitiate the sacrifices and to slay these deities (vii. 104, 18 f; x 87, 9 ff) The Yátus are described as devouring, insatiable, eaters of raw flesh of the flesh of men and cattle, drinkers of milk, haters of devotion, maleficent, glaring-eyed, furious, the offspring of darkness (vii. 104 and x 87 passim)

[1] *Anṛta-devah* i e. *asatya bhúta devá yasya*, "one whose gods are untrue, or unreal" (Sáyaṇa) Prof Goldstucker *s v.* interprets the word as meaning, "one to whom the gods are untrue." Prof. Max Muller renders the phrase, "If I had worshipped false gods." Prof Roth who had originally *s v* taken the word to mean "a false prayer" withdraws this sense, and adheres to that given by Sáyaṇa, at the close of his article on *deva*.

[2] Roth *s v.* explains the word *ayátu* as meaning, "not demoniacal, free from demoniacal (magic)" Goldstucker *s.v.* defines the word, "a no-demon, a being different from, or the reverse of a fiend."

[3] See Prof. Goldstucker's Dict. *s.v. ayátu.*

pelling the accusation, he here retorts upon his accuser by calling *him* a Rakshas

Again in vii 34, 8, the rishi says: "I who am no Yátu (undemoniacal) invoke the gods; fulfilling (the ceremony) in due form, I offer a hymn." In another place[1] (vii 21, 5) it is said Neither, O Indra, have Yátus inspired[2] us . . . . . [3] Let the lord (Indra) triumph over the hostile race; let no priapic (or long-tailed) demons,[4] approach our ceremony."

In vi. 62, 8, a person characterized as *rakshoyuj* is devoted to the vengeance of the gods The commentator explains the term as either "the lord, or the instigator, of demons, or a priest possessed of, or by, demons" (Rakshases)

In vii 85, 1, the word *arakshas* is used in a sense perhaps akin to that of *ayátu*: "I consecrate (or polish, *punishe*) for you twain an undemoniacal (*arakshasam*) hymn, offering a libation of soma to Indra and Varuna" The same word is also employed in viii. 90, 8, where the Asvins are thus addressed· "Since we offer to you an undemoniacal gift *(rátim arakshasam)*" etc. Compare ii 10, 5; v. 87, 9

If we should assign to the words *Rakshaso devavítau* in R. V. v 42, 10 (a passage quoted above), the sense of "the sacrifice offered to a Rakshas," the preceding conclusions would be still further confirmed.

If such demonolatry really existed to any extent among the Áryas, it is quite conceivable (I throw this out as a mere conjecture), that the intense hatred of the evil spirits whom, under the appellations of Yátudhánas, Rakshases, Asuras, etc., Agni, Indra, and other deities, are so frequently represented in the R V. (i. 133; iii. 15, 1; vii. 13, 1; vii. 15, 10, vii. 104; viii. 23, 13, viii. 43, 26; x 87; x. 187; 3, etc) as destroying or chasing away from the sacrifices which they disturbed and polluted (vii. 104, 18; x. 87, 9, 11), may not have been inspired by the dread which the superstitious worshippers entertained of those goblins, so much as by the fact that they were rival objects of adoration for whom their votaries claimed a share in the oblations, whilst the adherents of the gods described their patrons as triumphing by their superior power over the hostile intruders, and their magical arts (vii. 104, 20, 21, 24; x. 87, 19).[1]

Is it possible to look upon Rudra as having been originally a demon worshipped by the aborigines as the lord of evil spirits, and subsequently introduced into the Aryan worship? And that he was then, as well as originally, supplicated to abstain from inflicting those evils of which he was regarded as the author, and flattered by being adressed as the great healer of those sufferings, which had their origin in his malevolence? (See the reference made to the late Rev. Dr Stevenson's paper on the "Ante-Brahmanical Religion of the Hindus," and to Lassen's Ind. Antiq in Sanskrit Texts, iv 344). His malignant, homicidal, and cattle-destroying character (R V. iv. 3, 6; i 114, 10, Sanskrit Texts iv 339), assimilates him to the Rakshasas and Yátudhánas (though it is true that they are not, as he is, specifically described as the inflictors of disease and death); and he is described in the Satarudriya (Váj. S xvi 8, 20), as having attendants *(satvánah)*, while in A V. viii. 4, 27, all the Yátus are said to obey his commands, and in *v* 25 of the same hymn he is declared to be death, and immortality, vastness *(abhvam)*, and a Rakshas *(sa eva mrtyuh so 'mrtam so 'bhvam sa rakshah)*; and in xi 2, 30 f., reverence is offered to his wide-mouthed howling dogs, and to his shouting, long-haired, devouring armies. It is true that in the 11th verse of the same hymn he is asked to drive away dogs and shrieking female (demons) with dishevelled hair; that in A V. iv. 28, 5, Bhava (a deity akin to, or identical with, Rudra) and Sarva are solicited to destroy the Yátudhána who uses incantations (compare x. 1, 23) and makes men mad; that in Vaj 16, 5, Rudra is besought to drive away Yátudhanís: that in A V xi 2, 28, Bhava is asked to be gracious to the sacrificer who has faith in the existence of the gods, and in *v* 23 is said to destroy the contemners of the deities who offer them no sacrifice,—all of these latter traits being common to him with the other Vedic gods. If, however, Rudra really represents a god or demon borrowed by the Áryas from the aborigines, it was to be expected that when adopted by the former he would be invested with the general characteristics which they assigned to their other deities, and that his connection with the evil spirits, of whom he was originally the chief,

should as far as possible be kept out of sight and ultimately forgotten

It is true that this theory leaves unexplained the connection of Rudra with the Maruts, in conformity with which he ought to be the god of tempests. (See the extract from Weber's Ind. Stud. in Sansk. Texts, iv 334 ff) But Rudra may be a composite character, and modified by the addition of heterogeneous elements in the course of ages.

There is no proof in the Rig-veda that the introduction of the worship of Rudra, even if it was more recent than that of the other Vedic gods, was met with any opposition But we find there are hints that the adoration of the Rudras or Maruts was regarded as an innovation These deities are described in many places (see my paper, "Contributions to a Knowledge of Vedic Theogony," etc, p. 110), as the sons of Rudra and Pṛśni, and might, therefore, be supposed to have had some connection with Rudra In one passage, too, (R.V vii 56, 17), a cattle-destroying and homicidal character *(gohá nṛhá vadho vaḥ)*, akin to his, is ascribed to them On the other hand, they are frequently represented as in close relation with Indra, and in fact it is almost inevitable that these deities of the tempest should be associated with the Thunderer, who could scarcely fulfil his function as dispenser of rain without their co-operation But there are some hymns, viz, the 165th, the 170th, and the 171st, of the first Maṇḍala, in which Indra is introduced as regarding them with jealousy, and as resenting the worship which was paid to them. Thus in i 160, 6 ff, he boasts that he is quite independent of their aid, while they reply that their assistance had been of importance to his success in battle. (Compare viii. 7, 31, and viii. 85, 7; iv. 18, 11). Again, in i. 170, Indra, who complains (*v* 3) that the rishi Agastya was despising him and neglecting his worship, is besought (*v.* 2) to come to terms with the Maruts, and to associate with them at the sacrifice (*v.* 5), and in i. 171, 4, the rishi asks forgiveness from the Maruts, because, through dread of Indra, he had discontinued the sacrifice which he had begun in their honour. From all this it would seem as if the worshippers of Indra had entertained some objection to the adoration of the Maruts, and ascribed to the god the aversion to it which they themselves entertained. If there is any truth in the hypothesis that Rudra may have originally been a deity or demon who was introduced from the worship of the aborigines into that of their Aryan conquerors, the same may have been the case with the Rudras or Maruts, the sons of Rudra. Only, if this be the fact, these gods have been transformed in character in the course of their reception into the Indian pantheon, and rehabilitated by the ascription to them of different functions and milder attributes than those which belonged to them as deities, or demons of the aborigines.

The supposition which I have here made of the gradual transformation of Rákshasas into deities, is illustrated by the story told in the Mahábhárata of the Rákshasí Jará, who is called a household goddess, and is represented as seeking to requite by benefits the worship which was paid to her. (See Sanskrit Texts, iv 247).

I have already quoted from the Atharva-veda (v. 17) some evidence of the greater development which the Brahmanical pretensions had received subsequently to the age when the greater part of the Rig-veda was composed. Further illustration of the same point may be found in the two hymns which follow the one just referred to, viz., A V. v. 18, and v 19, which have been already translated in my former paper, "Miscellaneous Hymns from the Rig and Atharva Vedas," pp 34 ff) There is another section of the same Veda, xii 5, in which curses similar to those in the last two hymns are fulminated against the oppressors of Bráhmans. The following are specimens. "4 Prayer *(bráhmán)* is the chief (thing); the Bráhman is the lord *(adhipati)*. 5. From the Kshattriya who takes the priest's cow, and oppresses the Bráhman, (6) there depart piety *(súnṛta)*, valour, good fortune, (7) force, keenness, vigour, strength, speech, energy, prosperity, virtue, (8) prayer *(brahman)*, royalty, kingdom, subjects, splendour, renown, lustre, wealth, (9) life, beauty, name, fame, inspiration and expiration, sight, hearing, (10) milk, juice, food, eating, righteousness, truth, oblation, sacrifice, offspring, and cattle;—(11) all these things depart from the Kshattriya who takes the priest's cow. 12 Terrible is the Bráhman's cow, filled with deadly poison. . . . 13. In her reside all dreadful things and all forms of death, (14) all cruel things, and all forms of homicide 15. When taken, she binds in the fetters of death the oppressor of priests and despiser of the gods" A great deal more follows to the same effect, which it would be tiresome to quote.

I subjoin some further texts of the Atharva-veda in which reference is made to priests *(bráhmán)* and Bráhmans, and as I suppose these two words had by this period become nearly synonymous, there will no longer be any sufficient reason for separating the passages in which they respectively occur.

iv. 6, 1. "The Bráhman was born the first, with ten heads and ten faces. He first drank the soma; he made poison powerless" [1]

[1] I may mention for the benefit of any Indian Student who may see this article that this hitherto undiscovered variety of Bráhman, who was never anything but a "sky-flower," created by the prolific imagination of the author of this verse, was not again heard of, as far as I am aware, till he was resuscitated as Rávaṇa by the author of the Rámáyaṇa and his followers, who describe the enemy of Ráma and ravisher of Sítá as a monstrous Bráhman with ten heads.

In xix 22, 21 (=xix. 23, 30) it is similarly said: Powers are assembled, of which prayer (or sacred science, *brahman*) is the chief. Prayer in the beginning stretched out the sky. The *priest (brahman)* was born the first of beings. Who, then, ought to vie with the *priest?*"

A superhuman power appears to be ascribed to the priest in the following passages,—unless by *priest* we are to understand Bṛhaspati:—

xix 9, 12 "May a prosperous journey be granted to me by prayer, Prajápati, Dhátri, the worlds, the Vedas, the seven rishis, the fires; may Indra grant me felicity, may the *priest (brahman)* grant me felicity."

xix 43, 8. "May the *priest* conduct me to the place whither the knowers of prayer (or of sacred science) go by initiation and austerity May the *priest* impart to me sacred science"

The wonderful powers of the Brahmachárin, or student of sacred science, are described in a hymn (A.V. xi 5), parts of which are translated in my paper on the progress of the Vedic Religion, pp 374 ff.

And yet with all this sacredness of his character the priest must be devoted to destruction, if, in the interest of an enemy, he was seeking by his ceremonies to effect the ruin of the worshipper

v 8, 5, "May the *priest* whom these men have placed at their head (as a *purohita*) for our injury, fall under thy feet, O Indra; I hurl him away to death" (compare A V vii. 70, 1 ff).

A LYRIC OF JAYADEVA.

(From the extinct Benares Magazine, Vol. I. 1849)

At page 183 of the 3rd volume of the Asiatic Researches, Sir William Jones remarks that *Jayadeva* "flourished, it is said, before *Calidas*, and was born, as he tells us himself, in *Cenduli*, which many believe to be in *Calinga*, but, since there is a town of a similar name in *Burdwan*, the natives of it insist that the finest lyrick poet of India was their countryman, and celebrate, in honour of him, an annual jubilee, passing a whole night in representing his drama, and in singing his beautiful songs."

The four following stanzas from one of the most melodious of his lyrics, (which the women sing without understanding the meaning of them) have been attempted in something like the rhythm of the original. It is very difficult, however, in

"Our harsh Northern, whistling, grunting guttural,
Which we're obliged to hiss, and spit, and sputter all,"

to give any idea of the linked sweetness of *Jayadeva*.

[*Rádhá*, deserted by *Hari*, complains to her friend:]

"*Lalita-lavanga-latá-parisílana-komala-malaya-samíre*," &c.

I.

Here, where the branches of the delicate *lavanga*
Dally with the breezes that come wooing,
Beneath the leafy canopy where, midst the hum of bees,
The *Kokila* his love-song is cooing,
Here Hari revels in the advent of the Spring:— [desolate
At the season when the pains of absence doubly grieve the
He dances with the maidens in a ring.

II.

The Mango-tree embraced by the tendrils of the creeper,
Like a damsel by her lover's arms, seems
Enraptured, in the forest of *Vrindávana*, whose borders
Are bathed by the *Yamuna's* streams;
And here Hari revels in the advent of the Spring:— [desolate,
At the season when the pains of absence doubly grieve the
Dancing with the maidens in a ring.

III.

At the season, when the wives of those far from their homes,
For the day that re-unites them are pining,
And the branches of the *Valula*, beneath the double burden
Of the blossoms and the bees, are declining;
Here Hari revels in the advent of the Spring — [desolate,
At the season when the pains of absence doubly grieve the
Dancing with the maidens in a ring.

IV.

Ah! sad days for the wanderer, far from his loved one—
To him, than his life, more dear,
Whom love's fever-fit seizes, as the sweet mingled song
Of the birds and the bees meets his ear —
Yet *he* too, for a moment, may welcome the Spring,
If rapt meditation should persuade the fond thought,
For a moment, that her arms round him cling.

THE GIST OF THE VEDA'NTA—AS A PHILOSOPHY.*

Having reviewed the Hindú Classification of Things, as exhibited in the Nyáya, and probably the oldest systematised Hindú theory of the Origin of Things, as exhibited in the Sánkhya, we propose now to consider the Vedánta—the theologico-philosophical system—with a view to the correct appreciation of which the Nyáya and the Sánkhya are by many chiefly valued as furnishing a preparatory training.

The term Vedánta, as remarked by Mr. Colebrooke (Essays, vol. 1. p. 326), signifies "the end and scope of the Vedas." How far the doctrine, as at present current, may be entitled to the name, we are not now concerned with enquiring. We shall take the doctrine as we find it in the popular compendium the *Vedánta-sára* (the Marrow of the Vedánta) by Sadánanda, with its commentary the *Vidwanmano-ranjiní* (the Stimulator of the Mind of the Learned) by Ráma-tírtha; and we shall regard it, for the present, not as the digested result of an alleged revelation, but simply as a philosophical theory. Since, even on this lower ground, the orthodox Hindús are quite ready to defend the system, it must needs be desirable that those who are concerned with assailing it should form an accurate conception of the character and the strength of the position which it there occupies. If the theory that we have to deal with prove to be one of the

* By the late Dr. Ballantyne. reprinted from the extinct Benares Magazine, Vol. IV 1850.

shapes of Pantheism, it may be matter for consideration what notions, of a pantheistic tendency, are likely to occur to the mind of a heathen speculator; and such a consideration may profitably precede the attempt (—transcending the scope of our immediate design—) to determine what amount of correction would change the pantheistic formula, that, "God is all," into the Christian doctrine, that, "in Him we live and move and have our being."

Of the *Vedánta-sára* three translations have been published—one by Mr. Ward, a second (in German) by Professor O. Frank, and a third (in English—in the Journal of the Asiatic Society of Bengal for 1845—) by Dr. Roer. To his translation—(which we have found useful even where we have seen fit to adopt another rendering) Dr. Roer prefixes an interesting exposition "intended to place before the reader the chief metaphysical topics of this work, and to compare the doctrines, explained in it, with those philosophical systems, Hindoo as well as European, with which it has an affinity in its principles." Our immediate design is more limited than this We are concerned only with the enquiry—what is the gist of the doctrine as at present held; how was the conception arrived at; and what legitimatelry follows from it—supposing it granted for the sake of argument. And first, something of our text-book and its arrangement.

With reference to the commencing of any scientific work, according to Hindú opinion, four questions present themselves—(1) what qualifications are required to render one competent to enter upon the study?—(2) what is the subject-matter?—(3) what connexion is there between the subject-matter and the book itself?—and (4) what inducement is there to enter upon the study at all? The answer to each of these questions is called an *anubandha*— a "bond of connexion" or "cause"—because, unless a man knows what a given book is about, and whether he is competent to understand it, and what good the knowledge will do him, he cannot be expected to apply himself to the study of the book instead of employing himself otherwise. Now, in the case of our Compendium, as the author tells us, any other replies to these questions are not to be looked for than those which are already notorious as regards the whole Vedánta literature whereof the Compendium itself is a portion. Here however—says his commentator—a doubt strikes the author, who may be supposed to soliloquize as follows :—

"'But let us see'—any consideration specially calculated to lead to the study of any particular doctrine is notorious among those only who are versed in the doctrine, and not to those who [without knowing what branch of study will best repay them] are ambitious of becoming learned How then shall *these* enter upon the study of this work, ignorant as they are as to such points as what it is that constitutes the subject matter of the enquiry?'————under this apprehension the author proceeds to set forth compendiously the *anubandhas* [or the considerations calculated to invite to the study] of this particular doctrine [the Vedanta]."

In other words—our author proceeds to state who it is that is qualified to study the Vedánta, what the Vedánta is all about, what is the relation between the Vedánta doctrine and the book, and what is the use of knowing the Vedánta doctrine.

In the first place, then, the qualifications required in a student of the Vedánta are stated as follows :—

"But [unlike the persons competent to the study, for example, of Law] the person competent [to the study of the Vedánta] is he who, by having gone over the Vedas and their appendages [the treatises on Grammar, Astronomy &c] in the manner prescribed [that is to say—in such a manner as to be able to recollect, for example, the words of any passage on hearing the first few words of it quoted,] has attained to a rough notion of the sense of the whole Veda————&c. &c."

Other requisites—such as penances, sacrifices, &c.,—are dwelt upon tediously in our text book and still more tediously in its commentary. The "rough notion" of the sense of the Veda—the meaning "gathered hastily" *(ápátato' dhigata)*—or, as the commentator paraphrases it, "without perfect ascertainment" *(paryyavadháranam antarena)*—it is the business of the Vedánta treatises to elaborate and perfect. It will then conform to that which constitutes the subject-matter of the work before us,—and what this is the author in the second place compendiously declares :—

"The 'subject-matter is the fact—to be known for certain—that the Soul and God are one and the same—pure intelligence—for this is the drift of all treatises on the Vedánta doctrine—[and consequently of the one in hand]"

In the third place—he tells us—

"The relation between this demonstrable identity [of Soul and God] and the scriptural treatises which ascertain it, is the relation between that which is to be known and that which makes it known"

One would think there needed no ghost to tell us *that.* The relation, to be sure, between the subject and the book, might seem to be different in the case of such a book as Berkeley's "Querist"—where, it might be plausibly contended, the relation is that between "what is to be known, and what *asks* about it"; but even by his queries Berkeley was seeking to convey knowledge,—and so—avowedly—are all the Hindú doctors,—and why then state in this formal sort of way the relation between their books and the subjects thereof—as Euclid might have done had he chosen to state that the subject of his book was Geometry, and that the relation between Geometry and his book was this—that the one was to be explained and the other was to explain it? We put the question to a Pundit—a young Mahratta, deep in the Nyáya philosophy—and he replied. "The relation is obvious enough, and it is regarded as being, in this case, always the same. But we Hindús are in the habit of talking a great deal about *relation*—everything in the universe being regarded as holding some relation or other to every other thing :—so, for fear that hypercritical persons should object that the work must be incoherent because there is no evidence of the relation in question, the author mentions it—and there's an end of it." Acquiescing in this account, we may now go on to the fourth and last of the considerations—that of the "cui bono?"—in regard to which our author remarks —

"But the end [which by its desireableness should move us to enter upon the enquiry] is the cessation of the *ignorance* which invades this demonstrable identity [of Soul and God] and the [consequent] attainment] by Soul of that bliss which is His essence."

(To be continued.)

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 15. Benares August 1st, 1867. Vol. II.

॥ न्यायशुद्धिर्नाम ॥

॥ प्रकरणपञ्चिकायां शब्दनित्यत्वनिर्वचनपरं नवमं प्रकरणम् ॥ ९ ॥

अपौरुषेये संबन्धे शब्दः प्रामाण्यमृच्छति ।
स च नित्यत्वसिद्धौ स्यादिति तत् प्रतिपाद्यते ॥

यद्युच्चरितमात्रविनाशी शब्दो भवेत् तदा तस्य वृद्धव्यवहारेण स्वाभाविकी स्वार्थाभिधानशक्तिरवसातुमशक्या । भूयो भूयः प्रयोगदर्शने हि तत्तदस्वार्थपरिहारेण निष्कृष्य स्वार्थाभिधानसामर्थ्यमवधार्यते । नचोच्चरितमात्रापवर्गिणः शब्दस्य पुनः पुनः प्रयोगदर्शनमुपपद्यते । स्वार्थाभिधानसामर्थ्यानवधारणे च प्रथमश्रुत इव शब्दो नार्थमवधारयितुमलं । अर्थं चानवबोधयतः प्रामाण्यमयुक्तमिति शब्दस्य प्रामाण्यमिच्छता युक्तमभिधानस्य नित्यत्वस्थापनमिति सप्रयोजनं । ननु क्षणिकत्वे वर्णानां तत्तद्गवादिविषयवृद्धव्यवहारपूर्वकमेव संबन्धाध्यवसानमुपपद्यते किं नित्यत्वस्थापनयत्नेन । उच्यते । प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्णेषु गत्वादिकं कल्पयितुं शक्यते भेदाग्रहेणापि शुक्तिकारजतवदभेदप्रत्ययाभिमानोपपत्तेः । यत्र हि भेदमध्यवस्यत एवाभेदज्ञानं तत्रान्यथानुपपत्त्या सामान्याश्रयणं घटते । नचानित्यत्ववादिनो वर्णेषु प्रत्युच्चारणं साक्षाद्भेदाध्यवसानं संमतं । ननु च युक्तं शुक्तिकारजतादिषु भेदाग्रहणादभेदव्यवहार इति सामान्यासंभवो नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययोदयात् । इह तु सामान्योपपत्तेर्भ्रान्तिकल्पना निष्प्रमाणिकैव नायं गकार इति बाधकाभावात् । उच्यते । न बाधकमात्रायत्तैव भ्रान्तिकल्पना किंतु कारणदोषायत्तापि । दृष्टं चातिसादृश्याद्भेदाग्रहणाद्भ्रान्तित्वमिति साक्षादनुपजातेऽपि बाधके युक्तमेव भ्रमावधारणम् । अतो न गत्वादिस्तत्र संभवति ।

अभिव्यञ्जकवैधर्म्यादभिव्यक्तेरसंभवे ।
प्रयत्नानन्तरं दृष्टेरभिधानं प्रयत्नजं ॥

पुरुषप्रयत्नानन्तरं हि श्रवणं शब्दस्य द्वेधावकल्पते । प्रागजातत्वादनुपलब्धः प्रयत्नेन जनित उपलभ्यतामापद्यते । अनभिव्यक्तत्वाद्वाभिव्यज्यत इति । तत्र न तावत् प्रयत्नस्य शब्दं प्रत्यभिव्यञ्जकत्वं संभवति । आवरणापायेन वा किंचिदभिव्यज्यते संनिधापनेन वा । नच शब्दस्यावरणमुपपद्यते । इन्द्रियसंबन्धप्रतिबन्धेन ह्यावरणं कुड्यादिना घटादेरुपलब्धम् । नच शब्दस्येन्द्रियसंबन्धः प्रतिबन्धुं शक्यते नित्यत्वात् । उत्पत्तिनिरोधो हि प्रतिबन्धः । नचासौ नित्यस्योपपद्यते । आकाशो हि श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवत्त्वात् । शब्दोपलम्भकतया च शब्दवत्त्वं चक्षुर्वत् । यथा चक्षू रूपोपलम्भकं रूपवत् । तथा श्रोत्रमपि शब्दवत् । आकाशश्च शब्दवानिति स एव श्रोत्रं तद्गुणश्च शब्दस्तस्मिन् नित्यसमवेत इति न तस्यावरणसंभवः । अतस्तदपनयेन नाभिव्यक्तिः । अत एव संनिधानस्यासंभवो नित्यसंनिधानादभिव्यङ्ग्यस्य । किंच । अभिव्यञ्जकाः समानदेशस्यानेकेन्द्रियग्राह्याः स्वैश्च युगपदेवाभिव्यञ्जयन्ति रूपादीनिव प्रदीपादयः । रूपं परिमाणं संख्येति सर्वं सकृदेव प्रदीपादिभिर्व्यज्यते । अतः सर्वशब्दोपलम्भो दुर्निवार एव । किंच । आकाशविशेषगुणत्वाच्छब्दस्य सुघ्नस्थेनाभिव्यक्तः पाटलिपुत्रस्थेनाप्युपलभ्येत । सर्वदा चोपलम्भोपरमो न स्यात् । अथ श्रोत्रेन्द्रियसंस्कार एव शब्दस्याभिव्यक्तिरिष्यते । न । सोऽपि खल्विन्द्रियस्य संस्कारो न तावदुन्मीलनवदावरणापगमः । पूर्ववदावरणासंभवात् । न ह्यालोकेनेवाप्यायनं चाक्षुषस्य रश्मेः कोष्ठानां वायूनामाकाशस्यावयवसंभेदासंभवात् । सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् । यथा घटायोन्मीलितं चक्षुः

घटमपि दर्शयति । तस्मादभिव्यञ्जकत्वेऽनुपपन्ने यदि प्रयत्नः कारकोऽपि न स्यात् तदा तदपेक्षोपलब्धिर्न संभवेत् । तेनेदमित्थमनुमानं प्रयोक्तव्यं । शब्दः पुरुषप्रयत्नोत्पाद्यः । तदभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरोपलब्धेः । यो यो यदभिव्यङ्ग्यस्तदनन्तरोपलभ्यः स तस्योत्पाद्यः । यथा घटः कपालव्यापारस्येति । केन पुनः प्रकारेण प्रयत्नेन शब्द उत्पाद्यते । तत्र केचिदाहुः । पुरुषप्रयत्नादीरितैर्वाय्ववयवैः स्थानविशेषाघातसंस्कारसंस्कृतैः सर्वतोदिक्कैः संयोगाख्यासमवायिकारणानुगृहीतैश्च स्वसमवेतः शब्द आरभ्यते वायोश्च गतिमत्त्वात् तदारब्धः शब्दोऽपि गतिमान् कर्णशष्कुलीमण्डलावच्छिन्नेन नभसा श्रोत्रभावमापन्नेन संयुक्तः सन्नुपलभ्यते । वेगाख्यसंस्कारनिबन्धना च वायोर्गतिरिति तदपगमे गतिविच्छेदाद्दूरे यच्छ्रोत्रं तत्राप्रत्यासन्नत्वाच्छब्दो न श्रूयते । नचैतदुपपद्यते । वायवीयश्चेच्छब्दो भवेत् स्पर्शनेन बधिरैरुपलभ्येत । स्यान्मतम् । अन्तर्भूतत्वात् स्पर्शनेनानुपलब्धिरिति । तन्न । प्रत्यक्षोपलब्ध्यावहात् । न ह्यसावभिभूतजरच्छ्रोत्रेण नोपलभ्यते । नच वाच्यं न स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो वायुरिति तदनुविधानेन तदवगतेः । अथ मतं । स्पर्शमात्रं स्पर्शनेन्द्रियेणोपलभ्यते न वायुद्रव्यमिति । तन्न । स्पर्शव्यभिचारेऽपि द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञानात् । अन्ये त्वाहुः । संयोगाद्विभागाद्वा आद्यः शब्दो निष्पद्यते । यथा ताल्वादिवायुसंयोगानुगृहीताद्वाय्वाकाशसंयोगादाकाशे शब्दः संजायते तथा ताल्वादिवायुविभागोपकृताद्वाय्वाकाशविभागादाकाश एव शब्दः । स च शब्दः शब्दान्तरमारभते तदपि शब्दान्तरमिति कर्णशष्कुलीमण्डलावच्छिन्ने नभसि श्रोत्रभावमापन्ने निष्पन्नः शब्दः श्रूयत इति ।

नानाभावे प्रयत्नस्य नानाभावोपलम्भनात् ।
वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन कार्यता ॥

किंच । अभिव्यङ्ग्यश्चेत् प्रयत्नेन शब्दो न प्रतियत्नं भेदेनोपलभ्येत । न खल्वभिव्यञ्जकप्रदीपभेदेऽपि नानाभावेन भावानामुपलम्भः । कारकहेतुस्तु कार्यतो हेतुरिति सुप्रभेदः । अतः शब्दस्य प्रयत्नो जनयितेति निश्चीयते । अथ कारकवैलक्षण्यानुविधायिनी कार्यवैलक्षण्यसिद्धिरविहिता । वैलक्षण्येऽपि चाभिव्यञ्जकस्याभिव्यङ्ग्यवैलक्षण्यं न संभवति । शब्दस्तु प्रयत्नस्य मृदुत्वे बलवत्त्वे च मृदुर्बलवांश्चोपलभ्यमानस्तत्कार्यतां न जहातीति ।

शब्दे तत्प्रत्यये स्पष्टे नानाव्यञ्जनकल्पनात् ।
उपलब्धिव्यवस्थानमुपपन्नं भविष्यति ॥

यदि शक्ष्यामः शब्दस्य स्पष्टप्रत्यभिज्ञानमुपदर्शयितुं तदा प्रयत्नस्य कारकत्वे निषिद्धेऽभिव्यञ्जकत्वे च स्थिते उपलब्धिव्यवस्थानं व्यञ्जकबहुत्वेन वर्णयिष्यामः । श्रोत्रमेव संस्क्रियते तत्संस्कारकताभिव्यञ्जकता । कोष्ठ्यो हि वायुः प्रयत्नवदात्मसंयोगादुत्पद्यते । स नाभेरुद्गच्छन्नुरःप्रभृतिष्वष्टसु स्थानेष्वभिघातेन संस्कृतो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानः श्रोत्रमनुप्राप्तः शब्दोपलम्भानुगुणसंस्कारमारभते । तत्संयोग एव श्रोत्रसंस्कारः । वेगवत्त्वाच्च वायोः कर्मोत्पत्तौ श्रोत्रविभागात् संयोगोपरमे शब्दस्यानन्तरमुपलम्भविच्छेदः । प्रयत्नभेदाच्च वायुकर्मभेदादुरःप्रभृतिस्थानसंयोगान्यत्वाद्व्यवस्थया शब्दश्रवणं । शब्दोत्पत्तिवाद्यप्युत्पादकभेदमनुमन्यत एव । अन्यथा कार्यभेदासंभवात् । यत्तूपवर्णितं यथोन्मीलितसंस्कृतं चक्षुर्न समानदेशस्थानुपलभ्यान् व्यवस्थयोपलम्भयतीति । तदयुक्तं । तत्रैकत्वादभिव्यञ्जकस्य । एकमेव ह्युन्मीलनं सर्वोपलम्भानुगुणनेत्रसंस्कारारम्भकमिति न तत उपलब्धिर्व्यवतिष्ठताम् । इह त्वेकत्वं संस्कारकाणामसिद्धं । नन्वभिव्यङ्ग्यस्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽभिव्यञ्जकस्यैकतैव प्राप्नोति । ये समानेन्द्रियग्राह्यास्तेषामेक एवाभिव्यञ्जकः । यथाऽऽलोको घटादीनाम् । एकत्वे चाभिव्यञ्जकस्योपलब्धिव्यवस्था नोपपद्यते । अतोऽभिव्यञ्जकत्वासंभवे कारकत्वे व्यवस्थिते भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञेति न्यायाकल्पना । अत्रोच्यते । एकेन्द्रियग्राह्यतापि भवेदभिव्यञ्जकभेदोऽपिभवेदिति किमनुपपन्नं । स्वाभाविकी हि यस्य संबन्धव्याप्तिस्तस्य लिङ्गत्वमाशङ्क्य मानाशेषोपाधिपरिहारेण स्वारसिकसंबन्धव्याप्तिनिश्चयः । इह तु न शक्यते निर्णेतुं किमेकेन्द्रियग्राह्यतया घटादीनां तद्गतरूपादीनां चैकोऽभिव्यञ्जक उत रूपिद्रव्यत्वात् तत्समवायित्वाच्चेति । अतोऽनवधारितसंबन्धव्याप्तिकमेकेन्द्रियग्राह्यत्वं नाभिव्यञ्जकैक्यानुमानसमर्थम् । अतोऽभिव्यञ्जकत्वेऽपि प्रयत्नस्योपलब्धिव्यवस्थोपपत्तिः । ननु स्थिरवाय्वपनय एव संस्कारः । अपनीते च तस्मिन् सर्वशब्दोपलब्धिर्दुर्निवारा । उच्यते । नावरणापनयनं तस्याभिव्यञ्जकत्वं वायुना शब्दावरणासंभवात् । किं त्वदृष्टेन रूपेण । एवं चापनेतृकोष्ठ्यवायुभेदात् स्थिरवायुविभागलक्षणयोर्वेगविनाशार्थम् । स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगाद्धि वेगविनाशोऽन्यत्र प्रतीत इतीहापि तदर्थमेव स्थिरवायुकीर्तनं भाष्ये । ननु चैकत्वादाकाशस्य तस्य च श्रोत्रत्वात् तत्संस्कारे सर्वपुरुषेन्द्रियसंस्कारात् सर्वेऽपि शब्दमुपलभेरन् । नैष दोषः । धर्माधर्मोपरञ्जितकर्णशष्कुलीभेदात् । शष्कुलीसंस्कारो हि श्रोत्रसंस्कारः भिन्नाश्च प्रतिपुरुषं शष्कुल्य इत्यसंस्कृतशष्कुलीको न शब्दमुपलभते । अनुवातं च दूरादेव शब्दमुपलभते । बाह्यवायुनोदनानुगृहीतस्य कोष्ठ्यवायुवेगस्य दूरगमनहेतुत्वात् । शब्दाच्छब्दान्तरारम्भपक्षे तु नानुवातस्य कश्चिदुपयोगः ।

अभिव्यञ्जकनानात्वाच्छब्दो नानेव लक्ष्यते ।
नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रस्तैमिरिकैरिव ॥

स्पष्टे तद्ग्रहे नानाभावोपलम्भः शब्दे तावदसिद्ध एव। किंतु परस्परनिरपेक्षैरभिव्यञ्जकैः कौष्ठ्यवायुभिर्नानावक्तृसमुत्थैर्नानाभूतैर्भिन्नं श्रोत्रसंस्कारमारभमाणैर्नानाभूतशब्दबुद्धिं जनयद्भिर्नानेव शब्दो बुध्यते। चन्द्र इव तिमिरविभिन्नाभिर्नेत्रवृत्तिभिः।

नानादेशोपलम्भे हि सर्वेषां भ्रान्तिसंमतिः।
कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य श्रवणं यतः॥

यदुच्यते कार्यत्वे शब्दस्य कारणदेशभेदान्नानादेशो गगन इति। तदयुक्तं। यद्यपि कृतकः शब्दस्तथापि संनिकृष्टविप्रकृष्टयोर्युगपच्छब्दोपलम्भनप्रसङ्गेन प्रतिवातानुवातयोश्चाविशेषापत्तेर्नेन्द्रियं प्राप्तस्योपलम्भकं। प्राप्तावपि नेन्द्रियं शब्ददेशमुपसर्पति प्रत्यक्षत्वाच्छ्रोत्रदेशे कर्णशष्कुल्याः प्रतिवातानुवातयोश्च तुल्योपलम्भापत्तेः। शब्दे तु श्रोत्रपथं प्राप्त उपलभ्यमाने देशभेदः प्रतीयते। अतो भ्रान्तिरेषा नानादेशेषु शब्द उपलभ्यत इति।

किंनिबन्धना भ्रान्तिः। अभिव्यञ्जकदेशनिबन्धनेति ब्रूमः। ताल्वादिस्थानाघातसापेक्षो हि कौष्ठ्यो वायुरभिव्यनक्ति। अतो वक्तृदेशोऽपि भवत्यभिव्यञ्जकदेशः। तेन शब्दं शृण्वतस्तदभिव्यञ्जकदेशोऽपि न तदविनाभावोपकल्पितो बुद्धिस्थो भवति। शब्दाभिव्यक्तिविशेषेण च दूरासन्नत्वे तस्य कल्प्येते। प्रत्यक्षोपलभ्यमानवक्तृविषये च शब्दश्रुतिविशेषे दिग्विशेषो नियतमवधारितः। अतो दिग्विशेषकल्पनापि। यस्तु न तथा विवेक्तुमलं तस्याभिव्यञ्जकदेशं प्रति व्यामोहो दृश्यत एव। एवं चेन्द्रियाणां स्वानुभवासमर्थत्वाच्छ्रोत्रगतशब्दोपलम्भे तद्देशाग्रहणात् तदुच्चारणप्रदेशस्य प्रतीयमानत्वादतद्गतत्वात् प्रतिपत्तेश्च तत्तद्देशगतशब्दव्यवहारं प्रवर्तयतीति घटत एवेयं भ्रान्तिः।

वैलक्षण्यं स्वभावेन वर्णानां नच संमतं।
नादाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां तथात्वभ्रान्तिसंभवात्॥

स्पष्टे तद्ग्रहे प्रयत्नस्तावद्वर्णानां जनको नेति स्थिते. तदनन्तरोपलम्भनियमे वाभिव्यञ्जकत्वेन निर्णीतेऽभिव्यञ्जकवृद्धिह्रासयोश्चाभिव्यङ्ग्यवृद्धिह्रासहेतुत्वाभावाच्च शब्दो वर्धते ह्रसते वा किंतु बलवति प्रयत्ने महान् वायुरुदयते तस्य च भूयोंऽशाः कर्णशष्कुलीमण्डलस्य नेमिभागैर्बहुभिः संबध्यन्ते ततश्चाभिव्यञ्जकसंयोगबहुत्वाद्युगपदुपलम्भबहुत्वात् तेषां च विच्छेदाग्रहणान्महानिव शब्दोऽवभाति तरूणामन्तरालाग्रहणादिव महद्वनं। यदा ते वाय्ववयवाः सहसा विलम्बेन वा संयुज्यन्ते तदोपलम्भो द्रुतो विलम्बितो वा यदा त्वेषामुच्चारणे ताल्वादीनां संवृतत्वं भवति वा तदनुरोधेन वर्णोपलब्धिरपि मात्राकालैव भवतीति ह्रस्ववर्णव्यवहारसिद्धिः। यदा पुनर्विवृतत्वं वा ताल्वादीनामेव संपद्यते तदा वर्णप्रतीतिरपि मात्राकालवृद्ध्या दीर्घादिव्यवहारसिद्धिः। वृद्धव्यवहारे तदनुरोधेनाप्यर्थाभिधानदर्शनात् तथैव प्रतिपादकत्वमप्याश्रीयते। नचैवमभिधानस्यानित्यत्वदोषस्तदुपाधिविशिष्टस्य वाचकस्य नित्यत्वात्। अतो वर्णानुपूर्व्यनित्यत्वे न कश्चिद्दोषः। आनुपूर्वीविशेषभाजां वर्णानां वाचकभूतानां नित्यत्वात्। नच शब्दस्याभिव्यक्तिरिति कथं तद्ग्रहणसंभवः। उपलब्धे हि घटादिभावे तद्दर्शने पूर्वानुभवाहितसंस्कारप्रबोधेन स गवायमिति प्रत्यभिज्ञोदीयते। शब्दे पुनरुच्चरिततिरोहिते पुनरुत्तरकाले कथं प्रत्यभिज्ञोदय इति तत्राह।

नावश्यं तद्ग्रहेणैव तत्संस्कारप्रबोधनं।
तेन हेत्वन्तरोद्बुद्धात् संस्कारात् तद्ग्रहोदयः॥

यदि ह्ययं नियमस्तदुपलम्भ एव तत्संस्कारोद्बोधहेतुरिति यतो नोपपद्यते शब्दे प्रत्यभिज्ञा। संस्कारास्त्वनियतोद्बोधहेतव इति कारणान्तरवशेनोद्बुद्धात् संस्कारात् प्रथमसमागमसमय एव शब्दे प्रत्यभिज्ञा भविष्यति। ननु स एवायं गकार इति प्रसिद्धस्तद्ग्रहः। न पुनर्भेदाग्रहणमिति। कथमेष निर्णयः। दृष्टो हि शुक्तिकायां भेदाग्रहणात् तदेवेदं रजतमिति प्रत्यय इति तत्राह।

यदा भेदे प्रमा नास्ति शुक्तिकारजतादिवत्।
तदा प्रतीतिसंसिद्धस्तद्ग्रहः केन वार्यते॥

स्पष्टे हि शुक्तिकारजतयोर्भेदावसायिनि प्रमाणे सादृश्याद्भेदानवबोधादभेदप्रतीतिरिति कल्प्यते। शब्दे तु प्रत्यक्षसिद्धः प्रत्युच्चारणं भेदः कथं न सिद्धः। ननु महत्त्वाल्पत्वाभ्यां विभिन्नो वर्ण उपलभ्यते। नैतदेवं। महत्त्वाल्पत्वे प्रतियतोऽपि वर्णप्रतीते महत्त्वाल्पत्वे एव भिन्ने अवभातो न वर्णाः। न वानुमानेनापि भेदोऽवगन्तुं शक्यत इति प्रागेव निवेदितम्। अतो भेदे प्रमाणाभावादभिन्न एवायं भिन्नावभास इति साक्षात्प्रतीतिबलेनैवावस्थापितम्। ननु च तद्ग्रहबलेनैवानुमानं निरस्तं निरस्ते चानुमाने तद्ग्रह इतीतरेतराश्रयं। तत्राह।

अनुमाननिरासेन तद्ग्रहत्वं न साध्यते।
स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद्भ्रान्तिशङ्का निवार्यते॥

भेदाग्रहनिबन्धनेयं भ्रान्तिरिति शङ्का केवलानुमाननिरासेनापनीयते प्रतीतिबलसिद्धस्तु तद्ग्रहो न कारणान्तरमपेक्षत इति कथमितरेतराश्रयता। ननु किमिति तद्ग्रहबलाज्ज्वालायामपि भेदानुमानं न निराक्रियत इत्यत आह।

ज्वालाभेदं विना भासो विततिर्नोपपद्यते।
भेदाज्ञानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते॥

अवयविनी ज्वाला। सर्वश्चावयवी स्वावयवसंयोगजातस्तद्विनाशेन विनश्यति। तन्तुव्यतिषङ्गजनितो हि पटस्तन्तु-

विभागे विनाशी दृश्यते । प्रभा च गृहोदरादिवर्तिनी तैजसं रूपं । नच द्रव्याश्रिता रूपादयो द्रव्यं विरहय्य वर्तन्ते । तेन तैजसाः परमाणवो नियतमभिभूतत्वादनुपलभ्यमाना अपि प्रत्यक्षतो यावत् प्रभाविर्तात संनिधीयन्त इत्यङ्गीकरणीयं । तेषु च देशान्तरमनुप्राप्तेष्वेतदाश्रयणीयम् । एतेषां संयोगा विघटन्त इति । विघटितेषु तेषु तदारब्धे द्रव्येऽपि नाशमुपेयुषि ज्वाला ज्वालान्तरमन्तरेण नोपपद्यते । भेदाग्रहणनिबन्धना तु प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः शुक्तिरजतादिषु दृष्टत्वादुपपन्ना ।

विना तु शब्दभेदेन न किंचिन्नोपपद्यते ।
उक्तेन नीतिमार्गेण तद्ग्रहोऽतोऽत्र संमतः ॥

प्रत्युच्चारणं भेदव्यतिरेकेणापि प्रयत्नोऽनन्तरोपलभ्यत्वादिकं तथोपपद्यते तथोक्तमेवेत्यप्रतिपन्ना प्रत्यभिज्ञा ।

सदसत्कारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यता ।
एतदेव हि नित्यत्वं व्योमादिष्वपि संमतं ॥

शब्दस्य प्रयत्न एव कारणतया संभावितः । स च प्रत्यभिज्ञाबलेन द्वितीयादिदर्शनेष्वभिव्यञ्जकतामापादित इति प्रथमदर्शनेऽप्यसावभिव्यञ्जक एव । अतः कारणरहितत्वेन सत्त्वान्नित्यः शब्दो गगनादेरिव नास्यानित्यतेति ॥ :: ॥ :: ॥

एषा शालिकनाथेन शब्दनित्यत्वसाधनी ।
प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या न्यायशुद्धिः परीक्षिता ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रकृतौ प्रकरणपञ्चिकायां न्यायशुद्धिर्नाम नवमं प्रकरणम् ॥ ९ ॥

॥ अथ कादम्बरीकथासारः ॥

तस्मिन्नवसरे बाला कादम्बर्यपि वेधसा ।
तत्रैवानीयतानेकमायावैचित्र्यकारिणा ॥ १ ॥
असौ हि पत्रलेखाया मुखात् केयूरकस्य च ।
मुक्तसंशयमायान्तं चन्द्रापीडं व्यबुध्यत ॥ २ ॥
ततः सकलविस्रम्भयोग्यं विगतयन्त्रणां ।
महाश्वेताश्रमोपान्तं* प्रत्युद्गन्तुमियेष तं ॥ ३ ॥
वैशम्पायनविध्वंसवृत्तान्तसमनन्तरं ।
चन्द्रापीडमनःपीडां च यस्य विरहो† द्रवाम् ॥ ४ ॥
शङ्कमाना महाश्वेता तत्समाश्वासकारणं ।
कादम्बरीं समभ्यर्थ्याथ तदानयनसत्वरां ॥ ५ ॥
तस्यास्तरलिकां गेहं शीघ्रमागम्यतामिति ।

*—अमं प्राप्तं पाठान्तरमेतत् ।
† वयस्यस्याचिरो—इति पाठान्तरम् ।

संदिश्य प्राहिणोत् सा च तूर्णं गत्वा तथाऽवदत् ॥ ६ ॥
जातोत्साहा महाश्वेतासंदेशेन गरीयसा ।
गमनोत्कलिकां दध्रे बुद्धा* कादम्बरी ततः ॥ ७ ॥
ताम्बूलपटवासादिसंविधानविधिज्ञया† ।
हृदयप्रख्यया सख्या सहिता मदलेखया ॥ ८ ॥
पत्रलेखां पुरस्कृत्य प्रियचर्याविचक्षणां ।
केयूरकं च तत्रैव दिने तां‡ भुवमाययौ ॥ ९ ॥
आयान्त्याश्च तदा तस्या दुर्निमित्तपरंपरा ।
प्रादुर्बभूव बालाया हृदयोत्कम्पकारिणी ॥ १० ॥
महाश्वेताश्रमोपान्तमापदस्तंगते रवौ ।
उदिते च निशानाथे संतप्तकरुणाहृदे ॥ ११ ॥
आसाद्य च तमुद्देशं करुणं रोदनध्वनिं ।
वनान्तकन्दरोद्भूतप्रतिशब्दमथाशृणोत् ॥ १२ ॥
मन्ये सैव महाश्वेता वर्त्मनीयमुपस्थिता ।
इत्यसौ शङ्कमानेव विवेश द्रुतमाश्रमं ॥ १३ ॥
ततः प्रविश्य सापश्यत् प्राणनाथं तथा स्थितं ।
महाश्वेतां तु तामार्तनिनादं रुदतीं भृशं ॥ १४ ॥
महाश्वेतां तु सा वीक्ष्य विकसच्छोकविह्वलां ।
नितान्तताडितोरस्कां रुदती मोहमागमत् ॥ १५ ॥
पत्रलेखापि तद्रूपचन्द्रापीडविलोकिनी ।
मुमुचे संज्ञया सद्यः प्रपतन्ती शिलातले ॥ १६ ॥
कादम्बर्यापि धैर्येण पृष्टा तरलिका तदा ।
आचचक्षे यथावृत्तं सर्वं तं मरणक्रमं ॥ १७ ॥
तमाकर्ण्य विहायैव वैक्लव्यं स्त्रीजनोचितं ।
लब्धसंज्ञां महाश्वेतां मदलेखां च साब्रवीत् ॥ १८ ॥
संततस्थूलधारेण चिरात्प्रभृति रोहता ।
खिन्नाहममुना दग्धरोदनेन गरीयसा ॥ १९ ॥
यथा योग्येन गच्छामि न हि शक्नोमि रोदितुं ।
सखि मे दर्शितः पन्था नाथेनैव महात्मना ॥ २० ॥
अयं सुहृद्वियोगे§ हि नारोदीद्विललाप वा ।
प्राणानेव प्रियानौज्झीत् स पन्थाः क्व गतो मम ॥ २१ ॥

* बुद्धा इति पाठान्तरम् ।
†—विदग्धया इति पाठान्तरम् ।
‡ दिनान्ते इति पाठान्तरम् ।
§—वियोगी इति पाठान्तरम् ।

युक्तं सखि महाश्वेते तव जीवितमीदृशं ।
योजिता देवताभिस्त्वं पुनस्तत्संगमाशया ॥ २२ ॥
अहं सर्वप्रकारेण * विधिभग्नमनोरथा ।
करोमि दुर्भगैः प्राणैः किं कल्याणबहिष्कृता ॥ २३ ॥
मद्वियोगोपतापेन ततोऽम्बा स्वगृहे चिरं † ।
मदलेखे ‡ तथा कुर्या यथा न धृतिमुज्झति ॥ २४ ॥
स्वयमेवाधिशय्येत मद्वासभवनं § त्वया ।
यथा मणिगवाक्षेषु शेरते नोर्णनाभयः ॥ २५ ॥
कुमारस्तत्र चित्रस्थो मयैव लिखितः स्वयं ।
रक्षणीयो यथा नान्तर्धत्ते सखि ततोऽप्यसौ ॥ २६ ॥
शयनीयशिरोभागरत्नभित्तिनिवेशितः ।
कामदेवपटः क्वापि निक्षेप्तव्यो वृथान्वितः ‖ ॥ २७ ॥
क्रीडापर्वतको देयः प्रशान्ताय तपस्विने ।
तत्रोषितं कुमारेण न हि सोऽन्यस्य शोभते ॥ २८ ॥
दीर्घिकाराममध्ये मे पद्मिनीखण्डमण्डितं ।
तत्रास्ते कृतवास्तव्यं राजहंसकदम्बकं ॥ २९ ॥
धारायन्त्रैः प्रपूर्णा च क्रीडावापी तदन्तिके ।
स्नेहान्मया स्वयं सिक्तमस्ति लीलावनं नवं ॥ ३० ॥
तस्मिन् कृतनवोद्वाहा बहुले मालती लता ।
मुक्तः कङ्कणको नास्या मोचनीयस्त्वयैव सः ॥ ३१ ॥
मया पुत्रीकृतश्चासावशोकतरुबालकः ।
वर्धनीयः स्वहस्ताम्बुसेकैः स्तन्यपयोनिभैः ३२ ॥
गृहे मुहुरपश्यन्ती मामसौ चटुलेक्षणा ।
नूनं हरिणिका यास्ते प्रापयेस्तां च काननं ॥ ३३ ॥
शुकः सपरिहासो मे कालिन्दी सा च सारिका ।
यथा न कलहायेते तथा कुर्याः प्रतिक्षणं ॥ ३४ ॥
नित्यमेव मदुत्सङ्गपालिता नकुलाङ्गना ।
स्वाङ्के शाययितव्यासौ यथा याति न दूरतः ॥ ३५ ॥
कृतं मे गृहकारुण्यचिन्तया दीर्घयानया ।
संपादय चितामाशु प्रज्वलज्जातवेदसं ॥ ३६ ॥
केयूरक चिरं किं मां दीनां दीनमवेक्षसे ।

* सर्वप्रकारं तु इति पाठान्तरम् ।
†—ऽम्बापि गृहोचितां पाठान्तरमेतत् ।
‡ मदलेखा तथा कुर्याद् पाठान्तरमेतत् ।
§—सितव्यं तु मद्वासभवने इति पाठान्तरम् ।
‖—र्चितः इति पाठान्तरम् ।

उत्तिष्ठ चिनु काष्ठानि समाहर हुताशनं ॥ ३७ ॥
लावण्याम्बुमयो देहः क्रियते कथमग्निसात् ।
कुमारस्याप्रमादाय * पतामि वरमम्भसि ॥ ३८ ॥
कुमारे मित्रदुःखेन तत्क्षणोज्झितजीविते ।
इयतीमपि जीवन्ती वेलां लज्जेऽहमात्मनः † ॥ ३९ ॥
द्रष्टव्यासि कदेत्येवमभिधायैष मां गतः ।
सेयं चिरयतीत्येवमधुनाभिदधीत सः ॥ ४० ॥
इति कादम्बरी सद्यो मरणव्यवसायिनी ।
शिशिरज्योतिरप्याशु कम्पमान इवोदभूत् ॥ ४१ ॥
येन दुग्धाब्धिकल्लोलप्लाव्यमान इवाभवत् ।
प्रवृत्तदत्तवीणास्तु तत्रस्थः सकलो जनः ॥ ४२ ॥
अथ दिव्याकृतिः कोऽपि पुरुषो गगनस्थितः ।
गर्ज्जद्घनघटाघोर ‡ गम्भीरध्वनिरभ्यधात् ॥ ४३ ॥
त्वं हि वत्से महाश्वेते पूर्वमाश्वासिता मया ।
मदन्तिके स्थितो § ऽद्यापि पुण्डरीकस्तव प्रियः ॥ ४४ ॥
चन्द्रापीडस्त्वयं कंचित् कालं सुप्त इव स्फुटम् ‖ ।
अत्रैवाविचलत्कान्तिरास्तां कादम्बरीप्रियः ॥ ४५ ॥
अनेन हि पुनर्लब्धनिरपायस्थिरायुषा ।
गाढकण्ठग्रहानन्दं कादम्बर्याः करिष्यते ॥ ४६ ॥
भवत्योरयमेवास्तु चित्ते संप्रत्ययो दृढः ।
न स्प्रक्ष्यति विकारोऽयं यदेनं भूतभावनः ॥ ४७ ।
इत्युक्त्वा ज्योतिषा तेन सहसैव तिरोदधे ।
सविस्मयस्तदा सोऽभूदखिलः कन्यकाजनः ॥ ४८ ॥
पत्रलेखा तु तेनैव ज्योतिषो वचनेन च ।
लब्ध्वा चैतन्यमुत्थाय गत्वा द्रुततरैः पदैः ॥ ४९ ॥
तमिन्द्रायुधनामानमश्वमादाय केसरैः ¶ ।
तेनैव सहिताऽगाधं प्रविष्टा मध्यमम्भसः ॥ ५० ॥
शङ्कितेवाथ तां वेगयातां तरलिकान्वगात् ।
सा ददर्श पयोमध्यादुद्गच्छन्तं कपिञ्जलं ॥ ५१ ॥

*—प्रसादाय इति पाठान्तरम् ।
† महात्मनः इति पाठान्तरम् ।
‡—टोप— इति पाठान्तरम् ।
§—स्ति सो— इति पाठान्तरम् ।
‖ निद्रायमाणवत् इति पाठान्तरम् ।
¶ केसरे इति पाठान्तरम् ।

प्रस्तृत्य चाचचक्षे च यथालोकितमद्भुतं ।
तेनापि विस्मयस्तासामवर्धततरां तत: ॥ ५२ ॥
अथ विभ्रज्जटास्तन्वीश्च्युताम्बुकणविप्रुष:* ।
स्नानार्द्रवल्कलस्ताभिरदृश्यत कपिञ्जल: ॥ ५३ ॥
स्वयमेवोपविश्याथ महाश्वेतामभाषत ।
राजपुत्र्यपि नामायं प्रत्यभिज्ञायते जन: ॥ ५४ ॥
अहं कपिञ्जलस्तस्य वयस्यो दयितस्य ते ।
चिरागमनदौरात्म्यादुपालभ्योऽस्मि चा त्वया ॥ ५५ ॥
कादम्बर्या त्वया चेमा: श्रुताश्चन्द्रमसो गिर: ।
मदीयमपि वृत्तान्तमधुना शृणुतं युवाम् ॥ ५६ ॥
अप्युत्क्षिप्य ततो नीते वयस्ये तेन तत्क्षणं ।
गतो गगनमुत्पत्य तमेवानुसरन्नहं ॥ ५७ ॥
ततोऽसौ दूरमुत्सृज्य‡ प्रविश्य शशिमण्डलम् ।
अनन्तरं प्रविष्टं मामवलोक्येदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥
कपिञ्जल मृगाङ्कं मां विद्धि सोऽहं तवामुना ।
वयस्येन वृथा शप्तो हेमकूटं गते त्वयि ॥ ५९ ॥
वोढव्या लोकयात्रा हि लोकपालतया मया ।
उदितोऽहं यथाकालमत: प्रविकिरन् करान् ॥ ६० ॥
अयं मदंशुसंस्पर्शप्रवृद्धाधिकमन्मथ: ।
कण्ठोपान्तचलत्प्राण उर्ध्वं मां वीक्ष्य चाब्रवीत् §॥ ६१ ॥
यथैव विरहार्तोऽहमिह व्यापीड़ितस्त्वया ।
मरिष्यसि तथैव त्वमिन्दो जन्मनि जन्मनि ॥ ६२ ॥
प्रतिशब्दो‖ ममाप्येष त्वमप्येवं मरिष्यसि ।
यद्वदेवेत्यनागस्कशापपातोदितक्रुधा ॥ ६३ ॥
तत: प्रभृत्यसत्यो मे परिताप इवाभवत् ।
जामातैष महाश्वेतासंबन्धादिति पश्यत: ॥ ६४ ॥
कुर्यादच प्रतीकारं श्वेतकेतुर्महातपा: ।
देहमेतस्य रक्षामि सामृतैरहमंशुभि: ॥ ६५ ॥
इत्युत्क्षिप्य मयेहायमानीतस्त्वं च सत्वरं ।
गत्वा निवेदयेमं तु वृत्तान्तं श्वेतकेतवे ॥ ६६ ॥
इति चद्रमसो वाक्यं श्रुत्वाहं दिवमुत्पतम् ।
त्वरितं प्रस्थित: कंचिद्वैमानिकमलङ्घयं ॥ ६७ ॥
स तु मामशपत् कोपादश्वेनेव तपोबलात् ।
त्वयाहं लङ्घितस्तस्मादश्व एव भविष्यसि ॥ ६८ ॥
स मया प्रणिपत्योक्तो बन्धुशोकार्तचेतसा * ।
प्रमादान्न † तपोदर्पान्मम तत् संहर क्रुधम् ॥ ६९ ॥
स त्वभाषत दत्तोऽयं शापो भवति नान्यथा ।
तारापीडस्य पुत्रार्थमुज्जयिन्यां तप: स्थिते: ‡ ॥ ७० ॥
स तु § यास्यति पुत्रत्वं चन्द्रमास्तन्निदर्शनं ।
पुण्डरीकस्तदीयस्य शुकनासस्य मन्त्रिण: ॥ ७१ ॥
तारापीडसुतस्य त्वं गत्वा वाहनतां व्रज ।
तस्यावसाने स्नात्वा तु शान्तशापो भविष्यसि ॥ ७२ ॥
तदाकर्ण्यार्णवे तूर्णमपतं शापमूर्छित: ।
ततोऽश्वीभूत एवाहमुदतिष्ठमयोनिज: ॥ ७३ ॥
स्मृतिस्तुरगभावेऽपि न मे भ्रष्टा कदाचन ।
मयैवायमिहानीत: किंनरश्रुतित: क्रमात् ‖ ॥ ७४ ॥
द्वेषान्वितश्च शापोऽयं परस्परमभूत् तयो: ।
द्वितीयजन्मयोगेन भवितव्यमतो ध्रुवं ॥ ७५ ॥
तद्गच्छामि यथावृत्तमाख्यातुं श्वेतकेतवे ।
द्वितीयजन्मग्रहणं क्व तयोश्चेति वेदितुं ॥ ७६ ॥
कपिञ्जलकथाख्यातं ¶ वैशम्पायनविग्रहं ।
पुण्डरीकमभिज्ञाय महाश्वेतान्वतप्यत ॥ ७७ ॥
द्वितीयेऽप्यहमेवास्य जाता जन्मनि मृत्यवे ।
शप्तो मदनुरक्तोऽसौ मयेति विललाप सा ॥ ७८ ॥
कपिञ्जलस्तदेत्येवं रुदतीं तामवारयत् ।
अब्रवीच्चावधि: पूर्ण: प्रायो दु:खस्य वर्तते ॥ ७९ ॥
कालेनानतिदीर्घेण पुण्डरीकस्य संमताम् ** ।
अक्षमालां पुन: पाणिपल्लवे विनिधास्यसि ॥ ८० ॥
कादम्बर्यपि माधुर्यस्निग्धस्मितसुधाञ्चितै: ।
प्रसादयिष्यतेऽमन्दैश्चन्द्रापीडस्य भाषितै: ॥ ८१ ॥

*—वर्षिणी: इति पाठान्तरम् ।
† न इति पाठान्तरम् ।
‡ द्रुतमुत्पत्य इति पाठान्तरम् ।
§ शप्तवान् इति पाठान्तरम् ।
‖ प्रति शप्तो इति पाठान्तरम् ।

* बन्धुशोकान्धचेतस: इति पाठान्तरम् ।
† प्रमादो न इति पाठान्तरम् ।
‡ तपस्यत: इति पाठान्तरम् ।
§ राज्ञो इति पाठान्तरम् ।
‖—रानुस्मृतिक—इति पाठान्तरम् ।
¶—कथातस्तं पाठान्तरमेतत् ।
** सस्मिता इति पाठान्तरम् ।

कादम्बरी तमद्राक्षीद्भगवन् क्व नु वर्तते ।
पत्रलेखेति स प्राह मया नाज्ञायि तद्गतिः ॥ ८२ ॥
इत्युक्तोदपतद्व्योम रोमकूपाम्बुविप्रुषः ।
अच्छोदबिन्दु*संदिग्धाः किरन्नपि†कपिञ्जलः ॥८३॥
तस्मिन् गते महाश्वेताकादम्बर्यौ तथैव तां ।
सशोकविस्मयोत्कम्पकथया निन्यतुर्निशां ॥ ८४ ॥
महाश्वेता यथावृत्ते तत्राभ्यधिकनिश्चया ।
कादम्बर्याः स्थितं तत्र संप्रत्ययमजीजनत् ॥ ८५ ॥
अपरेद्युरथ स्फीतस्फटिकोपलवेदिकां ।
हृद्यामारोप्य कर्पूरतुषारकणदन्तुरैः ॥ ८६ ॥
अभिषिच्य जलैः स्वच्छैरनुलिप्य च चन्दनैः ।
आनर्च चन्द्रापीडस्य देहं कादम्बरी चिरं ॥ ८७ ॥
यदि सत्यो महाश्वासः ‡ सर्वं स्वच्छ§मथान्यथा ।
क्व गतो मे तदा मृत्युरित्यन्तर्निश्चिकाय सा || ॥ ८८ ॥
जगाद च महाश्वेतामिदानीं ननु न त्रपे ।
सखीति व्याहरन्ती त्वां दुःखसब्रह्मचारिणीं ॥ ८९ ॥
विधिना विदधानेन समानसुखदुःखताम् ।
आवयोश्चिरसंरूढं सखि प्रेम न दूषितं ॥ ९० ॥
ततःप्रभृति सा मूर्तिमर्चयन्त्यथ तापसी ।
चन्द्रापीडस्य चन्द्रार्धचूडस्येव दिवानिशं ॥ ९१ ॥
दिवसेष्वथ गच्छत्सु निर्विकारशरीरतां ।
चन्द्रापीडस्य पश्यन्ती स्थिरमाशां बबन्ध सा ॥ ९२ ॥
ततः सेनान्यमाहूय बलाहकमभाषत ।
विदितस्तव सर्वोऽयं वृत्तान्तो बहुविस्मयः ॥ ९३ ॥
देहकान्त्यविनाशेन जातः संप्रत्ययश्च नः ।
अर्हस्युज्जयिनीं गन्तुं प्रभोराश्वासकारणात् ॥ ९४ ॥
सोऽब्रवीद्देवि तत्रान्यं प्रज्ञातं प्रहिणोम्यहं ।
युवराजमथो ¶ त्यज्य मम गन्तुं न साम्प्रतं ॥ ९५ ॥

* नैशोदबिन्दु— इति पाठान्तरम् ।
†—त्रप इति पाठान्तरम् ।
‡ सत्यं मुनेर्वाक्यं पाठान्तरमेतत् ।
§ सत्त्वं स्वस्य— इति पाठान्तरम् ।
||—निश्चयाशया इति पाठान्तरम् ।
¶—मिहो— इति पाठान्तरम् ।

ततस्त्वरितको नाम राज्ञोऽनिकटवर्तिनः * ।
प्रहितस्तेन लेखश्च स्वहस्तलिखिताक्षरः ॥ ९६ ॥
स गत्वोज्जयिनीं प्राप्य सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ।
राजा सान्तःपुरामात्यस्तदश्रौषीद्यथाक्रमम् ॥ ९७ ॥
ततस्तनयहृद्दुःश्रुतिव्यामूढमानसः ।
उक्ते तस्मिन् स† वृत्तान्ते न दृढप्रत्ययोऽभवत् ॥ ९८ ॥
शुकनासस्तु तं प्राह कर्मवैचित्र्यवेदिनः ।
अतीतिहासशास्त्रस्य देव कोऽत्र तव भ्रमः ॥ ९९ ॥
देवतानामृषीणां च मर्त्यदेहपरिग्रहः ।
श्रूयते च पुराणेषु श्रुतावपि च पठ्यते ॥ १०० ॥
चित्राश्चातिशयाः पुंसाममानुषजनोचिताः ।
किमप्यलौकिकं बीजमनुमापयितुं क्षमाः ॥ १ ॥
कुमारस्य गुणैरिन्दोरपि भेदो न विद्यते ।
सा कान्तिराकृतिः शक्तिः क्व दृष्टान्यत्र पूरुषे ॥ २ ॥
स्वप्ने देवीमुखे दृष्टश्चन्द्र एव तदा त्वया ।
मयापि पुण्डरीकाङ्को ब्राह्मणः समदृश्यत ॥ ३ ॥
शाप एव तयोरीदृगावयोश्च परो वरः ।
देवताः पुत्रतां यान्ति यद्गेहे मर्त्यधर्मणां ॥ ४ ॥
कपिञ्जलमुनिस्तादृगविलुप्तगतिर्दिवि ।
आचक्षीत महातेजाः कथं मिथ्या तु तादृशः ‡ ॥ ५ ॥
इदं क्वान्यत्र दृष्टं वा जीवितेनोज्झितोऽपि यत् ।
याति पञ्चात्मको देहश्चिरादपि न विक्रियाम् ॥ ६ ॥
ब्रूयात् त्वरितको मिथ्या लिखेन्मिथ्या बलाहकः ।
सुपरीक्षितभूतस्य नेयं शङ्का तवोचिता ॥ ७ ॥
विदधतमकृशोल्लसत्प्रमोदं §
जगदचिरादवलोकयिष्यसि त्वं ।
शशिनमिव विधुंतुदेन मुक्तं
व्यपगतशापकदर्थनं कुमारम् ॥ ८ ॥
इति मन्त्रिवचांसि शृण्वतोऽपि

* निकटसेवकः इति पाठान्तरम् ।
† उत्तरस्मिंश्च इति पाठान्तरम् ।
‡ कथं मिथ्या तुरगो वा क्व तादृशः इति पाठान्तरम् ।
§—मसमोल्लसत्प्रसादं पाठान्तरमेतत् ।

स्वसुतस्नेह * विसंष्ठुलस्य राज्ञः ।
न धृतिं प्रतिपद्यते स्म चेतो
गमने च व्यवसायमाललम्बे ॥ ९ ॥
अथ सह महिषीभिर्बाष्पपूरे † क्षणाभि-
र्निजसचिवसमेतोऽगच्छदच्छोदतीरम् ।
शिथिलितसकलार्थं ‡ पार्थिवं तं च यान्तं
जनपदपुरलोकः सर्व एवान्वयासीत् ॥ १० ॥
तस्मिन् गतेऽथ विजनापणवीथिकान्ता
कान्तारभूरिव तदोज्जयिनी बभूव ।
याते दिवं सकललोकमनोऽभिरामे
रामे यथा हतसमृद्धिरभूदयोध्या ॥ ११ ॥
गत्वा नृपः सुतमवेक्ष्य चिरं रुदित्वा
तद्वद्विलप्य सह तत्र विलासवत्या ।
उत्सृज्य राज्यविभवं यतिवद्व्यधत्त
तत्रैव वल्कलधरः स्थितिमद्य यावत् ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा कृतजृम्भिकः § क्षणमिव स्थित्वाचचक्षे पुन-
र्जाबालिर्भगवानहो बहुरसाद्दीर्घा कथा वर्णिता ।
तद्योऽसौ ‖ शुकनाससूनुरनया शप्तो महाश्वेतया
वैशम्पायन एष सोऽद्य शुकतां तेनागतः कर्मणा ॥१३॥
अपि वा विनयेन कोपितः
शुकनासोऽस्य पिता यदब्रवीत् ।
शुक एव वृथा स पाठितः
फलितं तद्वचनं च शापवत् ॥ १४ ॥
श्रुत्वैतां तु कथां तपोधनगणैः पृष्टः पुनर्विस्मितैः
को हेतुर्भगवन् यदस्य मदनस्तावन्मुनेरप्यभूत् ।
जाबालिः पुनराह नन्वभिहितं स्त्रीवीर्यतः केवला-
दुत्पन्नोऽयमतो रजस्वलतया नारीस्वभावोऽभवत् ॥१५॥
विरतवचसि तस्मिन्नेवमुक्त्वा महर्षौ
रजनिरपि समाप्तिं सा कथावत् प्रपेदे ।
तदनु मुनिजनेनाधायि पूर्वाह्णसंध्या

*—वियोग— इति पाठान्तरम् ।
†—पूर्ण— इति पाठान्तरम् ।
‡—र्थः पाठान्तरमेतत् ।
§—जृम्भणः पाठान्तरमेतत् ।
‖ तत्रासौ पाठान्तरमेतत् ।

समयसमुचितेषु ध्यानकार्येषु सिद्धिः * ॥ ११६ ॥
॥ इति कादम्बरीकथासारे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अथ मां श्रुतजाबालिगीताखिलकथाक्रमम् ।
अस्पृशद्बालभावेऽपि पूर्वजन्मस्मृतिस्तदा ॥ १ ॥
श्वेतकेतोः सुतो भूत्वा शुकनासात्मजोऽभवं ।
स वैशम्पायनोऽद्याहं जातः पुत्रः पतत्त्रिणः ॥ २ ॥
उपजातस्मृतेर्व्यक्ता प्रावर्तत सरस्वती ।
मम प्राग्जन्मविद्याश्च हृदयं प्रतिपेदिरे ॥ ३ ॥
यथैव चान्ये संस्काराः प्राक्तना मामुपागमन् ।
महाश्वेतानुरागोऽपि तेभ्यः पूर्वतरस्तथा ॥ ४ ॥
ततोऽभ्यधिकहारीतस्नेहसंवर्धितः क्रमात् ।
गगनाक्रमणे शक्तिमवापं जातपक्षतिः ॥ ५ ॥
दिवसेष्वथ गच्छत्सु समुपारूढयौवनः ।
गन्तुमैच्छं महाश्वेतामुखदर्शनदोहदी ॥ ६ ॥
अकल्पयं च जन्मेदं विहगस्यापि यातु मे ।
महाश्वेताश्रमोपान्ततरुकोटरशायिनः ॥ ७ ॥
एकदा त्वथ जाबालेराश्रमं समुपाययौ ।
तातान्वया सुहृत्स्नेहपराधीनः कपिञ्जलः ॥ ८ ॥
स वै पप्रच्छ हारीतं क्व वैशम्पायनः शुकः ।
उत्पन्नप्रत्यभिज्ञोऽहमयमस्मीत्यवादिषं ॥ ९ ॥
ततश्चिरमरोदीत् स स्ववक्षसि निधाय मां ।
वयस्यपुण्डरीकस्य यदियं वर्तते दशा ॥ १० ॥
मया रुदित्वाप्युक्तोऽसौ † किं रोदिषि कपिञ्जल ।
तवापि ‡ मत्कृते दृष्टा सखे कष्टतरा दशा ॥ ११ ॥
क्व ह्येषा क्व जपाभ्यासः क्व पर्याणं क्व वल्कलं ।
क्वोपवीतं क्व वा वल्गा क्व मुनिः क्व तुरंगमः ॥ १२ ॥
इत्थं क्षणमिव स्थित्वा तातसंदेशमब्रवीत् ।
कपिञ्जलः समासेन पुनर्गमनसत्वरः ॥ १३ ॥
तातस्त्वामादिशत्येवं वत्स दोषस्तवात्र कः ।
रजोविकृतयो युक्ताः शुद्धस्त्रीवीर्यजन्मनाम् ॥ १४ ॥
अनायुषं § विदित्वापि जाते त्वयि न यन्मया ।

* बुद्धिः पाठान्तरमेतत् ।
† मयापि रुदतोक्तो— इति पाठान्तरम् ।
‡ त्वयापि इति पाठान्तरम् ।
§ अल्पायुषं पाठान्तरमेतत् ।

तव प्रतिक्रियाकारि तदालस्यं हि मामकम् ॥ १५ ॥
अद्यायुष्कामयागस्तु प्रस्तुतः स समाप्यते ।
न यावद्भवता तावन्न गन्तव्यमितः क्वचित् ॥ १६ ॥
अहं त्वदन्तिके स्थातुमिच्छन्नपि निवारितः ।
तातेन तव कर्मैकदेशलेशाङ्कतां गतः ॥ १७ ॥
इत्याख्याय परिष्वज्य क्रियास्वभ्यर्थ्य तव * मां ।
क्रमेणामन्त्र्य स मुनिः प्रतस्थे दिवमुत्पतन् ॥ १८ ॥
गृहीततातादेशोऽपि काले गच्छत्यहो † बलात् ।
नीतोऽवारितवामेन कामेन वशमात्मनः ॥ १९ ॥
अनुभूय चिरं तव चित्राः स्मरविभीषिकाः ।
अबोधिष‡मतिक्रान्तगुर्वाज्ञो गमनं प्रति ॥ २० ॥
एकदा त्वाश्रमं शून्यं वीक्ष्य निःक्रान्ततापसम् ।
एकाकी सहसोड्डीय प्रस्थितोऽस्म्युत्तरां दिशम् ॥ २१ ॥
अदूरोड्डीन एवाहमनभ्यस्ताध्वलङ्घनः ।
अतस्तृषावान् क्लान्त्या § च जलं क्वचिदतर्कयं ॥२२॥
ततः क्वापि पयः पीत्वा किंचिदादश्य चञ्चुना ।
वीतातपे‖परिश्रान्तस्तरोः कस्यापि कोटरे ॥२३॥
क्षणं तव विषण्णस्य तदा मे निद्रया मनः ।
गाढया पाशपङ्क्त्या च शरीरं समगृह्यत॥ २४ ॥
अथ सुप्रोत्थितोऽपश्यमग्रतो नातिदूरगं ।
कृतार्थमिव मातङ्गं युवानं मम बन्धनात् ॥ २५ ॥
आकृत्या कर्मणा चास्य समर्थ्य पिशिताार्थितां ।
प्रार्थनापेशलं किंचिदात्ममोक्षार्थमभ्यधां ॥ २६ ॥
भद्र सौम्याकृतिस्त्वं हि न मांसार्थीव दृश्यसे ।
न हि मांसार्थिनो युक्तं निद्राच्छेदप्रतीक्षणं ॥ २७ ॥
ततो विमुञ्च मां भद्र ¶ मुक्तो यामि यथेहितं ।
मया बद्धेन कोऽर्थस्ते किं** विसृष्टेन वा क्षतिः ॥२८॥
सोऽब्रवीन्न स्वतन्त्रेण संधृतोऽसि†† मया शुक ।
प्रार्थितस्त्वं हि जाबालेराश्रमे सुचिरे * स्थितः ॥ २९ ॥
स त्वं गतो मम स्वामिदुहितुः कर्णगोचरं ।
तन्नियोगाद् गृहीतोऽसि स कथं मुच्यसे मया ॥३०॥
पुनराख्यमिमं सौम्य युवासि स्मरवेदनां ।
जानासि न प्रियोत्कण्ठाकृष्टं मां रोद्धुमर्हसि ॥ ३१ ॥
सोऽभाषत न भृत्येन तरुणेनापि शासनम् ।
स्वामिनो लङ्घनीयं तत् कथं त्वां त्यक्तुमुत्सहे॥३२॥
अवोचं पुनरप्येनं शापाज्जातिस्मरो मुनिः ।
शुकीभूतोऽस्मि मां मुञ्च परं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥
स त्वाह न त्वां जानामि मुनिं गन्धर्वमेव च † ।
राक्षसं वा पिशाचं वा नीत एवासि पञ्जरं ॥ ३४ ॥
इत्युक्त्वादाय पाणौ मामनैषीत् पञ्जरं बलात् ।
प्राविशच्च स चाण्डाल‡कुमारीवेश्म कश्मलं ॥ ३५ ॥
दृष्ट्वा तदार्द्रगोमांसवसासृक्पङ्कपिच्छिलं ।
प्रोच्छलत्प्राणि मत्प्राणैरत्क्रान्तमिव दुर्भगम्§ ॥ ३६ ॥
अथ मातङ्गकन्यायै स मामस्यै न्यवेदयत् ।
स्वामिन्ययमिहानीतः स वैशम्पायनः शुचिः‖ ॥३७॥
साकूतमिव मां वीक्ष्य स्नेहबाष्पार्द्रया दृशा ।
क्षणं वक्षसि धृत्वैषा प्राक्षिपद्दृढपञ्जरे ॥ ३८ ॥
ततोऽतिमहता दध्रे ¶ शोकेन हृदि मे पदं ।
मुनिर्भूत्वा च चाण्डाल्या सोऽहं लीलाशुकः कृतः ॥३९॥
व्यक्तां विदधता वाचं जातिं स्मारयता निजां ।
अहो जाबालिना दिव्यदृष्टिनापकृतं मम ॥ ४० ॥
अहो वत महत् कष्टमविषह्यमुपस्थितं ।
ब्राह्मणेन मया नेयः कालश्चाण्डालवेश्मनि ॥ ४१ ॥
भवत्वनशनेनैव त्यजामीह तु ** जीवितं ।
ताड्यमानोऽपि नाश्नामि न वाचं विसृजामि च ॥४२॥
एवमुद्वेजितैषा मां हन्याद्वा यदि वोत्सृजेत् ।
भवत्युभयथाप्येवं पन्थाः श्रेयस्करो मम ॥ ४३ ॥

*—व्यावर्तनेन इति पाठान्तरम् ।
†—त्यहं पाठान्तरमेतत् ।
‡ अधां धिय— इति पाठान्तरम् ।
§ क्लान्तस्तृषा च ग्लान्या च इति पाठान्तरम् ।
‖ विश्रान्तये इति पाठान्तरम् ।
¶ तदुन्मुञ्चतु मां भद्रो पाठान्तरमेतत् ।
** का पाठान्तरमेतत् ।
†† संयतो- इति पाठान्तरम् ।

* सुचिरं पाठान्तरमेतत् ।
† वा इति पाठान्तरम् ।
‡—लः पाठान्तरमेतत् ।
§—रुत्क्रान्तमिव दुर्भगैः पाठान्तरमेतत् ।
‖ शुकः पाठान्तरमेतत् ।
¶ चक्रे पाठान्तरमेतत् ।
**—मि हत— इति पाठान्तरम् ।

इत्युपारूढसंकल्पमुपाहृतफलोच्चया* ।
एषा चाण्डालकन्या मामाख्यन्मधुरया गिरा ॥४४॥
फलान्यशान† पानीयमुपभुङ्क्ष्व किमीक्षसे ।
भग्नमौनव्रतोऽप्यद्य किं मौनमवलम्बसे ॥ ४५ ॥
मुनिर्जातिस्मरो वा त्वं यदि कोऽपि तथापि ते ।
तिर्यग्जात्युचिताचारवृत्तिरेवाद्य संमता ॥ ४६ ॥
न तिर्यगधिकारी‡ हि शास्त्रे शास्त्रविदो विदुः ।
तिरश्चां क्व च संस्काराश्चौलोपनयनादयः ॥ ४७ ॥
भक्ष्याभक्ष्यविचारादि यदि वाद्य चिकीर्षसि ।
तत् किमुत्सृष्टशौचादि नाश्रमेऽप्याश्रितं त्वया ॥४८॥
आपत्सु च द्विजातीनामप्यवद्यं न विद्यते ।
अस्माभिर्दत्तमादत्ते विश्वामित्रः स्म जीवितुं§ ॥४९॥
कृतद्विचोपवासो हि जिहासुरिव जीवितं ।
लक्ष्यसे वत्स मा मैवं कृथाः पिब फलोदके ॥ ५० ॥
इत्यचण्डालसदृशैर्वाक्यैरस्त्रीजनोचितैः ।
तस्या विस्मयमानोऽहं चिरमेवमचिन्तयं ॥ ५१ ॥
नूनमेषा न चाण्डाली मद्वत् केनापि कर्मणा ।
मध्यां‖ गतिमिमां प्राप्ता मदर्थे वापि वा पुनः ॥५२॥
बिभर्त्युरसि मातेव पश्यति स्निग्धया दृशा ।
वक्ति चैवमतोऽमुष्याः करोमि वचनं वरं¶ ॥ ५३ ॥
इति मत्वाददां वाचमभवं भोजनोन्मुखः ।
अभोजयच्च मामेषा जननीव दिने दिने ॥ ५४ ॥
तत्त्वमस्याः परिज्ञातुमन्वहं प्रार्थनां व्यधां ।
न त्वेषा प्रार्थ्यमानापि निजं तत्त्व**मदीदृशत् ॥५५॥
नित्यमाशङ्कमानोऽहमेनां कामपि देवतां ।
पोष्यमाणोऽनया कालमनैषं तत्र पञ्जरे ॥ ५६ ॥
एकदा तु त्रियामान्ते राजन् मुक्तोऽस्मि निद्रया ।

*—दक्षा इति पाठान्तरम् ।
† फलपर्णांच— इति पाठान्तरम् ।
‡—रं पाठान्तरमेतत् ।
§ हस्तादस्माकमादत्त विश्वामित्रः श्वजाघनीम् पाठान्तरमेतत् ।
‖ मन्ये इति पाठान्तरम् ।
¶ परं पाठान्तरमेतत् ।
** रूप— इति पाठान्तरम् ।

अद्राक्षं पक्वणं सर्वमार्यप्रायजनावृतम् ॥ ५७ ॥
आत्मानं च नवोदारहेमपञ्जरवर्तिनं ।
कन्यकां तादृशीं चैनां दृष्ट्वा देवेन यादृशी ॥ ५८ ॥
ततः केयं किं तथाच चिरं पुष्टोऽहमेतया ।
कस्य हेतोरिहानीत इति राजन् न वेद्म्यहम् ॥५९॥
इत्याकर्ण्य कथामेनां वैशम्पायनवर्णितां ।
स राजा शूद्रकः सद्यो* गृहादङ्गणमागमत् ॥६०॥
ससंभ्रमं च निर्गत्य तूर्णमानाययत् पुनः ।
आस्थानावसरे प्रष्टुं† तां मातङ्गकुमारिकाम् ॥ ६१ ॥
अथ सा प्रविश्य विततेन तेजसा
दधतीव दिक्षु शरदिन्दुचन्द्रिकां ।
जिततारवेणुरवभिन्नवल्लकी-
ध्वनिना स्वरेण गदितुं प्रचक्रमे ॥ ६२ ॥
हे रोहिणीरमण सर्वकलानिकेत
तारापते रजनिनाथ सुधानिधान ।
कादम्बरीरसगुणेषु निबद्धभाव-
मात्मानमर्पितशरीरमनुस्मरेन्दो ॥ ६३ ॥
मां च विद्धि शशकेतन श्रियं
साहमस्य जननी दुरात्मनः ।
पूर्वचेष्टितमवेत्वतो निज-
मि‡त्यमुं तव समीपमानयम् ॥ ६४ ॥
अयमपि गुरुशासनं विलङ्घ्य
स्मरपरतन्त्रमनाः प्रयातुकामः ।
अविनयपरिशङ्किना तदानी-
मविकलयोगदृशा व्यलोकि पित्रा ॥ ६५ ॥
तस्याज्ञयैवमनुभावयितुं विपाक-
मासन्नमेव गुरुशासनलङ्घनोत्थं ।
सद्योऽवतीर्य विपिने जनसङ्गभीत्या
मातङ्गभङ्गिमवलम्ब्य तथा स्थितास्मि ॥ ६६ ॥
गच्छन्तमेनं विनियम्य पार्श्वे-
स्तीव्राणि दुःखान्यनुभावयन्ती ।
शापावसानं युवयोः कृतोश्च

— इति पाठान्तरम् ।
पाठान्तरमेतत् ।
‡ भवानि— इति पाठान्तरम् ।

समाप्तिमासं * चिरमीक्षमाणा ॥६७॥
मुनेरवभृथावधिः पितुरमुष्य सिद्धः क्रतुः
कृतस्त्वमपि संस्मृतस्वतनुरद्य † तच्छासनात् ।
तदुद्धृतमलीमसेदृशशरीरयोगो युवां
निजेन वपुषाधुनानुभवतां प्रियासंगमं ॥६८॥
इत्युक्त्वोच्चैर्गमनरभसप्रश्लथीभूतबन्ध-
स्रग्विस्रस्तैः कुसुमविदलैरर्चयित्वेव पृथ्वीम् ।
दिक्चक्रं च प्रचलरसनानूपुरोत्थैर्निनादै-
रामन्त्र्येव द्रुतमुदपतद् द्यामसौ दिव्यकान्तिः ॥६९॥
स्वतनुकान्तितिरस्कृतचन्द्रिकां
गगनमुत्पतितामवलोक्य तां ।
सुचिरमूर्ध्वनिवेशितलोचनः
क्षमिव ‡ विस्मयमाप जनोऽखिलः ॥७०॥
अथास्य राज्ञो हृदि शूद्रकस्य
निरस्तधैर्यद्विगुणप्रबन्धः ।
कादम्बरीसंस्मरणानुबन्धा-
ल्लब्धावकाशो मदनो जजृम्भे ॥ ७१ ॥
न राज्यलक्ष्मीं बहु मन्यते स्म
नोर्वीं न कीर्तिं न सरस्वतीं च ।
असौ रसज्ञीव इवाललम्बे
कादम्बरीमेव नितान्तमन्तः ॥ ७२ ॥
पराङ्मुखः स्पर्शरसेष्वजस्रं
नादत्त कर्णौ § मधुरेऽपि स ध्वनौ ।
जगाम निर्लक्ष्यनिविष्टलोचनः
क्रमेण सर्वेन्द्रियवृत्तिशून्यतां ॥ ७३ ॥
न गुरोरुपदेशमग्रहीद्
बुबुधे वस्तु ततो न मूढधीः ।
यतते स्म न तस्य सिद्धये
न परिस्पन्दितुमप्यपारयत् ॥ ७४ ॥
भूताभिभूत इव मूढ इव क्रमेण
निःसंज्ञतां विरहवेदनयोपनीतः ।

*—मास्यां पाठान्तरमेतत् ।
† संस्मर स्वतनुमद्य पाठान्तरमेतत् ।
‡ क्षमपि पाठान्तरमेतत् ।
§ न दत्तकर्णौ इति पाठान्तरम् ।

भुक्त्वा मनोभवरुजः * सुचिरं स राजा
प्राणान् मुमोच स तथैव विहंगमोऽपि ॥ ७५ ॥
जीवात्मकं चान्द्रमसं च तेजः
कृतास्पदं तत्र † तयोर्यदासीत् ।
तदेव संक्रान्तमथापरत्र
चित्रा हि विश्वप्रकृतेर्विकाराः ॥ ७६ ॥
अत्रान्तरे चित्ररथात्मजाया-
स्तनुं प्रियस्यान्वहमर्चयन्त्याः ।
तत्रैव कालः सुमहानगच्छ-
दच्छोदतीरे तपसि स्थितायाः ॥ ७७ ॥
अथ मधुसमये विजृम्भिते सा
मदनमहोत्सववासरे सरागं ।
मलयजघनसारहारपुष्पै-
स्तनुमतिमात्रमलंचकार भर्तुः ॥ ७८ ॥
तां वीक्ष्य तापसदशापि तदा जगाम
कामस्य गोचरमसौ मधुजृम्भितस्य ।
एकाकिनी सपदि दिक्षु निधाय चक्षुः
कान्तं स्वपन्तमिव निर्भरमालिलिङ्ग ॥ ७९ ॥
चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे ‡
कण्ठस्थाने जीवितं च प्रपेदे ।
तेनापूर्वं सा समुल्लासलक्ष्मी-
मिन्दुस्पृष्टा § सिन्धुवेलेव भेजे ॥ ८० ॥
शिलाशय्यां त्यक्त्वा तदनु चिरसुप्तोत्थित इव
क्षणं स्थित्वा जृम्भालसवदनपङ्केरुहरुचिः ।
बभाषे पीयूषद्रवनिवहसंस्पर्धिभिरयं
वचोभिस्तामुच्चैः सपदि परमानन्दविवशा ॥ ॥ ८१ ॥
त्वममृतप्र ¶ भवेऽप्सरसां कुले

* बिभ्रन्मनोभवरुजं पाठान्तरमेतत् ।
† तत्र इति पाठान्तरम् ।
‡ चन्द्रापीडस्तां च जग्राह गाढं पाठान्तरमेत-
दुत्तमम् ।
§—मिन्दुं स्पृष्ट्वा इति पाठान्तरम् ।
‖—ततश्चन्द्रापीडः प्रहतमुरजध्वानपटुना स्वरेण
स्वेनैव स्मितमधुरमाह प्रियतमां पाठान्तरमेतत् ।
¶ तदमृत — इति पाठान्तरम् ।

द्युतनुजन्म * समर्थितवत्यसि ।
यदमुना परिरम्भबलेन† ते
सपदि जीवितमापदयं जनः ॥ ८२ ॥
मामन्वबीभवदिमामियतीमवस्थां
शापः कलङ्क इव कान्तिहरो द्वितीयः ।
त्वद्विप्रयोगकृत एव बभूव ताप-
स्तन्वङ्गि शूद्रकतनोरपि मृत्यवे मे ॥ ८३ ॥
संरक्षिता तनुरियं तु तव प्रियेति
शापः कृशोदरि विराममवाप पापः ।
अद्यप्रभृत्यखिलमेव हि चन्द्रलोकं
शाधि स्वपादकृतमुद्रममुं च लोकं ॥ ८४ ॥
सख्याः प्रियं पितृतपोभिरवाप्तदिव्य-
जीवं कपिञ्जलकरार्पितपाणिपद्मं ।
मन्मण्डलादवतरन्तमखण्डकान्ति-
मापाण्डुगण्डमवलोकय पुण्डरीकं ॥ ८५ ॥
कौतूहलात् सह मयैव गतेन्दुलोक-
मालोकयिष्यसि कदाचन पत्रलेखां ।
काचित् प्रिये सहचरी मम सा ततस्तु
मा तेऽद्य भूत् तदनवाप्तिकृतो विषादः ॥ ८६ ॥
श्रुत्वेति तस्य गिरमुत्सुकतां गतासौ
रोमाञ्चकञ्चुकमकृत्रिममुद्वहन्ती ।
कादम्बरी चरणयोर्निपपात पत्यु-
रानन्दबाष्पकणशीकरितेक्षणश्रीः ॥ ८७ ॥
उत्थाय त्वरितोपसृत्य च महाश्वेतां परिष्वज्य सा
प्रत्यक्षीकृतपुण्डरीकपदवीं कृत्वा च लब्धोत्सवां ।
दिष्ट्या‡ वर्धयितुं न्ययुङ्क्त रभसेनाहूय केयूरकं
तारापीडतपोवने परिजनं पित्रोर्गृहे चापरं ॥ ८८ ॥
तारापीडः परिणतिकृशोऽप्याययौ तत्र तूर्णं
सानन्दान्तःपुरपरिजनामात्यवर्गानुयातः ।
तस्मिन् काले तव सहचरः पुण्डरीकोऽपि नाकात्
किंचिल्लज्जावनमितमुखो वल्लभाभ्यासमभ्यैत् ॥ ८९ ॥
चन्द्रापीडः स्वामपि जानन्नथ मूर्तिं

* सुतनु जन्म इति पाठान्तरम् ।
†—लवेन इति पाठान्तरम् ।
‡ हृष्टा इति पाठान्तरम् ।

तारापीडं पुत्रवदेव प्रणनाम ।
मूर्ध्ना तद्वत् प्रश्रयशीलः शुकनासं
दत्तानन्दोऽवन्दत सर्वांश्च सचिवीः ॥ ९० ॥
माया धातुरियं भवेद् भगवतः किं श्वेतकेतोरिदं
सामर्थ्यं तपसामथेन्द्रमहसामचेन्द्रजालायते ।
संयुक्ता यदकारणादियमसावेकाऽपि तद्बन्धुभि-
र्यन्नामंसत पुण्डरीक इति ते तस्मिन् प्रदेशे स्थिताः ॥ ९१ ॥
स पुण्डरीको मुनिरप्यपश्य-
दात्मानमन्तः शुकनासपुत्रं ।
प्रणम्य भूपं पितरं क्रमेण
मनोरमाख्यां जननीं* ववन्दे ॥ ९२ ॥
अथ विलासवती समनोरमा
स्नुतपयोधरबिन्दुकणावली ।
सुतवधूपरिरम्भमहोत्सवं
फलितसर्वमनोरथमन्वभूत् ॥ ९३ ॥
तारापीडस्तु पादावनतमपि मुहुः† प्रस्तुतानन्दबाष्प-
श्चन्द्रापीडं भुजाभ्यां कथमपि सहसोत्थाप्य कण्ठे गृहीत्वा ।
शापेनात्रावतीर्णो यदि तदपि भवानुत्तमो लोकपालः
प्रख्याप्येति प्रतीपं प्रणततनुरसावस्य पादौ ववन्दे ॥ ९४
तस्मै निवेद्य नृपचक्रमनिच्छतेऽपि
यत्नात् क्रमोपचितया सह राजलक्ष्म्या ।
अङ्गीचकार‡ करसंभृत§ माश्रमं स
तत्प्रार्थितोऽपि महिषीसहितस्तदर्थैः‖ ॥ ९५ ॥
आजग्मुस्तत्र वल्गत्तुरगखुरपुटोद्धूतधूलीकडारै-
श्चूडारत्नप्रबालो¶ज्ज्वलरुचिरुचिरैः शोभमानाः शिरोभिः ।
चन्द्रापीडेन्दुसंदर्शनरसरभसोत्फुल्ललोलेक्षणाब्जा निर्व्या-
जौत्सुक्यसज्जीकृतनिरतिशयोपायनाः पार्थिवेन्द्राः ॥ ९६ ॥
संकल्पाधिकहर्षलाभरभसोज्जृम्भाविलोलीभवद्ग-
न्धर्वप्रमदाकदम्बककृतक्रीडारसास्फालनात् ।
सार्धं चित्ररथस्ततो मदिरया हंसश्च गौर्या सह

* मनोरमाद्या जननीर्ववन्दे इति पाठान्तरम् ।
† पादानतमनवरत— इति पाठान्तरम् ।
‡ नोज्झांचकार इति पाठान्तरम् ।
§ नोक्तं चकार चिरसंभृत— इति पाठान्तरम् ।
‖—श्चतुर्थम् इति पाठान्तरम् ।
¶—प्रतापो— इति पाठान्तरम् ।

द्रष्टुं नृत्तमयीमिव व्यवसितामाजग्मतुर्मेदिनीं ॥९७॥
ताभ्यामेत्य निरस्य तापसतनुच्छायां दुहित्रोः कृते
भास्वत्कौतुकमङ्गले नव वृहद्वेषे मनोहारिणि ।
निर्वृत्ते च सुमन्त्रहोमसुभगारम्भे विवाहोत्सवे
तत्रान्योन्यसमागमप्रमुदिताः सर्वे समं रेमिरे ॥९८॥
इति विततविलासः पुण्डरीकेन सार्धं
दिवि भुवि च विचित्रोद्यानलीलाविहारः ।
अनुमित*फलसंपद्वर्धमानाभिनन्द-
श्रियमभजत चन्द्रापीडमूर्तिर्मृगाङ्कः ॥ ९९ ॥
इति श्रीभट्टजयन्तसूनोरभिनन्दस्य कृतौ काद-
म्बरीकथासारेऽष्टमः सर्गः । समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ८ ॥

* अभिमत– इति पाठान्तरम् ।

THE SÁHITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 18)

TEXT.

No. 695. When objects in hand or others are associated with one and the same attribute it is Equal Pairing.

COMMENTARY.

a. 'Others'—*i. e* those that are not in hand, *or unconnected with the subject.*

b. 'Attribute'—*i. e.* a Quality or Action.

c. *The following are* examples :—

"Unguents *of Sandal, white* flowers and candles and fair ones indignant against their lords were, by that *darksome* time (evening), lighted up, and love awoke that had long fallen asleep."

Here the description of darkness is in question, and the unguents &c., connected therewith, are associated with the same action of lighting up.

"Who that has perceived the softness of thy body feels not the hardness of the jasmine, the lunar streak and the plantain?"

Here the jasmine &c., that are unconnected with the subject, are associated with the same quality of hardness.

d. Similarly :—

"Charity from Affluence, Truth from Speech, Fame and Piety from Life, Beneficence to others from the Body—from unsubstantial *things man* ought to extract substantial *good.*"

Here Charity &c, which are the objects, are associated with the same quality of substantialness, as also with the same action of extracting.

TEXT.

No. 696. When a thing connected with the subject, and another unconnected with it, *are associated with the same attribute,* it is termed the Illuminator; or when the same Case is connected with more than one Verb.

COMMENTARY.

a. For examples *of these two sorts of the Illuminator* in their order :—

"From a pride of power, he (Śiśupála), desirous of victory, oppresses the world now as of old: the chaste wife and unchanging Nature come to the man even in succeeding births."

Here there is an association with the same action of accompanying, of unchanging Nature, which is connected with the subject, and the chaste wife who is not connected.

"When thou, life's lord, hast come to a distance, she, poor woman, pierced by the shaft of Love rises up fitfully and lies down and comes to thy dwelling-house, goes out and laughs and sighs!"

The stanza is mine. Here the same heroine is connected with the many actions of rising up &c.

b. In the present *Figure,* the three varieties, arising from the Quality or the Action being expressed in the beginning, middle or end, have not been *formally* defined, inasmuch as a thousand such varieties are possible in every ornament.

TEXT.

No. 697. Typical Comparison is when in sentences, or descriptions, of which the correspondence is implied, the same common attribute is distinctly expressed

COMMENTARY.

a. For example :—

"Glorious art thou, daughter of Vidarbha, thou that by noble qualities hast attracted even the lord of Nishadha: what greater praise can be *bestowed* upon the Moon-light than that it agitates even the Ocean?"

Here the actions of 'attracting' and 'agitating,' though the same, are expressed by a difference of words, in order to avoid a repetition.

b. This Figure is also found in a series; as—

"Glorious indeed is the sun, pure the moon, the mirror is by nature brilliant, Śiva's mountain (Kailása) is closely akin to Śiva's laughter, and the virtuous man is essentially fair"*

"* Full many a gem of purest ray serene,
The dark unfathom'd caves of ocean bear:
Full many a flower is born to blush unseen
And waste its sweetness on the desert air." *Gray.*

This stanza, in connection with the succeeding, may be given as twice instancing this Figure.

Here the words 'glorious,' 'pure' &c., are the same in *their ultimate* meaning.

c. *The same figure* under a negation of attribute; as—

"The *chakorís* alone are expert in the act of drinking the moon-light: none, but the fair ones of Avanti, are skilled in the pranks of love."

TEXT.

No. 698. But Exemplification is the reflective representation of a SIMILAR attribute.

COMMENTARY.

a. 'Similar'—this distinguishes it from the Typical Comparison (§697).

b. This figure too is twofold, being founded upon a similarity or contrast For examples in their order:—

"A good poet's song, though its merits have not been examined, pours a flood of honey into the ear: A wreath of jasmine ravishes the sight, though its fragrance have not been perceived."

"The stag-eyed lady ceases to feel the torments of Love when thou art seen: The assemblage of water-lilies has been seen to droop, (only) when the moon has not risen."

c. How can my heart, the affections of which are enchained to Vasantalekhá alone, turn to other lovely women? Does the bee, eager for the honey of the blooming jasmine, seek any other plant?'

The stanza is mine. Here since the phrases 'how can my heart turn?' and '(does the bee) seek any other plant?' terminate in conveying the same sense, we have but the Typical Comparison. Whilst in the example *of the present Figure,* the pouring of honey into the ear and the ravishing of the sight are similar, not the same.

d. When between the significations of a couple of sentences, one of which illustrates the other, there is the relation of genus and species, we have *the ornament termed* Transition *(arthántara-nyása—§709).* Such being not the case in the Typical Comparison and the Exemplification, they are distinct *figures*

TEXT.

No. 699. When a possible, or, as is sometimes the case, even an impossible connection of things implies a relation of type and prototype, it is Illustration.

COMMENTARY.

a. Of the *two sorts implied in the text,* we have Illustration under a Possible Connection of Things exemplified in the following lines:

"'Who that vainly torments creatures in this mundane sphere enjoys prosperity for a long time?'—telling this, the Sun, in a day, then reached the Western Mountain."

Here the connection of the sun, as the agent, in the act of intimating such a fact, is possible, inasmuch as the circumstance of his setting in the Western Mountain is capable of making such an intimation. And this connection implies the relation of a Type and Prototype between the sun's setting and the falling into adversity of those who oppress others.

b The Illustration under an Impossible Connection of Things is twofold as being conveyed by one or more sentences. Of these, that conveyed by a single sentence; as—

"Her sidelong darting glance bears the loveliness of the blue lotus-garland; her under-lip the fairness of the tender leaf; her face the radiance of the moon."

Here the impossibility of the darting glances, for instance, bearing the loveliness of the blue lotus-garland—for how can a thing bear the property of another?—suggests a loveliness like thereto, and implies the relation of a Type and Prototype between the wreath of blue lotuses and the darting of a side-glance.

c. Or, for example:—

"At thy march, O Chief of monarchs, the face and feet of thy foeman's fair ladies forsook the fairness of the moon and the gait of the royal swan."

Here the setting aside, by the *fair ones'* feet, of the gait of the royal swan, with which they have no connection, being absurd, the connection is FANCIED, but this fancied connection being *actually* impossible implies a gait similar to that of the royal swan.

d. The same in more than one sentence (see §*b.*); as—

"The saint, who wishes to make this unfeignedly lovely frame fit for penance, surely resolves to cut the *Śamí* plant with the edge of the blue-lotus-leaf."*

Here the connection of identity between the significations of the sentences, respectively marked by the Relative *yad* and the Demonstrative *tad,* i. e. of the relative and correlative clauses, being absurd, terminates in the relation of type and prototype, thus—The desire of making such a frame fit for penance answers to the desire of cutting the *Śamí* plant with the edge of the leaf of the blue lotus leaf.

e. *Or, if you refuse to count the relative and correlative clauses as distinct sentences (?)—take the following example.*

"By my eagerness to secure the pleasures of the world, I have made my life void of fruits: Alas! I have sold the *invaluable chintámaṇi* at the price of glass."

* In the Sanskrit, the relative and correlative clauses are always separate and are therefore here reckoned as distinct sentences.

Here the ultimate meaning is, that the wasting of life in pursuit of worldly enjoyments is like the selling of the *Chintámaṇi* at the price of glass.

Similarly—

f. "The sun-born race, and the intellect of small compass *to describe it*—how vast the disparity! Ready am I, through folly, to pass, by means of a raft, the impassable ocean!"

The ultimate meaning, here, is that the description of the solar race by my intellect corresponds to the crossing of the ocean by a raft

g. This variety may be also when the impossibility consists in a circumstance of an object compared, when said to belong to what is compared to, as—

"'What sweetness was experienced in the under-lip of the deer-eyed lady—that same sweetness has been relished by the tasteful in the juice of the grape."

Here the attribute of sweetness, belonging to the under-lip which is in question, being impossible in the grape-juice, the sense, as before, terminates in similarity.

h. This occurs also in a series; as—

"Thou throwest a parrot at the teeth of a cat, thou committest a deer into the mouth of a hyena, thou drivest a horse upon the horns of a buffalo, setting thy heart on the enjoyments *of the world*"

i. In the present ornament we have not the consummation of the sense of the sentence, or sentences, apart from the intimation of the relation of Type and Prototype, whilst in the Exemplification (§698) we apprehend that relation from the context, after the complete meanings of the sentences have been understood. Nor is the present Figure the same with the Natural Inference (see §737), since in the latter, as in the example "Lo! the necklace rolls on the breasts of the fair ones," &c, (§737 *h*), the meaning does not terminate in a comparison.

TEXT.

No 700 When an object compared to another (1) excels or (2) falls short of it, it is Contrast, or Dissimilarity This is single when the occasion is mentioned, and threefold when it is not mentioned. These four sorts are again sub-divided into twelve, from the idea of resemblance being conveyed by the word (i e. directly see §649), by the sense (indirectly), or by intimation, and since *each of these twelve sorts may consist even of* a Paronomasia (§643), they become twenty-four. Each of the *two cases* thus containing twenty-four sorts, the Figure, on the whole, comprises forty-eight varieties.

COMMENTARY.

a. The 'occasion' in the case of the object compared excelling that compared to, is the point of superiority belonging to the former and the point of inferiority belonging to the latter When both of these are mentioned, there is one variety, and when one of these or either is not mentioned, there are three varieties. Thus the figure being fourfold, we have again twelve varieties, the relation of the compared and the compared to being expressed *directly* by the word, or indirectly through the sense, or being intimated. The twelve varieties being in the form 'even of a Paronomasia,' that is to say, occurring apart from a Paronomasia *as well as in a Paronomasia*, are sub-divided into twenty-four In the same manner, the Figure (Dissimilitude) containing twenty-four sorts when the object compared is inferior to that compared to, it comprises altogether forty-eight varieties.

b. For example:—

"Her stainless face is not as (yatha) the sullied moon."

Here both the circumstances, *viz.* the stainlessness belonging to the object compared and the stainedness belonging to the object compared to, are mentioned. The comparison is Direct from the employment of the word *yathá'* (as). In this very example, instead of 'not as the stained moon' (न कलङ्की विधुर्यथा) if we read 'not like the stained moon' (न कलङ्किविधूपमम्) we should have an Indirect comparison, and if we read 'triumphs over the stained moon,' we should have an Intimated comparison from the absence, both of 'as' &c and 'like' &c the only terms that abstractly or concretely DENOTE similitude In this very example again, on our leaving out the word 'stainless,' there would be *the case of* an omission of the circumstance of superiority (stainlessness) residing in the object compared; on leaving out the word 'stained,' we should have *the case of* the omission of the circumstance of inferiority residing in the object compared to, and if we leave out both the words, we should have the case in which both the circumstances are omitted

c. This Figure in a Paronomasia; as—

अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः

(The excellences (guna) of her with substantial merits are not as the frail fibres *(guna)* of the lotus.)

Here there is a Direct Comparison, from the employment of the affix '*-vat*' in the sense of '*iva*,' and both the points of superiority and inferiority are mentioned, and the term '*guna*' (meaning an excellence or a fibre) is paronomastic. The other varieties under this division are to be understood in the foregoing manner.

d. These (the preceding) are examples of the case where the object compared excels that compared to. The case in which the former falls short of the latter is, in part, exemplified in the following stanza:—

"The moon, waning and waning, waxes again, ever and anon Forbear fair lady, be gracious; youth, when gone, is never to come back again."

e. With reference to this stanza, some say: "Since the instability of youth, which is the object compared, is greater in this example, the clause 'or *vice versâ*' is not required in the definition—'The Contrast is when what is compared is greater than what is compared to, or *vice versâ*'." This opinion cannot bear a discussion, for what is meant by being greater or less is nothing but superiority or inferiority, and in the present example it is evident that youth is inferior to the moon, in *point of stability*. Admitting however, that my opponent's view may, in a manner, hold good in the present instance, how is he to deal with such a one as—

"Hanúmat and others illumined the messenger's passage by their fame's white lustre, but I, by my foemen's *brilliant* laugh!"?

So the clause 'or falls short of it' was properly inserted in the text.

TEXT

No. 701. When a single expression, by the force of a term denoting simultaneity or conjunction, signifies two facts, it is Connected Description *(sahokti)*, provided that a Hyperbole (§693) is what it is founded upon.

COMMENTARY.

a. The Hyperbole, again, must, in the present *figure*, be based (1) upon the introsusception *of an object* into an indentity *with another*, or (2) upon the inversion of the sequence in a causation (see §694). That based upon an introsusception under identity, again, may rest upon a Paronomasia, or, otherwise. For examples in their order:—

b. "In her youth, her lover is flushed (with love—*rágabhák*), together with the petal of her under-lip."

Here there is a Paronomasia in the term *rága* (see §964 *d*).

c. "The beams of the nectar-rayed *luminary* shoot through every direction—awakening love along with the assemblage of the water-lilies, dispelling firmness of mind along with the thick shades *of the night*, and closing the heart (in the contemplation of the beloved one) along with the multitudes of lotuses."

The stanza is mine. Here the 'awakening' &c., are distinct, from the distinction of what they pertain to,*—not merely under a Paronomasia, *as in the foregoing example where the two* LITERAL *senses of 'rága'—'redness' and 'affection' are identified.*

d. The following are examples of the second division of the Connected Description, or that founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the sequence in a causation:—

"Together with the king, she fell upon the ground—her consciousness taken away by a deep swoon, as the spark of a lamp falls with the dropping oil*"

e. This *Figure* is also possible in a series; as in the preceding example—"The beams of the nectar-rayed luminary" &c.

f. In such a sentence as "Ráma, together with Lakshmaṇa, went to the thick forests" there is not this figure, from its not being based upon a Hyperbole†

TEXT.

No 702. The Speech of Absence *(vinokti)* is when a thing, in the absence of another, is represented as (1) not disagreeable or (2) disagreeable‡

COMMENTARY.

a. 'Not disagreeable'—not unsightly. Thus though the ultimate meaning of the phrase is 'agreeable,' yet the expressing of the quality of agreeableness through the negation of that of disagreeableness is intended to import that the *apparent* disagreeableness or loss of beauty of the object of description is the fault of the presence of another object, the former being indeed essentially fair. For example:—

b. "In the absence of the season of clouds, the moon obtained its unslumbering state, (or shone forth in its native brilliance); in the absence of summer's *burning* heat, the woods put on their *native* charms."§

c. The case where a thing is represented as disagreeable or not pleasant; as—

"Well hast thou done, following thy lord that transcends all people: What is Day-beauty without the Sun, what is Night without the Moon?"

d. "The days of the Lotus have passed in vain; he saw not the orb of the Cool-beamed Luminary: Fruitless too was the birth of the Moon who never beheld the Lotus awakened."

There is a particular strikingness, in this *stanza*, from the reciprocation of the Speech of Absence. Although the very particle '*viná*' (without) is not used here, yet the ornament is no other than the Speech of Absence, inasmuch as the sense of '*viná*,' 'absence' or 'want,' is implied. Similarly is it to be understood that the Figure of Connected Description (§701) may occur without the actual employment of the word '*saha*,' the meaning of it being implied.

* Thus; in relation to love, 'awakening' (उल्लास) is 'exciting' and in relation to the assemblage of water-lilies, it is 'expanding.' [illegible] the help of the phrase 'along with,' are [illegible] by a pun. So for the other participles.

* The Commentator mistakes this for the similar stanza in the Raghuvanśa, describing the swoon of Aja at the sudden death of Indumatí his wife, of which the present is an exact counterpart.

† The Commentator justly asserts the propriety of admitting this ornament wherever this mode of speech may be striking, even apart from a Hyperbole, and cites the following line from the Kávya-prakaśa.

सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति ।

‡ Read नासाध्वन्यत् for न साध्वन्यत् in Roer's edition of the original.

§ Lit.—became delightful.

(To be continued.)

RÁMA AND SÍTÁ.

VIII.

Their gold and gems among the Brahmans shared,
The bows were brought, the swords and mail prepared,
On which fair SÍTÁ, with her faultless hand,
Set here a flower, there tied a silken band.
Then to the palace walked the royal three,
For the last time the aged King to see,
Through crowds that filled, as far a festive show,
Street, balcony, and roof, and portico.
"Ah! look, our hero, ever wont to ride,
Leading an army in its pomp and pride,—
Now only LAKSHMAN, faithful to the end,
And his true wife, his weary steps attend.
Though his bright soul has known the sweets of power,
Though his free hand poured gifts in endless shower,
Yet firm in duty, resolute and brave,
He keeps the promise that his father gave.
And she, whose sweet face, delicately fair,
Not e'en the wandering spirits of the air
Might look upon, unveiling to the day
Walks, seen of all, along the open way.
Alas! her beauty! Ah! that tender form!
How will it change beneath the sun and storm!
How will the piercing cold, the rain, the heat,
Pale her dear lips and stain her perfect feet!
Come, all ye, mourners, share his weal and woe,
And follow RÁMA wheresoe'er he go.
Let us arise, our wives and children call,
And leave our fields and gardens, homes and all.
Our houses, empty of their store of grain,
With grass-grown courtyard and deserted lane:
Our ruined chambers, where the voice is still
Of women singing as they turn the mill:
Groves, where no children sport in thoughtless glee,
Nor elders sit beneath the mango-tree:
The falling shop, with none to buy or sell,
The pond choked up with weeds, the broken well:
Neglected temples, whence the Gods have fled,
O'errun with rats, with dust and dirt o'erspread;
Where floats no incense on the evening air,
No hum of worship, and no Brahman's prayer:
Where broken vessels strew the unswept floor,
And the chain rusts upon the mouldering door:
These let the greedy queen, KAIKEYI, gain,
And triumph in her melancholy reign.
Our town shall be a wilderness: where he,
Our RÁMA, lives, the wood our town shall be.
The snake shall leave his hole, the bear his den,
And settle in the empty homes of men."
Such were the words of sorrow that the throng
Spoke loudly out as RÁMA passed along,
And his hard fate in faithful love bewailed:
Yet not for this his lofty spirit failed.
On to the palace of the king he pressed,
And thus SUMANTRA at the gate addressed:
"I pray thee, haste and let my father know
That RÁMA craves a blessing ere he go."
He lingered not, but hastened where the king,
Lord of the world, lay sadly sorrowing;
Changed, like the sun behind a misty cloud,
Like the quencht flame which dust and ashes shroud;
Like a broad lake with its sweet waters dried.
With a slow faltering voice SUMANTRA cried
"Long be thy days, O king! Thy RÁMA waits,
Thy lion-lord of men, before the gates.
His weeping friends his last farewell have heard,
Graced with a precious gift and pleasant word;
And now he longs his father's face to see,
And take a blessing, ere he go, of thee"
"Haste," cried the king, "my queens and ladies call,
And bid my servants throng into the hall."
Quick at the monarch's word he called each dame,
And half seven hundred at the summons came.
When all were present, at the king's behest,
RÁMA and LAKSHMAN in their armour dressed,
Came toward the hall, with anxious ladies lined,
And gentle SÍTÁ meekly came behind.
But the old king, ere RÁMA yet was nigh,
Sprang from his throne, and with a bitter cry
Ran forth to meet him: but his limbs gave way,
And falling prostrate on the ground he lay.
And RÁMA threw him by his father's side,
And gently called him, but no voice replied.
Then with a mighty wail the hall was rent—
A thousand women, in one wild lament,
Cried, RÁMA, RÁMA!, mid the silver sound
Of tinkling ornaments their limbs that bound.
The king, unconscious, on a couch was laid,
And weeping SÍTÁ lent her tender aid,
And with her healing care restored him: then
RÁMA spoke, reverent, to the king of men.
"O father, thou both sire and sovereign art:
Bless me, I pray thee, for to-day we part.
LAKSHMAN and SÍTÁ will not here remain:
Counsel is useless and entreaty vain.
Refuse them not, but grant thy kind consent
That they may follow as their heart is bent.
And now as kings dismiss their people, so,
Grieve not, O lord, but bless and let us go."
He stood expecting when the king should speak;
Who answered: "RÁMA, I am old and weak,
By Queen KAIKEYI's cruel guile misled:
Rule thou AYODHYA in thy father's stead."
And RÁMA cried: "A thousand years retain
Thy sceptre, king: I have no wish to reign.
I in the wild my destined years will spend,
And clasp thy feet returning when they end.
This populous land, which I this day resign,
Let BHARAT rule, with all its corn and kine.

And from KAIKEYI do not thou withhold
Aught thy tongue promised in the days of old.
By thy good deeds and by thy truth I swear,
I crave not heaven or all the glories there :
Wealth, lordship, life are worthless in mine eyes ;
One thing alone above the rest I prize,
That thou, my king and sire, shouldst still remain
Untouched in honour, without spot or stain.
Weep not for me : thy troubled bosom still,
Nor hope, with tears, to change my changeless will.
My word is pledged as well as thine, for know
KAIKEYI asked me, and I sware to go.
Grieve not : the forest will have charms for me,
Where sweet birds sing and wild deer wander free.
Swift will the years of easy exile run,
And thou once more shalt see restored thy son."
"Make ready," cried the king, "a mighty force,
With cars and elephants and foot and horse :
Equip them nobly with the utmost care,
Silver and gold and priceless gems prepare.
Let various traders, with the wealth they sell,
Come from the city, and the concourse swell,
And singing-women, fair of form and face,
The royal progress of prince RÁMA grace.
Let every noble whom he counts his friend,
Enriched with precious gifts, his lord attend
Let the best arms in many a ponderous wain,
And skilful huntsmen, follow in his train.
It may be that the banished prince may blunt
Each sting of memory in the eager hunt,
And, as he sucks the wild-bee's balmy spoil,
Forget his kingdom and enjoy the toil.
Let all my gold, and boundless wealth of corn,
To the wild forest, where he goes, be borne.
For it will sweeten the poor exile's lot
To sacrifice in every holy spot :
To give rich offerings as he roams, and meet
Each saintly hermit in his lone retreat."
And RÁMA answered "Useless, Sire, to me
The host, the riches, and the pomp would be :
For I, the world and all its lusts resigned,
Have left its pride and joys and cares behind.
My home is now the wilderness, and there
The hermit's life awaits, the hermit's fare.
Give me no banners o'er my head to float,
All I now covet is the hermit's coat."
And queen KAIKEYI, with unblushing brow,
Cried, "See, 'tis ready : take and wear it now."
The hero took it from her hand, and threw
His own fine robe upon the ground, and drew
The rough bark mantle on. So LAKSHMAN braced,
His dress removed, the bark around his waist.
But modest SÍTÁ in her silks arrayed,
Eyed the strange mantle trembling and afraid :
As from KAIKEYI's hand the coat she took,
She viewed it with a startled wondering look,
As, in the brake beside the stream, a deer
Looks at the hunter's snare with doubt and fear.
With weeping eyes, like a poor bleating lamb
That runs with trembling feet to find its dam,
She nestled closely to her RÁMA's side,
And in her soft low faltering accents, cried :
"Tell me how hermits, dwelling in the wood,
Tie their bark mantles on." Perplext she stood,
Shrinking in modest dread, while one small hand
Strove at the neck to join the rugged band.
Then, quickly hastening, RÁMA, first and best
Of Virtue's children, o'er her silken vest
Fastened the coat of bark. Then rose a cry
From all the women, and each tender eye
Dropt water : "RÁMA, leave us SÍTÁ ; she
Shares not the cruel doom that falls on thee.
Hear us, we pray thee ; let thy SÍTÁ stay,
To bless our sight while thou art far away."
Then spoke the sovereign's venerable guide,
Sainted VASISHTHA, as he deeply sighed
Looking on SÍTÁ in her coat of bark :
"O cruel queen KAIKEYI, fell and dark
In purpose, evil-hearted ; thou disgrace
To thy great father and thy royal race :
Deceiver of thy lord, thy plots are vain ;
For still will SÍTÁ in her home remain,
And sit as rightful ruler on the throne
Prepared for RÁMA, till he claim his own.
The pair who live in wedlock's sweet control
Form but one heart and mind and self and soul :
She, RÁMA's self, shall RÁMA's kingdom sway,
And we with joy her gentle rule obey.
If she resolve to share her husband's woes,
We all will follow where our lady goes.
Our wives and children, our young men and maids,
Will roam with RÁMA through the forest glades :
Nay, thy son BHARAT and SATRUGHNA, too,
Will to AYODHYA bid a long adieu,
Around their limbs the hermit's garb to fold,
And serve their elder brother, as of old.
Do thou, rejoicing in the people's bane,
Enjoy, mid empty homes, thy lonely reign :
For 'tis no kingdom where our king is not ;
He makes an empire in the wildest spot.
SUMANTRA, bowing with his reverent head,
Upraised his suppliant hands, to RÁMA said :
"My ready car, O royal prince, ascend,
And where thou wilt, my rapid course I bend."
With cheerful heart, her toilet task complete,
The Rose of women rose* and took her seat.
And RÁMA next and Lakshman true and bold,
Sprang on the sun-bright chariot deckt with gold.
SUMANTRA, mounted, urged each willing steed,

* *Áruroha varárohá.*

Of noble lineage, like the wind for speed.
Then rose to heaven one universal shriek ;
And the whole city, old, young, strong, and weak,
Rushed toward the car, as, from the scorching sun,
The panting herds to shaded water run.
Before the chariot and behind they hung,
And cried, with weeping eyes, as there they clung :
" O check thy steeds ; drive slower, we implore ,
And let us see our RÁMA's face once more.
His mother's heart is, surely, barred with steel,
Or it had broken with the pangs we feel.
SÍTÁ, well done ! VIDEHA's flower and pride,
Still, like his shadow, by thy husband's side .
Cheering his path with thy loved presence still,
As the Sun never sets on Meru's holy hill.
And thou, O LAKSHMAN, shalt have honour too,
Serving thy brother with a love so true
Yea, noblest honour for thy noble deeds,
For this the path to heaven and bliss that leads "
Thus in their sorrow cried the weeping throng
" Drive on", said RÁMA, " we delay too long "
Perplext, the driver could not both obey ,
" Hasten," cried RÁMA : cried the people, " Stay "
From the men's eyes the tears in torrents flowed,
And laid the dust upon the royal road ;
While, in the woe that rent their bosoms, all
The women rained their tears, like drops that fall
From the drencht lotus-leaves upon the lake,
Which darting fish, glittering under, shake
The King, as RÁMA from his sight was borne,
Fell, like a Sal tree by the roots uptorn ,
And the loud wailing cry that rent the skies
Made RÁMA for a moment turn his eyes
Where his sad mother and her train stood round
His hapless father fainting on the ground.
Then, as a young thing, in the meshes caught,
Looks to its mother with a quick glance fraught
With utter anguish, bound by duty's chain,
Gazing in most intolerable pain,
One long last look of love and grief he cast,
Then urged the steeds till out of sight he passed

THE GIST OF THE VEDA'NTA—AS A PHILOSOPHY.

(Continued from page 48)

Here then—in the shape of the proposition which the rest of the book is taken up with expounding and demonstrating —we have the net result of the Veda according to the showing of its most generally accredited expositors. Soul and God are one—and God is bliss ;—and yet Soul is *not* bliss : —why ?—because of *ignorance* which stands somehow in the way. This *ignorance (ajnána)* is the "pons asinorum" of the Vedánti system. To manage the subtleties resp Non-existence which we dipped into when remarking · Nyáya system, is a trifle compared with the grasping strange conception that we have now to deal with It is a nothing—and yet the cause of all that people usually look upon as everything. Let us see what our author says of it .—

> "But Ignorance, they [the Vedantís] declare, is a somewhat that is not to be called positively either entity or nonentity—not [as the Naiyayikas allege] a mere negation [—the mere absence of knowledge—] but the opponent of knowledge—consisting of the three fetters [the triple cord of pleasure, pain, and dulness] "

Let us consider the way in which this conception—this mysterious " what you will"—*(yatkinchit)*—that neither is nor isn't—may have come to occupy the place it occupies in the system under examination. Sir G. C. Haughton, in his reply to Col Vans Kennedy's strictures on Mr. Colebrooke's Essay, (As. Jour. vol. xviii. p. 217) after quoting from different writers to show in what diverse fashion different persons have attempted to convey their conception of this feature in the Vedánti system, remarks as follows : "It must be, indeed, clear from all that has been said, that such a system, if it be even perfectly comprehensible, connot be represented by language, but must be inferred by the mind from the principles already laid down." Very well :—let us attempt to present to the mind of the reader those principles, as much as possible divested of everything irrelevant, which seem to us to constitute the prerequisites for the inference.

Place yourself, then,—for the time being—in the position of the Vedántí, and try to view things as he does. Suppose —as the Vedántí does—that God, the essentially happy, omnipresent, omniscient, and omnipotent, exists. Suppose further—as the Vedántí does at all times, but as you need do for the time only—that nothing besides God exists. Suppose in the next place,—as held long in Europe and to this day in India—that "ex nihilo nihil fit" :—and suppose finally that God wills to make a world. Here you have the conditions of the problem, and you must stick to them with something like the geometrical rigour of a Spinoza—for on no subject in heaven or on earth is vague declamation more easy and more idle. God, then, wills to make a world. Being omnipotent, He *can* make it. The dogma "ex nihilo nihil fit" being, by the hypothesis, an axiom, it follows that God, being able to make a world, can make it without making it out of *nothing.* The world so made must, then, consist of what previously existed—i. e. of God. Now, what *is* a world ? It is an aggregate of souls with limited capacity—(for. were their capacities unlimited, these would be Gods)—and of what these souls (—whether rightly or wrongly we are not at present concerned with enquiring)—regard as objects—the special or intermediate causes of various modes of intelligence. Taking this to be what is meant by a world, how is God to form it out of Himself ? God is omniscient—and, in virtue of his omnipresence, his omniscience is everywhere. Where then is the room for a *limited* intelligence ? Viewing the matter (were that strictly possible) *á priori,* one would incline to say "nowhere" :—

there *are* limited intelligences,*—and all that was left for him was to show how this mortifying but indisputable fact was reconcilable with the position already laid down. Holding—as a point beyond dispute—that the soul *is* God, and confronted with the inevitable fact that the soul does *not* spontaneously *recognise* itself as God—there was nothing for it but to make the fact itself do duty as its own cause—to say that the soul does not know itself to be God just because it does not know it—i. e. because it is ignorant—i. e. because it is obstructed by *ignorance (ajnána)*.

At this point in his speculation let us suppose that our speculator stopped; but that a disciple, with a lively imagination—or taste for the concrete—took up the matter at the same point, and set himself to make something more satisfyingly palpable out of the abstraction—Ignorance. Were it not—he argues—for this Ignorance—this *ajnána* of which my teacher speaks—soul would know itself to be God—there would be nothing but God—there would be no world. It is this *ajnána*, then, that *makes* the world, and, this being the case, it ought to have a name suggestive of the fact Let it be called *prakriti*—the name by which the Sánkhyas speak of their unintelligent maker of worlds. Good—says another:—but recollect that this *prakriti* or "energy" can be nothing else than the power of the All-powerful—for we admit the substantial existence of God alone:—so that the *ajnána*, which you have shown to be entitled to the name of *prakriti*, will be even more significantly denoted by the name of *śakti*—God's "power"—only by supposing an exertion of which can the fact be accounted for that souls which are God *do not know* that they are so. The reasoning is accepted, and the term *śakti* is enrolled among the synonymes of *ajnána*. Lastly comes the mythologist. You declare—says he—that this world would not appear to be a reality were it not for ignorance. Its apparent reality is the result, then, of *illusion*;—and, for the word *ajnána* you had better substitute the more expressive term *máyá*—"deceit, illusion, jugglery." The addition of this to the list of synonymes being acquiesced in, the mythologist furnishes his *Máyá* with all the requisites of a goddess, and she takes her seat in his Pantheon as the wife of Brahmá the creator. Such we hold to be the genesis of *Máyá*—that conception which, explicitly, may be, as Mr. Colebrooke (Essays, Vol. I. p. 377.) taxes it—"no tenet of the original *Vedantin* philosophy"—but which seems to us yet to be in such a way involved in the conception of *ajnána*—when once objectified—that it quite in due course became evolved therefrom in the later writings of the *Vedántís*.

Passing over, as irrelevant to our immediate purpose, the curious details of the scheme according to which the mysterious principle of *ajnána* is described as carrying on its operations* we are now met by the practical question—what does the Vedántí deduce from the doctrine the essentials of which have been now stated;—and, holding him to be wrong, how are you to deal with him? Holding him to be wrong, you may question his theology, his metaphysics, or his logic:—that is to say, you may argue with him (1) on the supposition that his faith rests on what he holds to be a revelation—or (2) that his faith is what he would hold to, as a philosopher, even were there no revelation—the doctrine being, in his estimation, the most unexceptionable that the wit of man has yet propounded—or—(3)—waiving the merits of the doctrine—on the agreement that the question discussed shall be this—viz.—Hindú revelation apart, what follows from the doctrine? Under each of these aspects the question may be considered; and as, under each of these aspects, the question will in practice have to be treated, we would deprecate the treatment of it under all these aspects simultaneously and confusedly. Why? Because your opponent is pretty sure to be a man who could not for the life of him refrain from taking what might be called a Jesuitical advantage of any hitch in your dialectic procedure,—and when he baffles your attack by shifting discussion from one aspect of the question to another, he gains his victory—his victory being quite satisfactory to him so long as, by baffling you for the time, he maintains the "status in quo."

Under which aspect, then, were it best to treat the questions first? For treating it under its theological aspect, people will be in a more advantageous position when the labours in which Dr. Muller and Professor Wilson are engaged shall have put the world in possession of the Vedas themselves. As regards the Metaphysical aspect of the question—if the theory necessarily led to the conclusion practically drawn from it, there would then be an urgent necessity that the theory itself should be first assailed, however arduous might be the nature of the required assault. But if the theory does not really necessitate the conclusion practically drawn from it, it might seem expedient in the first instance—waiving the discussion of the difficult ontological questions involved in the theory—to let our first step be the denial of the legitimacy of the conclusion practically drawn from the theory. This conclusion may be compendiously summed up in the allegation that man, being God, and being debarred from divine beatitude by Ignorance, can break his bars simply by the acquisition of Knowledge. In making this inference from his system—regarded as a philosophical theory (—and dogmatic assertions of the Veda are excluded under the present conditions of the debate—) we do not see how the Vedántí can rebut the charge of falling into what Whately calls the semilogical fallacy of Ambiguous Middle. His argument, stated syllogistically, runs (if we do him no injustice) thus:—

"All obstacles in the shape of *ajnána* are to be got over by means of *jnána* :—

The obstacle to soul's identification with God is *ajnána* :—

Ergo—The obstacle to soul's identification with God is to be got over by means of *jnána*."

The argument is perfect if the term *ajnána* is employed in the same sense in both the premises. But *is* it ? Let us see. In the major premiss the term *ajnána* means simply "ignorance" which is the "negation of *jnána* knowledge"—for if it means either more or less, then the assertion, instead of being, as it is intended to be, self-evidently true, begs the question in dispute. If the reasoning is to be valid, then, *ajnána* in the major premiss must stand for neither more nor less than the negation of *jnána*. But does it stand for neither more nor less than this in the *minor* premiss ? Turn back to our text-book's definition of the *ajnána* which is alleged as the obstacle to man's beatitude, and you will find it expressly *denied* to be the "mere negation of knowledge :"—it is there spoken of as the "opponent of knowledge"—and it is there understood, and elsewhere declared, to be the Power of God—that power being regarded as manifesting itself in the production of that ignorance which consists in man's consciousness of a limited intelligence. The equivocation is palpable. It is the caricature of the Baconian equation "Knowledge = Power." A man bound is not released by having light thrown upon his fetters.* So long as the power of God—the power of the Being whom the theory speaks of as the Omnipotent and the Eternal—shall continue, so long—i. e. for ever if He wills it—must man continue to be, to all intents and purposes, a separately personal and limited intelligence—precisely as he is held to be on other theories than that of the Vedanta. Under the Vedánta theory, taken as a philosophical theory, man is precisely as dependent upon the power of the Almighty as he is under any other theory :—dependent, therefore, upon the Almighty for every ray of light upon his path.

Here we come round upon the question—through what channel, if through any, has the Almighty revealed His will—that will on which our mode of being, here and hereafter, depends ? This great question—the question under its theological aspect—we have already said, is a separate one from that which we seek to get disposed of at the outset. We have done all that we aimed at doing for the present if we have indicated the fallacy in the Vedánti deduction—viz. that, because one may choose to give to one *result* of God's power the name of Ignorance, and then transfer that name to the *power* itself, therefore man's knowledge can avail against God's power—that, on the theory of the Vedánti, as opposed to the belief of the Christian, man's soul is less entirely dependent on the Power of God which caused it to be what it is.

* He *would* be—if *darkness* were his fetter, as it was in the case of Don Quixotte when he hung in terror all night, with his toes within three inches of the ground, over what he believed to be a fathomless abyss—chained by a delusion which the morning light dispelled.

In our next paper we propose to address ourselves more especially to points connected with the question under its second aspect—the "Ontology of the Vedánta."

K.

PUBLICATIONS RECEIVED.

Die Entstehung der A—Declination, and die Zurückführung ihrer Elemente auf das ihr zu Grunde liegende Pronomen, zugleich mit der Darstellung des Verhaltnisses der a—nomina zu den derivierten Verbalformen Ein Beitrag zur Geschischte der Wortbildung im Indogermanischen von A Ludwig.

Vienna 1867.

An ingenious, learned, and instructive essay on the part played by an assumed pronominal suffix *at* in the formation of words in many of the Aryan languages. Herr Ludwig recognizes this suffix in its ramifications—*ας— ετ— ητ— ωτ ος— ες— ερ— ορ— ωρ* ; in its amplifications—*ατο— ατη— ετο— ετη* ;—*αρ—ο— ερ—ο — αλε—ο— αλ—ο —ελ—ο*, in — *αν —ον —εν —ην —ων*, in the Greek, Gothic, and German infinitive, and in numerous other modifications in Sanskrit, Zend, Old Bactrian, Greek and other Indo-Germanic tongues. The work is a valuable contribution to comparative philology, and will be of special interest and use to the Greek scholar.

Vividhavijñánavistára A Journal of Maráthí Literature for Ladies and Gentlemen. No 1, Bombay, July 1867.

We welcome with pleasure the First No of this literary Magazine The Articles are well written, and evince signs of taste and scholarship The journal is well printed, carefully edited and cheap.

The Vení-Saṇhára, Act I, with the Commentary of Pandit Chhoṭu Ráma, Assistant Professor of Sanskrit, Pátná College.

Benares: Light Press, 1867.

This Drama is one of the text-books for candidates of the Calcutta University B. A. Examinations of 1869 and 1870, and no good Commentary on it is perhaps extant. Pandit Chhoṭu Ráma (who, we are glad to say, was educated in the Sanskrit and Anglo-sanskrit Department of this College) is very usefully and creditably labouring to supply the desideratum. From an examination of several passages, we can remark that the new Commentary, so far as it goes, is lucid and exhaustive and bears testimony to the diligence and scholarship of the Author. Further remarks may be reserved till the work is completed.

Rádhákánta-Nṛipateś-Charitra-Śatakam Śri Tárácharana Śarmaṇá virachitam.

Calcutta: Giriśa-Vidyáratna's Press, 1867.

Lovers of Sanskrit will peruse with interest this Elegy on the death of the illustrious Rájá Rádhákánta Deva. Although many of its conceptions are borrowed, the poetry is not altogether devoid of originality. The language notwithstanding some grammatical inaccuracies, is *generally* chaste and idiomatic, excepting, of course, the couplet one half of which consists of this huge and hideous hybridism—

तस्या नाइट् कमेण्डर् ष्टार् आफ् इण्डियोपाधिम्

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,

The God Yama seems as if he had, this year, directed all his attention towards the most eminent of the Pandits of India. The tears of sorrow which we shed at the death of Pandit Premachandra Tarkavágísa had hardly dried up, when the knell tolled in another quarter and announced that Pandit Viṭṭhala Śástrí was no more. Pandit Híránand Chaube who, for more than half a century, held the first place in the eye of the Public, as an eminent Sanskrit Scholar and a zealous antiquarian, also shared the lot of humanity on Sunday last. The death of this learned Pandit suggests a short retrospect of his career.

He was born in a village in the district of Goruckpore. His father died when he was a boy, without bequeathing to him the advantages of wealth or rank. As a poor Bráhmana he came to Benares to prosecute the study of the Sanskrit language; which he did with assiduity and success. He had to struggle with the difficulties which merit generally meets with when involved in poverty. But he was not to suffer these long. Pandit Śálagráma Upádhyáya, on getting the post of Hindú Law Officer in the Sudder Court at Agra, recommended Pandit Híránanda to officiate for him in the College. He served in the Sanskrit College for more than twenty years as the Professor of Rhetoric. This connection with the College at once raised him from the recesses of obscurity. His uncommonly great talents, accompanied with his simplicity of manners and openness of heart, recommended him to the notice of the nobility of Benares. He cultivated their society (of course for gain's sake) with assiduity up to the time of his death.

There was yet a brighter prospect before the Pandit. He was chosen for the post of Hindú Law Officer at Agra. He discharged the responsible and onerous duties of this situation with integrity and honesty. The Officers in the Court were perfectly satisfied with him. He had all which could make a man happy in this world—wealth, knowledge, influence. But his happiness was not without alloy. His eldest and the most promising of his grandsons died. This was too severe a trial for his old age. Fortunately for him the post which he held was soon abolished and he was allowed to retire on a moderate pension. The rest of his life he passed at Benares in devotional exercises.

This eminent scholar, I am sorry to say, left no published works to perpetuate his memory. He amused himself at his leisure with poetical compositions which he would sometimes read to his friends. These poems breathe the spirit of originality and have been pronounced by learned Pandits to bear the type of a true genius. He also wrote a treatise on Sanskrit Grammar which has not yet been published. It is however hoped, as his sons are in good circumstances, that it will be soon published. The critical remarks on it till then may be reserved

As this reverend personage for a long time bore an honorable connection with the Sanskrit College of which the Pandit is a Journal, I hope you will not deny me a space in your columns for the insertion of these lines.

I remain
Yours truly,
AN ADMIRER.

BENARES COLLEGE,
The 9th July 1867.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR : *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & CO., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be charged for according to the space occupied.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 16. Benares September 1st, 1867. Vol. II.

॥ मीमांसाजीवरक्षा नाम ॥

प्रकरणपञ्चिकायां दशमं प्रकरणम् ॥ १० ॥

प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाव्याभिधीयते ।
मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिकत्वनिराक्रिया ॥

तत्र सुगतमतानुसारिणः क्षणिकानेव सर्वपदार्थानभिदधति । किं पुनरेषां प्रमाणं । न तावत् प्रत्यक्षं क्षणिकतामीक्षितुं क्षमते स्तम्भादिभावविषये निपुणमपि निरीक्षमाणस्य क्षणिकत्वाध्यवसायाभावात् । स्यादेषा मनीषा क्षणिकता नाम भावस्वभावाबहिर्भाविनी । तेन भावानुभावादेव प्रत्यक्षं क्षणिकतामपि साक्षात्करोतीति । तदिदं मनोरथमात्रं । तथाहि संविन्निष्ठा विषयव्यवस्थितय इति स्थितिरविसंवादा सकलवादिनां । तदियमपि क्षणिकता वस्तुस्वभावभूता सती संवित्संततिमधिरोहन्ती तदव्यतिरेकिणी व्यवतिष्ठेत नान्यथा । नच तथा संविदमनुदीयमानामुदीक्षामह इति कुतस्तस्याभास्वभावान्तर्भाविता । कुतस्तरां तदवबोधेनावबोधः । अथ मन्वीरन् क्षणिकता प्रत्यक्षमीक्षितापि न निश्चयपथमवतीर्णा तेनागृहीतेवावभातीति, तथापि तस्यां न प्रत्यक्षं प्रमाणं । तत्र हि प्रत्यक्षस्य स्वभावतो विकल्पविरहितस्य तत्पृष्ठभाविना प्रत्ययव्यापारोऽनुगम्यते तत्र प्रत्य— ॥ :: ॥ ::

॥ प्रकरणपञ्चिकोपसंहरणम् ॥

अथायं मीमांसाजीवरक्षानामको दशमप्रकरणोपक्रमग्रन्थः पूर्वोक्त एवाङ्कनार्होऽपि भाव्यग्रिमभागोपलम्भसंभावनया नाङ्कितः । यदा च बहुलपरिश्रमपूर्वकगवेषणेनापि, नासादितस्तदेदानीमवशततयेयानेवाङ्कनेन प्रकाशितः । परंत्वेतदन्वेषणपरिश्रमेण श्रान्तानप्यस्मानेतन्निबन्धराजशेषलिप्सा प्रकृतपत्रद्वारा प्रचिकाशयिषा च न मुञ्चति । तेन च महाशयान् काशीविद्यासुधानिधिचकोरान् प्रार्थये यद्ययमवशिष्टांशः समयान्तरेऽप्युपलभ्येत तदाप्यत्र प्रकाशयिष्याम्येव युष्माकं प्रदर्शनायेति ।

अस्य च ग्रन्थस्य मीमांसाजीवरक्षाभिधादस्मात् प्रकरणादवश्यं परैरपि प्रकरणैर्भाव्यम् । मीमांसाप्रकरणग्रन्थान्तरेषु दृश्यमानानां निरालम्बनवादशून्यवादनिरीश्वरवादादीनामुपपादनस्यैषु प्रकरणेष्वनुपलम्भात् । “कार्यान्वितस्वार्थे पदानां शक्तिरिति सकललोकप्रसिद्धगुरुमतस्या,,त्र ग्रन्थे निर्भरेणोपपादनस्यैतावत्पर्यन्तमनुपलम्भा “ज्जातिशक्तिव्यवस्थापनस्य,, व्यक्तिबोधोपपत्तिप्रतिपादनस्य,, “निषेधवाक्यानां प्रतियोगित्वेन धात्वर्थविशेषिताभावधर्मिकविध्यर्थकलकाराद्यर्थप्रकारकबोधतात्पर्यकत्वसिद्धान्तस्य,, “जात्यखण्डोपाधीतरधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकानां व्यक्तिशक्तिव्यवस्थापनस्य,, “कुब्जशक्तिस्वरूपनिरूपणस्य,, चासत्त्वेन न्यूनताप्रसङ्गाच्चेत्यलमतिविस्तरेणेति शम् ॥

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

अथ वेदान्तादिनिबन्धेषु शैवमतस्य प्रायो निरूपणादिदं शैवमतमतिप्राचीनं,मतिविरलप्रचारं च कालवशाज्जातं, तच्चेदमवश्यं प्रकाशयोग्यमित्यस्मिन् महानिबन्धेषु गवेष्यमाणेषु श्रीमद्विरङ्गलसंस्कृतविद्याप्रधानाध्यापकैः प्रमदादासमित्राभिधानैर्महाशयैर्महता प्रयत्नेन देशान्तरागताज्ज्योतिस्स्वरूपनामककोविदान्वरेश्वरपरीक्षाख्यो निबन्धः सव्याख्योऽतिदुर्लभः काश्यामप्यनुपलभ्यमानः संपाद्यास्मिन् काशीविद्यासुधानिधौ प्रचिकाशयिषया संशोध्य समर्पितः ।

स चायमतिप्राचीनलेखशैलीसमनुगतो वेदान्तन्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसाबौद्धजैनशाक्यभिक्षुप्रभृतिवादनिराकरणपुरस्सरं शिव एव ज्ञानक्रियाश्रयः सर्वेश्वर इति महतीभिरतिविचित्रयुक्तिभिः साधयन्नदृष्टचरैतादृक्प्रबन्धो महानिबन्धशिरोमणिदर्शनमात्रेण विचारसहृदयानां परमाह्लादको भवेदिति संभाव्यते । एतन्निबन्धनिर्माता, माधवाचार्येण स्वकृतसर्वदर्शनसंग्रहे यदुक्तं सिद्धगुरुभिरित्यभिधाय ॥

"कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षता,,

इत्येतत्प्रबन्धीयकारिकार्धस्योपन्यस्तत्वात्, तदपेक्षयाप्यतिप्राचीनः सिद्धगुरुपदव्यपदेश्योऽस्तीति निश्चीयते ।

टीका त्वस्य नारायणकण्ठसूरिसूनुभट्टभट्टरामकण्ठसूरिविरचिता प्रकाशाख्या । सापि संदर्भपरिपाटीनिरीक्षणादतिप्राचीनैवेति मन्यते चेतः ।

सोऽयं नरेश्वरपरीक्षानामधेयस्त्रिभिः काण्डैः संपूर्णीकृतोऽस्ति । तत्र प्रथमे काण्डे, ईश्वरपरीक्षाया जीवपरीक्षाधीनत्वाज्जीवपरीक्षाभिहिता, तथा च, नरेश्वरपरीक्षागतकारिका ।

ज्ञाता कर्ता च बोद्धा च बुध्वा बोध्यं प्रवर्तते ।
प्रवृत्तिफलभोक्ता च यः पुमानुच्यतेऽत्र सः ॥ १ ॥

इति । द्वितीये शंभुरेव भोगमोक्षविधाता सर्वेश्वर इति । तृतीये च पराभिमतेश्वरप्रतिक्षेपो मोक्षनिरूपणं चेति ।

तदिदमतिप्रौढं निबन्धरत्नं विपश्चितां विचाररसिकानां मनोरञ्जनायेह प्रकाश्यत इति कृतं बहुवर्णनेनेति शम् ।

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षा ॥

तं शक्तिशक्तिमद्रूपं नत्वा नारीश्वरं परम् ।
नरेश्वरपरीक्षाया अक्षरार्थः प्रकाश्यते ॥

प्रकरणस्य तावदस्य प्रयोजनमाह ।

(१) अथ मेयाब्धिरत्नस्य शंकरस्यामितद्युतेः ।
परीक्षां लेशतो वच्मि पुंपरीक्षापुरःसरम् ॥

अथेतीश्वरपरीक्षा वक्तव्यतयाधिक्रियमाणाभिधेया, तस्याः प्रयोजनं तु परमेश्वरविषयज्ञानोत्पादः, परस्य श्रेयसः साधन,मिति वक्ष्यति प्रकरणसमाप्तौ । अत्र तु समस्ततत्त्वभुवनादिप्रमेयसागरसारत्वेन, भगवतो रत्नरूपतया, शंकरपदेन तदेवाह, श्रेयस्करो हि सर्वश्चिन्तामणिरिव परीक्ष्यते । संबन्धश्चोपायोपेयलक्षणोऽर्थसिद्ध इति । एवं सर्वस्य प्रेक्षावतोऽत्र प्रवृत्तिसिद्धिः । अनेन दर्शनान्तरसिद्धानां हरिहरहिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वेऽप्यशंकरत्वाच्च प्रेक्षावन्तः परीक्षायां प्रवर्तन्त इति दर्शयति । अथ कथं तस्यैव तथाभूतत्वम् "यतोऽमितद्युतिः,, । यस्तु प्रकृतिः प्रकृतीश्वरवादिभि,र्ब्रह्म ब्रह्मविद्भि,र्नारायणो वा पाञ्चरात्रै,रीश्वरो, जगदुपादानकारणत्वेन, कल्पितः, स, तत एव, मृदादिवदचेतनत्वप्रसङ्गे सति, मितशक्तिरेव । गुणात्मापि सांख्यैः प्रकृतेः कर्तृत्वाभ्युपगमादीश्वरो रहः कर्ताभ्युपगत एव, विकारेश्वरवादिभिरपि ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाख्यो महाविभूतिश्चातुरात्म्यलक्षणश्चेश्वरो योऽभ्युपगत,स्तस्य सर्गप्रलययोगान्मितशक्तित्वमुपगतमेव१ । यैरपि पुरुषविशेषः, प्रकृष्टतरबुद्ध्यादियोगात् क्लेशादिभिरपरामर्शाच्चेश्वरो वर्ण्यते, तैरपि बुद्ध्यादीनां व्यक्तत्वेनावश्यं विनाशात्, तस्य मितशक्तित्वमेष्टव्यम् । यैस्तु मनःसंयोगादीश्वरो गीयते तैर्मनसोऽप्यचैतन्ये सत्यनेकत्वाद् घटादिवत् कार्यत्वेनानित्यत्वतोऽसावपि मितशक्तिरभ्युपगन्तव्यः । नित्यत्वेऽपि च मनसो, मुक्तात्मवत्, तत्संयोगस्यानित्यत्वात् तत्रैष प्रसङ्गोऽनिवार्य एव । "व्यापकत्वान्मुक्तात्मनामपि मनःसंयोगोऽस्ती,,ति चेत्, तर्हि तेऽपीश्वरा इति स्वागमविरोधः, "संयोगेऽपि मनसोऽदृष्टवशात्, करणत्व,,मिति चेत्, ईश्वरस्य तदभावादनीश्वरत्वप्रसङ्गः, "ईश्वरस्य स्वशक्त्यैव सर्वदा मनोयोग,, इति चेत्, मनोयोगाच्छक्तत्वं, शक्तेश्च मनोयोग इतीतरेतराश्रयत्वाच्च किंचिदेतत् । अयं तु परमेश्वरो, वक्ष्यमाणनयेन, सर्वत्र सर्वदा चाप्रतिहतशक्ति,रित्यमितद्युतित्वेन, शंकर उक्तः । अत एव नात्र प्रकरणान्तरेष्विव नमस्कारपूर्वं प्रवृत्तिः,तत्परीक्षाभिधानेनैव सर्वविघ्ननिवृत्तेः, प्रकरणकरणसामर्थ्यव्यक्तेर्वात्पादात्, तथा च श्रुतिः,

"यस्य तत् परमं तेजः शैवं हृदि विराजते ।
ब्रह्मादयोऽपि हि सुरा न तं हिंसन्ति साधकम्,, ॥

इति । इयं च परीक्षा पुरुषपरीक्षापूर्विकैवोपपद्यते,यतः केचित् "पुरुष एवेदं सर्वमतः किमीश्वरेणे,,त्याहु,रन्ये तु प्रतिक्षणं स्वरसत एवार्थानामुत्पत्तिविनाशादधिष्ठातृशून्यत्वम्, परे तु "यावज्जीवं सुखं जीवे,,दिति,"कर्माद्यधिष्ठेयाभावो यतस्तत्, किमीश्वरेणे,,त्याचक्षते, इति पुरुषपरीक्षया विना तत्परीक्षा नोपपद्यत एवे,ति प्रथमं सैवोपक्रम्यते ।

(२) ज्ञाता कर्ता च बोधेन बुद्ध्वा बोध्यं प्रवर्तते ।
प्रवृत्तिफलभोक्ता च यः पुमानुच्यतेऽत्र सः ॥

ज्ञाता ज्ञानशक्तियुक्तो, न तु सांख्यभेदानामिव, नैयायिकवैशेषिकाणामिव वा, नित्यानुमेयः, सर्वदार्थप्रकाशकत्वेनास्य स्वतोऽवभासनात् स्वत एव स्वानुमेयत्वानुपपत्तेश्चेति वक्ष्यामः । कर्ता क्रियाशक्तियुक्त,स्तच्छक्त्यैव शरीरादौ स्पन्दाद्यनु-

---

१ अभ्युगतमित्यर्थः, इति ।

भूतेः, न तु सांख्यानामिवाकर्ता, स्वानुभवविरोधात्, नच शक्तियोग एव परिणामितात्मनश्चिच्छक्तेरप्यभावतो नैरात्म्यप्रसङ्गात्, अपितु स्पन्दो रूपान्तरापत्तिर्वा । सा चास्य तत्कर्तृत्वादेव न संभवतीति चिच्छक्त्येव क्रियाशक्त्यापि योगस्य न विरोध इति वक्ष्यामः । "चे,,ति समुच्चितमेतदात्मनो रूपं, न प्रत्येकम् । अपिच बोधेनाध्यवसायात्मना बुद्धिरूपेण प्रत्यक्षेणैव "बोध्यं बुद्धा,, निश्चित्य, प्रवर्तते, न तु जैमिनीयादीनामिव, नित्यानुमेयेनैव, तथैवानुभवादिति वक्ष्यामः । "बोध्यं,, च व्यतिरिक्तं वस्त्वेव बुद्धा, न तु शून्यवादिनामिव ज्ञानं, वेदान्तभेदानामिव, वाऽवस्त्वेव, तस्य नीरूपाख्यत्वेन सर्वशक्तिविरहलक्षणत्वाद्बोध्यस्वभावत्वायोगः । तद्योगे वा न तथात्वमिति । किंच "बोध्यं बुद्धे,,ति न बोध्यधर्मस्तद्बोधो, जैमिनीयभेदानामिव, तस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वबोद्धृबोध्यताप्रसङ्गात्, अपितु बोद्धृस्वभाव एव स्वप्रकाशात्मेति दर्शयति । "प्रवर्तत,, इत्येवंविधामागमपूर्वं कार्यकरणादिक्रियां दृष्टफलामदृष्टफलां च कर्तुमारभते । तदकर्तृत्वपक्षे तु, प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात्, तत्प्रेरणया विना, विवशस्योन्मादादिनेव, कार्यकारणानि स्वत एवास्य यत्र तत्र प्रवर्तेरन्, इत्यनुभवसिद्धस्वात्मकर्तृकत्वविरोध इति सर्वमग्रे व्यक्तीभविष्यति । अपिच "प्रवृत्तिफलभोक्ता चे,,त्यक्षणिकः, क्षणिकत्वे ह्यन्य एव दानादिक्रियानुष्ठाता,न्यश्च तत्फलभोक्तेति, सर्वदैकरूपस्थिरग्राहकस्वसंवेदनात्मना सर्वव्यवहारहेतुभूतेनानुभवेन विरोध इति वक्ष्यामः । एवं विशेषणविशिष्टतया, प्रत्यात्मं, स्वसंवेदनसिद्धो यः पुरुषः सोऽत्रास्मिन् दर्शने सर्वान्यविप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञार्थः ॥

तत्रास्य तावत् प्रत्यक्षाविरोधमाह ।

(३) कर्त्रादिना चतुष्केण व्यवहारः समाप्यते ॥

सर्वेण हि वादिनानुभवसिद्धत्वेनानादिप्ररूढो लोकव्यवहारोऽनुसर्तव्यः । स च सर्वो लवनपचनाद्यात्मकः । "कर्त्रादिना चतुष्केणे,,त्युपलक्षणं,क्रियानिबन्धनेन कारकभेदेन यथासंभवं क्वचिदेकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा षट्पर्यन्तैर्निष्पाद्यमानो दृश्यते । क्रियया हि विना,कर्तृकरणादयोऽर्था एव न तु कारकवैचित्र्यमासादयन्ति, सा च न तैर्विनेति ॥

"अथ किमनेन क्रियाकारकविशेषवादेन,सामग्रीलक्षणा हि बीजादयोऽर्थास्तत्तदवस्थायुक्ता एव विशिष्टमङ्कुरादिकार्यं, प्रागभावमात्रेण कारणतया करिष्यन्ती,,ति कारणैकान्तवादिनो जैनाः । तदयुक्तं, यतः ।

(४) व्यवस्थापयितुं शक्यो नायमेकान्तवादिभिः ॥

एवं हि, हन्तृवध्ययोर्दातृयाचकयोर्वा, प्रागभावमात्रेणैकस्मिन् वधलक्षणे, दानादिके वा कार्ये, कारणत्वमविशिष्टमिति समानफलत्वं भवतां प्रसज्येत । न, "स्वरूपभेदेन तस्या एव सामग्र्या, आन्तरविशेषकृतत्वा,,दिति चे,न्न किंचिदेतत्, उभयोरपि दुष्कृतत्वात् कारणत्वाच्च । "हन्तुरिव वध्यस्याप्यसौ वधः पर एवं, स्वपरसंतानभेदापेक्षतयैतदुक्त,,मिति चेत् । अस्तु,उपयोगभेदस्तु नास्त्येव, "स्वपरसंतानभेदात्, सोऽपि कथंचिदस्ती,,ति चेत्, तर्ह्ययमेव कर्तृकर्मादिभेदात्मकः क्रियाकारकविशेषवादिभिर्न * व्यवस्थापयितुं शक्य इति तद्व्यवस्थापनाय, कारकवादोऽभ्युपगन्तव्य इत्यबाधः प्रतिज्ञार्थस्य । एतच्च दानादावप्यनुसंधेयम् ॥

ननु परमार्थतः सर्व एवायं भेदाश्रयो व्यवहारोऽसत्य एवै,कस्यानन्दात्मनो ब्रह्मणः सत्यत्वात्, तदुक्तं "नायं हन्ति न हन्यते,, इति । एतदप्ययुक्तम्, तथाहि,

(५) सर्वैकत्वप्रसिद्धौ तु प्रमाणं नास्ति किंचन ।

प्रत्यक्षानुमानयोरक्षलिङ्गाश्रयत्वेन, भेदविषयत्वतः प्रत्युत तद्बाधकत्वात् । "सत्तामात्रविषयत्वात् तयोरत्राबाधकत्व,,मिति चेत्, तर्हि प्रत्यक्षादिभेदासिद्धेः प्रमाणाभावः । अस्तु परमार्थेनाद्वयस्यैव शक्यत्वा,, दिति चेन्न, प्रमाणाभावेन तस्यैवासिद्धेरिति वक्ष्यामः ॥

अथात्र प्रमाणम् ।

(६) आम्नायश्चेत् ।

तथा च श्रूयते ।

"एकं ब्रह्म परं सत्यं नेह नानास्ति किंचन ।
इदं फेनो न किंचिद्वा बुद्बुदो वा न किंचन,, ॥

इति । "कार्येऽर्थ इव च सिद्धेऽप्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यं मोपनिषद्भागस्य कर्मकाण्डवाक्यैकवाक्यतयार्थवादत्व,मपितु प्रमाणत्वमेवात्रे,,ति चेत् ॥

(७) न, येनासौ वासनासंप्रकाशकः ॥

असावाम्नायस्तावच्च सत्यभूतब्रह्माद्वैतप्रतिपादकत्वेन प्रमाणं, तस्य सर्वपरिकल्पनातीतरूपत्वतस्तदविषयत्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वे त्वागमस्यापि सत्यत्वाद,सतोऽतद्विषयत्वेनाप्रमाणत्वात् सत्याद्वैतसिद्धिः । द्वैतनिबन्धनत्वात् प्रमाणप्रमेयभावस्येति । यदि परमस्याः सकलभेदरूपायाः प्रतिपत्तेरविद्यावासनात्वप्रकाशकत्वेन प्रमाण,मभ्युपगन्तव्यः, † पारम्पर्येण त्वद्वैतात्मनि, यदाहुः, "नेति नेत्यात्मगति,,रिति, ततश्चावस्तुविषयत्वादस्यैव, वन्ध्यासुतो यातीत्यादिवाक्यजातस्येव, प्रामाण्याभावात् पुनरप्यद्वैतासिद्धिरेव ॥

---

* क्रियाकारकविशेषवादो दृष्टादृष्टफलहेतुभूतो व्यवहारसिद्धकारणैकान्तवादिभिर्न इति पाठान्तरम् ।

†—मभ्युपगन्तव्यम् इति पाठान्तरम् ।

"यद्येवं भेदस्य सत्यत्वात् प्रतिशरीरमिव प्रत्यर्थं प्रतिक्षणं च बाह्यस्यार्थस्यानहंकारास्पदस्याहंकारास्पदं प्रतिक्षणं विज्ञानं भिन्नमेव ग्राहकमनुभवसिद्धमस्तु, नान्यः कश्चिदात्मा नामे,,ति वैभाषिकाः, तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः। अनुपलभ्यस्वरूपस्य च सत्ता दुःसाधैव, सत्यम्। अत एवे"न्द्रियादिरिव कार्यादात्मापीच्छात्मकादनुमीयत,, इति नैयायिकाः। तदयुक्तम्। कार्याद्धि कारणमात्रं सदृशमेवानुमीयते, अतश्च पूर्वं विज्ञानमेव पूर्वतरज्ञानजसंस्कारसहायमुभयत्रादिसिद्धं नीलपीतादिज्ञानानामिवास्याः कारणमस्तीति कुतो विसदृशतरादृष्टहेत्वन्तरसिद्धिः, तदुक्तं,

> "यस्मिन् सति भवत्येव यत् ततोऽन्यस्य कल्पने।
> तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः,, ॥

इति। न,नीलादिज्ञानानामिवास्याः कार्यत्वासिद्धेः। इच्छा हि पूर्वानुभूतसुखसाधनत्वाद्यनुसंधानसामर्थ्यसिद्धतत्समानकर्तृज्ञानसहभाविनीति ज्ञात्रन्तरेभ्य इव शरीरविज्ञानान्तरादिभ्योऽपि कार्यत्वेन व्यावर्तमाना विशिष्टं ज्ञातारं स्थिरमनुमापयतीत्यात्मसिद्धिः। "नहि य एवाहं द्रष्टा स पूर्वेष्टेत्येतदन्यत्रोपपद्यते यतः,, न, असिद्धत्वात्,नहि तत्समानकर्तृज्ञानसहभावित्वमस्याः सिद्धं,तत्सिद्धत्वे हि ज्ञानविषयत्वात् प्रत्यक्ष एवात्मोक्तः स्यादिति नित्यानुमेयत्वाभ्युपगमविरोधः। "नन्वत एव तदपि सर्वात्मनां सुखसाधनत्वाद्यनुसंधानसामर्थ्यतः साध्यत,, इत्युक्तं। किमिदं सामर्थ्यं येन तस्य सिद्धिः। "अन्यथानुपपत्तिरेव,,सा कस्य,न तावदिच्छायाः, अनुसंधानज्ञानत एवास्याः समुत्पादात्। "अथ तस्यैवानुपपत्तिरिति,, न, तस्यापि पूर्वानुभवसंस्कारत एव भवद्भिरप्युत्पादाभ्युपगमात्,तर्हि "स एव संस्कारो नित्येन धर्मिणा विना नोपपद्यते इति ततस्तत्सिद्धिः,,न,अनित्यानामेवोत्पन्नबीजानां लाक्षादिसंस्कार,स्तत्पुष्पारुणिमादिना, सिद्ध इति विज्ञानसंततावेव क्रमवत्यां स सिध्यति नान्यत्रात्यन्तासिद्धे इति न विद्मः। प्रयोगाडम्बरव्यतिरेकेण कस्यासिद्धि,र्येन तदपि हेतुविशेषणभूतं ज्ञानं साध्यते। एतेन वैशेषिकोक्तमपि प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकारैः स्मृत्यादिभिरात्मानुमानं प्रत्युक्तं, तथाहि "तिर्यग्गतिस्वभावस्य वायोरूर्ध्वाधःप्रेरणं नोपपद्यते। भस्त्राध्मातेव कश्चित् कल्प्यः। एवं निमेषोन्मेषादीनां देहावयवाश्रितानामपि यन्त्रपुरुषवत् प्रयत्नयुक्तोऽधिष्ठाता जीवनस्यापि, धर्माधर्मकार्यतया, तद्गुणाश्रयभूतो मनसोऽप्यचैतन्याद्रथादेरिव, प्रयत्नवान् प्रेरको, दाडिमाद्यम्लतररसफलदर्शनेन, दन्तोदकात्मकरसनेन्द्रियविकारस्यानेकगवाक्षवत्, सर्वेन्द्रियार्थानुसंधाता कश्चित् कल्प्यः। तच्च विज्ञानमेव प्रवाहात्मकं संस्कारादिवशतः पूर्वोक्ताशेषार्थक्रियानिर्वर्तकमुभयवादसिद्धमस्तीति कुतोऽन्यः सिद्ध्यति,,। "यदपीच्छादीनामचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाद्रसादिवद् गुणत्वे सत्ययावद्द्रव्यभावित्वाच्छरीरादिविशेषगुणत्वप्रतिषेधेन परिशेषादात्मनो गुणिनोऽनुमानं,, तदपि दृष्टान्तासिद्धेर्व्याप्त्यभावादनैकान्तिकम्। नहि रसादीनां गुणत्वमस्माकं सांख्यानामपि वा प्रसिद्धं, रूपरसादिसमुदायव्यतिरेकेणान्यस्य कस्य चिदाम्रफलादेर्धर्मिणोऽनुपलम्भात्, अत एवाम्रस्य रस इति भेदव्यपदेशः, समुदायैकदेशत्वख्यापनाय, वनस्य धव ःशोभत इतिव,दुपपद्यत एव। "कस्य तर्हीयमिच्छा,, दृष्यमाणस्य कर्मणो ग्रासादेरेव। अथ "हेतोः कस्येत्युच्यते,, यतोऽनन्तरं दृश्यते तस्य विशिष्टस्यैव ज्ञानस्य पूर्वतरज्ञानजसंस्कारपरिपाकात्मनः। "कथं तर्हि देवदत्तस्येच्छेत्यादिकोऽत्र कर्तृत्वव्यवहारः,,लौकिकः, कुतर्कदर्शनाभ्याससमूलोपहत एव, वितस्तायाः प्रवाह इतिवच्चाविशिष्टज्ञानप्रवाहसंबन्धिताप्रदर्शनार्थो युक्त एव। आत्मवादिनामपि वा देवदत्तस्य स्वात्मैवात्र प्रमाणमिति कथमसौ व्यवहारः प्रमाणेनानुपपद्यमानः, "कल्पित एवे,,ति चेत्, कृतं व्यवहारेण। प्रमाणमेव हि सत्येतरत्वव्यवस्थापनायानुसरणीयम्। तच्चेतरत्रापि समानमिति ज्ञानमेव विशिष्टमिच्छा। न तु गुणः कस्य चित्। यदपि सांख्यैः "संहतानां पारार्थ्यं शयनादीनामिव कार्यकारणानां परसिद्धावनुमान,, मुपन्यस्तं, तदपि, उभयवादिसिद्धं विज्ञानमेव साधयतीति सिद्धसाधनम्। "विज्ञानस्यानित्यत्वात् क्रमेण संहतत्वमिति ततोऽप्यन्योऽसंहतः परोऽनुमेयः,, सत्यम्, यदि तथाभूतेन व्याप्तिः सिद्धा भवेत्, संहतानां हि दृष्टान्ते संहतशरीरादिविषयमेव पारार्थ्यं सिद्ध,मिति ज्ञानमेव तथाभूतं सिध्यति,अन्तेऽप्यनवस्थापरिहारार्थं कस्यचित् तथा भूतस्यैवाभ्युपगमाच्चान्योऽतथाभूतः। नहि यद् दृष्टान्तापरिदृष्टमसिद्धव्याप्तिकं वस्तु, तद्धेतुः स्वशक्त्यैव साधयितुं शक्नोति। ज्ञापकोऽयं न कारको यतः। नच "ज्ञानमस्माकमसिद्ध,,मिति वाच्यम्। अर्थप्रकाशो ह्ययं सकललोकप्रसिद्धोऽनुभूयत एव। "नचासावर्थधर्मो,,ऽर्थवैलक्षण्येनाध्यात्ममनुभवाद्,अर्थस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वप्रत्यक्षताप्रसङ्गाच्च,नापि पुंस्वभाव,स्तस्यासिद्धेः,सिद्धौ चाप्रकाशात्मनो व्यतिरेकाभावात्,तस्याप्यप्रकाशरूपत्वमित्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः। तदुक्तम्

> "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति,,।

इति। प्रदीपवत् स्वपरप्रकाशैकस्वभावत्वेन विशिष्टार्थप्रकाशकं विज्ञानमनुभवसिद्धं नापह्नोतुं शक्यमिति, तदिदमुक्तं,

> "ज्ञानार्थौ सहभावरूपतुलया जातौ विभाषा मत,,।

इत्यात्मना भोक्त्रादिरूपेणान्येन शून्याः स्कन्धा,, इत्यात्मशून्यवादिनः। अत्राचार्य आह।

(८) नाभावः शक्यते वक्तुं प्रत्यये सर्वसाक्षिणि ।
शून्यता तेन सर्वेषां भावानां बोधबाधिता ॥

यद्येवं सर्वार्थसाक्षात्करणप्रवृत्ते ज्ञानात्मनि ग्राहकस्वरूपे प्रत्यक्षसिद्धे सत्यभावो नात्मनः शक्यः प्रतिपादयितु,मनुभवसिद्धत्वात्, भोक्तृत्वं हि ज्ञातृत्वमुच्यते, तदेव च पारमार्थिकमात्मनो रूपं तच्च भवद्भिरप्यनुभवसिद्धमित्युक्तम् । अतः किमन्यत् साध्यमिति । "ननु च प्रत्यर्थं प्रतिक्षणं च भिन्नमेवेदं ग्राहकरूपं विज्ञानमस्माभिः प्रतिपादितं, न त्वात्माभिधानः कश्चित् सर्वार्थसाक्षिभूतोऽर्थः, यदि च तदेवासावित्युच्यते, भवतु नाम भेदः, परं सर्वेण त्वात्मवादिना स्थिररूपोऽसौ दर्शनीय,,इति चेत्, उच्यते, नात्र भवदभ्युपगमोऽङ्गत्वेनास्माभिरुक्तो,नहि प्रतिदर्शनं व्यवस्थापकानां सर्वप्रमातॄणामनुभवभेदः संभवति,तस्य स्वभावसिद्धत्वात्, यदाहुः,

"ज्ञानं प्रत्यभिलापं च सदृशौ बालपण्डितौ,,

इति । तत् स एवायं सकललोकप्रसिद्धः स्वानुभवो निरूप्यतां, "किं प्रत्यर्थं प्रतिक्षणं चापूर्वोऽपूर्वः पूर्वोत्तराभ्यामनुभवाभ्यां भिन्नः क्षणमात्ररूपावभासो ग्राहकः प्रकाशते, उत सर्वदैवाभिन्न,, इति, तत्रायं स्थिररूपः प्रकाशः सर्वदैव ग्राह्योपाधिभेदेऽप्यनासादितस्वात्मभेदः कालत्रयेऽपि तिरस्कृतस्वगतप्रागभावप्रध्वंसाभावो नानाविधप्रमाणाद्यनेकचित्तवृत्त्युदयव्ययसंवेदनेऽप्यकम्पिततत्तद्ग्राहकस्थैर्यवेदनो वृत्त्यन्तरालेष्वप्यविलुप्तज्योतिः सुषुप्त्यादावप्यखण्डितस्वसंवित् सततमेव स्वप्रकाशत्वेन गम्यत्वादात्मपदप्रतिपाद्यः प्रतिपुरुषं स्वसंवेदनसिद्ध इति, किमत्रान्येन साधनेन, तामेव चाभिन्नामनपायिनीं चात्मसंविदमाश्रित्य सर्वैः कालान्तरफलानि कर्माण्यारभ्यन्ते । क्षणिकत्वे तु तस्याः सर्वव्यवहारप्रत्यस्तमयः । सर्वानुभवानां क्षणमात्रवेदनोत्तरकालं ध्वंसतां क्षणान्तरे संभवाभावात् कः प्रवर्तेत, कुत्र किमर्थं वा, यतो नहि क्षणात्मवेदिनः क्षणान्तरेऽपि नाहं ममेति पश्यतः प्रवृत्तिर्घटत इति निरीहं स्वरूपमात्रप्रकाशनिष्ठं हेयोपादेयबुद्धिविकलममिथ्याज्ञानं विचारबोधाद्यनेकज्ञानशून्यं जगदेतद्भवेदिति सर्वानुभवविरोधः, स्थिरग्राहकप्रकाशपूर्वकत्वादेवमादेरिति ।

स्यादेतत् । अस्त्ययमेकरूपस्थिरग्राहकप्रकाशोऽनपह्नवनीय एव, स पुनर्न स्वसंवेद्योऽपितु ग्राहकक्षणप्रवाह एवानुभूयमाने तत्सादृश्यदर्शनभ्रान्तैर्विकल्पैरध्यारोपितोऽम्भःप्रवाहस्यैवैक्यमिति भ्रान्त एव, अत एवास्यात्मग्रहत्वात् सर्वानर्थमूलत्वेनोपशमाय भगवता सुगतेन नैरात्म्यविषयः प्रतिपक्षभावनाख्यो विषयः प्रारब्धः, यदाहुः,

"मिथ्याध्यानोपहानार्थं यत्नोऽसत्यपि भोक्तरि,, ।

इति, तदयुक्तम्, विषयवैलक्षण्येन कर्मतयाध्यात्ममस्य संवेदनात् । यदि ह्ययमारोपितः स्यादारोपकाद्ग्राहकरूपाद्भेदेन विषयवद्भासेत, देवदत्तबोधः स्थिर इतिवत्, नचैवमयमनुभवोऽपितु विषयप्रकाशत्वेनान्तर्ग्राहकस्वभावस्तत्समारोपकाभिमतग्रहीतृरूपत्वेन तदापि स्थिर एव संवेद्यते, तस्यापि हि स्वतः क्षणमात्ररूपत्वेनाप्रतिभासनात् । तत्प्रतिभासित्वे ह्यारोपानुपपत्तेः, आरोपस्य पूर्वापरपरामर्शरूपत्वेन स्थिरबोधनिवर्त्यत्वात् । नच क्षणात्मनोऽपि युगपत् पूर्वापरकालयुक्तदीर्घविषयत्वतः समारोपकत्वं, अयोजनात्मकत्वेनाविकल्पकत्वादलातचक्रादिप्रतिभासवत्, अत एव युगपच्छब्दार्थविषयत्वेऽपि योगिज्ञानमविकल्पकमित्युक्तं, भवद्भिः । "योजितविषयत्व,,दिति चेत्, सर्वेषां क्षणिकत्वेन योजनानुपपत्तेर्न किंचिदेतत्, अत एवानेकस्यापि क्रमभाविनो विकल्पक्षणस्यानारोपकत्व,मित्यारोपासंभवादसंगतस्तव, विकल्पः। नच ग्राहकात्मा ग्राह्यीकर्तुं शक्यते, येन स्वात्मन्यध्यारोपेण स्थैर्यमारोपितमित्युच्यते । स्वात्मन्यविकल्पको विकल्पो यतो,ऽत एवास्याहंप्रत्ययविषयतापि न संभवति, अपितु अहंप्रत्ययप्रकाशरूपतैव, तदापि तेन रूपेण स्थिरतयैव भासनात्, नहि कालत्रयेऽपि ग्राहकात्मनो ध्वंसः संवेद्यत इति युक्तं । यस्य हि प्रागभावः, स उत्पन्न उच्यते, यस्य तु प्रध्वंसः स नष्टः । यस्य पूर्वोत्तरयोः कोट्योर्नास्त्यभावसंवित्, प्रतिक्षणं स समुत्पन्नो निरुद्धो वे,ति न शक्यते वक्तुं । नचास्वसंवेद्यः संविद्धर्मो भवतीति वक्ष्यामः । तत् स्थूलसूक्ष्मयोरिव स्थिरक्षणिकयोः परस्पररूपत्वा,द्यथा विद्युदादौ क्षणिकत्वं प्रमाणसिद्धं सद,क्षणिकत्व व्यावर्तयति, एवं ग्राहकात्मन्यध्यारोपासंभवात् स्थैर्यमवभासमानमसंशयं क्षणिकत्वं व्यावर्तयतीति युक्तं, नच स्वसंवेदनस्य तथात्वे बाधः संभवति,बाधकाभिमतस्यापि तेनैव स्थिरात्मना संवेदनात्, अन्यथा बाधकत्वायोगाद् भ्रान्त्यभावाच्च । भ्रान्तमपि हि विज्ञानं सर्वमालम्बने भ्रान्तं,न स्वात्मनीति दर्शयिष्यामः । नच प्रमाणसिद्धस्य बाधकमन्तरेणान्यथाभ्युपगमो मतिमावर्जयति विपश्चिताम् । "स्थिरस्यार्थक्रियानुपपत्तिरेव बाधक,,मिति चेन्न,तत्रैव तस्याः समुत्पत्तेरिति वक्ष्यामः । तदेवं सर्वदैकरूपस्थिरग्राहकप्रकाशात्मानारोपित एव, सर्वार्थसाक्षितया, येन प्रतिपुरुषं स्वसंवेदनसिद्धः, तेन, कारणात्मशून्याः स्कन्धा इति पक्षः प्रत्यक्षनिराकृत एव । तदियता प्रतिज्ञासूत्रान्तं ज्ञातेति पदं व्याख्यातं । यद्येवं ग्राहकात्मनः सर्वान् प्रत्यविशेषान्नीलस्येयं संवि,न्न पीतस्ये,ति प्रत्यर्थं संविद्भेदासिद्धिः, नहि द्वावुपलम्भौ स्तः, एकोऽर्थस्यापरश्चात्मनः, आत्मोपलम्भात्मके च विषयोपलम्भे सत्यात्मनोऽविशेषात् तस्याप्यविशेषः ततश्चार्थविशेषस्याप्यसिद्धेरनुभवविरोधः ।

"नन्वर्थवत् तत्प्रकाशाभिन्नैव संवित् संवेद्यते,, यद्येवमात्मान्तरासंवेदनान्नैरात्म्यमेव, यदुक्तं,

"नित्यं प्रमाणं नैवास्ति वस्तुभेदव्यवस्थितेः,, ।

इति । "नन्वात्मापि संवेद्यत एव,, तदयुक्तं, एकमेवेदं संविद्रूपं हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्तं पश्यामो यतः, तच्चेत् संवित्,कोऽन्य आत्मा,अथात्मैवासौ,कान्या संवित्तिः, नहि प्रतिदर्शनं संविद्रूपमन्यथेति युज्यते वक्तुं,येन जैमिनीयानामेतदुभयरूपमित्युच्यते, तस्य नीलपीतादिवद्वस्तुशक्त्यैव सिद्धेः, प्रतिपुरुषमन्यथात्वायोगात् । सत्यम्, एकमेवेदं संविद्रूपम्,अस्य तु नीलमहं वेद्मीति परामर्शप्रत्ययबलादर्थवदात्मापि संवेद्य इति ब्रूमः, अत एव "प्रत्ययान्तर्गतत्वेनाहमंशपरामर्शात् सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमेवात्मसिद्धौ प्रमाणमिति,, प्राभाकराः । "यद्येवं पलाशानां वनं माषाणां राशिरित्यादिप्रत्ययबलात् पलाशमाषादिव्यतिरिक्तस्यापि वनराश्यादेरर्थान्तरस्याध्यक्षतः संवेद्यत्वतः सत्त्वप्रसङ्गः,, न,"तद्व्यतिरिक्तान्यस्य तेनासंवेदनान्मिथ्यैष परामर्श" इति चेत्, तर्ह्यत्रानैकान्तिकत्वात् कृतं परामर्शेन, संवेद्यतैव निरूप्यतां,किमर्थवदात्मनो[illegible],अथ वनादिवत् कल्पितैवेति,नचार्थतद्ग्राहकसंविद्विशेषव्यतिरेकेणान्यः कश्चिदात्माभिधानः संवेद्यत इति कल्पितैव सा, संवेद्यत्वे च नात्मा, संविद्विषयत्वाद् घटादिवत् । "प्रमातृतयैव संवेदनाददोष" इति चेन्न, इतरेतरविरोधात् । प्रकाशकत्वं हि प्रमातृत्वं न प्रकाश्यता, प्रकाश्यत्वे च प्रकाशकतानुपपत्तिः, तत्प्रकाशकस्यैवात्मत्वात् । "अस्तु परमार्थतस्तस्य संविल्लक्षणात् फलादरूपान्तरत्वा" दिति चेत्, तर्हि प्रतिकर्म तस्य[illegible]भेदान्नैरात्म्यं, भेदे चार्थभेदासिद्धिरित्युक्तम् । एतेन "प्रत्यर्थमात्मनो विशेषा भावेऽपि तत्समवेतं ज्ञानं भिन्नमेव प्रकाशकमुत्पद्यते, ततो न विरोध" इति नैयायिकवैशेषिकपक्षः प्रतिक्षिप्तः । ज्ञानस्य तस्मादभेदे प्रत्यर्थं भेदान्नैरात्म्यमेव,भेदे तु प्रकाशकत्वाज्ज्ञानमेवास्तु, किमन्तर्गडुनान्येन, किं कुर्मः, तथाप्यनुमानात् सिध्यत्येव, न, उक्तत्वात् । "नन्वात्मा स्वयमपरोक्षतया ग्रहीतृत्वेनायं प्रत्यर्थमलब्धभेदः प्रस्फुरत्येव, तद्बलात् त्वर्थप्रकटताख्यो धर्मः प्रत्यर्थं भिन्न एवोत्पद्यते, ततोऽर्थभेदसिद्धेरदोष,, इति कौमारिलाः । तदप्ययुक्तम्, अर्थस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वात्मप्रकटता स्यादिति सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गः । "न,विशिष्टात्मजन्यत्वात् प्राप्यकर्मवदस्ये,,ति चेत्, तदयुक्तं, तदप्रकाशे तस्याप्यसिद्धेः, प्रकाशे तु ग्रामप्राप्तिवदुभयनिष्ठतेति संवित्पक्ष एव,स च निराकृतः । नार्थधर्मत्वेऽपि स्वत्वतत्त्वादिवदुलूकादिपरिहारेणालोकजनितार्थप्रकटतादिवद्वा,विशिष्टात्मसंबन्ध्यसौ धर्मस्तत्र भविष्यति, ततो नातिप्रसङ्ग इत्युक्तमत्र । अपिच असावप्यर्थस्य प्रकाशात्मको वा स्यात्, प्रकाशविषयरूपो वा, पूर्वस्मिन् कल्पेऽर्थः स्वत एव तदा प्रकाशेतेत्यात्मनः प्राग्वदप्रकाशनादसिद्ध एव स्यात् । "नन्वधुना प्रकाशमानोऽर्थः कथमसिद्धः,, । सत्यम्, आत्मान्तरवत् स्वत इत्यात्मान्तरस्यासिद्ध एव, न तु तद्बलात् प्रकाशत इति, किमतः, तस्य तु न प्रकाशत इति सर्वदा परोक्ष एव । अथ द्वितीयः पक्षः । "तत्र त्वर्थस्य कः प्रकाश,, इति वाच्यं, "नन्वात्मप्रकाश एव,, सत्यं, तस्य त्वविशेषात्, अतो विशेषव्यवस्था नोपपद्यत इति । अत्रैष दोषः स्थित एव ।

"नन्वर्थाहिताकारविशेषसंवेदनादात्मनोऽर्थविशेषव्यवस्थापकत्वम्,, अतो नैष दोष इति पञ्चाङ्गाधिकरणाः, यदाहुः,

"तद्ग्राह्यप्रतिबिम्बस्य ग्रहणं भोग आत्मनः,, ।

इति । प्रोक्तं च सौत्रान्तिकैरपि,

"अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वार्थरूपतां ।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता,, ॥

इति । अत्रापि किमात्मप्रकाशादर्थप्रतिबिम्बप्रकाशोऽन्य,-स्तदात्मक एव वा, अन्यत्वेऽर्थवत् प्रोक्त एव दोषः, अनन्यत्वे तु ग्राह्यग्राहकभेदस्य परमार्थतोऽसंभवेन स्वप्नादिप्रत्ययवत् कल्पितत्वात्, ततोऽर्थस्याव्यवस्थितेः,कादाचित्कप्रत्ययानुपपत्तेः । स्वप्नादाविव वासनाद्युपपत्तेरर्थानुमितौ व्यभिचारादर्थशून्यत्वेनापि क्रमेणानेकाकारप्रकाशान्यथानुपपत्त्या नैरात्म्यमेव, यदुक्तम्,

"अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः* ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते,, ॥

अत्राप्याचार्य आह ।

(६) अर्थस्यापि नचाभावो यतोऽयमनुभूयते ।

न केवलमात्मशून्यतापक्षः प्रत्यक्षनिराकृतो,यावदर्थशून्यतापक्षोऽपि,इत्यपिशब्दार्थः, तदाह, यतोऽयमर्थोऽनुभूयतेऽनुभवेन बहिर्देशसंबन्धितया प्रकाशत इति, ग्राह्यग्राहकद्वयप्रकाशोऽनुभवसिद्ध इत्यर्थः । नहि प्रकाश एव प्रकाशकात्मा । तस्य तत्प्रकाशकत्वेन प्रत्यग्रूपतया ततो भेदेनावभासनादित्युक्तम् । आत्मपरभावानुपपत्तेः सर्वव्यवहाराभावश्च । "सत्यम्, परमार्थतोऽसत्य एवायं ग्राह्यग्राहकव्यवहारो वैकल्पिक,, इति चेत्, कुत एतत्, "पूर्वोक्ताद्बाधकात् प्रमाणा,,दिति चेन्न, तस्याप्येवमसिद्धेः, द्वैतनिबन्धनत्वाद् बाध्यबाधकभावस्य । "तदपि परमार्थतः स्वात्मविषयमेव ततोऽर्थाद्भेदव्यवच्छेदक,,-मिति चेत्, सत्यं, यदि तथानुभूयेत,भिन्नविषयमेव त्वनुभूयते । "अभेदे वा प्रामाण्याभावो,विकल्पादिज्ञानानामपि, बाह्यासंभवेन स्वात्मविषयत्वात्,, सत्यम्, नीलमहं वेद्मीति द्वयप्रतिभासात् तु तेषामप्रमाणता । "तर्हि प्रतिभासमानत्वाद्

*—सन्निदर्शनैः, इति पाठान्तरम्

द्वयमद्वयवत् सत्यमेव, असत्यत्वे हि प्रतिभासानुपपत्ति,रसतो भासनायोगात्, नाज्ञानात्मनोऽवभासनमुपपद्यत, इति हि भवतां कृतान्तः,, । सत्यम्, स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन् प्रवृत्तेः । "तस्याप्रामाण्य,,मिति चेत्, अस्त्व,र्थे एवैतत्, स्वप्रतिभासे त्वस्य ग्राह्यात्मनि ग्राहकात्मवत् प्रकाशरूपतया प्रमाणरूपतैवेत्यद्वैतानुपपत्तिः न, "तस्याप्यद्वयविषयत्वात् परमार्थत,, इति चेत्, तर्हि निर्विकल्पादविशेष इति विकल्पाभावात् संसाराभावः, सर्वो विकल्पः संसार इत्यभ्युपगमात् । न,"स्वात्मन्यप्यद्वये द्वयाध्यवसायेन प्रवृत्तेर्विकल्पते,,ति चेन्न, स्वात्मन्यस्याविकल्पत्वाद्, विकल्पत्वेऽपि द्वयस्याध्यवसेयत्वाज्ज्ञानरूपतैवेति कथमसत्यता । "ततोऽर्थक्रियानवाप्ते,,रिति चेत्, दुःशिक्षितमेतद्बाह्यार्थवादिभ्यः, विज्ञप्तिमात्रसत्यत्वे त्ववबोधव्यतिरेकेण काऽन्यार्थक्रियेति स्वप्नद्विचन्द्रादीनामपि नासत्यता, नहि प्रतिभातमप्रतिभातं भवतीति न्यायात्, "अवबोधान्तरजनन,,मिति चेत्, तदपि तेषामस्तीति नासत्यता । "वासनास्थैर्यानुबन्धेन प्राबन्धिकी स्थिति,,रिति चेत्,तर्ह्यनादिवासनानुबन्धित्वाद्विकल्पज्ञानप्रतिभासात्मनः प्रबन्धप्रवृत्तस्य द्वयस्यैव सत्यता, न युष्मत्परिकल्पिताद्वयस्येति न विरुद्धत्वं, "ननु पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वेनासंनिहितार्थभेदावभासाद् विकल्पानामसत्यार्थते,,ति चेत्, यद्यसंनिहितोऽसत्त्वात् कथं भासेत, भासते चेदद्वयवत् सत्य एव । बोधात्मकत्वमेव भवतां सत्त्वं, यतो न बाह्यार्थवादिनामिव, ततोऽन्यदर्थक्रियाक्षमत्वमित्येवंप्रकारमत्रोच्यमानमसाधनं, बाह्यार्थवादिनामेवास्य साधनत्वात् । "ग्राह्यग्राहकयोः परनिष्ठत्वात् स्वरूपानवस्थितेरसत्यत्व,,मिति चेत्, कार्यकारणयोर्वा कथं सत्यत्वं । "तयोरपि ने,,ति चेत्, तर्हि भावनाभ्यासादिहेत्वभावादद्वयविज्ञप्तिसंततेरपि देशकालप्रकृतिनियमायोग इति सर्वमसमञ्जसम् । अथ "परापेक्षाव्यवहार्यस्य विशिष्टस्यैव रूपस्य तयोरवस्थानाददोष,, इति, तदितरत्रापि समानमिति नासत्यता । "बाह्यार्थवादिभिरसत्यार्थत्वेन विकल्पस्याभ्युपगमा,,दिति चेद्, व्यभिचारी हेतुः, तदभ्युपगमस्य भवद्भिर्बाधितत्वात्, अत्र बाधनेऽपि तत एवाद्वैतासिद्धि,र्द्वयस्यैव तत्र प्रतिभासनात् । "द्वयस्याभिधानमात्रमेवं रूपत्वाद्विकल्पस्य, न तु प्रतिभासो,येन सत्यताप्रसङ्ग,, इत्यभिनवशाक्याः, तदयुक्तम्, मनोराज्याद्यवस्थासु ज्वलद्भास्वरादेर्विकल्पाकारस्याग्न्यादिविकल्पेष्वनुभवात् । नचानुभवमपहृत्य व्यवस्था, व्यवस्थात्वमासादयतीत्युक्तम् । "ग्राह्याकारोऽवभासोऽसा,,विति चेत्, न, तस्य विकल्पाकाराभेदात्, भेदे वा गच्छतस्तृणादिज्ञाताकाराणामिव विज्ञानाव्यतिरेकेण स्वसंवेद्यतया व्यवसायविषयत्वाभावात्, यदाहुः,

"यैर्यन्निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम्,, ।

इति । "ननु विकल्प्याकारस्यात्मत्वेनासत्यतया बाह्यत्वेन च व्यस्थानुपपत्तेरसंभव,, इति चेत्,यद्येवं व्यवस्थानुपपत्तिरेवास्तु,नाऽसंभवोऽनुभूयमानत्वात्,भवेद्वा काचिद् व्यवस्थेति तद्रूपतयैव,यदुक्तं,जरत्सौगतैः,

"न विकल्पानुविद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता,, ।

इति ।

"विकल्पो वस्तुनिर्भासाद्विसंवादादुपप्लवः ।

प्रत्यक्षाभः,, इति च ।

ततो विकल्प्यस्यापि प्रतिभासनात्,प्रतिभासमानतयैव सत्त्वाद् द्वयमेव सत्यमित्यद्वैतासिद्धिः,"तर्हि निर्विकल्पके तत् सेत्स्यति,,न,तस्यापि तथैवोपलम्भादित्युक्तम्,यदाहुः,शब्दकणिकादौ विततमतयः, ।

"अन्तस्तत्त्वबहिस्तत्त्वरूपं युगलकं तु तत् ।

प्रतिपत्ता भवेत् किंचित् किंचित् कश्चित् तु वस्तुतः,, ॥

इति । ततश्चा"विभागोऽपि बुद्ध्यात्मे,,त्येतदप्ययुक्तमेव, नन्वेवमपि ग्राह्यग्राहकात्मना द्वयरूपं विज्ञानमेव सिध्यति, न ग्राह्यस्यार्थता, यदाह,

"नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते,, ॥

इति । न,ज्ञानवैलक्षण्येनार्थतया विशिष्टार्थक्रियासाधनत्वेनार्थ्यमानतया च, तस्य प्रतिभासनात्,तत्प्राप्तावेव चार्थक्रियासिद्धेः,तदप्राप्तौ त्वयथार्थत्वं शुक्तिकारजतादिज्ञानानामिति कथमस्य नार्थता, तदनभ्युपगमे तु दानादेर्हिंसात्मनश्च धर्माधर्मात्मनः कर्मणोऽसिद्धेर्लोकायत एवोपास्यो भवताम् । "ज्ञानाकारविषयत्वादेवमादेरदोष,,इति चेत्, तर्हि मनोराज्यादौ बहुतराण्यर्थाहरणदानादीनि शुभानि शत्रुवधादीनि च हिंसात्मकानि कर्माणि सिद्धानि स्युरिति । को हि नाम बहुतरक्लेशसाध्येषु सेवाकृष्यादिषु गजतुरगशस्त्रादिषु साधनेषु प्रवर्ततेत्यनुभवविरोधः, "तान्यपि विशिष्टज्ञानप्रतिभासात्मकान्येवे,,ति चेत्,न,अर्थाभावेन तद्वैशिष्ट्यासिद्धेर्न किंचिदेतत् । इतः परं परोपकारश्च धर्मो जिनस्याप्येवं न संभवति, परासंवेदनात्, "सर्वज्ञत्वादस्य नैष दोष,, इति चेत्, स्वप्नादाविवास्यापि स्वाकारमात्रसंवेदनात् किंचिज्ज्ञतैवास्मिन् पक्षे न संभवति, कुतः सर्वज्ञता,"न, अधिपतिप्रत्ययत्वेन सर्वस्य वेदना,,दिति चेत्,कोऽयमधिपतिप्रत्ययो नाम, संनिहितमात्रतैव, संनिहितोऽत्रार्थो न वेति, जात्यन्धेनेव कथं तेन गम्यते, नचैतदस्माभिः शक्यमवस्थापयितुं, यदाहुः शाक्यप्रवराः, भगवतां तु सर्वार्थप्रतिपत्तिरपेक्षते, अत्यन्तमिदमुच्यते, सर्वमचिन्त्यं ह्यविदुषां, विदुषां [illegible] आकारद्वारेण वेत्ती,,ति चेत्,

कोऽयं द्वारद्वारिभावः, तस्य स्वाकारमात्रवेदनतः स्वभावविप्रकृष्टेष्विवास्मदादीनामर्थेष्वनुत्पन्नप्रतिपत्तित्वात् । “वस्तुतोऽर्थजन्यत्वात् तत्प्रतिभासस्य, तस्य च यथार्थवेदनादस्ति द्वारद्वारिभाव,,इति चेत्, तर्ह्यस्त्यर्थानुभवः । “न साक्षादपि त्वेवमर्थानुमाने,,ति चेत्, न, तस्यापि ज्ञानत्वात् स्वाकारमात्रवेदनेन तद्विषयत्वानुपपत्तिः । “तर्हि निर्मलत्वात् स्वज्ञानशक्त्यैव सर्वं बाह्यं वस्त्वसौ जानाती,,ति चेत्, यद्येवमनिर्मलत्वादन्येषामसर्वार्थविषया तद्वदेव निराकारा सा भविष्यतीति नार्थाभावः, “अस्तु वैभाषिकमतस्यैव मुख्यत्वा,,दिति चेत्, ततश्च नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्तीति, एतदयुक्तमिति शून्यवादनिरासः ।

“ननु भवतामप्यर्थवेदनस्यात्मवेदनादभेदात्, तस्य च प्रत्यर्थं भेदाभावादर्थानुभवो नोपपद्यत, इति प्रोक्तनये नैष प्रसङ्ग इत्युक्तं,,न, संनिहितार्थप्रकाशकत्वात्, संनिहितार्थप्रकाशकत्वं ह्यात्मनः स्वभावः, प्रदीपादेरिव तथानुभवात् सिद्धः, तथाहि,यो यः संनिहितोऽर्थस्तं तं स्वशक्त्यैव प्रकाशयन्नयमनुभूयत इति,, कुतोऽर्थविशेषासिद्धेरेष प्रसङ्ग इति । “ननु कथमेतदुपपद्यत,,इति, तदयुक्तं, नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, नह्य“ग्निर्दहति नाकाश,,मित्यत्र तथा दर्शनादन्यदुपपत्तिकारणं शक्यं वक्तुम्, अथ कस्तस्य संनिहितेनार्थेनोपकारः कृतः,न कश्चित्, कथं तर्हि तमेव प्रकाशयति, तथा स्वभावत्वादित्युक्तम् । उपकारेऽपि तदस्वभावस्य प्रकाशकत्वादृष्टेः “ननु तदसंनिधौ तर्हि तदप्रकाशनात्मस्वभावोऽस्यास्ती,,ति,न,कुत,-स्तत्स्वरूपाभेदात्, स्वरूपं ह्यस्यार्थप्रकाशात्मकत्वेनाविभिन्नरूपं सर्वदा विकल्पातीतं प्रकाशत इत्युक्तम् । तर्हि कथं न प्रकाशयत्यर्थं, तस्यासंनिधानात्, संनिहितप्रकाशको हि कथमसंनिहितं प्रकाशयेत्, कस्तर्हि नीलप्रकाशात् पीतप्रकाशस्य भेदः, न कश्चिद्,युगपत् प्रकाश इव, तत्र हि तयोर्भेदविशेषाभावात्, तदवयवभेदेनापि भेद इति प्रतिपरमाणुभेदतश्चित्रपटादिप्रतिभासाभावप्रसङ्गः, नच विकल्पघटितं तदिति वाच्यम्, उद्घाटितनेत्रस्य झटित्येव युगपत् तदवभासनात्, तदानीं च विकल्पासंभवादसंवेदनाच्च, यदुक्तम्, “न चेमाः कल्पना अप्रतिसंविदिता एवोदयन्ते व्ययन्ते वा,येन सत्योऽप्यनुपलक्षिताः स्यु,,रिति। विकल्पज्ञानस्याप्येकत्वात् कथमनेकात्मकश्चित्रावभासः । तद्यथा तत्र नीलपीताद्यनेकप्रकाश्यभेदेऽप्यनुभूयमानस्यैकस्य ज्ञानात्मनो न भेदो, नच तदभेदात् तस्य नीलपीतादेरर्थभेदस्यासिद्धि,रेकस्यानेकप्रकाशनशक्तिसिद्धेर्भवद्भिरपीष्टत्वात्,, तथा क्रमप्रकाशेऽप्यनुभवसिद्धस्यैकस्यैव प्रकाशात्मनोऽनेकप्रकाशनशक्तियोगात् क्रमव्यवस्थितानेकप्रकाशकत्वमनुभवसिद्धमेष्टव्यं । नच तदभेदादर्थभेदासिद्धिदोषः, नहि दिक्क्रमावभासात् कालक्रमावभासस्य प्रकाशात्मनि कश्चिद्भेदोऽनुभूयत इति । “ननु दिक्क्रमप्रकाशे प्रकाशात्मनो भेदासंवेदनात् प्रदीपादेर्वर्तिदाहतैलक्षपणप्रकाशस्वज्ञानजननादिवेदकस्यानेककार्यकर्तृत्वेन विरोधाभावा,च्छक्तीनां समुच्चयो न विरोधः, कालक्रमे तु प्रकाशशक्तीनां परस्पराभावरूपत्वेन घटपटादिशक्तीनामिव भेदाद्वस्तुभेदकत्वं, यदाहुः, “शक्तिर्हि भावाभावाभ्यां भिद्यमाना वस्त्वपि भिनत्ति न पुनः कार्यभेदेने,,ति । तदयुक्त,मसिद्धत्वात्, नहि तत्रापि शक्तेर्भावाभावभेदोऽस्ति, सर्वदैकरूपस्यैव प्रकाशात्मनोऽनारोपितरूपस्य संवेदनादित्युक्तम् । नच “कार्याभावाच्छक्तेरभावो, नावश्य कारणानि तद्वन्ति भवन्तीतिन्यायात्,, तदत्रापि वस्तुभेदासिद्धेस्तद्वच्छक्तीनां समुच्चय एव युक्तो, न विरोधः। अपिच परोक्षस्य धर्मिणः कार्यभेदादिन्द्रियादेरिव शक्तिभेदतः स्वरूपभेदेन प्रत्यक्षसिद्धाभेदस्य तस्य हि प्रदीपादेरिवैकस्यानेककार्यकर्तृत्वेन भवद्भिरपीष्टत्वात् प्रत्यक्षसिद्धाभेदश्चात्मेत्युक्तम् । अतो न तस्यापि शक्तिभेदाद्भेदः कल्पयितुं युक्त इति, युगपत् प्रकाश इव न क्रमप्रकाशेऽप्यर्थभेदासिद्धिः । “कथं तर्हि ।

“घटज्ञानमिति ज्ञानं पटज्ञानविलक्षणं ।
घट इत्यपि यज्ज्ञानं विषयोपनिपाति तत्,, ॥

इत्यादिलौकिकज्ञानभेदः,, । न,ग्राहकात्मभेदात्, तस्य सर्वदैकरूपभेदप्रकाशात्मतया संवेदनात्, अपित्वध्यवसायभेदात्, अध्यवसाय एव च ज्ञानं बुद्धिगुणत्वाज्ज्ञानस्य,यदुक्तम्,

“बुद्धिरष्टगुणा स्मृता
लक्ष्यतेऽध्यवसायेन,, ।

इति दर्शयिष्यामः। एवं बुद्धेत्यपि प्रतिज्ञापदं व्याख्यातमिति ॥

॥ परमेश्वरो जयति ॥

आसीत् खलु भोजराजमहीपालसमकालिकसूर्यनामधेयनृपतिकिशोरस्वकीर्तिकदम्बधवलितदिगन्तवृन्दविद्वद्गुणगणविवेकसहृदय,हरिहरपदाभिधेयभूभर्तृसभायामनेकविद्याकुशलः कविकुलावतंसो दाक्षिणात्यभूसुरो दिवाकरसूरिसूनुर्लोलिम्बराजो नाम । अनेन च प्राप्तयौवनदशेनापि निरपत्यस्वज्येष्ठभ्रातृकृतसुतनिर्विशेषलालनेन चिरकालं विद्यामनभ्यस्यता विषयासक्तमनस्कतया विक्षिप्तचित्तेन भोजनसमय एव सदनमुपसर्पता धनार्जनार्थं देशान्तरेषु भ्राम्यतोऽग्रजस्य वियोगभरसंतप्यमानसतत्पत्नीकरापहृतभोजनपात्रेण याहि दुर्विनीत विफलमियत्कालं परिपोषितोऽसीति श्रुतहृदयभेदिदुर्वचसा तथा व्यषादि, यथा विहायाखिलविषयानतिचिरसमयमधिकदत्तचित्ततयातिकष्टेन विविधविद्यासंपत्त्यर्थं सप्तशृङ्गेति प्रसिद्धदक्षिणदिग्भूधरोपरिविराजमानाष्टादशभुजमहिषासुरमर्दिनीसे-

वनमात्तबहलविश्वासमकारि । येन, निजजननिखिलमनीषितपूरणकरणदृढव्रतजगदम्बिकाङ्कता तथास्त्विति वाक्यव्यञ्जिता प्रसवतानेन स्वल्पेनैवानेहसासादीति जनश्रुतिः। ततः प्रभृत्यध्येकघटिकान्तरालमुत्तमकाव्यपरिगणनीयशतपद्यनिर्माणसामर्थ्यभागभूत् । तथा च तत्कृतवैद्यजीवनगतपद्यम्,

रत्नं वामदृशां दृशां सुखकरं श्रीसप्तशृङ्गास्पदं
स्पष्टाष्टादशबाहु तद्भगवतो भर्गस्य भाग्यं भजे ।
यद्भक्तेन मया घटस्तनि घटीमध्ये समुत्पाद्यते
पद्यानां शतमङ्गनाधरसुधास्पर्धाविधानोद्धुरम् ॥ १ ॥

इति । न केवलमेतावदेव किंतु नानाविद्यापारावारपारीणतापि तथा च तत्रैव,

आयुर्वेदवचोविचारसमये धन्वन्तरिः केवलं
सीमा गानविदां दिवाकरसुधाम्भोधिश्रियामाकृतिः ।
उत्तंसः कविताकृतां मतिमतां भूभृत्सभाभूषणं
कान्तोत्त्याऽकृत वैद्यजीवनमिदं लोलिम्बराजः कविः ॥ १ ॥

इति । भोजराजसंलापपद्येनास्य तत्समयजीवनमवसीयते, तत् पद्यं यथा,

भो लोलिम्बकवे कुरु प्रणमनं किं स्याणुवत् स्थीयते
कस्मै भोजनृपाल बालशशिने नायं शशी वर्तते ।
किं तद् व्योम्नि विभाति चास्तसमये चण्डद्युतेर्वाजिनः
पादत्राणमिदं जवाद्विगलितं खे राजतं राजते ॥ १ ॥

इति च। अथ प्राप्तभगवतीप्रसादोऽयमतिचमत्कृतिकारिकाव्यामृतधाराप्रसारशक्तिमान् मनोहरान् काव्यवैद्यकनिबन्धान् प्रणिनायेति । तत्र वैद्यके सुप्रसिद्धं वैद्यजीवनं नामैकमपरश्चवैद्यावतंसो नाम । काव्येषु तु केवलमस्य महाविपश्चितो नन्दसद्मप्राप्तिमारभ्योद्धवसंदेशपर्यन्तं हरिलीलावर्णनपरं हरिविलासनामकमुपमोत्प्रेक्षारूपकादिरमणीयालंकारभूषितमेकमेव नातिप्रसिद्धं कोविदजनमनोविनोदक्षममुपलभ्यते। मया च महता प्रयासेन द्वित्रं पुस्तकमस्य कथंचिदासादितम्। तच्चेदं काव्यं सुधीधीरञ्जनायातिचमत्कृतमितीह काशीविद्यासुधानिधौ प्रकाश्यत इत्यलमनल्पजल्पितेनेति शमिति ।

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ हरिविलासकाव्यम् ॥

रचयति सहसा यच्चित्रमेतत् प्रपञ्चम्
प्रशमयति च तद्वत् केनचित् कौतुकेन ।
अविदितमपरैस्तच्चण्डमुण्डादिनाना-
दनुजदलनदक्षं शर्वसर्वस्वमव्यात् ॥ १ ॥

यदपि मत्कविता गुणवर्जिता
तदपि साधुसुखाय भविष्यति ।
इह निमित्तमिदं यदुदीर्यते
हरिकथा कलिकल्मषनाशिनी ॥ २ ॥

रे रे खलाः शृणुत मद्वचनं सम[illegible]
स्वर्गे सुधास्ति सुलभा ननु सा भवद्भिः ।
कुर्मस्तदत्र भवतामुपकारकारि
काव्यामृतं पिबत तत् परमादरेण ॥ ३ ॥

सुरासुरानुग्रहनिग्रहार्थम्
कृपावहं विग्रहमाददानः ।
श्रीकेशवः शैशवमेत्य नन्द-
गोपालगेहाभरणीबभूव ॥ ४ ॥

अङ्घ्रिपल्लवरुचानुरञ्जिता
रिङ्गतो भगवतो मुरद्विषः ।
अङ्गणेषु निहिताः सितोपलाः १
यद्मरागपदवीं प्रपेदिरे ॥ ५ ॥

परिस्फुरत्कैरवकोशकल्पः
कृष्णस्य पाणौ नवनीतगोलः ।
नीतां श्रियं याचितुमाननेन
समागतश्चन्द्र इवाबभासे ॥ ६ ॥

भगवति यदुनाथे नन्दसद्मावतीर्णे
फलदलमुकुलश्रीः शाखिनां सर्वदासीत् ।
प्रतिदिनमधिकाभूद्गोधनानां समृद्धिः
क्षणमपि न बबाधे व्याधिराधिश्च कंचित् ॥ ७ ॥

सुकृतं किमकारि नन्दपत्न्या
किमु नन्देन वयं न तत् प्रतीमः ।
विजहार जगद्भरण्यदङ्के
नवपङ्केरुहलोचनो मुकुन्दः ॥ ८ ॥

मुहुरिति विलपन्ती कुत्र पुत्रः प्रयातो
द्रुतगति बहिरन्तः पर्यटन्ती समन्तात् ।
मरकतमणिमह्यां नाविदन्नन्दपत्नी
स्फुटमपि घनकृष्णं बालकृष्णं कदाचित् ॥ ९ ॥

कस्याश्चिदालिङ्गितबालकायाः २

---

१ निचिताः सिताः शिलाः, इति पाठान्तरम् ।
२–माधवायाः, इति पाठान्तरम् ।

प्रतिप्रतीकं रसनिर्भरायाः१ ।
कस्तूरिकालिप्तमिव प्रकामम्
वक्षो मृगाक्ष्याः क्षणमाचमासीत् ॥ १० ॥
मृगमदतिलकोऽस्य क्रीडतो घर्ममध्ये
व्यरुचद[illegible]लसान्द्रस्वेदबिन्द्वन्तरस्थः ।
उडुभिरिव निरुद्धो वक्रनक्षत्रभर्तुः
कलितगिलनशङ्कैः सैंहिकेयः समन्तात् ॥ ११ ॥
नन्दश्चिदानन्दमयस्य तस्य
मायानुरूपस्य परावरस्य ।
आलिङ्गनाद्यत् सुखमापदन्त-
स्तज्ज्ञानभाजोऽनुभवन्ति नान्ये ॥ १२ ॥
कन्दुकद्वयमतीव सुन्दरं
राधिकोरसि निरीक्षितं मया ।
रन्तुमम्ब मम तत् प्रदीयताम्
स ब्रुवन्निति बहूनहासयत् ॥ १३ ॥
निर्गुणोऽपि गुणिनामगोचरैः२
स्वैर्गुणैर्जगदिदं चराचरम् ।
मोहयन् विजयते स्म गोकुले
गोपिकामसृणतस्करो३ हरिः ॥ १४ ॥
गोकुलान्निकट एव देवकी-
बालकौ त्रिभुवनैकपालकौ ।
लीलयानुचरवर्गवत्सलौ
वत्सलौल्यवशतो विचेरतुः ॥ १५ ॥
शयनाशनासनगमागमगीतम्
कुरुतः स्म नन्दतनुजौ मनुजेन्द्रौ ।
सह सर्वकालमिह किं नु विचित्रम्
वपुरेव भिन्नमुभयोर्न तु चेतः ॥ १६ ॥
पूतना हरिवधार्थमाययौ
प्राप सैव वधमात्मनस्ततः ।
यः परस्य विषमं विचिन्तयेत्
प्राप्नुयात् स कुमतिः स्वयं हि तत् ॥ १७ ॥
धरस्य धरणात् करे वनहुताशनप्राशनात्
अरिष्टवकधेनुकप्रभृतिदानवध्वंसनात् ।
इहाद्भुतमनुक्षणं शिशुरसौ सरोजेक्षणः
क्षणक्षणविलक्षणो ललितलक्षणो व्यातनोत् ॥ १८ ॥
उज्झितस्वतनया व्रजस्त्रियः
कृष्णमेव रमयांबभूविरे ।
चित्रमत्र किमु कुर्वते सदा
तत्स्पृहामपि गतस्पृहा जनाः ॥ १९ ॥
द्वारार्पितदृष्टिरसकृन्मधुसूदनोऽसौ
सद्म प्रविश्य बुभुजे मसृणं समस्तम्१ ।
स्नानादिकर्मकरणाय कलिन्दकन्याम्
मायान्मतंगजगतासु गतासु तासु ॥ २० ॥
समीक्ष्य समुपागतां सपदि सद्मनः स्वामिनीं
पलायनपरायणः स नवनीतचौरोऽभवत् ।
रुषा तमनुयायिनी न भवति स्म धर्तुं क्षमा
घनस्तनपरिश्रमादलसगामिनी कामिनी ॥ २१ ॥
असकृत्प्रणर्तितकराम्बुरुह-
स्तदुपद्रुतो द्रुतमुपेत्य रुषा ।
इति नन्दगोपगृहिणीमवद-
द्व्रजवासिवामनयनानिकरः ॥ २२ ॥
अनुचितानि वचांसि वदत्ययं
क्षिपति वक्षसि चैष२ लघूपलान् ।
अपि च पश्यति कैतवचक्षुषा
गतनयस्तनयस्तव सर्वथा ॥ २३ ॥
अस्मासु यातासु बहिः प्रयत्नाद्
गृहान्तरं तस्करवत् प्रविष्टः३ ।
सुतस्तवायं नवनीतदुग्ध-
दधीनि भुङ्क्ते व्रजपालपत्नि ॥ २४ ॥
दत्ते सखिभ्यश्च बहिःस्थितेभ्यः
पात्राणि सर्वाणि भिनत्ति पश्चात् ।
अन्यायमेतादृशमातनोति
सदा मदान्नैष बिभेति किंचित्४ ॥ २५ ॥

१ प्रचुरोत्सवायाः, इति पाठान्तरम् ।
२ मतिप्रियैः, इति पाठान्तरम् ।
३ पुण्य[illegible]गोचरो, इति पाठान्तरम् ।

१ नवनीतजातम्, इति पाठान्तरम् ।
२ वक्षसिजेषु, इति पाठान्तरम् ।
३ प्रविश्य, इति पाठान्तरम् ।
४ कांचित्, इति पाठान्तरम् ।

एवं गोपीवाक्यमाकर्ण्य सम्यक्
ताः प्रत्याह प्रेमपूर्वं यशोदा ।
एतत् सर्वं मन्निमित्तं क्षमध्वम्१
यूयं यात स्वं गृहं भो सुवृत्ताः ॥ २६ ॥
इत्थं प्रसादं गमितासु सद्यो
गृहं गतासु व्रजवल्लभासु२ ।
सुतं समालिङ्ग्य भयावलीनम्
जगाद किंचिज्जननीजनाग्र्या३ ॥ २७ ॥
किमिति गच्छसि वत्स परालयम्
स्वगृह एव रमस्व निरन्तरम् ।
तव ददे मसृणानि दधीन्यहम्
गतपयांसि पयांसि बहून्यपि ॥ २८ ॥
इति तव चरितं निशम्य दुष्टम्
दुरितपथैकपराङ्मुखो व्रजेन्द्रः ।
अपि सुत यदि ताडनं विदध्या-
दहह तदा किमहं चरीकरीमि ॥ २९ ॥
अतिदुष्टकंसनृपसाध्वसयोगा-
दिति शिक्षितोऽपि बहुधा जनयित्र्या ।
पुनरप्यचूचुरदसौ नवनीतं४
न परोदितं हि कलयन्ति कुमाराः ॥ ३० ॥
नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।
त्रैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ३१ ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजाधिराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये कृष्णबालक्रीडावर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ॥

नन्दः स्वनन्दनमवेक्ष्य वयोविशेष-
शोभायमान*वपुषं बहुयुक्तियुक्तः ।
वृन्दावने बहलबाललता१भिरामे
रामेण सार्धमव गास्तनयेत्यभाणीत् ॥ १ ॥
ततः पुरस्कृत्य समस्तगोधनम्
कलिन्दकन्यातटकाननस्थलीम् ।
प्रभातकाले सखिसंघसंवृतः
समाजगामागमदुर्गमो हरिः ॥ २ ॥
विदलिताखिलपान्थपरिश्रमम्
सुवयसां वयसां कलकूजितैः ।
प्रविशति स्म वनं पशुजीवनं
बहुबलेन बलेन समं हरिः ॥ ३ ॥
वेणीव भूमृगदृशः स्फुटफेनबिन्दु-
श्रेणीच्छलेन धृतजातिलताप्रसूना ।
आलोकिता सखिजनेन समं मुहूर्तम्
निःपक्ष्मपातममुना यमुना पुरस्तात् ॥ ४ ॥
तदवलोक्य विलासकलोचितम्
पवननर्तितवल्लि समन्ततः ।
स्तवकचारुविचित्रमहीरुहम्
प्रचुरमार*रमारमणः सुखम् ॥ ५ ॥
तडिदम्बरमम्बुदाभिरामम्
कृतकर्णाभरणं मयूरपिच्छैः ।
मधुराधरशालिवंशवाद्यम्
जगदाद्यं परमं महश्चकासे ॥ ६ ॥
उपरि मुरलिकायाः प्राप्तबिम्बाधरायाः
करकमलनखास्ते बालकृष्णस्य तस्य ।
निबिडमिव निखाता दन्तवस्त्रांशुमाला-
मिलनबहलरागाः पद्मरागा विरेजुः ॥ ७ ॥
अपि प्रचुरलालसा मधु मधुव्रता नापिबन्
मुखात्तमपि नूतनं तृणचरास्तृणं नाचरन्
मुरारिमुरलिस्वरामृतरसैकबद्धादरा
न हंसपिककेकिनः किमपि कूजितं चक्रिरे ॥ ८ ॥
त्रिभुवंशरवश्रवणप्रवणो

---

१ क्षम्यतां प्रार्थयेऽहं, इति पाठान्तरम् ।
२—गामिनीषु, इति पाठान्तरम् ।
३ स्वानन्दपीनं जननी जगाद, इति पाठान्तरम् ।
४ मसृणान्यचूचुरदसौ भयहीनो, इति पाठान्तरम् ।
* आचारक्यङन्ताच्छानच्, बोध्यः ।

१—तृणा—, इति पाठान्तरम् ।
* आप, इत्यर्थः ।
२ परमं गोपगतं मह— इति पाठान्तरम् ।

न भुजंगभुजो* बुभुजे भुजगान् ।
निकटेऽपि गतागतकेलिकरान्
मकरानपि नैव बकप्रकर: ॥ ९ ॥
तुङ्गपीनकुचकुम्भशोभिता-
द्रुवसश्चलितचेलपल्लवा: ।
वेणुनादहृतचित्तवृत्तय-
श्चित्रवच्चलदृशोऽवतस्थिरे ॥ १० ॥
गोदोहनादिगृहकृत्यकृतादराणाम्
नन्दव्रजाम्बुजसहोदरलोचनानाम् ।
वेणुस्वनो यदुपते: स्मृतमात्र एव
वृन्दावनाभिगमनोत्सुकतां व्यतानीत् ॥ ११ ॥
संभाव्य सौभाग्यमदं मन:स्थ-
मन्तर्गत: सर्वचराचरस्य ।
अनङ्गरूप: क्षणमङ्गनाना-
मगोचरो गोकुलपालकोऽभूत् ॥ १२ ॥
प्रेम नात्मतनयस्य न त्रपा
भ्रातृभर्तृपितृजापि न त्रपा ।
भीतिरप्यहह मार्गभोगिनाम्
नैव तद्गमनविघ्नमातनोत् ॥ १३ ॥
भगवति सहसैवान्तर्हिते संज्वरार्ता
च्युतमतिरति[1]रस्यान्वेषणार्थं समन्तात् ।
शिव शिव वनमध्ये गोक्षुरक्षेत्रचार-
क्षतचरणतला स्त्रीमण्डली हिण्डते स्म ॥ १४ ॥
पप्रच्छ काचन वधूरिति कृष्णसारं
कृष्ण: सरोजनयनो भवता न दृष्ट: ।
तस्या विलोचनविलासपराजितोऽसौ
दु:खीव किंचिदपि नोत्तरयांचकार ॥ १५ ॥
भो भो भूरुह ते दिशो दश गता: शाखा: शिरश्चाम्बरम्
गोप: कोऽपि तमालकोमलरुचि: कच्चिन्न दृष्टस्त्वया ।
एवं ताभिरुदाहृतो बत मुहुर्वक्तुं वचोऽनीश्वरो
मूर्ध्ना वायुचलेन चन्दनतरु: प्रत्युत्तरं दत्तवान् ॥ १६ ॥
अयि तुलसि नमस्ते मुञ्च मौनं कृपात:

* इगुपधलक्षण: क: ।

१ अथ हृदि विदधाना विस्मयस्यावतारं गत-मतिधृति— इति पाठान्तरम् ।

कथय कथय कृष्ण: क्वाधुना वर्वृतीति[1] ।
भवति परमदु:खं तद्वियोगाग्निना मे
करुणमिति मुहुस्तां गोपिका काप्यवादीत् ॥ १७ ॥
बर्हं ग्रहीतुमवतंसकृतेऽन्तिके ते
प्राप्तो भवेद्विभुरसौ विदितस्त्वयैव ।
तत् कथ्यतां सुभग केन पथा प्रयात:
काचिन्मयूरमिति गोपगृहिण्यपृच्छत् ॥ १८ ॥
तटभुवि तरलाक्ष्यो लक्ष्यते य: समन्ता-
दिह वसति स धूर्त: शीघ्रमायात यूयम् ।
असकृदिति वदन्ती कामिनी कापि बालम्
बत कमपि तमालं गाढमालिङ्गते स्म ॥ १९ ॥
यो वासो यमुनातटे विरचितो यच्च[2] द्विजास्तोषिता-
श्छायापल्लवसंश्रयैर्हिममरुद्वर्षादि सोढं च यत् ।
अत्रैवास्य फलं बभूव सकलं किंचित्कुचानम्रया
तन्वङ्ग्या यदये स्वयं दृढतरं दोर्भ्यां समालिङ्गित: ॥ २० ॥
अनवेक्ष्य तमीश्वरं समन्ता-
द्वचनागोचरदुर्दशा: स्त्रियस्ता: ।
यमुनापुलिनं प्रति प्रयाता
मधुमत्ता इव मौग्ध्यमावहन्त्य:[3] ॥ २१ ॥
अथ ता मदनानलेन दग्धा
दिनदीनेन्दुमुखीर्दयासमुद्र: ।
समजीवयदच्युत: समस्ता:
सुदती: स्वीय[4]समागमामृतेन ॥ २२ ॥
ताभिर्युक्त: पद्मपत्रेक्षणाभी
राकारात्रिस्वामिरम्याननाभि: ।
तत्र प्रीत्या पुष्पधन्वेव साक्षा-
द्रासारम्भं चक्रपाणिश्चकार ॥ २३ ॥
तद्रासमण्डलविलोकनकौतुकेन
देव्यो ययुस्त्रिदशवर्त्म सुवर्णवर्णा: ।
उद्वीक्ष्य ता दृढमिदं निरटङ्कि लोकै-
रभ्रं विनापि तडित: क्वचिदुल्लसन्ति ॥ २४ ॥
सकलरागविचित्रविचारवित्

१ वावसीति, इति पाठान्तरम् ।

२ ये च, इति पाठान्तरम् ।

३ भूतले निपेतु:, इति पाठान्तरम् ।

४ सौख्य—, इति पाठान्तरम् ।

सहजगाननिबद्धमृगीगणा: ।
नटवदुत्सवकृद्व्रजवल्लभा-
व्रजगतो जगतो विभुराबभौ ॥ २५ ॥

निरयस्य निदानमुक्तमाद्यै:
कुलटात्वं मनसापि सुन्दरीणाम् ।
अमृताय बभूव तत् तु साक्षाद्
व्रजसारङ्गदृशां१ विचित्रमेतत् ॥ २६ ॥

रूपविभ्रमगुणोदयेन का
मेनकामपि न गोपिकाजयत् ।
केवला तदपि जीविताधिका
राधिका भगवतो हरेरभूत् ॥ २७ ॥

अपि परयुवतीप्सु: पापसंस्पर्शशून्यो
दधदपि मनुजत्वं सर्वदेवैकनाथ: ।
अपि तनुतरमूर्तिर्व्याप्तलोकत्रयोऽसौ
नवजलधरधामा नन्दधामाजगाम ॥ २८ ॥

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।
त्रैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजाधिराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये रासक्रीडावर्णनं नाम द्वितीय: सर्ग: ॥ २ ॥ :: ॥

इत्थं विधायातिरसेन रास-
क्रीडां स वृन्दावनमध्यदेशे ।
इच्छाविहारी सह गोपगोभि-
र्गोवर्धनं गोधनमारुरोह ॥ १ ॥

तदवेक्षणलोललोचनम्
जगदानन्दकरं जगद्गुरुम् ।
तमुवाच विचारचञ्चुर-
श्चतुरं वाक्यमिदं हलायुध: ॥ २ ॥

विरचयन्ति विहारमिहान्वहम्
प्रणयिनीजनरञ्जितमानसा: ।
रुचिरचित्रविहंगमवारिजा-

१—सत्पद्मदृशां, इति पाठान्तरम् •

वृतवनेषु वनेषु वनेचरा: ॥ ३ ॥

अनुभवति वियोगं नात्र कोक: कदाचित्
कलयति सह सख्यं चम्पकैश्चञ्चरीक: ।
न विरमति विकासो नीरजानां रजन्याम्
जनयति जनचित्रं चन्दन: पुष्पयोगात् ॥ ४ ॥

तुङ्गत्वं नितरां निरीक्ष्य सहजं सौभाग्यमप्यद्भुतम्
रम्यांश्चापि मणींस्तथा प्रतिभटान् दिग्दन्तिनां दन्तिन: ।
अस्यानन्यसमस्य हन्त गिरयो लज्जाभराद्दुस्तरा-
न्मैनाकप्रमुखा निपेतुरुदधौ ये निस्त्रपास्ते स्थिता: ॥ ५ ॥

मुञ्चन्मदं निर्झरकैतवेन
जेजीयतेऽसौ करिराजरूप: ।
हेमाद्रिमुख्या गिरय: समस्ता:
ग्रावत्वमेतस्य विडम्बयन्ति ॥ ६ ॥

इह प्रतिवनं मदान्मुदिरकालकालं विना
नटप्रतिभट: सदा शिखियुवा नरीनृत्यते • ।
द्विपाधिपविदारणारुणनखास्रसंचासकृ-
न्मृगाधिपभयंकरी न न दरी दरीदृश्यते ॥ ७ ॥

इतस्तत इहार्थिनां प्रियपरंपरापूरणा१
जयन्ति जगतीरुह: सुरतरुद्रुहस्तत्क्षणात् ।
हरन्ति च शुका: स्फुरत्प्रथमपल्लवालीरुच:
सुधामधुरबन्धुरध्वनिमुच: शुच: सुह्रवत् ॥ ८ ॥

समग्रऋतुसंपदा सततसंवृते सर्वत:
सुरै: सह सुराङ्गनावलिरिहैव संतिष्ठते ।
नच स्मरति तन्महामणिगणप्रभाभास्वरम्
प्रसन्नतरकन्दरप्रकरमन्दिरं मन्दरम्२ ॥ ९ ॥

ये ये नृपा: प्रतिनृपालमहाभयेन
नानासमृद्धिसुभगानि पुराण्यमुञ्चन् ।
ते ते तपस्विन इवात्र निषेव्यमूल-
कन्दोदकानि समयं गमयन्ति तावत् ॥ १० ॥

क्रीडागृहन्ति लवलीलतिकानिकुञ्जा-
स्तल्पन्ति बालमृदुलारुणपल्लवानि ।

१—पूरणाञ्— इति पाठान्तरम् ।
२ स्मरत्यपि न सर्वथा सुभगकन्दरं मन्दरं
हरेरपि नवास्फुरत्कनकमन्दिरं मन्दिरम्
इति पाठान्तरम् ।

भोगाः प्रसुप्तफणिनामुपबर्हयन्ति
मज्जन्ति चात्र दृषदः कुलटाङ्गनानाम् ॥ ११ ॥
तपतपनमहोभिस्तापिते कुम्भयुग्मे
युवतिकुचयुगश्रीधारिणि प्रेरयन्ति ।
इह कति न करीन्द्राः १ पुष्करालंकृतायां
सरिति किमपि पीत्वा पुष्करैः पुष्कराणि ॥ १२ ॥
अस्मिन् कदम्बकलिकाकलितावतंसा
गुञ्जावलीवलितपीनपयोधराग्रा ।
दृष्ट्यैव २ कस्य वशिनो विषयानुषक्तम्
चित्तं चिरं वनचरी न चरीकरीति ॥ १३ ॥
इत्थं शृण्वन्स्तस्य वाणीविलासान्
पश्यन् रत्नश्रेणिशोभाविशेषान् ।
प्रीतिं प्राप्तो गोदुहां चक्रवर्ती
मन्दं मन्दं शैलमध्यारुरोह ॥ १४ ॥
स ततो विचरन्नितस्ततो
बलभद्रेण समं शनैः शनैः ।
करकङ्कणवद्वसुंधरा-
तलमालोकयति स्म माधवः ॥ १५ ॥
अलंकृते पुण्यपयःप्रवाहै-
र्विश्रान्तिदानोद्यतवृक्षवर्गे ।
सिद्धाश्रिते श्रीपतिचित्तवृत्ति-
स्तत्र प्रसादोदयमाससाद ॥ १६ ॥
गिरिराजममुं मनोरमं
मधुमुख्या ऋतवः समाययुः ।
अथ तस्य विधातुमर्चनम्
रुचिराभिः सुमनःसमृद्धिभिः ॥ १७ ॥
पुष्पाणि प्रथमं ततः प्रकटिताः स्वान्तोत्सवाः पल्लवाः
पश्चादुन्मदकोकिलालिललनाकोलाहलः कोमलः ।
इत्थं प्रादुरभूदुपेत्य ३ परितः प्राज्यप्रमोदप्रदः
प्रोद्दामद्रुमराजिराजितवनक्षोणीमृतुक्ष्मापतिः ॥ १८ ॥
प्रसूनकलिकाकुलैः किसलयैः करस्पर्धिभिः

१ इह मदवदिभेन्द्राः' इति पाठान्तरम् ।
२ दृष्ट्वैव' इति पाठान्तरम् ।
३ —त् प्रविश्य, इति पाठान्तरम् ।

स्फुरन्मधुमदभ्रमद्भ्रमरकोकिलाकूजितैः ।
इति क्रमसमुद्गतैरुपवनावलीमण्डली-
ममण्डयदिव प्रियामृतुवसुंधरावल्लभः ॥ १६ ॥
आरूढो मलयानिलद्विपवरं युक्तो विलासानुगैः
पीतः पुष्पविलोचनैर्नवलतापौराङ्गनानां गणैः ।
अभ्राम्यद्वनपत्तने मधुमहीपालस्ततः कोकिला-
लीलालापमिलद्भ्रमद्भ्रमरिकाभाङ्कारभेरीरवैः ॥ २० ॥
सुहृदस्तरुणीनखक्षतानाम्
प्रतिपक्षाः पथिकाङ्गनाजनानाम् ।
दहनद्युतिदस्यवः समन्ताद्
विपिने किंशुककुड्मला विरेजुः ॥ २१ ॥
किंशुकक्षितिरुहां विलसन्तः
कुड्मलाः कुटिलतां कलयन्तः ।
पान्थवारणविदारणताम्राः
कामकेसरिनखा इव रेजुः ॥ २२ ॥
वारस्त्रीव वनस्थली नवनवां शोभां बभारान्वहम्
पान्थान् पीडयति स्म तस्कर इव क्रूरैः शरैर्मन्मथः ।
शृङ्गारः सगुणः क्षमापतिरिव प्राप्तः प्रतिष्ठां पराम्
रात्रिः स्वीकुरुते स्म मुग्धललनालज्जेव कार्श्यं क्रमात् ॥ २३ ॥
उपवनतरुनृत्याध्यापने लब्धवर्णो
विरचितजलकेलिः पद्मिनीकामिनीभिः ।
प्रियसुहृदसमेषोरायये योगियोग-
स्थितिविदलनदक्षो दक्षिणो गन्धवाहः ॥ २४ ॥
प्राप्तः प्राज्यमिव श्रमं जलजिनीसौरभ्यभारं वहन्
उद्दामस्तवकानमन्नवलतालक्ष्मीमिवालोकयन् ।
स्वीकुर्वन्मदमन्थरानिव गतेर्वामभ्रुवां विभ्रमान्
मन्दं मन्दमुपाजगाम पवनः पाटीरवाटीतटात् ॥ २५ ॥
अतिमन्दचन्दनमहीधरवातम्
स्तवकाभिरामलतिकातरुजातम् ।
अपि तापसानुपवनं मदनार्तान्
मदमञ्जुगुञ्जदलिपुञ्जमकार्षीत् ॥ २६ ॥
कुपितापि मनःपतिना * सह का
सहकारविलोकनजातरसा ।

* अतिप्रियेणेत्यर्थः ।

तरसा रमते स्म न हा रमणी
रमणीयतनुः सुतनुः सुरभौ ॥ २७ ॥
प्रस्फुरत्प्रचुरबालपल्लवा
वीरुधश्च तरवश्चकाशिरे ।
क्रीडिता इव कुसुम्भवारिभिः
काममित्रसमये समागते ॥ २८ ॥
रूपसौरभसमृद्धिसमेतम्
चम्पकं प्रति ययुर्न मिलिन्दाः ।
कामिनस्तु जगृहुस्तदशेषा
ग्राहका हि गुणिनां कति न स्युः ॥ २९ ॥
कति कति न वसन्ते वल्लयः शाखिनो वा ,
किसलयसुमनोभिः शोभमाना बभूवुः ।
तदपि युवजनानां प्रीतये केवलोऽभू-
दभिनवकलिकालीभारशाली रसालः ॥ ३० ॥
समवलोक्य विलासवनस्थलीम्
न पथिकैः पथि कैः पतितं भुवि ।
मलयजद्रुमसौरभमेदुरो-
दरसमीरसमीरितवल्लरीम् ॥ ३१ ॥
बकुलकुलमिलन्मिलिन्दमाला-
मदकलकोकिलकूजितोदयेन ।
अहह नियमिनोऽपि तत्त्वचिन्ता-
च्युतमतयो मतयोषितो बभूवुः ॥ ३२ ॥
विकसति सहकारे स्फारसौरभ्यसारे
वहति धुतपटीरे मन्दमन्दं समीरे ।
कलयति कलवाचं कोकिलोके च रुष्टः१
क्षणमपि न मृगाक्ष्या वल्लभो दुर्लभोऽभूत् ॥ ३३ ॥
कूजितानि कलयन् वनप्रियो
न प्रियो विरहिणामजायत ।
मन्मथाग्निरपि भस्मसा,दरम्
सादरं मुनिमनोऽम्बुजं व्यधात् ॥ ३४ ॥
विलासिभिरिवोन्मदै रचितरम्यगुञ्जारवैः
प्रसूनसुरभीकृतैर्विगलितत्रपास्तापसाः ।
अशोकशिखरस्थितैः सुनयनान्वितैः षट्पदै-

१ कोकिले साभिमानः, इति पाठान्तरम् ।

र्निरन्तरनिषेविताभितमधौ मधौ रेमिरे ॥ ३५ ॥
दत्ते जनोऽसौ खलु विद्यमान-
मविद्यमानं तु न कोऽपि तावत् ।
वियोगिनां पुष्पनमन्नशोकः
शोकप्रदोऽभूदतिचित्रमेतत् ॥ ३६ ॥
जगौ विवाहावसरे वनस्थली-
वसन्तयोः कामहुताशसाक्षिणि ।
पिकद्विजः प्रीतमना मनोरमम्
मुहुर्मुहुर्मङ्गलमन्त्रमादरात् १ ॥ ३७ ॥
आस्वादितं स्वादुमरन्दबिन्दु
स्वच्छन्दमिन्दीवरसुन्दरीभिः ।
माकन्दपुष्पं प्रमदाजनस्य
प्रमोदमामोदभरैरकार्षीत् ॥ ३८ ॥
पान्थानां प्रमदा इव प्रतिदिनं दैन्यं ह्रदिन्यो ययु-
र्दृश्यन्ते स्म दिगम्बरा इव वने पत्रोज्झिताः पादपाः ।
निःश्वासा इव दुःसहा विरहिणां वाता ववुः सर्वतः
पायं पायमिव प्रियाधररसं पाथः पपुः प्राणिनः ॥३९॥
रेजे पुष्पैर्ग्रीष्ममासाद्य मल्ली
मल्लीं सद्यः संश्रयन्ते स्म भृङ्गाः ।
भृङ्गैस्तत्रारम्भि हर्षेण गानं
गाने लौल्यं लेभिरे योगिनोऽपि ॥ ४० ॥
अथ नभसि निरीक्ष्य व्याप्तदिक्चक्रवालम्
सजलजलदजालं प्राप्तहर्षप्रकर्षः ।
विहितविपुलबर्हाडम्बरो नीलकण्ठो
मदमृदुकल२कण्ठो नाट्यमङ्गीचकार ॥ ४१ ॥
महीमण्डलीमण्डपीभूतपाथो-
धरारब्धहर्षासु वर्षासु सद्यः ।
कदम्बे प्रसूनं प्रसूने मरन्दो
मरन्दे मिलिन्दो मिलिन्दे मदोऽभूत् ॥ ४२ ॥
दृष्ट्वाडम्बरमम्बरे घनकृतं सौदामिनीनर्तकी-
नृत्यारम्भमृदङ्गमङ्गलरवं श्रुत्वा च तद्गर्जितम् ।
पुष्यत्पुष्पभरानताङ्घ्रिपतरुस्कन्धावसद्वायस-

१–मुहुः, कूजितमन्त्रमादरात्, इति पाठान्तरम् ।
२ मदनमृदुल– इति पाठान्तरम् ।

क्वाणाकर्णनसोत्सवप्रियतमं पान्था ययुर्मन्दिरम् ॥४३॥

अभिनवयवसश्रीशालिनि क्ष्मातलेऽस्मि-
न्नतिशयपरभागं भेजिरे जिष्णुगोपाः ।
कुवलयशयनीये मुग्धमुग्धेक्षणाया
मणय इव विमुक्ताः कामकेलिप्रसङ्गात् ॥ ४४ ॥

शष्यन्त्यवश्यमधुना हृदयाधिनाथा
मुग्धा मुधा कुरुत मा विविधं विलापम् ।
इत्थं शशंसुरिव गर्जितकैतवेन
पाथोधराः पथिकपङ्कजलोचनाभ्यः ॥ ४५ ॥

आकर्णितानि रसितानि यया प्रसर्प-
त्प्रद्युम्नराजरथनिस्वनसोदराणि ।
उच्चै रणच्चरणनूपुरया पुरन्ध्या
क्षिप्रं प्रियं कुपितयापि तयाभि सस्रे ॥ ४६ ॥

अम्भोवाहमुरद्विषो निवसनं ध्वान्ताद्रिदिव्यौषधी
कन्दर्पस्य विलासचम्पकधनुर्वर्षालतामञ्जरी ।
लेखा व्योमकषोपले विरचिता चामीकरस्य स्फुर-
द्दाम्नः पान्थविलासिनीजनमनःकम्पाय शम्पाभवत् ॥४७॥

प्रणतिभिरपि पत्युः प्रार्थनाभिश्च सख्याः
क्षणमपि न मनस्तो मानिनी मानमौज्झत् ।
तमसमशरशस्त्रीभूतगानप्रकारः
फणिनमिव शिखण्डी किं न खण्डीचकार ॥ ४८ ॥

घनसमयमहीभृत्पत्तनस्याम्बरस्य
त्रिभुवनपतिचापं गोपुरत्वं प्रपेदे ।
अपि विरसवचोभिः प्राप्तपङ्काभिषेकाः
कुकवय इव भेकाः खेदयन्ति स्म लोकान् ॥ ४९ ॥

सद्मन्येव निरन्तरं निवसतिर्मित्राद्यनालोकनम्
पन्थाः पङ्कसमाकुलः कलुषता वारां सदा दुर्दिनम् ।
एवं यद्यपि दूषणानि तदपि स्वर्भूजनोल्लासकृत्[१]
शस्योत्पत्तिनिमित्ततैकगुणतः प्रावृट् प्रपेदे यशः ॥५०॥

वृद्धाङ्गनेव विजहौ सरिदुद्धतत्वम्
वेदान्तिनामिव मतं शुचि नीरमासीत् ।
चन्द्रे प्रभा युवतिवक्त्र इवाद्भुताभू-
द्विद्वत्कवित्वमिव केकिरुतं न रेजे ॥ ५१ ॥

मधुमधुरिमभङ्गीं भेजिरे हंसनादा-
स्तुहिनपटललीलां लेभिरे वारिवाहाः ।
क्षितिरभवदपङ्का किंच रोलम्बबाला-
वलिललितनलिन्यः शैवलिन्यस्तदासन् ॥ ५२ ॥

स्फुटं स्फुटपलाशवत् सुभगभासि चञ्चूपुटे
विपाककपिशीकृताः कमलमञ्जरीर्बिभ्रती ।
बभौ दिवि शुकावलिः कुवलयच्छविर्जङ्गमा
स्वभावहृदयंगमा विबुधचापलक्ष्मीरिव ॥ ५३ ॥

चक्रे चण्डरुचा समं रणमसौ हेमन्तपृथ्वीपति-
र्ये ये तत्र जिता दिवाकरकरास्ते तेऽमुना तत्क्षणात् ।
कान्तानां कुचभूधरे निदधिरे मन्येऽहमेवं तदा
नो चेन्मन्दकरः कथं दिनकरस्तप्तश्च तन्वीस्तनः ॥५४॥

तपनस्तपति स्म मन्दमन्दम्
ज्वलनोऽपि ज्वलति स्म किंचिदेव ।
शरणं शिशिरेऽथ किंच यूनाम्
युवतीनां स्तनयुग्ममाचमासीत् ॥ ५५ ॥

अथ सुखमनुभूय भूधरेऽस्मिन्
ऋतुनिकरेण विराजिते समन्तात् ।
निकटमुपगते सहस्ररश्मौ
चरमगिरेर्व्रजमच्युतः प्रतस्थे ॥ ५६ ॥

गोधनानि पुरतः समाययु-
र्गोदुहस्तदनु बर्हभूषणाः ।
रेजतुर्मुरलिकामनोहरौ
तौ तदन्तरगतौ नटाविव ॥ ५७ ॥

प्रापदस्तमयमुष्णदीधितिः
कामिनीभिरसकृन्निरीक्षितः ।
धूलिधूसरतनुश्च साग्रजः
प्राविशद्व्रजमसौ जगद्गुरुः ॥ ५८ ॥

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।
त्रैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ५९ ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजा-
धिराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये
ऋतुवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ :: ॥ :: ॥

१—जनाह्लादकृत्, इति पाठान्तरम् ।

RÁMA AND SITÁ.

IX.

Mount Chitrakúta.

"Though reft of power and kingly sway,
Though friends and home are far away,
I cannot mourn my altered lot,
Enraptured with this lovely spot.
Look, darling, on this noble hill,
Which sweet birds with their music fill:
Tinged with a thousand metal dyes,
His lofty summits kiss the skies.
Here gleams a line of silvery sheen,
There, a broad streak of emerald green,
And, next, a belt of gold is spread,
Made glorious by a fringe of red,
While, higher as the peaks ascend,
Sun-light and flowers and crystal blend.
See, dear, the trees that clothe his side,
All lovely in their summer pride,
In richest wealth of leaves arrayed,
With flower and fruit and light and shade.
Look where the young rose-apple glows.
What loaded boughs the mango shows!
See, waving in the western wind,
The light leaves of the tamarind,
And mark that giant peepul through
Those feathery clumps of tall bamboo.
That depth of shade, that open lawn,
Allure the wood-nymph and the faun;
And, where those grassy glades extend,
The spirits of the air descend
To wile the summer night away
With dalliance and mirth and play.
Look, from the mountain's woody head
Hangs many a stream like silver thread,
Till, gathering strength, each rapid rill
Leaps, lightly laughing, down the hill,
Then, bounding o'er the rocky wall,
Flashes the foamy water-fall.
O, lives there one too cold to feel
Delicious languor o'er him steal
As the young morning breeze, that springs
From the cool cave on balmy wings,
Breathes round him, loaded with the scent
Of bud and blossom, dew-besprent!
See, round the hill, at random thrown,
Those masses of primeval stone,
Of every shape and many a hue,
Yellow and black and red and blue.
But all is fairer still by night.
Each rock reflects a softer light,
When the whole mount, from foot to crest,
In robes of lambent flame is dressed;
When, from a million herbs, a blaze
Of their own luminous glory plays,
And, clothed in fire, each deep ravine,
Each pinnacle and crag is seen.
Dear Sítá, Chitrakúta's height
Transports me with such pure delight,
With thee and Lakshman here to dwell
For many a year would please me well."

The Ganges.

"Home of the heron and the swan
    See, lovely Gangá glides,
With verdant isles to gem her breast,
    And flowers to deck her sides.
With every tree of sweetest fruit
    And fairest bloom that springs;
And glorious as the lucid stream
    Where bathes the King of kings.
How lovely are those shelving banks,
    Now dotted o'er with deer,
That sully, as they quench their thirst,
    The waves that were so clear.
Look, darling, to that point below,
    Those holy hermits mark,
I know them by their matted hair,
    And by their coats of bark.
See, on the river bank they stand,
    Their early bathing done;
Lifting their aged hands in prayer
    They reverence the Sun.
O look, the merry wind is up,
    And scatters leaves around:
The very mountain seems to dance,
    With bending forests crowned.
See Ganga's wavelets white with foam
    As round the isles they whirl;
Here troubled by the bathing Saints,
    And there like orient pearl
Look, scattered by the morning breeze,
    What beds of blossoms lie,
And chaplets, cast upon the wave,
    Are dancing swiftly by.
Hark to the wild-duck's merry call,
    Amid the reeds at play:
Hark to the joyous mallard's note
    Responsive far away.
My life in fair Ayodhya's town
    Was not so sweet to me
As gazing on this lovely flood,
    That glorious hill, and thee.
Come, bathe in Ganga's wave, to her,
    With friendly love, repair,
And pluck her lilies in thy play,
    And twine them in thy hair
This mount, with all its savage life,
    Ayodhya's city deem,
And on this beauteous river look

As our own SARJU's stream.
O SÍTÁ, I am wild with joy,
So rare a lot is mine,
Cheered by a duteous brothers's care,
And loved with love like thine.
With hermit's food, and bathing here
At dawn and noon and eve,
I ne'er will mourn AYODHYA's towers,
Nor for my kingdom grieve."

TRUTH.

"Urge me no more: thy words are fair,
But virtue's garb they falsely wear.
With pleasing art thy tongue misleads,
And lures me to ignoble deeds.
For what is might or ancient race,
The pomp of wealth, the pride of place?
'Tis virtue marks the line between
The great and good, the low and mean
And he from virtue's path who strays,
To wander in forbidden ways,
Whate'er his birth, must hope in vain
The praises of the good to gain
Shall I the righteous path forsake.
The laws of duty foully break,
Be scorned by all the good and just,
And lay mine honour in the dust?
Shall RÁMA stain his soul with sin,
And lose the heaven he lives to win?
Nor would the crime with RÁMA end:
For countless lives on him depend.
The people in their prince behold
Their best example, guide, and mould,
And, by his vice or virtue led,
The path he walks they strive to tread.
That truth and mercy still must be
Beloved of kings, is Heaven's decree:
Upheld by truth the monarch reigns,
Nay, truth the very world sustains
Truth evermore has been the love
Of Saints below and Gods above;
And endless bliss by truth is won
In BRAHMÁ's world beyond the sun.
For holy truth is root and spring
Of virtue and each lovely thing:
A mighty Lord, supreme on earth,
Peerless for beauty, power, and worth
A crown of glory, still more fair
Than sacrifice and praise and prayer.
Shall I this heavenly gem despise,
Attracted by an earthly prize?
Shall I, misled by lust of sway,
My father's order disobey;
And, folly's dupe or passion's slave,
Force him to break the oath he gave?
Shall I, to gain my royal right,
The clear command of duty slight:
With lying lips my glory stain,
And basely sin for paltry gain?
For not alone by hand and thought
The soul of man with crime is fraught:
Sin's meanest tool I count the third,
The tongue that speaks the lying word.
No, brother, urge this plea no more,
I still will keep the oath I swore:
Within the forest calmly dwell,
Contented with my hermit's cell,
Nor fail to give the Gods a share
Of offerings from my humble fare."

Rámáyana Book II. XCIV, XCV, CIX

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

Queen's College,
Benares.

SIR,

A Hindu gentleman has recently delivered a lecture at the Benares Institute, consisting of remarks on Mr. Lingam Lakshmaji Pantlu Garu's lecture on the "Social Status of the Hindus," in which he has attempted to vindicate *idolatry* and the Hindu doctrine of *necessity*. The lecture is published, but the circulation is very limited. It is in fact a sealed pamphlet to the public, and hence its resemblance to that of the Freemasons. So, I think, it may not be improper to ask you to bestow a little space in your valuable journal entitled काशीविद्यासुधानिधि:* (one of the objects of which is "to offer a field for the discussion of controverted points in old Indian Philosophy, Philology, History and Literature") for a slight review of this sealed pamphlet, and consequently of the great questions of *idolatry* and the Hindu Doctrine of *necessity*.

The lecturer in the first place offers a criticism on Mr Garu's notion of idolatry, who says that the very name of it is sufficient to "trumpet forth the grossness of our system of worship," and in another place "we regard every idol we worship as the Self-existent, Eternal, Supreme Being, who is the cause of everything and into whom everything is finally absorbed." To this latter sentence of Mr. Garu, the lecturer with great ingenuity attaches three distinct meanings which are as follows:—(1) "That all our notions of Godhead are limited to our idols; it is our idols that are our divinities, and beyond our idols we have no divinity."—(2) "That we do believe in a Supreme Being, Infinite and Eternal, who is distinct from the idols, yet at the same time we believe him to be mere idols, or masses of matter inert, unthinking and

---

*काशीविद्यासुधानिधिः कथंभूतः "प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वित:"

perishable."—(3) "That we believe that what is Real in the idols is the Supreme Being, that the stone or wood is a mere illusion, seeming to exist because of the sustaining presence of the Divine Spirit." Then, "if by idolatry," exclaims the lecturer, "is meant a system of worship which confines our ideas of the Divinity to a mere image of clay or stone, which prevents our hearts from being expanded and elevated with lofty notions of the attributes of God, we disclaim idolatry, we abhor idolatry and deplore the ignorance or uncharitableness of those that charge us with this grovelling system of worship" Whether idolatry, by confining our ideas of the Divinity to a mere image, prevents us from having lofty notions of the attributes of God or not may be best known by appealing to the consciousness of any true Hindu idolater. If this be actually the case with the generality of the Hindu idolaters, the lecturer's disclaiming and abhorring idolatry and deploring the "ignorance or uncharitableness of those that charge us with this grovelling system of worship," is of no avail. His abhorrence of the system must give way before facts. If millions of Hindu men and women be really found unable to raise their minds to God, is not Mr. Garu quite justified in remarking that the very name of idolatry is "sufficient to trumpet forth the grossness of our system of worship"? Be that as it may, the first meaning which the lecturer attaches to the sentence of Mr. Garu has no sense in it; for the Sanskrit word प्रतिमूर्त्ति. or प्रतिमा means a *likeness* or an *image*, and it is clear that there must be another thing besides the likeness or image, viz, the thing of which it is a likeness or an image. There must be at least two things for a *likeness*, or an *image*, and what is the second thing here must be a God. Thus the lecturer's fondness for shewing ingenuity by attaching different meanings to the sentence of Mr. Garu has made him blind as regards the Sanskrit word for an idol and led him to the utterance of nonsense.

Neither the second nor the third meaning attached to the sentence of Mr. Garu is the true one, although the lecturer expresses full assurance that Mr Garu must have meant it in the second sense. Mr. Garu is a representative of the people and consequently cannot invent three distinct meanings out of his own mind as the lecturer has done; neither has he so much power of invention.

Moreover as regards the second meaning it should be observed that no man can form two different conceptions of the same thing at one and the same time. In order to form two distinct ideas of a thing we require two distinct portions of time. A little consideration would have shewn the lecturer that the second meaning attached to the sentence of Mr. Garu is also nonsense. For to believe a thing at one and the same time to be a "Supreme Being, Infinite and Eternal," distinct from the idol, and also a mere idol, or mass of "matter, inert unthinking and perishable," is impossible.

The fallacy of the lecturer is in supposing that there can be three and only three distinct meanings of the sentence of Mr Garu, and he argued that as Mr Garu cannot mean the first and the third which are respectively too foolish and too deep, he being an ordinary man must have meant the second Little did the lecturer dream of the fact that a fourth and a true meaning can be attached to the sentence of Mr. Garu, which is as follows:—That we believe in a Self-existent, Eternal Supreme Being as distinct from the idol and that He is called into the idol at the time of worshipping by means of mantras It should be borne in mind that Mr Garu, here assuming the philosophic belief of the Hindus that the thirty-three crores of gods are all one and the same Being, shews the grossness of the system This, I think, is the true sense of the sentence and that which Mr. Garu should, at least, be supposed to have meant, for we should, as justice requires, put the best construction upon it we can. Accordingly it has been said अभिरूप्यां च बिम्बानां देवः सांनिध्यमृच्छति when an idol is beautifully made there comes the god (*i e* the particular god whom the worshipper invokes) Such being the case प्रतिमायां शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेत् any man who thinks of the image of a god as a piece of stone goes to hell If this be acknowledged to be the true sense of the sentence of Mr Garu the third meaning of the lecturer, though plausible, must be confessed to be a forced one. Neither can the lecturer claim any originality for it, for the same defence is generally heard in the mouth of idolatrous cavillers.

As regards this third meaning it should be observed that the lecturer, without a shadow of proof, takes for granted the Vedántic conclusion, (ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः the only truth is Brahma, the universe is a delusion, even the animals are not distinct from Brahma) as true.

Is the lecturer not aware of the fact that there is a rival system of the Sánkhya propounded by the great sage Kapila* who says ईश्वरासिद्धेः (aph 93 book I.) "For there is no proof that there is a god"? The lecturer in order to establish his point should have at least refuted the Sánkhya Philosophy, for it does not at all inculcate the doctrine of the unreality of the external world (जगत्-

* Kapila is regarded by the Hindus as an incarnation of Vishṇu and represented to have obtained by birth the knowledge of the twenty-five principles "पञ्चविंशतितत्त्वेषु जन्मना ज्ञानमाप्तवान्" ॥ तथाच भागवते

"पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतं ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं" ॥

सत्यमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधकाभावात् aph. 52 book VI "The world is real for it is the effect of an unobjectionable cause and because there is no one to refute this") I fear the lecturer has not understood the Vedántic tenet because he identifies it with Bishop Berkeley's idealism and Mr. Mill's 'Permanent Possibilities of Sensation' True it is that Mr. Mill defines *matter* as a 'permanent possibility of sensation,' but the Vedánta goes further and positively affirms that the sensation itself is a delusion. As for Bishop Berkeley, he has never denied the existence of matter which we see and feel around us, but simply the noumenon or substance or substratum of it. "When Berkeley denied the existence of matter," says Mr Lewes in his Biographical History of Philosophy, "he simply denied the existence of that unknown substratum the existence of which Locke had declared to be a necessary inference from our knowledge of qualities," But why resort to authorities when we have Berkeley's own words?—"I do not argue," says the Bishop, "against the existence of any one thing that we can apprehend either by sensation or reflection. That the things I see with my eyes and touch with my hand do exist, I make not the least question. The only thing whose existence I deny is that which philosophers call matter, corporeal substance;" so that the doctrine of the Vedánta can never be identified with the tenets of a Berkeley or a Mill. For the lecturer's consideration I give here the true view of the purport of the Vedánta in Sanskrit and in my own words.—यद्यपि हिन्दुजातयः सांख्यादिसर्वदर्शनानि ऋषिनिर्मितानि मन्यन्ते तथापीदानीं प्रायः सर्वे वेदान्तदर्शनसिद्धान्तान् विशेषरूपेणाद्रियन्ते अतः कारणात् तद्दर्शनसिद्धान्तान् संक्षेपेण यथाबुद्धि निरूपयिष्यामः॥ वेदस्यान्तो वेदान्तो ब्रह्मजिज्ञासेति वेदान्तदर्शनस्योद्देश्यः। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। इत्याशयेन भगवान् बादरायणः शारीरकसूत्रग्रन्थे प्रथमं सूत्रयामास॥ ते वेदान्तिनो ब्रह्मवादिनो न सांख्यवत् प्रकृतिमेव जगतो मूलकारणं मन्यन्त इत्यर्थः परंत्विमानि सर्वाणि दृश्यवस्तून्यकल्पितानि रज्जौ सर्पत्वभ्रमवच्छुक्त्यां रजतत्वभ्रमवच्च। एवं प्रकारेण रज्जोर्वा शुक्त्याः स्थाने जगत्प्रपञ्चं स्थापयित्वा जगत्त्वस्याध्यासो बोद्धव्यः॥ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर इति वेदान्तदर्शनसिद्धान्तज्ञाने पुरुषः परमपुरुषार्थं प्राप्नोतीति शम्॥ काशीस्थसभायाः संपादकः श्रीशशिशेखरसान्यालः॥

Now it should be remarked that the lecturer's forced assertion: "it is not the image that we worship as the Supreme Being, but the Omnipresent Spirit that pervades the image as he pervades the whole universe," and its anticipated objection—"why do not you worship the Omnipresent Deity in any other material object than an image or symbol consecrated?" and its answer: "simply because no association has been established in our minds between it and the presence of God," is an example of logical nicety. What is the use of forming *fictitious* associations with the presence of God at all, as if the existence of God depended upon the lecturer's forming arbitrary association? A whimsical theory indeed! A true association must be inherent in human nature and therefore must be suggested by its own law. Hence Dr. Brown calls *association* the law of *suggestion.* Let the lecturer associate God with his own body, if he likes, and compassionately call others atheists "being incapable of thinking for themselves."

Another ridiculous argument which has been brought forward by the lecturer is that because we cannot conceive God and His Infinite attributes in the abstract therefore in order to avoid "practical" atheism, we should practise idolatry It is not a fact that we cannot form abstract notions On the other hand, I think it is *abstraction* alone that puts a perfect distance between men and brutes To the effect that we can form abstract notions, I quote the following from Mr. Locke:—"The use of words then being to stand as outward marks of our internal ideas, and those ideas being taken from particular things, if every particular idea that we take in should have a distinct name, names must be endless To prevent this the mind takes the particular ideas, received from particular objects, to become general; which is done by considering them as they are in the mind, such appearances separate from all other existences, and the circumstances of real existence, as time, place, or any other concomitant ideas This is called 'abstraction,' whereby ideas taken from particular beings, become general representatives of all the same kind; and their names, general names, applicable to whatever exists conformable to such abstract ideas." Besides the lecturer, in attestation of his assertion that we cannot conceive God in the abstract, quotes Sir. W. Hamilton who says: "True therefore are the declarations of a pious philosophy, 'A God understood would be no God at all; to think that God is as we can think him to be is blasphemy." It seems to me that even Sir W. Hamilton, whom the lecturer acknowledges to be an acute and deep thinker, has fallen here into an egregious blunder. A little consideration would have shewn him that we cannot conceive the nature of God more than our faculties allow us to conceive. Our faculties are given and limited by Him. Consequently there can be no blasphemy in the conception of God who is revealed in the conciousness, however imperfect it may be.

Now let us see the harmony of the argument of Sir W Hamilton when applied to idolatry. "True therefore are the declarations of a pious philosophy." 'A God *represented by means of an image* would be no God at all; to think that God is as we can *represent Him* by *an image* is blasphemy.' Sir W. Hamilton is correct when he expresses a somewhat similar (but by no means

the same) idea more scientifically. "The Infinite and Absolute are the names of two counter imbecilities of the human mind, transmitted into the nature of things, of two subjective negations transformed into objective affirmations" Further I quote some of the following authorized Hindu texts for the lecturer's consideration, from which it is clear that the learned should not worship idols:—

मच्छिलाधातुदार्वादिमूर्तावीश्वरबुद्धयः ।
क्लिश्यन्ति तपसा मूढाः परां शान्तिं न यान्ति ते ॥

Those fools who think of God in an image of mud, metal, stone or wood only get bodily pain but no salvation.

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं ।
हित्वार्च्चाम्भजते मौढ्याद्भस्मन्येवजुहोतिसः ॥

The man who having left me, the *I* who pervades every being, foolishly adores an idol, he offers *ghee* to ashes.

Lastly it should be observed that the idea prevalent among the Hindus is that in India there has been no change of creed. But certainly there is no foundation for such an assertion. How much the Vedic sentiments were changed in ancient times is clear from the following words of the Manduka Upanishad,—"तत्राऽपरा ऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति । अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यते" ॥ There must be some change in the progressive kingdom of God. When there began an enquiry into *one's self* and *God*, most men discredited the rites and ceremonies inculcated in the Karmakáṇda. Then they were dissatisfied with the worship of Indra, Varuṇa &c. There was a time when the Vedas were considered as all truth and nothing but the truth, and consequently oblations and sacrifices were worthy of being practised. But in the time of the Upanishads, literary men had no such faith in the mass of rites as they had before. From these considerations it is clear that the Vedas, not to say the Puráṇas, maintain contradictory doctrines and inculcate hero-worship. Therefore I cannot better conclude the first part of my review (viz., of the doctrine of idolatry) than by quoting the following memorable words of Francis W. Newman, for the lecturer's consideration. —"The glorifying of religious teachers" says the Professor "has hitherto never borne any fruit but canonizations and deifications, 'voluntary humility and worshipping of messengers,' vain competitions and rival sects, stagnation in the letter, quenching of the spirit."

By-the-bye it may be remarked that although the lecturer signs himself a Hindu, still he, not being a Brahman, had the courage in a full meeting of the "Benares Institute" to utter Vedic texts, which is strictly forbidden in the Upanishads themselves, under the penalty of the tongue being cut out of the utterer and molden lead being poured into the ears of the audience.

Another time I hope to discuss the Hindu doctrine of *necessity*

Yours truly,
SHASHISHEKHARA SANYALA,
Secretary Benares Association, and President of the Club Preparatory to the Benares Association.

ON THE ONTOLOGY OF THE VEDA'NTA.*

"Nothing seems of more importance, towards erecting a firm system of sound and real knowledge, which may be proof against the assaults of scepticism, than to lay the beginning in a distinct explication of what is meant by *thing, reality, existence* for in vain shall we dispute concerning the real existence of things, or pretend to any knowledge thereof, so long as we have not fixed the meaning of those words."—*Berkeley* —'Of the Principles of Human Knowledge," § 89

AT the end of a paper on "The gist of the Vedánta as a Philosophy" (*Ben. Mag* Vol. IV, p. 325), in which we confined ourselves to disproving the legitimacy of the conclusion practically drawn from the Vedántic theory, we intimated our intention to address ourselves, in a subsequent paper, "more especially to points connected with the question under its second aspect—the Ontology of the Vedánta" As regards this aspect of the question, we remarked,—"If the theory necessarily led to the conclusion practically drawn from it, there would then be an urgent necessity that the theory itself should be first assailed, however arduous might be the nature of the required assault." That the theory did *not* necessitate the conclusion practically drawn from it, we undertook to demonstrate; and a year has now passed without our having met with any attempt to shake the position that we then took up. What we hope *now* to show is this, that the evil is in the inference, and not in the theory,—and that the Indian Missionary will do well to reserve his strength for the combat with the deadly error, instead of wasting it upon a speculation which, whether philosophically just or not, is in no respect whatever incompatible with the reception of Christianity. In our attempt to show this, we claim an unprejudiced and an attentive hearing. We claim this on the ground that we have shown, by our previous papers, that we have at all events not spared pains to qualify ourselves for forming a judgment on the deeply important and generally very ill understood point which we are going to discuss.

To those who do not read Sanskrit, the sources generally available for acquiring a knowledge of the Vedánta are the Essay of Mr. Colebrooke, the criticism of Col. Vans Kennedy on that essay, the intended defence of Mr. Colebrooke by Sir G. C. Haughton, and the tracts of Rammohun Roy. We do not speak of Mr. Ward's work on the Hindoos, because the reader of that work, who imagines that he is therein reading the speculations of the Indian sages, is under a delusion. It appeared advisable, when we undertook to address

* By the late Dr. Ballantyne. reprinted from the Benares Magazine, Vol. VI. 1851.

those whose conception of the Vedánta is derived from the sources just mentioned, that we should first remove whatever of perplexity might result from the seemingly conflicting testimony of the parties, in regard to the question whether the Vedánta were a system of Materialism or of Spiritualism. We therefore, (in a first and Second Dialogue "On the Notions of the Hindús,"—*Ben. Mag.* Vols. v and vi., pp. 422 and 863),—traced out the occasion of Col. Kennedy's misapprehension of Mr. Colebrooke, and showed that Mr. Colebrooke quite agreed with him and with the Hindú expositors in holding the system to be one of pure Spiritualism. We now propose to show, in accordance with this, that the *Ontology* of the Vedánta is the Ontology of Bishop Berkeley;—which being shown, it will follow that it must be something else than *this* against which our efforts require to be directed. It is labour worse than lost to argue against what does not stand in the way of your argument. In attempting to convince a European unbeliever in Christianity who held the doctrine of Berkeley, it would clearly be a waste of labour to argue against the doctrine of Berkeley, because we know, from Berkeley's own case, that the holding of that doctrine is compatible with the highest form of Christian piety. Let us show, then, that the doctrine of Berkeley is the Ontology of the Vedánta—*without the illicit inference deduced by the Vedántists,*—and it will then be seen how we had better waste no longer, in assailing the impregnable or the impalpable, the strength that was given us for labours less Quixotic.

But, methinks, a smile of compassionate surprise has come over the face of the reader; and he ejaculates "Berkeley!" Good reader, if you know Berkeley, you must love him;—if you do not know him, pray listen to what we shall tell you of him. If you have borrowed your conception of his philosophy from Byron's lines—

> "When Bishop Berkeley said there was no matter,
> It surely was no matter what he said,"—

then, pray, revise your conception as you go along with us. If, again, you enrol yourself among those of whom Pope speaks when he says—

> "And coxcombs vanquish Berkeley with a grin,"—

then lay aside our article:—it will profit you as little as you will profit the cause of evangelization in the educated division of Hindú society.

George Berkeley was born in 1684. In 1724, when holding the Deanery of Derry, worth £1,100 per annum, he drew up a Scheme for converting the savage Americans to Christianity, by a college to be erected in the isles of Bermuda. The scheme included his resignation of his rich benefice, and his dedicating the remainder of his life to instructing the youth of America, on the moderate allowance of one hundred pounds yearly. Subscriptions having been raised for promoting "so pious an undertaking," as it is styled in the king's answer to the Address of the Commons relative to a grant of land for the use of the mission, Dean Berkeley sailed for Rhode Island, with his lady, in 1728. It would appear that the minister of the day had never heartily embraced the project for which the dean had made such sacrifices;—obstacles were thrown in the way; and, the scheme on which Berkeley had expended much of his private fortune, and more than seven years of the prime of his life, having been thus rendered abortive, he returned to Europe. Before he left Rhode Island, he distributed what books he had brought with him among the clergy of that province; and immediately after his arrival in London, he returned all the private subscriptions that had been advanced for the support of his undertaking. At this time he preached, before the Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts, a sermon, which was printed at the desire of the Society. In this sermon occurs the following passage, to which we request the particular attention of the reader:—

> "The metaphysical knowledge of God, considered in his absolute nature and essence, is one thing, and to know him as he stands related to us as Creator, Redeemer, and Sanctifier, is another. The former kind of knowledge (whatever it amounts to) hath been, and may be, in Gentiles as well as Christians, but not the latter, which is life eternal."

(To be continued.)

Communications of a literary nature should be addressed to the Editor: *all letters on business, to the Proprietors,* Messrs. E. J. Lazarus & Co., *to whom Drafts should be made payable.* Advertisements *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through Messrs. Trübner and Co., London.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 17. Benares October 1st, 1867. Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

"ननु यद्यत् संवेद्यते तत् तत् संविद्रूपमेव,यथा नीलादिसंवित्तिः, संवेद्यते च नीलादिः, तस्मात् तदपि संविद्रूपमेवेत्यसंविदात्मनो बाह्यार्थस्यासंवेदनादर्थशून्यं सर्वमेव विज्ञानमिति प्रयोगान्तरेण शून्यवादिनः,, यदाहुः,

"संवेदनं हि तादात्म्यात् तद्वद्भासनमेव तत् ।
इदमेव किमुक्तं स्यात् स बाह्योऽर्थोऽनुभूयते,, ॥

इति, अत आह ।

(१०) प्रत्यक्षा बुद्धिरेवेति निर्निबन्धनमुच्यते ।
बोधो बोधान्तरग्राह्यो नेष्यते भवतापि यत् ॥

एतदप्ययुक्तं साधनधर्मासिद्धत्वाद्दृष्टान्तस्य,"नहि तवापि नीलादिसंविदः संवेद्यत्वं सिद्धं,, क्षणिकत्वेन संविदन्तरोत्पत्तिकाले संभवाभावात् । नच दृष्टान्ते स्वसाध्यासिद्धसंबन्धो हेतुः साध्यं साधयितुं शक्तोत्यतिप्रसङ्गात् ॥

अथैतद्दोषभयात् संविदः संविदन्तरजननेन संवेद्यत्वमुच्यते, यदाहुः,

"भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम्,, ॥

इति, अत्राप्याह ।

(११) ग्राह्यत्वेऽपि न विज्ञानं सर्वमेव निरर्थकम् ।

यद्येवमनैकान्तिको हेतुः संविदः स्वतोऽसंविद्रूपाया अपि संवेद्यत्वात्,तद्वदर्थस्यापि संवेद्यत्वं भविष्यति यतः, "अथ संविद्रूपत्वेन संवेद्यत्वादिति हेतुः,,तर्ह्यसिद्धो नीलस्य संविद्रूपत्वेन संवेद्यत्वासिद्धेरिति सर्वमेव विज्ञानमर्थशून्यमिति नैष प्रतिज्ञार्थो भवतः सिध्यतीति ॥

अत्र पराभिप्रायं दर्शयति ।

(१२) अथानुभवरूपत्वाद् बोधः प्रत्यक्ष इष्यते ।

नात्र संविदन्तरसंवेद्यत्वं हेतुरपितु स्वसंवेद्यत्वमेव, ततश्च न साधनधर्मासिद्धिरनैकान्तिकत्वं वा दोष इति ॥

एतदपि निराकरोति ।

(१३) नाभावः संमुखीनेऽर्थे ततोऽनुभवगोचरे ।

यद्येवमसिद्धो हेतुः, "नहि संवित्स्वभावत्वं नीलादेः संवेद्यस्य सिद्धम्,, अपितु संवेद्यतैवेति, ततोऽसिद्धाद्धेतोरर्थे नीलाद्यात्मके संवेद्यतयेदंतानिर्दिश्यमाने प्रत्यक्षसिद्धे धर्मिणि नाभावो न बाह्यत्वनिरासः सिध्यतीति ॥

एतदेव प्रत्यक्षसिद्धमित्याह ।

(१४) अयमेव विधिर्ज्ञेयो भेदे बोधार्थयोः स्फुटं ।
पूर्वस्त्वनुभवाकार उत्तरश्चानुभूयते ॥

स्वपरप्रकाशरूपतया हि बोधात्मानुभवसिद्धः, तत्संवेद्यतयार्थोऽपीति, नातः शून्यवादसिद्धिः । "नन्वेवमात्मनोऽर्थस्य च द्वयोरनुभूयमानत्वे क आत्मेति न विद्मः,, पशवोऽपि हि यावदात्मपरभावं प्रत्यसंमूढाः, सोऽयं पशोरपि पशुः कुदर्शनापस्मारगृहीतः शोध्य एव । कथं वा ज्ञानज्ञेययोः प्रकाशमानत्वे ज्ञानमेव भावानां शुद्धोऽर्थः, नत्वर्थ एवाहमर्थज्ञानयोराकारभेदानुपलम्भात् साधुः समर्थितः सुगतनयो, यदमेध्याकारोऽप्येवं विनेयविनेतृतयाभ्युपगतः, "ननूक्तं,

"प्रभासुरमिदं चित्तं प्रकृत्याऽऽगन्तवो मलाः,, ।

इति, तद्ग्राह्यमेवात्मपरभावः, इति नार्थज्ञानयोराकारभेदानुपलम्भः सिद्धोऽपितु भिन्न एवोपलम्भ इति, एतेन सत्त्वद्रव्यकारकत्वादिभ्योऽचेतनानुमानमात्मनि प्रतिक्षिप्तं प्रत्यक्षनिराकृतत्वात् ।

पुनः प्रयोगान्तरेण शून्यवादिनः ।

(१५) वस्तु विज्ञानतो भिन्नं नैव विज्ञानजन्मनः ।

पूर्वचायाह्यमाणत्वात्,

यस्य येन सहोपलम्भो नियतः, तस्य ततो नार्थान्तरत्वं, यथा द्विचन्द्रज्ञानप्रतिभासमानादेकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयस्य, नीलज्ञानेन सहोपलम्भनियमश्च नीलादेः, तेन विना ततः पूर्वापरयोः संवेदनाभावात्,अतस्तस्यापि ततो नार्थान्तरत्वमिति नीलादेः संविद्रूपसिद्धितोऽर्थाद्ग्राह्यत्वनिरासः सिध्यति, यदाहुः,

"सहोपलम्भनियमान्न भेदो नीलतद्धियोः,, ।

इति ॥

आचार्यस्तु नीलाभावेऽपि नीलप्रकाशकसद्भावस्य प्रतिपादितत्वादसिद्धमेतत् साधनम् । "अथ बोधाध्यवसायापेक्षयोच्यते,, तत्राप्यसत्यर्थे मनोराज्याद्यवस्थासु तस्य भावादसिद्धतैवेति मत्वा प्रमेयभेदेन तद्भेदमभ्युगम्याप्याह ।

(१६) इत्यनेकान्तमुच्यते ।

इत्येवमभ्युपगम्यैतत् साधनमनैकान्तिकमुच्यत इत्यर्थः ॥

कथमित्याह ।

(१७) चक्षुर्व्यापारतः पूर्वं प्रकाशाच्च न गृह्यते ।
रूपं लोकेन तत् ताभ्यामभिन्नं संप्रतीयते ॥

चक्षुःशब्देनात्रोपलम्भप्रस्तावाद् गोलकमेवैतदुच्यते, तस्य व्यापारो विस्फारावस्था, तेनालोकेन च सहोपलम्भनियमो रूपस्य । नच चक्षुर्व्यापाररूपत्वमालोकरूपत्वं वेत्यनैकान्तिकता, बाह्यनिराकरणाय च भवद्भिरेव प्रयोगः समुपरचित १ इति, "न, आलोकादेरपि विज्ञानरूपत्वादनैकान्तिकपरिहारो युक्तः,, तस्यात एव साध्यत्वेनासिद्धत्वात् ॥

"नन्वनालोकस्यापि रूपस्य प्राण्यन्तरैरुलूकादिभिर्ग्रहणादालोकेन सहोपलम्भो नियतो नास्तीति नानैकान्तिकता,, "कथं तर्हि तमसा वृतं पटेनेव तेऽपि रूपं पश्यन्ति,, नचावस्तुत्वं तमसो भूच्छायात्मकत्वेन बाह्यार्थवादिभिरभ्युपगमादस्मदादेरपि ततो दर्शनप्रतीघातसंभवाच्च, वस्तुत्वे च रूपावरणस्वभावं यावत् तदनिवृत्तं तावत् कुतो रूपोपलब्धिः, "तच्चक्षुःशक्त्यैव तेषां रूपं प्रकाशत इति,, चेत्, तर्हि सैवालोको रूपप्रकाशकत्वात्, "अथाप्रकाशात्मिका भविष्यतीति,, चेत्, तर्हि कथं प्रकाशयति, नह्यप्रकाशात्मनः प्रकाशकत्वं तमस

१ संपरिचित इति पाठान्तरम् ।

इवोपपद्यत इति प्रकाशात्मिकैव सा शक्तिरभ्युपगन्तव्या, ततः प्रकाशेन सहोपलम्भो नियतो रूपस्य, नच प्रकाशरूपतेत्यनैकान्तिकतैवास्य हेतोरिति, "ननु चक्षुर्व्यापारमालोकं च विना रूपं योगिभिरुपलभ्यत इत्यत्र सहोपलम्भनियमाभावाचानैकान्तिकविषयता,, न, लोक इत्यत्र विशेषणात्, ततोऽस्म- १ दादिप्रत्यक्षत्वे सत्येषां सहोपलम्भनियमोऽस्त्येव, नचाभेद इत्यनैकान्तिक एव । किंच शून्यवादिनां चिरतरप्ररूढो विहारागमचैत्यादिभेदोऽनुभवसिद्धो नोपपद्यत इत्याह ।

(१८) नीलविज्ञानसंतानः पाण्डुरश्चेत्यनाकृतो ।
आकारवति बोधेऽपि नियमो नाविशेषतः ॥

नीलशुक्लादिसंतानभेदोपलक्षितः सर्वोऽयं सरित्सागरपर्वतादिभेदो भिन्नार्थक्रियासाधनतया निश्चितो नाहेतुको देशकालप्रकृतिनियमायोगात्, यदाहुः,

"नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः,, ॥

इति, नापि विज्ञानहेतुकः, तस्याकारवत्त्वेनाद्ययावज्जगत्यस्मिन्नसिद्धेः, आकारवति तस्मिन्नप्यभ्युपगम्यमाने विज्ञानात्मनः सर्वत्र सर्वदा चाविशेषात् सर्वः सर्वाकारः सर्वत्र सर्वदा च स्यादिति प्रागुक्तस्य जगद्वैचित्र्यनियमस्यासिद्धिप्रसङ्गः ॥

तमेव प्रसङ्गार्थमाह ।

(१९) एकाकारैव विज्ञप्तिः प्राप्ता विज्ञानवादिनः ।

यदाहु,

"तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः,, ।

इति ॥

ततो यद्येनाभिन्नहेतुकं तत् तेनाभिन्नस्वभावं, यथैकस्माद्बहुयाज्ज्ञानवर्णाद् द्वितीयं तद्रूपं, यत्र तु भिन्नरूपत्वं नास्ति तत्राभिन्नहेतुकत्वमपि नास्ति, यथा सुगतनये ज्ञानयोरभिन्नहेतुकं च विज्ञानवादिनां पर्वताकाराद्विज्ञानात् सरित्समुद्रादिविज्ञानं, नचाभिन्नरूपमित्यनेकान्तः,अत्राह ।

(२०) नीलादिभेदो बोधस्य वस्तुभावे तु किंकृतः ।

नानैकान्तो, न हि बाह्यार्थवादिभिस्तेषां विज्ञानमात्रमेव हेतुरिष्यतेऽपितु संस्कारद्वारेण यथायथं बाह्यान्यपि वस्तूनि, भवतस्तु बाह्यानां वस्तूनामभावाद्विज्ञानमात्रस्यैव सर्वत्र हेतुत्वमित्येष प्रसङ्ग उक्तः, नास्माभिरपि, वासनाभ्युपगमात्, तत्कृतोऽयं भेदावभासो न ज्ञानमात्रहेतुक इत्यप्रसङ्गः, तदुक्तम्,

"ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च संस्कारो वासनोच्यते,, ।

इति ॥

अत्राप्याह ।

१ ततश्चास्म-, इति पाठान्तरम् ।

(२१) वासनाकृत इत्येतत् पवनैरितभाषितम् ।
उन्मत्तप्रलपिततुल्यम् ॥

कुत इत्याह ।

(२२) तत्त्वणज्ञानतो नान्या वासना तव युज्यते ।

सापि हि वासना न तावद्विज्ञानादन्या विज्ञानव्यतिरेकेणान्यस्य कस्य चिदिन्द्रियादेरपि भवद्भिरनभ्युपगमात्, अपितु पूर्वस्माद्विज्ञानक्षणाज्जातं ज्ञानान्तरक्षणहेतुभूतं विशिष्टं ज्ञानमेव वासना, तच्चाविशिष्टत्वेनोक्तमेव, अतो न किंचिदेतत्, अस्माकं तु स्थिरत्वाद्बुद्धेर्वासनाधर्मान्तराण्यनेकान्यपि संभवन्तीति शरीरावस्थाविशेषं धातुसाम्यवैषम्यादि वा सुखदुःखफलं कर्म वा यथार्थप्रदर्शकं देवताप्रसादं वा विशिष्टवासनापरिपाकहेतुमन्तरा विशिष्टाकारमुपपद्यत एव । “ननु क्षणिकस्यापि ज्वालादेस्तृणपर्णादिहेतुजनिता पाण्डुत्वलौहित्यादिवासना दृश्यत एव” न, तत्स्वरूपत्वात्, स्वरूपं हि तत् तृणजन्यं विशिष्टमेवास्याः, विशिष्टमेव च पर्णादिजन्यं, न त्वनवस्थितायाः काचिद्वासनेति, “यद्येवं नीलज्ञानक्षणस्यापि प्राक्तनस्य कस्यचित् तत्स्वरूपं विशिष्टमेवास्तु येन विसदृशं पर्वताकारं रसाद्याकारं वा ज्ञानमनन्तरं जनयिष्यतीत्यप्रसङ्गः” न, तस्य सदृशक्षणजनकत्वेन धारावाहिकज्ञानेऽनभ्युपगमात्, “ननु क्षणभेदादन्यदेव तन्नीलज्ञानमिति कार्यभेदः” तर्हि क्षणभेदाविशेषाच्च कश्चित् सदृशं कार्यं जनयेत्, इत्येकसंतानात्मनोऽस्य शरीराद्याकारस्यापि विज्ञानस्याभावप्रसङ्गात् सर्वव्यवहाराभावप्रसङ्गः, संतानमूलत्वाद्भवतां व्यवहारस्य, “ननु नीलादिज्ञानक्षणः सदृशहेतुरपि भविष्यति” न, तर्हि क्षणभेदात् कार्यभेद इति पूर्वः प्रसङ्गः, न, नीलज्ञानक्षणात्मनापि भेदात्, अन्यदेव ज्ञानं सदृशस्य क्षणस्य हेतुरन्यदेव विसदृशस्य । “कीदृशं कस्येति वाच्य” “यादृशाद्यादृशं प्रतीयते तादृशं तस्येति प्रतीतिसमुत्पादवादिनः” तदिमे भृगुपतनस्थानस्थश्वान इवोपस्थितोपस्थितस्य निमित्तं कल्पयन्तः कुतः किं भवतीति हेयोपादेयसाधनेष्वनुत्पन्नबुद्धयः प्रेक्षावद्भिर्दूरतः परिहार्याः, तेषां हिताहितप्राप्तित्यागायैव तत्साधनजिज्ञासायां प्रवृत्तेः, “ननु संतानविषया सा भविष्यति” न, क्षणानां जननासंभवेन तस्यासंभवात्, क्षणप्रवाहात्मकत्वात् तस्येति सर्वानियमपरिहारायानुभूयमानो बाह्योऽर्थः सत्यप्रकाशात्मनो भिन्नः प्रकाश्यस्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः, तत्र सहोपलम्भमात्रेणास्यास्मादभेद इति, “बोध्यम्” इत्यपि प्रतिज्ञापदं व्याख्यातमिति ॥

किंच सहोपलम्भनियमादभेदेऽपि नात्माभाव इत्याह ।

(२३) आत्मन्यसत्त्वं नो युक्तमहंप्रत्ययगोचरे ।

अहंप्रत्ययस्य स्थिरग्राहकपरामर्शरूपत्वेनात्मविषयत्वादस्त्येवाध्यवसेयेनात्मना सहोपलम्भनियम इति द्वयोरपि संविद्रूपत्वसिद्धेः सत्यत्वमिति नैरात्म्याभावः, “नन्वात्मनो विकल्पातीतत्वेनोक्तत्वान्मोक्षकारिकास्वाचार्येण बुद्धिबोध्यत्वनिरासाच्चाहंप्रत्ययगोचरत्वं वाद्यसिद्धमेव” सत्यम्, आत्मादिप्रत्ययवत् कथंचिददूरविप्रकर्षेण सोऽपि व्यवहारार्थं तद्विषयोऽभ्युपगम्यत इति नासिद्धिः । “ननु चाध्यवसायस्यावस्तुविषयत्वादस्माकमध्यवसायेन सह भावो न सिद्धः” युक्तमेतत् कदाचिद्बाह्यार्थवादिनो वक्तुम् । भवतस्त्वबोधात्मनोऽसंवेद्यत्वादध्यवसेयस्यापि संवेद्यत्वेन बोधरूपतयाध्यवसायस्येव सत्त्वमिति नासिद्धिस्तेन सहभावस्येति, “तर्हि वाद्यसिद्धोऽयमहंप्रत्ययाभावेऽपि स्वसंवेदनेनात्मोपलम्भाभ्युपगमात्” सत्यम्, अहमिति त्वध्यवसायेन सहभावोऽध्यवसेयतात्र हेतुः, सा च तदानीं नास्तीति तेन सहोपलम्भनियमो नासिद्धः, अन्या ह्यध्यवसायपरामृश्यतान्या च संविद्रूपतेति बुद्धिसंवित्प्रविवेकप्रसङ्गेन प्रदर्शितं स्वायंभुवोद्योत एव, इह त्वनुपयोगान्नोच्यते । भवद्भिरप्युक्तम्,

“अशक्यसमये ह्यात्मा चेतनानामनन्यभाक् ।
तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी” ॥

इति, अत एवाप्रयोगभेदादस्य नात्र गृहीतग्राहित्वमपितु तावन्मात्रेण प्रमाणत्वमिति दर्शयिष्यामः ॥

“ननु गौरोऽहं कृशोऽहमित्यनात्मनि शरीर एवाहंप्रत्ययस्य दृष्टेर्विरुद्धो हेतुरित्यत आह ।

(२४) नचान्यस्मिन्नहंबुद्धिः क्वचिद्दृष्टा तु निर्गुणा ।

न, विशेषितत्वाद्, गौरादिभिः पदार्थान्तरैर्विशेषितो ह्यहंप्रत्ययो माणवकादौ सिंहादिप्रत्ययवद् गुणवृत्त्या शरीरे वर्तते, तैरविशेषितस्तु मुख्यतयात्मन्येव, स एव चात्र हेतुरुक्तो न सविशेषण इत्यविरुद्ध एव ॥

“यद्येवं प्रत्ययव्यतिरेकेणान्यस्य कस्यचिदात्मनः प्रत्ययस्यानुपलब्धेर्वनाद्येकत्वप्रत्ययवदहंप्रत्ययोऽपि निर्विषय एवेत्यसिद्धो हेतुः” । अत्राप्याह ।

(२५) कर्तृकर्मावभासा च स्पष्टा दृष्टा क्वचिन्मतिः ।
अहमेतत् प्रपश्यामीत्यतः सिद्धं स्फुटं द्वयम् ॥

सत्यं, “स्यार्चिर्विषयो यद्यात्मा सर्वार्थप्रकाशकतया स्वतो नावभासेत” स तु स्वसंवेदनेन विकल्पातीत एव सर्वदा भासत इत्युक्तम्, तद्विषयश्चायं प्राक्तनयेनाहंप्रत्ययः क्वचित् “अहमेतत् प्रपश्यामि” इत्यादौ परामर्शविशेषे स्फुटः सुस्फुटानुभव एव दृष्टः, इति न वनाद्येकत्वादिप्रत्ययवन्निर्विषयः, तन्नासिद्धिः प्रागुक्तस्य सहोपलम्भस्येति, “यद्येवं सहोपलम्भनियमादात्माद्वैतसिद्धिरितीष्टविघातः” न, त्वन्मतेऽप्यप्रतिषेध्यमेवात्मसं-

वेदनमित्येवंपरत्वादस्य,परमार्थतस्त्वत इति, "अहमेतत् प्रपश्यामि,, इति परामर्शबुद्धेरप्यस्याः सकाशादात्मा सर्वार्थप्रकाशकत्वेन सर्वदा परामर्शनीयः । अर्थस्तु तत्प्रकाश्यतया क्रमेण प्रतीयत इत्यत्यन्तभिन्नमध्यवसीयमानत्वात् स्फुटमेतद्द्वयं सिद्धमिति न भेदोऽप्ययुक्त इति नेष्टविघातः, तदुक्तम्,

"अयमेव हि विज्ञेयो भेदो बोधार्थयोः स्फुटम् ।
पूर्वस्त्वनुभवाकार उत्तरश्चानुभूयते,, ॥

इति ॥

"नन्वयं घट इत्यादेरद्वयविषयस्यापि विमर्शस्य दर्शनादत्रानैकान्तिकता,, तदयुक्तमित्याह ।

(२६) सर्वमेव हि विज्ञानं कर्तृकर्मावभासकम् ।

"अयं घट इत्याद्यपि विमर्शविज्ञानं न विमृश्यमात्रविषयमेव युक्तं,, स्वात्मनो विमर्शाभावेन परविमृश्यस्येव तद्रूपत्वासिद्धेः, "स्वात्मनाप्यस्य तदानीं संवेदनाच्चासिद्धिरिति चेत्,, न, संवेदनस्याप्यविमृश्यस्य गच्छतां तृणादिविषयस्येव सिद्धेः, यदाहुः,

"संवित्तिरपरामर्शाद्विद्यमानापि वस्तुतः ।
तृणादिवित्तिवद्यातुः सिद्धैवाविद्यमानवत्,, ॥

इति' तस्मादात्मकर्तृक एव तेनासौ विमर्शनीयः, आत्मकर्तृके च विषये विमृष्टे स्वात्मापि तदुपसर्जनीभूतो विमृष्ट एव सामर्थ्याद्भवति, इति सर्वमेव विमर्शज्ञानं कर्तृकर्मद्वयविषयमेवेति नानैकान्तिकता ॥

अनुमानेनाप्येतत् सिद्धमित्याह ।

(२७) अयं संस्मर्यते यस्मात् तदहं दृष्टवानिति ।

अयं घट इत्यादिविमर्शविषया स्मृतिर्भवन्ती कर्तृकर्मकरणविषया दृष्टेति कर्मकरणयोरिव पूर्वं कर्तुरप्यशब्दं विमर्शं गमयत्येवेति सर्वो विमर्शो द्वयविषय एवेति, अत एव नावस्तुविषयो विमर्शः प्रत्यक्षवद्वस्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधानात्, अन्यैरप्युक्तम्,

"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता,, ॥

इति, "नन्वसत्यपि वस्तुनि घटादिविमर्शो मनोराज्यादौ दृष्टः,, सत्यम्, अत एव तयोर्वस्त्ववस्तुविषयत्वात् प्रत्यक्षतदाभासयोरिव भेदः, "ननु वस्तुविषयत्वेनाभिमतस्यापि स एवायं घट इत्येवमादेः पूर्वदृष्टतया विमर्शस्य प्रवृत्तेरधुना च पूर्वदर्शनाभावेन तदसंभवादवस्तुविषयत्वं,, न, प्राग्दर्शनाभावासिद्धेः आत्मप्रकाश एवार्थदर्शनं, तच्च सर्वदास्तीत्युक्तम्, अतः प्राग्दृष्टतापीदानीं तत्र वस्त्वेवेति नावस्तुविषयः, न, घटादौ क्षणिकत्वस्यासिद्धेरिति वक्ष्यामः, "एवं तर्हि संतमसे स्पृशतोऽप्ययं घट इत्यदृष्टानां रूपादीनामवमर्शादवस्तुविषयो मानस एव सान्तो विकल्प इति,, न, तेषामेकसामग्रीप्रतिबद्धत्वेन विशिष्टात् स्पर्शलक्षणाल्लिङ्गादप्रत्यक्षाणामपि तदानीमनुमानात्, यदुक्तं भवद्भिरपि,

"एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः ।
हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत्,, ॥

इति, "नचानुमानविमर्शोऽप्यवस्तुविषयः,, वस्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधानेन प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षतद्विमर्शवत्, तदुक्तं भवद्भिरपि,

"अर्थस्यासंभवे भावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।
प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे समं द्वयम्,, ॥

इति, नाप्यस्फुटावभासत्वेनास्यावस्तुविषयत्वं, प्रत्यक्षस्याप्यर्थस्य दूरवर्तिनस्तत्संभवतोऽनैकान्तिकत्वात्, आगमोत्थोऽपि विमर्शस्तदागमप्रमोतृज्ञानद्वारेण वस्तुनि प्रतिबद्धत्वाद्वज्रकपित्थादिवाक्यश्रुतिजनितविमर्शवद्यथार्थ एव, तदुक्तं भवद्भिरपि,

"इष्टोऽयमर्थः शक्येत ज्ञातुं सोऽतिशयो यदि,, ।

इति, प्रत्यक्षानुमानागमबहिष्कृतस्तु विमर्शो मनोराज्यादिविमर्शवद्वस्तुप्रतिबन्धाभावादवस्तुविषयोऽस्तु, "अहमेतत् प्रपश्यामि,, इति तु विमर्शः संविदितात्मार्थविषयत्वाच्चावस्तुविषयः किंतु प्रोक्तनयेन प्रत्यक्षविशेषत्वात् प्रमाणमेवेत्यतोऽप्यात्मसिद्धिः, ततश्च "बोधेन,, इत्येतदपि प्रतिज्ञापदं व्याख्यातमिति ॥

तदेवमात्मनि साधकबाधकप्रमाणसदसत्ताभ्यां सद्व्यवहाराभावे निरस्तेऽपि लौकायतिकाः प्राहुः, "अस्त्वेवं शरीरादिव्यतिरिक्तः सर्वार्थसाक्षितया स्वसंवेद्योऽहंप्रत्ययप्रत्येयत्वेन चाभिरूप एवात्मा, स तु प्रयाणकाले विनश्यत्युत्पत्तिसत्त्वाद् घटादिवदस्थिर एव,नचायमसिद्धो हेतुः शुक्रशोणितादिपरिणामविशेषभावे चैतन्यात्मनस्तस्योत्पत्तिदृष्टेः, तदभावे चादृष्टेर्वह्नाविव धूमस्य कार्यत्वं सिद्धं यतः, तदिदमुक्तम्, "चैतन्यपरिपूर्णो हि कायो जायत इति,, एतत् प्रतिक्षिपति ।

(२८) स्थिरत्वं चापि पुंसोऽत्र स्मरणादेव गम्यते ।

स्थिरत्वं जन्मनः प्रागपि सत्ताशुक्रशोणितादिपरिणामविशेषादुत्पत्त्यभावः पुंसो जन्मसमनन्तरं स्मरणाद्धेतोः प्रतीयते ॥

तत्र तावद्धेतोरस्य व्याप्तिं साधयति ।

(२९) यतोऽन्येनानुभूतेऽर्थे तदन्यस्य न जायते ।

स्मरणं हि विशिष्टैकाधिकरणानुभवपूर्वकं स्वात्मनि

बाल्यावस्थात उत्तरकालं निश्चितमेव यतः, पटीयसोऽनुभवाद् देवदत्तादौ स्मरणं न दृश्यत इति स्मरणस्य विशिष्टैकाधिकरणानुभवपूर्वकत्वेन व्याप्तिसिद्धिः ॥

पक्षधर्मत्वमप्याह ।

(३०) हर्षादि लक्ष्यते येन तज्जाते यौवनस्थवत् ।
अर्थानुभवसंस्कारतद्व्यक्तिस्मृतिपूर्वकम् ॥

जाते लब्धशरीरजन्मनि पुरुषे जन्मनोऽनन्तरं मुखविकासाद्यन्यथानुपपत्त्या येन कारणेन हर्षादि तावल्लक्ष्यते, आदिग्रहणात् स्थानकरणाभिघातादि, यदाहुः,

"आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।
स्थानानामभिघातश्च न विना पूर्वचेतनाम्,, ॥

इति, तच्चोत्पन्न इव न वातादिक्षोभजनितं, तत्र तदनावृत्तेऽपि तदानीं सर्वस्मिन्ननुभवाद्, अपितु यौवनादिस्थे पुरुष इव तदर्थस्यार्थ्यमानस्य सुखादेस्तत्साधनस्य वा यो योऽनुभवः, तेनाहितो यो बुद्धौ संस्कारः, तस्य प्रबोधाद्यत् स्मरणं तत् तत्कारणकं लोके लक्ष्यत इति, यच्च हर्षादि तत्रावश्यं तथाभूतस्मरणमित्यतोऽनुमितानुमानेनास्य पक्षधर्मत्वसिद्धिरित्युक्तं भवति ॥

"ननु सुखाद्यनुभवपूर्वकमपि यौवनाद्यवस्थावति पुरुषे हर्षादि दृश्यते,, इति तत् स्मरणसिद्धावनैकान्तिकमित्याह ।

(३१) नचाप्यनुभवस्तस्य लक्ष्यतेऽनुभवे यतः ।

यस्मादनुभवविषये तस्य पुंसः सुखाद्यनुभवस्तदानीं सुखसाधनक्षीरपानाद्यभावद्वारेण न लक्ष्यते नास्तीति निश्चीयते, ततः सुखाद्यनुभवाभावे सतीति विशेषितं हर्षादिहेतुत्वेन प्रयुज्यमानमव्यभिचारविशिष्टं सुखादिस्मरणं गमयतीति नानैकान्तिम् ॥

ततः किमित्याह ।

(३२) भवान्तरमतिक्रान्तमतः पुंसोऽनुमीयते ।

अतो हर्षादिलिङ्गविशिष्टस्मरणाद्विशिष्टैकाधिकरणानुभवपूर्वकत्वेन सिद्धव्याप्तिकाज्जातस्य पुंसो भवान्तरमतिक्रान्तमनुमीयते, ननु शरीरेण सह जन्मेति, यावपि शुक्रशोणितकार्यत्वेऽस्य तद्भावभावतदभावाभावौ तावपि स्वतः प्रागभावप्रध्वंसाभावासंवेदनात् परचैतन्यस्य च परेण प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वाच्च संभवत इति, यथा च स्थानकरणादीनामप्यत्र गमकत्वं तथा दर्शितमाचार्येण रौरववृत्तौ परमोक्षनिरासकारिकाभिः,

"जन्मान्तरानुभूतेऽर्थे स्मृतिर्जातेऽपि दृश्यते ।
अशनाय भवेत् सा च स्तन्यं प्रत्युपमर्पणात् ॥

इति, तत एवावधार्यम् ॥

(३३) एवं चानादिका तस्य योक्तव्या जन्ममालिका ।

एवमनेन क्रमेणानादिजन्मप्रबन्धः पुंसः साध्यः, ततश्चानादिधर्मयोगित्वादविनाश्यादिसंभवः, उत्पत्तिमत्त्वाद्धि घटादिवदनित्यत्वमस्योक्तं भवद्भिः, तच्चानादिमत्त्वाच्च संभवतीत्यविनश्वरोऽप्यात्मेति सिद्धम् ॥

"ननु चानादेरप्यस्य मोक्षे परमात्मलयादेव प्रदीपनिर्वाणवादिनामिव जीवात्मवादिनां विनाशो भवति,, इत्याह ।

(३४) शुद्धे प्रमुक्तविज्ञाने सर्वोपप्लवहानितः ।

नास्माकमात्मनाशो मोक्षोऽपितु सर्वबन्धनिवृत्तिः सर्वज्ञत्वाभिव्यक्तिश्चेति वक्ष्यामः,

तदेवं "प्रवृत्तिफलभोक्ता च,,इति प्रतिज्ञापदमामुत्रिकफलविषयतया व्याख्यातम् ॥

अधुना, ऐहिकफलविषयतया दर्शयितुं क्षणिको ग्राहकात्मेति शाक्यपक्षो न केवलं प्राक्प्रदर्शितबाधकप्रमाणसद्भावादयुक्तो यावत्साधकप्रमाणाभावादपीत्याह ।

(३५) क्षणिकत्वस्य नो मानं भेदादर्शनतोऽस्ति हि ।

तथाहि, अश्रावणः शब्द इतिवदयं पक्षः प्रत्यक्षनिराकृतः, भेदादर्शनात्, स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणानारोपितस्य तदभेदस्य प्रोक्तनयेन प्रकाशनादित्यर्थः । किंच न सन्ति प्रमाणानि प्रमेयार्थानीतिवत् स्ववचननिराकृतः प्रमाणाभाव इवैतस्य क्षणिकत्वे प्रतिज्ञावचनस्यानुपपत्तेः, पौर्वापर्यरहितो हि कालः क्षण इति भवतामभ्युपगमः, अनेकवर्णनिर्वर्त्यं चैतद्वचनं कथं क्षणे निर्वर्तयेदिति विरोधः, "सत्यम्, अस्माभिः पक्षप्रयोगो नेष्यते त्रिरूपादेव लिङ्गात् साध्यसिद्धेः,, तदपि तर्ह्यत्र लिङ्गमुच्यताम्, "ननु यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकं, क्षणिकत्वाभावे सत्त्वाभावः, संश्च ग्राहकात्मेति सत्त्वाख्यमेव,, यद्येवं विरुद्धोऽयं हेतुः, सत्त्वस्याक्षणिकत्वेन सर्वत्र घटादौ दृष्टान्ते व्याप्तिसिद्धेः, "ननु विद्युज्ज्वालादिरत्र दृष्टान्तः,, न, तस्याप्यस्मदादिगोचरत्वेनानेकक्षणरूपत्वात्, असर्वदृशां क्षणविषयव्यवहारस्य भवद्भिरप्यनभ्युपगमात्, क्षणरूपत्वे वानैकान्तिक एव, "ननु शुद्धं सत्त्वमत्र हेतुः,, यद्येवमसिद्धः, नहि सत्त्वमात्रमक्षणिकत्वरहितं क्वचिद्दुर्मन्त्येऽपि सिद्धम्, "ननु विजातीयवृत्तिद्वारेण प्रतिनियतभागाभिनिवेशित्वाद्विकल्पानां घटादावपि लोहितो मृण्मयः परिवर्तुल इत्यादिविकल्पान्तरविषयलौहित्यादिपरिहारेण सत्त्वविकल्पः प्रवर्तमानः सत्त्वं शुद्धमेव विषयीकरोतीति कथमसिद्धः, यदुक्तम्,

"यावन्तोंऽशसमारोपास्तन्निरासेन निश्चयाः ।
तावन्त एव शब्दाश्च तेन ते भिन्नगोचराः,, ॥

इति, युक्तमेतद्धर्मान्तरविषयम्, नत्वक्षणिकविषयं, तेन विना विकल्पत्वानुपपत्तेः, सर्वो हि विकल्पः प्राग्दृष्टतया स एवायमिति प्रवर्तमानो विकल्पतामासादयति, योजना कल्पनेत्ययोजकत्वेन निर्विकल्पत्वप्रसङ्गात्, योजनैव चार्थे इवात्मन्यप्यक्षणिकतानिश्चयः, नह्यात्मन्यपि क्षणिकत्वे सति विशिष्टशब्दवाच्यतयायं घट इत्यपि योजनोपपद्यते, यदुक्तम्,

“तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित् सामर्थ्यभाविनः ।
स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

इति, तद्योजनात्मकत्वाद्योजितव्यार्थवदात्मापि योजकत्वेन तदुपसर्जनीभूतोऽक्षणिकतया निश्चित एव सर्वेण विकल्पेन भवति, इति न धर्मान्तरं लौहित्यादिकमिव सत्त्वविकल्पेनाक्षणिकत्वमपि परिहर्तुं शक्यमिति, शुद्धः सत्त्वाख्यो हेतुरसिद्ध एवेति, यदि शुद्धोऽयं हेतुः,ततो नित्यानित्ययोरेकेनान्वितत्वाद्वस्तुधर्मत्वेनोभयबहिर्भावायोगाच्च शब्दानित्यत्वादौ श्रावणत्वादिवदसाधारणानैकान्तिकः, यथादृष्टान्वितस्तु न शुद्धोऽतश्च विरुद्धः, इत्युक्तम्, सर्वस्य च सतः क्षणिकत्वेन व्याप्तिप्रदर्शनतोऽक्षणिकस्य परमार्थसतो वैधर्म्यदृष्टान्तस्यानुपपत्तिः, विपक्षव्यावृत्त्यसंभवेन केवलान्वय्ययं हेतुः स्यादगमकः, त्रिरूपस्य गमकत्वेन हेतोरुक्तत्वात्, न विपक्षाद्वा वृत्तिर्हेतोस्तृतीयं रूपं, येनैष दोषः स्यात्, अपितु साध्याभावे साधनाभावात्मव्यतिरेकः, अत एव ततोऽन्यस्तद्विरुद्धस्तदभावो विपक्षोऽस्माभिरुक्तः, स चास्यास्तीति न केवलान्वयित्वम्, तदुक्तं,

“तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाश्रयः ।
तदभावेऽपि तन्नेति वचनादपि तद्गतेः” ॥

इति, यद्यप्येवं संदिग्धव्यतिरेकोऽयं हेतुः, वचनगम्यस्यार्थस्य संदिग्धरूपत्वात्, निधिमानयं भूभाग इतिवन्निश्चितरूपत्वे हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेः किमनेनासिद्धेरुपन्यासायासेन, “ननु वैधर्म्यदृष्टान्ताभावेऽप्यस्य विपक्षे बाधकप्रमाणबलाद् व्यतिरेकनिश्चयोऽस्तीति न संदिग्धव्यतिरेकता,” यद्येवं तदेव बाधकं प्रमाणं प्रथममुपन्यसनीयं, तेन विना हेत्वभिधानस्यास्यानभिधानसमानत्वात् । “नन्वक्षणिकस्य सतो विनाशहेत्वयोगादिति,” न, अस्य विरुद्धत्वात्, विनाशहेत्वयोगो ह्यविनाशं साधयति नतु क्षणिकत्वम्, “एवं तर्हि दृष्टत्वेन विशेष्यते, घटादीनां ह्यविनश्वरस्वभावत्वेन दृष्टस्य कृतकत्वादिनानुमितस्य वा विनाशस्य हेतुरसमर्थ एव, विनश्वरस्वभावत्वे वा व्यर्थः, स्वभावादेव विनाशसिद्धेः, स्वभावस्य चाविशेषात् प्रतिक्षणं सतो विनाशः सिध्यतीति,” “यद्येवमसिद्धः, याहकात्मनो विनाशहेत्वदर्शनस्य प्रतिपादितत्वात्,” दृष्टविनाशादेव च विपक्षादनेनास्य हेतोर्व्यतिरेकः सिध्यतीति नादृष्टविनाशात् परमाण्वादेः संभाव्यमानादिति पुनरपि संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिरयमनैकान्तिक एव, नच विनाशहेतोरत्र सामर्थ्यमेव वैयर्थ्यं वेति वक्ष्यामः, “तर्हि नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादित्येतद्विपक्षे सर्वत्रास्तु बाधकं प्रमाणं,” न, आश्रयासिद्धत्वादिदमप्यप्रमाणमेव, नहि नित्यः कश्चिदर्थो भवद्भिरभ्युपगम्यते, यत्रायं हेतुः सिद्धः स्यात् “प्रतिवादिनः सिद्धत्वाद्धेतुरेवेति,” चेत्, कथं तस्य सिद्धिः, “धर्मिणः सिद्धत्वादिति,” चेत्, स कुतोऽस्य सिद्धः, “प्रमाणेन यदि,” वादिनोऽपि सिद्ध एव, वस्त्वधिष्ठानात् प्रमाणस्येति, कथं नित्यप्रतिक्षेपः, “अथाप्रमाणादभ्युपगममात्रात् तस्य सिद्ध इत्युच्यते,” यद्येवमसदेवासौ कथं वस्तु साधयेत्, वस्तुनो हि वस्तुसिद्धिरित्युक्तं, “ननु यत्र क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाभाव इति धर्मयोर्व्याप्तिमात्रप्रदर्शनेन धर्मिणः कस्य चिदनाश्रयाच्चाश्रयासिद्धताच्च दोषः, यदाहालंकारकारः,

“प्रसङ्गसाधनमिदं नाश्रयासिद्धता ततः ।
यद्येवं स्यादिदमपि नचोभयमितीष्टता” ॥

इति, यद्येवमपक्षधर्मत्वेन न्यूनत्वादयमहेतुरेव, “कथमस्य विपक्षव्यावृत्तिं साधयेत्,” नह्यन्वयव्यतिरेकावेव हेतोर्लक्षणं, त्रिरूपस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात्, प्राग्वच्च व्याप्तिरप्यत्रासिद्धेति दर्शयिष्यामः,

धर्मोत्तरास्त्वाहुः, “सत्त्वं क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तमतः क्रमयौगपद्याभावेन सत्त्वाभावोऽत्र व्यापकानुपलब्ध्या साध्यः, तन्नाश्रयासिद्धत्वम्, अभावस्यासत्यपि शशविषाणादाविव नित्ये धर्मिणि सिद्धत्वात्, भावात्मनो हि हेतोस्तत्रैष दोष एव प्रसङ्गविपर्ययनिष्ठः प्रसङ्गहेतुरिति,”

एतदप्ययुक्तं, भवद्भिरपि स्वसाध्यप्रतिबद्ध एव हेतुरुच्यते, यदुक्तम्,

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमः”,

इति, नचाभावहेतोरत्यन्तावस्तुनः क्वचित् प्रतिबन्धः संभवतीत्यहेतुता, यदाहालंकारकारोऽपि,

“अभावमात्रके हेतौ क्व किं केन प्रसाध्यताम्” ।

इति, प्रतिबन्धे हि नाभावरूपतेत्यसिद्धत्वमुक्तं, शशविषाणादीनां तु विकल्पकल्पितत्वेनाभावव्यवहारादिमात्रविषयत्वं काल्पनिकमेव सिद्धं, नतु कस्यचित् साधनतयेत्यविरोधः, अत एवानुपलब्धेः प्रतिपत्त्यध्यवसायवशादभावसाधनत्वम्, परमार्थतस्तु वस्तुनो विशिष्टाद्विशिष्टस्य वस्तुनः सिद्धेः स्वभावहेतुतैवेत्युक्तं भवद्भिरेव,

“प्रयोगः केवलं भिन्नः सर्वत्रार्थो न भिद्यते” ।

इति, न किंचिदेतत् ।

अन्ये पुनराहुः, “यदेव सपक्षत्वेन घटादिनिष्ठं तदेव साव-

द्विपक्षत्वेनापि, तन्निष्ठं च बाधकं प्रमाणमिति कुतोऽस्याश्रयासिद्धता,, "यद्येवं पुरुषेच्छाकृतास्य सपक्षविपक्षव्यवस्था, न वस्तुत इति पक्षसपक्षान्यतरत्वादेरिवानुमानाभासता,, नच सपक्ष एव विपक्षः संभवति साध्यभावाभावयोरत्यन्तविरोधात्, न वस्तुतोऽस्य सपक्षत्वाद्, विपक्षत्वं तु घटादेरारोप्य बाधकेन प्रमाणेन निषिध्यते, यदि घटादेरक्षणिकत्वं स्यात्, ततोऽक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधः स्यात्, करोति चार्थक्रियाम्, अतः क्षणिक इति, यथा यद्यत्र वह्निर्न भवेद्धूमोऽपि न भवेत्, अस्ति च धूमः, तस्मादत्राग्निः, इत्यविरोधाच्चाश्रयासिद्धता,

तदप्ययुक्तं, विरोधासिद्धेः, अक्षणिकस्यैव घटादेः क्षीरघृतधारणाद्यर्थक्रिया क्रमेण प्रदीपादेश्च वर्तिदाहतैलक्षपणादिका युगपद् दृश्यत इति कुतस्तद्विरोधसिद्धिः। तस्यैव स्वभावत्वात् क्रमेणार्थक्रियाया अनुपपत्तेः सर्वाः कालान्तरिका अपि युगपत् कुर्यात्, नच ता युगपद् दृश्यन्ते, एवं च क्रमेणैवानेकार्थक्रियाजननैकस्वभावः सिद्धः, न युगपदित्यविरोधः, "अथ किमर्थं क्रमेण करोति,, तथास्वभावत्वाद्युगपद्वेति वक्ष्यामः, तदेवं विपक्षे बाधकस्य प्रमाणस्यासंभवादनैकान्तिकमेतच्च क्षणिकत्वस्य साधकं प्रमाणमिति।

अभिनवशाक्यास्त्वाहुः, "नास्य विपक्षे बाधकप्रमाणवशादसत्तानिश्चयोऽपितु वस्तुप्रतिबन्धाधिष्ठानाद्विचारादेव, सत्त्वं हि विचार्यमाणं तेजोरूपं दाहकत्व इव स्वभावप्रतिबन्धादेवाक्षणिकान्निवर्त्यमानं क्षणिकत्वे विश्राम्यति, इति वस्तुस्वरूपपर्यालोचनासिद्धमेतत्, अतो नाश्रयासिद्धतादिपूर्वोक्तदोषप्रसङ्ग इति,,।

यद्येवमर्थापत्त्यात्मकोऽयं विचारः प्रातिभात्मको वा, यथाहुर्वैयाकरणवृद्धाः, "नापूर्वं किंचिदिति,, प्रमाणान्तरत्वादस्य प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणमेवेत्यभ्युपगमविरोधः, अप्रमाणत्वे तु कथं ततो विपक्षाभावनिश्चयः, सदसन्निश्चयहेतोरेव प्रमाणत्वात्, "ननु वस्तुरूपपर्यालोचनयापि नयविदामसंनिहितार्थविषय ऊहात्मको निश्चयो दृश्यत एव,, सत्यं, योग्यतानुमानादेवासौ नान्यतः, यदुक्तं भवद्भिरपि,

"हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते।
अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः,, ॥

इति। अपिच प्रतिबन्धविचार इति कोऽर्थः, किं विचारात् प्रतिबन्धसिद्धिः, आहो स्वित् सिद्धे प्रतिबन्धे विचार इति, पूर्वस्मिन् कल्पेऽत्यन्तासंबद्धयोर्घटपटयोरपि विचारात् प्रतिबन्धः स्यादित्यनवस्था। अथ द्वितीयः पक्षः, तर्हि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रतिबन्धस्य तेजोदाहकत्वयोरिवोत्तरकालभाव्ययं विचारः स्मृतिपूर्वव्यवहार एवोक्तः स्यादिति न ततोऽपूर्वार्थप्रतिपत्तिः, यदुक्तं,

"तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित् सामर्थ्यभाविनः।
स्मरणादभिलापेण व्यवहारः प्रवर्तते,, ॥

इति, नच सत्त्वक्षणिकत्वयोः कथंचिदपि प्रतिबन्धः सिद्ध इति तद्विषयस्य विचारस्यानुपपत्तेः कथं ततोऽस्य हेतोर्विपक्षाद् व्यावृत्तिः, येन क्षणिकत्वसिद्धौ मानता स्यादिति॥

अभ्युपगम्यापि क्षणिकपक्षमनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह।

(३६) पुनर्भवप्रसङ्गः स्यान्निर्निमित्ते ह्युपप्लवे।

ते हि दुःखात्मनोऽस्य संसारस्य समुदये निमित्तमविद्यातृष्णे गीयेते, यदुक्तं,

'दुःखे विपर्यासमतिस्तृष्णाशाबन्धकारणं[1]।
जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति,, ॥

नच तयोर्निमित्तत्वमुपपद्यते, प्रतिक्षणं पूर्वस्यैव नीलपीतादिज्ञानक्षणात्मनः समनन्तरप्रत्ययस्यात्र निमित्तताभ्युपगमतोऽन्यस्यासंभवात्, तदुक्तं,

"यस्मिन् सति भवत्येव यत् ततोऽन्यस्य कल्पने।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः,, ॥

इति, ततो निमित्तान्तराभावेनैतावन्मात्रनिमित्तत्वादस्य संसारात्मनो विप्लवस्य प्राग्वत् पुनः प्रसङ्गान्मोक्षलक्षणस्य निरोधस्य तदुपायस्य च समुदयनिरोधमार्गाणां चतुर्णामप्यार्यसत्यानामसत्यतैवेति॥

अस्तु वा पारंपर्येणाप्येतद्रागाविप्लवोऽस्यैव निमित्तं, नतु ग्राह्यग्राहकात्मन इत्याह।

(३७) निमित्तं साधु वक्तव्यं मेयमानव्यवस्थितेः।

नहि यत्र ग्राह्यग्राहकव्यवस्था तत्राविद्यातृष्णे भवतामपि सिद्धे वीतरागपुरुषाणां सर्वज्ञानां च तयोरसंभवात्, असाध्ययुक्तमत्र तयोर्निमित्तत्वं॥

"ननु ग्राह्यग्राहकव्यवस्थानिमित्तत्वमेतयोः स्वप्ने सिद्धम्,, इत्याह।

(३८) स्वप्नादिप्रत्यया येऽन्ये दृष्टान्तत्वेन ते मताः।
वासनादिकृतास्तेऽपि सुस्थिराणोर्भवन्ति हि॥

नहि तत्रापि तयोर्निमित्तत्वं केनापि प्रमाणेन सिद्धम्, अपितु कर्मोपसंस्कृताया अनुभववासनाया एव, यथानुभवं रूपाद्यालोकनेन दुःखादिवेदनाज्जात्यन्धानां स्वप्ने रूपाद्यनवभासाच्च, वासनाश्च स्थिरात्मवादिनामेवोपपद्यन्ते न क्षणिकपक्षे इत्युक्तं प्राक्। "कथं तर्हि भ्रान्तिप्रतिभासा विषया द्विचन्द्राद्याकाराः,, तस्या विकारात्, किंत्वध्यवसायवासनोपस्कृतबुद्ध्याकारविषया एवेत्युक्तम्, अन्यत्रावभासाच्चासत्यविषयाः, अमतो भासनायोगाच्च विपरीतार्थाः, तेन तेन रूपेण तस्यास-

१ विपर्यासमतितृष्णाद्ये बन्धकारणम्, इति पाठान्तरम्

त्यत्वतः, प्रोक्तदोषावात्माकाराः, अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरिव स्थिता इति तेषामपि विप्लवनिमित्तता ॥

एतदेव दर्शयति ।

(३९) समस्तमेयमानादिगीतं धीवादिनापि हि ।
अन्तर्भावग्रहात्मत्वान्मिथ्यात्वमपि तस्य न ॥

नहि ग्राह्यग्राहकग्रहणात्मनो भेदस्यास्य विज्ञानवादिभिरभावोऽभिधातुं शक्योऽनुभवसिद्धत्वात्, अपितु विज्ञानस्वभावत्वमेव, ततो भावग्रहात्, विज्ञानरूपत्वेनाप्यस्य सत्त्वान्मिथ्यात्वमुपप्लवरूपत्वं नोपपद्यते,अपितु बोधरूपतैवेत्यनिवर्त्यत्वाददृयासिद्धेरनिर्मोक्ष एवेति ॥

"ननु ग्राह्यग्राहकप्रकाशस्य प्रमाणबाधितत्वादनात्मन्यात्मबुद्धेरिवोपप्लवरूपत्वमेव, न विज्ञानस्वभावता,, तथाहि प्रत्यक्षं सर्वमिदं घटादिग्राह्यं ग्राहकाच्च भिद्यते ग्राह्यत्वात्, भेदे हि देवदत्तयज्ञदत्तज्ञानयोरिव परस्परमग्राह्यता स्यात्, अस्ति च सा, ततो द्वयाभाव एवेति, यदाहुः,

"परमार्थेन न ग्राह्यं ग्राहकं वा न किंचन ।
अविद्यानिर्मितः सर्गो विप्लवोऽयं जनस्य तु,, ॥

इति, अत आह ।

(४०) प्रत्यक्षं ज्ञानमेवेति मिथ्यावाक्यं तदेव हि ।
सर्वं प्रतीयते यस्मान्नच बाधः कथंचन ॥

एतदपि परस्पराविरुद्धत्वान्न बाधकं, बाधकस्याप्यस्य ज्ञानस्य बाध्यमानार्थविषयत्वात्, तदविषयत्वे तन्निषेधानुपपत्तेर्बाधकत्वायोगः, इति ग्राह्यस्य सर्वस्याबाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वाच्चानात्मन्यात्मबुद्धेरिवोपप्लवरूपतेति, अत एव "प्रत्यक्षा बुद्धिरेव,, इत्यादिनाचापीनरुक्त्यं,साध्यभेदात् ॥

किंच धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनोऽयं हेतुर्भवतामित्याह ।

(४१) ग्राह्यत्वादर्थवद्बुद्धेरनवस्था प्रसज्यते ।

ग्राह्यत्वाद्धीसंवेद्यत्वेऽर्थस्य ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरग्राह्यत्वेनैव संवेद्यत्वादस्वसंवेद्यताप्रसङ्गः, तस्यापि चासंवेद्यत्वे तदग्राह्यत्वानुपपत्तेस्तस्य तस्यापीत्यनवस्था ॥

नन्वज्ञातमपि ज्ञानमिन्द्रियमर्थवज्ज्ञानान्तरं ग्रहीष्यति, ततो नानवस्थेति पूर्वानुवादेनाह ।

(४२) बुद्ध्यन्तरगृहीता धीर्यद्यर्थे संप्रवर्तते ।
स्यादसंस्था तयोर्यावन्नैवं दृष्टं कथंचन ॥

युक्तमेतच्चक्षुरादीनामर्थसाक्षात्कारं प्रति कारकत्वात्, ज्ञापकानां लिङ्गशब्दादीनां स्वप्रकाशं विना ग्राह्यप्रकाशकत्वं न कदाचिद्दृष्टमिति ज्ञानस्यापि ज्ञापकत्वात् स्वप्रकाशं विना ज्ञानान्तरग्राहकत्वव्यवस्था नोपपद्यत इति सर्वाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तदुक्तम्,

"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति,, ।

इति ॥

किंच बाह्यसिद्ध्योऽयं हेतुरित्याह ।

(४३) स्वांशं प्रत्यवसानं च विज्ञानं तेन कल्प्यते ।

विज्ञानवादिनाप्येकस्य विज्ञानस्य घटाद्यात्मनोऽनेकत्वं परिकल्प्य, यदुक्तम्,

"एकं चेच्चित्रविज्ञानमिदं चित्रतरं ततः,, ।

इति, विज्ञानांशपरमाणुपर्यन्तभेदः कल्पनीय इति घटादेरर्थाभिमतस्य प्रत्यक्षत्वासिद्धेरित्यनुभवविरोधश्च ॥

अपिच विज्ञानसंतानान्तरमपि न शक्यमेव कल्पयितुमिति किमर्थं शास्त्रप्रणयनं दानादिसर्वव्यवहारप्रलोपोऽस्येत्याह ।

(४४) नचाप्यालम्बनं भिन्नं संतानान्तरमस्ति हि ।
स्वाकारं चेत्यमित्यस्मात् सर्वाभावः प्रसज्यते ॥

कायवाग्व्यवहारो हि स्वशरीरे विशिष्टविज्ञानपूर्वको दृष्ट इति परशरीरेऽपि तद्दर्शनाद्विज्ञानमनुमीयते सर्वैरेव, विज्ञानवादिनां तु स्वाकारस्यैव सर्वस्य चेत्यत्वात्, स्वप्नवत् परशरीरासिद्धेर्मिथ्यैव प्रतिभास इति कुतस्ततो ज्ञानसंतानान्तरसिद्धिः, सिद्धावपि न भिन्नमालम्बनं सिध्यत्यर्थवत्, तस्यापि भिन्नस्य साकारेण निराकारेण वा ज्ञानेन विषयीकर्तुमशक्यत्वात्, इति तदपि स्वाकारात्मकमेव वेद्यं सिध्यतीति, यदुक्तं,

"बुद्धिपूर्वां क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तद्ग्रहात् ।
ज्ञायते यदि धीश्चित्तमात्रेऽप्येष नयः समः,, ॥

इति, तदप्ययुक्तमित्यतः कः कस्य किं कुर्यादिति सर्वव्यवहाराभावप्रसङ्गः, ततः सत्यभूत एव ग्राह्यग्राहकभेदोऽभ्युपगन्तव्य इत्यनिवर्त्यत्वाद्द्वयासिद्धेरनिर्मोक्ष एव भवताम् ।

अधुना यैर्बाह्यमभ्युपगम्य साकारमेव तस्य ग्राहकमिष्यते, अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह इति वदद्भिः, तान् प्रत्युच्यते ।

(४५) संगुप्तकारणस्येह योगिनो बुद्धिपद्धतिः ।
अपास्तविषयाकारा दृष्टा तस्मात् प्रतीयते ॥
शब्दादिविषयो योऽपि बोधः सोऽप्यतदाकृतिः ।
तत्परिच्छेदरूपोऽसौ तदाकार इति भ्रमः ॥

भवेदेतत्, यद्यर्थज्ञानयोराकारभेदो नोपलब्धो भवेत्, स तूपलभ्यत एव, तथाहि समुपहृतसमस्तकरणवृत्तेरत एव विनिवृत्ताखिलविषयाकारवेदनस्य संविन्मात्रयोगिनः शुद्धमेव विज्ञानात्मरूपं प्रबन्धेन प्रकाशत इति भवदागमेऽपि दृष्टम्, अद्वयस्यार्थानाक्षिप्तस्यान्यथा प्राप्त्यसंभवात्, प्रोक्तं चाध्यात्म-

कुशलैरपि, "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्,, इत्यर्थाकाराद्भिन्न एव ग्राहकः सिद्धः, ततो भेदादेव शब्दादिपरिच्छेदकाले तत्परिच्छेदकत्वमेव ग्राहकात्मनोऽनुभवसिद्धत्वात् प्रत्येतुं शक्यं, नतु शब्दाद्याकाररूपता,अनुभवविरोधात्, इति साकारपक्षोऽपि भ्रम एव ॥

एतदेव सूचयन्नाह ।

(४६) अर्थ एव हि साकारो यतस्तद्वान् स गृह्यते ।

अर्थो ह्यनेकनीलपीताद्याकारभेदभिन्नो ग्राहकात्मनः प्रत्यग्रूपेणाध्यात्ममनुभूयमानात पुरो रूपत्वेन बहिर्देशसंबद्धः साकार एव वेद्यत इति, ततोऽनाकाराज्ज्ञानाद्भिन्न एव युक्तः ॥

॥ हरिविलासकाव्यम् ॥

आकारणार्थं वसुदेवसून्वो-
रक्रूरमक्रूरमुखं स्वभावात् ।
तत्रान्तरे प्रेषयति स्म कंसो
वीरावतंसो यमसद्म यास्यन्[1] ॥ १ ॥
भावितद्रुदनचन्द्रदर्शन-
प्रेमपूरपरिपूरितोदरः ।
रामकृष्णपदपांशुपावनम्
प्राप गोकुलमसौ कुलोज्ज्वलः ॥ २ ॥
असंख्यगोसंख्यविराजमाने
दीपक्रियासादरसुन्दरीके ।
संवीक्ष्य नन्दस्य गृहे रमन्तौ[2]
मनोरमौ तौ रथमुत्ससर्ज ॥ ३ ॥
निगदितनिजनामा वैष्णवाग्रेसरस्तौ
रभसरभसयुक्तो विश्ववन्द्यौ ववन्दे ।
प्रसृतभुजयुगाभ्यां गाढमालिङ्गितः सन्
शुक इव भवदुःखं नैव किंचिद्विवेद ॥ ४ ॥
आलिङ्गितोऽसौ परमेश्वरेण
रामेण विश्वैकमनोरमेण[3] ।
हर्षाश्रुसंयुक्तविलोचनोऽसौ
धन्यं वपुर्मानयति स्म सर्वम् ॥ ५ ॥
नन्देन पश्चात् परिपूजितोऽसौ
दिव्यासनस्थो गलिताध्वखेदः ।
गोपाङ्गनाक्लेशकरं चिराय
वक्ता स वाक्यं वदति स्म किंचित् ॥ ६ ॥
नन्द ते तनुजदर्शनोत्सुकः
कंसभूमिपतिरस्ति संततम् ।
तत् प्रगृह्य तनयावुभाविमौ
सद्य एव मथुरा विलोक्यताम् ॥ ७ ॥
तन्निशम्य वचनं तदीरितम्
तापमाप परमं व्रजाधिपः ।
माधवस्तु मुदमापदुद्धताम्[1]
दैत्यनिर्दलनसाधनोद्यतः ॥ ८ ॥
उषसि यास्यति यादवनन्दनो
मधुपुरीं प्रति कंसकृतादरः ।
इति निशम्य वचो विषदुःसहम्
निजगदुस्तमरातिमिव स्त्रियः ॥ ९ ॥
अक्रूर ते नामनि निश्चयेन
बली बहुव्रीहिसमास एव ।
अस्माकमात्मानममुं यतस्त्वम्
कृतान्तवन्नेतुमुपागतोऽसि ॥ १० ॥
ततः प्रभाते समुपस्थितेऽसौ
नन्दादिगोपैः सह शोभमानः ।
आरुह्य तत्स्यन्दनमादिदेवो
व्रजाद्बहिः किंचिदुपाजगाम ॥ ११ ॥
आगम्यतां कमललोचन शीघ्रमेव
स्नेहं न मुञ्च नच विस्मर दीनबन्धो ।
कृष्ण त्वदेकशरणा वयमद्य सर्वा
नार्यः सनीरनयना हरिमित्थमूचुः ॥ १२ ॥
अत्रागमिष्याम्यहमाशु तावत्
प्रयात यूयं गृहमिन्दुमुख्यः ।
इत्थं समादिश्य वधूरुदस्रू-
रुदग्रवीर्यो हरिरुच्चचाल ॥ १३ ॥
आगताः कथमपि व्रजं प्रति

१ धृतदुर्विचारः, इति पाठान्तरम् ।
२ वसन्तौ, इति पाठान्तरम् ।
३ पश्चात् परमादरेण, इति पाठान्तरम् ।

१—दुत्कटम्, इति पाठान्तरम् ।
वसन्तौ, इति पाठान्तरम् ।

प्राणनाथविरहाकुलीकृताः ।
हन्त ता निजगृहेषु संस्थिताः
संस्थिता इव सरोजलोचनाः ॥ १४ ॥
नापाठयन्मृदुगिरः शुकसारिकास्ता
नालालयंश्च नकुलान् पृथुकानिव स्वान् ।
किंचाम्बुदध्वनिमुचो मुरजस्य नादै-
र्नानर्तयन् किमपि केलिकलापियूनः ॥ १५ ॥
एषा सा यमुना तटे च तदिदं वृन्दावनं पावनम्
क्रीडाकुञ्जगृहास्त एव सुमनःस्तोमाभिरामश्रियः ।
तेनैकेन विना परंतु परमानन्देन गोष्ठौकसाम्
गाढोद्वेगगतौजसां किमपि हा प्रीतेः पदं नाभवत् ॥ १६ ॥
विरहहुतवहाकुलीकृतानाम्
प्रतिदिवसं व्रजवामलोचनानाम् ।
दिवसगणनयाङ्गुलीदलानाम्
ननु तनु हन्त समग्रमग्रमासीत् ॥ १७ ॥
अपि रजनिषु निद्रादैन्यदूना दृगासी-
दहह दुरतिवाहो १ वर्षवद्वासरोऽभूत् ।
यदुतिलकवियोगव्याकुलानां वधूनाम्
परभृतकृतजल्पः कालकल्पश्च जज्ञे ॥ १८ ॥
हर हर विरहाग्नौ प्रौढिमानं प्रयाते
मलयजहरहाराहारसंसर्गसारात् ।
व्रजजनतरुणीनां ताम्रधाम्नां ललाम्नाम्
स्रगपि कुचतटस्याङ्गारतां गाहते स्म ॥ १९ ॥
रतिनायकसायकप्रतप्त-
व्रजनारीनयनाम्बुसिन्धुदम्भात् ।
प्रतिसद्म जगाम भानुकन्या
किमु कृष्णस्य विलोकनोत्सुकत्वात् ॥ २० ॥
अमृतं गरलं वदन्ति य-
द्विषजस्तन्मतमुत्तमं सखि ।
वितनोत्यमृतद्युतिर्यतः
परितापानिति काचिदब्रवीत् ॥ २१ ॥
न शैवलं शैवलिनीषु किंचि-
न्न पुष्करं पुष्करिणीषु तद्वत् ।

१ दुरतिवाह्यो, इति पाठान्तरम् ।

न वा मृणालानि मृणालिनीषु
स्मरप्रतप्तप्रमदोपचारात् ॥ २२ ॥
प्रथमाक्षरवर्जितानि तासाम्
भवनानि व्रजसुभ्रुवामभूवन् ।
विषयप्रकरो यकारशून्यो
न कदाचिन्न रतिर्विना विनाऽभूत् ॥ २३ ॥
चक्षुश्च्युतप्रचुरपुष्करबिन्दुवृन्दै-
रार्द्रीभवत्पृथुपयोधरभूधरायाः ।
मुक्ताफलैर्विदधिरे त्रिपुरारिपूजाम्
प्राप्तुं पुनः प्रियमिव व्रजवारिजाक्ष्यः ॥ २४ ॥
पुण्यान्यपुण्यान्यपि पुष्कलानि
व्रजप्रियाणामिति तर्कयामः ।
सर्वेश्वरस्याद्भुतहर्षहेतो-
र्योगो वियोगोऽपि बभूव यस्मात् ॥ २५ ॥
आलिङ्गति स्तनयुगं हरिरादरेण
बिम्बाधरं पिबति वस्त्रमपाकरोति ।
वंशीरवैर्नवनवैश्च मुदं ददाति
स्वप्ने कया न ददृशे सुदृशेति शश्वत् ॥ २६ ॥
वृन्दावनं पुष्पभराभिरामं १
गोवर्धनः कुञ्जकदम्बमाली । ।
कलिन्दकन्यापुलिनं २ च दृष्टं
नवं नवं तद्विरहं चकार ॥ २७ ॥
इति तद्विरहानलाकुला ३
ललनाः क्लेशशतानि लेभिरे ।
भगवान् विविधद्विजद्रुमान् ४
पथि पश्यन् स शनैः शनैरगात् ॥ २८ ॥
अनिमिषमसकृत् तद्वीक्ष्यमाणेन दूरा- ५
द्रथचरणतुरंगोद्धूतधूलीभरेण ।

१ गोपकदम्बशालि, इति पाठान्तरम् ।
२ पतङ्गपुत्रीपुलिनं, इति पाठान्तरम् ।
३—कुलाकुला, इति पाठान्तरम् ।
४ भगवानपि वृक्षपक्षिणः, इति पाठान्तरम् ।
५ वियतिविहृतिभाजा वायुवेगेन विष्वग—, इति पाठान्तरम् ।

गगनमभिगतेना१ लिङ्गितायां समन्तात्
सुरसरिति पयोजैः पङ्कजत्वं प्रपेदे ॥ २९ ॥
वीचिचञ्चलविहंगमावृताम्
पद्मपङ्क्तिसुरभीकृतोदकाम् ।
प्राप तां भगवतीं विवस्वतो
नन्दिनीं स किल नन्दनन्दनः ॥ ३० ॥
वल्लवैः सह दिगीन्द्रवन्दितौ
तौ स्थितौ पुलिन एव निर्मले ।
स्नातुमम्भसि ततः श्रमक्लम २-
ध्वंसकारिणि ममज्ज वैष्णवः ॥ ३१ ॥
तमेव साक्षात् पुरुषं पुराणम्
पुरारिमुख्यामरसेव्यमानम् ।
स तत्र दृष्ट्वा बहिरन्तरस्थम्
प्रेम्णा स्तवं तस्य ततान सम्यक् ॥ ३२ ॥
अजामिल इलातले मलिनमूर्तिरासीन्महान्
न तेन सदृशः श्रुतो नच विलोकितः कुत्रचित् ।
अहो अपि तवाभिधास्मरणतः स मुक्तोऽभवत्
तदाप्रभृति माधव ३ त्वयि सुखं खलः खेलति ॥ ३३ ॥
अपहाय भवत्पदारविन्दम्
परमानन्दमरन्दशोभमानम् ।
अधमाः कतिचित् कृपापयोधे
विषकल्पान् विषयान् भजन्ति शश्वत् ॥ ३४ ॥
मम सूनुरसौ मम प्रियासौ
धनमेतन्मम मन्दिरं ममैतत् ।
इति केशव केऽपि संगिरन्ते
न पुनर्नाम तवाभिराममेतत् ॥ ३५ ॥
अनित्यसुखलब्धये क्रतुषु कर्मठाः केचन
श्रुतेर्वचनमात्रतः पशुवधं सुखं कुर्वते ।
परंतु परमार्थतस्तव पदारविन्दद्वयम्
कृतान्तकमहाभयं हृदि न चिन्तयन्ति प्रभो१ ॥ ३६ ॥
निरन्तरनिरादराः सुतसुहृत्सुदृक्सद्मसु
प्रसन्नमृदुमानसा गिरिगुहागृहावासिनः ।
प्रतिक्षणभवत्कथाकलितकौतुकाः सार्थकम्
नयन्ति मनुजा जनुर्जनपदे गतं २ केचन ॥ ३७ ॥
जलजन्तुधृतो महागजेन्द्रः
पशुरप्येष भवत्स्मृतिं चकार ।
सदसद्विदुरैरतस्त्वमेव
स्मरणीयोऽसि विपत्सु विश्वबन्धो ॥ ३८ ॥
गृहं सुरसमृद्धिमत् प्रियतमा रमास्पर्धिनी
मतिर्गुरुगुरुत्वहृद्वपुरहो सुखस्यास्पदम् ३ ।
यशः शशिवदुज्ज्वलं ज्वलनवत् प्रतापः प्रभो
समग्रमिदमाप्यते तव पदप्रसादोदयात् ॥ ३९ ॥
भवज्वरनिवृत्तये पतितपावन त्वत्पद-
प्रवालमिदमौषधं हृदि सकृत् सुधीर्धारयेत् ।
अपथ्यमिह वर्जयेद्विषयवासनालक्षणम् ४
वसेच्च विजने वने फलदलाम्बु संशीलयेत् ॥ ४० ॥
पदाम्भोरुहाम्भो दधाति त्वदीयम्
महेशोऽपि साक्षात् सदा मस्तकेन ।
विधिस्तावदासीद्भवन्नाभिपद्मा-
दतः कः समस्ते समस्तेश्वरः स्यात् ॥ ४१ ॥
यज्ञादिकर्मैककृतादराणाम्
गतागतप्राप्तिरवश्यमेव ।
त्वन्नाम नारायण ये स्मरन्ति
तरन्ति ते संसृतिसागरं द्राक् ॥ ४२ ॥
अक्रूर इत्थं स्तुतिमीश्वरस्य
श्लोकैरतिश्लोककरैरकार्षीत् ।

१ अपिहितमिहिरेणा—, इति पाठान्तरम् ।
२ तदध्वज,— इति पाठान्तरम् ।
३ स तु त्वदभिधाग्रहात् त्रिदशमुख्यमुक्तः स तान् निरस्य [illegible]ऽखिलान इति पाठान्तरम् ।

१ परंतु न शुक्रादिवत् समसमस्तभूताः प्रभो भवन्ति भवहेतवे भवति भक्तिमातन्वते, इति पाठान्तरम् ।
२ श्लाघ्यतां, नयन्ति मतिमज्जना जनपते जनुः, इति पाठान्तरम् ।
३—नूपुरनङ्गभङ्गप्रदम्, इति पाठान्तरम् ।
४ अपि प्रियतमाजनाननिरीक्षणं वर्जयेत्, इति पाठान्तरम् ।

ततः प्रणामं शिरसाभिरामम्
पुनः पुनः प्रेमसमुद्रमग्नः १ ॥ ४३ ॥
भवविरक्तमना भगवत्प्रियो
रविसुतासलिलाद्बहिरागतः ।
विहितसर्वविधिर्हृदि विस्मितो
रथमथो विदितजपयोऽभ्यगात् ॥ ४४ ॥
नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।
त्रैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये भगवद्वर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥

संयुतं वाजिभिर्वायुवत् सत्वरै-२
श्चामरैश्चारुभिः शोभितैः सर्वतः ।
नोदयामास तं रामकृष्णान्वितम् ३
गान्दिनीनन्दनः स्यन्दनं सुन्दरम् ॥ १ ॥
अवलोकनलोलविलोचनयो-
र्यदुनन्दनयोर्नवयौवनयोः ।
पथि कावन काञ्चनचारुरुचिः
प्रमदा प्रमदातिशयं विदधे ॥ २ ॥
तन्मुखोद्गतकथाकदम्बका-
कर्णनाविदितवर्त्मवेदनः ।
माधवोऽथ सहसैव पेशलम् ४
पश्यति स्म मथुरां पुरीं पुरः ॥ ३ ॥
मुग्धाः प्रदीपपटलीं प्रशमं नयन्ति
यस्यां रतेरवसरे वसनाञ्चलेन ।
अङ्गस्थभूषणमणिप्रकराः परंतु
तासां वृथा विदधते बत चेष्टितं तत् ॥ ४ ॥
पश्यन्ति यत्र यमुनामसकृद्गवाक्ष-
मार्गैर्मृगाङ्कवदनाः परिपूर्णतीराम् ।
अम्भोविहारविहितादरवारिजाक्षी-
वक्षोजवीक्षणविनोदिविटावलीभिः ॥ ५ ॥
दिनकरकरजालैर्यत्र संशोषितेषु
प्रलयदहनकल्पैः केलिवापीजलेषु ।
अलिकुलपरिपीता अप्यमन्दा मरन्दा
जलजजठरजाताः पूर्ववत् पूरयन्ति ॥ ६ ॥
आरुह्य सौधशिखराणि नवातपानि
पीनस्तनद्वयपरिश्रमतः कथंचित् ।
प्रक्षालयन्ति वदनं वनिताः प्रभाते
यस्यां सदा सुरसरित्सलिलैः सलीलम् ॥ ७ ॥
अन्यत्र भिक्षुर्लभते सुशीलो
वपुर्वियोगे परमं पदं यत् ।
यस्यां सदा मद्यमदप्रसक्ता
वाराङ्गनास्तत् सुखमाप्नुवन्ति ॥ ८ ॥
सरभसमवगाह्यते कथंचित्
सुतनुजनेन विलासवापिकाम्भः ।
ज्वलदतुहिनभासि मासि यस्याम्
चलमकरं मकरन्दवत् सुजातम् ॥ ९ ॥
अनुपमरचनानां यत्र लीलागृहाणाम्
मरकतखचितानि प्राङ्गणक्ष्मातलानि ।
अविरलरसपानारब्धगानालिकान्ता-
कुलकुसुमसुजातैः पारिजातैर्जयन्ति १ ॥ १० ॥
रहसि विलिखितस्य प्राणनाथस्य चित्रे
दृढतरपरिरम्भारम्भरङ्कैकभूमिः २ ।
चकितचपलचक्षुर्वीक्ष्य वक्त्रं सखीनाम्
स्मितसुभगमुखश्रीर्लज्जते यत्र योषा ॥ ११ ॥
अविरतभगवत्कथैकतानाः
प्रमदजलार्द्रदृशश्च्युतप्रपञ्चाः ।
निमिषमिव दिनं नयन्ति यस्याम्
कति कति भागवतोत्तमा न शश्वत् ॥ १२ ॥
अथ पथि रजकं ददर्श कंचित्

१ ततः प्रणामं स करोति यावत् तावत् त्रिलोकीतिलकस्तिरोऽभूत्, इति पाठान्तरम् ।
२–द्रुत्वरैः, इति पाठान्तरम् ।
३ श्रीपतेराज्ञया नोदयामास तं, इति पाठान्तरम् ।
४ माधवोऽपि सहसैवपेशलाम्, इति पाठान्तरम्

१ मदनकलिकलावित्कामिनीमण्डनत्वं प्रचुरकुसुमजातैः पारिजातैर्नयन्ति, इति पाठान्तरम् ।
२–शङ्कैकभीरुः, इति पाठान्तरम् ।

प्रभुषु वरो वसनानि तं ययाचे ।
न स कुमतिरदात् ततः शिरोऽसा-
वहरदुदग्रकराग्रमण्डलाग्रः ॥ १३ ॥
ततो वसित्वा वसनानि सम्यक्
पीताम्बरोऽसावसिताम्बरश्च ।
शेषाण्यदाद्गोपकदम्बकाय
तेषां तदा काचन कान्तिरासीत् ॥ १४ ॥
धरणिरमणमार्गे कंसदासी विवक्रा
मधुमथनमलिम्पच्चारुणा चन्दनेन ।
स सपदि हृदि हृष्टस्तां मनोज्ञामकार्षी-
न्न भवति महतां हि क्वापि मोघः प्रसादः ॥ १५ ॥
आनन्दकन्द यदुराज यदि प्रसन्न-
स्तन्मां सुखीकुरु विचित्ररतिप्रकारैः ।
इत्थं स्मरज्वरवशाद्बहु भाषमाणां
तां साधु साध्विति हरिः प्रहसन्नुवाच ॥ १६ ॥
पीताम्बरो जलदनीलरुचिः स कृष्णः
श्यामांशुको जलजगौरतनुः स रामः ।
इत्थं यथार्थमयथार्थविदे जनाय
सूचीमुखेन सरलेन शशंस कश्चित् ॥ १७ ॥
निरीक्षितः सौधशिरःस्थिताभि-
स्तां राजधानीं पुरसुन्दरीभिः ।
समग्रगोपावलिमध्यवर्ती
विवेश कृष्णश्च सकृष्णवस्त्रः ॥ १८ ॥
तमागतं भृत्यमुखान्निशम्य
समस्तसैन्यैः सहितः समन्तात् ।
कंसः कृतान्तप्रतिमल्लमल्ले
रङ्गस्थले मञ्चमुरीचकार ॥ १९ ॥
यत्र स्थितः कंसमहीश्वरोऽसौ
भटैर्वृतो हस्तगृहीतशस्त्रैः[1] ।
स्थलं तदेवाभिससार शौरि-
स्त्रासेन हीनः सह तैः सुहृद्भिः[2] ॥ २० ॥
जिघांसया तस्य समागता ये
मल्ला मदान्धा धरणीध्रकल्पाः ।
सर्वेऽपि ते तेन बलोद्धतेन
नीताः पुरं प्रेतपतेः क्षणेन ॥ २१ ॥
अथ परमलघिम्ना मञ्चमारुह्य तुङ्गम्
मृगपतिरिव शृङ्गं भोगिभोगप्रभेण ।
अहह तदसिना द्राक् पातयामास मह्याम्
नलिनमिव मनोज्ञं कंसकं स प्रकोपात् ॥ २२ ॥
प्रकटितधृतसाराः कान्दिशीकत्वभाजाम्
तदनु तदनुगानां शस्त्रवस्त्राणि जह्रुः ।
अपि पशुपतिडिम्भाः सोत्सवा निर्भयत्वा-
न्मदकलकरिकल्पा रङ्गभङ्गं च चक्रुः ॥ २३ ॥
महामहसमुद्भवाद्व्रजसदामधीशोऽभवत्[1]
प्रफुल्लनलिनाननः सह समग्रगोधुग्गणैः ।
हतेषु परिपन्थिषु प्रथितपौरुषेषु क्षणा-
द्विपत्तितिमिरातुरोद्धरणसूनुना सूनुना ॥ २४ ॥
प्रभुमपि पशुपालने यदेनं
व्रजपतिरादिशति स्म तत् प्रमाणम् ।
सदुचितमधमाधमाय तस्मै
व्यतरदहो यदसौ स्वरूपयोगम् ॥ २५ ॥
एष यास्यति बतैककः कथं
नाकनाथनगरीं स्वमातुलः ।
प्राहिणोदिति धियेव सत्वरम्
सीरभृत् तदनु तस्य सैनिकान् ॥ २६ ॥
कुसुमवृष्टिरकारि तदा सुरै-
र्ननृतुरप्सरसश्च पुनः पुनः ।
जगदिदं गतशल्यमभूत् सुखम्
विदधिरे च तपांसि तपस्विनः ॥ २७ ॥
अथ तत्र गतत्रपयेत्य गृहा-
दतिनिर्दयताडितमस्तकहृत् ।
परिगृह्य शिरः करयोः कुपते-
र्विललाप विलासवतीनिकरः ॥ २८ ॥
फुल्लदम्बुरुहरम्यलोचनं
कर्णलम्बिकमनीयकुण्डलम् ।
केन वज्रकठिनात्मना हृतं

१ वीरैर्वृतः शस्त्रसमेतहस्तैः, इति पाठान्तरम् ।
२ सिंहो यथा कुञ्जरकुञ्जकेलि, इति पाठान्तरम् ।
१ महामहसमन्वितः समभवद्यशोदापतिः, इति पाठान्तरम् ।

प्राणनाथ भवतः शिरः क्षणात् ॥ २९ ॥
कोटिशः करटिनस्तवाङ्गणे
लक्षशश्च ललितास्तुरंगमाः ।
पतिरेव सुकुमार हा कथं
त्वं गतोऽसि भुवनान्तरं प्रति ॥ ३० ॥
वीर हीनवसुदेवसूनुना
त्वां निशम्य निहतं महोदयम् ।
अद्य गोत्रजगणो गृहोदरे
नैव मास्यति मुदातिमेदुरः ॥ ३१ ॥
रुचिरं वचनं दृशौ सुदीर्घे
बत निःशेषनिशेशवल्गु वक्त्रम् ।
तनुता च तनौ स्तनौ च पीनौ
प्रिय विश्वं न सुखं विना त्वयैतत् ॥ ३२ ॥
हा प्रफुल्लनवकुन्दसुन्दरा-
स्ते नचाप्रतिम भान्त्यमी रदाः ।
यैर्भवान् व्यरचयद्व्रणावलीः
कोमलेऽधरदले पुनः पुनः ॥ ३३ ॥
अयि सुभग विना त्वया पुरीयं
वयमिव राजति हन्त नैव किंचित् ।
अहह किमनया महासमृद्ध्या
तृणवदसूनपि साम्प्रतं प्रतीमः ॥ ३४ ॥
विश्वं विलोकयति विष्वगिदं समस्तं
किं त्वं सुखं स्वपिषि भूमितले कठोरे ।
उत्तिष्ठ वीरवर पाण्डुरधाम्नि धाम्नि
पुष्पालिशालिशयने शयनं कुरुष्व ॥ ३५ ॥
भोजनप्रसर एष भूपते-
रेति नाद्य बहिरेव किं स्थितः ।
सारिका यदि गृहे गदेत् तदा
त्वं विपन्न इति को नु तां वदेत् ॥ ३६ ॥
अयि चुम्बसि चेन्न वक्त्रबिम्बं
कुचयोश्चेत् परिरम्भणं न दत्से ।
चपयास्य जनस्य वार्यते हा
किमु कोपो वरिवर्ति चक्रवर्तिन् ॥ ३७ ॥
त्वं गमिष्यसि महेन्द्रमन्दिरं
मोक्ष्यसे नवनवाश्च सुन्दरीः ।
हन्त दुःखमधुना क्षणे क्षणे
सुन्दरेक्षण न एव केवलम् ॥ ३८ ॥
युक्तमेव दिवि गामिना त्वया
तद्व्यधायि तदुपेक्षिता वयम् ।
ईदृशीं तव दशां निरीक्ष्य नो
यन्न दग्धहृदयं विदीर्यते ॥ ३९ ॥
रुदितैरुदितैश्च तत्र तन्वी-
र्व्यथयन्तीरिति भूमिपालपत्नीः ।
तमसः प्रशमोचितैर्वचोभि-
र्दृढमाश्वासयति स्म वासुदेवः ॥ ४० ॥
ततो व्यधात् पार्थिवमुग्रसेनम्
बन्धं स्वपित्रोश्च निराचकार ।
तत्त्रासतश्चापगतान् दिगन्तान्
सुहृद्गणानानयति स्म देवः ॥ ४१ ॥
रुचिरकुचतटीनां नाट्यकाले नटीनाम्
प्रतिगृहमथ तत्र प्रत्यहं प्रादुरासीत् ।
धिमिकिति धिमिधिक्तां धिग्धिगित्तां धिगित्ताम्
तगतगतगतत्तत्थ्येयिथेयीति शब्दः ॥ ४२ ॥
अद्य वन्द्यचरणः सुरासुरै
रन्तुमिच्छति मया समं हरिः ।
कंसदूतिरिति जातनिर्वृति-
र्देहगेहसुषमां व्यरीरचत् ॥ ४३ ॥
भूषांशुकाश्वगजराजविराजमानान्
प्रस्थाप्य नाथहरिपालपतीन् समस्तान् ।
कृष्णास्तया सह सहस्रदलायताक्षो
ज्योत्स्नाकृतस्मरजनिं रजनीं निनाय ॥ ४४ ॥
प्राहिणोत् स सदयो व्रजाङ्गना-
सान्त्वनाय मतिमन्तमुद्धवम् ।
सोऽपि तं प्रति ययौ रथस्थितो
विश्वविश्वधृतविष्णुभावनः[1] ॥ ४५ ॥
चरमाचलमौलिमण्डनत्वं
द्युमणौ प्राप्नवति प्रभोर्भुजिष्यः ।
अविशद्व्रजमुद्धवाभिधानो
युतमानो रजसा गवां समन्तात् ॥ ४६ ॥

१—कृतविश्वभावनः, इति पाठान्तरम् ।

अतिरतिपरितापात् पाण्डुगण्डस्थलीभिः
प्रतिगृहकृततल्पं पल्लवैर्वल्लवीभिः ।
विरतसुरतलीलालास्यहास्यप्रसङ्गम्
व्रजपुरमभवत् तन्नोद्धवस्योद्धवाय १ ॥ ४७ ॥
सहसाङ्गणमागतं रमाया
रमणस्यानुचरं स नन्दगोपः ।
तरसा परिरभ्य सप्रहर्षम्
गततर्षं विषयेषु विज्वरोऽभूत् ॥ ४८ ॥
संपूज्य तं विधिवदुद्धवमासनाद्यैः
सम्यक् समयविधिविद् विविधोपचारैः ।
नन्दस्तमित्थमवदद् घननील २ मूर्ति-
रास्ते स तत्र कुशली मुशली च तद्वत् ॥ ४९ ॥
पप्रच्छ यद्यद्व्रजसार्वभौम-
स्तत् तत् स तस्मै कथयांबभूव ।
तस्मिन् क्षणे ताः स्मरदुःखदीना
मन्दाक्षहीना जगदुस्तमित्थम् ३ ॥ ५० ॥
कंसो हतः स्वसुहृदामपकारकारी
प्राप्तं च राज्यममरेन्द्रपदानुसारि ।
दास्यन्ति भूमिपतयः शतशः स्वपुत्री-
रत्रागमो बत भवेदधुनास्य कस्मात् ॥ ५१ ॥
ग्राम्या वयं क्व पशुपालजनैकभोग्याः
सर्वोत्तमः क्व कमलाकरलालिताङ्घ्रिः ।
सङ्गोऽस्य यः समभवत् स घुणाक्षरस्य
न्यायस्तदाप्तिरधुना शशशृङ्गतुल्या ॥ ५२ ॥
अकृत सुकृतपुञ्जैः स्वप्नमध्येऽप्यलभ्याः
परमपुरपुरन्ध्रीः प्रार्थयन्तीर्विहाय ।
विदितरतिविशेषः श्रीपतिः प्राप्तराज्यो
यदनुभवति दासीस्तन्न संजाघटीति ॥ ५३ ॥
आगमिष्यति कदाचिदच्युतः
कौतुकेन कृपयाथवा पुनः ।
उद्धव ध्रुवमनेन हेतुना
जीवति व्रजविलासिनीजनः ॥ ५४ ॥
अपि सुचरितदीनोद्धारकस्य त्रिलोक्याम्
सृजतु विरुदमेतन्मूलभूतं त्रपायाः ।
वयमिह विरहाग्नौ दह्यमाना वियुक्ताः १
सह स हरिणदृष्ट्या तत्र केलिं करोति ॥ ५५ ॥
हन्त किं न वयमुद्धव दीना
दीनबन्धुरपि किं न मुरारिः ।
ह्रीरुदेति हृदि नास्मदुपेक्षां
कुर्वतोऽस्य परमद्भुतमेतत् ॥ ५६ ॥
अनृतमुद्धव मा वद सर्वथा
भगवतः शपथस्तव वर्तते ।
बत वयस्य सभासु कदापि नः
किमपि स स्मरति स्मरसुन्दरः ॥ ५७ ॥
यावदार्य बत जीवितमास्ते
तावदेहि दयया परमात्मन् ।
एवमेव वद तं बत २ गत्वा
ब्रूमहे किमु वयं पुनरन्यत् ॥ ५८ ॥
इतीरयित्वा विरराम रामा-
कदम्बकं दृक्चलिताम्बुधारम् ३ ।
ततः स वाक्यं स्वयमाबभाषे
तन्मानसस्वास्थ्यकरं स्वभावात् ४ ॥ ५९ ॥
उत्कर्षः क्रियते कथं कुमुदिनीबन्धोः प्रतिस्पर्धिनः
कृत्वास्यं मलिनं विलोचनजलैः स्फारीभवत्कज्जलैः ।
आयास्यत्यचिरात् करिष्यति सुखोद्रेकं स वः पूर्ववद्
राकाकैरवबन्धुबन्धुरमुखः कृष्णाभिधानो हरिः ॥ ६० ॥
इति मधुरवचोभिर्घोषसीमन्तिनीनाम्
मनसि मनसिजार्तैं स्वास्थ्यवासं वितन्वन् ।
कतिचिदयमनैषीत् तत्र रात्रीस्त्रिलोकी-

१ व्रजनगरमभूत् तत्रोद्धवस्योत्सवाय' इति-
पाठान्तरम् ।
२ पप्रच्छ गोपपतिरित्थमनङ्ग—, इति पाठान्तरम् ।
३ तस्मिन् क्षणे गोपविलासवत्यो
निरस्तलज्जा जगदुस्तमित्थम्,
इति पाठान्तरम् ।

१ विमुक्ताः, इति पाठान्तरम् ।
२ प्रति इति पाठान्तरम् ।
३ इति ब्रुवाणा विरराम रामा-
गणो गलद्बाष्पविलोचनसरोजः, इति पाठान्तरम् ।
४ दुःखद्रुमोन्मूलनकारि तासाम्, इति पाठान्तरम् ।

पतिगुणगणगानोद्गतहर्षाश्रुबिन्दुः ॥ ६१ ॥
उचितं न करोति कैटभारिः
क्षणमप्येकमिहेति यन्न विद्वान् ।
इति स्म स्वमनस्यमंस्त तत्त-
द्विरहक्लेशकृशत्वदर्शनेन ॥ ६२ ॥
तत्समागमागमकृते बहु लौल्यं
कार्श्यमप्यतिशयेन शरीरे ।
वीक्ष्य सोऽप्यहह दुःखसहस्रा-
दश्रुपूरपरिपूर्णदृगासीत् ॥ ६३ ॥
सुजनवरयशोदानन्दसंदर्शनार्थं
यदुपतिमिह गत्वा प्रेषयैवैकवारम् ।
मुहुरिति मिलिताभिस्ताभिरुक्तो रथस्थः
कथमपि हरिदासो गोकुलान्निर्जगाम ॥ ६४ ॥
यद्यद्बभाषे सुमुखीसमूहो
यद्यत् स तद्धैन्यमवेक्षते स्म ।
तत् सर्वमागत्य गुणाकराय
न्यवेदयद्भागवतावतंसः ॥ ६५ ॥
सरस्वदुदरे क्षणादलघु हेमहर्म्यस्फुर-
च्चकार पुटभेदनं विगतवेदनं स्वर्गवत् ।
इभाभ्रशशभृद्रसेन्दु (१६१०८) मितसुन्दरीभिः समम्
स तत्र सुखमन्वभूद्यदुकुलावतंसो हरिः ॥ ६६ ॥
ज्ञात्वापि गोपललनाः स्वसमागमोत्का
नो गोकुलं प्रति जगाम जगन्निवासः ।
नानानरेन्द्रतनयाहृतचित्तवृत्ति-
र्जीर्णं जलं नवजलैर्ह्रियते हि नद्याः ॥ ६७ ॥
अनन्तः समं तासु कान्तासु लेभे
खनागाभ्रचन्द्रर्तुभू (१६१०८०) संख्यसूनून् ।
गुणज्ञान् गुणानां गणै रञ्जयन्तं
जयन्तं जयन्तं कमाहुर्न तेषाम् ॥ ६८ ॥
जनकृतकृतधर्मे तस्य राज्ये समन्ता-
दगणितभुजशौर्यौदार्यरूढस्य शश्वत् ।
गहनगहनमध्ये दस्युनामापि नासीत्
त्रिदशतरुसमानो याचमानो जनोऽभूत् ॥ ६९ ॥
अपि सवनसहस्रसंयुतोऽसौ
स्वयमकरोद्व्यवहारमेकविद्वान् ।
क्षणमपि खलसंगतिं न चक्रे
सुकविसभासु सभासु नित्यमासीत् ॥ ७० ॥
सदा सादरं सुन्दरीगीयमानं
पुरग्रामकान्तारकुञ्जोदरेषु ।
असौ माधवो दुःखवृक्षावलीनाम्
लवित्रं पवित्रं चरित्रं चकार ॥ ७१ ॥
विश्वंभरोऽन्यांश्च निहत्य दैत्यान्
विश्वंभराभारमपाचकार ।
भवाब्धिमज्जज्जनतारकस्य
प्रायोऽवतारो हि सदुत्सवाय ॥ ७२ ॥
बाल्यमैत्र्युपगतं द्विजमेकम्
दुर्बलं धृतसरन्ध्रपटार्धम् ।
अर्चति स्म परिरभ्य स सम्राट्
श्रीमदं न गणयन्ति कुलीनाः ॥ ७३ ॥
त्वद्वाहोद्धूतधूल्यः करिकरनिकरैः सीकराश्च प्रयुक्ता व्योम
व्यापुः समन्ताद्यदुमुकुटमणे तत्र पङ्कोऽद्भुतोऽभूत् ।
आगच्छद्भिः सुरैः क्ष्मां तव भजनकृते स्फाटिकीभिः शिलाभि-
र्बद्धः पन्थास्तदानीं सुरसरिदिति तं मानवा मानयन्ति॥७४॥
श्रीकृष्ण त्वत्प्रतापेन
प्रतप्ताङ्गीर्दिगङ्गनाः ।
दिग्गजा वीजयन्त्येव
कर्णतालैः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥
वनेषु वनदेवता दिवि दिवौकसां वल्लभा
भुजंगकुलकन्यका भुजगलोकलीलावने ।
यशः समरसंचितं नरमृगेन्द्र गायन्ति ते
प्रभाविजितकौमुदीकुमुदपाण्डुताडम्बरम् ॥ ७६ ॥
यस्त्रातुं व्रजमुज्जहार सहसा गोवर्धनं क्ष्माधरम्
यस्त्रैलोक्यमदर्शयन्निजमुखाम्भोजे यशोदाकृते ।
यः पुत्रं स्वगुरोर्यमालयगतं शक्त्याऽऽनिनाय क्षणाद्
यो भूभारमपाचकार सकलं तस्मै नमः शार्ङ्गिणे ॥ ७७ ॥
किं त्यक्त्वा वसतिं बले क्षितितले पातालमेवाश्रितम्
भो भोगीश्वर हन्त तत्र सततं मां क्लेशयन्त्यर्थिनः ।
आस्ते कोऽपि हरिर्गयाचलगिरौ क्ष्मापालचूडामणि-
स्तेनार्थिप्रकरः कृतो धनदवद्गच्छाधुना त्वं सुखम् ॥७८॥
श्रीमान् ह्वामरसोऽभवद् द्विजकुलालंकारचूडामणि-

गङ्गानिर्मलमौनिभार्गवकुले तस्माद्रविः पण्डितः ।
आसीत् तस्य सुतः सुरासुरकृतिं येह्लाम्बिकायां चिरा-
ल्लेभे श्रीहरिनाम रत्नमवनीमध्ये तदास्तां चिरम् * ॥७९॥

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।
त्रैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ८० ॥

इतिश्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजाधिराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये कंसवधो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

॥ हरिविलासःसंपूर्णः ॥ :: ॥ :: ॥

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ न्यायस्वरूपनिरूपणम् ॥

यद्भासा भाति विश्वं सकलमपि न यद्भासनाय क्षमन्ते
ज्योतींष्यन्यानि यच्च क्वचिदपि न धियो गोचरो नापि वाचः ।
तद्वस्त्वेकाद्वितीयं वियदनिलमुखाकारनानाविवर्त्तं
प्रेम्णाऽस्मान् सूक्तियुक्तिस्फुरणवितरणेनानुगृह्णात्वजस्रम् ॥१॥

इह खलु लौकिके शास्त्रीये च वाग्व्यवहारे समीहितार्थसिद्ध्युपोद्बलनाय न्यायावलम्बनं बहुषु निबन्धेषु समीक्ष्यते निबन्धकाराणाम् । तत् तेषामधिगतन्यायार्थानामभीप्सितं संपादयदपि तत्स्वरूपादिकमविदुषां केषां चिदसमीक्ष्य प्रवर्त्तमानानामस्थान एव तदुपन्यसनमुपहासायैव भूयसे । अपरैश्चेदानींतनैः पूर्वेषां पूर्वेषां विदुषां तत्तन्न्यायस्वरूपाणां विषयाणां च परमप्रसिद्धत्वात् तैः स्वग्रन्थेष्वप्रतिपादनेन तत्स्वरूपप्रभृतिपरिचयप्रेप्सुभिः प्रेक्षावद्भिरप्यतिमहता प्रयत्नेन तेषु तेषु निबन्धेषु तन्मार्गयमाणैरप्यलभमानैर्भूयानेव खेदोऽनुभूयते । अतस्तेषां सर्वेषां न्यायानां स्वरूपप्रदर्शनार्थनिर्वचनोदाहरणोपन्यासादिभिरेकत्र संगृह्य प्रकाशनमवश्यं सुधियां प्रमोदमुत्पादयेदिति चिरात्तथास्माकमेषाऽऽशा । तया च काशीविद्यासुधानिधिलाभेन चकोर्येव प्राप्तावसरया प्रेरिता वयं तत्प्रकाशनाय यतामहे ।

प्रकृतन्यायपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकं च स्वघटितवाक्यघटितवाक्यकदम्बप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदविशिष्टो यः प्रतिपादयित्रा दृष्टः श्रुतो वार्थो दृष्टान्तभूतः सन् प्रकृतार्थसिद्ध्युपष्टम्भकस्तत्त्वम् । भवति चापूपा निहिता न दृश्यन्ते" मूषिकाश्च दण्डं भक्षयन्त ईक्षिताः" दण्डं भक्षयतां चापूपभक्षणं सुसम्भाव्यमेवेति मूषिकैरेवाऽपूपा भक्षिताः स्युरिति वाक्यकदम्बार्थस्य प्रदर्शितसंबन्धेन दण्डापूपपदविशिष्टस्य यं भारं दुर्बलोऽपि वोढुं शक्नुयात् तद्भारवहनं बलिष्ठेन सुतरां शक्यं कर्तुमित्यादिप्रकृतार्थसिद्धौ दृष्टान्तत्वेनोपष्टम्भकत्वमिति समन्वयः । अन्यत्राप्येवमेवोह्यः ।

अत्र च लौकिका एव न्याया व्युत्पाद्यन्ते न तु मीमांसास्थनिषादस्थपत्यधिकरणन्यायादयः । तेषां मीमांसानिबन्धेषु न्यायमालाशास्त्रदीपिकाभाट्टदीपिकाप्रभृतिषु स्पष्टं व्युत्पादितत्वेनात्र तद्व्युत्पादनस्य नव्यनव्यदर्शनरसिककाशीविद्यासुधानिधिचकोरप्रीतिकरत्वसम्भावनाभावादिति ।

॥ १ ॥ ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ॥

एतस्य स्वरूपं निरूप्यते । यत्र ब्राह्मणानर्चय वसिष्ठं चार्चयेत्युच्यते तत्र प्रथमवाक्येनैव ब्राह्मणत्वेन रूपेण वसिष्ठस्याप्यर्चनस्य विधानसिद्धौ यद्वसिष्ठमर्चयेति-वाक्यान्तरं प्रयुज्यते तत् पूर्ववाक्यघटकब्राह्मणपदोपात्तवसिष्ठेतरयावद्व्यावृत्तधर्मविशेषबोधनपरतया पर्यवस्यति । तथाहि । पूर्ववाक्येन तावद् ब्राह्मणत्वावच्छेदेनार्चनस्य विधातुमशक्यत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव विधेयान्वयस्य वक्तव्यतया कदाचिद् वसिष्ठार्चनस्यापि सम्भाविततया तदपाकरणाय प्रयुज्यमानं वसिष्ठमित्यादिवाक्यं पूर्ववाक्योपात्तमेवार्थमवयुत्यानुवदद् वसिष्ठे वसिष्ठेतरयावद्ब्राह्मणव्यावृत्तप्राशस्त्यमेव व्यक्तं व्यञ्जयत् तदर्चनस्यावश्यकत्वं ज्ञापयति । ततश्च समानकार्यविधानोद्देशेनोपात्तयोर्व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मावच्छिन्नबोधकयोः पदयोरेकतरस्य वैयर्थ्याकलनेन स्ववैयर्थ्यसम्पादकपदप्रतिपाद्या ये स्वेतरे यावन्तस्तद्व्यावृत्तधर्मस्य स्वप्रतिपाद्ये बोधनपरतया तज्ज्ञानासम्पाद्यफलविशेषोत्पादकस्वार्थज्ञानोत्पादनपरतया वा फलवत्त्वकल्पनमिति न्यायार्थः सिद्ध्यति ।

॥ अस्योदाहरणानि ॥

(१) यथा महाभाष्ये हलन्त्यमिति सूत्रे व्यवसितान्त्यं हलित्संज्ञं भवतीति वक्तव्यमिति वार्त्तिकस्यव्यवसितपदं

---

* किं त्यक्त्वेत्यारभ्य तदास्तां चिरमित्यन्तं पद्यद्वयं हरिविलासमुद्रणान्तावसरे श्रीहरिचन्द्रेति प्रसिद्धमहाधनिकपुस्तकागारोपलब्धचतुर्थादर्शादुपलब्धं ततश्च हरिहरमहाराजस्य पितामहो ह्लामरसशर्मा गयागिरिनिवासी मौन्युपनामको भार्गवगोत्रीयोऽवगतः ।
जननी च हरिहरमहाराजस्य येह्लाम्बिकेति भूमिकायामनुक्तमपि स्मर्तव्यमिति शमिति ॥ :: ॥

व्याख्यातं, के पुनर्व्यवसिताः, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इति, अत्र प्रातिपदिकपदेनैव प्रातिपदिकत्वेन रूपेण निपातानामपि संग्रहे सिद्धे ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निपातपदोपादानमिति शेखरकारादयः । अर्वाग्दृग्भिः सुप्त्राव्वर्त्तिष्वेव प्रातिपदिकत्वस्य व्यवहारान्निपातेभ्यश्च सुपोऽदर्शनेन प्रातिपदिकत्वाभावनिश्चयेन निपातान्यस्येत्यद्वाच्यत्वं न ज्ञायेतेति तान् प्रत्युपादीयमानं निपातपदं व्यक्तमेव निपातेतरप्रातिपदिकव्यावृत्तपामरसमवेतप्रातिपदिकत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्य निपातेषु व्यञ्जनामर्यादया बोधनेनार्थवद्भवतीति तेषामाशयः । यद्वा । निपातानां ज्ञानं येषां श्रोतॄणां कमनीयकामिनीदर्शनमिव सुखजनकं भवति तान् प्रति निपातपदमुपादीयमानं निपातेतरप्रातिपदिकज्ञानाजन्यसुखविशेषोत्पादकनिपातज्ञानजनकत्वेन फलवद्भवतीति कल्पनीयमिति ।

(२) यथा वा उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत्रोपदेशपदार्थप्रतिपादिका प्राचीनवैयाकरणानां कारिका ।

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

अत्रापि सूत्रोपादानेन गणोपादानेन चोणादिलिङ्गानुशासनयोर्धातोश्च लाभे सिद्धेऽपि लोकानामष्टाध्याय्यामेव सूत्रपाठ इति व्यवहारेणोणादिलिङ्गानुशासनयोस्तद्व्यवहाराभावेन धातुपाठे च भ्वादिगणे दिवादिगण इत्यादिव्यवहारसत्त्वेऽपि गणपाठ इति व्यवहाराभावेनोणादिलिङ्गानुशासनधातूनामुपादानस्य लोकबोधनफलकत्वेनार्थवत्त्वमुचीयते । प्रदर्शितदिशा सुखविशेषजनकबोधोत्पादकत्वेन वा सफलत्वं कल्प्यते ।

(३) यथा वा दायभागप्रकरणे मिताक्षरादिधृतं योगियाज्ञवल्क्यवचनम् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।
तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ इति ।

अत्रापि द्रव्यपदेनैव भूनिबन्धयोर्लाभे तदुपादानं स्वर्णरूपकादिष्वेव द्रव्यमिति व्यवहरतां व्यक्तं बोधनायैव । नच द्रव्यादिपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकं भूमिनिबन्धादिसाधारणं न भवतीति नैतदुदाहरणमिति भ्रमितव्यम् । अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं” क्रमादभ्यागतं द्रव्यं”अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीतिप्रभृतिवचनघटकद्रव्यादिपदैर्भूम्यादेरपि बोधस्य दायभागप्रकरणे सुप्रसिद्धत्वात् ।

(४) यथा वा दैवादिप्रभेदेति साङ्ख्यसूत्रव्याख्याभूता कारिका ।

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ इति ।

एतत्कारिकास्थतैर्यग्योनस्य पञ्चधात्वं पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदेन निरूपितं वाचस्पतिमिश्रसाङ्ख्यभाष्यकारप्रभृतिभिः । तत्रापि पशुभ्यो मृगाणां पृथङ्निर्देशो मृगेषु ग्राम्यजनस्य पशुत्वव्यवहाराभावात् तेषां व्यक्तं प्रतिपत्तय एव कल्प्य इति ।

एतत्समानार्थक एव शब्दान्तरघटितत्वेन विषयान्तरावलम्बित्वेन च भेदव्यपदेशं भजमानः,

॥ २ ॥ गोबलीवर्दन्यायः ॥

यत्र गाः कालय बलीवर्दं चेत्युच्यते तत्र गोपदेनैव बलीवर्दबोधसिद्धौ बलीवर्दपदं दुर्दम्यत्वज्ञापनपरत्वेन सफलमिति कल्प्यते । इति–

श्रीपरमेश्वराय नमः

॥ अथेन्दिरापतिपरीक्षायाः पूर्वप्रक्रान्ताया अवशिष्टोंऽशः ॥

(१) क्ङिति चेति सूत्रस्थः कैयटः स्वरूपव्याक्रिययैव पराक्रान्तः ।

(२) निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन विध्युन्मूलकतया निषेधानां प्राबल्यात् तत्रोपस्थितावपीतरत्र विधीनामुपस्थानमनुचितमेव ।

(३) क्ङिति चेति सूत्रे भिवादिवूपधार्थं तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्त्वा धातोरिति वर्त्तते धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्याम इत्युक्त्वाऽथवा कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेत्युक्तं भाष्ये । भवद्रीत्या निषेधाकाङ्क्षया यथोद्देशपक्षेऽपि दोषवारणात् पक्षविशेषोपादानस्यासंगतिः ।

(४) विशेषप्रतिपत्तुः सञ्ज्ञादिविषये विध्याकाङ्क्षया तदुपस्थितौ विधिविषये चाकाङ्क्षया सञ्ज्ञाद्युपस्थितावन्योन्याश्रयः ।

(५) विधीनां प्राधान्यात् तत्रैव सञ्ज्ञादीनामुपस्थितेरौचित्येन यथोद्देशपक्षविलयापत्तिः । प्रथमत्यागे मानाभाव इत्याश्रयणे तु सञ्ज्ञादेश एव विध्युपस्थितौ तत एव लक्ष्यसंस्कारे विधिदेशे फलाभावेनाधानादिवत् पुनः संस्कारानौचित्येन कार्यकालपक्षस्यैव वा विलयापत्तिः ।

इत्यनुवादः ।

अथ प्रत्युक्तिः ।

(१) पुगन्तेतिसूत्रस्थक्ङिद्ग्रहणस्यानवकाशत्वमाचक्षाणो भगवानवश्यं निषेध्यभेदेन क्ङिति चेत्यस्य भेदमभिप्रैतीति, तदेतदुपपादयन्नुपाध्यायो यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति ग्रन्थेन किमपराध्यति, यत्र स्वरूपव्याक्रिययैव पराक्रान्त इति मुखमस्तीति वक्तव्यम् ।

(२) अस्तु तेन न्यायेन निरवकाशत्वरूपेण वा बीजान्तरेण निषेधानां प्राबल्यं तेन च बाधन्तां निषेधा विधींस्तथापि

निषेधदेशे विध्युपस्थाने हेतुतया प्राबल्योपन्यासस्य क उपयोगः। प्राबल्यदौर्बल्ययोर्हि बाध्यबाधकभाव उपयोगो न तूपस्थितौ। या चोपस्थितावुपयुज्यते जिज्ञासा सा त्वितरसाधारणीति किमनौचित्यमितरत्र विधीनामुपस्थाने।

(३) इदं महदाश्चर्यं यदव्यवहित एव भाष्यग्रन्थो नेक्ष्यते। भाष्यकारेण तु, अथवा कार्यकालमित्यादिग्रन्थेन, कार्यकालपक्ष उपधार्यत्वं तन्निमित्तग्रहणस्य निराकृत्याथवा यद्येतस्मिन् योगे ङिङ्ग्रहणमित्यादिना यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण तन्निराक्रियते। इत्थमेव च यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण भाष्यमित्यादिना कैयटेन व्याख्यायते।

(४) यत्रान्योन्यस्यान्योन्यप्रयोजकत्वमन्योन्यप्रयोज्यत्वं वाऽऽपद्यते तत्रान्योन्याश्रय इति व्यवहारो व्युत्पन्नानाम्। यथा हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधस्येत्पदशक्तिग्रहविधयाऽऽदिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थबोधप्रयोजकत्व हल्पदशक्तिज्ञानात्मकतया चादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थबोधस्य हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधप्रयोजकत्वम्। एवं हल्पदेत्पदशक्तिग्रहाधीनतया तज्जन्यशाब्दबोधयोरन्योन्यप्रयोज्यत्वमपि। प्रकृते च गुणदेशीयविध्युपस्थितिविधिदेशीयगुणोपस्थित्योः परस्परप्रयोजकत्वस्य परस्परप्रयोज्यत्वस्य वाऽभावेन क्वान्योन्याश्रयापादनस्यावकाशः। किञ्च सञ्ज्ञादेशे नागेशमतेऽपि न विध्युपस्थितिरिति प्रागेव प्रकाशितमस्माभिरिति सञ्ज्ञादीत्यपि न युक्तम्।

(५) एतच्च बलवती पौरोभाग्यं प्रकाशयति। उपन्यस्तयोर्विलयापत्तिबीजयोर्व्यत्यासमात्रेणैव पक्षद्वयोपपादकत्वस्य सम्भवात्। अथैवमेकस्मिन् विधावेकपरिभाषाविषये पक्षद्वयाश्रयणमशक्यमिति चेत् का क्षतिः। नैव तदाश्रयणमर्थवद्युक्तिमच्चेति दशमाङ्के विस्तरेण निरूपितमस्माभिः।

पर्याप्तमेतावतैव परीक्षणेनेति विस्तरभयादुपरम्यत इति शम्।

काशिकपाठशालायामेतस्य न्यायस्वरूपनिरूपणस्य च निर्मातारौ

राजारामशास्त्री बालशास्त्री

THE SÁHITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 64.)

TEXT.

No. 703. The Modal Metaphor *(Samásokti*)* is when the behaviour *or character* of another is ascribed to the subject of description, from a sameness of (1) Action, (2) Sex (or gender), or (3) Attribute.

COMMENTARY.

a Of the three sorts *thus obtained*, the ascription of the behaviour of one not in question to the subject of description, from a sameness of ACTION is exemplified as follows.—

"Happy indeed art thou, Wind of the Málaya mountain, who forcibly embracest every part of the frame of the Lotus-eyed lady, having shaken off the vesture of those breasts that bear the beauty of a couple of golden jars"

Here we have the attribution of the behaviour of a rough lover to the wind.

b. From a sameness of SEX, or gender, as —

"How can the lofty-minded man think of woman, when he has not satisfied his desire of victory? The sun *(ravih)* woos not the *fair* Evening *(sandhyá)*, without having careered, in triumph, over the whole world"

Here the characters of the lover and the beloved *are ascribed* to the sun and evening, simply because of *the words* being respectively of the masculine and feminine gender.

c. The sameness of ATTRIBUTE may be in three ways, (1) from a Paronomasia, (2) from Community, or (3) as implying a Resemblance.

d. Of these *three cases, the following stanza* of mine illustrates that *in which the sameness of attribute is* based upon a Paronomasia :—

विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं
दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः।
जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः
श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः॥

[Alas! the Luminary of the dewy beams resorts to Varuna's Quarter (the West), very gloomy at heart and pale like an old *lavalí* plant, as he beholds the East* with a smiling face, with the mantle of darkness falling off, from the rosy light *of dawn* (or warmth of affection), —touched by the rays (or hands) of the Lord of day]

Here the words मुख (face or extremity), राग (redness or affection) &c., are Paronomastic. In this *example*, even on our turning one portion into a metaphor, by reading तिमिरांशुकाम् (vesture of darkness) instead of तिमिरावृतिम् (cover of darkness), we should still have the Modal Metaphor, not the Partial Metaphor (§674). For, in that case, the figuring of darkness as vesture would, from their evident resemblance as covering, rest in itself, independent of the help of any other *metaphor* (the metaphorical figuring of the East, for instance, as a woman);† so it could not preclude our recognition of *the figure as*

* Lit. 'a speech of brevity.' The figure answers to the English Per- [illegible] includes its reverse, or the attribution of [illegible] thing to a sentient creature.

* Lit. Indra's Quarter

† That is to say, we should not be necessitated to recognize an im- [illegible] *úpaka*), technically so called, in any of the other parts [illegible] by the single metaphorical expression, which may stand quite apart and independent.

the Modal Metaphor Where, however, the thing figured and the thing figuring it, or that with which it is metaphorically identified, do not bear an evident resemblance, there indeed the metaphor being absurd or unintelligible apart from another metaphor, we have to recognize an implied metaphor in another part of the description, though none be expressed. The following, for instance, is a case of the Partial Metaphor :—

"The Army *(sená*)* of his foeman, as *the monarch* in that retreat of love†—the field of battle—holds in his hand the *fair* Sword *(maṇḍalágralatá)*, turns away from him, though at first passionately eager to meet him."

Here the resemblance between the battle-field and the retreat of love is not evident.

e. In those instances too, where there is an expressed figuring of several objects, bearing evident resemblance *to those under the character of which they are poetically disguised*, and an implied figuring of only one portion, we have but the Partial Metaphor, inasmuch as the cognition of the metaphor, being copious or diffusive, prevails over that of the Modal Metaphor. 'But then there is a clear resemblance between the battle-field and the retreat of love, in both of which the hero moves with ease.' Truly said,—there is *a clear resemblance*, but dependent upon a consideration of the meaning of the *whole* sentence, not independently ; for a battle-field and a retreat of love are not both, from their nature, places of easy loitering, as a face and the moon are from their nature charming.

f. From a Community (see §*c*.) ; as :—

"The Lotus smiled (or, was expanded—*smerá*), on the rise of the Lord of day,—with the bee charmed with the native fragrance, melodiously humming."

Here the Lotus, under the common epithet‡ 'with the bee charmed &c,' is recognized under the character of a woman, by reason of the attribution of the action of smiling which belongs only to a human being : for without this attribution, it would be impossible to recognize the behaviour of a woman merely from a community of epithet §

g. The circumstance of *the common qualification* implying a resemblance (§*c*) again, is possible in three ways, according as a Simile, a Metaphor, or a Commixture‖ *of the two* is included.

* Both of these words being feminine, Maṇḍalágralatá is represented as the rival of Sená.

† In the original, अन्तःपुर—inner apartment or the apartment of women.

‡ I. e the epithet equally applicable to a woman, for, as the Commentator observes, 'native fragrance' is such a thing as is frequently ascribed to the breath of a fair woman.

§ So, adds the Commentator, a common epithet, accompanied with the ascription of a peculiar attribute, is, in fact, the condition of the present division of the figure.

‖ The Commixture, or confusion, of two or more figures, as also their Conjunction, or independent co-existence, in the same passage are counted as distinct ornaments (see §755 and 756).

h. Of these *three cases*, that implying a Simile is thus exemplified .—

दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।
केशपाशालिवृन्देन सुवेशा हरिणेक्षणा ॥

"With those flowers—the beams of the *bright* teeth, with those tender leaves—the hands, with that swarm of bees—the *dark* tresses, shines that deer-eyed lady in her beautiful dress."

Here by reason of the qualification 'in her beautiful dress,' the composition of the epithet *danta-prabhá-pushpa-chitá* (' with those flowers' &c.) *for example*, is at first, to be interpreted to imply a Simile *danta-prabháh pushpániva* (the beams of her teeth are like flowers). Afterwards another way of analysing the compound being resorted to, *viz. danta-prabhá-sadṛiśaih pushpaiś chitá** ('abounding with flowers looking like the beams of teeth'), we recognize the deer-eyed lady in the character of a creeper, by virtue of the qualifications, which (as shown in one instance) are common or are equally applicable, *by a simple turn of interpretation*, both to the lady and a creeper.

i. When a Metaphor is implied, we have the example *of the stanza* beginning 'what clusters of bees—eyes of people—(§674).

j. The *common qualification* implying a Commixture ; (§*g*.) as, for instance, if we read परीता (encircled '*with that swarm &c.*') instead of सुवेशा ('in her beautiful dress') in the stanza beginning दन्तप्रभापुष्प—(§ *h*), we have to resort to a Commixture, from the absence of any means of, *or criterion for, settling that* a Simile or a Metaphor *is the ornament used here.* The other way of analysing the compounds, according to which the lady is recognized as a creeper, *has been shown* before.

k. Of these *three cases*, there is the Modal Metaphor in the first and third, according to those who hold that a Simile and a Commixture cannot be partial ; whilst the second is but an instance of the Partial Metaphor. On consideration, however, it would appear proper to recognize no other than the figure of Partial Simile in the first case Otherwise, in such an instance as—

"Autumn, bearing on (her) pale cloud-breast *(payodhara)* the bow of Indra (the rain-bow) resembling the fresh wound of the nail, and delighting (or making clear of clouds*) the branded (or spotted—*sakalaṅka*) moon, increased the distress (or heat—*tápa*†) of the sun."—how should we recognize the autumn as behaving like a woman, when the breast of a woman bearing the rain-bow resembling a fresh wound of the nail is impossible ?

* This is *madhya-pada-lopí samása* (composition omitting a middle term), as *abhijñána-Śakuntala.*

† My MS. probably rightly reads प्रसादयन्ती instead of प्रमोदयन्ती the reading in Roer's edition.

‡ Roer wrongly reads पापम्.

l. 'But then,' *as somebody might object,* 'the nature of what is compared to *(upamána),* though, *according to the letter,* belonging to the wound of the nail, ought, in consideration of the things *(i. e. the spirit of the description),* to be transferred to the rain-bow; just as the *Vaidik* injunction of oblation, *the proper object of which is ghee,* is transferred to curd in such *a representation* as 'He makes an oblation of curd', when, in the absence of ghee, an offering cannot otherwise be made. Thus *the clause, in question,* will be understood to imply 'Bearing the fresh wound of the nail resembling (or rather, emulating) the bow of Indra.'

m. I answer—No, it is better to admit the Partial Simile here than to resort to such a far-fetched interpretation, in maintaining *that the Modal Metaphor is the ornament employed.* Granting, however, that this figure may somehow be recognized in the present example, we have no alternative *but the admission of the Partial Simile* in the example beginning 'Lake-beauties at every step—' Besides how can the Modal Metaphor, which consists in the attribution of the behaviour or action *of an animated being to an inanimate thing or vice versâ,* have room in the Simile which conveys no idea of such action? To this effect it has been said: 'Since in the Simile, neither the *identical* action, nor the nature *of the object compared to* is understood *to be attributed to that compared,* there is no *such thing as a* Modal Metaphor resting upon a Simile,* but *what is wrongly* reckoned as such is evidently the Partial Simile. Thus the possibility of a Partial Simile and a Partial Metaphor being recognized, it is logically established that the Modal Metaphor has no room in a Commixture founded in the two former figures, and so, *in fact,* the Modal Metaphor does not admit of being sustained by an epithet implying a comparison. It is therefore twofold in the employment of a common qualification, as resting upon a Paronomastic, or a common epithet; and twofold as founded upon the sameness of Action or Gender (see text and §c) So the Modal Metaphor comprises four varieties, of each of which the attribution of behaviour, or action, is the *essential* constituent.

n. This attribution of behaviour, again, is four-fold, according as the action of a being or thing pertaining to the ordinary world, or to science, is ascribed to another of the same sphere, or as the action of an object of the ordinary world is ascribed to one belonging to Science, or *vice versâ.* Of these *two classes of beings,* that of the ordinary world is numerous, from the difference of Relish, (or the variety of the sentiments which the constituents of the class are respectively capable of exciting) &c. Numerous likewise are the entities pertaining to science, such as those known or dealt with in the sciences of Logic, Medicine, Astronomy, &c. In this manner the Modal Metaphor is divisible into many sorts, of which a portion is exemplified as follows:—

o. In the stanza beginning "Happy, indeed, art thou Wind of the Malaya mountain," we have the attribution of the action, &c., of a violent lover, a being of the ordinary world, to another being of the ordinary world—*the Malaya wind.*

p. यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययमसङ्ख्यतया प्रवृत्तं ।
लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥*

(They, I believe, have indeed obtained a sure knowledge of Thee, who, seeing thee the One unchangeable in all things, not to be exhausted, though infinitely energizing, have lost, O Supreme, all notions of duality.)

Here the properties of things, dealt with in the science of Grammar, are ascribed to the Being (God) known in the Scriptures. Similarly in other cases.

q. In the Metaphor, a thing not in question, by bringing in its own nature, covers over the nature of what is in question; whilst here, the former, by an attribution of its own character, distinguishes the latter from its original character, without hiding its real nature It is for this reason that they speak of 'the ascription of behaviour' not 'the attribution of nature' *in defining the present figure.* In the Suggestion of Simile and in the Paronomasia of Sense (§705), the resemblance of the qualified too is implied, but here that of the attribute alone. In the Indirect Description, the being or thing in question, is intimated but in this figure, one not in question. Such is the distinction.

TEXT.

No. 704. A speech with a number† of significant epithets is held the Insinuator *(parikara).*

COMMENTARY.

a. As:—"Ho! monarch of Anga, commander of the forces, derider of Droṇa—Karṇa, do save this Duhśásana from Bhíma."‡

TEXT.

No. 705. Paronomasia is the expression of more than one meaning by words naturally, or literally, bearing one signification.

* Here, instead of तच्चोपम्यं समासोक्तिः read तच्चौपम्यसमासोक्तिः in Roer's edition of the text.

* The meaning of the stanza, according to the signification of the grammatical terms used here, need not be rendered.

† The plural number, implying more than two, in the original, is, as the scholiast observes, purposely employed.

‡ Aświtthámá, in the Veṇí-Saṅhára, by these insinuations cries shame to Karna unable to defend Duhśásana, though he bragged much of his power and derided his superiors.

COMMENTARY.

a 'Naturally bearing one signification'—this distinguishes the present figure from the Paronomasia of Words (see §643). The term 'expression' *discriminates it* from a Suggestion.

b. For example:—

प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।
महसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः ॥*

["Occasioning the performance of good works, and dispelling the gloom of all quarters, the sun or the king, (vibhákara) shines resplendent with excessive glory."]

Here in the absence of such *means of* determination as the circumstances of the case or the like (see §25 *a*), both a king and the sun are expressly meant (see §25 *e*).

TEXT

No 706. When (1) a particular from a general, or (2) a general from a particular, (3) a cause from an effect, or (4) an effect from a cause, or (5) a thing similar from what resembles it, is understood, each of the former being in question, and the latter not so, it is Indirect Description, and is thus five-fold.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"A man that can be at ease even under an insult—better than he is the dust, that, struck with the foot, rises up and sits upon the head."

Here a 'man' in general, is spoken of, when *those in whose mouth is put the stanza* mean themselves in particular,—thus 'Even the dust is better than WE.'

b. "If this wreath *of flowers* is destructive of life, why does it not kill me, when placed on my bosom? Even poison may sometimes be ambrosia, and ambrosia poison, by the will of the Lord!"

Here, the particular *things, poison and ambrosia,* are spoken of, whilst an injurious thing doing good and a beneficial thing doing evil, by the will of God, is what is intended in general. And so we have here *the figure of* Transition (see §709) based upon Indirect Description.

c. In the Exemplification (see §698), a notorious† object only is employed as a type, and since poison and ambrosia respectively turning into ambrosia and poison have not been experienced, that ornament has no existence in the present example.

d. "Alas, in the presence of Sítá, the moon is, as it were, besmeared with lamp-black; the eyes of does appear to have become motionless; the redness of the *vidruma* leaf seems faint and the lustre of gold gloomy; the notes of the female cuckoo seem to speak the harshness of her throat, and the long tail of the peacock displays but its blemishes."

Here from the fancied effects of the moon being besmeared with lamp-black &c, is understood the cause, *viz*, the pre-eminent beauty of the face &c., which is in question

e. "The deer-eyed lady, when I said to her 'I depart,' heaved a swelling sigh, and glancing at me sidewise with one of her eyes suffused with tears, spoke, in sad pleasantry, to the fondly nourished fawn—'Do thou now fix on my dear ladies that fondness thou hast felt for me."

Here the cause, *the lady's intimation that she would die,* is mentioned, when the effect, the prevention of the lover's departure, is in question.

f. When one thing being in question,* another like to it is described, the figure is twofold, as being founded upon a Paronomasia or on simple resemblance. *The variety* founded upon a Paronomasia again is twofold, according as there is a Paronomasia in the epithet alone as in the Modal Metaphor, or as there is a Paronomasia in the qualified word too as in the figure of Paronomasia itself. For examples in their order.

g. सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।
समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः ॥ †

("The Mango tree, fair and fragrant, adorned with vernal graces and covered with exuberant blossoms, shines in resplendent beauty.")

Here a lover, the subject of discourse, is understood, by means of the epithets alone, from the description of a mango tree which is not in question.

h. पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत् तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥

("Though departing from the state of a male, *as he did when he assumed the form of a beautiful woman to charm the demons to destruction*, though going down *to the infernal regions, as he did to raise up the earth submerged under water*, though becoming low *of stature as a dwarf* to beg *of the demon Balin* land *measured by three paces of his—paces which, to the demon's astonishment, measured the triple world*—yet preserving the universe—such are the *marvellous* ways made out by that indescribable Purushottama.)

* The words *málinya* (gloom), *mahas* (glory) &c, literally or primarily mean only 'darkness' 'brilliance' &c, respectively, but secondarily 'sadness,' great prowess' &c. The word *vibhákara*, however, as the scholi- [illegible] denotes both the sun and a king, and hence the [illegible] example.

† Here, in Roer's edition, read प्रख्यातं for प्रस्यानं.

* For प्रस्तुते read प्रस्तुते in Roer's edition.

† The epithets सदामोदः, वसन्तश्रीसमन्वितः and प्रभूतोत्कलिकाकुलः mean also respectively 'ever gay,' 'dressed in vernal attire,' and 'agitated with powerful love.'

Here from the qualified word too, *viz*, *purushottama, which is* paronomastic, is first understood Vishṇu, because of its ordinary usage *in that sense.* From this, some personage, intended to be described, is understood.

i. Indirect Description founded on mere resemblance, as—

"There is *but* one young pigeon and a hundred hungry hawks are flying towards it, the heavens are fenceless; good gods! Divine mercy is the *only* refuge."

Here from the pigeon which is not in question, is understood somebody, the subject of discourse, *whom a great number of men are bent upon persecuting.*

j This *figure* also occurs sometimes under a contrast; as—

"Happy, indeed, are the winds of the woods, cooled by contact with lotus-*lakes*, that touch, unobstructed, Ráma of the *indívara's** dark *and lovely* complexion."

Here, the subject of discourse, *oneself*, is understood under this contrast—'The winds are happy whilst I am unfortunate.

k. The figure *again* is three-fold, according as what is expressed is possible, impossible or both Of these three cases, that of a possibility is illustrated by the above examples.

l The case of impossibility; as—

"I am a *kokila* and your honour is a crow: blackness is common to both of us. But those who can appreciate soft melody will tell the difference."

Here, the dialogue† of a crow and a *kokila* is impossible, unless we superimpose upon them the characters intended, *viz*, *those of two men externally alike but different as to their internal qualities.*

m. The case of both *a possibility and impossibility combined*; as—

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।
कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः ॥

["Why should not the fibres (or reputation) of the lotus-stalk be fragile (or short-lived), that has so many holes or failings within and so many thorns (or foes) without?"]

Here without understanding some person, as the subject of discourse, under the character of the lotus-stalk, it is impossible that the internal holes thereof should be the cause of making the fibres fragile, but it is possible in the case of the thorns *which can rend the fibres.* Thus we have both *a possibility and impossibility combined.*

n. That variety of this figure, which, under a Paronomasia, intimates an object, by describing one similar to it (§*f*), is distinct from a Suggestion of Matter founded upon the power of Words (see §257 *b*), inasmuch as it, like the Modal Metaphor (§703), has for its life an ascription of behaviour In the suggestion of a simile, an object NOT in question is intimated, and in the Modal Metaphor and Paronomasia, both what is, and what is not, in question, are expressed. *Thus the present figure is distinct.*

(To be continued.)

* A sort of lotus of a dark-blue colour.—This is Daśaratha's speech, says the commentator.

† For वाक्रोवाक्यं read वाक्रोपवाक्यं in Roer's edition.

TRUE GLORY.

To whom is glory justly due?
To those who pride and hate subdue;
Who, 'mid the joys that lure the sense,
Lead lives of holy abstinence;
Who, when reviled, their tongues restrain,
And, injured, injure not again;
Who ask of none, but freely give
Most liberal to all that live,
Who toil unresting through the day,
Their parents' joy and hope and stay,
Who welcome to their homes the guest,
And banish envy from their breast,
With reverent study love to pore
On precepts of our sacred lore,
Who work not, speak not, think not sin,
In body pure and pure within;
Whom avarice can ne'er mislead
To guilty thought or sinful deed,
Whose fancy never seeks to roam
From the dear wives who cheer their home,
Whose hero souls cast fear away
When battling in a rightful fray;
Who speak the truth with dying breath
Undaunted by approaching death,
Their lives illumed with beacon light
To guide their brothers' steps aright;
Who loving all, to all endeared,
Fearless of all by none are feared;
To whom the world with all therein,
Dear as themselves, is more than kin;
Who yield to others, wisely meek,
The honours which they scorn to seek;
Who toil that rage and hate may cease,
And lure embittered foes to peace,
Who serve their God, the laws obey,
And earnest, faithful, work and pray;
To these, the bounteous, pure, and true,
Is highest glory justly due.

Bhishma's Speech, Mahábhárata
Śánti-parva, Section 110

NOTICE OF BOOKS Etc.

We heartily welcome the appearance in this city of another Sanskrit journal, entitled Pratna-Kamra-Nandiní or the Hindu Commentator. The first number of the periodical, very fairly got up both as to paper and type, contains the first portion of a commentary on the Mímánsá Sútras, the first chapter of the Sarvadarśana-sangraha, the beginning of an epitome of the Mahábháshya, and of a new Commentary on the Kavi-kalpalatiká (a rhetorical treatise), and the first nine verses of the first hymn of the Sáma-veda, accompanied with Sáyana's Commentary, a Bengali translation, and the forms in which they are sung, with the modulations indicated by numerical and other marks. As we are sincerely interested in the prosperity of the journal, we would take the liberty of pointing out some of the imperfections of the first number with the hope to see them removed. In the first place, we would remark that the name प्रत्न कम्र नन्दिनी, as bearing scarcely any sense, ought to be changed. Words forming members of a compound must, at least, be joined by a hyphen, if they be not completely united. As to the plan of the periodical, we have earnestly to advise the editors chiefly to aim at bringing out valuable old works instead of new compositions, and to restrict themselves scrupulously to the printing of those only that have never been printed before. We have little doubt that the journal will meet with success, if conducted on the above plan which is that of our own. The Sarvadarśana-sangraha, as we suppose the editor of the journal is aware, has already been edited by Pandit ÍśwarachandraVidyáságara, and a new edition is hardly wanted yet. The Sanhitá of the Sáma-Veda too has been edited by Professor Benfey, with notes, glossary and translation, and rendered into English by the Revd. Dr. Stevenson. European scholars however will gladly hail the appearance of another Indian in the field of Vaidik exegesis, especially if he gives a larger instalment in each succeeding month and takes a little more pains in correcting the press. The present rate of nine verses in a month will not bring us to the end of the Sanhitá for the next eight years, and two misprints in these nine verses grievously offend our eyes.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

Queen's College,
Benares.

Sir,

Every one is aware of the fact that among the Hindus there are six systems of Philosophy, besides a few others considered eminently heterodox. And as most of the learned Europeans are now-a-days desirous of knowing the extent of Hindu learning and forming an accurate estimate of it, surely it is a duty on our part to present a summary view of all the Sanskrit philosophies, painted in their true colour, and then let them draw any conclusion they like. By saying this I do not mean that the Europeans have not as yet succeeded in getting any idea of our philosophies at all; but simply that their notion of our philosophies is a confused one. I am far from insinuating that the labours of such men as Mr. Colebrooke, Professor Wilson, Dr. Roer and Dr. Ballantyne are to no purpose. On the other hand I really believe that it is only through the labours of such men that the curiosity of Europe is excited concerning the Philosophy of India. That the Europeans have got some right notions concerning the Sanskrit language is clear from remarks like these:—

"The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more excellently refined than either."

Sir William Jones.

"The Sanskrit language, as a later principle of interpretation, stands as it were at the end of a whole series of languages, and these are by no means such as belong to a course of study which for practical purposes is in a certain degree unserviceable: on the contrary, they comprehend our own mother-tongue and that of the classical nations of antiquity, and consequently therefore the true and direct source of our best feelings and the fairest part of our civilization itself."

W Von Humboldt.

"The world does not now contain annals of more indisputable antiquity than those delivered down by the ancient Brahmins."

Mr. Halhed.

"So far as the etymological investigations of the Sanskrit have hitherto afforded satisfactory results, it may certainly be considered as the parent stock of all the known languages."*

Mr. Hammer.

But it is a singular fact that all the translations which have been made of some of the Sanskrit philosophical works are not at all accurate. This will no doubt appear at first sight too bold an assertion for a person of my ability. But I am sure that every one will be convinced of the fact if they take a little trouble of opening any page of any of the translations. For instance, let

* The difference of number in the tenses between the Teutonic verb and the Sanskrit which has been [illegible] a ground against the Northern and Western [illegible] derived from the Sanskrit, is accounted for by Colonel Vans Kennedy from the experience we have "that a rude people prefer the use of auxiliary verbs for the formation of tenses, to the more artificial mode of inflecting the verb."

us take up the very first page of the celebrated translation of the Sánkhya Káriká by Mr. Colebrooke and its Bháshya by Professor Wilson.

The translation of the first line of the first Káriká stands thus—"The inquiry into the means of precluding the three sorts of pain; for pain is embarrassment," while it should be translated thus—From the embarrassment of the three sorts of pain, there arises the desire of knowing the means of precluding them: the text being दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ। The word विहिता which occurs in the second line of the Bháshya-śloka is rendered "imparted," while it means *framed, made.* It is here synonymous with निर्मिता.

The expression प्रमाणसिद्धान्तहेतुभिर्युक्तं which occurs in the third line of the Bháshya-śloka is rendered "resting on authority, and establishing certain results" while it should be translated—*together with proofs, dogmas and arguments*

Again in the translation of the eleventh line of the Bháshya the word जिज्ञासमानाय is left out, which should be translated as *being desirous of knowing.*

Lastly I will mention one point which is important, because there is an explanation added from the translator's own mind, and by that addition the whole of the Sánkhya Philosophy is poisoned. I mean the translation of the word मुच्यते which occurs in a śloka quoted in the Bháshya after the fourteenth line. The word is rendered "is liberated (from existence)." Liberated from what? From existence. An excellent interpretation of the Sánkhya indeed!!! Is final annihilation the sole object of the Sánkhya Philosophy? Does the great sage Kapila after all his earnest desire to deliver the "world (from the Slough of Despond in which he found it sunk), perceiving that the knowledge of the *excellence* of any fruit, through the desire (which this excites) for the fruit, is a cause of people's betaking themselves to the means (adapted to the attainment of the fruit),"* declare final annihilation the chief end of man? A little consideration would have made Professor Wilson careful enough not to hazard such an explanation. Was the Professor not aware of the fact that the Sánkhya holds (as every reasonable man must hold) that whatever *is* cannot be annihilated. Had he been satisfied with the word 'liberated' only, the translation would have been perfectly right. Such are some of the grand mistakes which are found, at a cursory glance, in the very first page of the celebrated translation of the Sánkhya Káriká and its Bháshya. Similar mistakes may be traced in Dr. Roer's and Dr. Ballantyne's translations. But I must for justice sake confess that these gentlemen being habituated in Metaphysical disquisitions did not fall into such blunders as Mr. Colebrooke and Professor Wilson.

Now because the best means of communicating the true view of the Sanskrit philosophies to a foreigner would be by translating them into his language, I therefore purpose to translate the elementry works of all the Sanskrit philosophies into English. Accordingly I begin with the Vedánta, solely because this system is held in the greatest esteem among the Hindus* There are two elementary treatises on the Vedánta which are very popular, viz, the Vedántaparibháshá and the Vedántasára. Neither of these treatises enters into a complete exposition of the system. So I think it would be better to leave out the *púrvapakshas* or *prima facie* arguments of the former work, because then the *siddhántapakshas* or demonstrated conclusions of the Vedántaparibháshá together with the Vedántasára will form a completely systematic exposition. Accordingly I begin to translate the *siddhántapakshas* of the Vedántaparibháshá, a version of which has never been attempted before.

॥ वेदान्तपरिभाषा ॥

A Summary Interpretation of The Vedánta,
With Special Reference
To
The Technical Terms Employed in it.

॥ प्रथमः परिच्छेदः ॥

SECTION I

यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः।
तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥
यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः।
तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥ २ ॥
श्रीमद्वेङ्कटनाथाख्यान् वेलाङ्गुडिनिवासिनः।
जगद्गुरूनहं वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्त्तकान् ॥ ३ ॥
ब्रह्मबोधाय मन्दानां वेदान्तार्थावलम्बिनी।
धर्म्मराजाध्वरीन्द्रेण परिभाषा वितन्यते ॥ ४ ॥

I prostrate myself before the Supreme Being whose body is the eternal source of wisdom and happiness and who being acted upon by Ignorance the (five) elements (earth, water, fire, air, and æther) and the material objects (literally elemental, because matter is nothing more than a combination of the five elements) are produced (And) I reverence the excellent sage and preceptor named Nrisinha whose lion-like pupils (as it were) shot the tearing elephants (that is, exploded the doctrines of those great men who maintained the reality of the external world, in opposition to the doctrine of the Vedánta that every thing is God) (And) I salute the preceptor of the world, named the illustrious Venkata-

* "जगदुद्दिधीर्षुर्महामुनिः कपिलः फलसौन्दर्यज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा साधनप्रवृत्तौ कारणत्वं पश्यन् फलसौन्दर्यमाह"* ॥

* "यद्यपि हिन्दुजातयः सांख्यादिसर्वदर्शनानि ऋषिनिर्मितानि मन्यन्ते तथापीदानीं प्रायः सर्वे वेदान्तदर्शनसिद्धान्तान् विशेषरूपेणाद्रियन्ते" Vide September No. of the Pandit.

náth, an inhabitant of Belunguri and the author of all the sciences. I Dharmarájádhwaríndra expand (this treatise, named) The Paribháshá, which is based on the meaning of the Vedánta, for the comprehension of Brahma by the uninstructed.

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्व्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः। न स पुनरावर्त्तते इत्यादिश्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावगमात्। इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वावगमाच्च॥ सच ब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च सप्रपञ्चं निरूप्यते॥

From such texts of the Vedas as *(who is liberated) does not come back again* the knowledge which we have of the eternity of it (i. e. liberation) only, and also from the knowledge which we have of the transitoriness of the other three (viz, merit, wealth, and pleasure) by the evidence of the senses as well as from such of the Vedic texts (which declare that) *as those men who performed numerous religious acts here are destroyed, so also those who acquired virtue in another world are destroyed,* indeed in this world among the four human aims namely, merit, wealth, pleasure, and liberation, liberation is the chief end of man. And because that (i e. liberation) is accomplished by the knowledge of Brahma, so I investigate Brahma, its knowledge and its evidence with copiousness.

Yours truly,

SHASHISHEKHARA SÁNYÁLA,

Secretary Benares Association, and President of the Club Preparatory to the Benares Association

---

TO THE EDITOR OF THE PANDIT,

SIR,

In the portion of the Sáhitya Darpaṇa and Commentary which appeared in the number of "The Pandit" for September 1866 occur the following śloka and translation:—

आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे भ्रमरान्।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः॥

"Wafting the perfumes of the Vakula, intoxicating the bees at every step, here blows softly and slowly the purifying breeze from the holy waters of the Kaverí."—Many of your readers will doubtless be as pleased and surprised as I was, on comparing with the śloka, the following stanza from Shelley's Lines "To a Sky-lark".—

"Like a rose embower'd
"In its own green leaves,
"By warm winds deflower'd,
"Till the scent it gives
"Makes faint with too much sweet these heavy winged thieves."

Yours &c.,

J. T. MARGÖSCHIS.

Vediarpuram Seminary.
Banks of the Káveri.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 18. Benares November 1st, 1867. Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

एवं ग्राहकात्मापेक्षया उक्ताध्यवसायापेक्षयाप्याह ।

(४७) पूर्वं च गृह्यते वस्तु बोधः पश्चादिति स्थितिः ।

झटितीन्द्रियार्थसंयोगे हि प्रथममध्यवसायरहितं शुद्धमेव वस्तु पश्चात् तु घटोऽयमित्याद्यध्यवसायोऽपि संवेद्यत इति तद्भेदोऽप्ययुक्तः । "ननु बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति सर्वेषां बुद्धिपुरुषविवेकवादिनामभ्युपगमः, ततः पूर्वमध्यवसायः पश्चात् संवेदनमिति भवतां स्थितिर्युक्ता नत्वियं शाक्यदर्शनपरिदृष्टेति,, सत्यं, स्मृतिप्रतिभादावेवासौ न सर्वत्रानुभवविरोधात्, नहि प्रतिदर्शनमनुभवभेदो युक्तस्तस्य वस्तुसिद्धत्वात्, नहि नीलं शाक्यानामेव नीलमार्हतानां तु पीतमिति शक्यमतिनिपुणतरैरपि वक्तुम्,अनुभवो ह्ययं वस्तुसामर्थ्यसिद्धः प्रथममनध्यवसायात्मक एव संवेद्यमानः कथमन्यथा व्यवस्थापयितुं शक्यः, यदाहुः,

"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता,, ॥
इति युक्तमुक्तमियमेव स्थितिरिति ॥

"ननु न कारणं विषयो ज्ञानस्यानवस्थाप्रसङ्गात्, कारणत्वे चेन्द्रियादेरपि प्रसङ्गात् तदाकारतैव युक्तेत्याह ।

(४८) वस्तुनो जनकत्वं हि बुद्धिं प्रत्युपकारिता ।
कर्मतेन्द्रियसंबन्धादादानं नाकृतेरतः ।

बुद्धिं प्रति वस्तुनो जनकत्वमुपकारित्वं कर्मताग्राह्यत्वमेवोच्यते यतः, ततो न तदाकारादानमुपपद्यते, नाप्यनवस्थेत्याह,"इन्द्रियसंबन्धात्,, ग्राह्यत्वाविशेषेऽपि यदेवेन्द्रियसंबद्धं वस्तु तदेव गृह्यते नान्यद्यतः, तदुक्तम्, "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्,, इति, अतो निराकारपक्षस्यैवानुभवसिद्धत्वादबाधितत्वाच्च सत्यत्वमिति साकारपक्षो भ्रान्त एवेति, अतश्च मुक्तावद्वयसिद्धिरित्युपसंहारः ॥

"नन्वेवमपि क्षणिकत्व इवाक्षणिकत्वेऽपि ग्राह्यस्य प्रमाणस्याभावात् क्षणिकत्वाक्षणिकत्वसंदेहादप्युपप्लवरूपम्,,इत्यक्षणिकत्वे प्रमाणमाह ।

(४९) अतोऽपि प्रत्यभिज्ञानाद् व्यभिचारे तु सत्यपि ।
स्थैर्यं क्वचिद् गृहीतं यत् स्वभावत्वेन वस्तुनः ॥

न केवलं प्राक् प्रदर्शितनयेन ग्राहकात्मन्येव स्थैर्यं, यावत् तद्ग्राह्येऽप्यर्थे प्रत्यभिज्ञानादिति,अयं घट इति स्थिरत्वेनैवाध्यवसायात्, नहि भवद्भिरप्यध्यवसीयमानं स्थैर्यमर्थेष्वपह्नोतुं शक्यमिति दर्शितं प्रागेव, "ननु लूनपुनर्जातेष्विव केशनखादिषु सादृश्यनिबन्धना स्थैर्यप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याह,,"क्वचित्,, बाधकबलाद् व्यभिचारे तु सत्यप्यन्यत्राबाधिते विषये सत्यरजते रजताध्यवसायस्येव बाधकाभावादव्यभिचारः, "अत्रापि बाधकं प्रामणं भविष्यतीति चेत्,,न,असंभवात्, इत्याह "गृहीतं यत्,, इति, यस्मादिदं स्थैर्यं वस्तुग्राहिणा प्रत्यक्षेण नीलादिवत् प्रागगृहीतमेव, अगृहीते हि वस्तुरूपेऽध्यवसिते शुक्तिकारजतादेरिव केशनखस्थैर्याध्यवसायस्य बाधो भवत्येव, नतु गृहीते, नीलाध्यवसायस्येवानवस्थाप्रसङ्गात्, "ननु स्थैर्य-

स्यानेककालव्यापारात्मकत्वाद्वर्तमानमात्रग्राहिणा प्रत्यक्षेण ग्रहणं न संगच्छते,,इत्याह, "स्वभावत्वेन वस्तुनः,, इति, स्थैर्यमपि वस्तुस्वभावात्मकमेव, तदस्वभावत्वेन वस्तुनस्तदनुपपत्तेः, प्रणालिकाग्रनिर्यत्त्वरिततरजलप्रवाहवत् प्रतिक्षणविनश्यद्रूपमेव सर्वं वस्तु दृष्टं स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः, स्थिरात्मतयैव वस्तुनो ग्रहणात्, तदुक्तम्,

"रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते,, ।

इति, 'नच सदृशापरापरोत्पत्तेः स्थैर्यप्रतिपत्तिर्भ्रान्तेति युज्यते वक्तुम्,, तस्याप्यसिद्धेः, सिद्धे हि क्षणिकत्वे कदाचिदेतदुपपद्यते, अतश्चाद्ययावत् किमात्मकं केन केन प्रमाणेन सिद्धमिति न कस्यचित् सिद्धम्, "नच वस्तुस्वभावमपि वस्तुनि गृहीते न गृहीतमिति शक्यं वक्तुम्, अभेदात्, यदुक्तं भवद्भिरपि,

"एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य स्वतः स्वयम् ।
कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते,, ॥

इति, "नापि च प्रत्यक्षं वर्तमानमात्रग्राहि,, तस्यापि स्थिरात्मकत्वात्, "इन्द्रियार्थसंनिकर्षस्तु वर्तमानो न प्रत्यक्षोऽर्थः, तत्संविद्धा,,आत्मस्वभावत्वात् तस्याः,इति प्रतिपादितम् ॥

एतदेव दर्शयति ।

(५०) भूयो भूयो हि योऽर्थात्मा गृह्यते त्वेकया धिया ।
यदा तदा च तत्स्थैर्यं ब्रूत केन निवार्यते ॥

एवं हि बोधिसत्त्वानामपि पुनः पुनर्दृश्यमानेषु जायाजनन्यादिष्वर्थेषु गुरुदासादिषु चानुरूपो व्यवहार उपपद्यते, अन्यथा विपर्यय एव स्यात्, "ननु संतानस्य जननीत्वं जायारूपता वेति चेत्,, न,तस्यापि संतानिव्यतिरेकेण वस्तुतोऽसंभवात्, संतानिनः क्षणस्यैव जननीत्वं यतो जातस्तस्यैवाभ्युपगन्तव्यम्, ततः पञ्चमस्य तु क्षणस्य "पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः,, इति समाचाराज्जायात्व भवदविरुद्धमेव स्यात्,इति, जितं पशुभिर्भवद्दर्शनचेष्टानिष्ठैरेव, कथं वा पर्वतादिषु सर्वदैकरूपावभासेषु न स्थैर्यम् ॥

"ननु पर्वतादिष्वपि हेमन्तग्रीष्मादिजनितशैत्योष्णतादिविरुद्धधर्मयोगादवश्यं तद्भेदेन भेदः, ततः स्थैर्यानुपपत्तिः,, इत्याह ।

(५१) शीतादिभेदतो भेदो नहि भेदधियं विना ।

"नहि ग्रीष्महेमन्ताद्यात्मकशीतातपादीनामिव तदभिव्यङ्ग्यस्य तज्जन्यस्य वा शैत्योष्णतादेः पर्वतात्मनः स्वभावस्य भेदः,, युगपत् साकारज्ञान इवैकसामग्रीप्रतिबद्धे रूपादाविवाक्रमेण विचित्रैकस्वभावयोगात्, साकारं हि घटादिविज्ञानमेकमनेकरूपमेकसामग्रीप्रतिबद्धं च रूपाद्यनेकोपकारस्वभावमभ्युपगतमेव भवद्भिः, अन्यथा प्रतिपरमाणुभेदकल्पनया स्थूलाकारावभासस्यानेकोपकारायोगाच्च सामग्र्यसंभवेन विशिष्टकार्योत्पादस्याभावप्रसङ्ग इत्युक्तं तथेहापि क्रमेणानेकरूपानेकोपकारस्वभावस्य चाभ्युपगमाद्विरोधः, "ननु यौगपद्येनानेकस्य रूपस्यानेकोपकारशक्तीनां च तत्र समुच्चयाद्युक्तमैक्यम्, क्रमे तु परस्परपरिहारस्यावश्यंभावादत्र भेद एवेति,, न, तत्रापि पृथुबुध्नोदराणामनेकोपकारशक्तीनां च परस्परपरिहारेणैवावस्थितेः, अन्यथा ह्यणुमात्रमेव पिण्डः प्रतिभासेत, रूपादिसामग्र्यप्येकमेव कार्यं कुर्यात्, इति सर्वमसमञ्जसम्, तद्यथा, तत्रैकमनेकरूपम्, अनेकोपकारशक्तियुक्तं चैकं युगपत् तथास्वभावत्वादुपपद्यते, तद्वदिह पर्वताद्यपि क्रमेणानेकरूपमनेकोपकारशक्तियुक्तं चैकमेव तथास्वभावं स्थिररूपमनुभवतः सिद्धम्, इति विरुद्धधर्मायोगाच्च शीतादिभेदतो भेदः, अपितु यत्र भिन्ना बुद्धिः, तत्रैव घटपटयोरिव भेदः, यत्र त्वभिन्ना, तत्र घटाकारे विज्ञान इवाभेदः, यदुक्तं भवद्भिरपि,

"अभिन्नवेदनस्यैकं यच्चकं तत् तु भेदवत् ।
सिध्येदसाधनत्वेऽस्य न सिद्धं भेदसाधनम्,, ॥

इति ॥

अभ्युपगम्यापि शीतादिभेदेन भेदमाह ।

(५२) तदभेदादभेदश्च यावत् तावत् प्रसिध्यति ।

शीतातपादिभेदवत् तज्जनितशैत्योष्णतादिधर्मभेदेन पर्वतादेर्भेदेऽपि यावत्कालमभेदः शीतस्य हेमन्तात्मनो ग्रीष्मरूपस्य चातपस्य तावत्कालमभेदः, पर्वतादावपि स्थैर्यं केन निवार्यते, विरुद्धधर्मयोगाद्धि भेदः प्रतिपादितो नच तावन्तं कालमसावस्तीति तावन्तं कालं स्थैर्यं सिद्धमेव ॥

"ननु परतः स्वभावादेव तेन नष्टव्यमित्यविशेषात् पूर्वमपि विनश्यदिति क्षणिकत्वसिद्धिः,, इत्याह ।

(५३) विलक्षणस्य तूत्पादे कारणात् तन्निवर्तते ।
चिदात्मनः समुच्छेदो जन्म तस्याचितोऽपि च ॥

शैत्यस्वभावात् तस्मात् पर्वतादेरातपादिसहकारिणस्तस्यौष्ण्यधर्मकस्यान्यस्यैव पर्वतादेरुत्पादे सति तत एवातपादेः कारणात् तत् पूर्वं शैत्यस्वभावपर्वतादि निवर्तते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथावगतेः, नतु स्वभावमात्रात्, इति कुतः क्षणिकत्वप्रसङ्गः, यथा च विनाशहेतोरसामर्थ्यवैयर्थ्यादयो न दोषास्तथा वक्ष्यामः, तत एव च कारणात् तदानीं तत्र प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः,तस्याचेतनस्य विलक्षणस्यौष्ण्यधर्म-

कस्य पर्वतादेर्जन्म यतः, इदमेव च धर्मपरिणामस्थैर्यवादिनः समाचक्षते ॥

अथ कथमेकोऽसौ विलक्षणमेतत्कार्यत्रयं करोतीत्याह ।

(५४) स्वभावेन च सर्वत्र वैचित्र्यं न भवे भवेत् ।

यद्येवं नाभ्युपगम्येत तदा सर्वत्रास्मिन् संसारे स्वभावेन वैचित्र्यमनेककार्यकर्तृत्वं न कस्यचिदपि भवेत्, इति प्रदीपादिरपि वर्तिदाहतैलक्षपणादिकार्यमनेकं न कुर्यादिति प्रत्यक्षविरोधः, तत एतदवश्यमेष्टव्यम् ॥

किंच, क्षणिकपक्षे कार्यकारणभावो न ज्ञातुं शक्य इत्याह ।

(५५) पूर्वापरक्षणाज्ञानात् कार्यकारणता कुतः ।

क्रियापलापनिबन्धनः क्षणिकवाद इति न क्रियाविशेषयोगात् कारणत्वं वह्न्यादेः, अपितु प्राग्भाव एव, पश्चाद्भावस्तु धूमादेः कार्यता, तौ च पूर्वापरादिवत् पूर्वापरभावौ परस्परसंबन्धिरूपत्वादेकैकक्षणग्रहणकाले ग्रहीतुं शक्यौ, नचोभयक्षणग्राहकं ज्ञानान्तरं भवतां संभवति, क्षणद्वयस्थितिविकलत्वेन भावानामभ्युपगमात्, ततः प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्येतदप्ययुक्तमिति, "ननु धूमहेतुस्वभावत्वाद् वह्निक्षणस्य तद्ग्रहणे गृहीतमेव तत्,, "यद्येवं सर्वज्ञज्ञेयत्वमपि तस्यास्तीति तस्यापि तद्ग्रहणे ग्रहणप्रसङ्गः,, न, "ग्रहणेऽप्यनिश्चयादिति चेत्,, न,क्षणिकत्वे निश्चयस्याप्यसंभवात्, इति न किंचिदेतत् ॥

अक्षणिकपक्षे तु नैष दोष इत्याह ।

(५६) सामर्थ्यव्यञ्जिका सिद्धा सामग्री सुस्थिरात्मनः ।

वह्न्यादिकारणसामग्री सुस्थिरा सती स्वात्मनः संबन्धिनो धूमादिकार्यजननसामर्थ्यस्य निश्चायिका सिद्धा, स्थिरायां सत्यां कार्यकारणतापरिच्छित्तिरुपपद्यते, न क्षणिकायामित्यर्थः ॥

एतदेव दर्शयति ।

(५७) व्यक्तसामर्थ्यकं वस्तु योग्यं कृत्यमपेक्ष्य तु ।

योग्यमक्षणिकमेव कार्यमपेक्ष्य कारणवस्त्वभिव्यक्तकारणसामर्थ्यं भवति ॥

(५८) स्थैर्ये सन्मानसंसिद्धे युगपत् क्रमशो यथा ।
दृष्टिस्तथाभ्यनुज्ञानं सामग्रीवशतः क्रिया ॥

स्थिरतरेण प्रमाणेन स्थैर्ये सिद्धे सति क्वचिद्धया नटमल्लप्रेक्षादौ युगपद्दर्शनं गच्छतो विचित्राध्वविषयं च क्रमेणोपपद्यते, तथा क्रमेणेदम्, इदं तु युगपत् कार्यमित्यभ्यनुज्ञानं, कारणसामग्रीविशेषबलाच्च क्वचिद्युगपदन्यत्र क्रमेणार्थक्रियाप्युपपद्यते, नतु क्षणिकस्य, क्षणिकत्वादेव क्रमाभावात्, युगपद्यप्युत्पत्तेः प्रागसत्त्वादुत्पत्तिसमकालं चाभिन्नकालत्वेन कार्यासंभवादुत्पन्नस्य च नाशानन्तरितत्वादर्थक्रिया न संभवत्येव, "ननु द्वितीयस्मिन् क्षणे नाशवत् कार्यं ततो भविष्यतीति,, यद्येवं नाशानन्तरित्वात् तदेव तदेव तदिति क्षणिकत्वासिद्धेः,तदन्तरितत्वे त्वभावादुत्पत्तिर्द्वितीयस्य घटादिक्षणस्येत्यहेतुकत्वान्नित्यसत्त्वमसत्त्वं स्यादित्युक्तम्, अतः क्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाऽयोगादवस्तुत्वप्रसङ्गः ॥

किंच प्रमाणप्रमेयभावाभावश्चेत्याह ।

(५९) नच मानं परस्यास्ति स्वकृप्तार्थप्रसिद्धये ।

क्षणिकत्वे हि सर्वस्योत्पत्तिसमनन्तरमेव ध्वंसात् कस्य किं कुत्र प्रमाणमिति सर्वासिद्धिः, "ननु च तदुत्तरकालभाविविकल्पकल्पितानुमानिश्चेयं प्रमाणादिव्यवस्था,,न,क्षणिकत्वेन तयोरप्ययोगादित्युक्तम् ॥

अभ्युपगम्याप्याह ।

(६०) विकल्पादिं विना नार्थे लिङ्गं नाविषयत्वतः ।

अर्थं विना निरर्थकत्वेन भवद्भिरभ्युपगमाच्च विकल्पादि, आदिग्रहणादात्माध्यारोपरूपं क्लिष्टमपि च मनः प्रमाणं, नाप्यनुमानम्, निर्विषयत्वेनैव तस्यापि परमार्थतोऽभ्युपगमात्, नचाविषयं मिथ्याज्ञानवद् व्यवस्थापकमुपपद्यते ॥

"ननु

"सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः,, ।

इत्युक्तत्वावास्माकं निर्विषयमनुमानम्,,इत्याह ।

(६१) सामान्यवति संबोधस्त्वदुक्तादक्षतोऽपि हि ।
स्मृतेर्निश्चयतश्चैतदन्यथा नोभयं तु तत् ॥

एवं तर्हि सामान्यस्य प्रमाणविषयत्वेन स्वलक्षणवत् सत्त्वप्रसङ्गात् त्वदुक्तादक्षतोऽपीन्द्रियविज्ञानेनापि ग्रहणं स्यात्, तथैव तदर्थस्य स्मरणात्, अयं घट इति सामान्यविशेषात्मन एव च निश्चयात्, अन्यथा स्वलक्षणस्यापि सत्त्वासिद्धेस्तदुभयमपि सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नेति सर्वासिद्धिः ॥

"ततः सामान्यमपि सदभ्युपगन्तव्यं किमतः,, इत्याह ।

(६२) व्यक्त्यन्तरे ग्रहात् तस्य व्यतिरेको विवक्षितः ।
तेन व्यक्तिविनाशेऽपि तत् तावदवतिष्ठते ॥

तेन सामान्यत्वादेव व्यक्तिविनाशेऽपि तस्य व्यक्त्यन्तरे सतो ग्रहणात् तावत् स्थैर्यं सिद्धं, न यावन्मूषकादिसामान्यस्येव सर्वव्यक्तिविनाशो जातः, इति क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येतद् बाधितमेव ॥

"ननु परमार्थतः कल्पितमेव सामान्यम्,, इत्याह ।

(६३) विरहय्य न सामान्यं व्यक्तिः पुंभोगसाधिका ।

द्विविधं सुखादिवैषयिकमाभिमानिकं च संवेद्यते, तत्र पूर्वं शीतादिस्पर्शजन्यं स्वलक्षणहेतुकमेव सिद्धम्, उत्तरं त्वभिमानस्याध्यवसायरूपत्वेन पूर्वापरपरामर्शयोग्यार्थराज्यादिविषयं सिद्धम्, नच स्वलक्षणं तथाभूतं भवद्भिरिष्यते, इति सामान्यहेतुकमेव, ततः सुखादिसाधकत्वात् स्वलक्षणवत् सामान्यस्यापि नावस्तुत्वम्, "ननु तज्ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं न तस्येति चेत्,, न, स्वलक्षणविषयस्येव सामान्यविषयस्यापि ज्ञानस्यैव सुखाद्यवभासात्मकत्वात् स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च विषयस्यैव हेतुत्वमिति ॥

अधुना यैर्विनाशहेत्वसामर्थ्यवैयर्थ्याभ्यां क्षणिकत्वं साध्यते तान् प्रत्याह ।

(६४) इतः कारणनाशादेर्भङ्गोऽर्थे न स्वभावतः ।

इतः पूर्वोक्तात् स्थैर्यात् प्रमाणसिद्धाद्धेतोः कारणस्य नाशेन नाशोऽर्थस्य, यथा श्लेष्मादेर्नाशेन श्लैष्मिकस्य व्याधेः, आदिग्रहणान्नाशहेतोः, स क्वचिच्च कारणान्नाशः,तेन नाशहेतोः सद्भावाद्, यथा घटादेर्मुद्गरादिभ्यः, नतु स्वभावादेव, येन स्वभावस्याविशेषात् प्रागपि नाशसिद्धेः क्षणिकत्वं सिध्येत् ॥

"ननु नाशहेतवः किमव्यतिरिक्तं व्यतिरिक्तं वा तस्य नाशं कुर्वन्ति,, अव्यतिरेके भाव एव विनाशः, स च स्वहेतुनैव कृत इति वैयर्थ्यं तेषाम्, व्यतिरेकेऽपि अवस्तु वस्तु वा नाश इति वाच्यम्, तत्रावस्तुनोऽत्यन्तासत्त्वतः कर्तुमशक्यत्वादकिंचित्करत्वेनासामर्थ्यं तेषाम्, वस्तुत्वे तु घटस्यासौ पटादेरिवार्थान्तरत्वान्न नाश इति प्राग्वदुपलम्भप्रसङ्गः, "ननु घटनाशात्मनस्तस्य कृतत्वान्नैष प्रसङ्गः,, न, घटस्य न कृतो यतः, "ननु ततोऽस्य विनाशो भविष्यति,, न, तत्रापि स एव प्रसङ्ग इत्यनवस्था, तस्मादहेतुक एव विनाशोऽभ्युपगन्तव्यः, अहेतोश्च देशकालनियमायोगात् प्रतिक्षणं विनाशसिद्धिः, इत्यत आह ।

(६५) नचाप्यहेतुको नाशः कदाचिद्भावतोऽर्थवत् ।

न तावदहेतुको नाशो मुद्गरादिहेत्वन्वयव्यतिरेकानुविधानाज्जन्मवत्, अत एव नावस्त्वसौ, अपितु खर्पराद्यात्मको वस्त्वेव, घटादेर्हि खर्पराद्यात्मता नाशः प्रत्यक्षसिद्धो नान्यः, तस्यावस्तुत्वेन प्रमाणागोचरत्वात्, तदुक्तम्,

"यथाहेः कुण्डलीभावो व्यग्राणां वासमग्रता ।
तथैव जन्मनाशौ तु सतामेके प्रचक्षते,, ॥

इति, यद्येवं कार्यमेव विनाश उक्तः स्यात्, न, विकारित्वात्, कार्यं ह्युदकधारणाद्यविकृतरूपस्येव घटादेः सिद्धम्, नाशस्तु रूपान्तरापत्तिलक्षणो विकारः, इदमेव प्रकृतिविकृतिभावं महामतयो मन्यन्ते, लोकोऽपि नष्ट क्षीरमन्नीभूतमित्याह । "ननु दध्युत्पादे क्षीरस्य किं जातं, येन तन्नोपलभ्यते,,बालभाषितमेतत्,नाश एव नष्टत्वान्नोपलभ्यते, तन्नाशात्मकं हि दधीत्युक्तम्, "ननु भावनिवृत्त्यात्मक एवाभावः, नास्तीह घट इत्यादावपि तथा दर्शनात्,, सत्यं, नाशस्तु न तदात्मकोऽपितु वस्त्वन्तररूपः प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तम्, भावनिवृत्तिमात्रं त्वभावोऽत्यन्तावस्तुत्वान्न प्रमाणविषयः, अपितु देशादिनियतपदार्थान्तरसंसर्गभ्रान्तिविवेकरूपो नास्तीह घट इत्यादौ व्यवहारमात्रफलो विकल्पकल्पित एव, यदुक्तं भवद्भिरेव,

"रूपाभावादभावस्य शब्दरूपाभिधायिनः ।
नाशङ्का एव सिद्धास्ते व्यवच्छेदस्य वाचकाः,, ॥

इति, न तस्य कार्यता, अपि त्वनर्थरूपस्यैवाभावस्य, इति न विनाशहेतोरसामर्थ्यं वैयर्थ्यं वा दोष इति ॥

ये तु विनाशः स्वभाव एव भावस्य, ततो विनाशस्वभावादेव भावो नश्यति, नतु हेत्वन्तरात्, तेनाप्यतत्स्वभावस्य नाशयितुमशक्यत्वात्, अत एव च कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्यादव्यभिचारः सिध्यति, नान्यथा, यदुक्तम्,

"अहेतुत्वाद्विनाशस्य स्वभावादनुबन्धिता ।
सापेक्षाणां हि धर्माणां नावश्यंभावितेष्यते,, ॥

इत्याहुः, तान् प्रत्याह ।

(६६) नाप्यर्थादपृथग्यस्मादर्थवन्नोपलभ्यते ।

यो ह्यर्थस्वभावः स तस्मिन् निष्पन्ने निष्पन्न एव, शिंशपात्व इव वृक्षत्वम्, नचार्थनिष्पत्तौ तन्नाशो वस्त्ववस्तु वा तदात्मन्युपलभ्यते, अत्यन्तविरुद्धत्वेन परस्परपरिहारेणावस्थानतस्तादात्म्यासंभवात्, यदुक्तमाचार्येण परमोक्षनिरासकारिकासु,

"विरुद्धावेककालस्थौ धर्मावेकाश्रयं गतौ ।
इतरेतरनाशात् तौ कुरुतो लोपमात्मनः,, ॥

इति, तन्निष्पत्तावनिष्पत्तेर्नार्थस्वभावो नाशः, "ननु द्वितीयस्मिन् क्षणे स तस्य भवतीति कथमस्वभावः,, अत एव कार्यवत्, "ननु

"हेत्वन्तरानपेक्षित्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः,, ।

इति,, तर्हि सांशयिक एष स्वभाव इति न ततो वस्तुसिद्धिः, अन्यथापि संभवतोऽनवस्थाप्रसङ्गादिति, कृतकत्वेन नाशस्य तादात्म्यप्रतिबन्धाभावात्,अतादात्म्ये चावश्यंभावानभ्युपगमादननुमानम्, तर्हि नाशयोग्यता कृतकस्य वस्तुनः स्वभावो न नाशः, ततो नैष दोष इति ॥

यद्येवमस्मत्पक्ष एव, नच व्यभिचारोऽनुमानस्येत्याह ।

(६७) अभेदे कारकं यद्वदर्थसिद्धौ प्रवर्तते ।
तन्नाशाय तथैवेति नाशो जातस्य जायते ॥

यथैव सहकारि कारणं दण्डचक्रसूत्रादि घटादेरर्थस्य साधनाय प्रवर्तते, तथैव तस्य खर्पराद्यात्मकनाशकरणाय मुद्गरादिसहकारि कारणं प्रवर्तत इति, यत् कृतकं तत् सहकारिसंनिधावश्यं नश्यति, यस्तु न नश्यति नासौ कृतको यथात्मादिरित्यन्वयव्यतिरेकसद्भावात् कृतकत्वेनानित्यत्वं शब्दादावनुमातुं युक्तं न भवताम्, व्यतिरेकासंभवतः केवलान्वयिनोऽस्य गमकत्वासिद्धेः, "ननु नश्वरस्वभावस्य किं मुद्गराद्यपेक्षा,, यदुक्तं, तदयुक्तम्, मुद्गरादिसंनिधावेव तस्य रूपान्तरापत्तिस्वभावत्वात्, "नन्वनुपकारिणोऽपेक्षायोगात्, मुद्गराद्युपकारे तु स पूर्वः स्वभावत एव घटो नष्टोऽयमन्यस्तदुपकृतः समुत्पन्न इति क्षणिक एव,, न, तथास्वभावत्वादित्युक्तम्, स्वहेतोर्हि स तथाभूतस्वभावो भावो भवति, यः सर्वदानुपकारकमुद्गरादिसंनिधौ विकारमुपयाति, नान्यथा, इत्यत्र तथा दर्शनमेव प्रमाणम्, नच स्वभावा भावानां पर्यनुयोगमर्हन्ति, एतेन तथाभूतसहकारिसंनिधावर्थक्रियाकरणस्वभावत्वात् स्थिरस्य क्रमेणार्थक्रियाविरोधः परिहार्यः, "ननु सहकार्यसंनिधौ जनकाद्भिन्नस्तस्य स्वभावो जननाभावादेव,, न, तदापि सहकारिसंनिधौ कार्यकारणस्वभावत्वात्, तत्संनिधौ तु स एवेति न भेदः, नह्यस्मात् स्वभावात् कालत्रयेऽपि तस्यान्यथाभावः, सहकार्यसंनिधानात् तु न प्राक्कार्योद्भवः, इति तत्संनिध्यसंनिधी परं भिद्येते न वस्तुभेदः, "ननु संनिध्यसंनिधी तर्हि सहकारिणो भेदं विदधाते विदधतो विरुद्धस्वभावत्वात्,, न तत्रापि विरोधः, तस्यापि संनिधायकस्वसहकारिसंनिधौ तत्संनिधिस्वभावत्वात्, तस्यापि स्वसहकारिसंनिधौ, तस्यतस्यापीति नानियमः, स्वभावनियमितत्वाद्भावानां वैश्वरूप्यस्येति, सहकारिणामपि क्षित्यादीनां बीजादिकारणसंनिधौ तत्कार्यकारणात् स्वैरं तत्सदृश एव स्वभावः, येन तत्संनिधान एव तदङ्कुरादि कार्यं कुर्वन्ति नान्यदेति सर्वेषां तत्कारकत्वं स्वभावः परस्परसंनिधानापेक्षस्तु इति सर्वे कारकाः सहकारिपदवाच्या नैकैकाः, नच तेषां स्वभावभेदः, सर्वेषां च सामर्थ्येऽपि न कार्यानेकत्वप्रसङ्गः, परस्परसंनिधौ तदेककार्यनिर्वर्तकस्वभावत्वात्, एवं नानाभूतार्थक्रियाकरणे नानाभूततत्तत्सहकारिसंनिधौ नानाभूतानेककार्यकर्तृकस्वभावत्वात् क्रमेण नानाभूतार्थक्रियाकरणेऽपि न स्वभावभेदः, यथैकस्यैव चैत्रस्य लवनपचनभोजनाद्यनेककार्यकर्तुस्तत्तद्दात्रादिसहकारिसंनिधौ तत्तल्लवनपचनादिकार्यकर्तृस्वभावत्वात् क्रमेण लवनपचनादिभावेऽपि न स्वभावभेदः, तथाभूतस्वभावस्य तत्राक्रमेणैव भावात् प्रदीप इव, प्रदीपस्य हि वर्तिदाहतैलशोषणप्रकाशस्वज्ञानाद्यनेककार्यनिर्वर्तकः स्वभावोऽभ्युपगतो भवद्भिः, नतु कार्यभेदेन स्वभावभेद इति दर्शितं प्रागेव, तद्वदत्रापि सहकारिसंनिधौ तत्कार्यकर्तृस्वभावावियोगात् सर्वदैव, स्थिरस्वभावस्य सहकारिसंनिधानस्य तु क्रमिकत्वात् क्रमेणानेककार्यनिर्वर्तनेऽपि न भेदः, तत्स्वभावाभेदात्, स्वरूपस्य तु भेदसिद्धौ हि नञर्थानुप्रवेशपरमास्त्रा बौद्धाः, नच सर्वदैकस्वभावधर्माच्छादितानां संभवतीति न स्थिरस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तिरिति ॥

"नन्वकारण एव कारकान्तरात्मादेरपि विनाशो भविष्यतीति व्यतिरेकासिद्धेर्युष्माकमप्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः,,इत्याह।

(६८) व्यतिरेकेऽपि विषयो यस्तस्यासौ न जायते ।
विरोधित्वेन किं कुर्मो दृष्टे बाधा न विद्यते ॥

व्यतिरेकनिमित्तं यस्तस्य व्यतिरेकस्य विषय आत्मादिस्तस्य नाशो नोपपद्यते, विरोधित्वादिति, अयमर्थः, यस्यैव यथा नाशेन सह विरोधः प्रमाणेन सिद्धस्तस्यैवासौ विरुद्धत्वात् शीतस्येव कारणान्तरादभवदौष्ण्यमौष्ण्यस्य शीतं निवर्तकमनुमीयते, यदुक्तं भवद्भिरपि, "अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावे भावाद्विरोधगतिरिति,, नाविरुद्धस्य करणाच्च घटादेरुत्पत्तिमतश्च हेतुमता नाशेन सह विरोधः प्रत्यक्षेण सिद्ध इति, तथाभूतस्यैवासावनुमानेन संभावयितुं युक्तो नानुत्पत्तिमतोऽहेतुक आत्मादेः, नहि प्रत्यक्षदृष्टस्य क्वचिदन्यथात्वं युक्तम्, धूमदानामपि देशान्तरेऽनग्नितोऽपि भावसंभावनया सर्वानुमानाभावप्रसङ्गात्, "अथ नातद्भाविनः सकृदपि ततो भावादिति वस्तुव्यवस्थित इत्युच्यते,, तर्ह्यकृतकस्यात्मादेरहेतुकनाशकल्पना कल्पनामात्रमेव, अतो व्यतिरेकोऽस्य सिद्ध इति नानैकान्तिकता ॥

एतदेव दर्शयति ।

(६९) विनाशहेतुः सद्भावव्याप्ते सर्वत्र वस्तुनि ।
कृतकत्वमनित्यत्वं नातो व्यभिचरिष्यति ॥

सतो भाव उत्पादस्तेन व्याप्ते सर्वस्मिन्नुत्पत्तिमति वस्तुनि विनाशहेतुः शीतस्येवौष्ण्यं यतो वास्तवेन प्रतिबन्धेन सर्वत्र सर्वदा व्यापकत्वेन सिध्यति, ततः कृतकत्वाख्यो हेतुः शब्दादौ धर्मिण्यनित्यत्वं साधयत्येव, नत्वनैकान्तिकः, यथाहुः,

"अवश्यंभावनियमः कः परस्यान्यथा परैः ।
अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे वाससि रागवत्,, ॥

इति, यतो न वासस्यपि रागोऽनुमीयते, अपितु रागयोग्यता, इत्यव्यभिचार एव, यद्येवं कृतकः कश्चिन्न विनश्येदपि नात एव महाप्रलयसिद्धेः, अपिच, नाशयोग्यतास्य साध्या न नाश इत्युक्तम्, तस्याश्चाव्यभिचार एव, यथा हि बीजस्या-

ङ्कुरजननयोग्यतानुमानेऽपि कदाचित् काकादिभक्षणादङ्कुरजननाभावेऽप्यनुमानमदुष्टमेव, घटादिवदत्यन्तायोग्यत्वनिराकरणफलत्वात् तस्य, तथेहात्मादिवदत्यन्तनाशायोग्यत्वनिराकरणाय घटादेरर्थस्य नाशयोग्यतानुमीयते, अत एव चार्थरक्षादौ नीतिशास्त्राणां प्रवृत्तिः, नयविदश्च निपुणा दृश्यन्ते, नान्यथेत्यदोषः, तदेवं ग्राहकात्मनोऽपि क्षणिकत्वामिद्धेरैहिकफलविषयतयापि "प्रवृत्तिफलभोक्तृत्वं,, प्रतिज्ञासूत्रपदोपात्तं व्याख्यातम् ॥

अधुना "यः पुमान्,,इति पदद्वयं व्याख्यातुं यैरिन्द्रियसंघ एव चेतनो नान्यः कश्चित् पुरुषो नाम तत्रैवाहंप्रत्ययस्य दृष्टेरित्युच्यते, तान् प्रत्याह ।

(१०) कान्तायामिव बोद्धव्यो बोधोऽहमिति वै तनौ ।
जानात्येव पुमान् यस्मादियं मे बोधसाधिका ॥

चैतन्यं तावत् स्वसाक्षिकमनुभवसिद्धमित्युक्तम्, यदि च सैवेन्द्रियसंहतिरूपा तनुः इत्युच्यते, भवतु नामान्तरमेव तत्, ततो नार्थान्तरम्, नच नाम्नि विवादो विदुषाम्, "अथ रूपादिसंवित्त्यन्यथानुपपत्त्या चेतनेन स्वात्मनः करणतया यश्चक्षुरादिसमूहोऽनुमीयते सेन्द्रियसंहतिरित्युच्यते, तदा करणत्वेनैव तस्याः सिद्धेः,,न चेतनात्मककर्तृरूपत्वेन प्राक्प्रदर्शिताहंप्रत्ययविषयता युक्ता, अत्यन्तभेदात्, "ननु हन्त्यात्मानमात्मनेतिवदभेदेऽपि कल्पितोऽत्र कर्तृकरणादिभेदो भविष्यति,, सत्यम्,यद्यभेदश्चैतन्येनास्याः सिद्धो भवेत्, प्रोक्तानुमानेन तु भेद एव सिद्ध इत्युक्तमेतत्, "ननु

"अहं चक्षुरहं श्रोत्रं सर्वेंद्रियतनुस्त्वहम्,, ।
इत्यादिश्रुतिसिद्धोऽत्राभेदो भविष्यतीति,
"नाहं जाया ह्यहं पुत्रोऽहं गौरश्वधनान्यहम्,,

इतिवत् प्रत्यक्षादिविरोधात्, गौणत्वेनाप्यागमस्योपपत्तेरिन्द्रियचैतनिकपक्षोऽत्यन्तायुक्त एव ॥

भूतचैतनिकपक्षेऽप्याह ।

(११) भिन्नलक्ष्मा तु चिद्भावः क्ष्मादेर्योऽप्यचितेर्नहि ।
यद्दृष्टौ विमतिः क्ष्मादेः पूर्वव्यक्तेः स्वसंस्थितः ॥

चिदात्मको भावचिद्रूपोऽर्थो नाचेतनस्य पृथिव्यादेः स्वभावो युक्तः, ततो भिन्नलक्षणो यतः, एतदुक्तं भवति, चेतनाचेतनयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वाद् घटतदभावयोरिव नैकत्वम्, किंच यद्यस्मात् पृथिव्यादेर्या संबन्धिनी दृष्टिः पृथिव्यादिविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानं, तस्याः सकाशाच्चिद्भावस्य विमतिः सत्तासंशयो दृश्यते, ततस्तयोर्नैकत्वम्, यो हि यदात्मकः स तन्निश्चये निश्चित एव, यथा घटनिश्चये मृदादिः, यस्तु यन्निश्चये विमत्यधिकरणभावापन्नो नासौ तदात्मकः, यथा घटनिश्चये पिशाचः, शरीराकारपृथिव्यादिनिश्चये च संदिग्धश्चिद्रूपोऽर्थ इति न तदात्मकः, नचायमसिद्धो हेतुः, कायवाग्व्यवहारात्मनानुमानेन परचित्स्वभावः सिद्धो यतः, स्वचित्स्वभावोऽप्युक्तनयेन ग्राहकतया पूर्वा प्रत्यग्रूपा यासौ तस्य व्यक्तिः प्रकाशस्ततः स्वत आत्मनैव ग्राह्यस्वभावात् पुरोरूपात् स्वशरीरात्मनः पृथिव्यादेर्भेदेन संस्थितो धारणादिवृत्त्युपलक्षितात् स्वशरीराकारात् पृथिव्यादिभूतपञ्चकाद् ग्राह्यात्मनोऽत्यन्तविलक्षणस्तद्ग्राहकरूपोऽयमर्थः स्वतः सिद्धो यतः, न भूतस्वभाव इत्यर्थः, अत एव लौकायतप्रतिक्षेपेणास्य गतार्थता, तत्र हि भूतकार्यत्वेनानित्यत्वं प्रतिक्षिप्तम्, अत्र भूतवन्नित्यत्वेऽपि तदात्मत्वमिति भेदः ॥

अन्तःकरणचैतनिकाः सांकर्षणपाञ्चरात्रास्त्वाहुः, "कल्पयित्वापि पुरुषं भवद्भिर्धर्मज्ञानादिधर्माष्टकयुक्तमन्तःकरणमभ्युपगतमेव, तदन्तःकरणमेवोभयवादिसिद्धं ज्ञानरूपमात्मत्वेनेष्यताम्, तदव्यतिरिक्तस्याज्ञानरूपस्यात्मत्वात् सिद्धेः, ज्ञानात्मत्वे च ज्ञानद्वयानुभवप्रसङ्गतः प्रत्यक्षविरोध इति,,तान् प्रत्याह ।

(१२) अचैतन्यान्न विज्ञानं करणेऽन्तर्व्यवस्थिते ।

भवेदेतद्, यद्यन्तःकरणमपि चेतनमस्माभिरभ्युपगतं स्यात्, तत् तु कार्यत्वाद् घटादिवदचेतनमेव, नच कार्यत्वमसिद्धम्, भवद्भिरपि महाविभूतिकार्यत्वेन तस्याभ्युपगमात्, अथ तस्मादन्यदेव तन्नित्यमित्युच्यते, तर्ह्यात्मैवासौ सिद्ध इति नान्तःकरणचैतन्यवादः ॥

"कथं तर्ह्यन्तःकरणस्य ज्ञानं धर्मो भवद्भिरुक्तः,, इत्याह ।

(१३) चैतन्यव्यक्तिभूमित्वात् तद्वृत्तिर्ज्ञानमुच्यते ।

ज्ञायतेऽनया स्मृतिप्रभासादावसंनिहितोऽर्थः पुरुषेणेति कृत्वान्तःकरणवृत्तिरुपचाराज्ज्ञानमुच्यते, नतु मुख्यतः, बोधात्मनोऽपरिणामित्वेन संस्कारासंभवतस्तदानीमर्थासंभवाच्चाननुभूयमानाकारानुपपत्तेरन्तःकरणमेव संस्काराकाररूपमभ्युपगन्तव्यं यतः, एवं धर्मादिरूपत्वमप्यन्तःकरणस्य तत्संस्काररूपतया नतु ज्योतिष्टोमादिक्रियात्मकधर्मादिरूपत्वेनेति विपञ्चितमस्माभिः स्वायंभुवोद्द्योते, तत एवावधार्यमिति, अन्तःकरणस्य धर्मादिमतो ज्ञानानभ्युपगमात् पुरुष एव ज्ञानात्मकः सिद्ध इति । "यः पुमान,, इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥

प्रागभेदसिद्धौ पुंसः प्रमाणं नास्तीत्युक्तम्, अधुना तु भेदसिद्धौ प्रमाणमाह ।

(१४) एकस्मिन्नेव काले यत् प्रतिलिङ्गं सुखादयः ।
विभिन्ना उपलभ्यन्ते तेनाणुर्भिन्न इष्यते ॥

स्वसंवेदनेन हि प्रतिशरीरं स्वात्मा सुखाद्यनुभवितृत्वेन, परशरीरचेष्टादिभिश्च दुःखादियुक्तात्मान्तरानुमातृत्वेन युगपदेव संवेद्यते, नचानुमेयोऽनुमाता, अनुमाता वानुमेय एव युगपदेव संभवति, अत्यन्तभेदादित्युक्तम्, अतस्तयोर्भेद एव युक्तः, नच परमात्मानुमातृत्वं तदानीमसिद्धमसत्यं वा युज्यते वक्तुम्, स्वसंवेदनसिद्धत्वात्, सुखादिप्रकाशकत्ववत्, नापि तदालम्बनोऽसावसत्यः, बाधकाभावात्, सुखादिवत्, इत्यात्मभेदः सत्य एव ।

अत्र वेदान्तविदः परस्याभिप्रायमाह ।

(७५) नानुभेदात् सुखादीनां किंतु साधनभेदतः ।
भेदश्चेत्,

प्रतिशरीरमेकत्वेऽप्यात्मनो यथा ग्रीष्मातपदह्यमानवपुषोऽकस्मात् संप्राप्तशीततरजलनिमग्नाधःकायस्य युगपदेवातपजलादिसाधनभेदादूर्ध्वाधोभाविनोः सुखदुःखयोः संवेदनम्, एवं शरीरभेदेऽपि तस्य भविष्यतीति ॥

अत्रोत्तरमाह ।

(७६) सर्वदुःखादावेका संविद्भवेत् ततः ।

यथा प्रतिशरीरमेकत्वादात्मनोऽनेकसुखदुःखादिविषयमेकमेव संवेदनं संवेद्यते, तथा यदि सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा स्यात्, ततः सर्वदुःखसुखादिविषयमेकमेव संवेदनं स्यात्, तद्रूपत्वादेवात्मनः, इति सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसङ्गः, परस्परं भेदाभावात्, सत्यम्, "एकैव संविद् भ्रान्तिनिबन्धनस्तु भेद इति चेत्,, न, असिद्धत्वात्, "ननु स्वप्नादावस्याः सिद्ध एव तन्निबन्धनो भेदः, यदुक्तम्,

"न चेत् स्यात् स्वप्नपुरुषो भ्रमस्यास्य निदर्शनम् ।
सत्यं, तदन्यरूपेण प्रतिभातीति को वदेत्,, ॥

इति,, न, तत्रापि संविदः स्वात्मनि भ्रमाभावाज्जायतीव प्रतिशरीरं सुखादि[illegible]विद्धो भेदः सत्य एव, भ्रान्तं हि विज्ञानं सर्वमालम्बने भ्रान्तं न स्वात्मनि, आलम्बनं ह्यन्यथा बहिःस्थितमन्यथा प्रतीयमानं भ्रमविषयतामापद्यते, यत् पुनर्बाधैकस्वभावं वस्तु, तद्यथैव चकास्ति, तथैव सत्, अतत्स्वभावस्यासंवेद्यत्वात्, स्वसंवेद्यत्वे च तत्स्वभावत्वम्, इति स्वशरीरवर्तिन एव सुखादिवेदनस्याभेदः, नतु परशरीरवर्तिनोऽनुमानसिद्धस्य, अनुमातृतयैव ततो भेदेन संवेदनात्, इत्यात्मभेदः सत्य एवेत्युक्तम्, "नन्वितरेतराभावसव्यपेक्षत्वाद् भेदस्याभावाविषयत्वाच्च प्रत्यक्षस्य न भेदः स्वसंवित्प्रत्यक्षगम्यः, तदुक्तम्,

"आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः,,

इति,, नेतरेतराभावसव्यपेक्षो भेदः, किं तर्हि सिद्धे भेदे तदितरेतराभावसिद्धिः, सर्वैक्ये हि न कस्यचित् कुतश्चिदभावः, इति घटार्थी पटदर्शनात् किमिति निवर्तते, प्रमाणाप्रमाणविभागश्च न स्यात्, सर्वस्य सत्तामात्राव्यभिचारात्, इति स्वसंवेदनेन परात्मानुमातृतया स्वात्मभेदेन प्रकाशमानः सत्य एव, नहि स्वसंवित्सिद्धमवस्तु, अपरवेद्यत्वात्, ब्रह्मवत्, इति भिन्ना एवात्मान इति सिद्धम् ॥

परिणतवेदान्तविदः संहितापाञ्चरात्राश्चाहुः "सत्यं भिन्ना एव जीवात्मानः, ते तु परमकारणादनश्वराद् ब्रह्मपदवाच्याद् यदि वा नारायणाख्यादव्यापका एव, घटादिवत् स्वकारणलयस्वभावाश्चोत्पद्यन्ते, इति,, तानप्यनुमानेन प्रतिक्षिपन्नाह ।

(७७) चैतन्यादेव पुरुषो न विकारी नचाविभुः ।
नियमेनाविभुर्यस्माद्विकारी चाप्यचेतनः ॥

यश्चेतनो नासावव्यापको लयस्वभावो वा, तद् यथा परमकारणम्, यस्त्वव्यापको लयस्वभावश्च, नासौ चेतनः, यथा घटादिः, चेतनश्च जीवाख्यप्राणसंयुक्तोऽयमात्मा स्वसंवेदनसिद्धो भवद्भिरभ्युपगतः, इति नाव्यापको लयस्वभावश्च युक्तः, अपितु नित्यव्यापकस्वभाव एव, दिक्कालयोर्ग्रहीतृत्वेन तदवच्छिन्नतया सर्वदैवावभासनाच्च, नहि ग्राह्येण घटादिना ग्राहकोऽवच्छेत्तुं शक्य इत्युक्तम्, नच दिक्कालयोरपि ग्राह्यतां मुक्त्वान्यो ग्राहकैकस्वभावेनात्मना संबन्धः संभवति, तदिदमुक्तम्,

"अनवच्छिन्नमद्भावं वस्तु यद्देशकालतः ।
तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यते,, ॥

इति, "नन्वेवं व्यापकतयात्मनो दूरेऽयमर्थ इति प्रत्ययो न स्यात्, नच शरीरापेक्षयेति वाच्यम्, तस्याप्रमातृत्वात्, अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्वसर्वज्ञताप्रसङ्ग एव वाच्यः, न, सूर्यातपादेर्मेघादिवद् बोधस्यावरणसंभवात्, यद्येवं कार्यकारणादिभिः स्वस्थान एव तद्व्युदासात् तस्याभिव्यक्तिः, इत्यभिव्यक्त्यपेक्षया दूरत्वादूरत्वप्रतिभासोऽप्युपपद्यत एवेत्यदोषः ॥

यदप्यव्यापको लयस्वभावश्चायमात्मा सर्वार्थदर्शनासत्त्वादसर्वज्ञत्वाद् घटवदित्यत्रानुमानं भवद्भिरुपन्यस्तं तदप्ययुक्तमित्याह ।

(७८) व्यतिरेकस्य सद्धेतावन्वयव्यतिरेकिणि ।
सर्वार्थदर्शनासत्त्वात् संदिग्धमुभयं तव ॥

अन्वयव्यतिरेकवति सम्यग्घेतौ सर्वार्थदर्शनासत्त्वादित्यस्मिन्नभिमते भवतां परं प्रति वैधर्म्यदृष्टान्तपरमकारणस्यासि-

द्वेरीश्वरमुक्तानां नित्यव्यापकस्वभावत्वेन स्वयमनभ्युपगमात् संदिग्धो व्यतिरेकः, तस्मिंश्च संदिग्धे संबन्धिरूपत्वात् पूर्वापरवदन्वयस्यापि संदेहाद् गोमानश्ववत्त्वादित्यादाविवानैकान्तिकतैत्यहेतुता, योऽपि कैश्चिज्जीवात्मनामव्यापकत्वे लयस्वभावत्वे च सत्यादिनान्वितत्वाद् घटादिवदिति हेतुरुक्तः, सोऽप्यसिद्ध एव, आत्मनामन्वयासिद्धेः, अन्वयो हि ग्राह्यस्य कर्मतामापन्नस्य ग्रहीतुं शक्यः, नचात्मा स्वात्मन एव ग्राही[1] भवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, स हि ग्राहकत्वेनैव प्रत्यग्रूपतया सर्वदा भासते, इत्युक्तम्, "ननु तेनैव रूपेणास्यान्वयो भविष्यतीति,, न, तस्यानेकग्राहकप्रकाशविषयत्वात्, "नचैकैकात्मसंवेदने ग्राहकान्तरसंवेदनं संभवति,, तस्य ततोऽन्यत्वेन घटादिवत् परत्वात्, "न ह्यात्मनां परस्परं स्वसंवेदनमात्राः संकीर्यन्ते,, सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्, प्रत्येकं च स्वात्मवेदने कस्य कुत्रान्वयः, "यद्येवं सर्वज्ञः सर्वात्मनां ग्राह्यत्वादन्वयं ग्रहीष्यतीति,, तदप्ययुक्तम्, सर्वज्ञात्मनैव व्यभिचारात् सोऽपि स्वसंवेदनेन परात्मभ्यो भेदेनैव तद्गृहीततया भासते यतः, नच ग्रहीतर्यन्वयः संभवतीत्युक्तम्, नच तस्य सर्वज्ञत्वादेव विपरीतग्रहणं संभवति, तद्यथा, तेनात्मान्तरेभ्यः स्वात्मात्यन्तानन्वितरूपोऽसंभवन् भ्रमेण प्रत्यक्षेण गृहीतः, तथैव परमात्मानः परस्परभिन्नाः समन्वयविषयभावमतिक्रम्य वर्तमानास्तेन साक्षात्क्रियन्ते, इत्यदोषः, अत एवानुमेयोऽप्यात्मनामन्वयो न संभवति, तदानीमनुमेयादनुमातुरनुमात्ररूपतया वैसदृश्येनैव भासनात्, स्वात्मवत् परात्मनामत्यन्तविसदृशतयैवानुमानात्, तर्ह्यसन्नात्मा सत्तयानन्वितत्वादश्वविषाणवन्नास्य सत्त्वान्वयात् सत्त्वम्, अपितु स्वरूपसत्त्वात् सत्तावत् परमकारणवद्वा, तस्यापि हि सत्त्वान्वयात् कार्यत्वेन परमकारणत्वाभावः, "कथं तर्ह्यन्वयाभावे सर्वात्मस्वात्मपदस्य प्रवृत्तिः सादृश्याद्ब्रह्मणीव परमात्मशब्दस्य, "ननु तदप्यग्राह्यस्वभावे स्वात्मनि नैव ग्रहीतुं शक्यम्,, सत्यम्, वैसदृश्यपरिहारेण तु कथंचिददूरविप्रकर्षेण व्यवहारार्थं तत् तत्रोच्यते, न परमार्थः, यत् श्रूयते "नेति नेत्यात्मगतिः,, इति दर्शितमस्माभिर्विस्तरेण रौरववृत्तिविवेकपरमोक्षनिरासकारिकासु, इति, तत एवावधार्यम्, तदेवमन्वयाख्यस्यास्य हेतोरसिद्धेर्नोऽव्यापकत्वं लयस्वभावत्वं चात्मनामनुमातुं युक्तम्, इत्युक्तयुक्त्या नित्यव्यापकस्वभावा एव तेऽभ्युपगन्तव्या इति, "यद्येवं सर्वशरीरेषु सर्वात्मनां संनिधानाद् भोगसंकरः,, न, कर्मभिर्नियमितत्वात्, "ननु तेषामपि स एव दोषः,, न, कर्तृभेदेन भेदात्, कर्तृत्वं हि चिकीर्षायोगात् प्रत्यात्मं भिद्यते, नान्यचिकीर्षया अन्यचिकीर्षा वोपपद्यते यतः, चिकीर्षयैव तेषां कर्तृत्वमिति वक्ष्यामः ॥

[1] ग्राह्यो, इति पाठान्तरेण भाव्यम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनाटकप्रस्तावना ॥

इह खलु भारते वर्षे संस्कृतभाषोपनिबद्धानां प्राचीनप्रौढकविप्रणीतनाटकानामद्यत्वे पठनपाठनयोर्विरलप्रचारतया तत्पुस्तकानां दुःसम्पादत्वेऽप्यहं सततं प्राचीनोत्तमग्रन्थगवेषणतत्परोऽत्रैव काश्यां विद्वन्मनोनन्दनस्यास्य प्रसन्नराघवनामकनाटकस्यैकं पुस्तकमुपालप्सि । तत्पुस्तकस्य चात्यन्ताशुद्धतयाऽस्पष्टाक्षरतया च शोधनेऽनुभूतमहापरिश्रमोऽनधिगततदीयानेकश्लोकार्थः सुचिरं पुस्तकान्तरान्वेषणपरो महता कालेनात्रैव प्राप्तपुस्तकान्तरद्वयः समग्रमिदं पुस्तकं सम्यक् परिशोध्येमं प्रथमाङ्कमुत्तमकाव्यरसास्वादोद्यतानां विदुषां मनोविनोदाय काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रद्वाराऽधुना प्रकाशयन् क्रमेणास्य सप्ताप्यङ्कान् प्रतिपत्रमेकैकाङ्कमुद्रणेन सप्तभिर्मासैः प्रकाशयिष्यामि । अस्य नाटकस्य रचयिता महाकविर्जयदेवोऽस्ति । यतोऽस्यैव प्रथमाङ्के नटं प्रति सूत्रधारोक्तिः ।

विलासो यद्वाचामसमरसनिस्यन्दमधुरः
कुरङ्गाक्षीबिम्बाधरमधुरभावं गमयति ।
कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-
रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ॥

स च कविः कालिदासादिमहाकविभ्योऽर्वाचीन एवेति तत्रस्थादेवाग्रिमात् सूत्रधारवचनरूपश्लोकात् स्फुटमवसीयते। तथाहि ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणो
केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय ॥

इत्यमस्य सप्ताङ्कघटितस्योत्तमनाटकस्य काशीविद्यासुधानिधिचन्द्रिकाचकोरायमाणानां सहृदयानामानन्ददायकतयेमं मदीयपरिश्रमं सकललोकानुकम्पी भगवानीश्वरः सफलीकरोत्विति हमानोऽस्म्यहं

गोविन्ददेवशास्त्री ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवं नाम नाटकम् ॥

॥ प्रथमाङ्कः ॥

चत्वारः प्रथयन्तु विद्रुमलतारक्ताङ्गुलिश्रेणयः
श्रेयः शोणसरोजकोरकरुचस्ते शार्ङ्गिणः पाणयः ।
भालेष्वब्जभुवो लिखन्ति युगपद् ये पुण्यवर्णावलीः
कस्तूरीमकरीः पयोधरयुगे गण्डद्वये च श्रियः ॥

अपिच ।

आकल्पं मुरजिन्मुखेन्दुमधुरोन्मीलन्मरुन्माधुरी-
धीरोदात्तमनोहरः सुखयतु त्वां पाञ्चजन्यध्वनिः ।
लीलालङ्घितमेघनादविभवो यः कुम्भकर्णव्यथा-
दायी दानवदन्तिनां दशमुखं दिक्चक्रमाक्रामति ॥

अन्यच्च ।

नाभीपद्मवसच्चतुर्मुखमुखोद्गीतस्तवाकर्णन-
प्रोन्मीलत्कमनीयलोचनकलाखेलन्मुखेन्दुद्युतिः ।
सक्रोधं मधुकैटभौ सकरुणस्नेहं सुतामम्बुधेः
सोत्प्रासप्रणयं सरोजवसतिं पश्यन् हरिः पातु वः ॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः परितो विलोक्य सहर्षम् । अये कथममी निजवदनशारदारविन्दनर्तितगिरिनन्दिनीनयनखञ्जनस्य निखिलमुनिजनहृदयनन्दनस्य विकटजटापटलोत्संगताण्डवितगङ्गातरङ्गनिकरस्य मन्दाकिनीचन्दनललाटिकायमानमुकुटार्पणीतनूतनसुधाकरस्य त्रिभुवननलिननिर्माणनिर्मलबिमाङ्कुरस्य भगवतः शङ्करस्य यात्रायां परिमीलिता एव पार्षदाः । तदेतानुपगम्य निजकलाविलोकनप्रमादाय तावदभ्यर्थयामि । विमृश्य । अथवा किमभ्यर्थनया । यतः ।

आकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति परेङ्गितम् ।
गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेनैव षट्पदाः ॥

विलोक्य सहर्षम् । नूनमेतदभिमन्थानादेव सामाजिकसमाजादितोऽभिवर्तते सखा मे रङ्गतरङ्गः ।

प्रविश्य नटः । भाव । इदं मन्मुखेनैव भवन्तमुदीरयन्ति सामाजिकाः । यत् किल अये भरताधिराज इत्यर्धोक्ते ।

सूत्रधारः कर्णौ पिधाय । अहह असमञ्जसमसमञ्जसं भवतु कार्यं तावदाकर्णयामि ।

नटः । भाव । अधुना मयैव भवत्सकाशादाकर्णनीयं किमिदमसमञ्जसमिति ।

सूत्रधारः । नन्विदमेव यत् किल नन्दति ज्यायसि कनीयसि राजपदमुपन्यस्यते । अहं हि भरतमात्रक एव । मम पुनरयजन्मा गुणारामनामा राजपदभाजनम् ।

नटः । कीदृग्गुणस्ते गुणारामः ।

सूत्रधारः । ननु नाम्नैव दत्तोत्तरम् ।

नटः । विहस्य कथं नाम्नैव गुणावगमः ।

सूत्रधारः । अथ किम् ।

गुणग्रामाभिसंवादि नामापि हि महात्मनाम् ।
यथा सुवर्णश्रीखण्डरत्नाकरसुधाकराः ॥

अपिच । किमिदं गुणारामे कथं नाम्नैव गुणावगम इत्युच्यते । यः खलु रतिजनकस्य राज्ञः सदसि हरचापारोपणं नाम रूपकमभिनीय परितुष्टेन राज्ञा समर्पितां रङ्गविद्याधराख्यातिं प्रियामिव समासादितवान् ।

नटः । स पुनः संप्रति कं देशमभिनन्दयति ।

सूत्रधारः । केनापि दाक्षिणात्येन नटापसदेन ममैवेदं गुणारामेति नामेति वदता रङ्गविद्याधराख्यातिरपहृता तदाकर्ण्य गुणारामस्तामेव दिशं प्रचलितः । अधुना च श्रुतमस्माभिर्यत्सुकण्ठनाम्ना गायकेन सह मैत्रीं विधाय दाक्षिणात्यानां भूभुजां सदसि तेन सह रङ्गसङ्गरमुपक्रान्तवानिति ।

नटः । अहो महानुपक्रमः ।

सूत्रधारः । उचितमिदम् । यतः

कीर्तिं मृणालकमनीयभुजामनिद्र-
चन्द्राननां स्मितसरोरुहचारुनेत्राम् ।
ज्योत्स्नास्मितामपहृतां दयितामिव स्वां
लब्धुं न कः परमुपक्रममातनोति ॥

तत् कथय कार्यम् ।

मारिषः । इदमेव यत् किल त्वयाभिनीयमानमवलोकयाम इति ।

प्रत्यङ्गमङ्कुरितसर्वरसावतार-
नव्योल्लसत्कुसुमराजिविराजिबन्धम् ।
धर्मेतरांशुरिववक्रतयातिरम्यं
नाट्यप्रबन्धमतिमञ्जुलसंविधानम् ॥

सूत्रधारः । तत् कथं पुनरवधारणीयं किंनामधेयं नाटकमिति । विमृश्य सहर्षम् । अये कथमहं निजशिरःशेखरशयाल्वपि नीलोत्पलं रत्नाकरचपलवीचिमालापरिसरे विचारयामि । नन्विहैव श्लोकेऽष्टपङ्क्तिमाल्लिखिते स्फुटमस्ति प्रसन्नराघवं नामेति ।

मारिषः । तमेव श्लोकं पठित्वा सहर्षम् । अहो देव्याः कविकुलकुमुदविकाशचन्द्रिकायाः प्रसादमहिमा सरस्वत्याः । यत्प्रसादादेवंविधाः कवीनां विचित्रमधुराः सूक्तयः समुल्लसन्ति ।

सूत्रधारः । एवमेतत् । नन्वनेनैव कविनोक्तम् ।

वाणि त्वत्पदपद्मरेणुकणिका या स्वान्तभूमिं सतां
संप्राप्ता कवितालता परिणता सैवेयमुज्जृम्भते ।
त्वत्कर्णेऽपि चिराय यत्किसलयं सूक्तापदेशं शिरः-
कम्पभ्रंशितपारिजातकलिकागुच्छे विधत्ते पदम् ॥

पुनर्विभाव्य मम पुनः कविकमलसद्मनि मुनौ वल्मीकजन्मनि मनः कौतुकितं यस्यैकमपि वदनारविन्दमासाद्य चतुर्मुखकमलवनविहारविनोदमनुभवति भारती नाम राजहंसी ।

नटः । एवमेतत् । त्रिभुवनाभोगेऽपि हि ।

भास्वद्वंशवतंसकीर्तिरमणीरङ्गप्रसङ्गस्वन-
द्वादित्रप्रथमध्वनिर्विजयते वल्मीकजन्मा मुनिः ।
पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यामृताब्धेः किम-
प्याकल्पं कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्षति ॥

विमृश्य । मम तु रामचन्द्र एव निर्भरमानन्दितोऽयं चित्तचकोरः । यत्कीर्तिचन्द्रिकाचुम्बितोऽयं वाल्मीकेरपि सारस्वतसागरः समुल्ललास ।

सूत्रधारः । इत्थमिदम् ।

चन्द्रे च रामचन्द्रे च कान्तानां च दृगञ्चले ।
नीलोत्पलसुहृत्कान्तौ कस्य नामोदते मनः ॥

अपिच ।

झगिति जगतीमागच्छन्त्याः पितामहविष्टपान्-
महति पथि यो देव्या वाचः श्रमः समजायत ।
अपि कथमसौ मुञ्चेदेनं न चेदवगाहते
रघुपतिगुणग्रामश्लाघासुधामयदीर्घिकाम् ॥

नटः । कथं पुनरमी कवयः सर्वे रामचन्द्रमेव वर्णयन्ति ।

सूत्रधारः । नायं कवीनां दोषः । यतः

स्वसूक्तीनां पात्रं रघुतिलकमेकं कलयतां
कवीनां को दोषः स तु गुणगणानामवगुणः ।
यदेतैर्निःशेषैरपरगुणलुब्धैरिव जग-
त्यसावेकश्चक्रे सततसुखसंवासवसतिः ॥

अपिच भोः ।

बीजं यस्य चिरार्जितं सुचरितं प्रज्ञा नवीनोऽङ्कुरः
काण्डः पण्डितमण्डलीपरिचयः काव्यं नवः पल्लवः ।
कीर्तिः पुष्पपरम्परा परिणतः सोऽयं कविस्त्वद्रुमः
किं वन्ध्यः क्रियते विना रघुकुलोत्तंसप्रशंसाफलम् ॥

नटः । कः पुनरस्य कविः ।

सूत्रधारः । सप्रणयकोपम् ।

विलासो यद्वाचामसमरसनिष्यन्दमधुरः
कुरङ्गाक्षीबिम्बाधरमधुरभावं गमयति ।
कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-
रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ॥

अपिच ।

लक्ष्मणस्येव यस्यास्य सुमित्रागर्भजन्मनः ।
रामचन्द्रपदाम्भोजे भ्रमद्भृङ्गायते मनः ॥

नटः । कथमविदितचन्द्रमसश्चकोरकिशोरकस्य चरितमनुसृतोऽस्मि । तेन हि मम हस्ते निजनाटकमर्पयित्वेदमुक्तोऽस्मि रक्षणीयमिदं सूक्तिरत्नं चौरेभ्य इति । स च मया सविनयमिदमुक्तः ।

कर्णे निधाय च पिधाय च कण्ठपीठे
धृत्वा च मूर्द्धनि नते हृदये च कृत्वा ।
चौरापहारचकितेन चिरं मयैष
त्वत्सूक्तिमौक्तिकगणः परिरक्षणीयः ॥

सूत्रधारः । केयमलीकशङ्का तस्य कवेः ।

सुललितवदनामुदारवृत्तां
कृतिमथवा युवतिं परस्य हृत्वा ।
तटमपि परमर्णवस्य गत्वा वद
कतरः सुखभाजनं जनः स्यात् ॥

नटः । एवमेतत् । नन्वयं प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह चन्द्रिकाचण्डातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः । क इह विस्मयः ।

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ।
यैः कान्ताकुचमण्डले कररुहाः सानन्दमारोपिता-
स्तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भशिखरे नारोपणीयाः शराः ॥

नटः । अपि नाम स्वयमेव कविताकोविदाः पारिषदा अस्य सूक्तिभिर्विनोदिष्यन्ते ।

सूत्रधारः । नन्वनेनैवोक्तम् ।

अपि मुदमुपयान्तो वाग्विलासैः स्वकीयैः
परभणितिषु तोषं यान्ति सन्तः कियन्तः ।
निजघनमकरन्दस्यन्दपूर्णालवालः
कलशसलिलसेकं नेहते किं रसालः ॥

नटः । अहो अस्य कवेः सूक्तीनां सरलता कोमलता च ।

सूत्रधारः । क्वचिद्वक्रता कठिनता च

नटः । कथमेते अपि रमणीये

सूत्रधारः । कथ किम् ।

निन्द्यन्ते यदि नाम मन्दमतिभिर्वक्राः कवीनां गिरः
स्तूयन्ते नच नीरसैर्मृगदृशां वक्राः कटाक्षच्छटाः ।
तद्वैदग्ध्यवतां सतामपि मनः किं नेहते वक्रतां

धत्ते किं न हरः किरीटशिखरे वक्रां कलामैन्दवीम् ॥

अपिच

अमृतजलधेः पायंपायं पयांसि पयोधराः
किरति करकास्ताराकारा यदि स्फटिकावनौ ।
तदिह तुलनामानीयन्ते क्षणं कठिनाः पुनः
सततममृतस्यन्दोद्गारा गिरः प्रतिभावताम् ॥

नटः । नूनमस्य कवेः किमपि कौतुकप्रमोदमेदुरमन्तःकरणं यदेवंविधाः सरसशीतलाः सूक्तयः समुल्लसन्ति ।

सूत्रधारः । उचितमिदम् ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

अपिच

न ब्रह्मविद्या नच राजलक्ष्मीस्तथा यथेयं कविता कवीनाम्।
लोकोत्तरे पुंसि निवेश्यमाना पुत्रीव हर्षं हृदये करोति॥

नेपथ्ये । साधु भोः कुशीलवकुलोत्तंस साधु

सूत्रधारः । कथमयं भगवतो याज्ञवल्क्यस्य प्रियोऽन्तेवासी दाल्भ्यायन इत एवाभिवर्तते । तदास्यानवलोकनीयचतुर्थवर्णस्य पुरतःस्थातुमनुचितमस्माकम् । तदेहि परतो गच्छाव इति निष्क्रान्तौ ।

॥ प्रस्तावना ॥

प्रविश्य दाल्भ्यायनः । तमेव श्लोकं पठित्वा साकूतम् । साधूक्तमनेन । तथाहि । भूपतिरयं जनकोऽपि सकललोकलोचनारविन्दमार्त्तण्डे क्वचिदपि पुरुषप्रकाण्डे निजां कन्यां समर्पयितुकामोऽस्मद्गुरूपदिष्टायां ब्रह्मविद्यायां कुलक्रमागतायां राज्यलक्ष्म्यां च शिथिलादरः संवृत्तः । पुनः कर्णं दत्वा कथमयमाकाशे वीणाध्वनिः श्रूयते । तन्नूनमस्मद्गुरुमभ्यागच्छता समीरसंघट्टनकलक्वणद्वल्लकीगुणेन देवर्षिणा नारदेन भवितव्यम् । विलोक्य कथं ध्वनिसादृश्येन प्रतारितोऽस्मि । नन्वयं गगनतलावलम्बिनोर्मधुकरयोरेव ध्वनिराकर्ण्यते । पुनः कर्णं दत्वा सहर्षविस्मयम् । अहो भगवतो योगीश्वरस्य प्रसादमहिमा येनाहमेवंविधानामपि वचनावबोधमधुरां सिद्धिमासादितवानस्मि । तदाकर्णयामि किमेतावालपतः । कर्णं दत्वा

एकः किमाह । सखे कलालाप कुत आगतोऽसि

अपरः किमाह । वयस्य मधुरप्रिय संततविकस्वराच्चन्द्रमौलिमन्दाकिनीकुमुदकाननात् । अहो अनयोश्चतुरालापपेशलता रुचिरनामधेयता च । पुनः कर्णं दत्वा

किमाह मधुरप्रियः । अस्ति नवीनः कोऽपि वृत्तान्तः । किमाह कलालापः । अस्ति । अचिरमेव कदापि खलु बलिनन्दनो बाणासुरः कमलमालया भगवन्तमिन्दुमौलिमभ्यर्च्य सविनयमिदमूचिवान् । यत् किल भगवन्

कैलासाधिकसारं किमस्ति वस्तु महीतले ।
यस्मिन् सफलतामेति मम दोर्दण्डमण्डलम् ॥

ततश्च विहस्येदमाह च भगवानिन्दुमौलिः ।

अस्ति मे कार्मुकं दिव्यं न्यस्तं जनकभूभुजि ।
यस्य बाणानले तिस्रः पुरः प्राप्ताः पतङ्गताम् ॥

तदाकर्ण्य च तत् कार्मुकं विलोकयितुं स तत्र गतः । अहमिहागतः । कुतः पुनस्त्वमिह कथय कीदृशो वा तत्र नवीनो वृत्तान्त इति

दाल्भ्यायनः । किमाह मधुरप्रियः । अहमागतोऽस्मि नन्दनवनात् । अथच तत्र मया लङ्केश्वरानुचरस्य गर्जितमाकर्णितम् । आः कथं रे नन्दनवनस्य रक्षिणोऽनर्चितचन्द्रचूड एव निशाचरचक्रवर्तिनि लूनसकलप्रसूनं नन्दनवनमिति । ततस्तैरिदमुक्तो निशाचरः । क्षन्तव्यमेतत् । अद्य हि जनकराजकन्यकावीरस्वयंवरविलोकनकुतुकितसकलसुरलोकविमानमण्डनाय महान् कुसुमोपयोगः । तदाकर्ण्य चेममेव वृत्तान्तमुपायनीकरोमि लङ्केश्वरस्येति प्रचलितो निशाचरः । अहमपि कौतुकादिहागतोऽस्मि ।

दाल्भ्यायनः । सविषादम् । अहो महाननर्थाङ्कुरोद्भेदो यदयं बाणरावणयोः कर्णान्तिकमपि विश्रान्तः सीतास्वयंवरवृत्तान्तः । अथवा अलमतिकातरतया । भ्रमारोपिता अपि भ्रमरोक्तयः सम्भवन्ति । विमृश्य कुतो वा भ्रमरसंभावना ।

मकरन्दरसस्यन्दसुन्दरोद्गारधारिणौ ।
श्रवणानन्दिनावेतौ बन्दिनाविव राजतः ॥

नेपथ्ये । साधु भगवन् विज्ञातं बन्दिनावेव खल्वावां नानादिगन्तसमागतनृपतिचक्रवर्णनाय जनकेन समादिष्टौ ।

दाल्भ्यायनः । अहो घुणाक्षरन्यायो यदिदं भ्रमरद्वयं प्रति मयोक्तं बन्दिद्वयं प्रति फलितं वचः । भवतु तदिमं भ्रमरवृत्तान्तमस्मद्गुरवे निवेदयामीति निष्क्रान्तः ।

॥ विष्कम्भकः ॥

ततः प्रविशति बन्दिद्वयम् ।

एकः । वअस्स मञ्जीरअ पेक्ख पेक्ख गद्दंदसरिससिहिट्ठ्ठसलाआसहस्सरिणम्मिदेसु मंचएसु आसीणा इमे कुङ्कुमकअङ्गराआ राआणो अमलफडिअपासाअसिहरासङ्गिणो कणअसिहा विअ रेहन्ति । अमुद्दुद्दुसाअरलहरिसिहरावलम्बिणो अभिणवुग्ग-

मन्तणिसाअरबिम्बप्पडिबिम्बा विअ सोहन्ति* ।

मञ्जीरकः । सखे नूपुरक पश्य पश्य ।

स्वां स्वां दिशं श्रितवतां निवहेन राज्ञां
मञ्चावलीवलयमाकलितं विभाति ।
सीतास्वयंवरविलोकनकौतुकेन
पुञ्जीकृताकृति दिशामिव चक्रवालम् ॥

अपिच ।

नटति नरकरायव्यग्रसूत्राग्रलग्न-
द्विपदशनशलाकामञ्चपाञ्चालिकेयम् ।
त्रिपुरमथनचापारोपणोत्कण्ठितानां
मतिरभसवतीव क्ष्माभृतां चित्तवृत्तिः ॥

नूपुरकः । वअस्स मञ्जीरअ को इमो सीदाकरग्गहवासनावसन्तलच्छीविलसन्तपुलअमुउलजालमण्डिदं णिअभुअसहआरसाहिजुअलं पुलोवन्तो चिट्ठदि† ।

मञ्जीरकः । स एष निजयशःपरिमलप्रमोदितचारणचञ्चरीकचयकोलाहलमुखरितदिक्चक्रवालक्ष्मापालकुन्तलालङ्कारो मल्लिकापीडो नाम ।

नूपुरकः । इमो उण कदमो जो किल दूरावसारिअकडअप्पअडिअधणुग्गुणकिणकिसणलेहामण्डले भुअदण्डे पुलोवन्तो चिट्ठदि‡ ।

मञ्जीरकः । सोऽयं कुबेरदिगङ्गनाललाटतटविलासलंपटः काश्मीरतिलकः ।

नूपुरकः । इमो उण को णिअपडावदिणअरुग्गमपुव्वगिरिसिहरसहअरं दक्खिणभुअदण्डमुच्चमिअ वट्टदि§ ।

मञ्जीरकः । स एष निजप्रतापप्रभापटलपिञ्जरितमलयाचलनितम्बतटः काञ्चीमण्डनो वीरमाणिक्यनामा नृपतिः ।

नूपुरकः । को इमो हरसुल्लसन्तपुलअविसंठुलकपोलत्थलचलकुण्डलसरिसनिवेसणावदेसेण पअडिअहरसरासणकण्ण-

* वयस्य मञ्जीरक पश्य पश्य गजेन्द्रदशनस्निग्धशलाकासहस्रनिर्मितेषु मञ्चेष्वासीना इमे कुङ्कुमकृताङ्गरागा राजानोऽमलस्फटिकप्रासादशिखरासङ्गिनः कनकसिंहा इव राजन्ते । अमुग्धदुग्धसागरलहरीशिखरावलम्बिनोऽभिनवोद्गच्छच्चिशाकरबिम्बप्रतिबिम्बा इव शोभन्ते ।

† वयस्य मञ्जीरक कोऽयं सीताकरग्रहवासनावसन्तलक्ष्मीविलसत्पुलकमुकुलजालमण्डितं निजभुजसहकारशाखियुगलं विलोकयन् तिष्ठति ।

‡ अयं पुनः कतमो यः किल दूरावसारितकटकप्रकटितधनुर्गुणकिणकषणलेखामण्डले भुजदण्डे विलोकयन् तिष्ठति ।

§ अयं पुनः को निजप्रतापदिनकरोद्गमपूर्वगिरिशिखरसहचरं दक्षिणभुजदण्डमुन्नमय्य ' र्तते ।

ऊरमनोरहो रेहदि* ।

मञ्जीरकः । सोऽयमसमरणमहार्णवैकमकरो मत्स्यराजः ।

नूपुरकः । इमो उण को अमलमलयजरसधवलिअभुअदण्डविडम्बिअभुअगरायसिरी सिरीसकुसुमसुउमारं माररिपुसरासणं कलअन्तो विप्फुरदि† ।

मञ्जीरकः स एष विमलमुक्तावलीविराजमानवक्षस्तटतुङ्गभुजङ्गतरङ्गः सिन्धुराजः । तदलमनेन प्रक्रतं तावदुपक्रमामहे । परिक्रम्य उच्चैः । अहो राजान आकर्णयत आकर्णयत ।

आकर्णान्तं त्रिपुरमथनोद्दण्डकोदण्डनद्धां
मौर्वीमुर्वीवलयतिलकः कोऽपि यः कर्षतीह ।
तस्यायान्ती परिसरभुवं राजपुत्री भवित्री
कूजत्काञ्चीमुखरजघना श्रोत्रनेत्रोत्सवाय ॥

पुनः सकौतुकम् । सखे पश्यताममी ।

कामारिकार्मुकविकर्षणकौतुकोर्मि-
रोमाञ्चितद्विगुणपीवरबाहुदण्डाः ।
सीताकरग्रहमिलत्कुतुकातिमात्र-
विस्तीर्यमाणहृदयाः परितो नरेन्द्राः ॥

पुनः सहर्षम् । अये कथमुच्चलितमेव समसमयसंचरणमिलत्कपोलतलसंघट्टमसृणरणन्मणिकुण्डलेन राजमण्डलेन ।

नूपुरकः । पुलोवेहि पुलोवेहि इमाणं अण्णोण्णसंघट्टन्तकेयूरसमुच्चलन्तकणअकणमिसेण पआवग्गिणो विप्फुलिङ्गा विअ दीसन्ति‡ ।

मञ्जीरकः । विहस्य

पश्य पश्य सुभटैः स्फुटभावं ।
भक्तिरेव गमिता ननु शक्तिः ॥
अञ्जलिर्विरचितो ननु मुष्टिः-
मौलिरेव नमितो ननु चापः ।

नूपुरकः । कहं आरम्भरमणिज्जो जेव्व इमाणं संरम्भो§ ।

मञ्जीरकः । सविषादम् ।

आद्वीपात् परतोऽप्यमी नृपतयः सर्वे समभ्यागताः
कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्तिश्च लाभास्पदम् ।

* कोऽयं हर्षोल्लसत्पुलकविसंष्ठुलकपोलस्थलचलितकुण्डलसदृशनिवेशनापदेशेन प्रकटितहरशरासनकर्णपूरमनोरथो राजते ।

† अयं पुनः कोऽमलमलयजरसधवलितनिजभुजदण्डविडम्बितभुजङ्गराजश्रीः शिरीषकुसुमसुकुमारं माररिपुशरासनं कलयन् विस्फुरति ।

‡ विलोकय विलोकय एषामन्योन्यसंघट्टमानकेयूरसमुच्चलत्कनककणमिषेण प्रतापाग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव दृश्यन्ते ।

§ कथमारम्भरमणीय एवैतेषां संरम्भः ।

नाकृष्टं नच टाल्कृतं न नमितं स्थानाच्च न त्याजितं
केनापीदमहो धनुः किमधुना निर्वीरमुर्वीतलम् ॥

नेपथ्ये । आः कोऽयमलीकवैतालिको धनुर्मात्रकेऽपि नमयितव्ये निर्वीरमुर्वीतलमुपदिशति ।

नूपुरकः । वअस्स कस्स इमो महीअलचलन्तराहुरहचक्करवक्कसो कण्डधुणी सुणीअदि * ।

मञ्जीरकः । मयाप्ययमपरिचितः । तदेनं पृच्छामि तावत् । परिक्रम्य । अहो कः खलु भवान् यः सकलदेशदर्शिनो ममापि न विख्यातः

प्रविश्य पुरुषः । साटोपं परिक्रम्य सक्रोधम् । आः पाप वैतालिकापसद कतिपयग्रामटिकापर्यटनदुर्विदग्ध कथं मामपि दश इत्यर्धोक्ते । स्वगतं कथं संवरणीयं विवरितुमुपक्रान्तोऽस्मि । भवतु इदमेव तावत् निर्वाहयामि । कथं मामपि दशदिग्विलासिनीकर्णपूरीकृतकीर्तिपल्लवं त्रिभुवनवीरनामधेयं कूपमण्डूक इव सागरमविख्यातमपदिशसि । तत्कथय क्व तावत् कर्णान्तनिशमयगुणं कन्यारत्नं कार्मुकं च ।

मञ्जीरकः । इदं तावत् कार्मुकं कन्या तु चरमं लोचनपथमवतरिष्यति ।

पुरुषः । ससंरम्भम् । धिङ् मूर्ख कथं रे राशिनक्षत्रपाठकानां गोष्ठीं न दृष्टवानसि । तेऽपि कन्यामेव प्रथमं प्रकटयन्ति चरमं धनुः ।

मञ्जीरकः । स्वगतं कथमयं वाचाटतां प्रकटयति । भवतु । अनयैव तावदेनं निवारयामि । प्रकाशम् । अये एतावति वीरमण्डले भवानेव नक्षत्रविद्याकुशलः ।

पुरुषः । सक्रोधम् । आः कथं रे अहमेव क्षत्रविद्यायामकुशलः

मञ्जीरकः । तत् कथं कार्मुकमन्तरेणैव कन्याविलोकनायोत्कण्ठसे ।

पुरुषः । साटोपं । परिक्रम्य कथं ममापि चापारोपणे संशयः ।

मञ्जीरकः । अथ किम्

पुरुषः । तदेव ममाभिसंभाव्यते । यदि

विनैवाम्भोवाहं बहलरुचिलिप्ताम्बरतलात्
तडिल्लेखा हेमद्युतिविततिरम्या विलसति ।

यदिवा

विनैव स्वर्गङ्गां नभसि रभसोन्मुद्रशफरी-
परीवर्त्तैः साकं स्फुरति नवनीलोत्पलवनम् ॥

विलोक्य सविषादं कथमस्मत्प्रतिज्ञाभङ्गाय विपरीतं सृष्टिनैपुणं प्रणीतवान् विधिः । नन्विदं तथैव पश्यामि । विमृश्य । अथवा क एष विधिरपि मद्विरोधाय ।

मयि क्षीरोदन्वद्विभृतमुरजिद्वाभिनलिनीं
निजक्रीडावापीजलकमलिनीं कर्तुमनसि ।
पदभ्रंशाशङ्की मधुरमधुरालापचतुरै-
श्चतुर्भिः स्वैर्वक्त्रैरनुनयपरोऽभूदयमपि ॥

पुनर्निपुणं निरूप्य । अये सादृश्येन प्रतारितोऽस्मि ।

तडिल्लेखा नेयं विलसति परं सौधशिखरे
वसन्त्याः कस्याश्चित् कनकरुचिरा गात्रलतिका ।
अपीदं नोन्मज्जत् कुवलयवनं मीनतरलं
परं तस्या एव स्फुरति नयनालोकललितम् ॥

विभाव्य नूनं तदेव सीताभिधानं कन्यारत्नम् । पुनः सहर्षम् ।

राजीव जीवसि मुधा न सुधाकरत्व-
मस्याः समः पदनखस्य कुतो मुखस्य ।
अये दृशोर्मृगदृशः कतमः कुरङ्ग-
स्तत् खञ्जन त्वमपि किं जनरञ्जनाय ॥

पुनः सरभसम् ।

कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं नचमूरुदृशः ॥

मञ्जीरकः । सखे नूपुरक किमेतत् कस्याश्चिदपि हस्तादादायसानन्दमालोकयत्यान्तःपुरिको जनः ।

नूपुरकः । अहमेरिसं सम्भावेमि जं किर गुरुभवणादो आगदाए चन्दणिआए समप्पिदं चित्तपडं पुलोवेदित्ति * ।

मञ्जीरकः । स त्वया दृष्टश्चित्रपटः ।

नूपुरकः । भट्टदारिआ दाव अण्णच्च कोवि णीलुप्पलदामसामलङ्गो कुसुमसरसरिसरूओ कुण्डलीकिदहरचावो चक्कवट्टिकुमारो † ।

मञ्जीरकः । अहह मुग्धः खल्वबलाजनः । यदेवमपि कठोरप्रतिज्ञे राजनि किशोरवयसं जामातरमाशंसति । सखे जानासि केन लिखितं चित्रमिति ।

नूपुरकः । जाणामि । महेसिणो जण्णवक्कस्स दुहिआए धम्मआरिणीए ‡ ।

मञ्जीरकः । सहर्षम् । इदानीमुद्भिन्नो मम मनोरथाङ्कुरः । देवी हि मैत्रेयी सिद्धयोगिनी कालत्रयदर्शिनी सा नालीकमालिखति ।

नूपुरकः । सव्वं सम्भावीअदि जइ इमो जरठङ्गो इदो ओसरदि § ।

* वयस्य कस्यायं महीतलचलद्राहुरथरवकर्कशः कण्ठध्वनिः श्रूयते ।

* अहमीदृशं सम्भावयामि यत् किल गुरुभवनादागतया चन्दनिकया समर्पितं चित्रपटं विलोकयतीति ।

† भट्टदारिका तावत् अन्यश्च कोऽपि नीलोत्पलदामश्यामलः कुसुमशरसदृशरूपः कुण्डलीकृतहरचापश्चक्रवर्तिकुमारः ।

‡ जानामि महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्य दुहित्रा धर्मचारिण्या ।

§ सर्वं सम्भाव्यते यद्ययं जरठाङ्गः इतोऽपसरति ।

मञ्जीरकः। आः कोऽयं किमिदमेनमपसारयामि। अये किमितस्ततो विलोकयसे । नन्विदं शाम्भवं धनुस्तदिहैव दीयतां दृष्टिः ।

पुरुषः । आः किमुच्यते दृष्टिरिति । नन्वियं मुष्टिरपि दीयते। परिक्रम्य शेखरभ्रंशमभिनीय सविषादं विलोकयति ।

मञ्जीरकः ।

अये लङ्केश विस्रस्तशेखरालोकनेन ते ।
समयो याति तत् तूर्णं गृहाण हरकार्मुकम् ॥

पुरुषः । स्वगतं । कथमनेन विदितोऽस्मि विमृश्य । अथवा घुणाक्षरन्यायगतं शब्दसादृश्यमेतत्। प्रकाशं ससंरम्भम्।

सावलेपकमनीयमुदस्य
क्रीडयैव विनिबध्य च मौर्वीम् ।
क्रष्टमेव हरकार्मुकमेतद्
दृश्यमत्र सुदृशो हृदयं च ॥

धनुषि हस्तमर्पयित्वा स्वगतं कथं न चलत्यपि । भवतु प्रकाशम् । अये धनुरिति वक्रः पन्थाः । तत् सरलेन करवालधारापथेन सीतामानयामि ।

मञ्जीरकः । कथमतिप्रगल्भसे । न विलोकयसि ।

रोषारुणीकृतविलोचनकान्तिभिन्न-
भ्रूभङ्गभीमघटितभ्रुकुटीविटङ्कम् ।
उत्खातलोलकरवाललताकराल-
दोर्दण्डचण्डचरितं नरवीरचक्रम् ॥

पुरुषः । कृपाणमुद्यम्य परितो विलोक्य पश्यत पश्यत ।

निर्भिन्नवैरिकरिकुम्भतटीविमुक्त-
मुक्ताफलप्रकरतारकिताम्बरश्रीः ।
यः कालरात्रिरिव भाति रणे स एष
रे रे नृपा मम कृपाकृपणः कृपाणः ॥

आकाशे कर्णं दत्वा । किं ब्रूथ ।

एकः कथं बहुतरैः सुभटैः करोमि
संयत्समडम्बरमिति त्यज रे विषादम् ।
यं मन्यसे सुलभमत्र सहैव तेन
चेतो निधेहि समरे समरेखयैव ॥

अहो धृष्टता मनुष्यकीटानाम् । तदेतान् निजमूर्त्यैव तावद् भीषयामि । साटोपं निष्क्रान्तः । नेपथ्ये ।

मन्दाकिनीकनकपद्मबिसाङ्कुराणां
किञ्चोग्रदिग्गजलसद्दशनाङ्कुराणाम् ।
उन्मूलनैरलमनीयत शैशवं ये-
स्तेऽमी निजा मम भुजाः प्रकटीभवन्तु ॥

ततः प्रविशति निजरूपेण दशकण्ठः ।

नूपुरकः । वअस्स पेक्ख पेक्ख कोदूहलं जं एकस्सवि माणुसस्स दस मत्थआइं * ।

मञ्जीरकः । नैष मानुषो राक्षसराजः खल्वसौ दशकण्ठः ।

नूपुरकः । ता परित्ताअदु मं वअस्सो णं रक्खसमत्तो जेव्व सम्मुहपडिदं माणुसं चव्वेइ किं उण रक्खसराओ † ।

मञ्जीरकः । अलं कातरतया । सकलवीरवृन्दवन्दनीया हि बन्दिजातिः । तत् कथमस्मद्विधेषु सकलभुवनैकवीरो विपरीतं वर्तिष्यते दशकण्ठः ।

नूपुरकः । सहर्षम् । जदि एरिसं ता किंपि इमं णीसङ्को पुच्छिस्सम् । उपसृत्य अये किंति एसिआइं मत्थआइं उव्वहीअन्ति किन्तिवा एकं रक्खिअ उण अवराइं जत्तकुत्तवि ण णिक्खिवप्यन्ति ‡ ।

रावणः । आः पाप कथमस्थाने शिरश्छेदवार्तयामङ्गलमावेदयसि तद्देष वैतालिक इत्युपेक्ष्यः ।

मञ्जीरकः । विहस्य स्थाने शिरश्छेदवार्ताऽपि भवतो मङ्गलाय ।

रावणः । अथ किं ननु रे ।

विद्याधरप्रणयिनीकरपल्लवाग्र-
लीलाविमुक्तकुसुमप्रकरावकीर्णः ।
श्रीचन्द्रचूडचरणे च रणे च कामं
छिन्नोऽपि मस्तकगणो मम मङ्गलाय ॥

नूपुरकः । जदि एरिसो तुमं ता किन्ति णिअरूअं सङ्गोविअ चोराव्व पविट्ठोऽसि § ।

रावणः । धिङ् मूर्ख न जानासि रे ।

ये चन्द्रचूडाचलचालनैक-
चातुर्यचिन्तामणयो भुजा मे ।
तैरेव भूयिष्ठतरैः प्रवृत्त-
श्चापाधिरोपाय कथं न लज्जे ॥

तत् कथय कुत्र जानकीति ।

मञ्जीरकः । सविषादम् ।

यस्याः स्वयं कुलगुरुः किल याज्ञवल्क्य-
स्तातः स एष जनको जननी धरित्री ।
सापि त्वमद्य बत दुर्विधिशैशवेन
वत्से निशाचरकराङ्कगता भवित्री ॥

* वयस्य पश्य पश्य कौतूहलं यदेकस्याऽपि मानुषस्य दश मस्तकानि ।

† तत् परित्रायस्व मां वयस्य नूनं राक्षसमात्र एव सम्मुखपतितं मानुषं चर्वति किं पुना राक्षसराजः ।

‡ यदीदृशस्तर्हि किमप्येनं निःशङ्कः प्रक्ष्यामि । अये किमिति इयन्ति मस्तकानि ऊह्यन्ते किमिति वा एकं रक्षित्वाऽपराणि यत्रकुत्रचिच निक्षिप्यन्ते ।

§ यदीदृशस्त्वं तर्हि किमिति निजरूपं संगोप्य चोर इव प्रविष्टोऽसि ।

नूपुरकः । अपवार्य । अलं तावेण कहं एत्तिअमेत्तम्मि वीरमण्डले कोवि णत्थि जो इमस्स हठपउत्तस्स पुरदो होदि * ।

मञ्जीरकः । कुपितस्य दशकण्ठस्य कः संमुखे भवति क्षत्रिय ऋते सहस्रबाहोः कार्तवीर्यात्

नूपुरकः । सहर्षम् । जीविदह्म पेक्ख णं पत्तो सहस्सबाहू किदवीरपुत्तो † ।

मञ्जीरकः । धिङ् मुर्ख जामदग्न्यकुठारधाराजलनिमग्नः क्व संप्रति कार्तवीर्यः । तन्नूनमयं बाणासुरो भविष्यति । हन्त भोः तदिदमनर्थान्तरम् । विमृश्य । अथवा विषस्य विषमौषधं भविष्यति ।

ततः प्रविशति बाणासुरः । परिक्रम्य साटोपम् ।

कैलासशैलशिखरादपि भूरिसारं
निःसीमभारमधुना धनुरिन्दुमौलेः ।
आलम्ब्य पुष्पसदृशं करपल्लवेन
स्फीतं भुजद्रुमवनं सफलं करोमि ॥

रावणः । अनाकर्णितकेन । कथमद्यापि नानीयते जानकी ।

बाणः । विलोक्य स्वगतम् । कथमिह दशकण्ठोऽपि । प्रकाशम् । अहो एतावति वीरलोके न केनापि तावदारोपितमैश्वरं धनुः ।

नूपुरकः । नारोपणीयं च

रावणः । कथमद्यापि नानीयते सीता । तदयं चन्द्रहास एव मे बलादानयति ।

बाणः । विहस्य । यदीदृशं वीरडम्बरं तत् किमारोप्यैव हरकार्मुकं नानीयते सीता ।

रावणः । आः कोऽयमलीकपण्डितः ।

उद्दण्डचण्डिमलसद्भुजदण्डखण्ड-
हेलाचलाचलहराचलचारुकीर्तेः ।
कीदृग्यशस्तुलितबालमृणालकाण्ड-
कोदण्डकर्षणकदर्थनयानया मे ॥

बाणः । सोऽयमशक्तिप्रकारः ।

रावणः । आः कथं दशमुखस्याप्यशक्तिसंभावना ।

बाणः । विहस्य । अये बहुमुखता नाम बहुप्रलापितायाः कारणं विक्रमस्य बहुबाहुतेव ।

रावणः । आः कथं रे पलालभारनिःसारेण भुजभारेण वीरंमन्योऽसि ।

बाणः । सक्रोधम् । अये समरकलाकुण्ठ दशकण्ठ ममाऽपि भुजभारं निःसारं व्यपदिशसि । न जानासि किं यतोऽत्रैव

पितुः पादाम्भोजप्रणतिरभसोत्सिक्तहृदयः
प्रयातः पातालं न कतिकतिवारानकरवम् ।
सहस्रे बाहूनां वितिवलयमासज्य सकलं
जगद्धारोद्वेलां फणफलकमालां फणिपतेः ॥

रावणः । अरे चलितनयवृत्तिरसि यदलीकविक्रमवर्णनया सत्यविक्रमस्य मे पुरतः स्वात्मानं विडम्बयसि ।

बाणः । कथं त्वमेव सत्यविक्रमः ।

रावणः । अथ किम् ।

दोष्णां न मे विदितवानसि वीरलक्ष्मी-
प्रासादविभ्रमवतीं पदवीं गरिष्ठाम् ।
ये चन्द्रशेखरगिरौ करपल्लवाङ्क-
पर्यङ्कशायिनि दधुः कलशप्रतिष्ठाम् ॥

बाणः । अलमलीकवाग्विग्रहेण तदिदं धनुरावयोस्तारतम्यं निरूपयिष्यति ।

मञ्जीरकः । अये बाणरावणौ किमिदं नरवीरैकसमर्पणीयसीतापरिणयमनोरथेन विफलमायास्यते चेतःपदवी ।

बाणः । किमेतावता

त्रिपुरमथनचापारोपणोत्कण्ठिताधी-
र्मम न जनकपुत्रीपाणिपद्मग्रहाय ।
अपितु बहुलबाहुव्यूहनिर्व्यूहमाला-
बलपरिमलहेलाताण्डवाडम्बराय ॥

रावणः

उन्मीलितेन शिखरेण हराचलस्य
प्रागेव मे भुजवनस्य कृता परीक्षा ।
एषा विदेहतनयाकुचकुम्भकेलि-
कौतूहलाद्गिरिशकार्मुककर्मदीक्षा ॥

नेपथ्ये

असुरसुरनिशाचरोरगाणा-
मपि नरकिन्नरसिद्धचारणानाम् ।
नमयति यदि कोऽपि चापमेतन्-
मम दुहितुः स करग्रहं तनोतु ॥

रावणः

रे रे भुजाः कुरुत चन्द्रकलाकिरीट-
कोदण्डकर्षणयशोधवलां त्रिलोकीम् ।
अङ्गीकुरुध्वमचिराच्च विदेहपुत्री-
वक्षोजचन्दनरजःपरिधूसरत्वम् ॥

धनुरालोक्य स्वगतम् । अये दुर्विगाहमिदं तदलमनेन । प्रकाशम् । बाणत्वमेव तावदग्रे धनुरारोपय । अस्माकमपि नूतनागतत्वेन मान्योऽसि ।

* अलं तावेन कथमेतावन्मात्रे वीरमण्डले कोऽपि नाऽस्ति योऽस्य हठप्रवृत्तस्य पुरतो भवति ।

† जीविताः स्मः । पश्य प्राप्तः सहस्रबाहुः कृतवीर्यपुत्रः ।

बाणः । तथास्त्विति परिक्रामति ।

रावणः । स्वगतम् । अरे हृदय । अलं कातरतया । अयं तावत् कतरः कुण्ठीकृतदशकण्ठे शितिकण्ठकार्मुके ।

अन्योऽपि कोऽपि यदि चापमिमं विकृष्य
सीताकरग्रहविधिं विदधीत धीरः ।
लङ्कां नयामि च गिरानुनयामि चैनां
द्रागानयामि च वशे जनकेन्द्रपुत्रीम् ॥

मञ्जीरकः । सखे पश्य

बाणस्य बाहुशिखरैः परिपीड्यमानं
नेदं धनुश्चलति किंचिदपीन्दुमौलेः ।
कामातुरस्य वचसामिव संविधानै-
रभ्यर्थितं प्रकृतिचारु मनः सतीनाम् ॥

रावणः । सविषादमात्मगतम् । कथमियं सीतानुनयप्रत्यूहपिशुनेव दुरुपश्रुतिः । प्रकाशम् । अये बाण अपि नाम ते पलालभारनिःसारो भुजभारः ।

बाणः । कथं भुजमण्डलमिदमालोकयन्नपि कटुभाषितां न मुञ्चसि ।

रावणः । तत् किमनेन करिष्यसि ।

बाणः । यत् कृतं हैहयराजेन ।

रावणः । इदमसौ ते भुजवनं निजप्रतापानले निर्दहामि ।

बाणः । इदमहं त्वत्प्रतापानलमनेकरुचिरचापचुम्बितनिजबाहुबलाहकनिवहनिर्मुक्तनाराचधारासारैः शमयामि ।

रावणः

रे बाण मुञ्च मयि बाणशतानि पञ्च
नन्वस्ति मे करतले करवालवल्ली ।
रे पञ्चबाण विवृणु त्वमपि स्वबाणान्
नन्वेति सा युवतिलोकललामवल्ली ॥

नूपुरकः । अये बाणरावणा सअं जेव्व अप्पाणं वण्णन्ता ण लज्जेथ * ।

रावणः । धिङ् मूर्ख कथमात्मैकश्लाघ्यो दशकण्ठः । ननु रे ।

मन्दोदरीकुटिलकोमलकेशभार-
मन्दारदाममकरन्दरसं पिबन्तः ।
वीणानिनादमधुरध्वनिमुद्गिरन्तो
मद्विक्रमं मधुकरा अपि कीर्तयन्ति ॥

बाणः । कथमयं सुरतरुकुसुमदामकमनीयकामिनीजनोपभोगसौभाग्यं विडम्बयति । तदिदानीम् ।

* अये बाणरावणौ स्वयमेवात्मानं वर्णयन्तौ न लज्जेते ।

अमी मे दोर्दण्डास्तुलितहरशैलैकशिखरा-
स्तुरासाहं साहंकृतिकरतलन्यस्तकुलिशम् ।
पराभूय स्वैरं त्रिदशवनमुन्मूल्य सकलं
मम क्रीडोद्यानं सुरतरुमनोज्ञं विदधतु ॥

इति निष्क्रान्तः ।

रावणः । कथमयं निर्गतः । अहं तु

अनाहृत्य हठात् सीतां नान्यतो गन्तुमुत्सहे ।
न शृणोमि यदि क्रूरमाक्रन्दमनुजीविनः ॥

मञ्जीरकः । वत्से जानकि । अधुना दैवैकरक्षणीयासि ।

रावणः । कर्णं दत्वा । अये कस्यायमाक्रन्दः श्रूयते नभसि । निपुणं निरूप्य । नूनमनेन कस्यचित् नाराचपीडितेन कठोरमाक्रन्दता गगनपथचारिणा मारीचेन भवितव्यं तदेनमाश्वासयामि तावदिति निष्क्रान्तः ।

नूपुरकः । वअस्स दिट्ठिआ वग्घस्स विअ मुहादो कुरङ्गी विअ इमस्स हत्थादो उव्वरिदा जाणई * ।

मञ्जीरकः । सखे एवमेतत् तदेहि वृत्तान्तमिमं जनकराजस्य निवेदयावः ॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

* वयस्य व्याघ्रस्येव मुखात् कुरङ्गीवास्य हस्तादुर्वरिता जानकी ।

RÁMA AND SÍTÁ.

X.

As, when the sun and moon their empire leave,
Black night descends upon the widowed eve;
So RÁVAN, watching for the lovely prize—
His form concealed in roaming Bráhman's guise—
Drew near to SÍTÁ, in the cottage left,
Far from her guardians, of all aid bereft.
All life was hushed, and, as the Fiend came near,
No leaflet stirred, the wind was still through fear;
And his red eye held, powerless to flee,
The trembling waters of GODÁVERÍ.
Unholy guest in holy guise he came,
Close to the side of RÁMA's mourning dame:
Like a dark well with treacherous weeds o'ergrown,
Like SATURN when his baleful rays are thrown
Upon the fairest star of all the sky.
Thus the Night-rover with his evil eye
Looked on the lonely lady as she wept
Within her leafy home. Awhile he kept
His gaze upon her beauty, for it fed
Upon the splendour of white teeth, the red
Of luscious lips, the light of eyes that through
Their long soft lashes, moistened with the dew
Of weeping, glorified a face, fair-browed,
Pure as the moon shining without a cloud.
Then RÁVAN cried, pierced by Love's fiery dart:
"Speak, marvellous beauty, tell me who thou art:

All lonely here, in silken robes arrayed,
Wearing a lotus wreath thy brows to shade :
What heavenly being do mine eyes behold,
Fairer and brighter than the finest gold?
Fame? Beauty? Modesty?—No less I ween,
Or sweet Desire, young Love's voluptuous queen?
Red are thy lips, thy teeth are small and white ;
Thy tender eyes are large and soft and bright.
No child of earth could wear a smile so sweet,
And O, the wonder of thy perfect feet!
Robes cannot hide the glories of thy breast,
And fancy faintly pictures all the rest
Sweet queen, these eyes have never seen till now
Sylph, Nymph, or Goddess half so fair as thou.
This savage wood befits thee, lady, ill,
Where wild Fiends roam, changing their form at will.
On some smooth terrace should thy couch be spread,
In gardens sweet with blooms thy feet should tread ;
A royal robe thy peerless form should deck,
And priceless gems sparkle upon thy neck ;
The choicest wreath should bind thy glorious hair,
A matchless lord thy bed of love should share.
Who art thou, Goddess? But no Heavenly Maid
Loves this wild wood : beneath this gloomy shade
No Nymph or gentle spirit seeks to roam ;
This is the Giant's haunt, the lion's home.
Dost thou not dread, so delicate and fair,
The tiger near thee and the wolf and bear?
Whose and who art thou? Tell me, whence and why
Thou comest hither, with no guardian nigh,
To the wild woods of Dandaka, where stray
Demons, and lions roaring for their prey."
He ceased. The lady, by his garb beguiled,
With fearless innocence looked up and smiled;
She bade the seeming Bráhman to a seat,
And gave him water for his weary feet;
And, still intent on hospitable care,
Brought forth the choicest of her woodland fare.
She by the cottage door expecting stood
To see her lord returning through the wood ;
But nought save boundless trees her gazes met,
Ráma and Lakshman, lingering, came not yet.
And then she told him what he sought to know,
Her name, her lineage, all her weal and woe :
The monarch's promise, and Kaikeyí's hate,
The fatal oath, and grief that came too late.
"And now," she said, "declare thy name and race,
And why thou roamest to this gloomy place."
She spoke. The stranger thundered in reply :
"Terror of men and Gods and worlds am I,
Rávan, whose will the Giant hosts obey.
Since I have seen thee, lovely one, to-day,
Clad in silk raiment, bright as polished gold,
My love for all my wives is dead and cold.
Though countless dames of perfect beauty, torn
From many a pillaged realm, my home adorn,
Come, fairest, come, my queen and darling be ;
Among a thousand I will love but thee.
My city, Lanká, like a glittering crown,
Looks from the high brow of a mountain down
On restless Ocean, who with flash and foam
Beats in wild rage against my island-home.
There pleasant gardens shall thy steps invite
With me to wander when the moon is bright ;
There in new joys thy breast shall ne'er retain
One faint remembrance of this place of pain"
Then from her breast the noble fury broke ;
With flashing eye and quivering lip she spoke :
"Me, me, the faithful wife of Ráma, him
Before whose glory Indra's fame is dim :
Ráma, who quails not in the battle-shock,
Fierce as the Ocean, steadfast as the rock :
Ráma, the lord of each auspicious sign ;
Ráma, the glory of his princely line.
Me, Ráma's wife, the dear fond wife of him,
Him of the eagle eye, the lordly limb ;
Me dost thou dare with words of love to press,
A jackal suing to a lioness?
As far above thine impious reach am I
As yonder sun that blazes in the sky.
Ha! thou hast seen those air-drawn trees of gold,
That sign of doom which dying eyes behold,
If thou hast ventured, weary of thy life,
To look with eyes of love on Ráma's wife.
Fool! thou hadst better strive to rend away
The serpent's venomed fang, the lion's prey ;
To steal the blessed tree that blooms on high,
To drink fell poison and not fear to die.
Fool! with a needle's point thine eye to prick ;
Fool! with thy tongue a razor's edge to lick.
Thou, tempt the wife of Ráma! Better leap,
A millstone round thy neck, from Lanká's steep
Into the raging sea and strive to swim
From shore to shore than tempt the wife of him.
Thou, win his wife! With lighter labour try
To pluck the sun and moon from yonder sky ;
Safer to wrap within thy robe the flame,
Than woo to folly Ráma's faithful dame.
As the vast ocean to a trickling rill,
As Meru's mountain to the meanest hill ;
The feathered monarch to the skulking bat,
The lordly lion to the crawling cat :
As sandal perfume to the common mire,
As gold, found perfect by the testing fire,
To homely iron and dull lumps of lead :
As the gay peacock, with his plumes outspread,
To the shy moping solitary owl ;
As the proud swan is to the meanest fowl
That dips his wings, unnoticed, in the sea—
So is my Ráma to a thing like thee."

Out burst the Giant, with a furious frown:
"Hast thou not heard of RÁMA's vast renown?
Ne'er heard the glory and the might of me
Before whose face celestial armies flee?
Whom all the Gods, with INDRA at their head,
Fear like the ruthless monarch of the dead;
Before whose eye the sun and moon grow pale,
And silent horror checks the shuddering gale;
That every leaflet on the tree is still,
Hushed every ripple of the babbling rill.
Beyond the sea my glorious city stands,
LANKÁ the famous, raised by giant hands:
Like INDRA's city, beautiful and bright
With golden walls and gates of lazulite.
There every flower of rarest odour blows,
And luscious fruit on loaded branches glows;
There is the sound of cymbal and of drum:
Tarry not, SÍTÁ, but arise and come!
Come, and with me all earthly pleasures share,
Nay, heavenly joys, my love, shall bless thee there."
He ceased; and, changing all his gentle guise,
Stood before SÍTÁ in his native size,
A monstrous Giant, terrible in form,
Dark as a thunder-cloud that leads the storm.
Ten-faced and twenty-armed, in every head
Glared the wild eye-balls that his rage made red,
As with a scowl upon each haughty brow,
He cried: "Fair SÍTÁ, wilt thou scorn me now?
Lift thy sweet eyes, dear child of earth, and see
A husband worthy of a queen like thee."
One eager hand her glorious tresses grasped,
One mighty arm around her waist was clasped;
Aid her, ye Spirits! Ah, all wild with dread
Each Nymph and Faun before the Fiend had fled.
Where, where is RÁMA? RÁMA roams afar,
And RÁVAN bears her to his magic car.
With angry threats the Giant tried to still
Her cries for aid, but very long and shrill
Rang forth her lamentation through the air,
As of one raving in her great despair:
"Help, RÁMA, help! O LAKSHMAN, were art thou?
Why, faithful champion, art thou heedless now?
My hero, wont the Giants' pride to tame,
Tear from their impious hands thy brother's dame!
She who drove RÁMA from his promised throne
Will doubly triumph when this deed is known.
Ye happy bowers, ye bloomy groves, farewell!
My mournful fate to royal RÁMA tell!
And thou GODÁVERÍ, dear stream, upon
Whose bosom float the mallard and the swan,
Forget not her who loves thee, but relate
To royal RÁMA SÍTÁ's mournful fate.
Ye gentle Fauns to whom this wood is dear
Let RÁMA from your airy voices hear
That RÁVAN tears me hence! On you, on all
The countless life within these shades I call:
Say that the Fiend has borne away his wife,
His own true SÍTÁ, dearer than his life;
He will regain the spouse he loves so well,
Yea, if they bore her to the depths of Hell."
Down to her feet her loosened tresses hung,
As, like a creeper, with twined arms she clung
To bough and branch, and, falling on her knees,
Shrieked out for succour to the mighty trees.
Then RÁVAN's giant hand, unused to spare,
Seized her again by her long flowing hair:
Vengeance on thee that cursed touch shall bring,
And stain with gore thy hair, thou impious king!
All nature trembled, faint and sick with dread,
And sudden darkness o'er the world was spread;
The wind was hushed, dimmed was the glorious sun;
An awful voice that cried, The deed is done,
Burst from the mighty Sire, whose sleepless eye
Saw the fell outrage from his throne on high;
And the pure saints, with mingled joy and awe,
Looked on the sinner and his doom foresaw.
In vain she struggled, as the Giant threw
His arm around her waist and upward flew.
With yellow robes, far floating uncontrolled,
And fair limbs glowing like the burnisht gold,
The royal lady like the lightning shone,
Too dazzling lovely to be looked upon.
Touched by the glorious light the Giant's frame
Showed like a mountain belted round with flame;
And from the lotus wreath that crowned her head
Light falling petals on his limbs were shed.
Widowed of RÁMA and of joy, her face
Peered in its lovely sadness from the embrace
Of her fell ravisher. So looks the Moon
With pure light cleaving a dark cloud in June.

Rámáyaṇa Book III., 46 *and ff*

ON THE ONTOLOGY OF THE VEDA'NTA.

(Continued from page 92.)

We beg attention especially to the pregnant parenthesis. The metaphysical knowledge of God "*whatever it amounts to,*"—*this*, he says, "may be in Gentiles as well as Christians." It is not this, therefore, that is "life eternal;" but neither can any such metaphysical conception, compatible, in the case of a Christian preacher, with the more momentous knowledge of a Redeemer and Sanctifier, amount to an exclusion of its Gentile holder from the possibility of receiving also that more momentous knowledge. Observe, that we are not at this moment considering what the metaphysical knowledge in question *is*;—that inquiry will receive attention in due time:—but we seek to impress upon the reader the intelligent apprehension of our position, viz., that the metaphysical conception, of which we shall have to treat, does *not* amount to an obstacle in our way, unless we choose to run our heads against it.

In the same year that Berkeley preached his missionary sermon, he published his *Minute Philosopher*, in a series of dialogues on the model of Plato. Here he pursues the freethinker through the various characters of atheist, libertine, enthusiast, scorner, critic, metaphysician, fatalist, and sceptic,—with what success the reader who may chance not to have read the book may certify himself by a perusal, from which we promise him an enjoyment of no ordinary description. Southey, we observe from a passage in his "Life," was greatly delighted with this work, which he warmly recommended to his friends.

In 1734 Berkeley was made Bishop of Cloyne. He repaired immediately to his manse-house at Cloyne—being a determined opponent of non-residence,—and applied himself with vigour to the discharge of all episcopal and parochial duties. His zeal in the cause of revealed religion was not, however, confined to his diocese. Mr. Addison had given the bishop an account of their common friend Dr. Garth's behaviour in his last illness. It appears that when Mr. Addison went to see the Doctor, and began to discourse with him seriously about preparing for his approaching dissolution, the other made answer—"Surely, Addison, I have good reason not to believe those trifles, since my friend Dr. Halley, who has dealt so much in demonstration, has assured me that the doctrines of Christianity are incomprehensible, and the religion itself an imposture." The Bishop, therefore,—(in the words of the biographer from whom we cull these particulars)—"took arms against this redoubtable dealer in demonstration," and addressed *The Analyst* to Dr. Halley, with the view of showing, that mysteries of faith were unjustly objected to by mathematicians, who admitted much greater mysteries in science,—especially in the doctrine of Fluxions, now known as the Differential Calculus, &c. This led to a great commotion among the mathematicians, and to not a little controversy. Meanwhile the bishop employed his pen on "*Queries* proposed for the Good of Ireland," on his "Discourse addressed to Magistrates," which put a stop to an impious society calling themselves *Blasters*, on a "Letter to the Roman Catholics" of his diocese, and on another letter, to the clergy of that persuasion in Ireland, written with so much candour and moderation as well as good sense, that those gentlemen, to their own credit, in the Dublin Journal of Nov. 18, 1749, thought fit to return "their sincere and hearty thanks to the worthy author; assuring him, that they are determined to comply with every particular recommended in his address, to the utmost of their power." They add, that in "every page it contains a proof of the author's extensive charity; his views are only towards the public good; the means he prescribeth are easily complied with; and his manner of treating persons in their circumstances so very singular, that they plainly show the good man, the polite gentleman, and the true patriot." Lord Chesterfield—a judge of merit, whatever else he may have been,—had no sooner the disposal of patronage in Ireland than he wrote to inform Berkeley that the see of Clogher, then vacant, the value of which was double that of Cloyne, was at his service. But Berkeley, though grateful for the offer, had no ambition in this way. He loved the place where he had been actively useful; and now his health was failing. He had derived great relief, in a distressing complaint brought on by his sedentary course of living, from the use of *tar-water*, and, being anxious that the benefit of the remedy should not be confined to himself, he composed, in recommendation of it, a work which he has been heard to declare cost him more time and pains than any other he had ever been engaged in The work is entitled "Siris, a Chain of Philosophical Reflections and Inquiries concerning the Virtues of Tar-water." As his biographer remarks—"It is indeed a chain, which, like that of the poet, reaches from earth to heaven, conducting the reader, by an almost imperceptible gradation from the phenomena of tar-water, through the depths of the ancient philosophy, to the sublimest mystery of the Christian religion."

In 1752, Berkeley, in bad health, removed with his wife and family to Oxford, in order to superintend the education of one of his sons. Strongly impressed with the impropriety of non-residence, he had previously endeavoured to exchange his high preferment for some canonry or headship at Oxford. Failing of success in this, he wrote over to the Secretary of State to request that he might have permission to resign his bishopric, worth at that time at least £1,400 per annum. So uncommon a petition excited his majesty's curiosity to know who was the extraordinary man that preferred it. Being told that it was his old acquaintance Dr. Berkeley, he declared that he should die a bishop in spite of himself, but that he had free liberty to reside where he pleased. The Bishop, before leaving, made a handsome provision for the respectable poor of his district.

At Oxford he expired suddenly, the year following, on a Sunday evening, as he was reclining on a couch, in the midst of his family, listening to a sermon of Sherlock's which his wife was reading aloud. He seemed to be asleep, and his body was quite cold and his joints stiff, before his daughter, on offering him a dish of tea, first perceived his insensibility.

It was of Berkeley, that the discerning, fastidious, and turbulent Atterbury said, after an interview with him, "So much learning, so much knowledge, so much innocence, and such humility, I did not think had been the portion of any but angels, till I saw this gentleman." The friends that survived him, of all factions and parties, concurred in the dictum of the satirist—melted for the time into the encomiast—which ascribed

"To Berkeley every virtue under heaven."

Such was the man and the Christian whose ontological creed, we propose to show, was that of the Vedánta without its illicit deductions. In the notice of his labours which we have tacked together from the biography prefixed to his collected works, we have not mentioned his treatise "Concerning the Principles of Human Knowledge," from which we have taken our motto, nor his Three Dialogues "In Opposi-

tion to Sceptics and Atheists." It is from these that we have to take his ontological doctrine for comparison with that of the Vedánta. Of the vulgar estimate of Berkeley's system Mr. G H. Lewes—though no sympathiser with Berkeley's highest aspirations—writes most justly,—"All the "world has heard of Berkeley's Idealism, and innumerable "'coxcombs' have vanquished it 'with a grin.' Ridicule "has not been sparing of it. Argument has not been want-"ing. It has been laughed at, written at, talked at, shrieked "at. That it has been *Understood* is not so apparent. Few "writers seem to have honestly read and appreciated his "works; and those few are certainly not among his anta-"gonists. In reading the criticisms upon his theory it is "quite ludicrous to notice the constant iteration of trivial "objections which, trivial as they are, Berkeley had often "anticipated. In fact the critics misunderstood him, and "then reproached him for his inconsistency,—inconsistency, "not with *his* principles, but with *theirs*. They force a "meaning upon his words which he had expressly rejected; "and then triumph over him because he did not pursue their "principles to the extravagances which would have resulted from them." Among those who spoke or wrote nonsense about Berkeley's Idealism, it is sad to find Dr. Johnson and Dr. Reid. However, Sir William Hamilton, by his annotations on Dr. Reid's collected works, has provided an antidote to the misrepresentations of the latter; and Dr. Johnson's kicking a stone, as a refutation of the theory, may continue to be preserved for the joke's sake.

But it is time that we proceed to show what Berkeley's theory of Being really is; to show what terms in it correspond, and how far, to what terms in the Vedánta philosophy; and to show how much of the Vedántic theory, inasmuch as it is that of the good Bishop, it would be useless to overthrow, even granting it were possible to overthrow it. Having done this, it will remain to be considered—how we are to deal with the residue;—in other words—(the words of the Bishop's missionary sermon)—it will remain to be considered how the knowledge of God "as he stands related to us as Creator, Redeemer, and Sanctifier," is, in the case of the Vedántís, to be superadded to "the metaphysical knowledge of God, considered in his absolute nature and essence," respecting which the Bishop and the Vedántís are consentient.

The ugly word Ontology means "the science of *being*." It proposes the inquiry,—"What do you mean by saying that a thing *is*,—and what is a *thing*,—and can a thing in any way be at all without *really* being?" Thus it aims at that, than which, according to Berkeley as quoted in our motto, "nothing seems to be of more importance, towards erecting a firm system of sound and real knowledge, which may be proof against the assaults of scepticism,"—viz., the "distinct explication of what is meant by *thing*, *reality*, *existence*: for in vain shall we dispute concerning the real existence of things, or pretend to any knowledge thereof, so long as we have not fixed the meaning of those words."

According to the Vedánta,* "Existence or Being *(sattwa)* "is of three kinds—(1) Being, in its highest sense *(pára-"márthika)*, (2) such as has to be dealt with *(vyávahárika)*, "and (3) merely seeming *(prátibhásika)* Of these, Being, "in its highest sense, belongs to God [i. e Soul or Spirit]; "Being, such as has to be dealt with, belongs to the Ether "[or Space], &c., and merely seeming Being belongs to the "[merely seeming] silver which is [in fact] mother o'pearl "[mistaken for silver by a beholder]." The first of these is equivalent to substantial or independent existence, the second to pheuomenal or dependent existence, and the third to deceptive appearance. Let us compare this with the views of Berkeley. in regard to the first kind of existence. Berkeley declares—"From what has been said, it follows there is not any other substance than *spirit*, or that which perceives."† Here we have absolute existence. But such an existence as this, Berkeley concurs with the Vedántists in denying to the objects perceived To these (whose 'esse' he holds to be 'percipi'), while he denies "an existence independent of a substance,"‡—contending that it is either a direct contradiction, or else nothing at all, to speak of "the absolute existence of sensible objects in themselves, or without the mind,"§—yet he by no means denies a *real* existence. He says, "I can as well doubt of my own being, as of those things which I actually perceive by sense: it being a manifest contradiction, that any sensible object should be immediately perceived by sight or touch, and at the same time have no existence in nature, since the very existence of an unthinking being consists in *being perceived*."‖ The third degree of existence, inferior to this, he assigns to dreams and the creatures of the imagination; for, in comparison with these, he says, "The ideas of sense are allowed to have *more reality* in them, that is, to be more strong, orderly, and coherent;"¶—and these, being impressed upon the mind "according to certain rules or laws of nature, speak themselves the effects of a mind more powerful and wise than human spirits."***

While Berkeley and the Vedántists, then, agree in holdind that existence differs in its degrees, and also in allowing the first degree—viz. that of independent or substantial existence—to Spirit alone; they differ—apparently at least—in their application of the term *real*. In examining this part of the question, therefore, we may expect to come upon some difference of opinion such as shall involve, on one side or the other, an error requiring to be combated. But, before proceeding to investigate this, let us take account of what has been ascertained. We have seen that the Vedántís, in allowing the rank of Substantial Existence to Spirit alone, hold the opinion which one of the most pious and thought-

* We quote from the *Vedánta-paribháshá*, Chapter 2.
† Principles of Human Knowledge, § vii.
‡ Ibid. § xci.
§ Ibid § xxiv. It must be remembered that Mind and Spirit, in Berkeley's language, mean the same thing.
‖ Ibid. § lxxxviii.
¶ Ibid. § xxxiii.
*** Ibid. § xxxvi.

ful of Christian bishops advocated, not as merely harmless, but, as a grand bulwark of the truth against the assaults of a debasing Materialism. Verily there seems to be anything but an obligation upon us to insist that the Vedántí should give up this philosophical belief, and accept at our hands, as something indispensable to his further progress, a term denoting "an unknown quiddity, with an absolute existence,"—a term which, Berkeley adds, "should be never missed in common talk. And in philosophical discourses [he goes on to say] it seems the best way to leave it quite out: since there is not, perhaps, any one thing that hath more favoured and strengthened the depraved bent of the mind towards atheism, than the use of that general confused term."*

THE RÁJÁ OF BENARES AND THE DOVE.

Chased by a hawk, there came a dove
With worn and weary wing,
And took her stand upon the hand
Of KÁŚÍ's noble king.
The monarch smoothed her ruffled plumes,
And laid her on his breast;
And cried, "No fear shall vex thee here,
"Rest, pretty egg-born, rest!
"Fair KÁŚÍ's realm is rich and wide,
"With golden harvests gay,
"But all that's mine will I resign
"Ere I my guest betray."
But, panting for his half-won prey,
The hawk was close behind,
And with wild eye and eager cry
Came swooping down the wind:
"This bird," he cried, "my destined prize,
"'Tis not for thee to shield:
"'Tis mine by right and toilsome flight
"O'er hill and dale and field.
"Hunger and thirst oppress me sore,
"And I am faint with toil:
"Thou shouldst not stay a bird of prey
"Who claims his rightful spoil.
"They say thou art a glorious king,
"And justice is thy care;
"Then justly reign in thy domain,
"Nor rob the birds of air."
Then cried the King: "A cow or deer
"For thee shall straightway bleed,
"Or let a ram or tender lamb
"Be slain, for thee to feed.
"Mine oath forbids me to betray
"My little twice-born guest:
"See, how she clings, with trembling wings,
"To her protector's breast."
"No flesh of lambs," the hawk replied,
"No blood of deer for me;
"The falcon loves to feed on doves,
"And such is Heaven's decree.
But if affection for the dove
Thy pitying heart has stirred,
Let thine own flesh my maw refresh,
Weighed down against the bird."
He carved the flesh from off his side,
And threw it in the scale,
While women's cries smote on the skies
With loud lament and wail.
He hacked the flesh from side and arm,
From chest and back and thigh,
But still above the little dove
The monarch's scale stood high.
He heaped the scale with piles of flesh,
With sinews, blood, and skin,
And when alone was left him bone
He threw himself therein.
Then thundered voices through the air;
The sky grew black as night,
And fever took the earth that shook
To see that wondrous sight.
The blessed Gods, from every sphere,
By INDRA led, came nigh,
While drum and flute and shell and lute
Made music in the sky.
They rained immortal chaplets down,
Which hands celestial twine,
And softly shed upon his head
Pure Amrit, drink divine.
Then God and Seraph, Bard and Nymph
Their heavenly voices raised,
And a glad throng with dance and song
The glorious monarch praised.
They set him on a golden car
That blazed with many a gem;
Then swiftly through the air they flew,
And bore him home with them.
Thus KÁŚÍ's lord, by noble deed,
Won Heaven and deathless fame;
And when the weak protection seek
From thee, do thou the same.

Bhíshma's Speech, Mahabhárata, Anuśásana Parva, Sect 32. Calcutta Edition, Vol. IV., p. 72.

FEED THE POOR.

If thou wouldst win the dear reward
Which only virtue earns,

* Third Dialogue, between Hylas and Philonous. We beg leave to remind the reader that we are not professing ourselves a follower of Berkeley, nor urging any one to adopt his views. We are simply concerned to show which of the Vedánta tenets by being Berkeleian, are not in any way anti-christian, and not therefore the points against which it were wise to direct our efforts. Hence we are at present under no engagement to satisfy the reader in regard to all the difficulties which Berkeley's theory may, at first sight, appear to give occasion for. More objections than were likely to have occurred to any single objector, Berkeley himself has anticipated and replied to. His treatises are open to all and are not voluminous.

Waste not thy wealth upon the lord
Who gift for gift returns.
Not with the rich thy treasures share;
Give aid to those who need;
And, with the gold thy wants can spare,
The poor and hungry feed.
Be sure that those who would receive
Deserve and crave thy care,
And ponder, ere thy hands relieve,
The how, and when, and where.

THE WISE SCHOLAR.

I hold that scholar truly wise
Who schools his heart and lips and eyes:
Who can as worthless clay behold
The treasures of another's gold.
Who looks upon his neighbour's wife
As upon her who gave him life:
Who feels as for himself for all
That live on earth both great and small.

Quoted in the Hitopadeśa

TO THE EDITOR OF THE PANDIT,

Queen's College, *Benares.*

SIR,

From the strictures on Colebrooke and Wilson's translation of the Sánkhya-kárika and Bháshya, made by a correspondent in your October number, who lays so much stress on accuracy, one might fancy that he would at least make an accurate *beginning* of his own proposed translation of "the elementary works of all the Sanskrit philosophies" It is strange, however, to find that out of the twelve lines and a half he has translated of the Vedánta-Paribháshá, not less than six lines, either entirely or in part, are grossly mistranslated. The first line यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः is rendered "Who (the Supreme Being) being *acted upon* by Ignorance, &c." Ignorance acting upon the All-wise Deity!—an insult to the Vedánta Philosophy. The line means 'By the disportment of the Ignorance (or Mysterious Power) of whom &c.'. सच्चिदानन्दविग्रहं is rendered 'Whose body is the eternal source of wisdom and happiness.' Has the Brahma of the Vedántí a body? Say 'Whose body, or nature, is Eternal Joy and Thought (in their identity) or, in other words, 'Who is the Eternal Intelligence, all, Bliss.'

यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः (whose pupils, as lions, overthrew those elephants, the dualists) is nonsensically translated into 'Whose lion-like pupils (as it were) *shot* the *tearing* elephants.'

सर्व्वतन्त्रप्रवर्त्तकान् (the *promulgator* or *teacher* of all philosophical systems) the epithet of श्रीमद्वेङ्कटनाथाख्यान् is thoughtlessly rendered 'The *author* of all sciences.'

परिभाषा वितन्यते is incorrectly rendered 'I expand (this treatise, named) The Paribhásha,' since, though the verb तन् is literally represented by 'to expand' or 'to stretch,' the English verb 'to expand,' when employed in connection with a book, means to comment upon, or to clear the sense by explanations and illustrations.

The Vaidik text तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते,* rendered absurdly thus: 'As those men who performed numerous religious acts here are destroyed, so also those who acquired virtue in another world are destroyed,'—means: 'As Life here (in this world) obtained by work (done in a former birth) is destroyed, even so is Life hereafter, attained by meritorious deeds (performed here) destroyed.'

I would pass over the blunders in English, but one, which is the least pardonable of all, deserves being exposed, *viz.*, the use of a noun without a verb or governing preposition, such as that of the noun 'knowledge' in the second line of the second paragraph of the translation.

I may be allowed to say, in passing, that it amused me not a little to remark the confidence and complacency with which your correspondent refers to the exposition, printed in your September number, of the Vedánta, "in Sanskrit and in (his) own words," so remarkable for its grammar and sense.

In conclusion, while giving due credit to your correspondent for the interest, so rare among Hindu youths evinced by him in the learning of his forefathers, I would at the same time advise him to acquire a more tolerable acquaintance with the elements of Sanskrit and a fairer knowledge of English before he ventures to enter upon the study of Hindu Philosophy, and to undertake the translation into English of all its elementary works. I cannot help also remarking that your correspondent ought not to have suffered his superficial knowledge of Indian Philosophy and inability to understand English phraseology to betray him into the gross and laughable presumption of condemning *every page of every translation* from Sanskrit philosophy made by any European Scholar.

Yours faithfully,
A. B.

* This may be also interpreted thus: "As, in this world, the whole set of things *such as a harvest and the like,* acquired by labour, is consumed, even so &c"

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & Co, *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*
The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.
Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 19. Benares December 1st, 1867. Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

अधुना सांख्यं प्रति कर्तृत्वमात्मनः साधयितुमाह ।

(७६) कृतं मया करोमीदं करिष्यामीति बोधतः ।
वेदप्रामाण्यतश्चास्य कर्तृशक्तिस्त्रिकालगा ॥

कर्तृत्वं तावदिदं सर्वान्यकारकप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेन स्वातन्त्र्यात्मकं शरीरेन्द्रियस्पन्दं प्राणादिप्रयत्नं च विदधत् सर्वमेव कृष्यग्निहोत्रादि दृष्टादृष्टफलं कर्म कुर्वदनुभूयमानमात्मनो न विद्यते, इति न शक्यते वक्तुम्, शरीरादिकारकान्तरप्रेरकत्वेन प्रत्यग्रूपतयाध्यात्मं ज्ञातृत्ववदनुभवात्, नहि ज्ञातृत्वस्याध्यात्मस्वभावत्वेऽन्यदतः कारणमस्तीत्युक्तम्, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत,, इति विशिष्टाधिकारिकर्तव्यतोपदेशकत्वेन श्रुतेर्भवद्भिरपि प्रमाणत्वेनाभ्युपगमात्, नचाकर्तुः पाषाणतुल्यस्य कार्यतोपदेशः प्रमाणतामासादयति, तत्प्रमाणान्यथानुपपत्त्यापि च नाविद्यमानं पुंसः कर्तृत्वमिति शक्यं वक्तुम्, विद्यमानं च तन्नित्यात्मस्वभावत्वात् कृतं मयेत्यादि सर्वकालगतत्वेन च परामर्शविषयत्वाज्ज्ञातृत्ववन्नित्यमभ्युपगन्तव्यम्, "ननु प्रकृतेरेव कर्तृत्वं तदविवेकात् त्वात्मनि तदध्यारोप इति सांख्यः,, यद्येवं ज्ञातृत्वमपि तस्या एवेति कृतं व्यतिरिक्तात्मवादेन, "ननु प्रकृतेरस्याः कार्यकारणादिरूपायाः सर्वदैव ज्ञेयत्वेन सिद्धेर्ज्ञातृत्वं नोपपद्यत एव,, यद्येवं कार्यत्वेनास्यास्तथैव सिद्धेः कर्तृत्वमपि नोपपद्यते, न, स्वकार्यविषयस्य प्रकृतेः कर्तृत्वस्याभ्युपगमात्, यदुक्तम्,

"प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारः,, ।

इति, न जडत्वेनोपादानकारणत्वं तत्र तस्या न कर्तृत्वम्, अन्यद्धि उपादानकारणत्वं स्वरूपान्यथाभावरूपं, जडत्वं तु स्वभावतयैव परिणामित्वादव्यभिचारि क्षीरदध्यादिष्वध्यक्षसिद्धम्, अन्यच्च कर्तृत्वं हिताहितप्राप्तित्यागफललिप्सया सर्वान्यकारकप्रवृत्तिनिवृत्तिकरणेन स्वातन्त्र्यात्मकं चिद्रूपस्याव्यभिचारि स्वसंवेदनसिद्धम्, इति कर्तृत्वस्यापि तत्रासिद्धेर्ज्ञातृत्वस्येवात्मधर्मतैवेति, तदुक्तम्,

"प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः ।
अप्रवृत्तः प्रवृत्तौ वा स कर्ता नाम कारकः,, ॥

इति, "ननु कर्तृत्वस्याबोधरूपत्वेन स्वसंवेद्यत्वासिद्धेर्घटादेरिव नात्मधर्मता,, यद्येवं नित्यत्वव्यापकत्वादेरपि तद्धर्मत्वेन सिद्धस्यैष प्रसङ्गः समान इति नैरात्म्यम्, "न, तस्य सवितृप्रकाशादिवत् तस्मादभेदेनैव सिद्धेरिति चेत्,, तर्हि दाहकत्वमिव सवितृप्रकाशाद्बोधात्मनः कर्तृत्वमविभिन्नमेव स्वसंवेदनसिद्धमिति नातत्स्वभावम्, तदुक्तं मोक्षकारिकासु,

"सर्वज्ञानक्रियारूपा शक्तिरेकैव शूलिनः ।
क्रिया त्रिधा तु वामाद्या गीता व्यापारभेदतः,, ॥

इति ॥

अपिच ।

(८०) स्यातां बीजैककर्तृत्वे कृतनाशाकृतागमौ ।

जगदुपादानकारणस्य प्रकृत्यात्मन एवैकस्य कर्तृत्वे पाकादिव्यापारेणेदमोदनादि कृतं मयेत्यात्मगतत्वेन कर्तृत्वतत्परामर्शयोरभावप्रसङ्गः स्यात्, अकृतस्येव चोदनादेः कुतश्चिदिन्द्रजालिकोपनीतस्येवागम इति सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र

प्रतिपत्तिः स्यात्, ततो दृष्टेऽपि कर्मफले प्रत्यभिज्ञाभावप्रसङ्गतोऽनुभवविरोधः ॥

अत्र पराभिप्रायमाह ।

(८१) परिणामप्रसङ्गश्चेत्,

पुंसः कर्तृत्वे परिणमेत, स्पन्दात्मकत्वात् कर्तृत्वस्य ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(८२) न, मण्यादावदर्शनात्,

न स्पन्दात्मकं कर्तृत्वं, क्रियारूपत्वात् स्पन्दस्य, नच क्रिया रूपं कर्तुः, अपितु तत्र शक्तत्वम्,अयस्कान्तमणेरिवायःस्पन्दजनने, इत्युक्तमस्माभिरन्यत्र,

"जडस्पन्दक्रियायां या शक्तिः सा कर्तृतात्मनः ।
व्याप्तेरस्पन्दरूपेण सिद्धायस्कान्तवत् स्वतः" ॥

इति, "ननु जडत्वान्मण्यादीनां कर्तृत्वमपरिणामित्वं च सिद्धमेव", सत्यम्, शक्तत्वेनैव कारकत्वं न स्पन्दात्मकत्वेनेत्येतावन्मात्रत्वात्, अतोऽपक्षेपस्यादोषः । तदेवं "कर्ता च" इत्येतदपि प्रतिज्ञापदं व्याख्यातमिति ॥

तदियता यथाप्रतिज्ञातस्यात्मनो दर्शनान्तरनिराकरणेन सम्यक् परीक्षां विधायाधुना मुक्तिमपि तथा परीक्षितुं यैर्मुक्तौ शिवसमत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यास्यात्मनः सर्वज्ञत्वाद्युत्पद्यत इत्युच्यते तान् प्रतिक्षिपति ।

(८३) ज्ञातं मया विजानामि ज्ञास्यामीति प्रबोधतः ।
त्रिकालविषया पुंसो बोधशक्तिस्तदापि सा ॥

यद्यत्र नास्ति तत् तत्रोत्पद्यताम्, आमलकादाविव पश्चात् पीतत्वम्, अस्ति च पुंसस्त्रिकालविषयं ज्ञत्वादि प्रागपीति न तत् तदोत्पद्यते, तदेव तु सर्वज्ञत्वमिति, उत्पत्तिमत्त्वे च घटादेरिवानित्यत्वान्मुक्तेरनिर्मोक्षः ॥

"ननु सर्वविषयं ज्ञानमधुनानुपलभ्यमानत्वात् तदोत्पत्स्यते" इत्याह ।

(८४) ज्ञानशक्तिस्तु चिच्छक्तिः सा व्यक्ता ज्ञानमुच्यते ।
व्यक्तिरावरणापाये पुंशक्तेरर्थसंगमः ॥

ज्ञानशक्तिरेव चिच्छक्तिः, सा च वक्ष्यमाणाविद्याद्यावरणापायेऽर्थप्रकाशनप्रवृत्तौ ज्ञानमुच्यते, नच ते ज्ञानतच्छक्त्योर्भेदः, सर्वदैकरूपेण ग्राहकात्मनः संवेदनाद्यार्थभेदेन भेद इत्युक्तम्, अतो न तस्योत्पादस्तदेति ॥

"कस्तर्हि बद्धाबद्धावस्थयोर्विशेषस्तस्याः" इत्याह ।

(८५) भवे पाशोपरक्ता सा मुक्तौ पाशाभिभाविका ।
नियतार्था भवे मुक्तौ सर्वार्था व्यञ्जकाश्रयात् ॥

चक्षुषस्तमोलक्षणस्येवावरणस्य सद्भावासद्भावकृतो विशेषोऽस्याः, विषयाल्पत्वमहत्त्वात्मकोऽपीदानीं कलादेर्मुक्तावीश्वरात्मनश्च व्यञ्जकस्याल्पत्वमहत्त्वकृतो नतु स्वरूपभेदकृत इति मुक्तौ ज्ञानक्रिययोः सर्वविषयत्वस्याभिव्यक्तेरीश्वरसमत्वं नतूत्पत्तेरिति ॥

"अथ त्रिकालविषयमेव चैतन्यं पुंसः प्राङ्नेष्यत इति" तत्राप्याह ।

(८६) त्रिकालविषयं पुंसश्चैतन्यं यदि नेष्यते ।
कालादेरिव भेदस्तु ततस्तस्य प्रसज्यते ॥

सर्वस्यास्य मेयराशेः कालत्रयेण व्याप्तत्वात्, तस्य च पूर्वापरादेरिव संबन्धिरूपत्वेनान्यतरग्रहणे ग्रहणासंभवात् तद्व्याप्यस्याप्यस्य मेयस्यासिद्धेः कालकलादेर्मायीयस्येवाज्ञत्वं पुंस इत्यवश्यं त्रिकालविषयं प्रागपि तस्य चैतन्यमभ्युपगन्तव्यम्, ततो मुक्तौ तस्याभिव्यक्तिरेव युक्ता नोत्पत्तिरिति ॥

"पाशुपतास्तु मुक्तस्येश्वरगुणसंक्रान्तेस्तत्समत्वमाहुः" "अन्ये पुनरीश्वरगुणावेशाद्भूताविष्टपुरुषवदिति" तान् प्रत्याह ।

(८७) विशेषः शक्तितश्चेति नान्योऽसौ पतिशक्तितः ।
क्रियाशक्तिर्यतोऽर्थानां दृष्टा या विद्धतामपि ॥

प्रोक्तनयेन मुक्तस्यायं सर्वज्ञत्वादिलक्षणो विशेषः परमेश्वरशक्तिभ्य इत्ययमपि पक्षो न युक्तः, येनान्योऽसावात्मा ताभ्यः शक्तिभ्यो भिन्नचेतनत्वेन पूर्वसिद्धः क्रियाशक्तिस्तस्यापीत्युक्तम् ॥

किमत इत्याह ।

(८८) संज्ञानं भवतोऽप्यन्तस्तत्त्वसंज्ञमनश्वरम् ।
संस्कृतेः प्रतिपन्नः स्यात् संविदश्चाप्यसंभवात् ॥

तथाप्येतदन्तःसंविज्ज्ञानात्मकं ज्ञत्वकर्तृत्वरूपमात्मतत्त्वाख्यमविनश्वरं तन्मुक्तौ संस्काराद्धेतोः प्रतिपन्नः स्यान्नश्वरं भवेत्, संसारभाविन्या अपि संविदोऽस्याः क्रियायाश्चाभावात्, एतदुक्तं भवति, यत् तत्संसारावस्थायां तस्यात्मीयं ज्ञत्वकर्तृत्वमभूत् तन्मुक्त्यवस्थायामपि यद्यस्ति, अमुक्त एव तदा, इति किमीश्वरगुणसंक्रान्त्यादिना कल्पितेन, अथ विनष्टमित्युच्यते, न तर्हि नित्यः पुरुषो ज्ञत्वकर्तृत्वयोर्विनाशात् तद्व्यतिरेकेणान्यस्य पुंसोऽसंवेदनाच्च, इति स्वागमविरोधः ॥

सर्वागमविरोधश्चात्रेत्याह ।

(८९) महाज्ञानेषु सर्वेषु नित्याणोर्भाषिता चितिः ।
सर्वागमविरोधित्वात् तदस्थैर्यं न युक्तिमत् ॥

नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्मन्तुर्वा मतेः परिलोपो विद्यत इत्यागम-

निरस्तोऽयं पक्षः,यदुक्तम्,

"एकस्य प्रतिभातस्तु कृतकाच विशिष्यते,, ।

इति ॥

युष्मदागमसिद्धोऽयमर्थो भविष्यतीत्याह ।

(९०) सर्वज्ञानक्रियाव्यक्तिर्मुक्तिः शैवेऽपि भाषिता।
साप्येवं युज्यते पुंसां नित्ये ज्ञानक्रिये यदि ॥

यदुक्तं श्रीमद्रौरवे,

"सर्वज्ञः सर्वकर्ता च शिवः शक्तिसमन्वितः,, ।

इत्यादि, विस्तरेण च संक्रान्तिपक्षनिरासः परमोक्षनिरासकारिकास्वाचार्येण दर्शित इति तत एवावधार्यः ॥

"योऽपि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां नवानामात्मगुणानामत्यन्ताभावो मोक्ष इति नैयायिकवैशेषिकैरुच्यते,, "यश्च प्रकृतिवियोगो मोक्ष इति सांख्यैरुक्तः,, सोऽप्ययुक्त इत्याह ।

(९१) न ज्ञानरहिते मोक्षे तदुपाये प्रवर्तनम् ।
नहि कश्चित् पदार्थज्ञो मोहसिद्धौ प्रवर्तते ॥

सर्वो हि प्रेक्षापूर्वकारी हिताहितयोः स्वरूपं निरूप्य तत्प्राप्तित्यागाय साधनविशेषे प्रवर्तते, न व्यसनितया,नच स्वात्मनो ज्ञाननाशो मूर्छाद्यवस्था पाषाणादितुल्यत्वं कस्यचिदनुन्मत्तस्य हितत्वेनावभासते, इति न कस्यचिदपि तदुपायभूते शास्त्रादौ प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यनर्थकमेव तत्, "ननु निद्रायां प्रवृत्तिर्दृश्यत एव,, सत्यम्, स्वप्नप्रत्ययरूपत्वात् तस्या न दोषः, यदाहुः, "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः,, "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः,, इति, सुषुप्त्यात्मकत्वेऽपि धातुसाम्यादिजनितशरीरपुष्ट्यात्मकान्तरस्पर्शहेतुकसुखदुःखात्युपलम्भात् सुखमहमस्वाप्समित्यादि परतः परामर्शात् प्राणप्रेरणादिप्रयत्नविशेषयोगाच्चास्याः प्रत्ययरूपतैव, यदाहुः,

"प्रेरणाकर्षणे वायोः प्रयत्नेन विना कुतः,, ।

इति ॥

"नन्वत्यन्तदुःखाभितप्तानां भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिर्मरणं दृश्यते,, इत्याह ।

(९२) दुःखनाशाय नो युक्तं सुखं दुःखान्वितं वरम् ।

तेषामपि न दुःखनाशायैव तपसि तस्मिन् प्रवर्तनम्,अपितु तस्मात् तपसो विशिष्टमामुष्मिकं सुखात्मकमपि फलमनुभवितुम्, आगमतस्तथा प्रतीतेः, इति वरं संसारोऽस्मान्मोक्षात्,न स्वज्ञत्वम्, अपुरुषार्थत्वादप्रवृत्त्यङ्गं मोक्ष इत्यभ्युपगम्य चैतदुक्तम्, नत्वात्मस्वभावत्वात्, नित्यत्वव्यापकत्वयोरिव ज्ञानस्याभावो ब्रह्मणापि शक्यः कर्तुमित्युक्तं प्राक् ॥

"प्रदीपनिर्वाणवादिनस्तु शाक्याः सर्वैव विज्ञानवासना साक्षात् पारंपर्येण चाविद्यातृष्णानुबन्धित्वाद्दुःखात्मिकैव, नतु कदाचिदपि सुखरूपा, इति सर्वदुःखवासनाविच्छेदायैव प्रवर्तमानाः कारणनिवृत्तिद्वारेणार्थात् कार्यात्मनः स्वज्ञानसंतानस्य परनिर्वाणाय मुमुक्षवः पर्यवस्यन्ति, अतः शून्य एव मोक्ष इत्याहुः,, तान् प्रत्याह ।

(९३) वासना सर्वदुःखं स्यान्न भवद्दर्शनं विना ।

युष्मद्दर्शनव्यतिरेकेण कस्यान्यस्यैतत् सौभाग्यं यद्भवकाले सर्वदुःखं शून्यस्त्वत्यन्ताभावो मोक्ष इति प्रत्यक्षानुमानबाधितोऽयं पक्षः प्राक् प्रतिपादित इत्युपहासः, अनेकजन्मदुःखानुभवतत्परित्यागक्लेशैरपि लोकायतफलस्यैव भवतां प्राप्यत्वात्, तदुक्तमाचार्येण परमोक्षकारिकासु,

"मूढानां ज्येष्ठमल्लास्ते येषां स्वात्मा विनश्यति,, ।

इति, एष च प्रसङ्गो वेदान्तविदां पाञ्चरात्राणां च समानः, तैरपि ब्रह्मणि नारायणाख्यायां च परस्यां प्रकृतौ जीवात्मनां लयो मुक्तिरभ्युपगता यतः,तस्मात् प्रोक्तनयेन सर्वज्ञत्वमनु कर्तृत्वाभिव्यक्तिरेव परपुरुषार्थभूतो मोक्षोऽभ्युपगन्तव्यो नान्योऽसद्भावादिति ॥

"यदि मुक्तेः प्रागप्यस्ति पुंसः सर्वज्ञत्वादि ततः कथं कार्यं न करोति,, इत्याह ।

(९४) सर्वदा सर्वभावेषु पुंशक्त्योरप्रवृत्तितः ।
सिद्धमावरणं चान्यत् कर्माख्याद्भवबन्धनात् ॥

प्रमाणान्तरेण सिद्धसत्ताकस्य सूर्यमणीन्द्रियादेरर्थस्यावरणकृतः कार्यानुपयोगः सिद्ध इति प्रागपि सिद्धसत्ताकस्य सर्वज्ञत्वादेरावृततां कार्यानुपयोगोऽनुमापयतीत्यावरणसिद्धिः, तच्च न कर्म, अपितु कर्माख्याद्बन्धनादन्यत्,इत्युक्तं स्वायंभुववृत्तावाचार्येण,

"यद्यशुद्धिर्न पुंसोऽस्ति सक्तिर्भोगेषु किंकृता,, ।
इति,अत्रान्तरं तत एवावधार्यम् ॥

भवबन्धनादप्यन्यदविद्यात्मकं मलाभिधानमित्यप्युक्तं तत्रैव, "कर्मतश्च शरीराणि,, इत्यादिना, "किं तद्भवबन्धनम्,, इत्याह ।

(९५) बन्धनानि गुणान्तानि सांख्याद्यैर्भाषितान्यथ ।
प्रधानादीनि चान्यानि शैवैरेवोदितानि तु ॥

भूततन्मात्रेन्द्रियाहंकारबुद्धिगुणपर्यन्तानि तावत् सांख्यादिदर्शनान्तरप्रसिद्धान्येवास्माभिरप्युच्यन्ते, अथानन्तरं गुणकारणं प्रधानं तदादीनि रागविद्याकलान्तानि दर्शनान्तराप्रसिद्धानि शैव एवोच्यन्ते, यदुक्तं सृष्टिक्रमेण,

"ततोऽधिष्ठाय विद्येशो मायां स परमेश्वरः ।

क्षोभयित्वा स्वकिरणैरसृजत् तैजसीं कलाम्,, ॥

"कलातत्त्वाद्रागविद्ये द्वे तत्त्वे संबभूवतुः ।

अव्यक्तं च ततस्तस्माद् गुणांश्चाप्यसृजत् प्रभुः,, ॥

इत्येतानि तत्त्वभूतभुवनात्मकानि भवबन्धनानि ॥

"अथ किमागमेनैवैतानि दर्शनान्तरेऽप्यसिद्धानि भवतां सिद्धानि नानुमानेनापि,, इत्याह ।

(९६) यः प्रोक्तः कापिलैर्न्यायो जगद्गौणत्वसिद्धये।

आगमानुगृहीतत्वान्न्यायः साधु स एव हि ॥

येनैव सांख्यैरचैतन्ये सत्यनेकत्वाद् बुद्ध्यादीनां घटादीनामिव कारणपूर्वकत्वानुमानेन गुणाः कारणमवस्थापिताः, तेनैव गुणानामचैतन्ये सत्यनेकत्वादव्यक्ताख्यं कारणमव्यक्तरागविद्यानां कालकलानामपि प्रतिपुरुषं भिन्नानां मायास्माभिः साध्यते, इत्युक्तं भोगमोक्षे,

"गुणानां कार्यतासिद्धौ यो हेतुरभिधास्यते ।

स क्षित्यादिकलान्तानां योज्यः कारणसिद्धये,, ॥

इत्यभिधाय,

"अचैतन्ये त्वनेकत्वसंख्यासंबन्धहेतुतः ।

तेषां कारणपूर्वत्वं सिद्धं बुद्धिघटादिवत्,, ॥

इति, यथा चायं न्यायो न सांख्योपज्ञ एव, अपितु, अस्मदागमपरिदृष्टोऽपि, तथा दर्शितमाचार्येण रौरववृत्तौ,

"रागविद्याकलाव्यक्तगुणबुद्धिसमुद्भवम्,, ।

इत्येतत्सूत्रव्याख्यायाम्, तत एवावधार्यम् ॥

"ननु च परैः पुरुषाविद्यापरमाणवादन्यकारणजन्यत्वेऽस्य जगतो न्यायोऽन्यः प्रोक्त इति विरुद्धाव्यभिचारीव सत्प्रतिपक्षत्वादयं न्यायाभासः,, इत्याह ।

(९७) अन्यकारणजन्यत्वे न्यायो य उदितः परैः।

सर्वागमविरुद्धत्वान्न्यायाभासः स उच्यते ॥

यथा हि पुरुषादीनां चेतनत्वेन परिणामासंभवादविद्यायाश्चावस्तुत्वात् परमाणूनां वा चैतन्ये सत्यनेकत्वतः कारणान्तरपूर्वकत्वेन नित्यत्वासंभवाच्च जगत्कारणत्वमित्यनेनानुमानेन,

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः,, ॥

इत्यादिवेदेतिहासपुराणादिभिश्चागमैर्बाधितत्वादयमेवान्यकारणजन्यत्वन्यायो न्यायाभासो न पूर्वप्रदर्शितः, यथोक्तं भोगमोक्षे, तत एवावधार्यम्, ततश्चाप्रतिपक्षत्वादस्य सांख्यन्यायस्य न विरुद्धाव्यभिचारिण इव न्यायाभासता, अपितु सम्यग्घेतुतैवेति ॥

"ननु सुखादीनामात्मगुणत्वेन प्रकृतिधर्मत्वासंभवाद्यथा गुणकारणतासिद्धौ जगतोऽस्य सुखाद्यन्वयादिति सांख्योक्तो हेतुरसिद्धत्वान्न्यायाभासः, तथायमपि भविष्यतीत्याह ।

(९८) सुखाद्यन्वयभावो हि नासिद्धः कापिलोदितः ।

भोग्यत्वाद्रूपवदस्मात् पुंगुणा न सुखादयः ॥

ये यः कदाचित् प्रकाशते यथाज्ञत्वादि, कदाचिच्च सुखं कदाचिच्च दुःखं रागादयश्च कदाचित् प्रकाशन्ते, इति न तेऽप्यात्मगुणाः, किंतु प्रकृतिस्वभावा एवेति नासिद्धत्वादस्यापि हेतोर्न्यायाभासत्वमिति कुतोऽन्यस्याप्यस्य भवेत् ॥

"अथ सांख्यप्रद्वेषात् कारणान्तरकल्पनया विना दुःखमास्यते भवद्भिः,, तदान्वेवं तदित्याह ।

(९९) कारणान्तरक्लृप्तौ वा यावच्छैवे प्रभाषितम् ।

कलादि कार्यजातं तु संस्थाप्यं तावदेव हि ॥

तदापि सांख्याभ्युपगमेनास्माभिरधिकं मायाख्यं कारणं कलादिगुणान्तस्य कार्यजातस्योक्तमिति नान्यद् व्यवस्थाप्यं प्रमाणाभावादिति ॥

अतश्चेदमर्थसिद्धमित्याह ।

(१००) एवं कृते कृतं विद्धि सर्वागमसमर्थनम् ।

अन्यथा क्रियमाणे तु शुष्कतार्किकता भवेत् ॥

आत्मनि हि व्यवस्थापिते सर्व एव वेदादिरप्यागमः समर्थितो भवति, तस्य हि "आत्मा ज्ञातव्यः,, इत्यादेरध्यात्मरूपस्य "ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः,,इत्यादेश्च कर्मकाण्डात्मनः सर्वस्यात्मार्थत्वात्,तदसमर्थने तु नास्तिकपक्षाश्रयतः सर्वस्यागमार्थस्योपेक्षितत्वाद्बौद्धलौकायतादेरिव शुष्कतार्किकतैव प्रमाणबाधिताभ्युपगता भवेदिति ॥

नरपरीक्षोपसंहारायेश्वरपरीक्षोपक्रमाय च श्लोकः ।

(१०१) पुमानित्थं समाख्यातः शंकरं वच्मि साम्प्रतम् ।

यतः स भगवान् पुंसां विधाता भोगमोक्षयोः ॥

पुरुषसिद्धिपूर्विका हीश्वरसिद्धिरित्युक्तम्,अत्र हेत्वन्तरं, यतः स एव पुंसां भोगमोक्षयोः कर्ता, ततः पुरुषपरीक्षापूर्वं तस्य परीक्षेति,अत एव भोगमोक्षेऽपीश्वरपरीक्षा संक्षेपतो विहिता, अत्र तु विस्तरेणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥

इति नारायणकण्ठसूनोर्भट्टरामकण्ठस्य कृतौ नरेश्वरपरीक्षाप्रकाशे नरपरीक्षा, प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥ १ ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षायाः,

द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अथ पुरुषपरीक्षानन्तरमीश्वरपरीक्षा, "ननु युक्तमेतत् तन्त्रान्तरीयाणां वक्तुम्, इह तु ज्ञत्वकर्तृत्वस्वभावे पुंस्यावरणाभावाभावाभ्यां सवितरीवाल्पमहाविषयत्वे स्वसंवेदनयोग्यतानुमानाभ्यां पूर्वोक्तरीत्या प्रतिपादिते स्वल्पमहतोरीश्वरयोः सिद्धिः स्थितैव, ज्ञत्वकर्तृत्वरूपत्वादीश्वरस्येति, किमन्यया तत्परीक्षया,, सत्यमेतत्, जगद्धेतुभूतानादीश्वरपरीक्षा त्वियमन्यैवेत्यविरोधः, तथाहि "न तावदसावस्मदादीनामात्मवत् स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धः,, भिन्नात्मरूपत्वेन तस्य ततोऽन्यत्वात्, न ह्यात्मनां स्वसंवेदनमात्राः संकीर्यन्त इत्युक्तम्, नापीन्द्रियप्रत्यक्षेण, परस्परस्वभावादेवेन्द्रियातीतत्वेन तेषां सिद्धेः, तच्छरीराणामिन्द्रियानतीतत्वसिद्धावपि विशिष्टज्ञानक्रियात्मनोरीश्वरेतरयोरसिद्धेः, यदाहुर्जैमिनीयाः,

"नच कैश्चिदसौ ज्ञातुं कदाचिदपि शक्यते ।
स्वरूपेणोपलब्धेऽपि स्रष्टृत्वं नावगम्यते ॥
नच तद्वचनेनैषां प्रतिपत्तिः सुनिश्चिता ।
असृष्टापि ह्यसौ ब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनात्,, ॥

इति, किंतु कार्यव्यवहारादेः कुम्भकारादेरिव सोऽपि स्वकार्याज्जगल्लक्षणाद्धेतोरनुमेय इति दर्शयितुं येन कदाचिदनीदृशं जगदिति वदद्भिर्जैमिनीयलौकायतैर्जगन्नित्यत्वाभ्युपगमेनास्य हेतोरसिद्धत्वमुद्भाव्यते, तांस्तावत् प्रतिक्षेप्तुमाह ।

(१) क्ष्मादेः सावयवत्वेन कुम्भवत् कार्यता मता ।

यत्र यत्र सावयवत्वं तत्र तत्र कार्यता, यथा घटादौ, यत्र तु कार्यत्वं नास्ति, तत्र सावयवत्वं नास्ति, यथात्मादौ, सावयवत्वं च सर्वस्यैव पृथिवीपर्वतादेः सनभश्चक्रस्य दृष्टजन्मनो जगतः, अतः कार्यत्वमेव न नित्यत्वमिति वक्ष्यमाणस्य हेतोर्नासिद्धता, अत्र चोपादानकारणवत्तैव जगतः साध्येति दर्शयति ॥

"यद्येवमिन्द्रियपरमाण्वादेर्जगद्भागस्य सावयवत्वासिद्धेर्भागासिद्धोऽयं हेतुः,, इत्याह ।

(२) अचैतन्ये त्वनेकत्वादज्ञातप्रोक्तधर्मणः ।

प्रोक्तः सावयवत्वाख्यो धर्मो यस्यासौ प्रोक्तधर्मा, अज्ञातश्चासौ प्रोक्तधर्मा चेति, अत्र च रक्तः पटो न भवतीति न्यायेन विशेषणांशसंचारित्वान्निषेधस्य प्रोक्तधर्मविषयमेवाज्ञानं न धर्मिण्यपीत्यर्थाद्गम्यते । तस्याज्ञातप्रोक्तधर्मणोऽसिद्धपूर्वोक्तसावयवत्वादिधर्मस्येन्द्रियपरमाण्वादेरपि जगद्भागस्याचैतन्ये सति प्रतिपुरुषं भेदेनानेकत्वाद् वृक्षवटादेरिव कार्यता मतेति संबन्धः, अचैतन्येऽपि सति चित्रपटादेरिव चित्रावयवयुक्तस्य क्ष्मादेर्जगतोऽस्य सौगतैरेकत्वेनाभ्युपगमादस्य हेतोरसिद्धत्वमिति पूर्वो हेतुरुक्तः, ततश्च हेतुद्वयेन सावयवनिरवयवात्मकं सर्वमेव जगदुपादानयुक्तं सिद्धम्, अतो न भागासिद्धता, इति न कदाचिदनीदृशं जगदिति पक्षोऽनुमाननिराकृत इत्यर्थः, "नच सामान्यादिभिर्व्यभिचारः,, तेषामपि पक्षीकृतत्वात्, "नाप्यस्य न कदाचिदनीदृशं जगदित्यभ्युपगमस्य प्रयोजनमस्ति,, एवमपि भगवतो भूतेश्वरस्य हेत्वन्तरेणाधिष्ठातृतया सिद्धेः, यदुक्तम्,

"इदं भूतमयं विश्वमभ्रश्यदुचितस्थिति ।
स्थितेर्व्यनक्ति चिद्रूपं हेतुं जीवच्छरीरवत्,, ॥

इति, किंच न प्रतिज्ञामात्रादर्थसिद्धिरित्यत्र हेतुर्वक्तव्यः, "ननु पृथिवीपर्वतादि जगच्च कदाचिदनीदृशम्, उत्पत्त्यभावयोरदर्शनात्, तथात्वे वा प्रमाणाभावात्, आत्मवत्, इत्यत्र हेतुरस्त्येव,,नासिद्धत्वात्, नहि कल्पाद्यन्तभाव्युत्पत्तिविनाशादर्शनमधुना सिद्धम्, अस्मदादेः प्रतिज्ञार्थैकदेशश्च तथाभूतैर्वृक्षादिभिरनैकान्तिकश्चेति, "एतेन स्थित्येकस्वभावत्वादद्यवदित्येवमादयोऽपि हेतवः प्रत्युक्ताः,, "योऽपि कर्तुरस्मरणाद् वेदवदिति हेतुरुच्यते,, सोऽप्यस्माकमसिद्धः, "द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः,, इत्यागमविरुद्धश्च, दृष्टान्तश्चायं साधनधर्मासिद्धः, वेदस्य रचनापूर्वकत्वेनाभिनवकविविरचितवाक्यवदकर्तृकत्वासिद्धेः, इत्यलमसिद्धेरुपन्यासनिरासैरिति, "ननु संनिवेशवशतः कस्यचिन्नित्यत्वाशङ्का केन वार्यते,, धूमादेर्वह्न्यादिभ्योऽन्यतो भावशङ्केव संबन्धग्राहकात् प्रमाणादेवेति वक्ष्यामः । प्रोक्तं च भवद्भिरपि,

"उत्प्रेक्षते हि यो मोहादज्ञातमपि बाधकम् ।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत्,, ॥

इति ॥

"ननु वाऽप्यसिद्धोऽयं हेतुः, यतो मूलपृथक्त्ववादिभिः सांख्यभेदैः पृथिव्यादीनि तत्त्वानि नित्यानीष्यन्ते, तदन्तर्गताश्च भवन्तः, इत्याह ।

(३) तत्त्वादि भुवनान्तं तु कालादिक्षान्तमीरितम् ।
शैवैः कार्यं हि तज्जातं कुम्भवन्न स्वभावतः ॥
उपादानादि तस्येष्टं विमतिः कर्तृकारके ।
अतः स साध्यतेऽस्माभिस्तत्कर्ता शंकरः स्फुटम् ॥

न केवलं परसिद्धं पृथिव्याद्येव यावत् सर्वमेव तत्त्वभावभूतभुवनात्मकं पृथिव्यादि कलाप्रान्तं जगदस्माभिर्वृक्षघटादि-

वदेव कार्यमिष्यते, "हि,,इति, यस्मात् तस्योपादानकारणं माया, आदिग्रहणात् सहकारिकारणं कर्म प्रोक्तम् । अतो न मूलपृथक्त्ववादिभिरिव तत् स्वभावतो नित्यत्वेनास्माभिरिष्यते, अपितु मूलैकत्ववादितया घटादिवत् कार्यमेवेति, न वाद्यसिद्धता, ततश्चोभयवादिसिद्धादस्माद्धेतोर्वक्ष्यमाणनयेनेश्वर एव साध्यः ॥

कथमित्याह ।

(४) अदृष्टकर्तृकार्यादि कार्यं प्रज्ञावता कृतम् ।

कुम्भवत्,

यद्यत् कार्यं तत् तद्विशिष्टज्ञानक्रियायुक्तकर्तृपूर्वं दृष्टम्,यथा घटादि, कार्यं च तनुकरणभुवनाद्यदृष्टकर्तृकं सर्वमेव जगत् प्रतिपादितम्, तस्मात् तदपि विशिष्टज्ञानक्रियात्मककर्तृपूर्वकं सिद्धमिति, यस्तस्य कर्ता स परमेश्वरः सिद्धः, "अत्राहुः कार्यत्वस्य कर्तृपूर्वकत्वरूपत्वात् प्रतिज्ञार्थैकदेशोऽयं हेतुरिति,,तदयुक्तम्, सांख्यसौगतैः कार्यत्वाभ्युपगमेऽपि जगतः कर्तृपूर्वकत्वानिष्टेः, अत एवोपादानकारणवत्तैवात्र कार्यता विवक्षितेति दर्शितम्, "नाप्यनन्वयः,,दृष्टकर्तृकेषु कार्येष्वन्वयसिद्धेरदृष्टकर्तृकमेवात्र पक्षीकृतम्, "यस्त्वाह किमनेनानुमितानुमानेन, सावयवत्वादित्ययमेव हेतुः कर्तृपूर्वकत्वसिद्धौ कस्मान्नोपादीयत इति,,सत्यम्,उपादीयेत यदि तावन्मात्रस्यैव जगतस्तत्साधयितुमभिप्रेतं स्यात्, निरवयवस्याप्यभिप्रेतमिति नैवमुपात्तम् ॥

नचात्र गृहान्तः प्रविश्य सूर्यरश्मिषूपलभ्यमानैस्त्रसरेण्वादिभिरनैकान्तिको हेतुः, अदृष्टकर्तृपदेन धर्मिणो विशेषितत्वात्, इत्याह ।

(५) नाविपक्षत्वादनेकान्तस्त्रसादिभिः ।

विपक्षे हि हेतुर्वर्तमानो नैकान्तिकः प्रमेयत्वादिः, नचात्र त्रसादयः, आदिग्रहणात् सिकतोपलादयो विपक्षाः, तेषामप्यदृष्टकर्तृपदेन पक्षीकृतत्वात्, अपित्वात्मादय एव, संदिग्धो हि धर्मः साध्यो न सिद्धो बाधितो वा, यदुक्तं भवद्भिरपि,

"संदिग्धे हेतुवचनाद् व्याप्तो हेतुरनाश्रयः,, ।

इति, अदृष्टकर्तृकेषु च सर्वेष्वेव कार्येषु कर्तृपूर्वकत्वम्, तत् साधकबाधकप्रमाणाभावात् संदिग्धम्, परस्येति हेत्वभिधानविषयत्वात् त्रसादिष्वपि वास्तवपक्षत्वयोगात् साध्यमेव, इति ते विपक्षीकृता नतु व्यभिचारिभयेनेति, नच पक्ष एव व्यभिचारविषयः, धूमादग्न्यनुमानादावपि तथा प्राप्तेः सर्वानुमानाभावप्रसङ्गः, निश्चितसाध्याभावश्च वास्तवो विपक्षः, नच त्रसादिषु केनचिदपि प्रमाणेनाकर्तृपूर्वकत्वं निश्चितमिति कुतो विपक्षता, कर्तुरदर्शनमात्रस्योत्सन्नमठकूपादिभिर्व्यभिचारात्, "कूपादाविव त्रसादिषु न कदाचिदस्माभिः कर्ता दृष्ट इति चेत्,, अत एवास्मदाद्यगोचरोऽसावावेशादौ पिशाचादिवत् तत्र संभाव्यमानः प्रमाणेन विना नास्तीति न शक्यते निश्चेतुमिति संदिग्ध एव, ततस्त्रसादिष्वविपक्षतां ज्ञपयितुं न निवारयितुं शक्यः, तर्हि तृणलतादीनां दृश्यमानेभ्य एव पृथिव्यादिभ्यो हेतुभ्यो जन्मदृष्टेरदृष्टकर्त्रन्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गादत्र विपक्षत्वमिति तैरनेकान्तः, यदाहुः,

"येषु सत्सु भवत्येव यत् तेभ्योऽन्यस्य कल्पने ।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः,, ॥
"शस्त्रौषधादिसंबन्धश्चैत्रस्य व्रणरोहणे ।
असंबद्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते,, ॥

इति, "कथं तर्हि तेऽपि कदाचिन्न भवन्ति,, सहकारिणो वर्षातपादेरभावात्, "तस्यापि कथमभावः,, "नन्वदृष्टवशात्,, तर्हि तृणादीनां दृष्टेष्वेव कारणेषु सत्सु भावो न सिद्ध इत्यदृष्टस्याप्यप्रतिक्षेपान्न विपक्षता, "नन्वदृष्टं कर्मैवास्माभिरिष्यत इति चेत्,, न, विशेषे प्रमाणाभावात्, अदृष्टस्य पिशाचादेः कर्तुरभ्युपगमाद् हेतुकर्तुश्च क्वचिद्देवतात्मानः, यदुक्तम्,

"येऽपि तन्त्रविदः केचिन्मन्त्रान् कांश्चन कुर्वते ।
प्रभुप्रभावस्तेषां स तदुक्तं न्यायसिद्धितः,, ॥

इति, "तस्यात्रापि संभवाच्चैव पिशाचादिरस्तीति जैमिनीयः, यदाहुः,

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न विद्यते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता,, ॥

इति,, तदयुक्तम्, प्रमाणनिवृत्तावप्यत एव भावासिद्धेः, भूनिहितद्रव्यवत्, नचात्रापि प्रमाणं नास्त्येव पुरुषमात्रासंभविनोऽतीन्द्रियार्थस्याविसंवादिनस्तदानीं तत्र ज्ञानस्य सिद्धेः, "तदपि कर्मवशात् तदानीं पुंस आविर्भवतीति चेत्,, युक्तम्, यदि तस्य तदाविर्भूतं भवेत्, सत्युपस्मृतेस्तदानीं मूढवेदन एव सिद्धः, नहीदं मम ज्ञानमिदं नेत्यत्र स्वानुभवव्यतिरेकेणान्यत् प्रमाणमस्ति, नापि गच्छतस्तृणादिज्ञानस्येव तस्य भवतोऽप्यनुपलक्षणं युक्तम्, निश्चयात्मकत्वात्, यदाहुः,

"नच निश्चयविज्ञानं स्वात्मनैव न विद्यते,, ।

इति, ततः पुरुषवेदनानुप्रवेशाद्देवदत्तादिज्ञानवत् ततोऽत्यन्तभिन्नं तत्संविन्मोहकर्तुस्तदानीं कस्यचित् सातिशयस्य पिशाचादेस्तज्ज्ञानमिति कार्यतोऽभ्युपगन्तव्यम्, न कर्मणां जडत्वादिति न पिशाचादेरस्मदाद्यगोचरस्यापि तत्र कर्तुरभावः, "ननु तथापि कर्मणस्तत्र हेतुत्वमस्त्येव,, किमतः, कर्तुरदृष्ट-

स्यापि संभवात् तृणादावदृष्टकर्तृपूर्वकत्वसंशय इति न विपक्षता, अपितु प्रोक्तनयेन वास्तवं पक्षत्वमेवेति । नच कर्मणोऽपि कृष्यादेरिव चेतनानधिष्ठितस्य कार्यजनकत्वमिति वक्ष्यामः । तत् तृणादीनां दृष्टहेतुत्वेऽपि परैरदृष्टकार्यत्वेनोपगमात् प्रत्युतात्र सपक्षत्वमिति मत्वात्र सादिभिरेव विपक्षत्वाशङ्कया नैकान्तिकत्वं परिहृतमाचार्येण नतु तैरपीति ॥

"नन्वसिद्ध एवायं हेतुः,, इति पराभिप्रायमाह ।

(६) धीमत्कृतं तु यत् कार्यं दृष्टं तस्यैव दर्शनात् ।
धीमतोऽनुमितिर्युक्ता देहादेर्न विपर्ययात् ॥

यदेव हि यस्य कार्यत्वेन सिद्धं तदेव तस्यानुमापकं न कार्यमात्रम्, धूमादीवाग्न्यादेः, न शकटादिविशिष्टमेव घटपटप्रासादनगरादि कार्यं कर्तृजन्यं सिद्धमिति, तत एव विशिष्टज्ञानादात्मकर्त्रनुमानं युक्तम्, नतु कार्यशब्दवाच्यत्वे तद्विजातीयात् तनुभुवनकरणादेः कार्यान्तरात् तत्र तत्कार्यत्वादिति, यदाहुः सौगताः,

"सिद्धं यादृगधिष्ठातृ भावाभावानुवृत्तिमत् ।
संनिवेशादि तद्युक्तं तस्माद्यदनुमीयते ॥
वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिव हुताशने ॥
अन्यथा कुम्भकारेण मृद्विकारस्य कस्यचित् ।
घटादेः करणात् सिध्येद्वल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥
जात्यन्तरप्रसिद्धस्य शब्दसामान्यदर्शनात् ।
न युक्तं साधनं गोत्वाद्वागादीनां विषाणवत्,, ॥

इति ॥

एतत् प्रतिविपत्ति ।

(७) कार्यत्वादेव कुम्भादेर्देहादि न विलक्षणम् ।
कार्यं च न क्वचिद्दृष्टं प्रज्ञावत् कारणं विना ॥

न तावददृष्टकर्तृकेषु तनुकरणभुवनादिषु कार्यत्वमसिद्धं भवताम्, येन दृष्टकर्तृकेभ्यो विजातीयत्वाभ्युपगमो युक्तः स्यात्, जगतः सर्वस्यानित्यत्वेन समनन्तरप्रत्ययोपादानाभ्युपगमात्, "नन्वाश्रयाणां भेदात् तदपि भिन्नमेव,,न,तेन रूपेण तेषामप्यभिन्नत्वात्, शाबलेयबाहुलेयादीनामिव गोत्वेन शब्दघटादीनामिव वा कृतकत्वेन, नह्यन्यथा कृतकत्वेनानित्यत्वं घटादिवच्छब्दादावनेकवृत्त्यादिभिर्नानेकत्वं भूतकण्ठमालागुणावत् सामान्यादौ शक्यमुपपादयितुं भवद्भिः, तेन रूपेण तेषां समानतैव, यदुक्तम्, "साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्ष इति, न, "कार्यत्वेनेति चेत्,, जितं जिगीषुभिरभिनवैः प्रसिद्धन्यायनिह्नवेनासिद्धताद्यान्ध्यमुत्पादयद्भिः, कथं वा संनिवेशवतां सर्वेषां प्रमेयत्वसत्त्वकार्यत्वशून्यत्वानात्मत्वादिभिरिव न संनिवेशवत्त्वेनापि समानता, "ननु संनिवेशो नाम नान्यत् किंचित् संनिविष्टेभ्यः,, बालभाषितमेतत्, सतोऽपि किमन्यत् सत्त्वं कार्यत्वाकार्यत्वम्, सत्यम्, भिन्नानामपि तेषामेकविमर्शजनकत्वेन समानतेष्यते, यदुक्तम्,

"एकप्रत्यवमर्शाख्यज्ञानाद्येकार्थसाधने ।
भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥
ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा ।
दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेऽपि नचापराः,, ॥

इति, तर्हि संनिवेशवत्त्वेनापि सर्वसंनिवेशवतां समानत्वे प्रतीयमानं तद्वदेव भविष्यतीति केषांचिज्जात्यन्तराभिधानमयुक्तमेव, अकर्तृपूर्वत्वासिद्धौ तेषां जात्यन्तरत्वमेकशब्दवाच्यत्वेऽपि स्यात्, उपादानकारणभेदसिद्धाविव पाण्डुत्वादेरुपलभ्यमानाकारान्यत्वनिश्चये वा गोशब्दवाच्यानामिव वागादीनां नवानाम्, नतु तत्संशये संबन्धग्रहणकाल एव महानसदृष्टाद् धूमादतिदूरवर्तित्वेनादृष्टाग्निसंबन्धस्य धूमान्तरस्यैवाग्न्युपादानतायां संदेहमात्रादसिद्धेः, अदर्शनमात्रस्य च संदेहफलत्वादित्युक्तम्, "तर्ह्यसिद्धत्वादेव तेषां दृष्टकर्तृभ्यो जात्यन्तरता स्यात्,, न,अत एव तस्य साध्यत्वाद् धूमादेरिवाग्न्याद्युपादानता, न दूरवर्तिनि पर्वतादौ साधनस्य ह्यसिद्धता दूषणम्, साध्यस्य तु भूषणमेवेत्युक्तम् । "अथ व्याप्तिरसिद्धा कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रेणेत्युच्यते,, घटादीनां विशिष्टकृतत्वेनैव दर्शनात्, क्व वा धूममात्रस्य वह्निमात्रेण व्याप्तिः सिद्धा भवताम्, धूमविशेषोऽपि हि कश्चिदेव महानसादावह्निविशेषजन्यः सिद्धः, "ननु तार्णपार्णादेर्विशेषव्यभिचारेऽपि ततो धूममात्रस्य दर्शनात्र तदापि निर्विशेषस्य सामान्यस्य प्रत्यक्षेणासिद्धेः स एव तदवस्थो दोषः,, सत्यम्,अत एवार्थसामर्थ्यादनुमानतो वा सर्वत्राग्निजन्यो धूमो धूमत्वात्, महानसदृश्यधूमवत्, इत्यप्रतिष्ठितभेदस्याग्निमात्रस्य व्यापकस्याप्रतिष्ठितभेदं धूममात्रं व्याप्यं लिङ्गतया प्रतीयते, यदुक्तम्,

"सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः,, ।

इति, "यद्येवमिहापि घटपटशकटादिकार्येषु कर्तृविशेषस्य कुम्भकारादेर्व्यभिचारादप्रतिष्ठितभेदमेव कार्यमात्रं कर्तृमात्रस्य व्याप्तं हेतुत्वेन सिद्धमिति न व्याप्तेरप्यसिद्धिः, प्रतिबन्धमूलैव हि व्याप्तिरिति व्याप्तिविदः,, सत्यम्, यदि प्रतिबन्धो भवेत्, दृष्टान्ताधीनैव तत्र व्याप्तिः, सा च तत्पुत्रादेः श्यामत्वानुमानवद्व्यभिचारिण्येवेत्यननुमानम्, इदमपि चिकित्सकोपदेशवत् श्रद्धेयमेव, प्रतिबन्धो हि धूमाग्न्यादेरिवात्रापि प्रत्यक्षसिद्ध

एव, धूमाग्न्योर्हि कार्यकारणभावो न दृष्टान्तसिद्धप्रत्यक्षानुपलम्भमन्तरेण कृतकत्वानित्यत्वयोर्वा तादात्म्यमनेकवृत्त्यनेकत्वयोर्वान्यतोऽवगम्यते, भवद्भिरपि संबन्धसाधकप्रमाणविषयतया च दृष्टान्तमात्रयोगेऽपि श्यामस्तत्पुत्रत्वादित्येवमादेरनुमानावस्करस्य व्यभिचारिता, तदत्राप्युपादानकारणस्येव कर्तुरपि कार्येण सह कार्यकारणभावो दृष्टान्ते प्रत्यक्षानुपलम्भप्रमाणसिद्ध इति तद्बलादेव सर्वस्य कार्यस्योपादानेनेव कर्त्रापि व्याप्तिः सिद्धेत्यव्यभिचारः, "यद्येवं दृष्टकर्तृकेष्वेव प्रतिबन्धसिद्धेः सा सिध्यति, नादृष्टकर्तृकेष्वन्यत्वात्,, प्रलापमात्रमेतत्, अन्यत्वमात्रस्य दृष्टकर्तृकेषु दृष्टाग्निसंबन्धेषु च धूमादिषु दर्शनेनानैकान्तिकत्वात्, "अथादृष्टकर्तृकतैव दृष्टकर्तृकेभ्योऽन्यत्वमुच्यते,, तदपि तथाभूतैर्घटादिकैरनैकान्तिकमेव, अथ तत्र घटादिरूपतयानन्यत्वम्, इहापि कार्यरूपतयेति न विशेषः, "ननु यज्जातीयो यतः सिद्धस्तत एव तस्यानुमानं युक्तम्, न विजातीयाद् वल्मीकस्तूपादेरिव कुम्भकारस्य, भिन्नजातीयं च दृष्टकर्तृकाददृष्टकर्तृकं कार्यमिति न ततः कर्त्रनुमानं युक्तम्,, न, तेन रूपेण तेषां भेदासिद्धेः, इत्युक्तम्, कृतकत्वेनेव शब्दघटादीनाम्, सत्त्वेनेव वा सर्वपदार्थानाम्, नहि कृतकत्वस्यानेकविजातीयवस्तुभिन्नेनानित्यत्वेन तादात्म्यं सत्त्वेन वा क्षणिकत्वस्य भवतामुपपद्यते, "ननु तेन रूपेण तेषां समानतैव न विजातीयता,, "ननु विरुद्धमेतद् विजातीयमेव सजातीयमिति,, न, धर्मभेदाच्छाबलेयबाहुलेयाविव, गोत्वे च तर्ह्येतदेव साधु, यस्य यथाभूतेन सह प्रतिबन्धः सिद्धः स तथाभूतमेव प्रतिबन्धबलाद् गमयति, किमत्र सजातीयत्वेनेति, यदुक्तं भवद्भिरपि,

"यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम्,, ।

इति, अतश्च वल्मीकस्तूपादेः कुम्भकारव्यभिचारेऽपि चेतनायुक्तकर्त्रव्यभिचारोऽस्त्येवेति तत्रापि स एव साध्यः । किंच, कात्र जातिरभिप्रेता, यदपेक्षया सजातीयत्वासजातीयत्वव्यवहारः, "ननु भवतामिव सदृशतैव,, यद्येवं सत्त्वेनेव सर्वभावानां कार्यत्वेन सर्वकार्याणां सदृशत्वमिति तदेवाविनाभावात् कर्तृसिद्धौ हेतुरुच्यत इति यज्जातीयो यतः सिद्धस्तज्जातीयादेवात्र कर्तानुमेय उक्तो न विजातीयाद्वा तच्छब्दमात्रवाच्यादिति वा सिद्धता, "कथं तर्हि पाण्डुत्वादेरपि नाग्निजन्यता,, तदभावेऽपि मल्लोलादिषु तस्य दर्शनात्, सत्त्वस्येवाकार्यभूतेष्वात्मादिषु, नचाकर्तृकं किंचित् कार्यं सिद्धं येन तत्र वर्तमानस्यास्य हेतोर्व्यभिचारः संभाव्यते, पर्वततृणादेरप्यदृष्टकर्तृकत्वेन सिद्धेरुक्तत्वात्, इति न पाण्डुत्वादेर्वह्निजन्यत्वमिव कार्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वमसिद्धमिति ॥

"अथ यथाभूतेनैव यस्य प्रतिबन्धः सिद्धस्तथाभूत एव तस्मादनुमीयत इत्ययमेव ग्रहः,, तत्राप्याह ।

(८) नच यद्व्यक्तिसंबन्धा व्यक्तिर्यैवेह संमता ।
तस्या एवानुमानं स्यात् पुनस्तदुपलब्धितः ॥

यद्येवं सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तेन स्वलक्षणेनैवाग्न्यादिना महानसादौ धूमादेः स्वलक्षणस्यैव प्रतिबन्धः सिद्धः, तस्य चाननुयायित्वाच्च धर्मान्तरेऽनुमानं संभवति, नापि तत्रैव प्रत्यक्षसिद्धेरनुमानायोगात्, इति निवृत्तेदानीमनुमानवार्ता, जितं प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना, सामान्यविषय एवानुमानं प्रमाणं कार्यमिहेत्यतोऽप्यस्य नासिद्धता ॥

"अन्ये तु शरीरयुक्तकर्तृपूर्वकत्वादिसाधनाद्धर्मविशेषविपरीतसाधनोऽयं विरुद्धः, शरीरयुक्तकर्तृपूर्वकत्वेनैव घटादौ दृष्टान्तेऽस्य हेतोर्व्याप्तिसिद्धेरित्याहुः,,

"यथासिद्धेन दृष्टान्ते भवेद्धेतोर्विरुद्धता ।
अनीश्वरविनाश्यादिकर्तृकत्वं प्रसज्यते ॥
शरीरादेर्विना चास्य कथमिच्छापि सर्जने ।
शरीराद्यथ तस्य स्यात् तस्योत्पत्तिर्न तत्कृता,, ॥

इति, एतदेव प्रतिक्षिपति ।

(९) सिसाधयिषतां न्यायः साध्यधर्मविपर्ययम् ।
परेषां हि शरीरादेर्दृष्टेनैव निवार्यते ॥

साध्यधर्मस्याशरीरकर्तृपूर्वकत्वस्य विपर्ययं कार्यत्वादेवास्माद्धेतोः साधयितुमिच्छतां परेषां तनुकरणादेर्धर्मिणः स विरुद्धसाधनन्यायः प्रत्यक्षेणैव निवार्यते, स्वकायकारणस्पन्दादेः कार्यस्य शरीरान्तरं विनैवेच्छायुक्तकर्तृपूर्वकत्वेनान्तरस्पर्शनेन्द्रियस्वसंवेदनप्रत्यक्षाभ्यां सिद्धेः कार्यत्वं सर्वत्राविनाभावात् तावन्मात्रमेवागमयति, नतु शरीरयुक्तकर्तृपूर्वकत्वमपि, व्यभिचारात्, तत्र धर्मविशेषविपरीतसाधनोऽयं हेतुरित्यर्थः, अन्यथा कृतकत्वादयोऽपि शब्दादौ घटादिवत् पृथुबुध्नोदराद्यविनाभावेनानित्यत्वं गमयेयुः, धूमादयश्च पर्वतादावपि महानसादाविवापर्वतवर्तिनं वह्निम्, इति सर्वस्य धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वाद्धेतुत्वाभावप्रसङ्गः, अथ तत्र य एवाव्यभिचारी धर्मः स एव साध्यो नान्यो व्यभिचारादित्युच्यते, तदिहापि समानमित्यविरुद्धता, "ननु क्षणिकत्वादर्थानामत्रापि पूर्वदेहक्षणसहकारिणो देहिनो देशान्तरे देहिक्षणोऽन्य एवोत्पद्यते, नतु कार्यं देहयुक्तकर्तृपूर्वकत्वं व्यभिचरतीति विशेषविरुद्ध एवायमिति कश्चित्, यदाह धर्मकीर्त्तिरपि,

"तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः ।
संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः,, ॥

इति,, सत्यम्, यदि क्षणिकत्वमस्य स्यात्, तत् तु प्रतिक्षिप्तमात्मसिद्धौ, तत्प्रतिक्षेपमूलत्वात् तस्याः, अपिच शक्तताभिधानस्वभावस्यैव भवतः सर्वत्र तदभिधानं दौर्भाग्यमेव प्रकाशयति, क्षणिकत्वे क्रियायाः संभवाभावेन कर्तृत्वस्याप्यसिद्धेः, कोऽसौ धर्मो यस्य विशेषविपर्ययसाधनतानिराकृते हि क्षणिकत्वे सिद्धेऽभ्युपगते वात्मनि कर्तृत्वे वेश्वरपरीक्षाप्रस्तावो युक्तः, नान्यथा, तन्मध्ये तु क्षणिकाश्रयो विकल्पोऽभ्युपगमनिराकृत एव, "ननु स्थैर्येऽपि तद्विषयत्वात् स्पन्दक्रियायाः शरीरं तस्यापेक्षणीयमेव,, बालप्रलपितमेतत्, घटादिवद्धि कार्यतया तदपेक्षणीयं नतु शरीरतया, "नन्वचलद्वस्तु चलदवस्थानिवृत्त्यर्थं तदपेक्षणीयमेव,, "नन्वशरीरस्य ज्ञानक्रिययोरनुपपत्तिः, यदाह कुमारिलः,

"अशरीरो ह्यधिष्ठाता नात्मा मुक्तात्मवद्भवेत्,,।

इति,, तदयुक्तम्, नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, तथा दृष्टान्तः साध्यधर्मासिद्धः, मुक्तात्मनां सर्वज्ञत्वयुक्तेश्वरसमत्वाभ्युपगमात्, तर्हि विज्ञानकैवल्यादिवद्भविष्यति, न तेषामशरीरत्वं तथात्वहेतुरपितु मल एवेत्युक्तमन्यत्र,

"योग्यश्चायमदेहत्वादिन्द्रियाद्यप्रसिद्धितः,, ।

इति, एतदेव शब्दान्तरेणाह, तेनापि मीमांसकोपपत्त्युपजीवित्वप्रसिद्धिः केवलं बौद्धानां प्रकाशिता भवति, नाधिकं किंचित्, यदाहुः,

"पूर्वपक्षेषु तैरुक्ता या जघन्योपपत्तयः ।
ताभिर्दुर्लभलब्धाभिर्मत्ता वल्गन्ति भिक्षवः,, ॥

इति, कथं वा कार्यकारणाद्यभावे जिनस्य सर्वविषयं ज्ञानमिष्यते भवद्भिः, "ननु तस्यापि शरीरमस्त्येव,, तत् किं कर्मजमकर्मजं वा, कर्मजशरीरयोगेऽस्मदादीनामिवासर्वज्ञता, अकर्मजं तु शरीरमवह्न्यादिभ्यो धूमादीव नियतकारणजन्यत्वान्न संभवत्येव, "ननु करुणया तस्य शरीरं भविष्यति,, सत्यम्, यदि तस्यास्तत्र हेतुत्वं प्रत्यक्षतोऽनुमानाद्वा सिद्धं भवेत्, "नन्वागमाद्भविष्यति,, यदुक्तम्,

"तृतीयस्थानसंक्रान्तौ न्याय्यः शास्त्रपरिग्रहः,, ।

इति, सत्यम्, यदि प्रत्यक्षानुमानविषयस्थानद्वयेऽस्य विशुद्धिः स्यात्, सा तु नास्तीत्युक्तमात्मसिद्धौ, "ननु दयानुबन्धात् तस्यास्तृष्णादेरिव शरीरहेतुत्वम्,, तर्ह्यविद्यान्वयात् पुद्गलस्येव कारुणिकस्याप्यसर्वज्ञता, "ननु निर्माणशक्त्यैव तस्य शरीरमिति बौद्धाः,, न तर्हीश्वरासिद्धिः, "ननु तथापि तस्य शरीरमस्त्येव यद्यर्थप्रतिपत्त्युपायतया,, तर्ह्यस्मदादिवत् सोऽपीन्द्रियादिपरतन्त्रबोधत्वादसर्वज्ञ एव, नहीन्द्रियाणां सर्वार्थता संभवति, प्रदीपादिवत् परिमितार्थप्रकाशकत्वसिद्धेः, "ननु भावनाबलतो विनिवृत्तसमस्तचित्तदोषस्येन्द्रियानपेक्षयैव सर्वार्थदर्शिनोऽप्यधिष्ठानमात्रे न शरीरमुपयुज्यत एव,, यद्येवं कुड्यादेरविशिष्टं तत्र शरीरतामासादयति, यदाहुः,

"सांनिध्यमात्रतस्तस्य पुंसश्चिन्तामणेरिव ।
निःसरन्ति यथाकामं कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः,, ॥

शरीरानपेक्षयैव तस्य सर्वविषयं ज्ञानम्, इच्छामात्रेण च निर्माणकायादौ कर्तृत्वम्, अन्यस्यापि च मञ्जुश्रीप्रभृतेः सातिशयस्याभ्युपगतमेव भवद्भिरिति, तद्वद्भगवतोऽपि विश्वाधिष्ठानादिश्वरकार्यत्वसिद्धेर्न धर्मविशेषविपरीतसाधनता, नापि कुम्भकारात्मनोऽनीश्वरत्वम्, ज्ञत्वकर्तृत्वात्मकत्वादीश्वरत्वस्य कुम्भकारादावपि स्वकार्यविषयस्य भावात्, नहि तस्य तत्र ज्ञानाभावे कर्तृत्ववैकल्ये वा कुम्भकर्तृत्वं संभवत्यकुम्भकारस्येव, नापि विनाशित्वमात्मनः, प्राङ्नित्यत्वस्य साधितत्वात्, तत्र, दृष्टान्तेऽप्यनीश्वरविनाश्याद्यपि सिद्धम्, अतो नेत्थमपि विशेषविरुद्धता, एतेन,

"इच्छानन्तरवृत्तिस्तु दृष्टान्तेऽपि न विद्यते ।
अचेतनः कथं भावस्तदिच्छामनुवर्तते,, ॥

इत्येतदपि प्रत्युक्तम्, स्वदेहस्पन्दादौ कुम्भकारादेस्तथैव दृष्टत्वात्, "अथ शरीरादन्यो घटादिर्नेच्छानन्तरवृत्तिर्दृष्ट इत्युच्यते,, तदप्ययुक्तम्, इच्छया विना तस्याप्यसिद्धेः, नह्यनिच्छुरन्येच्छुर्वा कुम्भकारो घटं वर्तयन् दृष्टः, "नन्विच्छामात्रस्य तत्राहेतुत्वम्,, शरीरादेरप्यपेक्षणात्, किमतः, नहि सहकार्यपेक्षा कारणस्य कार्यतां विहन्ति, कर्मणो धर्मादेः सुखादाविव शरीराद्यपेक्षेति सैव सर्वत्राव्यभिचारिणीति कार्यादनुमीयते, "नच शरीरादन्येष्विच्छया करणमसिद्धमेव,, सिद्धमन्त्राणामिच्छयैवाहिविषाग्न्यादिष्वन्यथाकरणदर्शनात्, इति वक्ष्यत्याचार्यः स्वयमेवोत्तरकाण्डे, प्रोक्तं च सौगतैः,

"मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणां यथा मृच्छकलादयः ।
अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि,, ॥

यद्वा, ईश्वरः स्वशरीर एव स्वनिर्माणकायान्तराधिष्ठानेन पूर्वं स्वशरीरमुपसंहृत्य जगत्कृत्यं संपादयति, अनादिर्हि तस्य परपुरप्रवेशिन इव शरीरप्रबन्ध इत्यपि तत्रैवाचार्यो वक्ष्यति, अतश्च यदुक्तम्,

"अनेकान्तश्च हेतुस्ते तच्छरीरादिना भवेत् ।
उत्पत्तिमांश्च तद्देहे देहत्वादस्मदादिवत्,, ॥

इत्येतदप्यपहस्तितमेव, तच्छरीरस्य संनिवेशवत्त्वेऽपि नित्यत्वानभ्युपगमात्, इति मायागर्भेश्वराणांच शरीरयोगेऽप्यैश्वर्यमिष्यत एव, यदुक्तमाचार्येण मोक्षकारिकासु,

"कलायोगेऽपि चावश्यः कलानां पशुसङ्घवत् ।
वश्यास्ताः पशुभिः सार्धं तेषां ते तदुपर्यतः,, ॥

इत्यविरोधः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति तापसः ॥

तापसः । समन्तादवलोक्य । अहो अयमनेकशुकशावकानुगमनिकामहरिल्लतावितानमनोरमारामरमणीयसंनिवेशप्रदेशः । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य कथमयं भिक्षुः । भिक्षो इतइतः ।

प्रविश्य भिक्षुः । अपि कुशलं तापसस्य ।

तापसः । क्षेममस्माकं युष्माकं च कुशलम् ।

भिक्षुः । इदानीं विशेषतो भवद्दर्शनात् ।

तापसः । पुनः सप्रणयम् । ननु कीटवन् महीपर्यटनेन श्रान्तो भवान् । तदिह मिथिलायां पञ्चरात्रनिवासेन श्रमोऽपनेतव्यः । प्रसङ्गादयं च राजा जनको द्रष्टव्यः ।

भिक्षुः । किमस्माकं निरीहाणां राजदर्शनेन ।

तापसः । नूनमयं ब्रह्मविद्याविनोदकुशलः खलु सीरध्वजस्तेन द्रष्टुमुचित एव भवादृशाम् ।

भिक्षुः । अये राजापि ब्रह्मविद्यावानिति सत्यमेतत् ।

तापसः । भिक्षो सत्यमेतत् । देवस्य दश इत्यद्वौक्ते देवस्य शितिकण्ठस्याज्ञा ।

भिक्षुः । विहस्यालमपलापेन । विदितं मया राक्षसः खलु भवान् ।

तापसः । तत् कथय विश्रब्धं को भवानिति ।

भिक्षुः । अहमपि भवादृश एव कोऽपि राक्षसः ।

तापसः । तदाकर्ण्यताम् । अहं हि सकलमन्त्रिमुकुटमाल्येन माल्यवता प्रहितस्ताटकावनम् । आकर्णितं हि तेन यत् किल कोऽपि कौशिको नाम मुनी राजानमयोध्यापतिमेत्य स्वमखरक्षणाय तस्य रामनामानं तनयं सानुजं याचितवान् । तेन च वश्यं माननीयो मुनिरिति निजनयनाभ्यामपि प्रियतमौ निजतनयौ तस्य समर्पितौ ।

भिक्षुः । ततस्ततः ।

तापसः । ततस्तेन मुनिना पारितोषिकं ताटङ्कयुगमर्पितं तस्य राज्ञः । उक्तं च राजन् दिव्यमिदं ताटङ्कयुगम् ।

तदिदं वीरसूकर्णनिवेशोचितमित्यसौ ।
अन्तःस्फुरन्ती रत्नानां वर्णमालेव शंसति ॥

तेन च कौशल्याकर्णयोर्निवेशनीयमिति । अनुमतं च राज्ञा । राजकुमारद्वयानुगतेन निजाश्रमपदं प्रति गतं च मुनिना ।

भिक्षुः । ततस्ततः ।

तापसः । तदिदमाकर्ण्य तत् ताटङ्कयुगं लङ्केश्वरजनन्या निकषाया एव कर्णोचितमिति विचिन्त्य तदाहरणाय पूर्वमेव ताटकां प्रति निजानुचर एकः प्रस्थापितः । अधुना च नूनं ताटकया तत् ताटङ्कयुगमाहृतमिति विचार्य तदानयनाय ताटकां प्रत्यहं प्रहितः ।

भिक्षुः । कथं पुनरिदं वृत्तान्तजातमाकर्णितं माल्यवता ।

तापसः ।

वार्त्ता च कौतुकवती विमला च विद्या
लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।
तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार-
मेतत् त्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥

विशेषतश्च बहुतरप्रणिधिप्रणिधायी माल्यवान् ।

भिक्षुः । तत् कथं मिथिलोपवने भवान् ।

तापसः । आकर्णितं हि मया मिथिलामागतो लङ्केश्वर इति । अतस्तद्विलोकनाय प्रथममिहागतोऽधुना च ताटकावनं यास्यामि । तत् कथय तावत् भवान् पुनः कतरः ।

भिक्षुः । अहमपि स एव यः प्रथमं ताटकां प्रति प्रहितो मिथिलोपवनागमनकारणं समानमावयोः ।

तापसः । सहर्षम् । तत् कथय तावत् तत् किं सताटङ्कमधुना ताटकावनम् ।

भिक्षुः । सताटकमिति तावत् पृच्छ ।

तापसः । क्व पुनः सम्प्रति ताटका ।

भिक्षुः । पुरीं प्रविष्टा ।

तापसः । तत् किं दशरथस्य ।

भिक्षुः । नहिनह्यन्तकस्य ।

तापसः । केन पुनः प्रतिहारायितमन्तकपुरीप्रवेशे तस्याः ।

भिक्षुः । रामबाणेनैव ।

तापसः । क्व एष रामः । विमृश्य नूनं स एव यः खलु दशरथकुमारयोरग्रजः । तत् कथय क्व पुनरधुना ताटकातनयौ ।

भिक्षुः । सुबाहुस्तावत् ताटकामेवानुगतः । मारीचोऽपि शिशुक्रीडोचितरामनाराचपीडितो जीवन्मुक्त इव दूरं क्षिप्तः ।

तापसः । तत् कथमिदानीं न कथितं केनापि लङ्केश्वरस्य ।

भिक्षुः । कथितमेव किलेदमाक्रन्दता मारीचेन ।

तापसः । तत् कथं कुपितो न लङ्केश्वरः ।

भिक्षुः । सीताभिलाषशीतले लङ्केश्वरचेतसि नारूढ एव कोपपरीतापः ।

तापसः । क्व पुनरधुना रामलक्ष्मणौ ।

भिक्षुः । श्रुतं मया कौशिकानुपदं तदाश्रमात् मिथिलां प्रति प्रचलिताविति । विलोक्य सत्रासम् । कथमिमौ तावित एवाभिवर्त्तेते तदस्य निशाचरवैरिणो रामस्य पुरतः स्थातुम-

नुचितमावयोरिति निष्क्रान्तौ ॥

॥ विष्कम्भकः ॥

ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।

रामः । वत्स लक्ष्मण पश्यपश्यारामरामणीयकम् ।

लक्ष्मणः । आर्य निसर्गरमणीयोऽयमारामः । अधुना तु मधुमासावतारेण नितान्तरमणीयः ।

रामः । सहर्षम् । कथमवतीर्णैव मधुमासलक्ष्मीः । विमृश्य । एवमेतत् । तथाहि ।

इह मधुपवधूनां पीतमल्लीमधूनां
विलसति कमनीयः काकलीसंप्रदायः ।
इह नटति सलीलं मञ्जरी वञ्जुलस्य
प्रतिपदमुपदिष्टा दक्षिणेनानिलेन ॥

अपिच

मलयशिखरादाकैलासं मनोभवशासनाद्
भुवनवलयं जेतुं वाञ्छन् वसन्तसमीरणः ।
विहितवसतिं कैलासाग्रे भुजङ्गधरं हरं
मनसि विमृशन् भीतः शङ्के प्रयाति शनैःशनैः ॥

लक्ष्मणः । आर्याहं त्वेवं तर्कयामि ।

पथिपथि लतालोलावीचीभिः स्रवन्मधुसीकरं
कुसुमनिकरं वर्षन्तीभिः सहर्षमिवार्चितः ।
मधुकरवधूगीतासक्तं कुरङ्गकमास्थितः
प्रसरति वने मन्दंमन्दं वसन्तसमीरणः ॥

रामः । वत्सालमनेन । तद् यावदयं भगवान् विश्वामित्रस्तत्रभवतो याज्ञवल्क्यस्य समागमसुखमनुभवति तावत् तदीयसायन्तनदेवतार्चनोचितानि कुसुमान्यवचीयन्ताम् ।

लक्ष्मणः । बाढमिति लताविटपान्तरितः कुसुमावचयं नाटयति ।

रामः । विलोक्य कथमिदमितश्चण्डिकायतनं । अञ्जलिं बद्ध्वा मातः ।

करुणतरङ्गिणि विकसन्नयनामृतोर्मिसीकरिणि ।
तरुणतुहिनकरचूडामणिरमणि त्वां नमस्यामि ॥

पुनरन्यतो विलोक्य । अये इयमसौ मदकलकलहंसोत्तंसितसितसरोजराजिराजिता सरसी सरसीकरोति मे चेतः । पुनः सकौतुकम् । अये कथमयं नलिनीवनविहारिणीं सहचरीमपि विहाय कलहंसपोतश्चूतविटपान्तरालमनुसरति । कर्णं दत्वा । अये क एष मदकलकरिकनकशृङ्खलामणिरणितानुकारी मनोहारी कोऽपि कलकलः समुल्लसति । विमृश्य । नूनं राजहंससिञ्जितहारि मञ्जीरगुञ्जितमेतत् । तदवश्यमिह सलीलचलच्चरणरणन्मणिनूपुरया पुराङ्गनया कयाचन चण्डिकायतनमागच्छन्त्या भवितव्यम् । तदलमस्माकमितोऽवलोकनेन । परस्त्रीति शङ्कापि सङ्कोचाय रघूणाम् ।

नेपथ्ये । भर्तृदारिके इतइतः ।

रामः । कथमियं राजकुमारिका । तदालोकयामि तावत् । विलोक्य सहर्षकौतुकम् ।

केयं श्यामोपलविरचितोल्लेखहेमैकरेखालग्नैरङ्गैः कनककदलीकन्दलीगर्भगौरैः ।
हारिद्राम्बुद्रवसहचरं कान्तिपूरं वहद्भिः
कामक्रीडाभवनवलभीदीपिकेवाविरस्ति ॥

ततः प्रविशति सीता सखी च ।

सीता । हला पेक्खपेक्ख अज्ज इममुज्जाणं वसन्तसहअरेण सअं जेव्व मम्महेणालङ्किदं विअ अतिमेत्तं रमणिज्जं पडिहादि * ।

सखी । अनवद्याङ्ग्येवमेतत् ।

रामः । अये सर्वानवद्याङ्गीति वक्तव्यम् । नन्वस्याः

बन्धूकबन्धुरधरः सितकेतकाभं
चतुर्मधूककलिकामधुरः कपोलः ।
दन्तावली विजितदाडिमबीजराजि-
रास्यं पुनर्विकचपङ्कजदत्तदास्यम् ॥

पुनर्निर्वर्ण्य । अहो मुग्धाया अप्यस्याः प्रकृतिकमनीयपदार्थपरिशीलनौचित्यचातुरी । तथाहि । इयं हि

पदाभ्यामुन्निद्रामधरयति शोणाम्बुजरुचिं
कराभ्यामादत्ते नवकिसलयानामरुणताम् ।
प्रवालस्य च्छायां दशनवसनाग्रेण पिबति
स्मितज्योत्स्नापूरैरुपहसति कान्तिं हिमरुचेः ॥

सखी । भर्तृदारिके इदं तत् चण्डिकायतनम् ।

सीता । अञ्जलिं बद्ध्वा । देवि ससहरमौलिदेहाद्धधारिणि तिहुअणघरसुआसिणि णमोणमो दे † ।

सखी । समुचितैव प्रणामपरिपाटी ।

सीता । सप्रणयकोपम् । अलमलीअजप्पिदेण ‡ ।

सखी । अञ्जलिं बद्ध्वा ।

कान्तमिन्दुमणिदामकोमले
कोमलेन्दुमुकुटाङ्कशायिनि ।
इन्दुचारुमचिरेण विन्दता-
मिन्दुसुन्दरमुखी सखी मम ॥

* हला पश्यपश्याद्यैतदुद्यानं वसन्तसहचरेण स्वयमेव मन्मथेनालङ्कृतमिवातिमात्रं रमणीयं प्रतिभाति ।

† देवि शशधरमौलिदेहार्द्धधारिणि त्रिभुवनगृहसुवासिनि नमो नमस्ते।

‡ अलमलीकजल्पितेन ।

रामः । अये कथमस्याः परिणयमनोरथप्रणयी सखीजनः । विमृश्य । उचितमेतत् वयःसन्धौ खल्वियं वर्त्तते ।

तथाहि ।

अपक्रान्ते बाल्ये तरुणिमनि चागन्तुमनसि
प्रयाते मुग्धत्वे चतुरिमणि चाश्लेषरसिके ।
न केनापि स्पृष्टं यदिह वयसा मर्म परमं
तदेतत् पञ्चेषोर्जयति वपुरिन्दीवरदृशः ॥

सखी । अयि देवि सत्वरं मे पूरय मनोरथं यावदियं न दुर्मनायते सखी ।

सीता । सप्रणयकोपम् । किन्ति दुम्मणायिस्सम् * ।

लक्ष्मणः । अयि राजहंसकन्यके किमिति दुर्मनायसे । अयं ते चूतविटपान्तरितः कान्तः ।

सीता । हला कस्स इमो करिकलहकण्ठनिग्घोसमहुरो कण्ठसद्दो सुणिअदि । ता निरूवेह्म † ।

रामः । सविषादम् । कथमियमन्तरितैव लतया । लतां प्रति ।

स्तनविजितस्तबकश्रीरधराधरितप्रवालनवलक्ष्मीः ।
अयि लतिके तिरयन्ती तरलदृशं नावलम्बसे लज्जाम् ॥

पुनः सहर्षम् ।

श्यामच्छवीनामियमन्तराले
प्रादुर्भवन्ती कदलीदलानाम् ।
कलेव चान्द्री नवनीरदानां
चकोरवन्मां मुदितं करोति ॥

पुनः कदलीं प्रति ।

हे बालहेमलतिके ध्रुवमीहसे त्व-
मूरुश्रियं कलयितुं तरलायताक्ष्याः ।
एनां विलम्बय विलासवतीं चिरं हि
स्त्रीणां कलाः परिचिताः स्थिरतां प्रयान्ति ॥

सीता । हला को इमो कणअवण्णो सिहण्डिपिच्छमण्डितकण्णपूरो मुद्धत्तणविमुक्कलोअणविआरो कुमारो दीसदि । इमं पेक्खन्तीए मह णिअवच्छम्मि विअ वच्छत्तणपच्छालिअं हिअअं वट्टदि ‡ ।

लक्ष्मणः । अये केयमस्यां सुमित्रायामिव मे सुचिरप्रवृत्ता चित्तवृत्तिः ।

सीता । हला इमं कुमारं पुलोअन्तीए मह वच्छा उम्मिला चित्तमारुहदि * ।

सखी । विहस्य । नूनमयं कस्य चिद् वत्सशब्दलालनीयो भविष्यति । यं विलोकयन्त्या मे त्वमपि चित्तवृत्तिमारोक्ष्यसि । तत् पृच्छामि तावद् एनमिति परिक्रम्य । अये राजकुमार कः खलु भवान् यस्त्वमेक एव मुग्धतयाऽपरिशिलितास्वपि वनभूमिषु विहरसि ।

लक्ष्मणः । धिङ् मूर्खे कथं मामग्रजेन परिसरवर्त्तिना रामचन्द्रेण नाथवन्तमप्येकाकिनमपदिशसि ।

सखी । सहर्षम् । कुसुमितस्तदधुना मे मनोरथद्रुमः ।

सीता । हला किमेत्त अह्माणं ता एहि णिजघरं जेव्व वज्जह्म † । इति किञ्चित् परिक्रम्य पुनर्व्यावृत्य हला एक्कं विसुमरिदह्मि णं सो सहआरपादवो अवलोअणीओ जस्स वासन्दीलदाए सह सङ्गमं अहिलसन्ति मह अम्बाओ ‡ इत्युभे परिक्रामतः ।

रामः । सहर्षम् ।

मन्मनःकुमुदानन्दशरत्पार्वणशर्वरी ।
अहो इयमितो नूनं पुनरप्यभिवर्त्तते ॥

निर्वर्ण्य ।

वहत्यस्या दृष्टिर्विकचनवनीलोत्पलतुला-
मखण्डस्याभिख्यां वदनमिदमिन्दोः कलयति ।
कुचौ किञ्चिन्मीलत्कमलतुलनां कन्दलयत-
स्तमःशोभां चित्रां चिकुरनिकुरम्बं हि कुरुते ॥

सखी । एष सहकारपादप इयञ्च वासन्ती लतेति तदन्तिकमनुसरतः ।

रामः । कथमिमे मे परिसरमनुसरतः । तत् किञ्चिदपसरामि तावत् ।

सखी । सहकारशाखां करे धृत्वा सकौतुकम् । हला पेक्ख पेक्ख इमेहिं नहसिहाविलिहिदेहिं कोमलदलेहिं सम्भावीअदि जं किर इअं चूदलदा केणावि विदद्धेण णिअहत्थेण सम्भाविदेत्ति । अहवा णिअचावलदासङ्किदेण सअं मम्महेणेवेति § ।

रामः । इत्थं सम्भावयति भवती मम पुनरन्यथा वितर्कः ।

मत्वा चापं शशिमुखि निजं मुष्टिना पुष्पधन्वा

---

* किमिति दुर्मनायिष्ये ।

† हला कस्यायं करिकलभकण्ठनिर्घोषमधुरः कण्ठशब्दः श्रूयते तन् निरूपयामः ।

‡ हला कोऽयं कनकवर्णः शिखण्डिपिच्छमण्डितकर्णपूरो मुग्धत्वविमुक्तलोचनविकारः कुमारो दृश्यते । इमं पश्यन्त्या मम निजवत्स इव वात्सल्यप्रक्षालितं हृदयं वर्त्तते ।

* इमं कुमारं विलोकयन्त्या मम वत्सोर्मिला चित्तमारोहति ।

† हला किमत्रास्माकं तदेहि निजगृहमेव व्रजामः ।

‡ हला एकं विस्मृतास्मि ननु स सहकारपादपोऽवलोकनीयो यस्य वासन्त्या लतया सह सङ्गममभिलषन्ति ममाम्बाः ।

§ हला पश्यपश्यैतैर्नखशिखाविलिखितैः कोमलदलैः सम्भाव्यते यत् किलेयं चूतलता केनापि विदग्धेन निजहस्तेन सम्भावितेति । अथवा निजचापलताशङ्कितेन स्वयं मन्मथेनैवेति ।

तन्वीमेनां तव तनुलतां मध्यदेशे बभार ।
यस्मादत्र त्रिभुवनवशीकारमुद्रानुकारा-
स्तिस्रो भान्ति त्रिवलिकपटादङ्गुलीसन्धिरेखाः ॥

सखी । भर्तृदारिके इयं वासन्ती लता । इदं च पश्य

वासन्तीरसबिन्दुं सुन्दरमिन्दिन्दिरा इह चरन्ति ।
चिरमन्दिरमरविन्दं मन्दमन्दं परिहरन्ति ॥

सीता । तदेव पठति ।

रामः । किमिदानीं लतान्तरवर्णनया । नन्वियमेव

निर्मुक्तशैशवदशा शिशिरा नवीन-
सम्प्राप्तयौवनवसन्तमनोरमश्रीः ।
उन्मीलितस्तननवस्तवका निकाम-
मेणीदृशस्तनुलता तनुते मुदं नः ॥

सखी । भर्तृदारिके पश्य । इयमसौ वासन्ती लता स्वयमेव सहकारपोतमालिङ्गितुं पुरःसरति ।

सीता । सप्रणयकोपम् । अये अलीअजप्पिणि दाणीं तुह परिसरं परिहरिअ अण्णदो गमिस्सम् * ।

रामः ।

अमलमृणालकाण्डकमनीयकपोलरुचे-
स्तरलसलीलनीलनलिनप्रतिफुल्लदृशः ।
विकसदशोकशोणकरकान्तिभृतः सुतनो-
र्मदलुलितानि हन्त ललितानि हरन्ति मनः ॥

सीता । विलोक्य सकौतुकम् । अम्मो ।

विसदृपेसलुप्पलप्पलासपुङ्खसामलो
महेससोम्मसेहरप्फुरन्तसोमकोमलो ।
लदाघरम्मि को इमो अणङ्गरूअखण्डणो
विलोअणाण देइ मे सुहं सिहण्डमण्डणो † ॥

सखी । भर्तृदारिके कथय कथं लतालोकनाद्विरतासि ।

सीता । अनाकर्णितकेन । तदेव पञ्चमस्वरं पठति ।

सखी । उपसृत्य । कथमियमन्यचित्तेव लक्ष्यते । क्व पुनश्चित्तमस्याः । रामं दृष्ट्वा साकूतम् । अये इदमस्याश्चित्तगजबन्धनालानम् । पुनः सीतां हस्ते धृत्वा भर्तृदारिके प्रणयमधुरोऽपि सखीजनः किमवधीर्यते । अथवोचितमिदम् । अधुना हि तवायं हृदयमधिवसति ।

सीता । स्वगतम् । कहं अवगदह्मि इमाए ‡ इति लज्जां नाटयति ।

सखी । स्वगतम् । कथमियं लज्जते । तद् अन्यतो नयामि । प्रकाशम् । कथमद्यापि हृदयं न मुञ्चति ते प्रणयकोपः ।

सीता । स्वगतम् । कोवमुद्दिसिअ इमाए भणिदं ण उण इमम् । प्रकाशम् । हला कहं तुह कुविस्सं केवलमण्णचित्तदाए ण सम्भाविदासि * ।

सखी । क्व तर्हि दत्तचित्तासि ।

सीता । आरामम्मि † ।

सखी । विहस्य । अहो ते चातुर्यं यत आकारप्रकटनेनैवाकारगुप्तिं कृतवत्यसि ।

सीता । सलज्जमधोमुखी तिष्ठति ।

रामः ।

उत्तरङ्गय कुरङ्गलोचने
लोचने कमलगर्वमोचने ।
अस्तु सुन्दरि कलिन्दनन्दिनी-
वीचिडम्बरगभीरमम्बरम् ॥

सखी । सप्रणयस्मितम् । भर्तृदारिकेऽलमालिजनेऽपि हृदयापलापेन । ननु विदितं मया ।

अत्र ते सखि शिखण्डमण्डने
पुण्डरीकरमणीयलोचने ।
श्यामतामरसदामकोमले
रामनामनि मनो मनोभवे ॥

सीता । हला पेक्खपेक्ख

मअणवहूणेउररवरमणिज्जं किम्पिकिम्पि कूजन्तो ।
माअन्दमुउलमहुरसमहुरमुहो महुअरो भमइ ‡ ॥

पुनः स्वगतम् ।

अयि पिबह लोअणाइं
पिअजणवअणारविन्दमअरन्दम् ।
अयि तरलाइं विआरह
पुणकह तुम्हे कह इमो अ § ।

इति रामं नयनाञ्चलेन सलीलमालोकते ।

रामः । निर्वर्ण्य ।

सर्वस्वं नवयौवनस्य भवनं भोगस्य भाग्यं दृशां
सौभाग्यं मदविभ्रमस्य जगतः सारं फलं जन्मनः ।

---

* अये अलोकजल्पिनीदानीं तव परिसरं परिहृत्यान्यत्र गमिष्यामि ।

† अहो विकसितपेशलोत्पलाग्रपुङ्खश्यामलो महेशसौम्यशेखरस्फुरत्सोमकोमलो लतागृहे कोऽयमनङ्गरूपखण्डनो विलोचनयोर्ददाति मे सुखं शिखण्डमण्डनः ।

‡ कथमवगतास्म्यनया ।

* कोपमुद्दिश्यानया भणितं न पुनरिमम् । हला कथं तुभ्यं कुपिष्यामि केवलमन्यचित्ततया न सम्भावितासि ।

† आरामे

‡ हला पश्यपश्य । मदनवधूनूपुररवरमणीयं किमपिकिमपि कूजन् माकन्दमुकुलमधुरसमधुरमुखो मधुकरो भ्रमति ।

§ अयि पिबत लोचने प्रियजनवदनारविन्दमकरन्दम् । अयि तरले विचारयत पुनः क्व युवां क्वायञ्च ।

साकूतं कुसुमायुधस्य हृदयं रामस्य तत्त्वं रतेः

शृङ्गारस्य रहस्यमुत्पलदृशस्तत् किञ्चिदालोकितम् ॥

सीता । स्वगतम् । पुनस्तामेव गाथां पठति ।

सखी । अयि भर्तृदारिके पश्य ।

दलदमलकोमलोत्पलपलाशशङ्काकुलोऽयमलिपोतः ।

तव लोचनयोरनयोः परिसरमनुवेलमनुसरति ॥

सीता । सहर्षमात्मगतम् । अपि लोअणाइं बद्धसप्पदाइं णं सुहोपसुदीयम् * ।

रामः । सप्रत्याशम् ।

अमृतमयपयोधिक्षीरकल्लोललोलैः

स्नपयति तरलाक्षी यत्र मां नेत्रपातैः ।

अपि भवतु सदायं सन्मुहूर्तः (विमृश्य सविषादम्)

कुतो वा मधुरविधुरमिश्राः सृष्टयो हा विधातुः ॥

प्रविश्य चेटी । भट्टदारिए भट्टिणीहिं आणत्तम्हि जं किर वत्सा जाणई झत्ति घरमाणीअ विचित्ताहरणेहिं मण्डीअदु जेण तीए साणंदं वअणारविन्दं पुलोअम्ह † ।

सीता । हण्डे कहं सिणेहमुद्धाओ मह अम्बाओ ‡ ।

चेटिका । भट्टदारिए कहं ण मुद्धाओ तुह अम्बाओ § ।

सीता । कहं उण मुद्धाओ मह अम्बाओ ‖ ।

चेटिका । जा तुमं णिसग्गलावण्णचन्दलेहां णेवच्छलच्छीलंछणेणालंकिदुमिच्छन्ति । तहा अ

अयि तुह मुहलेहा चन्दबिम्बे सणेहा

दसणकिरणलच्छी अच्छजोह्णासरिच्छी ।

कुवलयदलदोणीकन्दराए वहन्ती

तरलबहलमिट्ठी दुद्धधारव्व दिट्ठी ॥

ता आअच्छ गच्छम्ह णिअघरं जेव्व ¶ इति निष्क्रान्ताः स्त्रियः ।

रामः । सविषादम्, कथं नयनपथमतिक्रान्तेव कान्ता । पुनः सप्रत्याशम् ।

अप्याविरस्तु भूयोऽपि मम लोचनयोरियम् ।

दिवसेऽन्तर्हिता नक्तं चन्द्रिकेव चकोरयोः ॥

लक्ष्मणः । आर्येयमाविरस्ति ।

रामः । सहर्षं कथं पुनः प्राप्ता प्रेयसी । विलोक्य न तावत् नूनं किमप्यन्यदभिसन्धाय तदिदमुक्तं वत्सेन । उच्चैर्वत्स केयमाविरस्ति ।

लक्ष्मणः ।

मुग्धस्य केलिविजितस्मरचापयष्टे-

रातन्वती रुचिमतीव सुधाकरस्य ।

रागोद्धुरा स्फुटमुदञ्चिततारकश्रीः

सन्ध्याविरस्ति ननु कापि पतिंवरेव ॥

रामः । वत्सैवमेतत् । तथाहि

ज्ञात्वा प्रबुद्धकमलामखिलां त्रिलोकी-

मम्भोनिधेर्विशति गर्भमसाविदानीम् ।

अन्तःप्रसुप्तहरिनाभिसरोजबोध-

कौतूहलीव भगवानरविन्दबन्धुः ॥

लक्ष्मणः । आर्य दृश्यतामयमीषन्मुकुलितराग इव गगनाभोगः ।

रामः । एवमेतत् । इदानीं हि

प्राचीमालम्बमाने घनतिमिरचये

बान्धवे बन्धकीनां

सम्प्राप्ते च प्रतीचीं शशिकरनिकरे

वैरिणि स्वैरिणीनाम् ।

अर्धश्यामोपलार्धस्फटिकमिव दिशा-

मन्तरालं विधत्ते

कालिन्दीजह्नुकन्यामिलदमलजल-

स्यन्दसन्दोहमैत्रीम् ॥

पुनः सहर्षमङ्गुल्या दर्शयन् ।

एतत् कोककुटुम्बिनीजनमनःशल्यं चकोराङ्गना-

चञ्चूकोटिकपाटयोर्घटितयोरुद्घाटिनी कुञ्चिका ।

दग्धस्यापि नवाङ्कुरः स्मरतरोराद्रागसां प्रेयसी-

मानोद्दामगजाङ्कुशो विजयते मुग्धं सुधांशोर्वपुः ॥

लक्ष्मणः ।

कल्लोलक्षिप्तपङ्कत्रिपुरहरशिरःस्वःस्रवन्तीमृणालं

कर्पूरक्षोदजालं कुसुमशरवधूसीधुभृङ्गारनालम् ।

एतद् दुग्धाब्धिबन्धोर्गगनकमलिनीपत्रपानीयबिन्दो-

रन्तस्तोषं न केषां किसलयति जगन्मण्डनं खण्डमिन्दोः ॥

रामः । वत्सालमतिप्रसङ्गेन तदेहि सायन्तनत्रिदशार्चनोचितकुसुमोपायनेन भगवन्तं गाधिनन्दनमुपास्महे ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

---

* अपि लोचने बद्धषट्पदे ननु सुखोपश्रुतिरियम् ।

† भर्तृदारिके भट्टिनीभिराज्ञप्तास्मि यत् किल वत्सा जानकी झटिति गृहमानीय विचित्राभरणैर्मण्ड्यतां येन तस्याः सानन्दं वदनारविन्दं विलोकयामः ।

‡ हण्डे कथं स्नेहमुग्धा ममाम्बाः ।

§ भट्टदारिके कथं न मुग्धास्तवाम्बाः ।

‖ कथं न मुग्धा ममाम्बाः ।

¶ यास्त्वां निसर्गलावण्यचन्द्रलेखां नेपथ्यलक्ष्मीलाञ्छनेनालङ्कर्तुमिच्छन्ति । तथा च अयि तव मुखलेखा चन्द्रबिम्बे सस्नेहा दशनकिरणलक्ष्मीरच्छज्योत्स्नासदृक्षा कुवलयदलद्रोणीकन्दरायां वहन्ती तरलबहलमृष्टा दुग्धधारेव दृष्टिः । तदागच्छ गच्छामो निजगृहमेव ।

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ न्यायस्वरूपनिरूपणम् ॥

॥ ३ ॥ स्थालीपुलाकन्यायः ॥

अधिश्रीयमाणस्थालीपर्यग्रोदनैकदेशभूतोपरितनैकसिक्थ-निपीडनजनिततत्पक्कतानिश्चयेन सर्वेषां पुलाकानां तत्स्थालीगतानां पक्कतां यथा पाचका निश्चिन्वन्ति, एवमधीतग्रन्थविशेषस्य कतिपयतद्ग्रन्थीयविषयेषु परीक्षणं सकलतद्ग्रन्थीयविषयेषु परीक्ष्यस्य योग्यताया निश्चायकं भवति,एतदेव स्थालीपुलाकन्यायेन परीक्षणमिति व्यवह्रियते । ततश्च यत्किंचित्समुदायैकदेशवृत्तिधर्मविशेषनिश्चयेन स्वघटिततत्समुदायघटकेषु यावत्सु तद्धर्मप्रत्ययो न्यायार्थः ।

ननु सकलपुलाकपाकाविनाभूतोपरितनसिक्थपक्कताऽनुमापयेत् कृत्स्नसिक्थपक्कभावम् । एवमाम्रैकदेशरसास्वादनमपि तदीययावदवयवसमवेतमधुराम्लप्रभृतिरसनिश्चायकं भवेत् । सकलावयवसमवेतमाधुर्याद्यविनाभावादेकदेशमाधुर्यादेः । परन्तु येन केनचित् प्रयुक्तस्य वाक्यकदम्बस्य प्रामाण्यपरीक्षणाय तद्घटककतिपयवाक्यानां प्रमाणान्तरेण प्रामाण्यं प्रमाय सर्वस्य कदम्बस्य प्रकृतन्यायेन प्रामाण्यावगमो न सङ्गच्छते लौकिकानाम् । एवं तान्त्रिकाणामपि । तथाहि । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्य प्रामाण्यं कुगतिप्रादयउपपदमतिङितिसूत्राभ्यां सुप्पदाननुवृत्त्याऽसुबन्तेनैव समासविधानेनाचार्यव्यवहारेण प्रकृतन्यायेनैव प्रमीयते वैयाकरणैः । नह्यीदृशस्थले सकलपुलाकपाकाविनाभूतोपरितनपुलाकपाक इव कतिपयवाक्यप्रामाण्यं तद्वाक्यघटितवाक्यकदम्बप्रामाण्याविनाभूतं येन तल्लिङ्गं स्यात् । लोहितो वह्निः,पटः पृथ्वी,घटः प्रमेयः,पवनः स्पर्शवानिति केनचित् प्रयुक्तस्य वाक्यकदम्बस्य वह्नौ लौहित्यस्य बाधेनाप्रामाण्येऽपि तद्घटकघटः प्रमेय इत्यादेः प्रामाण्यदर्शनेन स्वघटकप्रामाण्ये स्वप्रामाण्यव्यभिचरितत्वस्य स्पष्टत्वादिति चेत् ।

मैवम् । यत्र व्याप्तिनिश्चयादिघटितसामग्रीसम्भवस्तत्रैवैकदेशवृत्तिधर्मविशेषनिश्चयस्य समुदाये तादृशधर्मविशेषानुमापकत्वोपगमात् । अन्यत्र तु सम्भावकत्वमात्रेणैव न्यायोपन्यासस्याभियुक्तव्यवहारविषयतायाः स्वीकारात् । न्यायशरीरेऽपि समुदायवृत्तिधर्मविशेषनिष्ठोत्कटविषयतानिरूपकत्वेनैव प्रत्ययस्य प्रवेशेन सम्भावनाया अपि सङ्ग्रहस्य सुशकत्वात् । विषयतागतमौत्कट्यं च समानकोटिकसंशयीयविषयताव्यावृत्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदको धर्मविशेषः । सच सम्भावनाया अपि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वेन तदीयविषयतायामपि सुलभ इति दिक् ।

अस्मान्न्यायाद्दण्डापूपन्याये यो विशेषः स तदुपपादनावसर एव स्फुटीकरिष्यते ॥

॥ ४ ॥ देहलीदीपन्यायः ॥

शालाद्वयमध्यवर्त्तिदेहलीनिहितदीपः शालाद्वयं स्वकिरणमण्डितं करोतीति दृष्टान्तभूतो न्यायविषयः । दार्ष्टान्तिकभूतं न्यायोदाहरणं च रामायणीयम् । तथाहि ।

अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ।
पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥

इति ।

अत्र रक्षितस्येत्येतत् पूर्वोत्तरान्वयि । अन्यच्च । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितिसूत्रस्योपदेशपदार्थस्यैकाच्पदार्थेऽनुदात्तपदार्थे चान्वय इति । एवमुदाहरणान्तराण्यपि स्वयमुन्नेयानि । अयं च न्यायोऽन्वयविषय एव प्राय उदाह्रियते वृद्धैरिति बोध्यम् ॥

अनेन समानोदाहरणतया समानफलकोऽपि विषयान्तरमवलम्बमानः

॥ ५ ॥ मध्यमणिन्यायः ॥

नासिकाभूषणमौक्तिकयोर्मध्ये संयोजितो लोहितको मणिर्मौक्तिके स्वप्रभया भूषयतीति प्रसिद्धम् । उदाहरणानि प्रदर्शितान्येव । इति ॥

अनयोरपेक्षयाऽपर एष ईषद्विशेषशाली

॥ ६ ॥ काकाक्षिगोलकन्यायः ॥

काकस्यैकमेवाक्षिगोलकमुभाभ्यामप्यक्षिभ्यां चाक्षुषप्रत्यक्षोपजनने उपकारकं भवति । तत्र पूर्वापेक्षयायं विशेषो यत् तदुपकाराय तत्रतत्र गोलकस्य गमनमपेक्ष्यते । दीपादिस्तु निर्व्यापार एकत्र स्थित एवोभयोरुपकरोतीति । अत एवैकं नानेति रीत्या यत्र नानाधर्मावच्छिन्ननानाविशेष्यतानिरूपितैका प्रकारता यथा घटपटावित्यादौ नैयायिकमते द्वित्वस्य,यथा वैकत्र नानेति रीत्या नानाप्रकारतानिरूपितैका विशेष्यता घटोऽस्तीत्यादौ धात्वर्थनिष्ठप्रकारतया सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतया च निरूपिता घटस्य,तथाविधस्थले घटः सुन्दरः पटश्च, नीलो घटः सुन्दरश्च, इत्यादावेव देहलीदीपन्यायमध्यमणिन्याययोर्विषयः । नतु निरूपकविशेष्यतादिभेदेन नानाप्रकारतादिप्रयोजके चैत्रो गच्छति मैत्रश्चेत्यादौ । यथा वा ।

यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति ।
अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥

इत्यादौ । ईदृशस्थले काकाद्यनुरुन्धानस्य गोलकस्येव

निरूपकविशेष्यतादिभेदानुरोधेन स्वप्रयोज्यविषयताभेदं प्रयोजयतः पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायोदाहरणताया एवौचित्यात्। निरूपकविषयतादिभेदेन विषयताभेदप्रयोजकत्वस्यैव व्यापारस्थानीयत्वेन कल्पनात्। अस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तु

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था
यथा प्रदोषेषु च सागरस्था।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था
रराज सा चारु निशाकरस्था॥

इति।

अन्यच्च

कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा
रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः।
चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा
जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः॥

इति,

अत्रामध्यपतितस्यापि क्रियापदस्य सर्वत्र सम्बन्धः। अत्रायमपि विशेषः पूर्वन्यायापेक्षयाऽवगन्तव्यः॥ इति॥

॥ ७ ॥ वृद्धब्राह्मणवरन्यायः ॥

आसीत् कश्चन जात्यन्धोऽत्यन्तं दरिद्रोऽजातविवाहो वृद्धो ब्राह्मणः स च नानाविधैर्दुःखैर्बलवत् पीडितस्तीव्रतपश्चरणेन परमेश्वरमाराधयामास। तस्य च तपसा प्रीतः परमेश्वरः स्वाभीष्टमेकं वरं याचस्वेति तं प्रेरयामास। ततः स ब्राह्मणो यदि चक्षुष्मत्त्वं याच्यते तर्हि दारिद्र्यपीडा स्यादेव, तथा भार्यायां याचितायामपि दारिद्र्यान्धत्वसन्तत्यभावाः पुनर्दुःखं जनयेयुः, एवं धने याचितेऽप्यन्धत्वादीनीति, किं याचनीयमिति चिन्तासमाकुलो भूयो विचार्येदं प्रार्थयत्, स्वपौत्रं राजसिंहासनस्थितमीक्षितुमिच्छामीति। अथ च तस्य बुद्धिकौशलतः परमप्रीतेन परमेश्वरेण वरप्रदानेनानुगृहीतो धनं चक्षुषी मनोज्ञां भार्यां सन्ततिं च प्राप्यात्यन्तमाननन्देति भवतीतिहासः।

ततश्च यत्किंचित्पदार्थसिद्धिनान्तरीयकत्वं यस्य पदार्थस्य तेन तस्याऽऽक्षेपो न्यायार्थः पर्यवस्यति।

अस्योदाहरणं न मुन इति सूत्रस्थमहाभाष्ये नाभावे कृते मुभावो नासिद्ध इत्येवार्थं तस्य स्वीकृत्य नाभावप्रवृत्तिप्रतिबन्धकासिद्धत्वाभावकल्पनं विना कृतनाभावकलक्ष्यस्यासम्भवेनासिद्धत्वाभावविधानानुपपत्त्या नाभावे कर्त्तव्येऽप्यसिद्धत्वाभाव आक्षिप्यत इत्यभिहितं, तदेकम्।

अन्यच्च। प्राचीनवैयाकरणैर्भट्टोजिदीक्षितादिभिर्ठकि लोप इति सूत्रेण ठक्परकपितृष्वसृशब्दान्त्यलोपविधानान्यथाऽनुपपत्त्या पितृष्वसृशब्दाड्ढगाक्षिप्यते इति।

यथावा।

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते॥

इति प्रीतिदत्तस्याविभाज्यतां बोधयता वचनेन पितुरसाधारणं स्वत्वमाक्षिप्य दायमात्रस्य सप्रतिबन्धत्वमुपपादितं पूर्वपक्षिणा। तदेतदपि प्रकृतन्यायोदाहरणं भवितुमर्हतीत्यलम्।

काशिकपाठशालायाम्
धर्मशा॰ राजारामशास्त्री
साङ्ख्यशा॰ बालशास्त्री

THE SA'HITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 115.)

TEXT.

No. 707. When from blame and praise expressed, are understood praise and blame respectively, it is termed Artful Praise *(vyája-stuti)*.

COMMENTARY.

a. When praise is understood from *apparent* blame, the etymology of the term 'vyája-stuti' is to be explained thus 'vyájena stutih,' or praise BY an artifice; and when blame is understood from *an apparent* praise, it is to be interpreted 'vyája-rúpá stutih' or praise CONSISTING in an artifice or trick.

b. For examples in their order:—

"With pearl-necklaces on their breasts (but, under the pun,—with breasts divested of ornaments), with the hairs of their bodies erect *from joy* (with their bodies covered with thorns), the women of thy enemies, O king, have become as secure (widowed) at thy anger as ever."*

The stanza is mine.

c. "This, O Cloud, is but a false encomium I have bestowed upon thee—'thy waters are the life of the world.' But this indeed is a great praise to thee, that thou renderest assistance to the Lord of Justice (Yama—the god of death), by killing the way-farers *separated from their beloved.*"

TEXT.

No. 708. Periphrasis is when the fact to be intimated is expressed by a turn of speech.

COMMENTARY.

a For example:—

"—Whose troops in the Garden of Bliss *(nandana)* touched, with contempt, the flower-bunches of the *Pári-játa* tree,—fondly cherished for the adornment of S'achí's tresses."

* Here, observes the commentator, the apparent blame of the king consists in representing him as causing pain to women, and the praise intimated is that he is victorious over his enemies.

Here, what is in question and to be intimated, *viz* the fact, in the shape of a cause, of India's Heaven being conquered by Hayagríva, is expressed through the effect *viz*, the troops scornfully touching the flower-bunches of the *Párijáta*,—for the purpose of giving particular strikingness to the description Nor is it that variety of the Indirect Description in which a cause is understood from an effect (§706 *d*), since in that the effect is not in question, whilst in the present figure the effect equally with the cause is in question, as indicating the greatness of the power of the subject of description.

b. Similarly.—

"He restored to the fair ladies of his foemen their necklaces without the binding thread, as he caused tears to trickle down their breasts in drops large like pearls."

Here the effect—the tears of the enemies, as indicating the great prowess of the king who is the subject of description, is as much connected with the question as the intimated cause—the killing of the enemies: so the figure is no other than the Periphrasis.

c. "'The princess, O king, does not teach me to speak; the queens too are silent; feed me hump-backed girl; are not the princes and ministers taking their food yet?' —thus, the royal parrot, of the enemy's palace, let loose from the cage by the passengers, speaks, one by one, to the pictured personages in the empty turret."

Here, the *cause of this state of things* is in question, what is meant to be said being—'The enemies have suddenly fled away, having heard your majesty was ready to march.' *With respect to the present example, cited in the Kávyapraká́sa in illustration of the Indirect Description*, some say that the effect too is in question, as being fit to be described *in connection with the subject-matter, the cause*. Others, however, declare that the figure is no other than the Indirect Description, inasmuch as the inexpressibly *great* prowess of *the monarch* in question is understood from the account of the royal parrot, *which is not connected with the subject*.

TEXT.

No. 709. When a general is strengthened by a particular or a particular by a general, and when an effect is justified by a cause, or *vice versâ*,—either under a correspondence or a contrast—, it is Transition *(arthántara-nyása)*, and is thus eightfold.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"The meanest creature, assisted by one that is great, attains to the consummation of a deed. The rivulet of the mountain, united with a great river, reaches the *mighty* ocean."

Here, the generality, implied in the first half *of the stanza*, is confirmed by a particular *illustration*, implied in the second half.

b. "Thus having discoursed in words that did not exceed the sense, Mádhava (Krishna) ceased; for the great are, by nature, of measured speech"

c. "Be firm, O Earth!; O Serpent sustain her; thou, Royal Tortoise, uphold them both; ye Elephants of the Quarters, exert your energy to support the three —my venerable *brother* is about to string Mahádeva's *mighty* bow!"

Here, the cause, or occasion, *viz*, the stringing of Mahádeva's bow is what justifies the effect or consequence, viz, earth exerting herself to be firm, &c.

d. In the stanza—"One ought not to perform an act rashly: indiscretion is the great resting-place of evils. And Prosperity, attracted by merit, chooses, of her own accord, the man who does prudently"—the effect, *viz*, Prosperity's choosing *the prudent man*—justifies the cause, *viz*, the opposite of heedless proceeding, or prudence. These are examples *of the cases resting* upon Correspondence (see text).

e. The cases of Contrast; as—

"Served, as he is, thus, *by us Deities*, he (the demon Táraka) still torments the triple world: It is evil requital, not beneficence, that pacifies the wicked soul."

Here a particular is strengthened by a general, under a contrast. Similarly of others.

TEXT.

No. 710. When a reason is implied in (1) a sentence or (2) a word, it is termed Poetical Reason.

COMMENTARY.

a. Of these, the case of *a reason* being implied in a sentence; as—

"The blue lotus, which was like thy eyes in loveliness, is *now* sunk under water; that moon, my love, which imitated the fairness of thy face, is mantled over by clouds; those royal swans too are gone (*to the mánasa lake*) whose pace resembled thine—alas! the gods would not suffer me to derive a consolation even from thy similitudes—*in this season of rains so tormenting to separated lovers*."

Here, the sentences forming the *first* three lines *of the stanza* imply reasons for *what is affirmed in* the fourth line—'alas! the gods' &c.

b. The case of *a reason* implied in a word; e. g. *the following couplet of* mine:—

"Śiva, afraid of the immense weight, bears not the Ganges on his head, muddy as it is with the heaps of dust raised by the multitude of thy horses (त्वद्वाजिराजि-निर्धूतधूलीपटलपङ्किलां)."

Here, the one *compound* word, forming the first half, implies a reason for what is expressed by the second half.

c. *The reason expressed by more than one word*; as *in the following example of* mine:—

'O She, Gangá who flows through three ways *only* (or Heaven, Earth and Pátála), conceals herself, through shame, on Mahádeva's head, as she beholds the river *formed* of the waters *poured* in thy donations, she running through innumerable passages (पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दा नजलवाहिनीं)"

d. Some writers, it is to be observed here, do not admit those cases of the Transition (§709 *c and d*) which rest upon the relation of causation, because, *they suppose*, they are superseded by the Poetical Reason residing in a Sentence. (§710 *a*) This *opinion* is not right For here *in the province of Poetry*, Reason is three-fold, as being Informative, Completive and Justificative (or Confirmative) Of these *three sorts*, the Informative Reason is the subject of the figure of Inference, the Completive of the Poetical Reason, and the Justificative of the Transition: thus the Transition founded upon a causation is evidently distinct from the Poetical Reason. To illustrate: In the stanza beginning "The blue lotus—" (§710 *a*), the sentences forming the first three lines are *indispensably* wanted for the *completion of the sense*, inasmuch as, without them, the sentence constituting the fourth line would be incomplete in its signification and therefore absurd. Whilst in the stanza beginning "One ought not to perform an act rashly" (§709 *d*) the prohibition of heedlessly acting is fully intelligible in itself as being complete in its signification, just in the manner of a counsel such as—"Never ought any one to associate, I tell your honour the truth, with the wicked, who are busy in working harm to their fellow creatures. The circumstance, *added in the stanza*, of Prosperity's choosing the discreet, only confirms or justifies *the prohibition, without being needed to be mentioned in order to the completion of its sense* So the Transition resting upon a causation is clearly distinct from the Poetical Reason

e. "Hara (Mahádeva), for fear of the immense weight, bears not the Ganges on his head: for it is muddy with the heaps of dust raised by the multitude of thy horses".

Here, we have not the ornament in question, since the reason is made as clear, by the use of the particle '*hi*' (for), as if we were to employ the formal expression *panǩilatvát* (from its being muddy), and it is strikingness that is the essence of ornament.

TEXT.

No. 711 The notion, expressed in a peculiarly striking manner, of a thing established by proof, is termed Inference

COMMENTARY.

a. For example:—

"I believe, in the heart of this fair lady shines the moon-face of her beloved for in the diffusive beams burst out, all her limbs look pale, and those lotuses, her eyes, are closed"

Here the strikingness has its origin in the metaphor.

b. Or we may take the following example —

"Wherever falls the sight of women, there fall sharpened arrows; hence, I infer, Cupid runs before them with his bow furnished with shafts"

Here the strikingness rests upon the boldness of the poet's speech In the figure of Poetical Fancy, the notion is attended with uncertainty, whilst in the present ornament it is attended with certainty: this is what makes their difference.

TEXT.

No. 712 When a cause is represented in identity with the effect, it is *termed* the Cause *(hetu)*.

COMMENTARY

a. As in my couplet beginning "She is the ecstasy of youthfulness"* (Chap. III §131 *a.*) the heroine, the cause of subjugation, is represented as the very subjugation *of the minds of young men.* In the expressions 'ecstasy' and 'laugh,' however, the ornament rests upon an introsusception (see §693 and 694).†

TEXT.

No. 713. The Favourable *(anukúla)* is when unfavourableness turns into a favour.

COMMENTARY.

a. For example:—

"When thou art angry, lady of the slender frame, wound him with thy nails, and tie his neck tight, with those *fair* cords, thy hands."

The peculiar strikingness *of such a mode of speech* is properly counted as a distinct ornament, since it is perceived altogether different from all other figures.

TEXT.

No. 714 When something, really intended to be said, is apparently suppressed or denied, for the purpose of conveying a particular meaning, it is termed Hint (ákshepa), ‡ and is two-fold, as pertaining to what is about to be said or what has been said.

COMMENTARY.

a. Of these *two cases*, that pertaining to what is about to be said, has two varieties, inasmuch as something, wholly and summarily hinted at, may be suppressed, or something may be partially mentioned and partially omitted. The case pertaining to what has been

* "She is the ecstasy of youthfulness—the laugh of the abundance of excessive beauty—the ornament of the face of the earth—the subjugation of the minds of the young men"

† The sentence is obscure in the original, and the scholiast, who mistakes even the name—*hetu*—of the figure to be *abhidhá-hetu*, gives an absurd interpretation of it.

‡ *Paralipsis* in Greek Rhetoric.

said, admits of two sub-divisions, inasmuch as the very character of a thing may be denied, or as the speaker may pretend to negative or cancel what he has already spoken Thus the Hint has four varieties.

b. For examples in their order —

"I would say something for the sake of my dear lady pierced with a bunch of shafts of Cupid—do thou, friend, stay here for a moment—nay, nay, what shall I say to one whose heart is devoid of compassion!"

Here the *pangs of* separation, felt by the female friend *of the speaker*, are hinted at in general, but the particulars, which were about to be spoken of, are suppressed

c "In separation from thee the stag-eyed lady, beholding now the new jasmine expanded, is, of a certainty, alas!—but oh, enough of such a cursed discourse."

Here the portion 'to die' is omitted.

d. "My boy, I am no go-between, my business is not to say that thou art beloved. She dies and thine will be the disgrace—these words of righteousness are what I have to say"

Here the character of a thing, or *rather a person*, is denied—that of the go-between.

e. "How can she of the slender frame pass the night in separation from thee—nay what is the use of talking to thee who art of so cruel a purpose"

Here the very fact of speaking is, as it were, negatived

f In the first example, the particular meaning conveyed (see text) is 'My friend is sure to die,' in the second, what is particularly intimated, is the impossibility of speaking further or the like; in the third, speaking the truth in spite of being a go-between; and in the fourth, excess of misery It is not to be supposed that a PROPER negation of what has been, *or is about to be,* said is what constitutes the present figure, for the SEMBLANCE of a denial is the essence of it.

TEXT.

No. 715. Another figure, *also termed Hint*, is held, likewise, to be an apparent permission of something, *really* unwished for.

COMMENTARY.

a. 'Likewise'—for the purpose of conveying a particular meaning, as in the preceding *ornament*

b. For example :—

"Depart, my love, if thou art resolved to go—auspicious be thy paths, and may I be born again in the place where thou hast gone!"

Here the permission of going, which is so much unwished for, failing as it does, terminates in prohibition; and the particular meaning conveyed, is that the addressee ought ENTIRELY to desist from going

TEXT.

No 716. When an effect is said to arise without a cause, it is Peculiar Causation, and is two-fold, according as the occasion is, or is not, mentioned.

COMMENTARY.

a The production of an effect, though represented as being without the *supposed sole* cause, must depend upon some other cause This distinct cause, or occasion, as it is sometimes mentioned and sometimes omitted, makes the figure two-fold For example:—

"In youth, the waist of the fair-browed lady is slender, though she has never toiled, her eyes are tremulous, but she is not affrighted, her body is heart-ravishing, yet it is not ornamented"

Here the occasion, viz youth, is mentioned. In this very example, *if we leave out 'in youth'* by reading *vapur bháti mrigí-drisah* (the body of the deer-eyed lady shines) instead of *'vapur vayasi subhruvah'* (in youth the body of the fair-browed lady), we should have the case of the Occasion being omitted.

TEXT.

No. 717. When, in spite of the existence of a cause, there is an absence of the effect, it is Peculiar Allegation, and is likewise two-fold.

COMMENTARY.

a. 'Likewise'—that is to say, as the Occasion is, or is not, mentioned. Of these, the case in which the Occasion is mentioned; as—

"Truly great are they, who though rich, are free from haughtiness, though young, are not fickle, and though possessed of power, do not give way to heedlessness *in the exercise of it.*"

Here the Occasion, *viz.* true greatness, is mentioned In this *very stanza* if, for the fourth line *mahá-mahima-sálinah* (truly great are they), we read *kiyantah santi bhútale* (few there are on earth), the Occasion would be omitted.

b. The case in which the occasion or cause is inconceivable, being only a variety of that in which the occasion is omitted, is not separately mentioned. The following is an example :—

"He of the flowery bow conquers the three worlds, alone, whose power was not destroyed by Mahádeva, though he destroyed his body"

Here, the cause of his power not being destroyed, notwithstanding the destruction of the body of *Káma*, is inconceivable.

c. In the present *figure*, an effect is also intimated to be absent, by means of representing something as present, which is opposed to it. So also in the Peculiar Causation (§ 716), a cause is represented to be absent through speaking of something, opposed to it, as present

Thus *in the stanza (given under* §2. o, *Chap. I.* & §187, *Chap. III.)*, there is Peculiar Causation, because of the representation of circumstances opposed to the cause of longing, *which yet is ascribed to the heroine*—circumstances such as are implied in 'The bridegroom is the very youth who embraced me before marriage' &c.;* and there is the Peculiar Allegation, inasmuch as the lady is described as longing, whilst longing is opposed to the effect expected to be produced by such a cause as the circumstance of her gaining that very person for her bridegroom who enjoyed her before marriage.

Thus there is in this example the Commixture (see §757), of Peculiar Causation and Peculiar Allegation. A pure example of such a modification of the figure is to be sought out *by the reader for himself.*

MY DUTY TOWARDS MY NEIGHBOUR.

From the Church Catechism.

My duty towards my Neighbour, is to love him as myself, and to do to all men as I would they should do unto me. To love, honour, and succour my father and mother. To honour and obey the Queen, and all that are put in authority under her. To submit myself to all my governors, teachers, spiritual pastors and masters. To order myself lowly and reverently to all my betters. To hurt no body by word nor deed. To be true and just in all my dealings. To bear no malice nor hatred in my heart To keep my hands from picking and stealing, and my tongue from evil-speaking, lying, and slandering. To keep my body in temperance, soberness, and chastity. Not to covet nor desire other men's goods; but to learn and labour truly to get mine own living and to do my duty in that state of life, unto which it shall please God to call me.

MY DUTY TOWARDS MY NEIGHBOUR.

From the Mahábhárata etc.

(1.) They who are dreaded by none and themselves dread none, regarding all mankind like themselves—such men surmount all difficulties.—*Mahábhárata, Śánti-parva, Chap.* 110.

(2.) To heaven shall those men go, who, friends to all, ever behave themselves with an equal heart to friend and foe.—*Ibid, Anuśásana-parva, Chap.* 144.

(3) Thou shalt not do to others what thou likest not thyself—this is duty in its sum-total, all else proceed from passion.—*Ibid, Udyoga-parva, Chap.* 38.

* Substitute this clause for 'There is that very husband who gained me as a girl' in the stanza in question. This mistake and perhaps one or two more, were overlooked by me, in revising Dr Ballantyne's translation.

(4.) That *debt of gratitude* is not to be repaid in hundreds of years which men owe to their father and mother *for* the pain they have suffered in bringing them up. Do thou serve them constantly and do thou serve thy spiritual pastor too, for if they are pleased *with thee*, all *thy* penance has been completed.—*Manu, Chap.* 2.

(5.) They who work or think harm to their tutor, or their father or their mother—greater is their sin than the killing of an embryo—a greater sinner there is none in the world.—*Mahábhárata, Śánti-parva, Chap.* 108.

(6.) Who should not honour him on whose ceasing to exist, mankind all around would cease to exist, on whose well-being ever depends the well-being of all?—*Ibid, Śántiparva, Chap.* 68.

(7.) He triumphs in both the worlds who is steady in pleasing and doing good to his sovereign, who sustains a burden dreadful to all men.—*Ibid.*

(8.) That person who instructs thy ears in truth, removes thy unhappiness and leads thee to immortality—him thou shalt regard as thy father and mother, to him thou shalt never think evil.—*Nirukta.*

(9.) They who disrespect those who are to be honoured and they who insult their elders—all such men, O goddess, shall go to hell.—*Mahábhárata, Anuśásana-parva, Chap.* 145.

(10) Not to hurt any body by deed or mind or speech, and to be benevolent and charitable, are the eternal duty of the good.—*Ibid.*

(11.) Forgiveness and patience, keeping oneself from injuring *any body*, equality towards *friends and foes*, truthfulness and uprightness, chastity, energy, lowliness and modesty, gravity, generosity, absence of anger, contentment, kindliness in speech, absence of hatred and malice—the assemblage of these makes what is termed Self-control.—*Ibid, Śánti-parva, Chap.* 160.

(12.) They who always keep themselves from stealing, who are content with their own property and depend upon their own luck—such men shall go to heaven.—*Ibid, Anuśásana-parva, Chap.* 144.

(13) They who never utter a slanderous speech, or a speech that causes disunion between friends, but who speak what is true and friendly—such men shall go to heaven.—*Ibid.*

(14.) They who forbear from evil-speaking and avoid unfriendly talk, whose speech is always benevolent—such men shall go to heaven.—*Ibid.*

(15.) Thou shouldst not be altogether without food, nor shouldst thou eat too much.—*Ibid, Śánti-parva, Chap.* 270

(16.) They who covet not the property of others, who avoid intercourse with the wives of others, who eat the food that is honestly earned—such men shall go to heaven.—*Ibid, Anuśásana-parva, Chap.* 144.

॥ श्रीश्वरोजयति ॥

(1) येषां न कश्चित्त्रसति न त्रसन्ति हि कस्यचित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥

(2) शत्रुं मित्रञ्च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
भजन्ति मैत्राः संगम्य ते नराःस्वर्गगामिनः ॥

(3) न तत् परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।
संग्रहेणैष धर्म्मः स्यात् कामादन्यःप्रवर्त्तते ॥

(4) यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणां ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्त्तुं वर्षशतैरपि ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यादाचार्य्यस्य च सर्व्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्व्वं समाप्यते ॥

(5) उपाध्यायं पितरं मातरञ्च
येऽभिद्रुह्यन्ते मनसा कर्म्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥

(6) यस्याभावेन भूतानामभावः स्यात् समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यं स्यात् कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥

(7) तस्य यो वहते भारं सर्व्वलोकभयावहम् ।
तिष्ठन् प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकाविमौ जयेत् ॥

(8) य आतृणत्त्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्व्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरञ्च
तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥

(9) मान्यांश्चाप्यवमन्यन्ते वृद्धान् परिभवन्ति च ।
एवंविधा नरा देवि सर्व्वे निरयगामिनः ॥

(10) अद्रोहः सर्व्वभूतेषु कर्म्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्म्मः सनातनः ॥

(11) क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम् ।
इन्द्रियाभिजयो दाक्ष्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः प्रियवादिता ।
अविहिंसाऽनसूयाचाप्येषां समुदयो दमः ॥

(12) स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं सन्तुष्टाः स्वधनेन च ।
स्वभाग्यानुपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

(13) पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरं ।
ऋतं मैत्रन्तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

(14) असत्प्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्ज्जकाः ।
सौम्यप्रलापिनो ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

(15) नानाशनः स्यान्नमहाशनः स्यादित्यादि ॥

(16) परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्ज्जकाः ।
धर्म्मलब्धान्नभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

RÁMA AND SITÁ

XI.

Then Ráma turning, with love-quickened pace,
Eager to look upon his Sítá's face,
Came to his dwelling. But he found her not,
Lonely and empty was the leafy cot,
Like a sad streamlet in the winter's frost
With all the glory of its lilies lost.
He searched, he called. no answering voice was heard,
But a faint shudder that the branches stirred,
And sad with woe each tree and bird and flower
Mourned round the ruin of the lady's bower;
And Nymph and Faun in shady thickets sighed.
And Ráma lifted up his voice and cried.
"Where is my darling? Dead, or torn away,
Or has she ventured in the wood to stray
Gathering flowers farther and farther still?
Or has she sought the stream, her jar to fill?"
Through grove and glade he ran with maddened brain,
Seeking her wildly where all search was vain.
From brook to brook, from hill to hill he ran,
Each tree to question and each lawn to scan:
"Tell me, Acacia, has that fairest she,
Who loved thy flowers so well, been seen by thee?
Clad in pale silk and like thy clusters, fair,
If thou hast seen my darling, tell me where!
Thou Bel tree, laden with thy golden fruit
Round as my lady's breast, why art thou mute?
Where is she, Heartsease? 'Tis thy gentle part
To banish woe, come give me what thou art.
Thou Cassia, brilliant with thy pendent gold,
Tell me what shades my radiant Sítá hold.
Palm, Mango, Jasmine, Amaranth, declare,
Where is my darling with the long soft hair?
It may be that my fawn-eyed love has strayed
To sport with fawns beneath some arching shade.
I see thee, dearest: come, no longer seek
To hide thee in the grove; come forth or speak!
I see thee, lady of the lotus eye,
Thou art not hidden, and 'tis vain to fly.
Stay if thou lovest me, my Sítá, stay!
Too much already of this cruel play.
I see thy garment shimmer in the brake:
Stay, my sweet darling, for dear pity's sake!
Why art thou angry? Have I done thee wrong?
O, come, my love, for I have sought thee long!
Ah! she is dead; her mangled limbs the feast
Of wandering Ogre or some ravenous beast.
That moon-bright cheek, that pure and polisht brow,
Red lips and dazzling teeth—what are they now?
Tossing her arms—her spray-soft arms—in vain,
Shrieking for help. alas! my love was slain.
Why wast thou left within thy bower alone,
For Fiends to rend thee, oh, mine own, mine own!
My Sítá lost I will not live, but go

Hence to the after-world, weighed down by woe ;
The mighty king, our Sire, will see me there,
And sternly cry : False, perjured Ráma, where,
Where is thy faith, that thou, with evil speed,
Comest from exile ere the time decreed ?
Can I return from banishment to see
Those chambers empty where my queen should be ?
Can I return to hear my people cry
Shame on the wretch who failed to save or die ?
How can I meet Videha's King, and brook
The speechless agony of the father's look ?
How will these lips endure to tell him all ?
These eyes, to see him start and faint and fall ?
Now leave me here to mourn awhile and die :
Do thou, dear brother, to Ayodhyá hie,
The beautiful city : thus to Bharat say,
With tender greeting : 'Ráma bids thee sway
The righteous sceptre thou deservest well.'
Then, after reverent salutation, tell
With soothing words, my mother, his, and thine,
The mournful tale of Sítá's fate and mine."

Rámáyaṇa Book III., 60.

MARRIAGE.

Thrice blest are they with joy and peace
Whom marriage bonds unite,
Who see their home in wealth increase,
And share each holy rite.
The Wife is half the man : a friend,
The wisest, truest, best ;
On her, wealth, virtue, joy, depend,
And hopes of heavenly rest.
Call her, thy children's mother, Wife,
Who tends thy house with skill,
Who loves thee as her lord and life,
And joys to do thy will.
She comforts thee with gentle speech,
And all a mother's care,
Teaching, as pious fathers teach,
Religion, praise, and prayer.
Happy the man who, worn and tried
By life's hard thorny way,
Can find this angel by his side,
His comfort, guide, and stay.

Mahábhárata.

ON THE ONTOLOGY OF THE VEDA'NTA.

(Continued from page 139.)

With regard to the third degree of Existence—that belonging to what presents itself in dreams, &c.—there is no occasion for our here remarking more than this, that the Missionary is not likely to quarrel with the Vedántí for calling such things, in general, illusions rather than realities. What we are more particuarly concerned about is the second degree of Existence, which some of the Vedántís professedly, and the others too generally in fact, degrade to the level of the third. The second and third degrees are in effect reduced to much the same level by the employment of the term *vastu* to denote Spirit, and, on the other hand, its contradictory—*a-vastu*—to denote all else. Now the word *vastu* means a "thing" or "substance,"—and, while *a-vastu*, therefore, properly means "*not* a substance," the Vedántís are all too much disposed to treat whatever comes under the name as being (in the familiar sense of the word) no *thing*,—as *unreal*. They are in fact not disinclined to own the impeachment, against which Berkeley has so repeatedly protested, of holding that the phenomenal universe is delusive, because phenomenal and dependent The Vedántís—as philosophers—[for at present we are viewing them as speculative ontologists and not as assertors of a revelation]—would seem to have been duped by the word *thing*, and its kindred term *real*. They chose to restrict the name of *thing* to Spirit, and then jumped to the conclusion that all else must be *nothing*—or nothing of any consequence.

Waiving the question of revelation, which, we repeat, does not fall within the present section of our argument, we would recommend, therefore, that, in reasoning with a Vedántí on his philosophical belief, he should be left in the undisturbed enjoyment of the opinion that there is no independent entity besides Spirit,—that opinion being one which need not prevent his becoming as good a Christian as Bishop Berkeley. We should also leave him to think, for the present, as he may choose in regard to dreams or waking misapprehensions; but we should press him with the unreasonableness of holding that the phenomena of waking existence are beneath the notice of the wise because, forsooth, they are not entitled to the name of *vastu*—the name of *substance*. If phenomena have an existence "that must be dealt with" *(vyávahárika)*, their importance will depend upon our relation to them ; and if it so happen that our relation to them is to be *eternal*, it is idle to disparage their immense importance by dubbing them "insubstantial." Whether their relation to us *is* to be eternal, and what relation our spirits bear to that Great Spirit whom we agree with the Vedántís in holding to be the sole independently existent—the Self-existent,—are questions to be answered only by a revelation. The replies afforded to these questions, on the one hand, by the books which the Vedántís hold to be a revelation, and, on the other hand, by the book which we ourselves hold to convey the true revelation, we propose to take a future opportunity of comparing.

Confining ourselves, for the present, to the consideration of ontological theories and terminology, we now proceed to inquire what is the Vedántic conception of the relation of the phenomenal to the real. The Vedántists are commonly charged with holding that the phenomenal *is* the real,—in other words, with Pantheism. At the same time they are charged with the wildest extravagance, of an opposite description, in declaring that the Supreme is *devoid of qualities*,—or, in Sanskrit, *nir-guṇa*. With regard to the relation of the real and the phenomenal no point appears to have occa-

sioned more perplexity to those who were impressed with the baselessness of Vedántism than the employment of this term *nir-guṇa*—so frequently connected in the Vedántic writings with the name of the Supreme (Brahm). We find, for example, a zealous writer against Vedántism declaring, that, "in any sense, within the reach of human understanding he "(Brahm) is *nothing*. For the mind of man can form no "notion of matter or spirit apart from its properties or attributes." And the same writer calls upon his readers to admire the extravagant notion that Brahm exists "without intellect, without intelligence, without even the consciousness of his own existence!" Now, the reply to all this is, that the word *nir-guṇa* is a technical term, and must be understood in its technical acceptation. It means "devoid of whatever is meant by the term *guṇa*," and the term *guṇa* is employed (as remarked at p. 868 of this volume) to denote whatever is phenomenal. In denying that anything phenomenal belongs constitutively to the Supreme Spirit, the Vedánti speaks very much like Bishop Berkeley, and like other good Christians whom Milton's epic has not educated into a semiconscious Anthropomorphism. Berkeley expresses himself as follows:—"We, who are limited and dependent spirits, "are liable to impressions of sense, the effects of an external "agent, which, being produced against our wills, are some-"times painful and uneasy. But God, whom no external "being can effect, who perceives nothing by sense as we do, "whose will is absolute and independent, causing all things, "and liable to be thwarted or resisted by nothing; it is "evident, such a being as this can suffer nothing, nor be "affected with any painful sensation, or indeed any sensation "at all. We are chained to a body, that is to say, our per-"ceptions are connected with corporeal motions. By the "law of our nature we are affected upon every alteration in "the nervous parts of our sensible body; which sensible "body, rightly considered, is nothing but a complexion of "such *qualities*,"*—and so on. The Vedánti, in like manner, denying that such 'qualities' belong the Supreme, declares, "We ought not to ascribe to Almighty God proper-"ties, attributes, or modes of being, which are the peculiar "characteristics of humanity, such as the faculty of vision,"† &c. In short, the Vedánti denies that the Supreme either has or requires senses or bodily organs;—and, holding that organs of sense or motion are made up of what he calls *guṇa* as we Europeans in general hold them to be made up of what we prefer to call *matter*, he asserts that the Supreme is *nir-guṇa*, in very much the sense that we Europeans assert that God is *immaterial*. We say, guardedly, "in very much the sense"—and not simply "in the sense,"—because the term *guṇa*, as we have shown before, denotes strictly—not the imperceptible quiddity 'matter'—but what Berkeley calls the sensible, or the sum of the objects of sense. Theologically, the Vedánti, asserting that the Deity is *nir-guṇa*, and the Christian, asserting that God is *immaterial*, are asserting the very same fact in terms of separate theories,—just as two chemists might make each the same assertion in regard to some individual specimen, while the one spoke of it as destitute of Chlorine, and the other as destitute of Oxymuriatic Acid.

To say that "the mind of man can from no notion of matter or spirit apart from its properties or attributes," is therefore no *reductio ad absurdum* of the Vedántic dogma that nothing of what is technically called *guṇa* enters into the essence of God. Take away everything of what is comprised under that name,—that is to say, take away every thing that is perceived through the organs of sense, and every sense-organ, and all merely human feelings or mental processes, such as alarm, delighted surprise, recollection, computation, deduction,—take away all this, and there remains to the Vedánti, nor a mere empty substratum, but the One Reality consisting of Existence, Thought, and Joy, in their identity as an ever-existing joy-thought. This, whatever else we may think of it, is something very different from a substratum evacuated to nonentity. *We* are accustomed to regard eternal existence, wisdom, and blessedness, as *attributes* of God. The Vedántis, or the other hand, instead of regarding these as attributes, regard them, in their eternal identity, as God Himself. Instead of holding, as they have been so often accused of holding, that God has no attributes in *our* sense of the terms, they hold in fact that he is *all* attribute,—sheer Existence, sheer Thought, sheer Joy "as a lump of salt is wholly of an uniform taste within and without." So far is the conception of Brahma from being reduced to that of a nonentity by the Vedántic tenet of his being *nir-guṇa*, that, according to one of Vyása's aphorisms, as rendered by Mr. Colebrooke—(Essays, p. 352)—"Every attribute of a first cause (omniscience, omnipotence, &c.) exists in *Brahme*, who is devoid of qualities." It is rather strange that the occurrence of this passage in Mr. Colebrooke's well-known essay should not have sufficed to awaken a suspicion that the term "devoid of qualities" must be employed in a sense other than that of an empty substratum—a nonentity. The Vedántis, seeing no occasion for any such a vehicle of the Joy-Thought, never postulated any such. The empty substratum, the "nothing," which they are supposed to place in the room of the Supreme, is precisely what, as a nothing, does not enter into their conception of the Supreme at all. It will readily occur to the reader that the Hindú conception of *Thought*, as the ultimate ground of all, independently of any substratum beyond it, anticipates Hume's extreme development of Locke.

The misconception to which we have been now adverting, furnishing, as it has done, seeming ground for a charge which has been reiterated against the Vedántis under all the varied forms of remonstrance, taunt, anathema, and virtuous indignation, has, we fear, done much harm. It has done much to confirm the modern Vedánti in his opinion that his European assailants are incompetent to appreciate his system, and in his belief that the creed urged upon his acceptance by such assailants cannot have any very strong claims on his attention. If it be asked why the Vedánti could not explain so simple a matter as this misconception

* Berkeley's Third Dialogue.

† The *Tattwa-bodhini patrikà*—the organ of the modern Vedántis—p. 113.

to the person who blamed him unjustly, we reply, that the asker had better reflect what intense confusion of mind has been again and again occasioned, in every part of the world, by a mutual misunderstanding of a term when the two parties were not aware that they really misunderstood one another. People are always too apt to fancy that it is in regard to some *opinion* that they differ, when they only differ in regard to the employment of a term In a recent paper we analysed and exhibited a most notable example of logomachy, in regard to the very system that we are now engaged upon, originating in an unsuspected misunderstanding respecting a single term,—the parties in the case being men of no less note than Col Vans Kennedy, Sir G. C. Haughton, and Rammohun Roy. Do you suppose that the misconception would have lasted ten minutes if the discussion had been carried on in the Rájá's presence in *Sanskrit ?* No, truly ;—and neither would the misconception to which we have been now adverting, have existed so long as it has done if the assailants of the Vedántic tenet in question had written in Sanskrit and English simultaneously. To prevent future logomachy, therefore, in regard to this point, we beg that any one who is dissatisfied with our explanation will express his dissatisfaction in parallel columns of Sanskrit and English and we promise to reply, if at all, in similar form.

In regard to the charge of Pantheism, we would observe, in the first instance, that some people are apt to be taken for pantheists when they really are not such ; and that there is a great difference between the Pantheism which, in all that it sees, sees God alone, and the patheism (more properly called atheism) which, byond what it sees, acknowledges no God. The heavy condemnation due to the grovelling system last mentioned, it were idly mischievous cruelty to hurl again the Vedántí. The man who believes that his spirit is in the same category with his disgestion, that his soul is a function of his brain as the biliary secretion is a function of his liver, let us not, in common justice insult the Vedántí by mentioning in the same breath with him. If the Vedántí be a pantheist, he must be one of the other order,—a spirit of a far higher mood, erring though he be. Let us be cautious, however, lest in our zeal we too rashly condemn him on a charge what he repudiates. Two expressions, familar in the Vedánta, are usually founded upon, in contending that the Vedántí confounds the Creator with the creature, viz., the test "All this is God," and the illustration of the spider spinning its-web from its own body. The passage in the *Vedánta-sára* where the illustration of the spider occurs, we render as follows :—"Thought [i. e. Deity] located in "*ajnána* [i. e. in the aggregate of the phenomenal], which "has the two powers [of obscuring the light and of projecting "its own shadow], is, in virtue of itself, the efficient cause,—"and, in virtue of what it is located in, material cause ; "as the spider is personally the efficient, and in virtue of its "*body*—[which body is not the agent but the locus of the "agent]—the material cause, as regards that product [which "we call] its thread." Now, as no one charges the man who says that the spider made its web from its own stores, with saying that the web is the spider ; so we think that no one is justified in deciding that the Vedántí says "The world God," on the allegation that the Vedántí really does say "God made the world out of stores of his own." What *were* those stores ? We have already seen (at p. 329, Vol. iv. of the *Magazine*) that they are, in the creed of the Vedántí, just what amount to the sense of the word *Power*—the word *śakti*—the recognised synonyme for the aggregate of the phenomenal—for the *ajnána*—i. e. for that which is *not* God. We have discussed this again and again with learned Hindús ; days and nights of earnest thought intervening between the discussions, and we declare our conviction that those who condemn the Vedántís as pantheists on this particular ground, would in like manner condemn St. Paul if,—not recognised as St. Paul,—he were to reappear, declaring what he meant by asserting of God that in Him "we live and move and have our being."

But, the reader will be ready to exclaim, how can we be said to be unfair in assuming that the Vedántí says "The world is God," when there is no dispute that a Vedánta text declares "All this is God" ? We reply, that there is a distinction between "the world" and "all this," which, however it might be ridiculed in Birmingham as being wire-drawn beyond what there is any utilitarian occasion for, yet requires to be recognised where you have to deal with men who are not astonished at steam-engines, and who, however tenderly they may regard, will by no means consent to look up to, the man whose mind impatiently breaks down under the task-work of close thinking. "The world" is the display of the phenomenal. It is not *this*, as we have shown from the *Vedánta-sára*, that the Vedántí regards as God. But when he looks on the phenomenal, the Vedántist feels that an unchangeable Reality must *underlie* this changeable ; he recognises, through the phenomenal veil, the one Reality ; and if he exclaims "*All* is God," is the exclamation necessarily profane ? Understood as we have put it—the phenomenal being ignored as a reality—we think it is not. He only says—"All that is *real* here is the God who is Invisible."

In making these remarks, as in our exposition of the gist of the Vedánta, we have regarded the system under this philosophical aspect, and we have therefore sought out data in the systematic treatises of the school. But there is a sect of Vedántists—and to our mind the most interesting among the followers of the Vedas—who deny the authority of the systematic treatises, and who allow of no appeal except to the Vedántic portion of the Veda itself. We cannot reasonably dispute their right to take up this position. The claim is not other than that which Protestants asserted at the Reformation,—the privilege of having Scripture as their rule of faith and not uninspired dictation. As we observed, indeed, when noticing the Rev. K. M. Banerjea's lecture, the removal of the contest from the *champ-clos* of the systematic treatises to the wide and diversified region of the Upanishads, is extremely inconvenient for those who would rather meet their man than hunt him. But the challenger cannot claim the choosing of the ground, and we must now set ourselves to survey the field where alone the Vedántists of modern Bengal will consent to be found. We have to deal next, then, not with a philosophy, but with what professes to be a revelation. We must try to take accurate account of THE UPANISHADS. K.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपचद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 20. Benares January 1st, 1868. Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

॥ द्वितीयं प्रकरणम् ॥

"ननु दृष्टान्तोऽत्र साध्यधर्मासिद्धः, कार्यस्येश्वरकर्तृत्वेन दृष्टान्ते घटादावसिद्धेः यथा सिद्धेन विरुद्धं चेत्युक्तम्, निर्मलत्वसर्वज्ञत्वेच्छामात्रकर्तृत्वाद्यात्मकं ह्यैश्वर्यमनीश्वरकुम्भकाराद्यधिष्ठानं घटादौ यदि नेष्यते, नेश्वराधिष्ठितत्वं स्यात्, अस्ति चेत् साध्यहीनतेति,,एतदप्ययुक्तमित्याह ।

(१०) मलादिपाशमुक्तत्वं सर्वज्ञत्वादिधर्मता ।
स्वेच्छानन्तरकारित्वं कुलाले यन्न दृश्यते ॥
सर्वमेतन्महेशस्य सेत्स्यति ह्यर्थशक्तितः ।
नानुमानादितो नातः साध्यहीनं निदर्शनम् ॥

कुम्भकारादीनामपि स्वकार्ये निर्मलज्ञानता सर्वज्ञत्वं स्वेच्छाकारित्वाद्यपि चेश्वरत्वं सिद्धमेव, अन्यथा घटादिकरणासंभवात्, इत्युक्तम्, "अथ यथाभूतं तत् तनुकरणभुवनादिसंबन्धि साध्यं तथाभूतं न दृष्टान्ते दृष्टमित्युच्यते,, वह्न्यादिरपि पर्वतसंबन्धी महानसादावदृष्टत्वाच्च धूमादिना साध्यः, इति सर्वानुमानाभावप्रसङ्गः, "ननु धूममात्रं वह्निमात्रे व्याप्तं सिद्धमेव,, क्व तथा,न तावद् दृष्टान्ते, विशिष्टस्यैव महानसादौ धूमस्य विशिष्टादेवाग्नितो भावदर्शनात्, "ननु तदुत्तरकालभाविना प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण यद्द्वारा तद्भाविनः सकृदपि ततो भावात्, इत्यनुमानेन वस्तुशक्तिसामर्थ्येन वा सामान्यविषया व्याप्तिरवतिष्ठत एव,, व्यवतिष्ठताम्, पर्वतवर्ती तु वह्निविशेषः कथं साध्यः, न ह्यस्माद् व्याप्तिसाधनादनुमानादेरपि तस्य सिद्धिः, विशेषव्याप्त्यभावात्, "ननु सामान्याच्छिन्नो विशेष एवाप्रतिष्ठितभेदो व्याप्तिविषय इति चेत्,, किं पर्वतवर्त्येवाथ सोऽपि,यदि पर्वतवर्त्येव, सिद्धसाधनता,व्याप्तिग्रहणकाल एव तस्य सिद्धेः, स्वानुभवबाधश्च, अथ सोऽपीत्युच्यते, तर्हि नियमोऽननुमेय एवेति सिद्धसाधनतैव, यदाहुः,

"सामान्ये सिद्धसाध्यता,,

इति, देशान्तरवर्तिन्यग्नौ प्रवृत्तिप्रसङ्गश्चेति, "ननु पक्षधर्मताबलान्नियतस्य धूमस्य ग्रहणान्नियतो वह्निः प्रतीयते,

प्रमाणमनुमानं हि त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृक् ।

इत्यविरोधः, यदाह धर्मकीर्तिः, "सामान्यं च साध्यम्, नच सिद्धसाध्यता, तदयोगव्यवच्छेदस्यासिद्धेः,, इति, यद्येवमिहाप्यप्रतिष्ठितभेदः कार्यविशेष एव कर्तृविशेषव्याप्तः सिद्धः, इति तनुकरणभुवनादेः कार्यात्मनोऽर्थस्य शक्त्या तत्कर्तुरपि विशिष्टस्य स्वकार्यविषयमलत्वसर्वज्ञत्वेच्छामात्रकर्तृत्वाद्यपीश्वरत्वं सिध्यति, इति न दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यदोषः, "तर्हि कुम्भकारादिवत् स्वकार्यादन्यत्र तस्याज्ञानमनीश्वरता वा स्यात्,,क्वान्यत्र,तत्कार्यतनुकरणभुवनादिव्यतिरेकेणान्याभावात्, "नन्वन्यत्रास्तीति कुतः,,"अस्तु तत् पुरुषार्थसाधनं चेत्,, तत्कार्यमेव, तदसाधने तु तस्मिन् शशविषाणादाविव तस्याज्ञानं भूषणमेव, यदाहुः,

अर्थक्रियासमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् ।
षण्डस्य रूपवैरूप्ये कामिन्याः किं परीक्षया ॥

इत्यविरोधः, "ननु कुम्भकारादिकार्यमेव तस्य कार्यादन्यत्,, सत्यम्, कुम्भकारादिरचनान्यथानुपपत्तेस्तु तत्रास्या-

ज्ञानादि न संभवत्येव, नहि कुम्भकर्तृकर्तृत्वं कुम्भकारस्याहेतुकम्, अपितु ईश्वरहेतुकमित्युक्तम्, नच कुम्भाज्ञाने तत्कर्तृरचना यतः ॥

"ननु यः कर्ता नासावीश्वरः सर्वज्ञो वा, यथा कुम्भकारः,, कर्ता च तनुकरणादेर्भवद्भिरभ्युपगतः, अतः सोऽप्यनीश्वरोऽसर्वज्ञो वेत्यादिप्रतिहेतुप्रतिक्षिप्तोऽयं पक्षः,, इत्याह ।

(११) कुलालसमतां पत्युः परस्य प्रोक्तहेतुतः ।
अनुमित्सोर्विरुद्धो हि स्वराद्धान्ते न जायते ॥

यद्येवं यत्र धूमस्तत्रापर्वतसंबन्धी वह्निः, यथा महानसादौ, धूमश्च पर्वते, तस्मान्न पर्वतवर्ती तत्र वह्निः, इति न क्वचिदेवंविधस्य प्रतियोगावस्करस्य निवृत्तिः, इति सर्वानुमानाभावो भवतां भवेत् ॥

अत्रापराभिप्रायः ।

(१२) तवैवायं विरोधश्चेत्,

यस्य हि भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिस्तस्यैवायं विशेषान्तराश्रयो विरुद्धाव्यभिचारिप्रसङ्गदोषः, नास्माकम्, प्रतिबन्धनिबन्धनत्वात् तस्याः, सत्त्वधूमादयो हि हेतवस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामनित्याग्निमात्रव्याप्ताः सिद्धाः, न तद्विशेषव्याप्ताः, तद्व्यभिचाराद्वस्तुनो रूपान्तरासंभवाच्च, इति कुतस्तेषां विरुद्धाव्यभिचारिसंभवः ॥

आचार्य आह ।

(१३) न माने साध्विदं यदि ।
अर्थशक्त्या निरुद्धत्वात् साधुत्वं चास्य तत् कुतः ॥

यदीदमनुमानमपि न साधु, न प्रतिबन्धमूलं भवेत्, भवेद्वेवास्यापि प्रतिप्रयोगसंभावना, यावतार्थस्य साध्यस्य कर्तुः शक्तिः कार्यजनकत्वम्, तया व्याप्तत्वादस्यापि कर्तृत्वानुमानस्य साधुत्वं कार्यानुमानरूपता, इति तत्प्रतियोगोद्भावनं कुतः, नहि वस्तुबलप्रवृत्तेऽनुमाने प्रतियोगि संभवतीत्युक्तं यतः ॥

"ननु यथा विशेषाश्रयः प्रतिहेतुर्न संभवति, तथा साध्येऽपि विशेषो न स्यात्, ततश्च सामान्ये सिद्धसाध्यता दोष एव,, इत्याह ।

(१४) अर्थप्राप्ता विशेषाश्च नाग्नेरनुमितस्य हि ।
विनिवारयितुं शक्या महतोऽपि प्रयत्नतः ॥

नह्यन्यदेशस्थेन वह्निना तद्देशस्थो धूमो जन्यत इति देशकालाकारनियतधूमग्रहणसामर्थ्यादग्नेस्तद्देशकालाकारयोगव्यवच्छिन्ना विशेषा अनुमीयन्त एवेति न सिद्धसाध्यता दोषः, प्रमाणस्यैव विशेषनिष्ठत्वात्, नैवं प्रतिहेत्वाश्रितविशेषनिष्ठः प्रमाणव्यापारः, तस्यानियतभेदाश्रयत्वेन सामान्याश्रयत्वादिति, तस्य विशेषाश्रयो दोषः कार्यसमा जातिः, इति नैयायिकाः, यदाहुः,

"साध्येनानुगमः कार्ये सामान्येनापि साधने ।
संबन्धिभेदाद्भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः,, ॥

इत्यदोषः ॥

"अन्येतु श्रावणः शब्द इतिवत् सिद्धसाधनत्वादयुक्तोऽयं पक्ष इत्याहुः,, तान् दर्शयति ।

(१५) बीजकर्माणुभिः केचिदचाहुः सिद्धसाध्यताम् ।

"जगतः कर्तृपूर्वकत्वं हि भवद्भिः साध्यते,स चोपादानकारणतया बीजशब्दवाच्यः प्रधानाख्यः सिद्ध एव, तत् किं साध्यते,, इति सांख्यः, "एवं कर्मभिरेव जगत्, अतस्तान्येव कर्तृभूतानि सिद्धानि,, इति जैमिनीयः, यदाहुः,

"कस्यचिद्धेतुमात्रत्वं यद्यधिष्ठातृतेष्यते ।
कर्मभिः सर्वबीजानां तत्सिद्धेः सिद्धसाधनम्,, ॥

इति, "अणव एव दृष्टफलस्य कर्मणः कर्तारः सिद्धाः, तत् किं साध्यते, दृष्टफलेभ्योऽन्यस्य कर्मणोऽसंभवात्,, इति लौकायतिकाः, यदाहुः, "चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः,,

इति ॥

एतत् क्रमेण प्रतिक्षिपति ।

(१६) न पूर्वाभ्यां विशिष्टत्वाद्धिया साध्यस्य सा भवेत् ।

न तावत् पूर्वाभ्यां बीजकर्मभ्यां सा सिद्धसाध्यता भवेत्, कुत इत्याह, "विशिष्टत्वाद्धिया साध्यस्य,, इति, सिद्धसाधनता हि पक्षदोषः, नचास्माभिर्जगतः कर्तृमात्रपूर्वकत्वं साध्यते, अपितु विशिष्टबुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमित्युक्तम्,

"अदृष्टकर्तृकायादि कार्यं प्रज्ञावता कृतम्,, ।

इति, नच बीजस्य कर्मणो वा बुद्धिमत्त्वम्, इति कुतः सिद्धसाध्यता, "ननु चेतनान्येव कर्माणि,, इति सौगताः, दानादिचेतनाव्यतिरेकेण कर्मान्तरस्यानभ्युपगमात्,अस्त्वेवं विशेषोऽर्जने, अनेकभावार्जितानां तु तेषामनेकवासनारूपत्वेनाविज्ञातानामपि सत्त्वाभ्युपगमाच्च किंचिदेतत् ॥

लौकायतानामप्याह ।

(१७) साध्यस्य धर्मिणोपात्तेः कार्यादेर्न परैरपि ।

"न परैरप्यणुभिः सिद्धसाध्यता, साध्यधर्मिणस्तनुकरणभुवनादेरुपात्तत्वात्, नच भवतां तनुकरणादेरणवः कर्तारः सिद्धाः,, सत्यम्, अत एव तेऽत्र दृष्टान्तीकृताः, "ननु जलबुद्बुदवज्जीवविचित्रस्वभावेभ्यस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद्भवन्तीत्यनुमिनुमः,,न, असिद्धत्वात्, कारणस्य हि वेगितरवातवर्षादेर्भेदे

कार्याणां जलबुद्बुदादीनां महत्त्वामहत्त्वादिविशेषः सिद्ध एव, नच जीवानां कारणभेदः सिद्धः, शुक्रशोणितादेरविशेषात्, कारणभेदमन्तरेण च कार्यभेदे विश्वस्याहेतुकत्वप्रसङ्गः, अहेतोश्च देशकालाकारनियमायोगादित्युक्तम्, "ननु शुक्रशोणितादीनामपि स्वरूपभेदोऽस्त्येव, "यद्येवं घटपटवद्भिन्नत्वाद्भिन्नरूपमेव सर्वदा कार्यं कुर्युः, इति कार्याणां जीवतया समानरूपतानुपपत्तिः, न शुक्रशोणिताद्यात्मना, कारणानामपि सदृशत्वात्, इति चेत्,, तर्हि कार्याणामपि सदृशत्वं स्यात्, इति जीवानामृद्धिमत्त्वेतरत्वादिविशेषो न स्यात्, "ननु सदृशत्वेऽप्ययस्कान्तमण्यादीनामिव तेषां केषांचित् कश्चिददृष्ट एव धनाद्याकर्षकः स्वभावोऽस्तीति,, "ननु सोऽप्यहेतुको न संभवतीत्युक्तम्,, "यद्येवमदृष्टहेतुको भविष्यति,, न तर्हि दृष्टकारणप्रतिक्षेपः, इति यत् किंचिदेतत्, एवं बीजादीनां कर्तृत्वमभ्युपगम्योक्तम् ॥

अधुना तदेव न संभवतीत्याह ।

(१८) नाचैतन्यात् प्रवृत्तिः स्यात् स्वातन्त्र्याद्बीजकर्मणाम् ।
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः ॥

स स्वातन्त्र्यात् कर्ता, इत्युक्तम्, नचाचेतनानां तत्र स्वातन्त्र्यम्, अतः कारणत्वेऽपि न कर्तृता ॥

अचेतनस्यापि कर्तृत्वं दृष्टमिति पराभिप्रायमाह ।

(१९) पयोवच्चेत्,

यदाहुः सांख्याः,

"वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य,, ॥

इति ॥

अत्रोत्तरमाह ।

(२०) न, साध्यत्वात्मृत्पिण्डादेरदर्शनात् ।

नहि पयसा स्वातन्त्र्यं सिध्यति, अचेतनत्वात्, दण्डादिवत्, तदपि कर्तृप्रयुक्तमेवेत्युक्तम्, ॥

"ननु सत्त्वतमसोरक्रियारूपत्वे रजसः क्रियात्मकत्वेन योगात् परस्परोपकारस्वरूपत्वाच्च प्रदीपानामिव गुणानां कर्तृत्वं भविष्यति, यदुक्तम्,

"प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः,, ॥

इति ,, एतत् प्रतिषेद्धुमाह ।

(२१) अङ्गाङ्गित्वं च सत्त्वादेः स्वाभाव्यान्नोक्तहेतुतः ।

अचेतनत्वादेव तेषां न स्वभावतः परस्परोपकारः, किंतु प्रदीपादिवदेव चेतनकर्तृप्रयुक्तानाम्, इति नाचेतनस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥

किंच ।

(२२) स्थित्वा क्रिया च बीजस्य नाचितश्चेतनां विना ।

यो यः स्थित्वा प्रवर्तते, स चेतनाधिष्ठितः, यथा घटादिः, समस्तविकारोपसंहारेण च महाप्रलये स्थितिमनुभूय सर्गादौ प्रवर्तते प्रधानम्, अतस्तस्यापि चेतनान्तरेणाधिष्ठात्रा भवितव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः ॥

अत्र परः, ।

(२३) ननु ज्ञानंप्रधानेऽस्ति, ।

प्रधानकार्यस्य बुद्धेर्ज्ञानाभ्युपगमात् प्रधानमपि ज्ञानात्मकं सिध्यति, इति किमन्यदनुमीयते, यदुक्तम्,

"अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद् रूपम्,,

इति,, ॥

एतदपि प्रतिक्षिपति ।

(२४) नाचैतन्यान्मृदादिवत् ।

तत्र युक्तम्, व्यक्ताव्यक्तयोरचेतनत्वेन भवद्भिरुक्तत्वात्,

"त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानम्,,

इति ॥

"कथं तर्हि तत्कार्ये बुद्धौ ज्ञानं भवद्भिरिष्यते,, इत्याह ।

(२५) अस्तु वा शक्तिरूपत्वादग्राह्यि तदसत्समम् ।

बुद्धौ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रकाशात्मकमस्माभिरभ्युपगम्यते, नतु ज्ञप्तिरूपमेव, तस्य पुरुषैकस्वभावत्वात्, तथाभूतमपि तत्प्रधाने कारणात्मनि न व्यक्तम्, अपितु शक्त्यात्मनावस्थितमित्यध्यवसायात्मनः स्वकार्यस्याकरणादसत्समम्, ततश्चाध्यवसायात्मनोऽपि ज्ञानस्याभावाचास्य कर्तृत्वमिति कर्त्रन्तरसिद्धिः,

यदुक्तम्,

"स्थित्वा क्रिया च बीजस्य न चितश्चेतनां विना,, ।

इति ॥

"तदनैकान्तिकम्,, इति सांख्याः ।

(२६) स्थित्वा व्याप्रियमाणत्वाच्छंभोरपि परेषाम् ।

नचाबीजस्य,

युष्मत्परिकल्पितस्यापीश्वरस्य स्थित्वा क्रिया च विद्यते, नच घटादिवच्चेतनाधिष्ठितत्वमिति ॥

कारिकाभागेनैकान्तिकत्वं परिहरति ।

(२७) नो साम्यं प्रज्ञावानीश्वरो मतः,

अत्र हि प्रकरणादचैतन्यं हेतुविशेषणं गम्यत इति नानैकान्तिकता ॥

"ननु कार्यानेकत्वं कर्त्रनेकत्वेन व्याप्तमित्यत्रापि घटपटादेरिव तनुकरणभुवनादेः कार्यस्यानेकत्वात् पाचकादिवत् स्वपरप्रयुक्तानेककर्त्रनुमानं प्रयुक्तम्, अतो नेश्वरसिद्धिरिति, यदाह मण्डनः,

"संनिवेशादिमत् सर्वं बुद्धिमद्धेतु यद्यपि ।
प्रसिध्येत् संनिवेशादेरेककारणता कुतः,, ॥

इति,, परमतमुपक्षिप्य पराकरोति ।

(२८) अनेकं देवदत्तादि दृष्टं लोके धियान्वितम् ।
स्थित्वा प्रवर्तमानं हि पाकादावपरेरितम् ॥
परेरितमपीत्यस्मात् संशयो न महेश्वरे ।

भवेदेतद्, यदि परस्पराङ्गाङ्गिभावोऽस्य तनुकरणभुवनादेः कार्यजातस्य सिद्धो न भवेत्, तस्मिंस्तु सति प्रासादाद्यवयवात्मनः कार्यजातस्य स्थपत्यादिरेक एव सातिशयज्ञानादियुक्तः कर्ता सिध्यति, न बहवः, इत्यदोषः । अतश्च "यदप्याह,

"रथाद्यवयवा नानातक्षनिर्मापिता अपि ।
दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्योपकारकाः,, ॥

इति,, तदनेनैव प्रतिक्षिप्तम्, एकबुद्ध्या विना नानाकर्तृनिर्मापितानामपि रथाद्यवयवानामुपकार्योपकारकभावासिद्धेः ॥

यद्येवं सोऽपि स्थपत्यादिवदन्यप्रयुक्तो भविष्यतीत्येतत्तिरस्कृतये हेतुमाह ।

(२९) उपरिष्टाद्यतो देवं वक्ष्यामोऽतिशयाङ्कितम् ।

यतस्तमेव परप्रकर्षयुक्तं प्रतिपादयिष्यामः, ततो नैष दोष इति ॥

परोक्तं चोद्यद्वयमन्यदपि दर्शयति ।

(३०) आस्ते प्रतीक्षमाणस्तु सुप्ते जगति किं हरः ।
सर्वदा यो न सर्गादि स्वतन्त्रोऽपि करोति हि ॥
अनुकम्पापरत्वाच्च सुखाद्येव सृजत्वसैा ।
मोहदुःखादि यत् पुंसां कुरुते तन्न युज्यते ॥

प्रयोजनवशेन प्रेक्षावन्तः कार्यं कुर्वन्ति नवा, नच महाप्रलये तस्य प्रजापतेः सर्गाकरणे प्रयोजनमुत्पश्यामः, यदाहुः,

"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
नच प्रयोजनं तेन स्यात् प्रजापतिकर्मणा,, ॥

इति,

"अथ दययैव सर्वदा प्रवर्तते नात्मप्रयोजनेनेत्युच्यते,, तत्राप्याहुः,

"सृजेच्च शुभमेवैकं सर्वकम्पाप्रयोजितः ।
अथाशुभाद्विना सृष्टिः स्थितिर्वा नोपपद्यते ॥
आत्माधीनाभ्युपाये हि भवेत् किं नाम दुष्करम् ।
जगच्चासृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिध्यति,, ॥

इति ॥

एतस्य तावच्चोद्यस्याभासत्वमाह ।

(३१) नहि समानसिद्धत्वादसत्त्वं परिकल्प्यते ।
चोद्यैरित्थंप्रकारैस्तु परैरुपहृतैरपि ॥

नहि प्रमाणसिद्धं वस्तु पुरुषकल्पनाभिरन्यथा कर्तुं शक्यम्, तासां तत्प्रतिबन्धाभावेन तत्राप्रवृत्तेः, यदाहुः,

"अविकलमनुमानं विद्यते कर्तृ सिद्धो
यदि चपलविकल्पैरीदृशैः कार्यसिद्धिः,, ।

इति ॥

तत्र प्रथमं चोद्यमपाकरोति ।

(३२) बीजानामङ्कुरकरं कालक्षेत्राद्यपेक्षते ।
यथा कृषीबलो लोके तथैव परमेश्वरः ॥
पुंसां संभोगकालं च परिपक्तिं च कर्मणाम् ।
जगत् प्रसूतिकालं च जगद्योनिरपेक्षते ॥

अविरतानन्तभोगसाधनत्वेनापचिततरशक्तिकत्वात् प्रकृतेः कार्यकारणानामिव क्षेत्रादीनामिव वावश्यं सर्वकार्योपसंहारेण कस्यांचिदपि दशायां विश्रमः प्रलयाभिधानोऽभ्युपगन्तव्य इति वक्ष्यामः, तत्र चास्य भोगसंविधानक्षमत्वोत्पादनमेव प्रयोजनम्, इति न निष्प्रयोजनता ॥

द्वितीयमपि चोद्यं परिहरति ।

(३३) येन यादृग्विधं कर्म कृतं तस्य तथाविधम् ।
विदधाति फलं पुंसः कर्मापेक्षितया विभुः ॥

नास्माभिरीश्वरात् सुखदुःखादि फलं पुंसामद्वैतवादिभिरिवेष्यते, येनैष दोषः स्यात्, यदुक्तम्,

"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्,
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्,, ॥

इति, अपितु ज्योतिष्टोमादेः फलं दृष्टं भवेत्, तत्रामुत्रिकफलं नैहिकम्, इति तस्यापि कार्यत्वे सति कालान्तरभावित्वात् कृष्यादिफलस्येव संविधानरक्षादिकर्त्रा पुरुषमात्रस्य वक्ष्यमाणनयेनासंभवात्, ततः सातिशयज्ञानादिमतान्येन भाव्यम्, इति कर्मसद्भावेऽपीश्वरसिद्धेरदोषः ॥

अथानन्तरं पुरुषकर्मफलसंविधानादावस्य प्रयोजनाभावात् प्रवृत्तिरयुक्ता, यदाहुः,

"बहुव्यापारतायाश्च क्लेशो बहुतरो भवेत्,, ।

इत्यत्राप्याह ।

(३३) इदमेव दयालुत्वं यत् तथैवोपपादयेत् ।
अन्यथा कर्मवैफल्यं हरासत्त्व इवापतेत् ॥

नात्र दययैवाप्राप्तानाथपालन इव नृपत्यादेः प्रवृत्तिसिद्धिः, अन्यथा प्रयोजनाभावात्, तस्यात्र प्रवृत्त्यनभ्युपगमे संविधानादिकर्त्रा विना कालान्तरभाविफलानां कृष्यादीनामिव कर्मणां वैफल्यमीश्वराभावपक्ष इव भवेत्, इति संसारस्याभावात्, "नामिश्रं परिणामतः,, इति न्यायेन मलस्याप्यपरिणतेर्मोक्षाभाव इति सर्वोच्छेदप्रसङ्गः ॥

अत्र परः ।

(३४) अस्वातन्त्र्यप्रसङ्गः स्यान्ननु कर्माद्यपेक्षिणः ।

सापेक्षो ह्यसमर्थो भवति, यदाहुः,

"तथा चापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते,, ।

इति ॥

एतत् परिहरति ।

(३५) स्वातन्त्र्यान्याप्रयोज्यं यत् स्वयमन्यत् त्वपेक्षते।
प्रयुङ्क्ते करणादीनि तैश्च नैव प्रयुज्यते ॥
कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षिता ।

नृपत्यादीनां ह्यन्येन स्वतन्त्रेणाप्रयोज्यत्वं यद्, यच्च स्वयमेव गजतुरगादिसाधनानामाहरणम्, आहृतानां च यथोपयोगं नियोगः, तत् स्वातन्त्र्यमुच्यते, नतु निग्राह्यानुग्राह्यकर्मानपेक्षयैव निग्रहानुग्रहकर्मानुष्ठानम्, उन्मादो हि स कथ्यते, नतु स्वातन्त्र्यमिति, एवं भगवतोऽपि कर्मापेक्षितया न स्वातन्त्र्यहानिः, अन्यप्रयोज्यत्वाभावादिति ॥

"अत्राहुः, यो यत्कर्तृस्वभावः स तत् करोत्येव, यथा वह्निर्दाह्यम्, नचेश्वरो महाप्रलये कार्यं करोति, इति न कर्तृस्वभाव इति,, एतत् प्रतिक्षिपति ।

(३६) नच कृत्स्नोपसंहारेऽप्यास्ते सर्वक्रियोज्झितः।
जगच्छक्त्यात्मना धत्ते जगद्योनिं च निष्क्रियाम् ॥
विपाचयति कर्माणि पुंसो विश्रमयत्यपि ।
अनुगृह्णात्यनुग्राह्यान् निरोध्यान् निरुणद्ध्यपि ॥

जगज्जन्मगमनादियुक्तं तत्त्वभावभूतभुवनात्मकं कलादिक्षित्यन्तं सर्वमेव व्यक्तिरूपतयोपसंहृत्य शक्त्यात्मना तत्प्रकृतिं च तदानीमुपसंहृत्य जगद्व्यापारान् धत्त इत्युक्तमाचार्येण, सत्कार्योपन्यासतो भोगमोक्षे कर्माणि च तदानीं मन्दवेगतया प्रकृतिसंस्कारीभूतानि पाचयति, पुरुषांश्च भवरमणखिन्नान् विश्रमयति, तदानीं परिणतमलांश्च किंचिदनुग्राहयति, विज्ञानकेवलप्रलयकेवलयोरप्यनुग्रहस्य श्रुतत्वात्, निरोध्यांश्चापरिणतमलान् निरुणद्धि, इत्यसिद्धत्वाद्धेतोरस्य नाकर्तृत्वसिद्धिरीश्वर इति, श्रीमन्मृगेन्द्रेऽप्युक्तम्,

स्वापेऽप्यास्ते बोधयन् बोधयोग्यान्
रोध्यान् रुन्धन् पाचयन् कार्मिकर्म ।
मायाशक्तिव्यक्तियोग्याः प्रकुर्वन्
पश्यन् सर्वं यद् यथा वस्तुजातम् ॥

इति श्रीनारायणकण्ठसूनोर्भट्टरामकण्ठस्य कृतौ नरेश्वरपरीक्षाप्रकाश ईश्वरपरीक्षा नाम द्वितीयं काण्डम् २ ॥ :: ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षागतम् ॥

॥ तृतीयं काण्डम् ॥

ओम् । तदियता स्वदर्शनसिद्धमीश्वरं प्रमाणतः प्रतिपाद्य परदर्शनप्रसिद्धेश्वरस्वरूपं यत् तत्प्रतिक्षेपायाह ।

(१) परात्मा सर्ववित् तस्माच्चिदचिन्ति भवन्ति च ।

"सर्वज्ञः सर्वकर्ता च भवद्भिरीश्वरः कथ्यते, स च परमात्मैव समस्तचेतनाचेतनोपादानकारणभूतोऽस्तु, किं व्यतिरिक्तेनेश्वरेण,, इति परिणतवेदान्तविदः, तथा च श्रुतिः, "पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्,, इति, "ननु चेतनानां नित्यत्वमुक्तमतः कथं ततो भावः,,सत्यम्,अभ्युपगम्य मयैतदुच्यत इत्यदोषः ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(२) तस्मिंश्च बीजमुख्ये तु सर्वमुक्तमनुक्तवत् ।

युक्तमेतद्, यदि बीजतयोपादानकारणत्वेनासावभ्युपगतो भवद्भिर्न भवेत्, तथाभूते तु तस्मिन्नभ्युपगते सर्वमेतन्नोपपद्यत एव ॥

तत्रैतावान् नोपपद्यते,इत्याह ।

(३) न निमित्तं विनैकत्वात् तद्बीजं कार्यकृन्मतम् ।

यद्बीजं तत् सहकार्यपेक्षया कार्यजननस्वभावम्, न केवलमेव, यथा शाल्यादिबीजम्, जगतो बीजं च परमात्मा भवद्भिरिष्यते, नच तस्यान्यः सहकारी संभवति, "पुरुष एवेदं सर्वम्,, इत्यभ्युपगमतो द्वैतपक्षस्य प्रतिक्षिप्तत्वात्, ततो जगल्लक्षणकार्यानुपपत्तिरेव, तदुक्तम्,

"नामिश्रं परिणामतः,,

इति ॥

नच कोशकारेणायमनैकान्तिको हेतुः, इत्याह ।

(४) यतो लालाकृविन्दोऽपि स्तम्भादिकमपेक्षते ।

सोऽपि हि लालामात्रेण कोशमभिरचयंस्तम्भाद्याधारमपेक्षत एव, यदुक्तं जैमिनीयैरपि,

"नच निस्साधनः कर्ता कश्चित् सृजति किंचन ।
नाधारेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरिवेष्यते ॥
प्राणिनां भक्षणाच्चापि तस्य लाला प्रवर्तते", ।

इति ॥

किंच, विरुद्धयोरेकोपादानता नोपपद्यत इत्याह ।

(५) चिदचिज्जनकत्वाच्च चिदचिद्धर्मभाग्भवेत् ।

यथाभूतं हि कार्यं तथाभूतमेव तस्योपादानकारणम्, यथा हेममृदादिस्वभावस्य घटादेः, चेतनाचेतनं च कार्यं परमात्मोपादानं भवद्भिरिष्यते, इति तस्यापि चेतनाचेतनविरुद्धस्वभावताप्रसङ्गः, "न, अतथाभूतादपि सूर्यकान्तादेर्वह्न्याद्युत्पत्तिदर्शनतोऽनैकान्तिकत्वात्", न, तत्र सूर्यकान्तसंपृक्तरविकिरणानामेवोपादानतोपगमात्, एतेन चन्द्रकान्तादपां व्यजनादेश्च पवनादीनामुत्पादे चन्द्रप्रभापवनादीनामेव चन्द्रकान्तव्यजनादिसहकारिणामुपादानत्वमनुसंधेयम्, अवतरकादिष्वपि तूलादिभ्रमणतः पवनसत्तासिद्धेः, गोमयादेर्वृश्चिकोत्पादेऽप्यस्माकं चेतनस्यानुत्पादात् तच्छरीरोपादानकारणसादृश्यमस्त्येव, इत्यनैकान्तिकत्वाभावादत्र चेतनाचेतनविरुद्धस्वभावताप्रसङ्गस्तदवस्थ एव ॥

किमत इत्याह ।

(६) एकस्मिन्नेव काले च तद्विरोधान्न तद्भवेत् ।

विरुद्धयोश्च तयोर्विरोधादेव भावाभावयोरिव नैकत्र युगपत् संभव एव, चेतनस्योपादानत्वाभ्युपगमेनैतदुक्तम् ॥

अधुना तु तदेव नोपपद्यत इत्याह ।

(७) उपादानत्वतस्तद्धि तत्त्वादिवदचेतनम्,
प्रयोजकमतः कार्यं प्रज्ञावन्तमपेक्षते ॥

उपादानकारणं ह्यचेतनस्वभावमेव, यथा मृदादि, उपादानकारणं च परमात्माभिधानं भवद्भिरिष्यते, इति तदप्यचेतनमेव, अचेतनं च चेतनाधिष्ठितं कार्यकरणस्वभावं मृदादि निश्चितम्, अतस्तस्यापि चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः, कथं तर्हि "पुरुष एवेदं सर्वम्", इति श्रुतिः, अत एव तादर्थ्यादायुर्घृतमितिवदुपचारेणेत्यविरोधः ॥

"अन्ये तु,

"महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः", ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धं पुरुषस्यैवात्रेश्वरत्वम्, अतः किमन्येनेत्याहुः, तान् प्रतिक्षिपति ।

(८) आत्मानुत्पन्नदेहादिरभिन्नाव्यक्तदृक्क्रियः ।
बीजाद्यतो न जानाति नच कींचित् करोति च ॥

पुरुषोऽप्यनुत्पन्नकार्यकरणः स्वदेहादेः हेतुर्वा स्यात्, उत्पन्नकार्यकरणो वा, तत्र बीजादव्यक्तादुत्पन्नं देहादि यस्य, अभिन्ने अव्यतिरिक्ते अनभिव्यक्ते च दृक्क्रिये यस्य स यतः सुषुप्तावस्थनरवन्न किंचिज्जानाति, करोति वा, ततः कथं स्वदेहादेः कर्ता ॥

नापि द्वितीयः पक्षः, प्रत्यक्षविरोधात्, इत्याह ।

(९) नचापि लब्धदेहादिः स्वदेहादेः स कारणम् ।
संसिद्धमेव तत् तस्य कुतश्चिद् दृश्यते यतः ॥

नहि परप्रवेशिनो योगिन इवात्मनः सदेहस्य स्वदेहान्तरकर्तृत्वं दृष्टम्, तद्देहादि तस्य पित्रादेर्हेत्वन्तरादेव दृश्यते यतः ॥

किंच ।

(१०) निमित्तफलजातीनां देहादेश्चाप्यबोधतः ।
बीजादीरणसामर्थ्यविरहान्न परस्य च ॥

यो हि कर्ता स कार्यस्य घटादेरिव मूल्यादिनिमित्तमुदकधारणादिफलं मृदाद्युपादानं शरीरचक्रादि तु सहकारिणं जानन् कर्तृस्वभावः सिद्धः, नच पुरुषः स्वशरीरस्य निमित्तं प्रागर्जितानि कर्माणि विचित्रभोगात्मकं फलं विशिष्टशुक्रशोणिताद्युपादानमाहारादिसहकारिणं च ज्ञातुं शक्तः, इति तदनवबोधाद्धेतोरस्य स्वशरीरनिमित्तबीजादिप्रेरणसामर्थ्याभावतः परस्यापि लब्धदेहस्य पुरुषस्याकर्तृत्वमिति स्वसिद्धेन भवतामत्रानैकान्तिकत्वमिति परः ॥

(११) अदृष्टैव मनो यद्वन्नियुङ्क्ते पुद्गलस्तथा ।
नियोक्ष्यते हि कर्मादीन्,

यथैवान्तःकरणं स्वरूपेणाज्ञात्वा पुरुषो नियुङ्क्ते, इति भवद्भिरिष्यते, तथैव बीजकर्मादीनपि स्वशरीरहेतूनज्ञात्वा प्रयोक्ष्यत इत्यज्ञातृत्वस्याकर्तृत्वसिद्धावनैकान्तिकता ॥

कारिकाभागेनैतत्परिहारः ।

(१२) असिद्धत्वान्न साधनम्,

भवेदनैकान्तिकः, यद्यन्तःकरणस्य दृश्यत्वमस्माकं सिद्धं स्यात्, तत् तु वृत्त्यात्मना सर्वदा ज्ञानशक्तेर्ज्ञेयमेवेत्युक्तं तत्त्वसंग्रहे,

"रविवत् प्रकाशरूपो यदि नाम महांस्तथापि कर्मत्वात् ।
करणान्तरसापेक्षः शक्तो ग्राहयितुमात्मानम्", ॥,

इति, तस्यापि ज्ञातस्य प्रेर्यत्वाज्ज्ञानं विना कर्तृत्वानुपपत्तिरेव ॥

अभ्युपगम्यान्तःकरणस्यादर्शनमनैकान्तिकं परिहरति ।

(१३) तत्रापि प्रेरको ज्ञाता शर्वेन्तस्यामिनो यतः ।

कार्यत्वात् तस्यापि घटादेरिव चेतनेन प्रेरकेण भवितव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः, तथा च श्रुतिः, "धियो यो नः प्रचोदयात्,, इति, "नैयायिका अणुमनसोराद्यं कर्मादृष्टकारितम्,, इति, अत एवेश्वराधीनः पुमान् भोगेऽपि पठ्यते, तथा चाहुः,

"न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम्,, ॥

इति ॥

अत्र चोदयति ।

(१४) पितरौ ननु पुत्रादेः कुरुतो भोगसाधनम् ।

माता च पिता च, तावेव यतः पुत्रस्य दुहितुर्वा शरीरमुत्पादयन्तौ दृष्टौ, अतः कथं नात्र पुंसः कर्तृत्वमिति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(१५) न देहमात्रतः स्थूलाद् व्यतिरिक्तं कलादिकम् ।
तद्योगं वृत्तिलाभं वा नित्यव्यापकयत्नयोः ॥
अयोनिजौ च नाकार्यं कुर्यातां नो परस्य हि ।

स्थूलमेव देहं तावुत्पादयन्तौ सिद्धौ, नतु व्यतिरिक्तमिन्द्रियादि, नापि शरीरेन्द्रियाभ्यां पुंसो योगम्, नापि च नित्यत्वाद् व्यापकत्वाच्चात्मनः सर्वशरीरयोगेऽपि विशिष्टेनैव शरीरेण तज्ज्ञानक्रिययोर्वृत्तिलाभं कुरुतः, नाप्ययोनिजं मषकमत्कुणादिशरीरं तौ कर्तुं संभाव्येते, "हि,, इति, यस्मात् तस्माच्च युष्मत्परिकल्पितस्यास्य बुद्ध्यादेः परस्य पुत्रकर्तृत्वमित्यध्याहारः, अतः कर्त्रन्तरसिद्धिः ॥

एवं स्थूलशरीरकर्तृत्वमभ्युपगम्यैतदुक्तम्, तदेव तु नोपपद्यते, इति दर्शयितुं पराशङ्कामाह ।

(१६) पितरौ किं नु कुर्वाते शरीरोत्पत्तये बुधाः ।
बीजसंबन्धमात्रं चेत्,

यथा बीजसंबन्धमात्रेणैव तयोः शरीरकर्तृत्वम्, एवमिन्द्रियादावपि भविष्यतीति कुतः कर्त्रन्तरसिद्धिः ॥

कारिकाभागेनैतत् प्रतिक्षिपति ।

(१७) तावता नैव तत्कृतम् ।

कायादेः कार्यादन्यत्वात् तत्कारकबीजसंनिधानात्मनः कार्यस्य, तथाहि,

"मृच्चक्रमात्रयोगेन कलशो न कृतो भवेत्,, ।
नह्यन्यस्मिन् कृतेऽन्यत् कृतं भवति ॥

तदेवानयोरन्यत्वमाह ।

(१८) रचना तत्र कर्तव्या नानार्थाराधनक्षमा ।
मृदोऽन्यदेवोदकधारणाद्यर्थकारिघटस्य स्वरूपं यतः ॥

दार्ष्टान्तिकेऽप्यन्यत्वं योजयति ।

(१९) तथा कायेऽपि रचना पुमर्थाराधनक्षमा ।
दृष्टा सा तः परिच्छेद्या कर्तृतः कुशलाद्बुधैः ॥

एवं बीजसंयोगरूपात् कार्यादन्यदेवं नानाभोगसमापनं कार्यम्, इति तस्यान्येनैव सातिशयेन कर्त्रा भवितव्यम्, इति ॥

अत्र कारिकाभागेन पराभिप्रायः ।

(२०) बिम्बात् सा चेत्,

"शुक्रशोणितयोः कललावस्थात्यागेन घनावस्था बिम्बमुच्यते, तस्मादेवाहाराद्युपकृतात् सा रचना न कर्त्रन्तरादिति परः,, ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(२१) न, तत्रैव ह्यन्यादृगपि दृश्यते,

न बिम्बमात्रात्,तस्याविशेषादेकरूपैव पुत्रादेः सर्वस्य रचना स्यात्, इति दृष्टविरोधः ॥

पुनः कारिकाभागेन परः ।

(२२) मरुतश्चेत्,

"पवनस्यैव सर्वत्र रचनाकर्तृत्वसिद्धेः,, ॥

आचार्य आह ।

(२३) न, तस्यापि स्वातन्त्र्यं चितिहानितः ।
पूर्वचापोदितं सम्यक् स्वातन्त्र्यं बीजकर्मणोः ॥

यथा बीजस्योपादानकारणस्य कर्मणश्चाचैतन्यात् कर्तृत्वं निषिद्धं द्वितीयस्मिन् काण्डे,तथा पवनस्यापि निषेद्धव्यमेव ॥

किंच ।

(२४) नचाप्येवंविधं कार्यं प्रकृष्टज्ञानवद्विना ।
तेषु तेषु प्रदेशेषु त्वगादेर्येन न स्थितिः ॥
येषु येषु स्थितं तत् स्यादवर्थकृतये क्षमम् ।

नह्येवंविधलक्षणं शरीरादि कार्यं प्रकृष्टतरज्ञानादियुक्तकर्त्रा विना संभवति, येन तेषु तेष्वत्र शरीरे श्रोत्रनेत्रादिषु नवद्वारेषु त्वगादेरपि ग्रहणान्नेत्रादेः पादतलादिषु स्थितिर्न दृश्यते, येष्ववस्थितं पुरुषार्थसाधनाय समर्थं भवेत्, इति न किंचिज्ज्ञयोः पित्रोरत्र कर्तृत्वम् ॥

अत्र पुनः परः ।

(२५) स्वर्गाद्युद्देशतः कर्म कुर्वतैव नरेण तत् ।
प्रयुक्तं तच्च देहादेर्न विना फलसाधकम् ॥
अतोऽभिसंधिमात्रेण पुंसां सर्वं कृतं त्विति ।

"न वयं साक्षात् पुरुषस्य शरीरादिसर्वकर्तृत्वं ब्रूमो येनैष दोषः स्यात्, अपितु "ज्योतिष्टोमेन यजेत,, इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वर्गादि कर्म कुर्वता तदपूर्वाख्यसंस्कारद्वारेण प्रयुक्तम्,,तत्तु हरीतक्यादिविशिष्टपरिणामाक्षेपेण विरेकादिफलमिव शरीराद्याक्षेपेण स्वफलं स्वर्गादि साधयति. इति फलाभिसंधानेन ज्योतिष्टोमादिमात्रमेव कुर्वता पुरुषेण तदाक्षिप्तं सर्वमेव तनुकरणादि कृतमुच्यते, न पुनः साक्षात् कर्मणीव तत्रास्य कर्तृत्वं प्रमाणाभावात्, इत्यदोषः ॥

न, उद्देशस्यानैकान्तित्वात्, इत्याह ।

(२६) न व्यापकमिदं यस्मान्निरयादौ न विद्यते ।

नहि नरकदुःखाद्युद्देशेन ब्रह्महत्यादि कर्म पुरुषैः क्रियते, अपितु दृष्टफलानुसंधानेन, कामादिरिव. इति नरकफलाद्यनुपपत्तिस्तेषाम् ॥

"अथाघवीचौ नरके कल्पं वसेयुर्ब्रह्मघातकाः,,इति श्रुत्यन्तरेण तत्कर्तुस्तद्भवतीत्युच्यते,, भवतूत्पादकसत्वस्य न पुरुषः,अभिसंधानेन विना कर्तृत्वासिद्धेः, इति ततोऽन्यश्चौरस्य निग्रहादौ नृपतिवदीश्वरोऽभ्युपगन्तव्यः, तथाहि,

(२७) व्याप्तं यच्चापि कुम्भादि दृष्टं यद्धीमता कृतम् ।
तत् तावतैव तद्वच्च निरयादि भविष्यति ॥

यत् कार्यत्वेन व्याप्तं घटादि तद्धीमता कृतं सिद्धम्,अतस्तदपि तस्य नरकादिकार्यत्वेनैव घटादिवद्धीमता कृतमिति गम्यते, ॥

"नच व्यवहितफलोद्देशेनानुष्ठितानामपि कर्मणां कर्तृव्यापारान्तरानपेक्षया फलजनकत्वेन व्याप्तिः सिद्धा,, इत्याह ।

(२८) नवाप्युद्देशमात्रेण तृप्तिः स्यात् कर्षणादितः ।
क्रियान्तरं विना तस्मात् सामग्र्यन्तरतो भवेत् ॥
तद्वद्धर्मादपि कृतात् स्वर्गादि स्यात् क्रियान्तरात् ।
तच्चेश्वरं विना नेति संसिद्धः परमेश्वरः ॥

आहारफलाद्यर्थत्वेन हि कृष्यादीनि लोकः करोति न व्यसनितया, नच कृष्टिमात्रादेव तत् तेषां फलम्,अपितु तद्धनरक्षणादेर्भोजनान्तात् कर्त्रन्तरव्यापारादपि. तद्वत् स्वर्गाद्युद्देशेनानुष्ठिताच्च ज्योतिष्टोमादेः कर्ममात्रात् स्वर्गः,अपितु तद्भोगयोग्यशरीरादिजननकर्मान्तरसापेक्षात्. इति तस्यापि कर्मान्तरकर्त्रा सातिशयेन भाव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः ॥

"ननु सोऽपि पुरुष एव भविष्यति, यदाहुः, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः,, इत्यत्राप्याह ।

(२६) पुंभिश्चापेक्ष्यमाणत्वात् स चानावृतदृक्क्रियः ।
ततश्चापास्तपुंभावस्तद्वैधर्म्याद्विनिश्चितः ॥

पुरुषाद्याविद्यावृतत्वात् किंचिज्ज्ञाः किंचित् कर्तारश्चोच्यन्ते. पुरुषाशक्यशरीरावरणादिकार्यान्यथानुपपत्त्या त्वीश्वरः कल्प्यमानस्तल्लिलक्षणोऽनावृतदृक्क्रियः सिध्यति, न पुरुषविशेष एव, तस्यापि पुरुषत्वात् तत्रासामर्थ्यात्, सामर्थ्ये वा न पुरुषत्वं यतः ॥

पुरुषेश्वरवादी सिद्धान्तवादिनं प्रत्याह ।

(३०) पुंस्त्वाद् ये कल्पयन्तीशं सर्वज्ञानक्रियोज्झितात् ।
असिद्धहेतुतस्तेऽतः स्थिता ह्यात्मनि दर्शनात् ॥

पुंसः सर्वज्ञत्वादिविरहात् तनुकरणनिर्माणासामर्थ्यमित्यवश्यं तन्निर्माणसमर्थेन सर्वविदान्येन भवितव्यम्,इति यैः पुरुषविशेषवादिनामस्मदसिद्धादेव हेतोरीश्वरोऽन्यः साध्यते, तेऽपीश्वरबुद्ध्यात्मन्येव पुरुषविशेषे व्यवस्थिताः ॥

कथमित्याह ।

(३१) पुमानेव हि कस्मात् तैर्नेष्टोऽनावृतदृक्क्रियः ।
महतापि प्रयत्नेन यदीशः परिकल्प्यते ॥

तनुकरणादिकार्यान्यथानुपपत्त्या हि तैः सर्वज्ञत्वादियुक्तः कर्ता कश्चित् कल्पनीयः, स च पुरुषविशेष एव कल्प्यो नान्यः, एवं हि न धर्म्यन्तरमपि कल्पितं भवतीति ॥

सिद्धान्तवादीत्वाह ।

(३२) प्रमाणाभावतो नेष्टः सर्वसर्वज्ञदोषतः ।

भवेदसिद्धोहेतुर्यदि पुरुषविशेषस्येश्वरतायां प्रमाणं स्यात्, तत् तु नास्ति,अस्मदादिवत् तस्यापि बुद्ध्यादियुक्तत्वेन भवद्भिरभ्युपगमात्, तदयुक्तत्वे हि मुक्त एवेश्वरः स्यात्, तत् तु पुरुषविशेष एवेत्यस्मत्पक्ष एव, बुद्ध्यादियोगाच्च सर्वज्ञत्वम्, तत् पुरुषान्तरेऽपि स्यादिति सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गः ॥

किमत इत्याह ।

(३३) न स्युस्ततश्च शास्त्राणि लोके चोत्साहकादयः ।
स्वात्मना पापकर्तृत्वं नहि सर्वार्थदर्शिनः ॥
युज्यते दृश्यते चास्य दुःखं नानाप्रकारजम् ।

ततः सर्वेषां सर्वज्ञत्वात् सर्वस्य शास्त्रपरोक्षाभिधानादेः स्वयमनर्थहेतूपसेवाया नानाप्रकारदुःखवेदनस्य चाभावप्रसङ्गः; तदप्रसङ्गे ह्यसर्वज्ञा एव पुमांसोऽभ्युपगन्तव्याः, ततो नासिद्धो हेतुः, इति पुरुषव्यतिरिक्तेश्वरसिद्धिः,"कथं तर्हि,, "पुरुषाच्च परं किंचित्,, इत्यादिश्रुतयः, तदुपकारायैव प्रवृत्तेरीश्वरादेरपि सर्वस्येत्यदोषः,

"शास्त्रमेवाकृतकं वेदाख्यं विधिनिषेधात्मकस्वाज्ञाख्याति-

क्रमेण पुंसः प्रत्यवायफलं विदधदीश्वरो नान्यः,, इति जैमिनीयः,

(३४) शास्त्रतः कर्मनिष्पत्तिः कर्मतश्च कृतात् फलम्।
शास्त्रं चाकृतकं तेन किं हरेणेति, ॥

एतत् कारिकाभागेन प्रतिक्षिपति।

(३५) नार्थवत्,

नैतद्युक्तम् ॥

कुत इत्याह।

(३६) कर्मणाकल्पकरणमुक्तं शंभोः प्रयोजनम्।
उपरिष्टात् प्रवक्ष्यामः पुंमुक्तिकरणं परम् ॥

उक्तमेव यतो व्यवहितफलं कर्म कृष्यादिवच्चिदनधिष्ठितं न कार्यं कर्तुं समर्थमिति, वक्ष्यामश्च ॥

"ननु दृष्टे सति नादृष्टकल्पना युक्ता,, इत्यत्राप्याह।

(३७) स्वर्गादिसिद्धये यद्वत् स्थैर्यं क्लृप्तं तु कर्मणः।
महेशः कल्प्यतां तद्वत् तं विना नापि तद्यतः ॥

यद्येवं दृष्टदेवतोद्देशाद्द्रव्यत्यागरूपयागे सोमं प्रक्षेपाद्यात्मनो ज्योतिष्टोमादेः पुरुषकर्मणोऽपवृत्तत्वादामुष्मिकफलस्य स्वर्गादिफलस्यान्यथानुपपत्त्या तददृष्टेन संस्काररूपेणानपवृत्तमिति कल्प्यते, तर्ह्यदृष्टस्यापि कल्पनासंभवादीश्वरोऽपि कल्पनीयः, तेन विना तस्यापि फलजनकत्वासिद्धेरुक्तत्वात् ॥

अधुना रचनारूपत्वाच्छास्त्रस्याकृतकत्वं न संभवतीति तत्प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्यावश्यं भवद्भिस्तत्प्रणेतेश्वरोऽभ्युपगन्तव्य इति दर्शयितुं शब्दनित्यत्वं तावत् प्रतिक्षेप्तुमाह।

(३८) नित्यं चेद्वर्णजातं स्यात् सर्वदा किं न गृह्यते।

उपलभ्यस्वभावस्य हि नित्यत्वे स्वभावाविनाशात् सर्वदैवोपलभ्यताप्रसङ्गः ॥

कारिकाभागेन परः।

(३९) अव्यक्तत्वात् तु,

"न गृह्यते,, इत्यनुवर्तते, व्यक्तस्य हि तस्य सर्वदोपलभ्यस्वभावता, नाव्यक्तस्य, तेनाव्यक्तत्वान्न गृह्यत इति ॥

आचार्य आह।

(४०) तद्व्यक्तेर्नित्यत्वे दोषनित्यता,

शब्दस्य व्यक्तिरपि यदि नित्या, ततः "सर्वदा किं न गृह्यते,, इत्यस्य दोषस्य नित्यतानुपपत्तिरेव ॥

कारिकाभागेन पराभिप्रायः।

(४१) अनित्या चेत्,

"अथैतद्दोषभयादनित्या व्यक्तिः शब्दस्येत्युच्यते,, ॥

आचार्य आह।

(४२) कुतो हेतोः,

केन प्रमाणेन भवद्भिरनित्यत्वमवगतम् ॥

परः प्रमाणमाह।

(४३) कदाचिद्भवतस्त्विति,

कादाचित्कत्वात् सा व्यक्तिरनित्या, विद्युदादिवत् ॥

अत्राप्याह।

(४४) शब्देऽपि तत्समानत्वादनित्यत्वं न वार्यते।

यद्येवं स्थानकरणाभिघातादेः स्वकारणस्य भावे शब्दः कदाचिदुपलभ्यते, तदभावे च नोपलभ्यते, इति विद्युदादिवदनित्योऽस्तु, किमन्यया तद्व्यक्त्या परिकल्पितयेति ॥

"ननु तदभावेऽनुपलम्भः स्तिमितवायुपरुद्धश्रोत्रत्वात् पुंसो वधिरस्येव शब्दविषयोऽन्यथा सिद्धस्तत्र वर्णनित्यत्वसाधनाय पर्याप्त इति,, ॥

तदयुक्तम्, यतः।

(४५) मरुति स्तिमिते मानं न वर्णावरके क्वचित्।

स्थानकरणाभिघाताभावकाले विद्यमाना अपि वर्णाः स्तिमितवायुपरुद्धत्वाच्छ्रोत्रेण न गृह्यन्ते, इत्यत्र प्रमाणं नास्त्येव, उद्रिक्ते हि वायौ तत्र शूलादयः स्युः, इति स्तिमितग्रहणम्, किंच, श्रोत्रोपरोधस्याविशेषात् स्थानकरणाभिघातकालेऽपि वर्णा न श्रूयेरन् ॥

"ननु तज्जेन मरुता तदानीमभिव्यक्तत्वात् श्रूयन्ते, इति,, न, असिद्धत्वादित्याह।

(४६) पृष्ठस्थार्णग्रहान्नापि वर्णानां व्यञ्जको मरुत्।

प्रकाशको हि व्यञ्जको नावरको विरुद्धत्वात्, वायुश्च वर्णानामावरको दृष्टो यतः, तत्पृष्ठस्थानां वाय्वनुगतानामर्णानां ग्रहणं नास्ति, निवाते हि शब्दग्रहणात्, ततो न वायोर्व्यञ्जकत्वसिद्धिः ॥

"अथ स्थानकरणाभिघातजेन मरुता येनैष दोषः स्यात्, अपितु श्रोत्राभ्यासमागत्य श्रोत्रस्तैमित्यं निवर्तते,' ततो वर्णोपलब्धिः,, इत्यत्राप्याह।

(४७) कम्पाद्यभावतो नासावायात इति गम्यते।

स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गो हि वायुः, लिङ्गाभावे च वक्तृमुखाद्धेतुः श्रोत्राभ्यासमागच्छतीति कुतोऽवगम्यताम् ॥

किंच।

(४८) कर्णच्छिद्रे हि संपूर्णे सर्वार्णग्रहणं भवेत्।

व्यञ्जकेन तेन श्रोत्ररन्ध्रे व्याप्ते सत्यावरणस्य निवृत्तत्वात् सर्वशब्दग्रहणप्रसङ्गः ॥

अत्र परः ।

(४९) सामर्थ्यं व्यञ्जकस्येदृग्गम्यते कार्यतः किल ।
संश्लिष्टमपि नो वर्णान् व्यनक्त्येकस्य दर्शनात् ॥

नित्यत्वे हि शब्दस्य कदाचिद्ग्रहणान्यथानुपपत्त्या स्थानकरणाभिघातजस्य पवनस्य श्रोत्रोपकारद्वारेण व्यञ्जकत्वं यथा कल्प्यते तथैवैकैकवर्णोपलम्भात् प्रतिनियतश्रोत्रशक्त्युपकारेण प्रतिनियतस्थानकरणाभिघातजस्य वायोः प्रतिनियतवर्णव्यञ्जकशक्तिकल्पनाप्रसङ्ग इति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(५०) संसिद्धे व्यक्तिकर्तृत्वे तस्येदं युक्तिमद्भवेत् ।

व्यक्तिकर्तृत्वे व्यञ्जकत्वे तस्य वायोः सिद्धे कदाचित् तस्य विशेषस्य वर्णविशेषव्यञ्जकत्वमुच्यमानं शोभते, तदेव त्वसिद्धमित्युक्तम् ॥

अभ्युपगम्याप्याह ।

(५१) नचायं व्यञ्जको धर्मः प्रदीपादौ प्रदृश्यते ।

युक्तश्चक्षुःश्रोत्रादीनां व्यञ्जकानां रूपशब्दादौ व्यङ्ग्ये शक्तिभेदो विषयभेदात्, अस्य तु प्रदीपादे रूपादिवदेक एव शब्दो विषय इति, तदवान्तरभेदेन शक्तिभेदकल्पनमयुक्तमेव ॥

किंच ।

(५२) सिद्धे स्थैर्ये तु वर्णानां व्यञ्जकं परिकल्प्यते ।
स्थैर्यं तेषां कुतो हेतोः,

संतमसे हि स्पर्शादिना घटादीनां सत्त्वे सिद्धे प्रदीपादिर्व्यञ्जकः सिध्यति, तदसिद्धौ हि मृच्चक्रदण्डादिः कारक एवोक्तः, तदिहापि स्थानकरणाभिघातादीनामभावेऽपि वर्णजातस्य सत्त्वसिद्धौ यदि प्रमाणं भवेद्,भवेदेव तेषां तद्व्यञ्जकत्वम्, तदभावे तु तत्कारकतैव युक्तेति ॥

परः कारिकाभागेनात्र प्रमाणमाह ।

(५३) प्रत्यभिज्ञानतस्त्विति,

स एवायं वर्ण इति स्थिरवस्तुविषयात् प्रत्यभिज्ञानाख्यात् प्रत्यक्षादेव तेषां स्थैर्यमिति ॥

एतत् पराकरोति ।

संदिग्धं प्रत्यभिज्ञानं तदतद्भावदर्शनात् ।
शब्दे सम्यक्त्वमस्येति नैतद्धेत्वन्तरं विना ॥

तदिति स्थैर्यम्, अतदित्यस्थैर्यम्, तयोर्द्वयोरपि भावे तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य दर्शनाच्च विरमः, किमत्र पर्वतादाविव स्थैर्यविषयमेव तत्, उत धाराज्वालादाविवा स्थैर्यविषयत्वाद्भ्रान्तम्, इति संदेहाच्च साधनम्, अतः स्थैर्यसिद्धये प्रमाणान्तरमेव वक्तव्यम्, ॥

अथ क्वचिद् भ्रान्तदर्शनेऽपि प्रत्यभिज्ञानस्य न सर्वत्र भ्रान्तता, अनुभूयमानार्थविषयत्वात्, आलोचनवत्, तदुक्तम्,

"स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।
नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते,, ॥

इति, अपितु बाधकसद्भावादेव, इत्यत्रापि बाधकं प्रमाणमाह ।

(५४) अनेकत्वमवर्णस्य गम्यते कपगादिवत् ।
समकालमनेकैस्तु नरैरुच्चार्यते यतः ॥

प्रतिपुरुषमकारादयो वर्णा भिन्नाः, युगपद् बहुभिरुच्चार्यमाणत्वात्, कचटतपादिवर्णवत्, "ननु व्यञ्जकत्वादेषां कारकत्वमसिद्धमेव,, सत्यम्, यदि तेषामभावेऽपि वर्णसत्त्वे प्रमाणं स्यात्, तदभावे त्वभावसिद्धौ नैषां व्यञ्जकत्वम्, अपितु, कारकतैवेत्युक्तम्, तत्रासिद्धता ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति वामनकः ॥

वामनकः । आत्मानं विलोक्य सविस्मयम् । अहो अङ्गाणं मे तुङ्गत्तणम् । अवि णाम ईरिसेहिं अङ्गेहिं एत्थ संचरन्तेण मए दुआरसिहरं भज्जीअदि ता खुज्जो भविअ संचरिस्सम् * । तथा करोति ।

प्रविश्य कुब्जकः । वअस्स वामणअ दाणिं सअलगुणसंजुत्तोसि तुमम् † ।

वामनकः । कहं विअ ‡ ।

कुब्जकः । पढमं जेव्व वामणो दाणिं उण खुज्जत्तणं पत्तो § ।

वामनकः । सक्रोधम् । अए मुक्ख कहं अत्तणो खुज्जत्तणं परम्मि आरोवेसि णं तुमं जेव्व खुज्जओ मए उण दुआरसिहरभङ्गसङ्किदेण अप्पम्मि खुज्जत्तणमारोविदम् ‖ ।

कुब्जकः । विहस्य । कहं विअत्थिमेत्तएण तुह अङ्गेण दुआरसिहरं भज्जिस्सदि । पुनः सक्रोधम् । अरे अलीअवाआल केण तुह कहिदं अहं खुज्जओत्ति ¶ ।

---

* अङ्गानां मे तुङ्गत्वम् । अपि नामेदृशैरङ्गैरत्र संचरता मया द्वारशिखरं भज्यते तत् कुब्जो भूत्वा संचरिष्यामि ।

† वयस्य वामनकेदानीं सकलगुणसंयुक्तोऽसि त्वम् ।

‡ कथमिव ।

§ प्रथममेव वामन इदानीं पुनः कुब्जत्वं प्राप्तः ।

‖ अये मूर्ख कथमात्मनः कुब्जत्वं परस्मिन् आरोपयसि ननु त्वमेव कुब्जको मया पुनर्द्वारशिखरभङ्गशङ्कितेनात्मनि कुब्जत्वमारोपितम् ।

¶ कथं वितस्तिमात्रेण तवाङ्गेन द्वारशिखरं भङ्क्ष्यते । अरे अलीकवाचाल केन तव कथितमहं कुब्ज इति ।

वामनकः । णं इमिणा जेव्व दरिअवुसहककुदसरिसेण पुट्ठट्ठिदेण मंसत्थवएण उव्वाहिएण * ।

कुब्जकः । विहस्य । अए मदिसुण्ण कहं इमो मंसत्थवओ अवि उण सोहग्गलच्छीए उवहाणगण्डओ † ।

वामनकः । साशङ्कम् । अरे सणिअं जप्प । अम्हारिसाणं अन्तेउरचारिणं सोहग्गवुत्तन्तमाअण्णिअ भट्टा कुविस्सदि ‡ ।

कुब्जकः । अलं भीरुत्तणेण दाणिं धाणघरम्मि वट्टदि भट्टा § ।

वामनकः । णहुणाहु अज्ज किर कस्सावि पाहुणस्स महेसिणो आगमणं परिवालअन्तो बाहिरमण्डवे वट्टदि ‖ ।

कुब्जकः । हा हदम्ह ¶ ।

वामनकः । किंति ** ।

कुब्जकः । णं पढमं जेव्व एक्केण महेसिणा जण्णवक्केण उवदिट्ठो इमो राआ अच्छिमीलणेहिं रत्तिओ गमेदि । दाणिं उण इमिणा उवदिट्ठो अन्तेउरं जेव्व परिहरिस्सदि । तदो किं इमो अम्हेहिं खवणोव्व कप्पडपेडएहिं करिस्सदि †† ।

वामनकः । सच्चं एदं जइ इमो महेसी अम्हाणं रण्णो उवदेसत्थं आअदो भवे । इमो उण हरधणुद्दंसणत्थं ‡‡ ।

कुब्जकः । किं इमस्स महेसिणो होमग्गिधूमसामलिअलोअणस्स हरचावदंसणेण तो तक्केमि खत्तिअबह्मणो इमोत्ति §§ ।

वामनकः । विहस्य । कहं तणुव्व मदीवि तुह वङ्कुणी जं एव्वं तक्केसि सच्चं खत्तिअबह्मणो इमोत्ति ‖‖ ।

* नन्वनेनैव दृप्तवृषभककुदसदृशेन पृष्ठस्थितेन मांसस्तबकेनोद्वाहितेन ।

† अये मतिशून्य कथमयं मांसस्तबकोऽपि पुनः सौभाग्यलक्ष्म्या उपधानगेन्दुकः ।

‡ अरे शनैर्जल्पास्मादृशानामन्तःपुरचारिणां सौभाग्यवृत्तान्तमाकर्ण्य भट्टः कोपिष्यति ।

§ अलं भीरुत्वेनेदानीं ध्यानगृहे वर्तते भट्टः ।

‖ नहिनह्यद्य किल कस्याप्यतिथेर्महर्षेरागमनं परिपालयन् ब्राह्ममण्डपे वर्तते ।

¶ हा हतास्मः ।

** किमिति ।

†† ननु प्रथममेवैकेन महर्षिणा याज्ञवल्क्येनोपदिष्टोऽयं राजा अक्षिमीलनै रात्रीर्गमयति । इदानीं पुनरनेनोपदिष्टोऽन्तःपुरमेव परिहरिष्यति । ततः किमयमस्माभिः क्षपणक इव कर्पटपेटकैः करिष्यति ।

‡‡ सत्यमेतत् । यद्ययं महर्षिरस्माकं राज्ञ उपदेशार्थमागतो भवेत् । अयं पुनर्हरधनुर्दर्शनार्थम् ।

§§ किमस्य होमाग्निधूमश्यामलितलोचनस्य हरचापदर्शनेन तत् तर्कयामि क्षत्रियब्राह्मणोयमिति ।

‖‖ कथं तनुरिव मतिरपि ते वक्रा यदेवं तर्कयसि सत्यं क्षत्रियब्राह्मणोऽयमिति ।

कुब्जकः । ता कोवि अणत्थो सम्भाविअदि जं किर चिरतवस्साकरिसिदो इमो तिव्वं पेक्खमाणो खत्तिअबह्मणो रज्जुमद्दिणो अम्हाणं राएसिणो रज्जं गहीदुं आअदोत्ति * ।

वामनकः । सन्तं पावं । ईरिसं मा जप्प । अअं हि चिरतवस्सापरितोसिदस्स बह्मणो वाआए खत्तिअत्तणं परिहरिअ बह्मणत्तणं पत्तो † ।

कुब्जकः । कहं तणुव्व मदीवि तुह वामणी जं णरिसअलीअलोअवुत्तन्तेवि पत्तिआअदि । जइ कस्सवि वाआए खत्तिओ बह्मणो होइ ता मह वाआए तुमंवि बह्मणो होसि ‡ ।

वामनकः । अरे बालिस कहं तुह गोमुहस्स भअवदो चउम्मुहस्सवि णत्थि अन्तरम् § ।

कुब्जकः । जइ इमो सुध्धबह्मणो ता किं इमस्स चावचिन्ताए ‖ ।

वामनकः । अत्थि कारणं तस्स पासम्मि तदो जेव्व गहिअचावविज्जा दोण्णि खत्तिअकुमारा वट्टन्ति ताणं दंसइस्सदि चावन्ति ¶ ।

कुब्जकः । ता सुध्धासओ इमो ** ।

वामनकः । अह इम् †† ।

कुब्जकः । ता कहेहि दाव इमस्सिं अलीअदूसणारोवेण णं मह पावं उप्पण्णं ण वेत्ति ‡‡ ।

वामनकः । पावन्ति किं भणीअदि णं महापावं उप्पण्णम् §§ ।

कुब्जकः । अरे मुरुख [illegible] आणासि धम्मस्स तत्तम् । सम्बन्धिअणे परिहासवअणाइं ण हु पावकरणाइं ‖‖ ।

* तत् कोऽप्यनर्थः सम्भाव्यते यत् किल चिरतपस्याकर्षितोऽयं तीव्रं प्रेक्षमाणः क्षत्रियब्राह्मण ऋजुमतेरस्माकं राज्ञो राज्यं ग्रहीतुमायात इति ।

† शान्तं पापं । ईदृशं मा जल्प । अयं हि चिरतपस्यापरितोषितस्य ब्रह्मणो वाचा क्षत्रियत्वं परिहृत्य ब्राह्मणत्वं प्राप्तः ।

‡ कथं तनुरिव मतिरपि ते वामनी यद् ईदृशालीकं,लोकवृत्तान्तेऽपि प्रत्याय्यते । यदि कस्यापि वाचा क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति तर्हि मम वाचा त्वमपि ब्राह्मणो भवसि ।

§ अरे बालिश कथं तव गोमुखस्य भगवतश्चतुर्मुखस्यापि नास्त्यन्तरम् ।

‖ यद्ययं शुध्धब्राह्मणस्तर्हि किमस्य चापचिन्तया ।

¶ अस्ति कारणं तस्य पार्श्वे तत एव गृहीतचापविद्यौ द्वौ क्षत्रियकुमारौ वर्तेते ताभ्यां दर्शयिष्यति चापमिति ।

** तत् शुध्धाशयोऽयम् ।

†† अथ किम् ।

‡‡ तत् कथय तावदस्मिन्नलीकदूषणारोपेण ननु मम पापमुत्पन्नं नवेति ।

§§ पापमिति किं भण्यते ननु महापापमुत्पन्नम् ।

‖‖ अरे मूर्ख न जानासि धर्मस्य तत्त्वम् । सम्बन्धिजने परिहासवचनानि न खलु पापकारणानि ।

वामनकः । कहं उण इमो तुह सम्बन्धिअणो * ।

कुब्जकः । अरे ण आणासि अस्सवि दोणि कुमारा अह्माणं विदोणि कुमारीओ ता तक्केमि सम्बन्धिअणो हविस्सदित्ति † ।

वामनकः । विहस्य कहं अह्माणं एरिसं पुण्णम् ‡ ।

नेपथ्ये ।

ताटङ्किना झटिति ताडितताटकेन
रामेण पद्मरमणीयविलोचनेन ।
क्रीडाशिखण्डकधरेण सलक्ष्मणेन
साकं मुनिः कुशिकसूनुरितोऽयमेति ॥

वामनकः । सहर्षविस्मयम् । अहो जा किर सअललोअभीसणा रक्खसी ताडएत्ति सुणीअदि सा इमिणा जइ ताडिदा ता इमस्सिं हरचावारोवणं वि सम्भावीअदि । ता एहि इमं कण्णसुहारहं भट्टिणीणं समप्पम्ह § ॥ इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ प्रवेशकः ॥

ततः प्रविशति रामलक्ष्मणानुगतो विश्वामित्रः । अङ्गुल्या दर्शयन् वत्स रामभद्र ।

एतत् तर्कय चक्रवाकहृदयाश्वासाय तारागण-
ग्रासाय स्फुरदिन्दुमण्डलपरीहासाय भासां निधिः ।
दिक्कान्ताकुचकुम्भकुङ्कुमरसन्यासाय पङ्केरुहो-
ल्लासाय स्फुटवैरिकैरववनत्रासाय विद्योतते ॥

रामः । अञ्जलिं बद्ध्वा ।

लालयन्तमरविन्दवनानि
द्यालयन्तमभितो भुवनानि ।
पालयन्तमथ कोककुलानि
ज्योतिषां पतिमहं महयामि ॥

विश्वामित्रः । स्वगतम् । अपि नाम मयोपनीयमानं वत्स-रामभद्रमचिरादेव जनकस्तनूजया सम्भावयिष्यति ।

लक्ष्मणः । आर्य पश्य ।

यावन् नीरनिधेः प्रभातसमयः प्रोद्धृत्य लोकत्रयी-
माणिक्यं रविबिम्बमम्बरवणिग्वीथीपथे न्यस्यति ।
तावत् कर्तुमिवास्य मूल्यमुचितं पद्माकरेण स्वयं
लक्ष्मीर्लब्धविकाशपङ्कजकरन्यस्ता पुरः स्थाप्यते ॥

विश्वामित्रः । सहर्षमात्मगतम् । अये वत्स लक्ष्मणेनैव दत्त-मुत्तरम् । दैवताधिष्ठितानि हि मुग्धवचनानि भवन्ति ।

रामः । मुनिं प्रति भगवन् कथमियं बहुनरकरितुरङ्गमतर-ङ्गितापि राजधानी तपोवनभूमिरिव प्रशान्तपावनी विभाव्यते ।

विश्वामित्रः । क इह विस्मयः । नन्विह जनकः प्रतिव-सति यस्यायं भगवान् याज्ञवल्क्यो गुरुः ।

रामः । सोऽयं भगवानस्य गुरुर्यः किल योगीश्वर इति ख्यायते ।

विश्वामित्रः । वत्स स एवायम् ।

पादोपजीवनाद्भानोः प्रबोधमुपलभ्य यः ।
अभूद्योगीश्वरख्यातेः सद्म पद्ममिव श्रियः ॥

तदेहि राजभवनमुपसर्पाम इति निष्क्रान्तः । नेपथ्ये

पयोभिः सिच्यन्तां बहलविलसत्कुङ्कुमरसैः
प्रसूनैः कीर्यन्तां परिमलमिलल्लोलमधुपैः ।
चतुष्कैः पूर्यन्तामविरललसन्मौक्तिकगणै-
र्मुदा पौरस्त्रीभिर्नगरपथरथ्याङ्गणभुवः ॥

विश्वामित्रः । नूनमस्मदभ्यागमनसानन्दस्य शतानन्दस्य वाक्यपरिस्पन्दः । विलोक्य । अहो अस्य रभसातिशयो यदयं कृतमपि नगरपरिष्कारं पुनरादिशति ।

प्रविश्य शतानन्दः । भगवन् अभिवादये ।

विश्वामित्रः । सौम्यायुष्मान् भूयाः ।

शतानन्दः । भगवन् अयमसौ जनको राजा भगवन्तं प्रतीक्षते ।

विश्वामित्रः । विलोक्याये स एष जनकः ।

अङ्गैरङ्गीकृता यत्र षड्भिः सप्तभिरष्टभिः ।
त्रयी च राज्यलक्ष्मीश्च योगविद्या च दीव्यति * ॥

ततः प्रविशति जनकः ।

जनकः । कृताञ्जलिर्भूत्वा

यः काञ्चनमिवात्मानं निक्षिप्याग्नौ तपोमये ।
वर्णोत्कर्षं गतः सोऽयं विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥

उपसृत्य । भगवन् अयं ते समीहितसम्पल्लतासमुद्गमा-रामः प्रणामः ।

विश्वामित्रः । राजर्षे वसुन्धरासुनासीर सीरध्वजाप्रतिह-तमनोरथो भूयाः । इति यथोचितमुपविशन्ति ।

जनकः । भगवन् अधुना सुनासीरसाधारणत्वमधःकरणं मे ।

---

* कथं पुनरयं तव सम्बन्धिजनः ।

† अरे न जानास्यस्यापि द्वौ कुमारावस्माकमपि द्वे कुमार्यौ तत् तर्कयामि सम्बन्धिजनो भविष्यतीति ।

‡ कथमस्माकमीदृशं पुण्यम् ।

§ या खलु सकललोकभीषणा राक्षसी ताटकेति श्रूयते सा अनेन यदि ताडिता तर्ह्यस्मिन् हरचापारोपणमपि सम्भाव्यते । तदेहीमं कर्णसुधारसं भट्टिनीभ्यः समर्पयामः ।

* शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्यौतिषं तथा । छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि चेति षड् राज्याङ्गानि । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयश्चेत्यष्टौ योगाङ्गानि ।

विश्वामित्रः । कथमिव ।

जनकः । सम्प्रति तदीयामपि पदवीमतीत्य वर्ते ।

गाधिनन्दन न नन्दनजन्मा
तादृशः स हरिचन्दनशाखी ।
यादृशो मम भवत्पदपद्म-
द्वन्द्ववन्दनविधिः सुखहेतुः ॥

विश्वामित्रः । अहो ते प्रणयातिशयो यः सहजप्रमोदसुखाम्बुधिनिमग्नोऽप्यस्मत्समागमजन्मनः सुखशीकरान् बहु मन्यसे ।

जनकः । भगवन् अस्मद्विधानां राज्यरागोपरक्तचेतश्चन्द्रमसां कुतस्त्योऽयं सहजानन्दचन्द्रिकोद्भेदः ।

विश्वामित्रः । मैवं भोः ।

ज्याघातः कार्मुकस्य श्रयति
करतलं कण्ठमोंकारनाद-
स्तेजो भाति प्रतापाभिधमवनि-
तले ज्योतिरात्मीयमन्तः ।
राज्यं सिंहासनश्रीः शममपि
परमं वक्ति पद्मासनश्री-
र्येषां ते यूयमेते निमिकुल-
कुमुदानन्दचन्द्रा नरेन्द्राः ॥

शतानन्दः । सत्यमेतत् । एते हि

वाराङ्गनाकरतरङ्गितचामरोर्मि-
श्वेतातपत्रशतपत्रिणि राजहंसाः ।
क्रीडन्ति राज्यसरसि स्वरसं च धीरा
योगीन्द्रचन्द्रसुगमे पथि संचरन्ति ॥

लक्ष्मणः । अपवार्य । आर्य राजानोऽप्यमी ब्रह्मविद्याचतुरा इति चित्रीयते मे चेतः ।

रामः । वत्स किमिह चित्रं ननु

छत्रच्छाया तिरयति न यद् यत् न च स्प्रष्टुमीष्टे
दृप्यद्गन्धद्विपमदमषीपङ्कनामा कलङ्कः ।
लीलालोलः शमयति न यच् चामराणां समीरः
स्फीतं ज्योतिः किमपि तदमी भूभुजः शीलयन्ति ॥

विश्वामित्रः । आङ्गिरसोचितमात्थ राजहंसा इति । सकलकुवलयोत्तंसा राजहंसा अमी ।

जनकः । भगवन् इदमस्मत्प्राचीनेषु शोभते ननु मयि कतिपयग्रामटिकास्वामिनि ।

विश्वामित्रः । मैवं भोः ।

अवनिमवनिपालाः सन्तुशः पालयन्ता-
मवनिपतियशस्तु त्वां विना नापरस्य ।
जनक कनकगौरीं यत् प्रसूता तनूजां
जगति दुहितृमन्तं भूभवन्तं वितेने ॥

जनकः । भगवन् नूतनशतभुवननिर्माणनिपुणस्य भगवतः कियतीयमभिनववचनचातुरी नाम । स खलु भवान् यस्य

शलाकीकृत्य स्वां दृशमसमकोपारुणरुचिं
सुरश्रेणीचित्रं गगनतलभित्तौ रचयतः ।
सुधांशोर्भानोश्च प्रथमरचितं बिम्बयुगलं
सुधालाक्षासान्द्रद्रवभरितपात्रद्वयमभूत् ॥

शतानन्दः । राजर्षे सत्यमात्थ । किमुच्यतेऽसौ भगवान् ।

त्रिशङ्कोः स्वर्लोकादवनितलपातं रचयितुं
सुनासीरे कोपाद्विकसितपदाब्जे विकसितः ।
यदीयोऽसौ नव्यत्रिदशनगरारम्भरभसः
सुरस्तोमे भक्त्या मुकुलितकराब्जे मुकुलितः ॥

लक्ष्मणः । अपवार्य । आर्य कथमेवंविधं भगवतः प्रतापितभुवनत्रयं तपोभिधानं तेजः ।

रामः । अपि न विदितं ते राजर्षेरिदम् ।

रोषाभिभूतपुरुहूतपदाभिभूतं
दृष्ट्वा त्रिशङ्कुमथ कोपविपाटलश्रीः ।
आकुड्मलीकृतकराम्बुजराजिरम्या
सन्ध्येव दृष्टिरमरैर्यदुपासितास्य ॥

विश्वामित्रः । राजर्षे । अपि तावद् रत्नगर्भागर्भसम्भवं कन्यारत्नमलङ्कुरुते त्वाम् ।

जनकः । भगवन् भवत्प्रसादादधुना जामातृरत्नमप्यलङ्करिष्यते । राममवलोक्य सकौतुकं भगवन्

सकलजनविलोकनोत्सवाना-
मयमयनं कतरः पुरः कुमारः ।
हरितमणिमयूखहारिणो यः
कलयति कल्पतरोः प्ररोहलीलाम् ॥

शतानन्दः । भगवन् अयं च कतरो यः खल्वस्यैव

नीलनीरजदलोज्ज्वलकान्ते-
रन्तिके स्फुरति काञ्चनगौरः ।
लोचनस्य सुदृशः श्रवणाग्रे
सन्निविष्ट इव चम्पकगुच्छः ॥

विश्वामित्रः । नाम्ना तावद्रामलक्ष्मणावेतौ ।

जनकः । अहो कर्णामृतम् ।

शतानन्दः । निर्वर्ण्य भगवन्

एतयोरहमुदाररूपयो-
रुल्लसत्सहजसौहृदश्रियोः ।

कामपि स्वजनतां विभावये
कौस्तुभामृतमयूखयोरिव ॥

जनकः ।

एतयोः प्रकृतिरम्यरूपयो-
रुल्लसत्सहजसौहृदश्रियोः ।
आन्तरः स्फुरति कोऽपि सन्निधिः
प्रत्यगात्मपरमात्मनोरिव ॥

विश्वामित्रः । अयि योगीश्वरशिष्येदृशेषु गभीरेष्वभिनवोदन्तपीयूषवेशन्तेषु भवत एव मनो निमज्जति स्वजनभावे पुनरनयोर्वयमपि साक्षिणः ।

जनकः । तत् किं भ्रातरावेतौ ।

विश्वामित्रः । अथ किम् ।

जनकः । सहर्षं निर्वर्ण्य

तनुश्रिया निर्जितचम्पकोत्पलौ
सुवर्णनीलोत्पलकोशकोमलौ ।
अहो दृशामुत्सवदानदक्षिणौ
सुलक्षणौ लक्ष्मणलक्ष्मणाग्रजौ ॥

पुना रामं विलोक्य । सकौतुकं भगवन् किमेतत् ।

यथाहं निःसीमोत्सवसुभगभोगे भवकथा-
पथातीते चेतःप्रणयिनि रमे पुंसि परमे ।
तथैवास्मिन् बाले दलदमलनीलोत्पलदलो-
दरश्यामे रामे नयनपदवीमागतवति ॥

विश्वामित्रः । स्वगतम् । उचितमेतत् । न खलु सकललोकलोचनानन्दकरः शीतकरः । शङ्करशिरःशयालोः कलानिधेरपरं तत्त्वम् । प्रकाशं राजर्षे स एष सौन्दर्यातिशयस्य महिमा ।

जनकः । कः पुनराभ्यां पुत्रवतां मौलिमाणिक्यमारोपितः ।

विश्वामित्रः ।

किं शीतांशुमरीचयः किमु
सुरस्रोतस्विनीवीचयः
किंवा केतकसूचयः किमथवा
चन्द्रोपलानां चयः ।
इत्थं जातकुतूहलाभिरभितः
सानन्दमालोकिताः
कान्ताभिस्त्रिदिवौकसां दिशि-
दिशि क्रीडन्ति यत्कीर्तयः ॥

रामः । वत्स नूनमयं सकलगुणावदातस्तातः प्रस्तूयते ।

लक्ष्मणः । अपि नाम भूयोऽपि प्रस्तोष्यते ।

विश्वामित्रः । अपिच

यस्योद्यद्भुजदण्डचण्डिमवलत्कोदण्डलीलायिते-
र्निष्पीते दनुजेन्द्रचन्द्रवदनाभ्रूवल्लरीविभ्रमे ।
लक्ष्मीमखविपाटलक्षतमयीमालम्बते केवलं
पौलोमीकरजाङ्कुरव्यतिकरादाखण्डलीयं वपुः ॥

अपिच

तस्य पद्मवनबान्धववंशो-
त्तंसमांसलमहामणिमौलेः ।
कायकान्तिपरिभूतमनोजौ
ताविमौ दशरथस्य कुमारौ ॥

जनकः । सहर्षम्

यद्बाहू वहतः पराक्रमकृतां प्रत्यर्थिसीमन्तिनी-
चक्षुःकज्जलकालिकामिव धनुर्मौर्वीकिणश्यामिकाम् ।
यद्दोर्दुर्मदकर्मकार्मुकगुणप्रोत्तालकोलाहलै-
र्वैरिस्त्रीकलमेखलाकलकलाः पीता इवास्तं गताः ॥

अपिच

यस्येन्द्रारिजयश्रिया सह झगित्याकृष्य मौर्वीलतां
साकं भूवलयेन चापवलयं दोर्मण्डले बिभ्रति ।
पौलोमीकुचकुम्भसीमनि रहः पश्यन् नखाङ्कं नवं
धत्ते चेतसि केवलं ननु करे कोदण्डमाखण्डलः ॥

तपनकुलशिरःकिरीटकोटि-
स्फुरदरुणोत्पलकुड्मलस्य * तस्य ।
दशरथनृपतेरिमौ मृगाङ्क-
प्रतिमसुरेखमुखाम्बुजौ तनूजौ ॥

विश्वामित्रः । अथ किम् ।

जनकः । अहो धन्यता दशरथस्य यस्य द्वे अपि तनयावलोकनशीतले दृशौ ।

शतानन्दः । दिशौ च ।

विश्वामित्रः । ननु दिश इति वक्तव्यम् ।

शतानन्दः । तत् किमन्यावपि कुमारौ दशरथस्याङ्कं भूषयतः ।

विश्वामित्रः । अथ किम् । यौ खलु भरतशत्रुघ्नौ प्रतिबिम्बाविवरामलक्ष्मणयोः ।

शतानन्दः । नूनममी ऋष्यशृङ्गचरुभागानां विलासाः ।

जनकः । दशरथभागधेयानां च ।

विश्वामित्रः । एवमेतत् । अवधिः खलु भाग्यवतां राजा दशरथः ।

जनकः । महात्मवतां च ।

---

* एतेन पूर्वं राजकिरीटकोटिष्विन्दुविकास्यरुणोत्पलनिवेशनस्य संप्रदाय आसीदिति स्फुटं प्रतीयते ।

विश्वामित्रः। तत् किमस्माभिरुच्यतां। भवतोर्महिम्नि भवन्तावेव साक्षिणौ।

जनकः। कतरोऽहं दशरथस्य महिमाभोगमनुभवितुं कासार इव सागरस्य।

विश्वामित्रः। शोभन्त एव विनयमधुराणामधरीकृतात्ममहिमानः कामं सत्यविधुरा अपि वाचः। अथवा समुचितमेवैतत्। यतः

अजनिवान् दशरथः स हि राजा
राममिन्दुमिव सुन्दरमूर्तिम्*।
लोकलोचनविगाहनशीलां
त्वं पुनः कुमुदिनीमिव सीताम्†॥

लक्ष्मणः। अपवार्य आर्येन्दुकुमुदिनीदृष्टान्तेन किमपि संविधानं सूचितं भगवता।

रामः। सप्रणयकोपम्। अलमलीकालापितया।

जनकः। स्वगतम्। कथमनया भङ्ग्या किमपि सूचितं मुनिना तत् किमनेन रभसवशंवदेन विस्मृतमेव शाम्भवं धनुः। प्रकाशम्। भगवद्वचनेन भगवतो वक्रकमनीयेन वाग्विलासेन द्वितीयेनेव हरकार्मुकेण किमपि कौतुकितोऽस्मि।

विश्वामित्रः। स्वगतम्। कथमनया परिपाट्या हरचापारोपणमुद्भावयति। भवतु प्रकाशम्। राजर्षे साधु स्मारितोऽस्म्यतीव मे कौतुकं वृषभकेतुकार्मुकावलोकने। तेन तदानयनायादिश्यन्तां पुरुषाः। अथवा किमन्यै रामभद्र एवादिश्यताम्।

जनकः। सविस्मयम्। भगवन् कथं मुग्ध इव दुग्धमुखमपि राममिन्दुकिरीटकार्मुकानयनार्थमादिशसि। न जानासि किम्

एतत् तद् दुर्विगाहं तुहिनगिरिमयं कार्मुकं यत्र जज्ञे
मौर्वी दर्वीकराणां पतिरुदधिसुतानायकः सायकश्च।
दोर्दण्डेश्चन्द्रमौलेर्नतमपि यदभूदुन्नतं कार्मुकाणां
बाष्पाम्भोवृष्टये च त्रिपुरमृगदृशामैशमप्यैन्द्रमासीत्॥

विश्वामित्रः। जानामि।

सेवायातसमस्तखेचरकरक्रीडाचलच्चामर-
श्रेणीमारुतपानपीननिबिडज्यापन्नगाकर्षिणा।
गाढाकुञ्चनजृम्भमाणतुहिनस्यन्दैर्यदीयैः श्रमः
संत्यक्तः पुरवैरिणाऽपि तदिदं शैलेन्द्रसारं धनुः॥

जनकः। तत् कथमस्यानयनाय रामायादिशसि।

विश्वामित्रः। न केवलमानयनाय किन्त्वानमनाय। रामं प्रति वत्स बध्यतां परिकरः इदं च

मारीचमारीचतुरं सुबाहोरपवारणम्।
न्यस्यन्तां लक्ष्मणकरे ताटकाताडनं धनुः॥

जनकः। कथमसम्भावनीयमेवोद्भावयसि।

विश्वामित्रः। कथमिदं न विदितं ते। अनेन हि

प्राप्यचापनिगमानितः क्रमात्
संप्रताप्य विशिखैर्निशाचरान्।
अस्मदीयमखरक्षणक्रिया-
दत्तेव* गुरुदक्षिणीकृता॥

जनकः। विमृश्य निश्वस्य च भगवन् अस्त्येतत् किन्तु

मारीचमुख्यरजनीचरचक्रचूडा-
चञ्चन्मरीचिचयचुम्बितपादपीठः।
अत्राभवद्विफलबाहुबलावलेपो
वीरः शशाङ्कमुकुटाचलचालनोऽपि॥

विश्वामित्रः। किमेतावता। नन्वतएव राममादिशामि। रामं प्रति वत्सोत्तिष्ठ कुमुदिनीकान्तकलाकिरीटकार्मुकारोपणप्रवीणतया संप्रीणयास्मान्।

जनकः। स्वगतं।

यस्य ख्याता जगति सकले निस्तमिस्रा तपश्री-
र्मिथ्योत्कण्ठः कथमिह भवेदेष गाधेस्तनूजः।
बालो रामः किमपि गहनं कार्मुकं चन्द्रमौले-
र्दोलारोहं कलयति मुहुस्तेन मे चित्तवृत्तिः॥

पुनः पृथिवीमालोक्य।

रतिरिव जननेत्रानन्दिनी नन्दिनी ते
कुसुमशर इवायं रूपसारः कुमारः।
यदि तु धनुरपीदं प्राप्तमेतस्य हस्तं
कुसुममयमिव स्यात्संभृतः सम्प्रदायः॥

शतानन्दः। राजर्षे किमेतत् मूढ इव मुहुर्मुहुरालोकसे। अनुवर्तस्व महर्षेर्वचनम्।

जनकः। प्रकाशम्। अनुवृत्तमेव। रामं प्रति वत्सानुष्ठीयतां गुरुवचनम्।

रामः। उत्थाय परिकरं बध्नाति।

प्रविश्य प्रतीहारी। जेदु जेदु देवो कोवि बह्मणो देवस्स दंसणत्थी दुआरदेसम्मि चिट्ठदि ता किं पवेसीअदु†।

* गात्रमिति पाठान्तरम्।

† भगवान् त्रिकालदर्शी विश्वामित्रः श्रीरामचन्द्रसीतयोर्भाविविवाहं मनसि कृत्वैव समुचितमिदं दशरथमाहात्म्योत्कीर्तनं जनकस्येति दृढीकुर्वन् इमं श्लोकमधिजगौ। यतो वरवधूपक्षयोर्वरपक्ष एव श्रेष्ठ इतीदानीमपि लोके प्रसिद्धिः।

* दक्षिणेनेति पाठान्तरम्।

† जयतुजयतु देवः कोऽपि ब्राह्मणो देवस्य दर्शनार्थी द्वारदेशे तिष्ठति तत् किं प्रवेश्यताम्।

जनकः । आः इदमपि किं जनकः प्रष्टव्यः ।

प्रतीहारी । तथेति निर्गत्य तेन सह प्रविशति ।

जनकः । ब्रह्मन् प्रणम्यसे ।

मुनिः । राजन् सुमतिर्भूयाः ।

जनकः । स्वगतम् । अन्यादृशीयमाशीःपरिपाटी । भवतु प्रकाशं मुने इहास्यताम् ।

मुनिः । संदेशहरः खल्वस्मि ।

जनकः । कस्यायं कीदृशो वा संदेशः ।

मुनिः ।

पीत्वा कज्जलकालिमानमखिलं क्ष्मापालनारीदृशां
नीत्वा स्फीतयशोट्टहासमहसा लोकत्रयं शुभ्रताम् ।
चण्डीशं चरितैरनेकविभवैरद्यापि यः सेवते
हे वैदेह स जामदग्न्यपरशुस्त्वामेतदाभाषते ॥

जनकः । स्वगतम् । अहो गर्वाङ्कुरस्य वक्रता । भवतु प्रकाशं किं तत् ।

मुनिः ।

कस्मैचिद् देहि कन्यां नर-
पतिशिशवे दीर्घमायुर्लभस्व
व्यावर्तस्वाप्रियाच्चः पुरमथन-
धनुःकर्षणालापपापात् ।
नोचेदन्योऽस्त्युपायस्तव-
कलुषमषीपङ्कसंक्षालनाया-
मस्मद्विस्तारिधाराञ्चलब-
हलपयःपूरदूरावगाहः ॥

जनकः । विहस्य । तन् मयापि प्रतिसंदेशः कथनीयस्तस्य ।

मुनिः । कीदृशोऽसौ ।

जनकः ।

त्वं मित्रं मम जामदग्न्यपरशो तेनैतदाभाष्यसे
सम्प्रत्येव यथाप्रतिश्रुतमियं कन्या मया दीयते ।
तेनेह स्वयमेत्य धूर्जटिधनुर्धारयेदो;सम्पदो
जामातुः पुरतश्चिराय भवता धाराजलं त्यज्यताम् ॥

मुनिः । तथास्त्विति निष्क्रान्तः ।

जनकः । आङ्गिरसोपक्षिप्तप्रस्तावदयं जामदग्न्येन निजकोपानलस्फुलिङ्गः ।

शतानन्दः । किमेतावता । अतिगम्भीरभुजसारकासारकैरवारामः खलु रामः ।

विश्वामित्रः । राजर्षे के पुनरमी परितः स्फुरन्मणिमौलयः परःसहस्रा दृश्यन्ते ।

जनकः ।

श्रीकण्ठकार्मुकनिरस्तभुजावलेपा
नानादिगन्तजगतीपतयः किलामी ।
अभ्यर्थनां मम किमप्यभिवर्तमाना
गृह्णन्ति कानिचिदहानि नरेन्द्रपूजाम् ॥

विश्वामित्रः । वत्स रामभद्र तदेषामेव पश्यतां कौतुकमस्माकं पूरय ।

रामः । विश्वामित्रं प्रणम्य निष्क्रान्तः ।

जनकः । आङ्गिरसापरिशीलितसंनिवेशस्य वत्सरामस्य भवता प्रत्यनन्तरीभूयताम् । आदिश्यतां कञ्चुकी च करकलितकमलमालाया जानक्याः स्वयम्वराङ्गणावतरणाय ।

शतानन्दः । तथास्त्विति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य कञ्चुकी । जयतु देवोऽनुष्ठित एव देवादेशः ।

विश्वामित्रः । विलोक्य सहर्षम् । आः कथमुद्गतमेव रामचन्द्रयशःपताकाकेतुदण्डेन * हरकोदण्डेन । पुनः सविस्मयम् । अये

राघवेण शिशुनापि किलायं
लीलयैव नमितो हरचापः ।
दूरमुल्लसति यस्य समन्ता-
दम्बरेऽपि गमितो गुणघोषः ॥

लक्ष्मणः । भगवन् एवमेतत् । तथाहि

पूर्णा एव पुरारिचापकपटक्ष्माचलग्रामणी-
गूढानेकगुहागभीरकुहरस्फारप्रतिध्वानिभिः ।
मौर्वीभूतभुजङ्गराजवदनश्रेणीविसर्पद्वचः-
प्रारब्धार्ययशःप्रशस्तिसदृशैर्ज्याघातघोषैर्दिशः ॥

जनकः । आः किमुच्यते दिशः पूर्णा इति । ननु

एतैः श्रीकण्ठकोदण्डचञ्चन्मौर्वीभवै रवैः ।
चिरात् प्रतिज्ञया साकं पूर्णो मम मनोरथः ॥

प्रतीहारी । कञ्चुकिनं प्रति । अज्ज पेक्खपेक्ख कोदूहलं । सीदारामेहिं मिलिअ उण हरचावारोवणं समग्गीकरीअदि † ।

कञ्चुकी । सकौतुकं कथमिव । विमृश्य विहस्य च । आ ज्ञातम् ।

करकिसलयलीलाचारु चण्डीशचापे
दशरथतनयेन स्वैरमाकृष्यमाणे ।
रससरसविकासी सीतया पुङ्खितोऽसौ
कुवलयदलदामश्यामकान्तिः कटाक्षः ॥

* केतुमण्डलेनेति पाठान्तरम् ।

† आर्य पश्यपश्य कौतुकं सीतारामाभ्यां मिलित्वा हरचापारोपणं समग्रीक्रियते ।

लक्ष्मणः । भगवन् अत्यद्भुतं वर्तते । नन्वयम्

भिन्दन् निद्रां मुरारेः सकल-
भुजभृतां ग्लानयन् शौर्यदर्पं
छिन्दन् दिक्कुम्भिकर्णाञ्चलचल-
नकलां कम्पयन् कूर्मराजम् ।
आर्यश्लाघागभीरः प्रलय-
जलधरध्वानधिक्कारधीर-
ष्टाङ्कारः क्षुभ्यमाणत्रिपुर-
हरधनुर्भङ्गभूराविरस्ति ॥

प्रतीहारी ।

तेल्लोक्कं लङ्घअन्तो गिरिगहिरगुहा*सुत्तजग्गन्तसीह-
प्फारुम्मिल्लन्तकण्ठत्थणिदपडिरवुग्गारपूरिज्जमाणे ।
बह्मण्डे भज्जमाणे कडुविडअकडक्कारपब्भारभीमो
अम्मो भज्जन्तचण्डीसरधणुहटणक्कारओ उग्गमेइ †

कञ्चुकी । पश्य कौतुकम् ।

क्रीडाभग्नमृगाङ्कमौलिधनुषं सीतार्पितां बिभ्रतं
बिभ्राणं कमलस्रजं निजगृहं शृङ्गारवीरश्रियोः ।
रामं व्रीडवशादवाञ्चितमुखं भूमीभुजां पश्यतां
चेतः क्रोधविषादविस्मयमुदामूर्मीः समालिङ्गति ॥

प्रविश्य शतानन्दः । राजर्षे विषीद वा प्रसीद वा इदं यथादृष्टमुपवर्ण्यते ।

ज्यावल्लीं ललिताङ्गुलीकिसलयैराकर्णमाकर्षतो
न भ्रूभङ्गुरतां गता रघुशिशोर्भग्नं धनुर्धूर्जटेः ।
नाहङ्कारतरङ्गितो ध्वनिरभूत् कण्ठेऽस्य दीर्घद्रुन-
ष्टाङ्कारस्तु चकार तारतरलः शब्दाद्वितीयं जगत् ॥

जनकः । कथं पुनरेतावतीमतिभूमिमवगाहमानोऽपि वत्सो रामभद्रो भवता न निवारितः ।

शतानन्दः । कथंकारं वारयामः ।

यावत् कन्दुकलाञ्छनाञ्चितकरः शोणाब्जनालाकृतिः
कौशल्यार्पितमङ्गलप्रतिसरो वत्सस्य दोःकन्दलः ।
किञ्चिच् चञ्चति तावदेव हि दलच्चण्डीशचापोच्छल-
च्छब्दैकार्णवमग्नमेतदखिलं जातं त्रिलोकीतलम् ॥

जनकः । तदलं कालातिपातेन याच्यतामनुमतिर्भगवतो विश्वामित्रस्य जानकीरामभद्रयोः पाणिसंघट्टनाय ।

शतानन्दः ।

सद्यो* विघट्टमानेन धनुषैव पिनाकिनः ।
ननु संघट्टितौ पाणी जानकीरामभद्रयोः ॥

तदूर्मिलालक्ष्मणयोरेव पाणिसंघट्टनाय भगवानभ्यर्थनीयः ।

विश्वामित्रः । विहस्य । अस्त्वेतत् परन्तु

पाणीन् जनककन्यानां पीडयन्तु सहानुजैः ।
सीताया रामभद्रो मे पाणिपीडन† मिच्छति ॥

जनकः । सहर्षम् । कथं माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां भरतशत्रुघ्नयोरपि परिणयमनुसंधत्ते भगवान् ।

विश्वामित्रः । अथ किम् ।

जनकः । तद् गृहीतमिदमधिशेखरमाज्ञाकुसुमं भगवतस्तदागच्छत समीहितं निष्पादयामः ॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

* गुहासुत्तगज्जन्त इति पाठान्तरम्

† त्रैलोक्यं लङ्घयन् गिरिगभीरगुहासुप्तजाग्रत्सिंहस्फारोन्मीलत्कण्ठस्तनितप्रतिरवोद्गारपूर्यमाणे । ब्रह्माण्डे भज्यमाने बहुविकटकटत्कारप्राग्भारभीमः अहो भज्यच्चण्डीश्वरधनुष्टणत्कार उद्गच्छति ।

* सम्यक्संघट्टमानेनेत्यपि पाठान्तरम् ।

† पाणिग्रहणमित्यपि पाठान्तरम् ।

THE SA'HITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(*Continued from page 160*)

TEXT.

No 718 When there is an apparent incongruity between a genus and *any of* the four beginning with genus (i e genus, quality, action and substance); between a quality and *any of* the three beginning with quality; between an action and another action or a substance, or between two substances—it is Contradiction, *occurring* in *these* ten forms.

COMMENTARY.

a For examples in their order.—

"Separated from thee, the wind of the Malaya mountain is to her a conflagration; the beams of the moon are impregnated with heat; even the hum of the bee pierces her heart; even the lotus-leaf is to her the summer sun."

b. "O king, the hands of the wives of the Twice-born (Bráhmans) hardened by the constant rub of the pestle and by manifold household work are, whilst thou reignest, soft like the lake-born flower (lotus)."*

c. "Though Self-existent, yet Thou art born, though devoid of passion, Thou destroyest thy foes (the Demons), though in Thy *deepest* sleep, Thou art awake—is there the being who knows Thee in truth?"

* The Miltonic representation of the Deity "Dark with excessive light" should, perhaps, be ranked under this variety of the figure, i. e. the Contradiction of Qualities.

d. "To the deer-eyed lady, separated as she was from the lap of her beloved, the Lord of Night (moon), in his complete glory, was full of burning poison"

e. "O! this form, ecstatic to my eyes but hard to obtain even through imagination,—O! the one with drunken eyes gladdens my heart yet torments it."

f. "Śiva, afraid of the immense weight," &c.

g. In the stanza beginning "To the deer-eyed lady,' if, in the fourth line, *instead of 'full of burning poison,'* we read 'the mid-day sun,' we shall have the Contradiction of Substances.

h. In the example beginning 'Separated from thee,—' 'the wind' &c., which, as denoting many individuals, are generic terms, seem, at first sight, to contradict 'a conflagration,' 'heat,' 'piercing the heart' and 'the sun,' which, respectively, signify a genus, a quality, an action and a substance. The apparent contradiction is explained by the fact that the state of things was caused by separation.

i. In the example beginning 'Though Self-existent,—' the quality of self-existence &c. is opposed to the action of being born &c., *and the seeming contradiction* is explained by the greatness of the power of God, *who, though unborn, can manifest himself as a human being born.*

j. In the verses commencing "Śiva, afraid of the immense weight,' the contradiction may be expressed thus: Śiva himself, who ever bears the Ganges on his head, ceases to bear it &c.'; and the boldness with which poets are priviledged to speak is the explanation of it. The other *illustrations* are clear.

k. In the Peculiar Causation, an effect only, as represented without a cause, is seemingly nullified; in the Peculiar Allegation, a cause only, without an effect; and in the present figure, both the things *represented* are apparently nullified by eath other. Such is the difference.

TEXT.

No 719. When a cause and the effect are represented as locally separated, it is Disconnection.

COMMENTARY.

a. For example:—

"She is a girl, but it is our minds that want manly boldness; she is a woman, but it is we that are timid; she bears a couple of plump and lofty breasts, but it is we that are oppressed; she is charged with the weight of fleshy thighs, but it is we that are unable to move—marvellous it is that the faults belonging to another have deprived us of power."

b. This figure being counted as an exception, the ornament of Contradiction (§718) is left to rest in the mutual inconsistency of two things residing in the same place.

TEXT.

No. 720. When the *respective* qualities or actions of a cause and its effect are opposed to each other; or when an endeavour becomes fruitless and brings an evil result; or when there is an association of two incongruous things—it is held Incongruity.

COMMENTARY.

a For examples in their order:—

"His sword, wonderful to say, dark as it is like the Tamála tree, in every battle, having obtained contact with his hand, engenders, at the very moment, a fame white as the autumnal moon, glorifying the triple world!"

Here, we have white fame arising from the dark sword, figured as the cause,—in opposition to the rule or theory that the qualities of the effect conform to those of the cause.

b "O thou with eyes like the blue lotus-leaf, how ecstatic is the joy thou givest, yet Separation which has its origin in thyself—how fiercely it burns my frame!"

Here we have burning Separation originating in a joy-existing cause, *viz*, a woman.

c. "A store-house, as it is, of treasures, I resorted to this ocean, eager to obtain riches. But far from obtaining riches, I had my mouth filled with salt-water."

Here, not only is the desired wealth not obtained, but, on the contrary, the mouth is filled with salt-water.

d. "The woods with barks of trees for ornament, and the glory of royalty admired even by Indra—how vast the disparity. Ah! how hard it is to bear the dealings of Fate, evil-disposed as he ever is."*

We have, here, the association of the woods and royal glory. The stanza is mine.

e. Or for example:—

"He, the Sleeper on the Ocean (Vishṇu), whose vast belly drank up the worlds at the consummation of the ages—that Deity was drunk in by one of the fair ones of the city, with a corner of one of her eyes, languid in love!"†

TEXT.

No. 721. The Equal is the commendation of an object fitly united *with another.*

COMMENTARY.

a. For example:—

"'The moon-light has been wedded to the deer-marked luminary (moon), freed from clouds; Jahnu's daughter (Gangá) has come down to meet worthy Ocean'—such

* The commentator does not admit this as a proper example of the fourth variety of the figure, contending that Ráma, the subject of the stanza, was not a king when he went to the woods. The author, however, perhaps means to intimate that majesty was the hero's by nature, though he was not, at the time, inaugurated a king.

† Mallinátha, in commenting on this stanza (Mágha, xiii, 40), characterizes the figure as the Exceeding (see §723), and in so doing differs with the author of the Kávya-prakáśa as well as with that of the present work.

were the words—harsh to the ear of the other monarchs—that the citizens, with one voice, spoke, glad at the union of that couple of equal worth."

TEXT.

No. 722 The Strange is, when, for the attainment of an object, one acts contrarily *to it*

COMMENTARY.

a. For example:—

"For the purpose of being elevated, he bows down; for the sake of his life, he parts with it altogether; for the sake of happiness, he subjects himself to misery—who is there a greater fool than the servant?"

TEXT.

No. 723 When of the container and the contained, one is represented as vaster than the other, it is termed the Exceeding.

COMMENTARY.

a. The case when the Container is vaster; as:—

"How shall we better describe the vastness of the Ocean than by saying that Vishṇu sleeps upon him obscure, having thrown the worlds into his belly."

The case when the Contained is vaster; as:—

b. "The Foe of Kaiṭabha (Vishṇu) could not contain within himself the flood of joy caused by the advent of the holy saint—He in whose *divine* person the worlds did freely abide, when, at the consummation of a cosmic cycle, He had withdrawn within Himself all the created souls."

TEXT.

No. 724. The Reciprocal is when two things do the same act to each other.

COMMENTARY.

a. For example:—

"She of the slender frame is graced by thee and thou art graced by her: The night gives glory to the moon and the moon lends lustre to the night."

TEXT.

No. 725 When something that depends on another is represented as existing without it; or when one object is spoken of as being present in many places simultaneously; or when somebody, in doing an act, unexpectedly does another act, either unconnected with the subject, or otherwise; it is the Extraordinary, and is thus three-fold.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"Who would not glorify the poets, whose discourse—though they have gone to heaven—graced with infinite beauties—delights the world, generation after generation, until the end of creation?"

b. "In the forest, by the river's side, in the mountain cave,—*every where* do thy foemen see thee standing in front, terrible like Death!"

c. "Wife, minister, confident, beloved disciple in the charming arts,—say, what has not merciless Death deprived me of, in depriving me of thee?" *Raghuvanśa.*

TEXT

No 726 The Frustration is when by the same means that one employed in bringing a thing to a particular state, another brings it to an opposite state.

COMMENTARY

a. For example, the stanza beginning 'Them, who with a look.'* (§636 *a.*)

TEXT

No. 727. Or when the contrary of a certain act is justified *by the same reason*, with facility.

COMMENTARY.

a. *Supply* 'It is the same Frustration.'

b. *For example:*—

"'Stay here, my love; after but a few days I shall speed to be here again—*stay here*, for thou art tender and canst not bear toil'—'Tenderness, fair youth, is rather a reason for my going with thee, for tender, as I am, I shall not endure the terrible pangs of separation'."

Here, the hero mentions the tenderness of the heroine as a reason against her accompanying him, and the heroine, on the other hand, makes it, with still more facility, a reason for the same.

TEXT.

No 728. When something mentioned first is spoken of as the cause of what follows, and this again of what comes next, and so on, it is the Garland of Causes.

COMMENTARY.

a. For example:—

"Knowledge is acquired from association with the learned; meekness from knowledge; the affection of the people from meekness; and what *is it that is* not *obtainable* from the affection of the people?"

TEXT.

No. 729. The Serial Illuminator, again, is when a number of objects is, in succession, connected with the same attribute.

COMMENTARY.

a. For example:—

"When thou didst come to fight, the bow obtained the arrows; the arrows, the foeman's head; the foeman's head, the earth; she again, thee; and thou, *immortal* fame."

Here the action of obtaining is the attribute.

TEXT.

No. 730. When what is mentioned first is qualified, (1) affirmatively, or (2) negatively, by what follows and this again by what comes next, and so on, it is the Necklace, and is thus two-fold.

* "Them, who, with a look, recall to life the Mind-born God, who was burnt by a look—we glorify the fair-eyed *women*, the conquerors of the Fierce-eyed Divinity (Śiva)."

COMMENTARY.

a For examples in their order :—

"—When (in Autumn) the lake *is adorned* with the expanded lotus, and the lotus *is* associated with the bee, the bee *is perpetually* humming and the humming is attended with the excitement of love"

b "There was not a lake that was not graced with fair lotuses, there was not a lotus in which there reposed not a bee, there was not a bee which hummed not melodiously, there was not a hum that ravished not the heart"

c Sometimes the qualified, too, is found successively to be affirmed or denied as qualification;* as—

"The lakes are pure, the lotuses bloom in the lakes, the bees fly to the lotuses, the musical hum is now uttered by the bees"

So also in the case of a denial.

TEXT

No 731. A succession of things, gradually rising in excellence, is termed the Climax (*sára*)

COMMENTARY.

a For example :—

"The most important thing in the requisites of royalty is a kingdom; in a kingdom, a capital; in a capital, a palace"—&c

TEXT.

No 732 The Relative Order is when a reference is made respectively to what have been mentioned.

COMMENTARY.

a For example.—

"'They bloom'. 'Pluck them with thy nails.' 'It blows': 'Hedge it with the skirts of thy garment.' 'They enter the garden'. 'Scare them away with the tinkling of thy bracelets'—thus, fortunate youth, do the female friends of thy love separated from thee, talk to each other by hints, touching the *vanjula* flowers, the southern breeze and the *kokila*."

TEXT.

No 733. When the same object (1) is, or (2) is made to be, in many places, in succession; or when many objects (3) are, or (4) are made to be, in the same place, in succession,—it is termed the Sequence (*paryáya*).

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

"Reposing for a moment on the *thick* eye-lashes, striking the *delicate* lips, split by the fall upon the breasts, rolling down the dimples in the skin—thus gradually did the first rain-drops reach the navel of Umá."

* The reader will observe that the term 'qualified' (विशेष्य) is here used in the sense of *subject* and 'qualification' to denote a member of the predicate.

b "Wolves, crows and jackals run in thy foeman's city, where walked gay women once, languid with the weight of hips"

c "That hand, the fingers of which were cut by the handling of the *sharp-edged* sprouts of the sacred grass (kuśa), she made a friend to the rosary—kept off from the under-lip which she had ceased to colour, *kept off* from the play-ball reddened by the unguent of her breasts"

d 'Thy foemen's wives now let fall thick drops of tears on those breasts where rolled the pure pearl-necklace"

e In these varieties, the Place or Places is either one or are several, and so also the Placed To illustrate In the stanza beginning 'Reposing for a moment,' the rain-drops are gradually in the places—eye-lashes &c.—which are several. In the example commencing 'Wolves, crows and jackals,' the 'wolves' &c, the placed, were successively in the foeman's city, which is one place. So of the rest

f Since in the present figure one object is *represented to be* in many places only in consecution, it is distinct from the Extraordinary (§725), and it is different from the Return (§734), because of the absence of an exchange.

(To be continued.)

THE MESSENGER CLOUD.

I

Dark are the shadows of the trees that wave
Their pendent branches upon Rama's Hill,
Veiling the stream where Sita loved to lave
Sweet limbs that hallowed as they touched the rill:
There a sad Spirit, whom his master's will,
Wroth for a service he had rendered ill,
An exile from his happy home had torn,
Was sternly doomed for twelve long months to mourn
Of all his glories reft, of his dear love forlorn.

II

Some weary days, intolerably slow,
The listless exile all alone had passed:
The bracelet clung not to the arm that woe
Had withered, and the weeping and the fast;
When on a day of June he upward cast
His aching eyes, lo! on the mountain lay
A glorious cloud embracing it, as vast
As some huge elephant that stoops in play
To trample down the bank that bars his onward way.

III

Once and again his wistful eyes he raised,
Checking the tear-drop in her secret springs,
And on the jasmine's sweet restorer gazed
The mournful servant of the King of Kings—
Mournful, for if the first seen rain-cloud brings
Trouble and doubt to him whose arms are pressed

Around his love, O, judge what torture wrings
His bosom far from her he loves the best,
A prey to longing love and fear and wild unrest.

IV

Then cheered by hope he culled each budding spray,
And the last blooms that lingered in the brake,
And hastened humbly to the Cloud to pray
With offerings, trusting for his darling's sake,
While, welcome, friendship's sweetest word he spake,
That he would waft his message, as a spell
Whence life and comfort the lone girl might take,
That he would calm her troubled heart and tell
That were she only present all with him were well

V

Blame not the Spirit, if his wild despair
Urged his love-laden bosom to complain
To the dark Child of vapour, sun, and air:
Have ye ne'er learnt that hopeless love is fain
To shriek the lamentation, wrung by pain,
In nature's senseless ear; to weep and moan
To valley and to mountain, and to rain
Tears on the flowers and call on stock and stone
To suffer with his woe and echo groan for groan?

VI

"O thou of ever-changing form," he cried,
"I know thee, offspring of a glorious race,
The mighty counsellor: close by the side
Of royal India is thine honoured place.
By cruel fate torn from my love's embrace
I fly to thee for comfort in my woe·
Better to sue and be denied the grace
By one of gentle blood whose worth we know,
Than stoop to bear away rich guerdon from the low.

VII

Dear friend of all whom flames of anguish burn,
If thou hast power and pity, as of old,
On me, on me, thy tender glances turn,
Who mourn the anger of the God of Gold,
To distant Alaká fly uncontrolled,
Where dwell my brethren in their stately halls,
There let my message to my love be told
Mid gilded palaces and marble walls
On which the silver light of Śiva's crescent falls.

VIII

Hence as thou mountest up, each lonely wife,
Tossing her tresses from her brow in glee
And drinking from the sight rapture and life,
Thy rapid course through realms of air shall see,
And whisper blessings as she looks on thee;
For who at such a warning would not brave
Danger and death and to his darling flee,
Save the sad captive in his fetters, save
A prisoned wretch like me, a tyrant's helpless slave!

IX

As favouring gales thy airy course impel
The tuneful Rain-birds shall thy way attend,
A pomp of wreathing cranes thy state shall swell,
On silver pinions rustling round their friend;
From many a stream shall lordly swans ascend,
When the glad thunder of thy voice they hear,
And wild with joy their eager course shall bend
To Mánas mountain lake, still following near
Till high Kailása's peaks, thy journey's end, appear.

X

Now with one brief adieu, one last embrace,
Turn from this steep, thine ancient friend, away,
Where Ráma's blessed feet once left their trace,
Though his hot tears will mourn thy shortened stay:
Yet, ere the message of my love I say,
Hear the long journey, mark each place of rest
Where thou wilt fain with weary wings delay
To gather strength upon some mountain crest,
Or drink exhausted from some gentle river's breast.

XI

Quick from this mountain, moist with verdure, rise,
And turn thee northward: in thy lofty flight
The Nymphs of air with eager upturned eyes
Shall look on thee in wonder and delight
And deem some hill rent from the mountain height
Rides on the furious blast. Then, sad with shame,
The warder elephants, whose peerless might
Upholds the skies, shall mourn their vanisht fame,
And, far surpassed by thee, renounce their ancient claim.

XII

Then steering east, yon glorious gems that blend
Their light and shade in Indra's heavenly bow
To thy dark ground a softened light shall lend,
And make thee glorious with a borrowed glow;
As the gay splendours of the peacock throw
New beauty, round the youthful Krishna spread.
Then to the plains of fruitful Mála go
Whose bright-eyed maids, with fond looks upward sped,
Shall bless their bounteous friend slow sailing overhead.

XIII

Thence northward speeding, with a lighter course,
Turn to the west, and, floating downward, seek,
A pleasant shelter to recruit thy force,
The shady summits of the Mango Peak.
He will relieve thee travel-worn and weak;
Thy timely aid that oft has quencht the flame
That burnt his trees will in thy favour speak.
Friendship's sweet debt not e'en the base disclaim,
And far from noble souls be such disgrace and shame.

XIV

When thy dark glory rests above the gold
Of fruit, and green of boughs that wave around,
The maids of Heaven with rapture shall behold

New beauty stealing o'er the summit crowned
As with the tresses of a woman bound
Upon her fair head as a diadem.
And the bright mountain, swelling from the ground,
Like the full breast of Earth, shall ravish them,
When thou, dark Cloud, art there, that bosom's bud and gem.

XV

If worn and weary with thy lengthening way,
The famous hill of Chitrakúta woos
Thy friendly presence for a while to stay,
There, as the grateful rest thy strength renews,
Do not, for pity, gentle Cloud, refuse
To soothe his burning heat with thy soft rain.
Sweet mercy, watered with the kindly dews
Of virtue, is a seed ne'er sown in vain:
Soon will the generous act its worthy fruit obtain.

XVI

Linger an hour, then, launching lightly forth,
Leave the dark glades which Wood-nymphs wander o'er;
Pursue thine airy journey to the north
With pinions swifter for thy minisht store.
Soon over Vindhya's mountains wilt thou soar,
And Reva's rippling stream whose waters glide
Beneath their feet, without their rush and roar,
In many a rock-barred channel, summer-dried,
Like lines of paint that deck an elephant's huge side.

XVII

Here, where the air is heavy with the scent
Of elephants that roam along the rill,
From the fair stream restore thy treasures spent
In travel, and thy wasted bosom fill,
Lest the rude wind drive thee about at will.
To cheer thy way, each bud shall lovelier grow,
And fragrant jasmine be more fragrant still,
The burning woods waft odours from below,
And clear-toned birds delight thy onward path to show.

XVIII

Each Sylph shall watch thee with observant eyes,
And mark the Rain-birds eager for the rain
Flocking to meet thee from the distant skies.
Then he will count, in ever lengthening chain,
Mounting from fen and field, crane after crane,
And, when thy voice of thunder, loud and clear,
Proclaims thee nigh, to his fond breast will strain
His darling, mingling with each kiss a tear
Drawn from his happy eyes by love's unreasoning fear.

XIX

Ah me! in vain, 'mid lovely scenes like those,
I bid my friendly herald to be fleet;
Will not each mountain woo thee to repose,
Where wild woods murmur and the flowers are sweet?
Will not the peacock, as he turns to greet
Thy coming with love-beaming eye, prevail?
Will not his tender looks my hopes defeat,
With too successful blandishment assail
Thy yielding heart, and cause thy promised truth to fail?

XX

On, on, my herald! as thou sailest nigh,
A green of richer glory will invest
Daśárna's groves where the pale leaf is dry.
There shall the swans awhile their pinions rest.
Then the Rose-apple, in full beauty dressed,
Shall show her fruit: then shall the crane prepare,
Warned of the coming rain, to build her nest,
And many a tender spray shall rudely tear
From the old village tree, the peasants' sacred care.

XXI

But rest not there; thy steady course pursue,
And a town foremost on the rolls of fame,
Vidiśa, seat of kings, will charm thy view,
And bless thee far above thy fondest aim;
Where Vetravati, like an amorous dame
With arching brows, her rippling waves will show,
With every winning art thy love will claim,
Enslaving thee with the melodious flow
Of streams that kiss the bank, murmuring soft and low.

XXII

Thence to a lowlier hill direct thy flight,
And for a moment on its crest descend,
Thy touch its faint Kadambas shall delight,
And through each spray new life and rapture send
That bud and blossom shall with joy distend.
These are the groves where youthful lovers meet
Their gold-bought beauties, whose rich perfumes blend
With the wild flowers till every dark retreat
Is loaded with the scent that fills the rocky seat.

XXIII

Rise with new vigour in thy wings, and look
Upon the fainting jasmine-buds that pine
Along the parched bank of the mountain brook:
To their mute prayer in pitying love incline,
And water them with those sweet drops of thine,
Shading awhile the heat-drop-beaded face
Of the young flower-girl as she hastes to twine
Her fragrant wreath, too languid to replace
The drooping lotus-bud she culled her ear to grace.

XXIV

Here bend a little from thy straight career,
And though thou speedest on to northern skies,
Turn and behold a wondrous sight, for near
Thy path Ougein's imperial domes arise.
Shouldst thou not see her women's glorious eyes,
That flash to love or kindle to disdain
In fire that with the lightning's splendour vies—
Those looks that bind the heart as with a chain—
Thy birth has been for nought, thy life is all in vain.

To be continued.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 21. Benares February 1st, 1868. Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

एवमभ्युपगम्य प्रत्यभिज्ञानं बाधितत्वादसाधनमित्युक्तम्, अधुना तु तदेव नोपपद्यत इत्याह ।

(५५) प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं नाक्षादुपरताद्यतः ।
वर्णेषु वासनाव्यक्तिः स्मरणादनुगम्यते ॥

नात्र प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षम्, अपितु तदाभास एव, यतो निर्विकल्पानन्तरत्वेन तद्विषयावसायतया तत् प्रमाणमिष्यते, यदुक्तम्,

"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता" ॥

इति, उच्चरितप्रध्वंसित्वेन चोपलम्भात् सर्ववर्णानामिन्द्रियव्यापारोपरतौ प्रत्यभिज्ञानं भवदयमिति पुरोऽवस्थितार्थासंवेदनाच्च प्रत्यक्षार्थविषयम्, अपितु, अनुभवसंस्कारप्रबोधात्मनः स्मरणादेवोपजायमानं स एवेति परामर्शसारत्वात् प्रत्यक्षाभासमेव, यदुक्तम्,

"यदि त्वालोच्य संमील्य नेत्रे कश्चिद्विकल्पयेत् ।
न स्यात् प्रत्यक्षता तत्र संबन्धाननुसारतः" ॥

इति ॥

"स्यादेतत्, प्रत्यभिज्ञान्यथानुपपत्त्या कतिपयकालावस्थायित्वं शब्दस्य भविष्यति," इत्याह ।

(५६) कालं नचापि तावन्तं स्थैर्यं शब्दस्य संभवेत् ।
स्थैर्यं वा सर्वनित्यत्वं प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् ॥

एवं धाराज्वालादेरपि सर्वस्य स्थैर्यकल्पनाप्रसङ्ग इति न कश्चिदनित्यः स्यात् ॥

उपसंहर्तुमाह ।

(५७) इत्थमक्षरजातस्य नित्यत्वं नोपपद्यते ।
पदतद्योगवाक्यानां दूरोत्सारितमेव तत् ॥

एवं प्रयोक्तृव्यञ्जकत्वासंभवनकारणत्वाद्वर्णानां तत्संयोगात्मनश्च वाक्यव्रातस्याप्यनित्यत्वं सिद्धम्, इति वेदस्य प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्येश्वरः कर्ताभ्युपगन्तव्यः, यो बौद्धैः सर्वज्ञत्वदुःसाधतया भवद्भिर्न संश्रितः, नतु दोषदर्शनेनेति, यदुक्तम्,

"यदि त्वादौ जगत्स्रष्टा धर्माधर्मौ ससाधनौ ।
तथा शब्दार्थसंबन्धान् वेदान् कश्चित् प्रवर्तयेत् ॥
जगद्धिताय वेदस्य तथा किंचिन्न दुष्यति ।
सर्वज्ञवत् तु दुःसाधमिति तैस्तत्र संश्रितम्" ॥

इति ॥

अत्र परः ।

(५८) अस्थैर्ये पदयोगानां विज्ञातसमयं पदम् ।
नष्टमन्यदिदानीं स्यादर्थज्ञानं ततः कथम् ॥

पदानां तत्संयोगात्मनां च वाक्यानामस्थैर्ये सति विज्ञातः समयः संकेतो यस्मिन् पदे तत् पदं सुबन्तादि नष्टम्, अन्यदेवाभिनवकविविरचितमुत्पन्नम्, इति ततोऽकृतसंकेतात् तस्मादर्थज्ञानाभावप्रसङ्गः ॥

उत्तरमाह ।

(५९) सादृश्यान्ननु नान्यत्वं सारूप्येण निवार्यते ।
किं कुर्मः शब्दनित्यत्वे न यतो मानमस्ति हि ॥

शब्दानां ह्यनित्यत्वे प्रमाणसिद्धेऽर्थानामिव सामान्यनिबन्धनमर्थप्रत्यायनादि कार्यमुपपद्यत एव, सादृश्यं सामान्यमस्माकं सांख्यानामिवेत्यविरोधः ॥

अत्र पराभिप्रायः ।

(६०) अथास्मादेव नित्यत्वं शब्दानां परिकल्प्यते ।
अर्थप्रत्यायनान्यथानुपपत्त्या नित्यत्वं शब्दानामुच्यते ॥

तदयुक्तमित्याह ।

(६१) स्यात् ततोऽक्षिनिकोचादेस्तत्तुल्यत्वात् तु नित्यता ।

अनित्यानामप्यक्षिनिकोचकचाङ्कुशाभिघातादीनामर्थप्रत्यायनदृष्टेरस्यानैकान्तिकत्वात् ॥

एवमपि नेश्वरकर्तृकत्वसिद्धिरत्रेति परः ।

(६२) शास्त्रोज्झितो न कालोऽस्ति प्रलयो नोपपद्यते ।
प्रमातमपि नैवातस्तेन शास्त्रमकृत्रिमम् ॥

ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयः, गर्भाधानादिवैदिकसंस्कारसंस्कृतो ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः, इत्यार्यागमवैलक्षण्येनाधिकारिसंबलनयैव वेदस्य व्यवस्थितेर्बीजाङ्कुरादिप्रवाहवदनित्यत्वेऽप्यनिदं प्रथमत्वमित्यत एव शास्त्रशास्याद्युज्झितस्य प्रलयाभिधानस्य कालस्य तन्निर्माणादेश्चार्हन्मुखस्यासंभवाचेश्वरकर्तृको वेदः, तदुक्तम्,

"प्रलयेऽपि प्रमाणं वः सर्वोच्छेदात्मके न हि,,
इति,एतत् प्रतिविद्ध्यते ।

"कोटिशो मरणं दृष्ट्वा जन्तूनामवसीयते ।
संभवत्येव कालोऽसौ यत्राशेषजनक्षयः,, ॥

मषकमक्षिकादीनामसंख्यानां जन्तूनां युगपत् सृष्टिसंहारौ च दृष्टाविति सर्वप्राणभृतां जन्तुत्वादेव कस्मिंश्चित् काले युगपत्सृष्ट्या संहारेण च भवितव्यमिति सर्वप्रलयसिद्धेरदोषः ॥

अत्र पराभिप्रायं कारिकाभागेनाह ।

(६३) कर्मातादृग्विधानं चेत्,

कर्मनिबन्धनो हि शरीरादेः संहारो नाहेतुकः, नच महाप्रलयनिमित्तं कर्म किंचित् श्रूयते, इति हेत्वभावादयुक्तः, तदुक्तम्,

"नचाप्यनुपभोगोऽसौ कस्यचित् कर्मणः फलम्,, ।
इति ॥

अत्रोत्तरं तद्भागेनैवाह ।

(६४) मरणं नैव कर्मणः । किंतु तत्क्षयतः,

शरीरोपसंहारोऽप्युपभोगाभावात्मकत्वाच्च कर्मफलम्, अपितूपभोगप्रदकर्मक्षयाक्षिप्त एव, तद्वत् सर्वोपसंहारोऽपीत्यदोषः ॥

"कथं तर्हि, "आयुष्कामो हिरण्यदक्षिणेन यजेत,, "मरणकामः सर्वसारेण यजेत,, इत्यायुष्यानायुष्यकर्मश्रुतयो भोगप्रदकर्मान्तराक्षेपतदुपसंहारार्था एव, नहि भोगं विना केवलमेवायुरुपपद्यते, भोगप्रदकर्मसद्भावे वा मरणं यतः ॥

"ननु तथापि महाप्रलयानुपपत्तिः, कर्मान्तराणां भोगप्रदानां भावात्,, इत्याह ।

(६५) स्वापोऽप्यन्यस्यापरिपाकतः ।

कर्मान्तरस्यापरिपक्वत्वात् पूर्वस्य चोपभुक्तत्वात् कियत्कालपरिपाकापेक्षाक्षिप्तः स्वापः सुषुप्ताभिधानोऽयं सिद्धो ननु कर्मफलम्," इति महाप्रलयस्यापि स्वापात् कर्मपरिपाकाक्षिप्ततैव, न कर्मफलतेति, यदुक्तम्,

"नचाप्यनुपभोगोऽसौ कस्यचित् कर्मणः फलम्,, ।
इति,तत् सिद्धसाधनमेव ॥

"अथ तदानीं कथं कर्मणां विपाको विपाकहेत्वसामर्थ्यात्,, इत्याह ।

(६६) कोटिशो हि क्षयं दृष्ट्वा कर्मणामवसीयते ।
समकालं च सर्वेषां विपाकः संभवत्यपि ॥

असंख्यातानां हि मषकमक्षिकादीनां कादाचित्कः सर्गः प्रलयश्च दृश्यमानस्तत्प्रकृतीनामत्यन्तमल्पत्वेन तावन्मात्रोपभोगतोपचितशक्तित्वात् सुकुमारवनितादेरिव कर्मान्तराक्षिप्तभोगदानासामर्थ्ये विश्रामतश्च तद्दानसामर्थ्ये कर्मविपाकहेतुत्वेनानुमीयते, अन्यथा कालान्तरेऽपि मषकादीनां पक्षिणामिव भावः केन न स्यात् । "ननु कालविशेष एव तेषां हेतुः,, किमतः, सोऽपि कर्मविपाकाविर्भावनयैव, तद्वत् प्रकृत्यन्तराणां महत्त्वेऽप्यनवरतानन्तपुरुषभोगसाधनत्वेनापचिततरशक्तित्वात् कर्मानुरूपभोगदानासामर्थ्यतः कर्मविपाककारणत्वाभावो विश्रामतश्च तत्परिपाकसामर्थ्यमनुमीयत इति महाप्रलयसिद्धिः, यदुक्तम्,

"नच कर्मवतां युक्ता स्थितिस्तद्भोगवर्जिता ।
सर्वेषां तु फलोपेतं न स्थानमुपपद्यते ॥
कर्मणां चाप्यभिव्यक्तौ किं निमित्तं तदा भवेत्,, ।
इति, तत् प्रतिक्षिप्तमेवेति ॥

अत्र पराभिप्रायः ।

(६७) अशेषकर्मनाशे च पुनः सृष्टिः कुतः स्थितिः ।

एवमपि महाप्रलयः कर्मविनाश एव पर्यवस्यतीति पुनः संसाराभावप्रसङ्गः, तदुक्तम्,

"अशेषकर्मनाशे च पुनः सृष्टिर्न युज्यते,, ।

इति ॥

एतत् परिहरति ।

(६८) देहान्तरफलं कर्म क्षीयते नैव मृत्युना ।

"नाभुक्तं कर्म नश्यति,, इति नियमाच्च महाप्रलयो देहान्तरोपभोग्यानां कर्मणां क्षयहेतुः, अपितूक्तनयेन तत्परिपाकप्रयुक्तत्वात् तत्परिपाकहेतुरेव, इति नैष प्रसङ्गः ॥

इतश्च प्रलयसिद्धिरित्याह ।

(६९) क्ष्मादेः साकारता प्रोक्ता जन्मनस्तस्य पूर्वतः ।
गम्यते जगतः स्वापस्तस्मात् प्राक् च जगत्क्षयः ॥

यत् साकारं कार्यं तत् तदाकारादुपादानकारणादुद्भवस्वभावम्, यथा वटादि वटबीजादेः, साकारं च जगत् पृथिव्यादि कार्यम्, अतस्तस्य जन्मनः पूर्वं तदविभागात्मना भाव्यमित्यपि प्रलयसिद्धिः ॥

अपिच ।

(७०) भविष्यत्प्रलयश्चापि कार्यत्वादेव गम्यते ।
कृत्स्ननाशोऽपि कार्यस्य देहादेः संप्रदृश्यते ॥

कृतकत्वाद्भुवनादेः शरीरादिवत् सर्वात्मना नाशे भविष्यतोऽपि महाप्रलयस्य सिद्धिः शास्त्रोज्झितस्यापि कालस्य संभवादवश्यं तत्कर्त्रा भवितव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः । "कथं तर्ह्यधिकारिसंवलना,, अत एव बीजाङ्कुरप्रवाहवत् तत्पूर्विकैवेत्यदोषः ॥

शास्त्रस्येश्वरकर्तृत्वनिषेधाय परोक्तं हेत्वन्तरमाह ।

(७१) धर्मतः पत्युरैश्वर्यं धर्मधीः शास्त्रतस्ततः ।
शास्त्रं पूर्वञ्च सिद्धं चेत्,

यद्यदैश्वर्यं तत्तच्छास्त्रार्थानुष्ठानात्मकाद्धर्मादेव, यथा योगिनाम्, ऐश्वर्यं च जगत्कर्तुरभ्युपगतं भवद्भिः, इति तदपि धर्मादेव, इति धर्मावगमहेतोः शास्त्रस्यापि पूर्वसिद्धेर्नेश्वरकर्तृकता ॥

अत्रोत्तरं कारिकाभागेनाह ।

(७२) कल्पेऽतीते तदिष्यते ।

यद्यत्र शास्त्रपूर्वत्वमात्रमेव साध्यते, तत् सिद्धसाधनमेव, प्रतिकल्पं सर्गवच्छास्त्रस्यापि सत्त्वात् ॥

अथेश्वरापूर्वत्वं साध्यते ततोऽसिद्धो हेतुरित्याह ।

(७३) किंत्वैश्वर्यं महेशस्य धर्मान्नेत्यभिधास्यते ।

यदि हि धर्मसाध्यत्वं तदैश्वर्यस्य सिद्धं स्यात्, स्यादेव शास्त्रस्येश्वरात् पूर्वमपि सिद्धिः, नतु तद्धर्मसाध्यम्, अपित्वनादीत्यग्रे वक्ष्यति ॥

अभ्युपगम्यापि प्रवाहनित्येश्वरवाद्यभिप्रायेणाह ।

(७४) अस्तु वा धर्मतस्तस्मादनित्यं नित्यतां व्रजेत् ।
अतोऽन्यदेव तच्छास्त्रं जाता तद्धर्मधीर्यतः ॥
जगद्धिताय तेनान्यदिदानीं रचितं मतम् ।

प्रवाहनित्येश्वरवादिनां हीश्वरः सर्गवच्छास्त्रं निर्माय तावदेव जगत्कृत्यं विधत्ते, यावत् तद्विहितशास्त्रादर्थानुष्ठानेनेश्वरो ह्यन्यः सिद्धः, तस्मिंस्त्वागते नियोगिवत् स्वव्यापारं सर्वं शास्त्रं चोपसंहृत्य स्वात्माराम एव भवति, ततः सिद्धेश्वरोऽसदास्ययैवानेन जगत्कृत्यमुपसंहृतमित्यवगम्य निशाकालं प्रतीक्ष्य सर्गवच्छास्त्रं निर्माय जगत्कृत्यं रचयति, यावत् पुनस्तद्विहितशास्त्रादनुष्ठानक्रमेणेश्वरोऽन्यः सिद्धः, इत्येवमन्योऽन्यश्च, इति सर्गसंहारवच्छास्त्रमनित्यमपि प्रवाहतो नित्यत्वादीश्वरकर्तृकमेव ॥

पुनरीश्वरकर्तृकत्वं शास्त्रस्यामृष्यमाणः परः ।

(७५) शास्त्रादर्थेषु विज्ञानमतो नो कृतकं हि तत् ।
कृतकाद्वचसो यस्माद्विवक्षा संप्रतीयते ॥

यदाह शाबरभाष्यकारः, "लौकिकाद्धि वाक्यादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो वैदिकात् त्वेवमर्थः,, इत्यर्थतो विवक्षातिरस्कारेण यतः शास्त्रादर्थ एव प्रत्ययस्ततो लौकिकवचो कृतमिति, नो निषेधे ॥

एतदपि प्रतिक्षिपति ।

(७६) नैतस्मादकृतत्वं स्यात् प्रत्यक्षादेव संभवात् ।

अकृतत्वं हि पुरुषस्योक्तनयेन प्रत्यक्षनिराकृतम्, अतो नानेनानुमानेन साधयितुं शक्यम् ॥

यदप्युक्तम्, "लौकिकाद्वचसो विवक्षा प्रतीयते,,इति, तदप्यसिद्धमित्याह ।

(७७) वाक्याच्च पूर्वतः पूर्वमर्थं धीरविशेषतः ।

वैदिकादिव लौकिकादपि वाक्यादुच्चरितमात्रादेव विदितपदपदार्थसंबन्धस्य प्रथममर्थ एव प्रतिपत्तिर्भवति, तत्रैवान्तिकेन सामयिकेन वा संबन्धेन तस्याभिधाशक्तिसिद्धेः, न ह्यभिधायकत्वे तयोर्विशेषः, यदुक्तं भवद्भिरपि, "य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इति, पश्चात् तु मुख्यार्थासंभवेन गौणो लाक्षणिको वेति,, तदिदमुक्तं भवद्भिरपि,

"पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्,, ।

इति ॥

यस्य तु गौणलाक्षणिकयोरपि व्यभिचारः स इदानीं वक्तृविशिष्टं ज्ञानं गमयतीत्याह ।

(७८) व्यभिचारो न यस्य स्यादन्यार्थे तत् कथं कृतम् ।

कृतं लौकिकं वाक्यम्, "अङ्गुल्यग्रे हस्तिशतयूथमास्ते,, इत्यादिवाक्यवद्यदेव सर्वात्मना स्वार्थे प्रत्यक्षादिभिर्बाध्यते तदेव ततोऽन्यमर्थं वक्तृवचनाभिप्रायं भ्रान्तिज्ञानयोगं वा गमयति, यदुक्तं भवद्भिरपि, "प्रमाणान्तरममुना बाध्यते न पुनर्हस्तिशतयूथमिति,, यद्युन्मत्तादिनाभ्यासकामेनान्यार्थप्रतिपादनाभिप्रायेण वा न प्रयुक्तं भवेत्, तैः प्रयुक्ते तु न तमपि, अपितु विवक्षामात्रकमेवेत्युक्तम्, यस्य तु प्रत्यक्षादिभिर्व्यभिचारो नास्ति तद्वाक्यं न वक्तुरभिप्रायं नापि विवक्षामात्रमपित्वर्थमेव प्रतिपादयतीति ॥

अत्र कारिकाभागेन परः ।

(७९) जातत्वात् संशयस्तत्र,

यद्येवमुत्पन्नत्वेनार्थप्रतिपादकत्वेन चाविशेषाल्लौकिकवाक्य इव शास्त्रेऽप्यर्थविषयः संशयः स्यात्, नच भवति, तस्मादनुत्पन्नमेव तदिति ॥

भागान्तरेणैतत् प्रतिक्षिपति ।

(८०) अजातं तर्हि किं भवेत् ।

यदि रचनात्मकमपि तत्त्वं नानित्यम्, घटाद्यपि तथैव स्यात्, ततश्च सर्वस्य नित्यताप्रसङ्ग इत्युक्तम्, "कथं तर्हि न ततः संशयः, संशयहेतोः प्रतारकत्वस्याभावात्,, तदभावश्चाप्तप्रयुक्तत्वात् पित्रादिवाक्येष्विवेति वक्ष्यामः ॥

ये त्वाहुः, "नेह व्याकरणे वस्तुतोऽर्थः शब्दस्य,अपितु विवक्षित इति,, तान् प्रत्याह ।

(८१) पदार्थान्वयहीनश्च वाक्यार्थः स्यादलौकिकः ।
न पदं विद्यते यस्माद्विवक्षाप्रतिपादकम् ॥

नहि विवक्षा वाक्यार्थः, पदार्थस्य वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः, पदान्येव संबद्धानि वाक्यं यतः, नच पदस्यार्थो विवक्षा,अपितु बाह्य एव, इति वाक्यस्यापि स एव युक्त इति, नातो वेदस्याकृतकत्वसिद्धिः ॥

पुनरीश्वरकर्तृकनिषेधे वेदस्य परो हेत्वन्तरमाह ।

(८२) परोक्षो ननु शास्त्रार्थो विशेषत्वादलैङ्गिकः ।
लिङ्गसामान्यगमकं तद्व्याप्तं लिङ्गमिष्यते ॥
अविदित्वा च तत् कश्चित् कथं शास्त्रं करिष्यति ।

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,, स च कार्यात्मको न सिद्धस्वभाव इति न प्रत्यक्षनिमित्तः, यदाह सूत्रकारो जैमिनिः, "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्,, इति, प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानादिवत् संप्रत्ययनिमित्तत्वमिति भाष्यकारश्च,, विशेषत्वाच्चानुमेयधर्मो हि ज्योतिष्टोमादिरेक एव सकलाध्यायिभिस्त्रयीतो हौत्रोद्गात्राध्वर्यवकर्मभेदेन प्रतीयते, नहि प्रत्यध्ययनमनुष्ठातारं वा त्रय्यास्तदर्थस्य वा ज्योतिष्टोमादेर्भेदः, शाखाभेदेऽपि तत्स्वरूपाभेदात्, यदुक्तम्, "सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म,, इति, एकत्वेन विशेषत्वाच्च साध्यकर्मसामान्येन सपक्षे सिद्धा व्याप्तिः, अत एव साध्यधर्मसामान्यानुमातुर्लिङ्गस्याविषयः, इतीश्वराभ्युगमेऽपि तस्य चोदनाव्यतिरेकेण धर्मावेदकप्रमाणासंबन्धादविदितस्य चोपदेष्टुमशक्यत्वाच्च चोदनाकर्तृत्वसिद्धिः ॥

एतत् पराकरोति ।

(८३) प्रामाण्ये तस्य संसिद्धे वक्तुं युक्तमिदं बुधाः ।
सिद्धमेव यतः कुर्यादत्राद्यविषये मतिम् ॥

हेयोपादेयतदुपायपरिच्छेदकत्वं हि प्रमाणत्वम्, यदाहुः,

"हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः ।
यः प्रमाणसमाविष्टः,,

इति, तस्मिन्नीश्वरप्रामाण्ये सिद्धे नैतद्वक्तुं युक्तमिति काक्वा दर्शयति । तच्च प्रामाण्यं तस्य वक्ष्यमाणसर्वज्ञत्वसिद्धैव सिद्धम्, इति चोदनावत् तज्ज्ञानमप्यक्षाद्यतीतं भूतं भविष्यत् सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टम्,एवंजातीयकं सर्वमर्थमवगमयितुं समर्थमिति कथं न धर्मविषयमपि स्यात्, "ननु कार्यत्वाद्धर्मस्य तद्विषयत्वं न संभवतीत्युक्तम्,,न,फलादिनानैकान्तिकत्वात्, फलकर्मव्यतिरेकेण च कार्यान्तरस्यासिद्धेः, "ननु नियोगात्मकमेव तत्,किमतः तस्यापि प्रेषणाध्येषणादिरूपत्वेन स्वाम्याद्याशयविशेषात्मकत्वतः प्रमाणान्तरगोचरत्वात् ततोऽन्य एवासावपौरुषेयविषयः प्रमाणान्तरागोचर इति चेत्,, न, तथाभूते संबन्धग्रहणाभावेन शब्दादप्रतीतेः, नहि अलौकिकः शब्दार्थः संभवतीत्युक्तम्, "ननु प्रेषणाद्युपाधिद्वारेणास्त्येवात्र व्युत्पत्तिरिति चेत्,,न, तर्ह्यलौकिकोऽसावुपाधिद्वारेण तेषां प्रमाणान्तरविषयत्वादिति,अत एव नियोगस्य नियोक्तृव्यापारात्मकत्वाल्लौकिकवाक्यवद्वेदेऽपि नियोक्त्रा भवितव्यमितीश्वरकर्तृत्वसिद्धिः ॥

एतदेवाह ।

(८४) नच बाधास्ति येनास्य तत्प्रामाण्यनिवारणम् ।

नच बाधकप्रमाणमस्ति, येनेश्वरस्य तस्मिन् धर्मे प्रामाण्यनिवारणमवेदकत्वं सिध्येत् ॥

"ननु साधकमपि प्रमाणं नास्ति,, इत्याह ।

(८५) इत्थंरूपं ततस्तर्हि साधुकारणजं हि तत् ।

तत एव तर्हि बाधकप्रमाणाभावात् सर्वज्ञस्येत्थंरूपं धर्मा-वेदकमपि तज्ज्ञानं सिध्यति, तस्माच्च साधुकारणजं तदिति ॥

तदेव साधुकारणजत्वं तज्ज्ञानस्याह ।

(८६) त्रिकालार्थाविसंवादि ज्ञानं चेशेऽभिधास्यते ।

नहि त्रिकालामलवेदिनः कारणदोषो ज्ञानानुत्पादे संभवति, "तर्हि कालत्रयानवच्छेदप्रतीतेर्नियोगस्य तदज्ञेयत्वासिद्धिः,, सत्यम्, यदि प्रतीयते "स त्वग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः,, इत्यादिभिर्वाक्यैर्भूतवर्तमानतातिरस्कारेण भविष्यत्सामान्य एव प्रतीयते, यदाह शाबरभाष्यकारः, "भविष्यंश्चैषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति,, अविरोधः ॥

अत एवेदमपि सिध्यतीत्याह ।

(८७) नचापि सर्ववित् कश्चिदल्पायुश्च करोति तत् ।
परस्पराविरुद्धत्वमहदव्याहतत्वतः ॥

वेदस्य कर्तर्यनुमानतः सिद्धे परस्पराविरुद्धार्थत्वेन तस्य प्रतीतिः शिक्षानिरुक्तप्रातिशाख्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभेदेनातिमहत्त्वाच्च सिद्धार्थप्रतिपादकानां तदेकदेशानां प्रत्यक्षादिविरोधसंभवेऽप्यर्थवादादिनाप्युपपत्तितः प्रमाणान्तरव्याघातासंभवाच्च तत्कर्तर्यपि तथाभूतज्ञानाद्यतिशयसिद्धेः सर्वज्ञत्वानादित्वादिसिद्धिः ॥

"ननु बहवः कथंचिदंशांशिकया तथाभूतमपि वेदं करिष्यन्ति,, इत्याह ।

(८८) बहूनां करणे न स्यात् प्रोक्तलक्षणसंगतिः ।

तदानीं हि प्रोक्तानां मन्त्रब्राह्मणानां सर्वासां च शाखानामङ्गप्रत्यङ्गादिलक्षणानां चान्वयो न भवेद्भिन्नकर्तृकत्वाद्बौद्धार्हतशास्त्राणामिव ॥

"अथ बहुभ्यः समुपजीव्यैक एव तत्र कर्ता भविष्यतीत्युच्यते,, तत्राप्याह ।

(८९) एकस्य शक्तिक्लृप्तौ स्यात् प्रद्वेषः केवलो हरे ।

एवं हि पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं वेदं विदधानः स एवेश्वरः सिद्ध इत्यविवादः ॥

एतदेव द्रढयितुमाह ।

(९०) महती भूतपूर्वस्य लिङ्गमीश्वरनिर्मिते ।
चरितार्थं भवेत् तस्मादीश एवात्र युज्यते ॥

यदाहुः,,

"कल्पितः कल्पनं हन्ति तत एवार्थसिद्धितः,, ।

इति ॥

इतश्च साधुकारणजं तज्ज्ञानमित्याह ।

(९१) नच प्रतारकः शर्वो यस्मात् सर्वजगत्पतिः ।
प्रतार्य प्राणिनस्तेभ्यः किमपूर्वमवाप्स्यति ॥

प्रतारका हि रथ्यापुरुषाः केनचित् स्वप्रयोजनेन प्रतारयन्ति, तस्य तु परार्थप्रवृत्तेः स्वप्रयोजनाभावात् कुतः प्रतारकता ॥

किंच ।

(९२) परार्थं मन्त्रवादाश्च येन सर्वविदा कृताः ।
सर्वश्रेयोयुताः सर्वे स कथं हि प्रतारयेत् ॥

परोपकारायैव येन मन्त्रवादाः रसरसायनपातालगुडिकाः सर्वस्य काम्यमानस्य श्रेयसः साधका बहवो विरचितास्तस्य प्रतारकत्वं न संभवत्येव ॥

नचापि पुरुषाणामत्र कर्तृत्वमित्याह ।

(९३) परोक्षो मन्त्रवादार्थो विशेषत्वादलैङ्गिकः ।
सेतिकर्तव्यताकोऽपि ज्योतिष्टोमादिवन्नृणाम् ॥

पुरुषाणां हि प्रत्यक्षसिद्धे हरीतक्यादेर्विरेकादाविवानुमानसिद्धे वा चक्षुरादेः पाटलादिनिवृत्त्यादाविव शास्तृत्वं स्यात्, नत्विन्द्रियातीते प्रोक्तनयेन विशेषत्वाच्चाननुमेये ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादाविव, मन्त्रवादशास्त्रस्य चार्थोऽङ्गन्यासेनेति कर्तव्यतया ,ध्यानधारणादिकया युक्तः फलसाधनत्वेन न प्रत्यक्षसिद्धः, विशेषत्वाच्चाननुमेयः, इति न तत्र शास्तृत्वं पुरुषाणां संभवतीतीश्वरस्य युक्तम् ॥

नच वेदाङ्गानामिव वेदकर्तृसिद्ध्यैव कर्तृसिद्धिर्मन्त्रवादानामित्याह ।

(९४) प्रसिद्ध्या संभवाच्चापि न वेदे गरुडादयः ।
कर्तारः सर्वविच्चैषां गम्यतेऽनुग्रहैकधीः ॥

प्रसिद्धानादिप्ररूढया त्रय्यामेव वेदता शाखाविशेषाणां च वेदविशेषशाखात्वं न प्रमाणान्तरेण,नच वेदविषया मन्त्रवादानां प्रसिद्धिः,इति भिन्नशास्त्रत्वेन पृथक् तेषां कर्तृविशेषसिद्धौ प्रयत्नः कृतः ॥

अत्र परोऽसाधुकारणजमीश्वरस्य ज्ञानं साधयितुमाह ।

(९५) सर्वज्ञानक्रियाहीनो वक्तृत्वात् तर्हि शंकरः ।
वक्तृत्वादस्मदादिवदीश्वरः सर्वज्ञानादिरहितः ॥

तदयुक्तमसिद्धत्वादित्याह ।

(९६) वक्तृत्वं शास्त्रकर्तृत्वं नैतस्मात् प्रोक्तदूषणम् ।

नास्मदादिवद्वचनमात्रकर्तृत्वं वक्तृत्वं तत्र सिद्धम्,अपित्वन्यदेव तच्छास्त्रकर्तृत्वम्, नच तस्यासर्वज्ञत्वेन व्याप्तिः सिद्धा ॥

विरुद्धश्चायं हेतुरित्याह ।

(९७) अस्माच्च प्रत्युतेशानः सर्वज्ञः संप्रतीयते ।
शास्त्रं हि कुर्वता तेन सर्वमेव कृतं भवेत् ॥
फलजातं यतः पुंसां सर्वं शास्त्रात् प्रसिध्यति ।

तदिदमुक्तम्, ।

"नचाप्यसर्ववित् कश्चिदल्पायुश्च करोति तत्,, ।

इति ॥

अत एवाह ।

(९८) चोद्यं चेदृक् कथं कुर्यात् प्रागुक्ताखिलमानवित् ।

अज्ञस्यैवैतच्चोद्यं ननु पूर्वोक्तप्रमाणसंस्कृतस्येति, तदेवं साधुकारणजनितत्वादीश्वरज्ञानं धर्मादिविषयमपि संभवतीति शास्त्रस्य प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वाच्चेश्वरकर्तृकत्वासिद्धिरिति ॥

अत्र स्वयूथ्याः ।

(९९) स्वमतस्यैव मानत्वे यत्नं सर्वः करोति हि ।
वेदस्यापि प्रमाणत्वे किं मुधैव कृतः श्रमः ॥

सर्वेण हि प्रेक्षावता स्वदर्शनस्यैवाप्रामाण्यशङ्काप्रतिक्षेपाय यत्नो विधेयः, न दर्शनान्तरस्य निष्प्रयोजनत्वात्, अविशेषतः सर्वागमप्रामाण्यसमर्थनेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च, इतीश्वरकर्तृत्वेन वेदप्रामाण्यसमर्थनमेतद्भवतोऽनुपपन्नमेव ॥

तदयुक्तम्, तस्येहापेक्षणीयत्वाच्चागमान्तराणामित्याह ।

(१००) वेदं विना न कर्मास्ति कलादि च न तद्विना ।
छेत्तव्यदीक्षया सर्वं कर्मादीति प्रभाषितम् ॥
अनुज्ञाताश्च वेदोक्ताः शैवे वर्णाश्रमादयः ।
वेदस्यापि प्रमाणत्वे यत्नोऽस्माभिरतः कृतः ॥

यतोऽनेकजन्मसंभृतं धर्माधर्मात्मकं कर्म सर्वस्य कलादिक्षित्यन्तस्य तत्त्वभावभूतभुवनात्मनः संसारस्य हेतुभूतं दीक्षया छेद्यमिहोक्तम्, नचाज्ञातस्य छेद्यत्वमुपपद्यते, नच वेदं विना तस्याविकलस्य ज्ञानं संभवति, बौद्धोक्तस्य चैत्यशयनादेरप्यार्हतोक्तस्य केशलुञ्चनादेर्धर्मस्य कथंचित् तदेकदेशत्वात्, यदुक्तम्,

"सर्वक्लेशो हि पापस्य क्षपणे पर्यवस्यति,, ।

इति, म्लेच्छकल्पितस्य तु परप्राणहरणात्मनो धर्मस्याप्यधर्मतया तेन व्याप्तत्वात्, यतश्चेह वेदोक्ता वर्णाश्रमस्थितिः पाल्यत्वेन श्रूयते,

"इति वर्णाश्रमाचारान् मनसापि न लङ्घयेत् ।
यो यस्मिन्नाश्रमे तिष्ठेद्दीक्षितः शिवशासने ।
स तस्मिन्नेव संतिष्ठेत् शिवधर्मं च पालयेत्,, ॥

इति, सर्वकर्मविच्छेदोपदेशान्यथानुपपत्त्या तद्वर्णाश्रमव्यवस्थापालनश्रुतेश्च वेदस्यास्माभिः प्रामाण्ये यत्नो विहितो नागमान्तराणामिति ॥

"ननु तस्य प्रमाणत्वेन सिद्धेस्तथाप्ययं यत्नो निष्फलः,, इत्याह ।

(१०१) वेदो मुमुक्षुभिश्चान्यैः प्रत्याख्यातो यतो भवेत् ।

यतो बौद्धार्हतादिभिर्वेदस्य प्रामाण्यं प्रत्याख्यातमेव, ततोऽयं यत्नः सफल एव ॥

नच तत् प्रत्याख्यातुं शक्यमित्याह ।

(१०२) वेदं विना न जन्तूनां कुतो मोक्षो भवं विना ।

नहि हेयं संसारं तत्साधनं चापरिज्ञाय मोक्ष उपपद्यते, नच वेदं विना तस्य सर्वरूपेण ज्ञानं संभवतीत्युक्तम्, अतो मोक्षोपदेशान्यथानुपपत्त्या तैरपि वेदः प्रमाणत्वेनाभ्युपगन्तव्य एवेति ॥

यद्येवं शान्तिं कुर्वतो वेतालोत्थापनमेतदिति परः ।

(१०३) वेदे मोक्षस्य सिद्धत्वात् किं शैवेन प्रयोजनम् ।

एवं हि वर्णाश्रमव्यवस्थादेरिव मोक्षस्यापि वेदादेवावगतेरनुवादकत्वेनाप्रामाण्यमेव शास्त्रस्येति ॥

अथ परस्परानपेक्षैकार्थप्रतिपादकत्वेऽपि शाखाद्वयस्येव विकल्पतः प्रामाण्यमनयोर्भविष्यतीत्याह ।

(१०४) तत्स्थस्येहाधिकारित्वाद्विकल्पोऽत्र न युज्यते ।

युक्तं शाखाद्वयस्य विकल्पतः प्रामाण्यं समशिष्टत्वात्, इह तूत्पत्तिशिष्टवेदसंविद्व्यवस्थितस्य ब्राह्मणादेरधिकाराद्वेदत एवावगतिः प्रथममवश्यं भाविनी तस्येति विषमशिष्टत्वाद्विकल्पानुपपत्तेरप्रामाण्यमेव ॥

अथ "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत,, "दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत,, इति वाक्ययोरेकस्वर्गफलत्वेऽपि प्रयोगभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वेनैवाच्चैतयोरागमयोरेकफलत्वेऽपि प्रयोगभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वेन प्रामाण्यं भविष्यतीत्याह ।

(१०५) मतद्वयोक्ताकरणं फलभूयस्त्वतो न तत् ।
नैतद्युक्तं स्वर्गादेः फलस्येव मोक्षस्यातिशयासंभवात् ॥
इतश्चास्याप्रामाण्यमित्याह ।

(१०६) निर्युक्तिकश्च गदितः क्रियया कर्मसंक्षयः ।

ज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिद्वारेण मोक्षस्य सिद्धेर्दीक्षात्मनः कर्मणो मोक्षहेतुत्वप्रतिपादकमेतच्छास्त्रम् "अग्निना सिञ्चेत्,, इति श्रुतिवदप्रमाणमेव, तदुक्तम्,

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते,,

इति, मीमांसकस्य चात्र पूर्वपक्षवादित्वात् कर्मसंक्षय एव मोक्ष इत्युक्तम् ॥

इत्यत्परवचनं प्रतिक्षेप्तुमाह ।

(१०७) सर्वमुत्त्युत्तमा गीता शिवता शिवशासने ।
फलेभ्यश्चापि सर्वेभ्यो विज्ञेया साधिकाधिका ॥

तावदेष दोषो यदि पुरुषतत्त्वावधिरेवात्रापि मोक्षो भवेत्, अत्र तु शिवतत्त्वावाप्तिर्दर्शनान्तरानधिगतोऽपूर्व एव सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वात्मकः श्रूयते, इति बौद्धवैशेषिकार्हतसांख्यपाञ्चरात्रवेदान्ताद्युक्तेभ्यः क्रमेण सातिशयेभ्यो मोक्षेभ्योऽतिशयेन सातिशयो ज्ञेय इति कुतः पूर्वोक्तो दोषः, यच्छ्रूयते,

"बुद्धितत्त्वे स्थिता बौद्धा गुणेषु त्वार्हताः स्थिताः ।
गुणमूर्ध्नि स्थिताः सांख्या अव्यक्ते पाञ्चरात्रिकाः ॥
स्थिता वेदविदः पुंसि,,

इत्यादि ॥

एतदेवाह ।

(१०८) अनुष्ठानातिरेकाच्च फलाधिक्यं विपश्चितः ।
अनुक्तमपि कल्प्यं तन्नाप्रामाण्यमसंभवात् ॥

अनुष्ठानहेतुत्वादनुष्ठानं ज्ञानमुच्यते, तस्यास्य सर्वान्यागमप्राप्यस्थानान्तरप्रदर्शनेन प्रोक्तक्रमतः प्रवृत्तेः सर्वागमेभ्यः सर्वविपर्ययत्वेनातिशयासिद्धितो हे पण्डिताः सर्वोत्कृष्टमनुक्तमपि मोक्षात्मकं फलं कल्पनीयम्, किमुक्तं न संभाव्यते, इति नात्राप्रामाण्यदोषः पूर्वोक्तः ॥

नापि द्वितीय इत्याह ।

(१०९) दीक्षयैवाप्यते सर्वं नैष्ठिकेऽप्युदितं क्वचित् ।
वेदाद्युक्तमतस्तच्च नैष्फल्याद्धि निवर्तते ॥

युष्मदागमेऽपि वेदादिविहितस्य कर्मणः क्रियया क्षय उपनिषत्सु श्रूयते,

"यदोत्तमाधिकारेऽस्मिन् दीक्षितो वेदविद्भवेत् ।
क्षीयतेऽस्य तदा कर्म सर्वं सुकृतदुष्कृतम्,, ॥

इति ॥

न केवलं ज्ञानकाण्ड एव यावत् कर्मकाण्डेऽप्येतद्विहितमित्याह ।

(११०) शुभया क्रियया वेदे क्षयः पापस्य चोदितः ।

चान्द्रायणादिना प्रायश्चित्तकर्मणा दुष्कृतक्षयश्रुतेर्न निर्युक्तिकः क्रियया कर्मसंक्षयो भवतामिवागमसिद्धत्वात्, इत्यदोषः ॥

"ननु युक्तिरत्रानुमानमभिमता चान्द्रायणादीनां दिव्येन प्रत्ययेन धटादिना शुद्धिहेतुत्वनिश्चयात्,, यदुक्तम्,

"अधर्मात् तमसो देहे गुरुत्वं यत् क्षयोऽस्य तु ।
धर्मतो लघुतोत्पादाद्धटतः संप्रतीयते,, ॥

इति ॥

(१११) दृष्टश्च तत्क्षयः शैवे क्रिययैव तुलादिना ।

इहापि धटदीक्षायामेवंविधा युक्तिरस्त्येवेति न निर्युक्तिकः क्रियया कर्मसंक्षयो गदित इति ॥

अपिच ।

(११२) दीक्षातो यदि नेष्येत कर्माभावः कुतोऽन्यतः ।

कर्मवादिभिर्हि कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्याभ्युपगमाज्ज्ञानादिप्रतिपादकस्योपनिषद्भागस्य सिद्धार्थत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गतः स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादतया कर्मकाण्डान्वयतः प्रामाण्यसमर्थनाज्ज्ञानयोगात्मनोऽन्यस्यासिद्धेः क्रियाविशेषाद्यदि कुतश्चित् कर्माभावो नेष्येत, तदा वेदस्य मोक्षशास्त्रत्वाभावप्रसङ्गतो बौद्धादीनामत्र प्रामाण्यप्रसङ्गः, इति मोक्षशास्त्रत्वान्यथानुपपत्त्यावश्यं कुतश्चित् क्रियाविशेषान् कर्माभावोऽभ्युपगन्तव्यः, यतश्चाभ्युपगम्यते सैव दीक्षेति न निर्युक्तिकः क्रियया कर्मसंक्षयः ॥

अत्र परोऽन्यथा कर्माभावमाह ।

(११३) अकृतेरुत्तरेषां स्यात् पूर्वेषामुपभोगतः ।

तदिदमुक्तम्,

"नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ।
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः,, ॥

इति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(११४) अनेकजन्मसंभोग्यान्येकस्मिन्नेव जन्मनि ।
कर्माणि कुरुते तस्माद्भसाद्भणितं त्विदम् ॥

भवेदेतद्, यदि प्रतिजन्मैकजन्मभोग्यान्येव पुरुषः कर्माणि कुर्यात्, अनेकभवभोग्यानि तु ज्योतिष्टोमादानि नानाफलानि ब्रह्महत्यादीनि कुर्वन् दृश्यते, इति पूर्वेषामुपभोगतः क्षयोऽसिद्धः, नहि नरकस्वर्गादिफलयोरेकजन्मन्येवोपभोगः संभवति, इति प्रमाणस्वरूपापर्यालोचनेनैतत् कथितं भवद्भिः ।

(११५) ततश्च यदि नामेह न कृतं कर्म जन्मनि ।
जन्मान्तरं तथापि स्यात् पूर्वस्मादेव कर्मणः ॥

पूर्वेषामुपभोगतः सर्वेषां क्षयस्यासिद्धेरस्मिन् जन्मनि प्रत्यवायफलहेत्वोरकरणेऽपि पूर्वतरकर्मभ्यो जन्मान्तराणि सन्त्येवेति,

"नित्यनैमित्तिके कुर्यात्,,

इत्याद्युक्तो मोक्षसाधनन्यायोऽनैकान्तिकत्वादयुक्त एव स्यात् ॥

एतदनेकभवभोग्यकर्मसंभवे यदेव तीव्रवेगं तदेव मन्दवेगान्यकर्मोपभोगोपमर्दन स्वकार्यमभिनिर्वर्तयदेकस्यैव जन्मनो

हेतुः संपद्यते, इति कर्मान्तराणां तदुपमर्दादेव भावाभावसिद्धेर्नानैकान्तिकताऽस्य हेतोः, इत्याह ।

(११६) अनेकभवभोग्यानि कर्माणि कुरुते पुमान् ।
तत्राप्येकस्य संभोगान्न नाशः सर्वकर्मणाम् ॥

तत्र तेष्वनेकभवभोग्येषु कर्मसु मध्यादेकस्य भोगाद्धेतोर्न सर्वेषां कर्मणां क्षयः, तद्धदेवाभुक्तत्वात्, यच्छ्रूयते,

"नाभुक्तं कर्म नश्यति,,

इति, अपितु तुहिनपाताद्युपरुद्धबीजवत् कालान्तरेण फलदातृतया वासनात्मतया नावतिष्ठते, इत्यतीव्रवेगानां कर्मणां नाशासिद्धेस्तेभ्यो जन्मान्तराणि सन्त्येवेति नैकस्मिन् जन्मनि प्रत्यवायफलहेत्वोरकरणमात्रेण मोक्ष इति, अथ प्रतिजन्मविषयमेतदित्युच्यते, तदयुक्तम्, म्लेच्छादिजन्मविषयत्वेनानधिकारतोऽसंभवात्, तन्नित्यानुष्ठानस्य च प्राणिवधादेर्निषेधत्वेन प्रत्युत जन्मान्तरहेतुत्वतो विरुद्धत्वात् ॥

"ननु यावच्च सर्वकर्मक्षयो न तावन्मनुष्यजन्म, यदुक्तम्,

"आद्यो हि देहः पुरुषार्थमूलस्ततोऽप्यन्ये कर्ममूलाः प्रपञ्चाः,, ।

इति, मनुष्यजन्मान्यथानुपपत्त्यानेकभवभोग्यानां सर्वेषां कर्मणां क्षयसिद्धेर्भवत्येवास्मिन् जन्मनि प्रत्यवायफलहेत्वोरकरणान्मोक्ष इति ॥

अत्राप्याह ।

(११७) अन्त्ये जन्मनि नो सर्वं कर्म संभुज्यते यतः ।
सुखदुःखादिभेदोऽयं जन्मन्यत्रापि दृश्यते ॥

यद्येवं मनुष्यजन्मनोऽकर्मफलत्वाद्वैचित्र्याभावप्रसङ्गः, कर्मनिबन्धनं हि सुखादिवैचित्र्यं पुंसामित्युक्तम्,

"इह ते कर्मणामेव विपाकश्चिन्तयिष्यति ।
अमुत्र भविता यत् ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्,, ॥

इति, ततश्च,

"आद्यो हि देहः पुरुषार्थमूलः,,

इत्यस्य बाधितत्वात् "अग्निना सिञ्चेत्,, इतिवदप्रामाण्यतोऽप्युक्तमेतत् ॥

स्यादेतत्, जन्मप्रयाणमध्यकृतं सर्वमेव शुभाशुभं कर्म प्रधानोपसर्जनभावेन संमूर्च्छितं युगपदेकमेव जन्म करिष्यतीत्येवमनेकभवभोग्यानां कर्मणामसंभवकल्पनया न प्रोक्तदोषोऽत्र भविष्यतीत्याह ।

(११८) इन्द्रत्वादि फलं वेदे उच्यते तत् पृथक् पृथक् ।
आजन्म जनितेभ्योऽपि नैकं जन्म भवत्यतः ॥

"वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत, इति स्वाराज्यमिन्द्रत्वमेव तत्फलं कर्म, आदिग्रहणात् स्वर्गादिकवज्ज्योतिष्टोमादि ब्रह्महत्यादि च नरकफलं गृह्यते, तत् पृथक् पृथग्जन्म करोति, इत्यध्याहारः, परस्परानपेक्षयैव श्रुतेर्विरुद्धफलत्वाच्च, ततो न सर्वेषां प्रधानोपसर्जनभावेनैकजन्मकरणकल्पनोपपद्यते, श्रुतिविरोधादिति ॥

उपसंहर्तुमाह ।

(११९) इष्टं च तदनेकेभ्यो येषां तत् कर्म ते भवे ।

अतोऽनेकभवहेतुकमनेकभवभोग्यं वा कर्मेष्टव्यम्, तद्येषामस्ति, तेऽस्मिन् जन्मनि प्रत्यवायफलहेत्वोरकरणेऽपि संसारे वर्तन्ते, इति,

"नित्यनैमित्तिके कुर्यात्,,

इत्यनेनापि प्रकारेण वेदस्य मोक्षशास्त्रत्वानुपपत्तेस्तन्निर्वाहायावश्यं क्रियाविशेषः कश्चित् कर्मक्षपणाय भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति सूक्तम्,

"दीक्षातो यदि नेष्येत कर्माभावः कुतोऽन्यतः,, ।

इति ॥

केचित् तु,

"नाभुक्तं कर्म नश्यति,,

इति श्रुतेर्ज्ञानिनो योगबलात् सर्वकर्मभोगः, इत्येवं ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षं प्रतिपन्ना न दीक्षयेति, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति ।

(१२०) ज्ञानी योगबलाद्भुङ्क्ते सर्वं कर्मेति नार्थवत् ।

कुत इत्याह ।

(१२१) अज्ञानादेर्विना कोऽयं दृष्टो भोगः सुखादिषु ।

वैराग्याद् विषयवैतृष्ण्यात्मकं ज्ञानं रागानुबन्धाच्च भोगः कर्मतः, इति ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धानुबन्धित्वात् सम्यग्मिथ्याज्ञानयोरिव समुच्चयासंभवाद्यदवश्य

"नाभुक्तं कर्म नश्यति,,

इति श्रुतिबलाज्ज्ञानिनोऽपि कर्म भोगेनैव क्षपणीयम्, तदन्यथानुपपत्तेर्दीक्षयैव क्षपणीयमिति,

"निर्युक्तिकश्च गदितः क्रियया कर्मसंक्षयः,, ।

इति, "ननु तत्रापि भोगस्य संभवात् स एव तदवस्थो दोषः,, न, चौर्यप्रयुक्तमन्त्रसामर्थ्योपहृतमोहादिनापि स्वप्नभोगवत् तदानीं ज्ञानिनोऽनुपपत्तेरदोषः ॥

एवं कर्मक्षयान्मुक्तिमभ्युपगम्योक्तम्, इदानीं तु सैव नोपपद्यत इत्याह ।

(१२२) क्षीणेऽपि कर्मजाते स्यान्मलादेर्नैव संक्षयः ।
साधनं पाशविच्छित्त्यै शिवोक्तं परिगृह्यताम् ॥

अस्तु विज्ञानयोगसंन्यासैर्भोगाद्वा कर्मणः क्षयः, क्षीणेऽपि तस्मिन् मलस्यादिग्रहणादीश्वरप्रेर्यत्वस्य च नैव क्षयः, इति विज्ञानकेवलित्वमेव तेषां न मोक्षः, यथा चाविद्यास्मृत्यादेः प्राकृताद् बन्धात् कर्मणश्च मलोऽन्योऽभ्युपगन्तव्यः, तथोक्तमाचार्येण स्वायंभुववृत्तौ,

"यदशुद्धिर्न पुंसोऽस्ति,,

इत्यत्रान्तरे, व्याख्यातं च तट्टिप्पणेऽस्मत्पित्रा तत्रभवता भट्टनारायणकण्ठेन इति तत एवावधार्यम्,तस्य च द्रव्यत्वाच्च ज्ञानाविवृत्तिः,अपितु चक्षुःपाटलादेरिव विशिष्टया क्रिययेति वक्ष्यामः, अतः,

"निर्व्यक्तिकश्च गदितः क्रियया कर्मसंक्षयः,, ।

इत्यस्याप्यदोषत्वाच्च प्रमाणान्तरेण बाधितत्वादप्रामाण्यमस्य शास्त्रस्येति वक्तुं युक्तमिति ॥

अधुना न केवलमनुमानतः स्वागमाच्चेश्वरसिद्धिर्यावदस्मदागमादपीत्याह ।

(१२३) नित्यादनित्यतो वापि शास्त्रतश्चाधिगम्यते ।

ईश्वरकर्तृकत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं प्रतिपादितमस्तु, यदि वा पराभ्युपगतेनाकृतकत्वेन सर्वथेश्वरसिद्धौ नाप्रामाण्यमित्यनवक्लृप्त्या दर्शयति, तथा च, "रौद्रं चरुं निर्वपेत् प्रजाकामः,, "सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः,, इत्यादौ रुद्रो देवतास्येति देवतातद्धितश्रुत्या रुद्रादिर्देवतात्वेन चोद्यते, "ननु कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम्, न सिद्धे देवतादौ,, "कथं तर्हि "दध्ना जुहोति,, "पयसा जुहोति,, इत्यादयो गुणविधयः,, तत्र हि, "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः,, इत्यतो भावार्थोप्राप्तत्वेनानुवादतो विधानासंभवात् पश्वादयोऽर्थाः सिद्धस्वभावा एव तत्साधनत्वेन विधेयाः, इति तद्विषयं प्रामाण्यं केन निवार्यते, "ननु वस्तुस्वाभाव्यादेव भावार्थविषयो विधिरिति तस्य सिद्धेनार्थेन संबन्धासंभवादत्रापि दध्यादिसाध्यभावार्थविधिरेव, न दध्यादिविधिः, ततो न सिद्धार्थविषयता,, "कुतस्तर्हि दध्यादीनां तत्साधनत्वावगतिः,, कार्यमिवात्रापि प्रमाणान्तरासंभवात् तदनुरक्तभावार्थविध्याक्षेपसामर्थ्यात् पश्वेकत्वादीनामिवोपादानशेषत्वेन तदेवमस्तु,अलं प्रक्रियादौस्थ्येन, अत्रापि देवतोपरक्तभावार्थविधानसामर्थ्याद्दध्यादेरिवोपादानशेषत्वेन देवताया अपि तत्कारकभूतायाः सिद्धिरिति नेश्वरासिद्धिः, देवताविशेषरूपत्वात् तस्येति ॥

अत्र कारिकाभागेन परः ।

(१२४) देवताशब्दमात्रं चेत्,

युक्तं दध्यादिपदानामत्र प्रमाणान्तरसिद्धार्थविषयत्वेनोपादानशेषभावयोग्यमर्थं प्रतिपादयतां तच्चोदनात्वम्, देवतापदानां तु प्रमाणान्तरसिद्धार्थप्रतिपादकत्वेनासिद्धेर्न तथात्वम्, इत्यानर्थक्याद्यदि परं सामसु स्तोभादीनामिव स्वरूपेणैव कार्यान्वयो नार्थद्वारेणेति चोदनात्वासिद्धेर्न देवतासिद्धिरिति ॥

भागान्तरेणैतत्प्रतिक्षेपः ।

(१२५) नार्थे विज्ञानतो भवेत् ।

युक्तः स्तोभादीनामर्थप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावात् स्वरूपोच्चारणेनैव कार्यान्वयः, देवताश्रुतीनां तु "रौद्रः पशुरुपाकर्तव्यः,, "त्र्यम्बकं यजामहे,, ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत,, "विष्णुरुपांशुर्यष्टव्यः,, इत्यादिना विविधविभक्त्यर्थान्वयदर्शनाद्दध्यादिश्रुतीनामिवार्थप्रतिपादकत्वसिद्धेरर्थ एव ज्ञानजननात् तद्द्वारेणैवान्वयसिद्धेर्भवत्येव देवतालक्षणार्थचोदनात्वमिति ॥

"ननूक्तं प्रमाणान्तरसिद्धार्थप्रतिपादकत्वाभावादेषामनर्थकत्वम्,, इत्यभ्युच्चययुक्तिमाह ।

(१२६) कारकत्वाच्च नो तस्मादपार्था कारकश्रुतिः ।

यागसंप्रदानकारकत्वेन तावद्देवतालक्षणोऽर्थः श्रूयमाणो दध्यादिवदुपादानशेषभावेन कार्यान्वयं भजत्येव, ततो यदीदंतया न प्रमाणान्तरसिद्धः, ततः "श्रुतिसिद्धार्थमश्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यम्, न श्रुतिशैथिल्यमाचरणीयम्,, इति न्यायेनात्र कारकश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या यूपाहवनीयादिशब्दवाच्यार्थवच्छास्त्रसिद्धोऽभ्युपगन्तव्यः, इति तत्प्रतिपादकतया देवताश्रुतीनामनर्थकत्वासिद्धेर्देवतार्थत्वमेवेति ॥

अपि च ।

(१२७) ध्यानश्रुतेश्च सा भिन्ना शब्दतो गम्यतेऽन्यथा ।
प्रत्यक्षत्वेन शब्दस्य व्यर्था स्याद् ध्यानचोदना ॥

"यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्यात् तां मनसा ध्यायेत्,, इति श्रुतेः शब्दस्य प्रत्यक्षत्वेन ध्यानश्रुत्यानर्थक्याच्छब्दतोऽन्यार्थरूपा देवतेति गम्यते ॥

किंच ।

(१२८) स्तोत्रतश्चार्थरूपासौ देवतेह यतस्तुतिः ।
अर्थं विशिष्टमुद्दिश्य विशिष्टगुणकीर्तनम् ॥

"याज्यानुवाक्याभ्यामिष्टां देवतां स्तुवीत,, इति श्रुतेर्गुणिनो गुणाभिधानं च स्तुतिरित्यभ्युपगमादर्थ एव देवता न तदभिधानात्मकः शब्द इति ॥

नापि विग्रहोऽस्या निराकर्तुं शक्यः श्रुतिसिद्धत्वादित्याह ।

(१२९) रूपभेदवती सा च चोद्यते यत् पृथक् पृथक्।
तां वै ध्यायेत् श्रुतेश्चेति मनसा स्वे हि विग्रहे ॥

यद्यस्माद्, "रूपेणाकृत्या तेजसा प्रभावेण देवतान्तरेभ्यो भिन्नां देवतामभिध्यायेत्,, इति श्रुत्यन्तरेण चोद्यते, अतः पूर्वस्या अपि श्रुतेः "तां मनसा ध्यायेत्,, स्वशरीर एवेत्यर्थः संपद्यते, इति देवतायाः शरीरसिद्धिः ॥

अतः कीदृशं तस्यास्तद्रूपमिति विशेषाकाङ्क्षायाम् ।

(१३०) रूपं तस्याश्च विज्ञेयमर्थवादैः समर्पितम् ।

यथाहि, "अक्ताः शर्करा उपदधाति,, इति श्रुतेः केनाक्ता इति विशेषाकाङ्क्षायाम्, "तेजो वै घृतम्,, इत्यर्थवादाद् द्रव्यविशेषप्रतिपत्तिः, एवमत्रापि रूपविशेषप्रतिपत्तिः ॥

अत एव ।

(१३१) तद्रूपकथनेनैषां स्तुत्यर्थत्वं न हीयते ।

अर्थवादा ह्येवमर्थं विशिष्टं स्तुवन्तोऽर्थवादा इत्युच्यन्ते, अन्यथा निरर्थकत्वेन स्तोभादीनामिवार्थवादत्वायोगात्, अतश्च विधिवाक्यैरपेक्षितत्वात्,

"अर्थवादकृतश्चैष जनानां मतिविभ्रमः,, ।

इत्यप्ययुक्तमुद्घोष्यते भवद्भिः ॥

येषामपि विधीनां नार्थवादतो विशेषस्तेषाम्,

(१३२) वेदप्रान्तेषु विज्ञेयं पुराणादिषु च स्फुटम् ।
देवतानां च सद्रूपमवैकल्याय कर्मणाम् ॥

एवं च वेदान्तेतिहासादीनां सिद्धार्थप्रतिपादकत्वेऽपि कर्मकाण्डापेक्षितदेवताविशेषाकारप्रतिपादकत्वेन तदेकवाक्यतया प्रामाण्यमित्यविरोधः, ततश्च यदुक्तम्,

"उपाख्यानादिरूपेण वृत्तिर्वेदवदेव हि ।
धर्मादौ भारतादीनाम्,,

इति, तद्युक्तमेव, तेभ्यो भ्रान्त्यसंभवात् ॥

एवं च वेदान्तान्तर्भावेनाप्यस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याह ।

(१३३) तेष्वेव परमेशस्य रूपं विद्यात् परापरम् ।
यच्चापि परमं रूपं तच्छैवे तस्य कीर्तितम् ॥

यथा श्वेताश्वतरशाखादौ,

"ईश्वरो द्विविधः प्रोक्तः परश्चापर एव च ।
ताभ्यां परतरस्त्वन्यो यो निर्वक्तुं न पार्यते,, ॥

इति, ततश्च तदपेक्षितपरतरेश्वरस्वरूपप्रतिपादकत्वेनास्य तदेकवाक्यतया प्रामाण्यं भवद्भिरप्यभ्युपगन्तव्यमेव ॥

"ननु वेदान्तानामात्मविषयप्रतिपत्तिकर्तव्यतानिष्ठत्वेनावगतेरीश्वरविषयत्वासंभवात् कुतस्तदेकवाक्यतयास्य प्रामाण्यमित्याह ।

(१३४) आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिविधिश्चेश्वर एव हि ।
सर्वे शास्तृस्वरूपं वै श्रूयते यदनन्तरम् ॥

"तत्रापि, "आत्मा द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः,,इत्यादावात्मशब्देनेश्वर एव ज्ञातव्यतयोच्यते, यतस्तदनन्तरं सर्वेश्वरः सर्वानुग्राहक इत्यात्मसंभवदीश्वरविषयत्वेन सर्वमीश्वरशास्त्रप्रसिद्धं तस्य स्वरूपं श्रूयते ॥

किंच ।

(१३५) अधिकारिण्यणौ शास्त्रं प्रत्यक्षत्वादनर्थकम् ।

यदि तत्रात्मैव विवक्षितः स्यान्नेश्वरः, ततस्तस्मिन् वेदान्तज्ञानाधिकारिण्यात्मनि प्रोक्तक्रमतो ज्ञातृतया स्वसंवेदनसिद्धे "ज्ञातव्यः,, इति शास्त्रं कृतकत्वेनानर्थकमेव, यच्छ्रूयते, "यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति, य एतद्विदुस्त इमे समासते,, इति, ततोऽत्रात्मशब्देनेश्वर एव ज्ञातव्यतयोपदिश्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम्" ॥

अपिच ।

(१३६) नृरुद्रसंज्ञे चैकार्थे दृश्यते हि क्वचिन्मनौ ।

यथा भगवन्तरुद्रेष्वथर्वशिरसि "स एवात्मा स एवेश्वरः,, इत्यत्रात्मशब्दस्येश्वरे प्रयोगो दृश्यत एव ॥

"किमतः,, इत्याह ।

(१३७) क्रियार्थे साधनं दृष्टं तत्स्वरूपावभासकम् ।

अतश्च, "आत्मा ज्ञातव्यः,, इत्यादेरीश्वरप्रतिपत्तिकर्तव्यतानिष्ठत्वेन तत्प्रयुक्तेश्वरस्वरूपप्रतिपादनैकवाक्यतयास्य प्रामाण्यं भवद्भिरप्यभ्युपगन्तव्यमेव ॥

अत्र परः ।

(१३८) मूर्तिमत्त्वेन देवानां कृतत्वं ननु तद्भवेत् ।

यदाहुः,

"घटोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः,, ।

इति, ततः पूर्वोक्तकारकत्वानुपपत्तिरस्येति ॥

आचार्यस्तु मूर्तिमत्त्वमभ्युपगम्याप्येतत् प्रतिक्षिपति ।

(१३९) न शालादिषु तद् दृष्टं स्वरूपं प्रतिपादयेत्।

नैतदनैकान्तिकात्वाद्, यथाहि, शालखदिरादीनामनित्यानामप्यत्र खदिरे बध्नातीत्यादिश्रुतिभिः कारकत्वम्, एवं देवतानामपि प्रोक्तश्रुतिभिर्भविष्यतीति को विरोधः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

नेपथ्ये ध्रुवा* गीयते ।

मणिमयमङ्गलदीवो जणअनरेन्दस्स मण्डवे जलइ ।
चण्डानिलोवि पत्तो यस्सिं विहलागमो होइ ॥

पुनर्नेपथ्ये । अरे क्षत्रिया अपसरत लोचनपथात् नन्वयम् ।

कुर्वन् कोपादुदञ्चद्विकिरणसटापाटलैर्दृष्टिपातै-
रद्यापि क्षत्रकण्ठच्युतरुधिरसरित्सिक्तधारं कुठारम् ।
तीव्रैर्निश्वासपातैः पुनरपि भुवनोत्पातमासूचयद्भि-
र्गर्ज्जन्मौर्वीकचापस्त्रिभुवनविजयी जामदग्न्यः समेति ॥

ततः प्रविशति जामदग्न्यः । साटोपं परिक्रम्य । अहो धृष्टता जनकस्य यदयं हरचापारोपणेन कन्यादानं प्रतिजानीते । परशुं विलोक्य ।

सकलनृपकठोरकण्ठपीठी-
बहलगलद्रुधिरौघधौतधारः ।
तदिदमजनकं जगद् विधत्ते
परशुरयं जमदग्निनन्दनस्य ॥

विमृश्य ।

उदितोऽर्जुनभुजविपिने ज्वलितस्तुङ्गेषु नृपतिवंशेषु ।
निमिकुलकमलकलापं कोपानल किं पुनः स्पृशसि ।

पुनर्विचिन्त्य । अलमस्मिन्नुपेक्षया मनोरथोपनीतजामातृभुजबलावलेपदुर्ललितः खल्वयम् । तथाहि संदिष्टमनेनास्मत्परशोः । त्वं मित्रमित्यादि पठति । अहो अस्य दुरवलेपः ।

यस्योद्यद्घोरधाराज्वलदलितगलद्बाहुशाखासहस्र-
प्रोद्गच्छद्रक्तधारानिवहजितनवोन्मीलदर्कांशुजालः ।
क्ष्मापालः कार्तवीर्यः सुरपुरसुदृशां पुष्पिताशोकशाखि-
भ्रान्तिं दत्त्वापि चित्ते निजपुरसुदृशां शोकशाखी बभूव ॥

अपिच ।

येनाबध्यत नर्मदाम्बुनिवहः सङ्ख्ये च लङ्केश्वर-
स्तद्यस्मिन् निरमज्जदर्जुनभुजक्षोणीरुहां मण्डलम् ।
क्षत्रस्त्रीनयनाम्बुपूरमिषतः खेलन्ति यत्कौलय-
स्तत्तादृक् परशुर्ममायमधुना धाराजलं मुञ्चति ॥

विलोक्य । कथमयं शतानन्दशिष्यस्ताण्ड्यायनः ।

* ध्रुवा हि नाम नाट्यस्य मुख्याः प्राणाः । यथाह कविराजो राजशेखरः स्वप्रणीतबालरामायणाख्ये नाटके । "ध्रुवा हि नाम नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः । तथाहि ।

प्रथयति पात्रविशेषान् सामाजिकजनमनांसि रञ्जयति ।
अनुसंदधाति च रसान् नाट्यविधाने ध्रुवा गीतिः" ॥

प्रविश्य ताण्ड्यायनः भगवन् अभिवादये ।

जामदग्न्यः । आयुष्मान् भूयाः कथय तावद् अपि नाम भवदुपाध्याययजमानस्य निवृत्ता हरचापारोपणश्रद्धा ।

ताण्ड्यायनः । निवृत्ता ।

जामदग्न्यः । सहर्षं निवृत्ता ।

ताण्ड्यायनः । भगवन् निवृत्ता सहैव चापेन ।

जामदग्न्यः ससंभ्रमं किमात्थ सहैव चापेन निवृत्तेति ।

ताण्ड्यायनः । अथकिम् ।

जामदग्न्यः । स्फुटं कथय तावत् किं वृत्तमिति ।

ताण्ड्यायनः । कस्यचित् ।

अखण्डचण्डिमोद्दण्डभुजदण्डनिपीडितम् ।
भगवन् भृगुमार्तण्ड भग्नं भर्गशरासनम् ॥

जामदग्न्यः । सक्रोधं कस्य ।

ताण्ड्यायनः ।

सुबाहुमारीचपुरःसरा अमी
निशाचराः कौशिकयज्ञघातिनः ।
वशे स्थिता यस्य

जामदग्न्यः । अलमतः परं ज्ञातः खलु खलानामग्रणीर्निशाचरग्रामणीः ।

ताण्ड्यायनः । स्वगतं कथं दशकण्ठेन धनुर्भग्नमिति प्रतीतं भगवता भवतु तावत् ।

जामदग्न्यः । सक्रोधम् । अयमयमिदानीम् ।

नृपशत * सुकुमारकण्ठनाली-
कदनकलाकुशलः परश्वधो मे ।
दशवदनकठोरकण्ठपीठी-
कदनविनोदविदग्धतां दधातु ॥

विमृश्य अथवा ।

यः कर्ताऽर्जुनभूरुहाद्भुतभुजाशाखासहस्रच्छिदां
दम्भोलेर्गिरिकूटपाटनपटोः शौण्डीर्यतो लज्जते ।
तस्यैतस्य परेतराजसदनद्वारः कुठारस्य मे
का श्लाघा दशकण्ठकण्ठकदलीकाण्डावलीखण्डने † ॥

पुनर्विचिन्त्य । तथाप्यनुचितमुदासितुमेतस्मिन् कृतागसि रक्षसि तदिदानीम् ।

दक्षिणस्याम्बुधेर्मध्ये कृत्वा कोङ्कणमष्टमम् ।
मद्बाणजन्मा दहनो लङ्कातङ्काय जायताम् ॥

इति साटोपं परिक्रामति ।

ताण्ड्यायनः । स्वगतम् । दिष्ट्या स्वस्ति क्षत्रियकुलाय ।

* नृपकुलसुकुमारेति वा पाठः ।

† छेदनइति वा पाठः ।

नेपथ्ये । अहो नियोगिनः कृतविवाहमङ्गलयोः सीतारामचन्द्रयोः स्वस्तिवाचनिका द्विजा आहूयन्ताम् ।

जामदग्न्यः । परिवृत्य सक्रोधम् । आः ब्रह्मबन्धो कथमलीकदशकण्ठकीर्तिदानेन प्रतारितोऽस्मि । नन्वयमन्यः कोऽपि जनकजामाता ।

ताण्ड्यायनः । भगवन् मम को वापराधः । अर्धोक्त एव भगवता भ्रान्तं मयापि संभ्रान्तम् ।

जामदग्न्यः । तन् निःशेषं तावत् कथय ।

ताण्ड्यायनः ।

शराग्रवर्तिनः प्रतापलेशस्य गताः पराभवम् ॥

तथैवाखण्डचण्डिमेत्यादि पठति ।

जामदग्न्यः । कः पुनरयं मारीचदमनः ।

ताण्ड्यायनः ।

ये ऋष्यशृङ्गचरुभागभुवः कुमाराः
संजज्ञिरे दशरथस्य वधूजनेन ।
तेषामयं निरुपमः प्रथमः कुमारो
रामाभिधः कुशिकराजतनूजशिष्यः ॥

जामदग्न्यः । क्षणं विभाव्य सामर्षम् ।

दुर्द्धर्षाः सुरसिद्धकिन्नरनरैस्त्यक्तक्रमं वक्रतां
प्राप्ते यत्र विधातरीव तरसा तिस्रोऽपि दग्धाः पुरः ।
तद् भग्नं यदि राघवेण शिशुना चण्डीपतेः कार्मुकं

ताण्ड्यायनः । स्वगतम् । किमधुना वक्ष्यति जामदग्न्यः ।

तन् मग्नं कुलमेव तर्कय रघोर्मच्छस्त्रधाराम्भसि ॥

ताण्ड्यायनः । संरब्धोऽयं भगवान् तमिमं वृत्तान्तमुपाध्यायस्य कथयामीति निष्क्रान्तः ।

जामदग्न्यः । विलोक्य । अभिनवविवाहमङ्गलतया तर्कयामि स एष रामः सानुज इति । सहर्षं निर्वर्ण्य । अर्धमुग्धः खल्वयं जनो यदेनं काम इति वक्तव्ये राम इति जल्पति । पुनर्निर्वर्ण्य ।

सौन्दर्यं मदनादपि प्रथयति प्रौढिप्रकर्षं पुरां
भेत्तारं मदनारिमप्यधरयत्युद्दामदोःक्रीडितम् ।
मुग्धत्वं मदनारिमौलिशशिनोऽप्युत्कर्षमालम्बते
मूर्तैस्तत् किमसौ रसैर्विरचितः शृङ्गारवीराद्भुतैः ॥

ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।

लक्ष्मणः । सकौतुकम् ।

मौर्वीं धनुस्तनुरियं च बिभर्ति मौञ्जीं
बाणाः कुशाश्च विलसन्ति करे सितायाः ।
धारोज्ज्वलः परशुरेष कमण्डलुश्च
तद् वीरशान्तरसयोः किमयं विकारः ॥

आर्य किं पुनरिदं ब्रह्मक्षत्रवर्णात्मकं चित्रमिव स्फुरति ।

रामः । वत्स न विदितं ते । नन्वयं स भगवान् भार्गवः ।

वेध्यं क्रौञ्चमहीधरस्य शिखरं देयं धरित्रीतलं
प्रत्यर्थिक्षितिखण्डदण्डनविधिक्रीडाविधेयोऽम्बुधिः ।
जेयस्तारकसूदनो युधि करक्रीडाकुठारस्य च
च्छेद्यं यस्य बभूव हैहयपतेरुद्दामदोःकाननम् ॥

लक्ष्मणः । तर्हि विस्मयनीयशीलोऽयं भगवान् ।

रामः । विस्मयनीयशीलानां शिखामणिरिति वक्तव्यम् । अयं हि ।

एकः स्वर्णमहीधरां क्षितिमिमां स्वर्णैकशृङ्गीं यथा
गामेकां प्रतिपाद्य कश्यपमुनौ न स्वात्मने श्लाघते ।
किंच क्रौञ्चगिरिं गिरीशतनयस्याविद्धशक्तिक्षतं
विद्ध्वा बाणगणैरुदारहृदयो वैलक्ष्यमालम्बते ॥

उभौ परिक्रामतः ।

रामः । अञ्जलिं बद्ध्वा भगवन् भृगुकुलशिरःशेखरशिखण्डक एष सानुजस्य मे परमोन्नतिरमणीयपरिणामः प्रणामः ।

जामदग्न्यः । समरविजयी भूयाः ।

रामः । भगवन् भृगुकुलमौलिमाणिक्य अनुगृहीतोऽस्मि ।

भार्गवः । स्वगतं सकरुणम् ।

रामे चन्द्राभिरामे विनयवति शिशौ किं प्रकुप्यातिमात्रं

विमृश्य सक्रोधम् ।

हुं चापं चन्द्रमौलेश्चपलमतिरसाविक्षुभञ्जं * बभञ्ज ।

पुनः सानुक्रोशम् ।

बाला वैधव्यदीक्षा जनकनृपसुता नार्हतीयं मदस्त्रात्

पुनर्विचिन्त्य सामर्षम् ।

आः शान्तो मे कुठारः कथमयमधुना रेणुकाकण्ठशत्रुः ॥

प्रकाशं दाशरथे इयमसौ मे त्वयि समुदाचारानुसारिणी वाग्वृत्तिरेव ।

रामः । विहस्य मनोवृत्तिस्तु कीदृशी ।

भार्गवः ।

चण्डीशकार्मुकविमर्दविवर्धमान-
दर्पावलेपसविशेषविकाशभाजोः ।
बाह्वोस्तवाहमधुना मधुना समानै-
राराधयामि रुधिरैः कठिनं कुठारम् ॥

रामः । भगवन् निग्रहानुग्रहयोः स्वाधीनोऽयं जनः परं ते कोपबीजं ज्ञातुमिच्छामि ।

भार्गवः । अहो दर्पान्धता यदात्मना कृतमस्माभिरुक्तमपि नावधारयति निजदुर्विनयम् । ननु रे

---

* विक्षुदण्डमिति वा पाठः ।

येनोपदिष्टमद्यापि पुरस्त्रीविरहव्रतम् ।
न भग्नं तत् त्वया भग्नं जगद्गुरुशरासनम् ॥

रामः । भगवन् अलीकलोकवार्तया निरपराधे मयि मुधा कोपकलङ्कितोऽसि ।

भार्गवः । तत् किं स्वस्ति हरकार्मुकाय ।

रामः । नहिनहि ।

भार्गवः । तत् कथं निरपराधोऽसि ।

रामः ।

मया स्पृष्टं नवा स्पृष्टं कार्मुकं पुरवैरिणः ।
भगवन्नात्मनैवेदमभज्यत करोमि किम् ॥

भार्गवः । आः कथं रे चन्दनदिग्धं नाराचं निधाय हृदयं मे शीतलयसि । तदलमनेन कुठारमुद्यम्य ।

हे राम कामरिपुकार्मुकमर्मघात-
संजातपातक तवैष कठोरधारः ।
सीताकरव्यतिकरप्रतिकूलबन्धुः
कण्ठं पुरा विशतु निष्करुणः कुठारः ॥

तत् प्रवीरो भव ।

रामः ।

हारः कण्ठं विशतु यदिवा तीक्ष्णधारः कुठारः
स्त्रीणां नेत्राण्यधिवसतु नः कज्जलं वा जलं वा ।
संपश्यामो ध्रुवमिह मुखं प्रेतभर्तुर्मुखं वा
यद्वा तद्वा भवतु न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥

जामदग्न्यः । आः कथं मामपि प्रणतिपात्रं ब्राह्मणमात्रमिव मन्यसे ।

पुनः सामर्षम् ।

जानीषे नहि जामदग्न्यमपि रे यद्दीर्घदोःकन्दल-
द्वन्द्वास्कन्दितबाहुना रणभुविस्कन्देन मन्दौजसा ।
नासादीद्गुरुसंपदं मम कथं वक्रानुसारादिति
क्रुद्धेनोद्धृतमैक्षि शङ्करकरन्यस्तं विधातुः शिरः ॥

पुनः सामर्षम् । किमात्थ रे किमात्थ न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीरा इति । कथं क्षत्रियजातिगर्वितो ब्राह्मणजातिं तृणाय मन्यसे । तदिदानीमावयोः का गरीयसीति संग्रामतुलैव निर्णेष्यते ।

रामः ।

भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते संग्रामवार्तापि नः
सर्वे हीनबला वयं बलवतां यूयं स्थिता मूर्धनि ।

लक्ष्मणः । जामदग्न्य एवमेतत् ।

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं सुव्यक्तमुर्वीभुजा-
मस्माकं भवतां पुनर्नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ॥

रामः । वत्सालमिह माननीये मुनौ दुर्विनयवैदग्ध्येन ।

जामदग्न्यः । अस्य को दोषः ।

दारैर्मुक्तकुचाङ्कुशैः परिवृतं प्राचीनमेषां नृपं
नाहिंसीद्यदसौ कुठारहतकस्तस्यैतदुज्जृम्भितम् ।
यन्नारीकवचान्वयप्रणयिनां क्षत्राधमानामिमा
दुर्वाचः प्रविशन्ति मे श्रवणयोर्धिक् क्षत्रगोत्रे कृपाम् ॥

रामः । अलमिह नीरकण्ठे कठोरकोपतया । तत् क्षम्यताम् ।

जामदग्न्यः । आः किमुच्यते नीरकण्ठ इति । विषकण्ठः खल्वसौ ।

लक्ष्मणः । भगवन् शितिकण्ठशिष्येण विशेषतः क्षन्तव्यम् ।

जामदग्न्यः । आः कथं विषकण्ठनामसाम्येन त्वमपि मे गुरुः ।

लक्ष्मणः । विहस्य । भगवन्नन्याभिसंधानेन मयेदमुक्तं यत् किल ।

किरीटमधिरूढेऽपि बाले प्रालेयरोचिषि ।
शितिकण्ठस्य किं चित्ते धत्ते कोपाङ्कुरः पदम् ॥

तद्भवान् तदन्तेवासीति विशेषतः क्षन्तुमर्हति ।

जामदग्न्यः । स्वगतम् । अहो अस्य क्षत्रियबटोर्वाक्परिपाटीपाटवम् । भवतु प्रकाशम् । तदिदं क्षान्तमेव मयायं तु न क्षमते प्रकृतिकठोरः कुठारः । शीलं न वेत्सि कथमस्य ।

क्रीडाविनिर्मितसुदुर्मददोर्विलास-
निःशेषराजकवधस्य परश्वधस्य ।
कीलालकीकसकचैः परितो विचिन्त्य
येन त्रिधापि विदधे पृथिवी त्रिवर्णा ॥

पुनः सामर्षम् । कथमस्य हरप्रसादपरशोः शीलमपरिशीलितं ते ।

यत्र क्रामति सङ्गराङ्गणभुवं दुर्वारधाराज्ज्वल-
क्षुण्णक्षत्रकिशोरकण्ठरुधिरैर्नीरेणुका भूरभूत् ।
तादृग्वीरवरस्वयंवरपरस्वर्लोककन्याकर-
क्रीडापुष्करदामरेणुभिरभूद् द्यौरेव रेणूत्कटा ॥

लक्ष्मणः । भगवन् एतत् सत्यं यत् किल भवत्कुठारधाराज्ज्वलविलसितेन नीरेणुका भूरभूदिति ।

जामदग्न्यः । स्वगतम् । आः कथं रेणुकावृत्तान्तेन मर्म विध्यति । भवतु प्रकाशम् । अये क्षत्रियपोतालमिह निरपराधे भवति मुधा परश्वधपातेन । तदयं मे प्रकृतिकठोरभाषिणं भवत्कण्ठमेव शातयति कुठारः ।

नेपथ्ये । अये जामदग्न्य कथमतिप्रगल्भसे । तदिदमिदानीं भवच्छासनाय शरासनमानीयते ।

जामदग्न्यः । विहस्य । कथमयं जनकः । उच्चैः अये या-

त्रवल्क्यशिष्य किं भवतः शरासनेन पद्मासनमेवावलम्बस्व ।
पुनः सोत्प्रासम् ।

युष्माकं भोः सुघटितबहुन्यस्तपद्मासनकण्ठा
मिथ्योत्कण्ठा किमिति समिति क्षत्रियश्रोत्रियाणाम् ।
तेऽन्ये वञ्चत्करतलचलच्चण्डनिस्त्रिंशधारा-
धौतारातिद्विपमदमषीपङ्कपूराः प्रवीराः ॥

तदलं भवता। एतावेव तावत् क्षत्रियस्फुलिङ्गौ निर्वापयामि।

पुनर्नेपथ्ये । अये जामदग्न्य कथं तथा शमधनसमृद्धस्य जमदग्नेस्तनयोऽपि शमदुर्गतोऽसि संवृत्तः ।

जामदग्न्यः । कथमयमाङ्गिरसः । उच्चैः अये शतानन्द कथय तावदिदमेवंविधं शमाभिधानं कस्मादुपात्तं भगवतो गौतमाद् वा गोत्रभिदो वा ।

नेपथ्ये । आः क्षत्रियापुत्र निजजननीकण्ठताण्डवितकुठार कुलाङ्गार कथं तपस्तुङ्गमाङ्गिरसमपि कुलं कलङ्कयसि ।

जामदग्न्यः। आः पाप कुलपांसन पांसुलापुत्र कथं भृगूणामग्ने तपस्ताण्डवं मण्डयसि ।

रामः । भगवन् सकललोकविख्यातमिदं भृगूणामाङ्गिरसां च कुलम् । तपोविशेषतस्तु भर्गशिष्यस्य । अत एव विज्ञापयामि

तपःशान्तं चेतः स्फटिकमणिमालापरिकरः
कुशाः कुण्डी दण्डः सततमुटजावासनिरतिः ।
मुनीनामेतद्वः समुचितमुदग्रं न वचनं
न वक्रभ्रूभङ्गो न शरधनुषी नापि परशुः ॥

पुनः सविस्मयम् । भवानेव तावत् विचारयतु ।

क्व परशुरशुभस्ते कुत्र गोत्रं पवित्रं
क्व नु धनुरिदमुग्रं निर्मलं कुत्र शीलम्
घनसमरकराला कुत्र नाराचहेला
कुशकिसलयलीला कुत्र वा पर्णशाला ॥

जामदग्न्यः । कथमन्यमिव मां प्रणतिपात्रं मुनिमात्रं मन्यसे । स एष जामदग्न्यः खल्वहम् ।

तुण्णत्तत्रकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारासरित्-
निर्वृत्ताभिषवस्य कृत्तशिरसां केशान् कुशान् कुर्वतः ।
गृह्णन् रक्तजलाञ्जलीन् पितृगणो यस्य क्षणं विस्मितः
सन्तोषेण जुगुप्सया करुणया त्रासेन हासेन च ॥

तदलमिदानीमपि ।

कृत्वा त्रिःसप्तकृत्वः समिति विशसनं पूर्वमुर्वीपतीनां
कृत्वान्यत् सप्तकृत्वः पुनरपि कदनं दुर्मदानां नृपाणाम् ।
निर्माय क्ष्मापतीनां प्रतिसमरहृतैरुत्तमैरुत्तमाङ्गैः
कापालीमक्षमालां झटिति* भगवतो भैरवस्यार्पयामि ॥

* झगितीति वा पाठः ।

रामः ।

प्रसीद त्वं रोषाद्विरम कुरु मे चेतसि गिरं
चिरं यच्चायासैर्बहुभिरिह वारैर्जितमभूत् ।
यशोवित्तं वृत्तं कितव इव विक्षोभतरलं
तदेतस्मिन् वारे भृगुतिलक मा हारय मुधा ॥

जामदग्न्यः । कथं रे हारयिष्यामि । विमृश्य । अथवा ।

किं नाम वाग्डम्बरपण्डितेषु
युष्मासु वाणीः प्रचुराः प्रयुञ्जे ।
बाणान् रिपुप्राणहरान् मदीयान्
सर्वेऽपि यूयं सहिताः सहध्वम् ॥

रामः । किमन्यैरन्वहमेव हरशरासनारोपणोपनीतजानकीकरकिसलयलीलानिहितकमलमालिकामिलदलिपटलकोलाहलसंगीतयशःपरिमलेन वक्षस्थलेन सहिष्ये ।

जामदग्न्यः ।

ईशत्यक्तपुराणचापदलनप्रोद्भूतगर्वोद्धति-
व्यग्रस्त्वं कतरः स मे तव गुरुः सोढुं न शक्तः शरान् ।
तुष्टादिष्टवरप्रदाद्भगवतः पद्मासनात् सादरं
मद्बाणभयादयाचत किल ब्राह्मीं तनूं कौशिकः ॥

रामः । स्वगतम् । कथं भगवन्तं विश्वामित्रमधिक्षिपति । तदतःपरं न सहिष्ये । प्रकाशम् ।

ईशत्यक्तपुराणचापदलनप्रोद्भूतगर्वोद्धति-
व्यग्रोऽहं कतरः स ते मम गुरुः सोढुं न शक्तः शरान् ॥
तुष्टादिष्टवरप्रदाद्भगवतः पद्मासनात् सादरं
त्वद्बाणभयादयाचत किल ब्राह्मीं तनूं कौशिकः ॥

इति पदव्यत्यासेन पुनः श्लोकं पठति । पुनः साटोपम् । अये जामदग्न्य ।

तत् कोदण्डं कुलिशकठिनं भग्नमेतेन भग्नं
मग्नं शल्यं तव हृदि महद्भग्नमेतावता किम् ।
त्रैयक्षं वा भवतु यदि वा नाम नारायणीयं
नैतत् किञ्चिद्गणयति स मे दुर्मदो दोर्विलासः ॥

जामदग्न्यः । सहर्षम् । साधु रे क्षत्रियपोत साधु । यत् किल जामदग्न्यनामखण्डधाम्नः पुरतः खद्योत इव विद्योतसे । किमात्य रे किमात्य ।

रामः । तदेव पठति नन्विदं भूयोऽप्युच्यते । पुनस्तदेव पठति ।

जामदग्न्यः । साधु स्मारितोऽस्मि ।

रामः । किं तत् ।

जामदग्न्यः ।

करापातादिष्णोस्त्वरलवनमालापरिमल-
भ्रमद्भृङ्गध्वानद्विगुणितविकाशः समजनि ।
स यस्य ज्याघोषः सुररिपुवधूवर्गरुदित-
ध्वनिस्वाध्यायानां प्रणव इव तत् कार्मुकमिदम् ॥

रामः ।

करपङ्केरुहक्रोडे क्रीडितं येन शार्ङ्गिणः । तदेतत् ।

जामदग्न्यः ।

अथ किं यदि शक्तोऽसि गृहाण विगृहाण वा ॥

रामः । गृह्णामि ।

जामदग्न्यः । तदेहि बाष्पायमानभवद्बन्धुजनबन्धुरां वसुन्धरामतिक्रम्य समरक्षमां क्षमामवतराव इति निष्क्रान्तौ ।

लक्ष्मणः । विलोक्य सहर्षं सकौतुकं च ।

मा शाम्भवं धनुरिवेदमपि प्रयातु
भङ्गप्रसङ्गमिति मन्दचलद्भुजेन ।
आर्येण कार्मुकमपीदमहो सहेलं
चक्रीकृतं भगवतो गरुडध्वजस्य ॥

नेपथ्ये । अहो कौतुकम् ।

उद्भिन्नश्चापचक्रादमरपरिहृतव्योमरन्ध्रावगाही
बाणोऽयं राघवस्य त्रिदशपुरगतिच्छेदकृद्भार्गवस्य ।
हंसीभूतः सुरस्त्रीकरकमलगलत्पुष्पसौरभ्यलुभ्य-
द्भृङ्गीसङ्गीतभङ्गीपरिवलितयशाः स्वर्गपर्यङ्कमेति ॥

ततः प्रविशतो रामजामदग्न्यौ ।

जामदग्न्यः । रामं विलोक्य निर्वर्ण्य च । स्वगतम् ।

त्रिलोकी कोकीयं मुदमुदयतानेन लभते
विकाशं वा धत्ते मुनिजनमनःपङ्कजवनम् ।
अये कोऽयं बालः कुवलयदलश्यामलतनु-
र्जगद्योनिर्ज्योतिः कथमिदमहो तत् परिणतम् ॥

पुनर्विमृश्य ।

आपूरणाय पुरवैरिशरासनस्य
बाणात्मना परिणतः * किल लीलया यः ।
आरोपणाय पुनरस्य स एव शङ्के
बालात्मना परिणतः पुरुषः पुराणः ॥

प्रकाशम् । वत्स इतः ।

रामः । सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।

जामदग्न्यः । उपसृत्य रामस्य चिबुकमुन्नमय्य किमिति लज्जास्थानम् ।

कमल† बन्धुविलोचन यस्त्वया

* परिणतः पुरुषः पुराण इति वा पाठः ।
† जलजबन्धुरिति वा पाठः ।

स्वमहिमोन्नमनैरधरीकृतः ।
न किमसावधरीकुरुते नर-
स्त्रिदशकोटिकिरीटमणीनपि ॥

रामः । अञ्जलिं बद्ध्वा भगवन्नलमनेन । दुर्विनयपङ्कमलिनीकृतमात्मानं तावद्भवच्चरणनखकिरणतरङ्गिणीजलेन क्षालयामि ।

चण्डमेव किल तिग्मरोचिषः
सौम्यमेव किल शीतरोचिषः ।
चण्डसौम्यमिति कौतुकावहं
नौमि तावकमहं महन्महः ॥

इति पादयोः पतति ।

जामदग्न्यः । अयि कल्याणनिधे आशीरुक्तिरपि त्वयि पुनरुक्तिरेव । तथापीदमाशास्महे ।

यशःपूरं दूरं तनु सुतनुनेत्रोत्पलवनी-
तमस्तन्द्राचण्डातप तप सहस्राणि शरदाम् ।
इयं चास्तां युष्मच्छरशमितलङ्केश्वरशिरः-
श्रितोत्सङ्गा नन्दत्सुरनरभुजङ्गा त्रिजगती ॥

तदनुजानीहि मामिति निष्क्रान्तः ।

रामो लक्ष्मणं प्रति । ननु कथं नयनपथमतिक्रान्त एव भगवान् तदेहि भृगुकुलतिलकवियोगखिन्नमात्मानं बन्धुजनविलोकनेन विनोदयावः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ सिद्धान्ततत्त्वविवेकपरीक्षा ॥

यत् खलु

स्थिरं प्रत्यक् चलं भाति खस्थं प्राग्भूभ्रमावृणाम् ।
प्रवहो व्यर्थ इत्यार्यभटोक्तेः खण्डिहोत्तरम् ॥
यत् सर्वतो निराधारं स्वोर्ध्वदेशागतं गुरु ।
स्वस्थान एव तन्नूनं पततीत्यपि निर्णयः ॥
असद्भूभ्रमणं चेन्द्राग्मनार्थं स्वीकृतं तु यत् ।
भूमावपि ध्रुवायोगात् तत् तुच्छं प्रवहे गते ॥

इत्येवं धरणेः स्वाक्षं परितो भ्रमणस्य निरासाय कमलाकरोऽभिहितवांस्तदावहवायुसहितायाः सर्वसङ्घाया आवर्तनमनवसायैव ।

एवं

अथात्र गोलपरिधेर्ज्ञानं व्यासावबोधतः ।
परिधिज्ञानतश्चैवं व्याससज्ञानं फलं तथा ॥

गणितादुच्यते सूक्ष्मं सूर्यसिद्धान्तसंमतम् ।
यन्मानतः परिच्छिन्ने व्यासे ज्ञाते ततः किल ॥
न ज्ञायते तत्परिधिश्चैवं परिधिबोधतः ।
नैव विज्ञायते व्यासस्तन्मानेन कथंचन ॥
सुसूक्ष्मरीतितः प्राज्ञैरवर्गपदवद्ध्रुम् ।
अतः कृपालुनात्र श्रीसूर्येणैवान्यथा कृतम् ॥
व्यासवर्गाद्दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ।
व्यासः स्यात् परिधेर्वर्गाद्दिग्भक्ताच्च पदं त्विह ॥
रुद्राहतव्यासदलोत्थवृत्ते
व्यासोत्क्रमज्या वशतः क्रमज्या ।
या तत्समोऽयं परिधिः सुसूक्ष्मो
व्यासैकमानाद्दशमूलरूपः ॥
दिक्संगुणा व्यासकृतिर्ययोः स्याद्-
घातस्तयोर्योगदलोत्थवृत्ते ।
तदल्पतुल्योत्क्रमशिञ्जिनीं च
दत्त्वा क्रमज्यामितरेखिका या ॥
स्यात् तत्समो वा परिधिस्त्वनेको-
त्क्रमज्ययाप्यत्र स एव बोध्यः ।
अनेकतद्वृत्तवशाद्बुधेन्द्रै-
स्तदेकघातोत्थपदप्रसिद्ध्या ॥
समश्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
क्षेत्रस्य यस्यास्ति फलं खचन्द्राः ।
तद्बाहुरेखासम एव रूप-
व्यासेऽतिसूक्ष्मः परिधिर्मदिष्टः ॥
रूपव्यासे खङ्गतुल्यान् विभागान्
कृत्वा वृत्तं भास्करीयैर्विलेख्यम् ।
तत्र त्रिघ्नव्याससूत्रप्रमाणां
वृत्तं त्यक्त्वा शेषकं यच्च तत्र ॥
किंचिन्न्यूनैः सार्धनागै ८ । २९ । ४५ । ३६ विभागै-
र्नीतः सम्यग्भास्करोक्तः प्रकारः ।
व्यासाद्वृत्तस्योदितः सम्यगस्मा-
दार्षोक्तो दिग्रेखिकामूलरूपः ॥
चक्रलिप्तावृतौ केचिद्रसाभ्रष्टाङ्ग ६८७६ विस्तरम् ।
नियतं कल्पयित्वाज्ञाः सौरे स्थूलत्वदूषणम् ॥
वदन्ति शिल्पवित् प्रोक्तवृत्तसंमापनादिह ।
शुद्धसौरप्रतीत्यर्थं कुरु तन्मुखभञ्जनम् ॥
व्यासस्य वर्गवर्गाच्च पञ्चघ्नादष्टभाजितात् ।
पदं क्षेत्रफलं ज्ञेयं फलाद्व्यासो विलोमतः ॥
अथवा परिधेर्वर्गवर्गात् खाङ्केन्दुभाजितात् ।
पदं क्षेत्रफलं चास्मात् परिधिस्तु विलोमतः ॥
पदं रेखात्मकं ग्राह्यं वास्तवं यदि चान्तरात् ।
पदस्यानयनं स्वेष्टं तर्हि तद्गणितात् कुरु ॥
रामा नवाब्ध्यब्धयोऽर्का ३।९।४४।१२ दशानां मूलमुच्यते ।
रूपव्यासे तु परिधिर्दशमूलमितः स तु ॥
इष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्यासे प्रजायते ।
शून्यं सप्ताब्धयस्तर्कदस्रा रामाः ०।४७।२६।३ फलं भवेत् ॥
रूपव्यासे निजव्यासवर्गघ्नं स्वस्य तद्भवेत् ।
शून्यं रामेषवः शून्ययमा वेदेषवो ० । ५३ । २० । ५४ हताः ॥
व्यासेन तत्कृतिर्वात्र फलमेव मनेकधा ।
कथंचिन्नियतव्यासे परिधिर्नियतो नहि ॥

इत्यनेन व्यासवर्गाद्दशगुणात् पदं परिधिर्भवतीत्यस्यैव प्रकारस्य सूक्ष्मत्वमुक्तं तदसत् । अस्य त्वतिस्थूलत्वात् । तथाहि ।

महदयुतादि व्यासार्धं प्रकल्प्य वृत्तशतांशादपि सूक्ष्मविभागस्य ज्योत्पत्तिविधिना ज्या साध्या । यत्संख्याकस्य विभागस्य ज्या तत्संख्यया सा गुणिता सती परिधिर्भवति । यतः शतांशादपि सूक्ष्मोंऽशो वृत्ते समः स्यादिति युक्तियुक्तोऽतिस्पष्टः श्रीभास्कराचार्योक्तः पन्था एव व्यासात् परिध्यवगमाय शरणम् । तथाच कमलाकरेणैव तत्त्वविवेके स्पष्टाधिकारे संसाधिता षष्टित्रिज्यायामेकांशज्येयं १ । २ । ४९ । ४३ । १५ यावदयुतेन निहत्य षष्ट्या ह्रियते तावदयुतव्यासार्धे एकांशज्या १७४ । ३१ । २६ । ४८ । २० एतावती लभ्यते । इयमुक्तयुक्त्या षष्ट्यधिकशतत्रयाहता ६२८२८ । ४० । ५० अयुतद्वयव्यासे सूक्ष्मं परिधिमानं भवेत् । तदपि वास्तवपरिधिमानात् किंचिदल्पं स्यात् । जीवायाश्चापतोऽल्पत्वात् । व्यासवर्गाद्दशगुणादित्यादिरीत्या तस्मिन् व्यासे परिधिमानं ६३२४५ । ३३ । ११ । ३२ एतावल्लभ्यते । तदसत् । पूर्वलब्धपरिधिमानादत्यधिकत्वात् ।

ननु पूर्वलब्धपरिधिमानतोऽभ्यधिकं ६३२४५ । ३३ । ११ । ३२ एतद्वास्तवं परिधिमानं भवितुमर्हति । परिधेः षष्ट्यधिकशतत्रयतमस्याप्यंशस्य तज्ज्यकातः किंचिदधिकत्वाद्वास्तवपरिधिमानस्य खाङ्गत्रिहततज्ज्यकातः सुतरामधिकत्वादिति चेन्न । ६३२४५ । ३३ । ११ । ३२ एतन्मानस्य वास्तवपरिधिमानतोऽप्यत्यधिकत्वात् । तथाहि ।

चापस्यैकप्रान्त एव परिधिं स्पृशतः सूत्रस्य तस्मात् स्पर्शस्थानात् केन्द्रचापापरप्रान्तयोर्लग्नं सूत्रं यावत् खण्डं तच्चापच्छायाख्यं स्वचापतश्चापं च स्वजीवातो महद्भवतीति प्रथमं तावत् प्रदर्श्यते । तत्र त्रीणि त्र्यस्राणि भवन्ति । तेष्वाद्ये चापपूर्णज्या व्यासार्धं च भुजौ व्यासार्धं भूमिर्जीवा लम्बो व्यासार्धजीवयोर्घातार्धं च फलम् । द्वितीये वक्रत्रिभुजे व्यासार्धं

भुजैा चापं भूमिर्व्यासार्धमेव लम्बो व्यासार्धचापयोर्घाताधं फलम् । तृतीये च केन्द्राच्छायाग्रपर्यन्तं सूत्रं छाया च भुजैा व्यासार्धं भूश्छायैव लम्बो व्यासार्धच्छाययोर्घाताधं फलम् । एतानि फलानि यथोत्तरं महान्ति । उक्तत्र्यस्राणामुत्तरोत्तरं महत्त्वात् । अतस्तेषु फलेषु क्रमेण व्यासार्धदलेनापवर्तितेषु जीवातश्चापं महत् ततश्च तच्छाया महतीति स्फुटमवसीयते। एवं कोटिज्यया भुजज्या लभ्यते तदा त्रिज्यया केत्यनुपातेना-युतव्यासार्धे लब्धैकांशच्छाया १७४ । ३३ । २ । २६ । ३ इयं यावत् खाङ्कत्रिभिर्हन्यते तावत् फलमिदम् ६२८३८ । १४ । ३६ । ८ वास्तवपरिधिमानादधिकमेव स्यात् । छायायाश्चापतोऽधिक-त्वात् । अस्मादधिकमानादपि व्यासवर्गाद्दशगुणादित्यादिप्र-कारेणानीतस्य फलस्य ६३२४५ । ३३ । ११ । ३२ अत्यधिकत्वात् स प्रकारोऽत्यन्तं स्थूल इति कमलाकरोक्तप्रत्यशजीवाद्वारैव सिद्धम् ।

एवं वास्तवपरिधिमानात् किंचिदल्पस्यास्य ६२८२८ । ४० । ५० । किंचिदधिकस्यास्य च ६२८३८ । १४ । ३६ । १८ योगार्धं ६२८३३ । २७ । ४३ । ९ अयुतद्वयव्यासे वास्तवपरिधिमानासन्नं भवितुमर्हति । वस्तुतस्त्वयुतमितत्रिज्यायां ज्योत्पत्तिविधिनैककलायाः सूक्ष्मां जीवां संसाध्य तस्मादानीतं परिधिमानं द्विकाग्न्यष्टयमतु ६२८३२ मितमेव वास्तवमानात्यासन्नं सिद्ध्यति । तस्मात्

> व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते
> खबाणसूर्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ।

इति श्रीमद्भास्कराचार्योक्तः प्रकार एव सूक्ष्मतर इति गाणितिकैः सम्यग् विभावनीयम् ।

एतेन रुद्राहतव्यासदलेत्यादिपद्येष्वभिहिताः प्रकारा अप्यत्यन्तस्थूलत्वाच्चितरां निरस्ताः ।

एवं

> सार्धानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि विवस्वतः ।
> विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती ४८० ॥
> क्षितिजस्याब्धिबाणाद्रिप्रमितस्त्रिलवान्वितः ७५४ । २० ।
> दिगंशोनेषुवेदेन्दुप्रमितः १४४ । ५४ शशिजस्य च ॥
> व्यङ्घ्रीषुदन्तवसवो ८३२४ । ४५ गुरोरथ भृगोस्तथा ।
> त्रिंशत्यंशोनसार्धाग्निनन्दाब्धि ४९३ । २७ प्रमितस्तथा ॥
> शनेः पञ्चगुणार्कांशरसाद्र्यद्रीन्द्रसंयुतिः १४७७६ । २५ ।
> विष्कम्भो योजनैरित्यमर्काद्युक्तिप्रमाणतः ॥

इत्यत्र ग्रहेन्द्रस्य भगवतो विवस्वतो बिम्बगोलादपि गुरोर्बिम्बगोलो महान् ततोऽपि मन्दस्येति प्रदर्शितम् ।

ननु रविबिम्बगोलाज्जीवबिम्बगोलेन शनिबिम्बगोलेन चावश्यमल्पेन भवितव्यम् । आकर्षणेऽल्पबिम्बगोलस्यैव बहूपकृष्टत्वादाकृष्टैव ग्रहफलोत्पत्तेः सिद्धान्तसंमतत्वाज्जीवफलस्य शनिफलस्य च सूर्यफलतोऽतिमहत्त्वात् । सूर्यसिद्धान्ते च ।

> महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते ।
> मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बहूपकृष्यते ॥
> भौमादयोऽल्पमूर्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः ।
> दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥

इति जीवशन्योरल्पमूर्तित्वस्य स्पष्टमुक्तत्वादिति चेन्न । उक्तश्लोकस्थमूर्तिशब्दस्य भारवाचकत्वादल्पभारवतः पिण्डस्यैव बहूपकृष्टत्वादाकर्षणे परिमाणमहत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् । इति कमलाकरपक्षीयाः समादध्युः ।

वस्तुतस्तु

> व्यासो भुवः खाद्रयहि ८७० योजनानि
> रवेः खखाभ्राद्रिनव ९७००० प्रमाणि ।
> सुधाकरस्याब्धिजिनैः २४० समानि
> खाक्षाब्धिसंख्यानि ४५० महीसुतस्य ॥
> चान्द्रेः खबाणानल ३५० योजनानि
> व्यासो गुरोः खेष्वियुगो ९५५० मितानि ।
> भृगोः खबाणेभ ८५० मितानि सौरेः
> खखाश्वनागप्रमितानि ८७०० नूनम् ॥

इत्येतावन्त्येव व्यासयोजनानि सन्तीति सूक्ष्मयन्त्रैरसकृद्द्वार्वाचीनैर्निरणायीत्यत्र सेयम्

एवम् ।

अथ सूर्यादिमते शाकल्यादिमुनिमते च ग्रहाणां योजनाद्यौ नीचोच्चकर्णौ ।

चं॰ नी॰ ४६७०५ । २५ । ५५ ।	चं॰ उ॰ ५५७५२ । ३४ । ५ ।
बु॰ नी॰ १३४७०५ । ५ ।	बु॰ उ॰ १६५१८४ । १८ ।
शु॰ नी॰ २६९१७४ । ७ ।	शु॰ उ॰ ५७३४५७ । ५३ ।
र॰ नी॰ ६५८८५४ । २७ । ८ ।	र॰ उ॰ ७१०८८५ । ३२ । ५२ ।
भौ॰ नी॰ ८७३०७२ ।	भौ॰ उ॰ १७०३२०६ ।
गु॰ नी॰ ७३१०८६८ । ५४ ।	गु॰ उ॰ ८६३५५४३ । ६ ।
शौ॰ न॰ १९०६४६७१ ४३ । ३० ।	श॰ उ॰ २१३०७५७४ । १६ । ३० ।

योजनाद्यान्त्यफलज्या च । मं. ८३०१३४ । बु. ६०४७९ । ५० । गु. १६२४६४४ । १२ । शु. ३०४२८३ । ४६ श. २२४२९०२ । ३३ । भौमादीनाम् । रवेः २६०१५ । ३२ । ५२ विधोश्च ४५२३ । ३४ । ५ ।

इति सर्वेषां ग्रहाणां नीचोच्चकर्णा अभिहिताः । तत्र भौमादीनां पञ्चानां प्रत्येकं मध्ययोजनकर्णस्य योजनात्मकान्त्यफलज्यर्धस्य चान्तरेण तुल्यं नीचकर्णमानं योगेन तुल्यमुच्चकर्णमानं च यत् कथितं तदपि युक्तिशून्यमेव ।

एवम् ।

अथ सिद्धान्तशिरोमणौ सार्वभौमे च योजनाद्यौ ग्रहाणां नीचोच्चकर्णौ

चं. नी. ४६७०५ । २५ । ५५	चं. उ. ५५७५२ । ३४ । ५
बु. नी. १०४४६५ । १०	बु. उ. २२५४२४ । ५०
शु. नी. ११७०३२ । १४	शु. उ. ७२५५९९ । ४६
र. नी. ६५८८५४ । २७ । ८ ।	र. उ. ७१०८८५ । ३२ । ५२
भौ. नी ४५८००५ ।	भौ. उ. २११८२७३ ।
गु. नी. ६४९८५७६ । ४८ ।	गु. उ. ९७४७८६५ । १२
श. नी. १७९४३२२० ।	श. उ. २२४२९०२५ ।

इति जल्पितं तदसत् । शिरोमणौ गोले स्फुटगतिवासनाध्याये

ग्रहस्य कक्षा चलकर्णनिघ्नी
स्फुटा भवेद्व्यासदलेन भक्ता ।
तद्व्यासखण्डान्तरितः कुमध्यात्
स भ्राम्यते हि प्रवहानिलेन ॥

इत्यनेन सूचितानां ग्रहनीचोच्चकर्णमानानां पूर्वजल्पितमानेतरत्वात् । शिरोमणिमतेन ग्रहनीचोच्चकर्णास्त्विमे

चं. नी. ४७०३९ । ३९ । ४ ।	चं. उ. ५६०९२ । २० । ५६ ।
बु. नी. १०५१५३ । ३६ ।	बु. उ. २२६९१० । २४ ।
शु. नी. १२०१५८ । १६ ।	शु. उ. ७२०१७ । ४४ ।
र. नी. ६६३२०६ । ५५ । १७ ।	र. उ. ७१५५४७ । ४ । ४३ ।
भौ. नी. ४१९००० । १ । ४४ ।	भौ. उ. २१७४२३७ । ५८ । १६ ।
गु. नी. ६६३२०८० । ४२ । १४ ।	गु. उ. ९७२०९९५ । १७ । ४६ ।
श. नी. २००९३३०३ । १९ । २० ।	श. उ. २०५४४८३८ । ४० । ४० ।

एतान्यपि कर्णमानानि युक्तिशून्यान्येव । इति वदति

बापूदेवशास्त्री ।

THE MESSENGER CLOUD:

PARAPHRASED FROM KÁLIDÁSA.

(Continued from page 186.)

XXV

Now from the level of thine airy road
Glide gently down and amorously sink
Upon Nirvindhya's breast, which long has glowed
With love of thee: there cling, and kiss, and drink.
She, with the wild swans clamorous on her brink,
And their white wings around her for a zone,
From thy soft pressure will not coyly shrink.
Her trembling wavelets will her rapture own,
And testify her love by every gesture shown.

XXVI

Sail on, refresht, my messenger, and look
With pity on the woes of Sindhu, pale
With the sere leaves shaken upon the brook
From her own trees by the hot summer gale.
For her sad shrunken waters well-nigh fail,
Thin as the length of hair which women braid
When their dear husbands' absence they bewail
O, pity her, thou gentle Cloud, and aid
The longing of her love by each fond look betrayed.

XXVII

Near thee a bright imperial city stands,
The blest Avantí or Viśálá, pride
Of all the earth, famed for its minstrel band
Who with the magic of their verse have vied
To spread the tender story far and wide
Of King Udayana: a glorious town,
Brought, by the happy Saints unsatisfied
With all that Paradise can offer, down,
To be their best reward, their virtue's worthiest crown.

XXVIII

The sweet soft zephyr, laden with the scent
Which every lotus opening to the air
Of morning from its rifled stores has lent,
Plays woöingly around the loosened hair
And fevered cheek of every lady there,
Then as it blows o'er Sipra, fresh and strong,
Bids all the swans upon her banks prepare
To hail the sun-rise with their sweetest song,
And loves with its own voice the music to prolong.

XXIX

Rest on these flower-sweet-terraces, and feel,
From open casements where the women braid
Their long, soft locks, delicious odour steal.
Look on the polisht marble where the maid
Her small foot, blushing with the dye, has laid;
There will the peacock with a joyous dance
Spring forth to greet thee from the mango's shade,
And hail his dear friend with a loving glance:
O' rest in this sweet spot, nor lose this blessed chance.

XXX

Hence to the temple of the mighty lord
Whom CHANDÍ loves and all the worlds revere;
There for a moment shalt thou be adored
By those who serve him, when thy hues appear
Like Śiva's neck, as though their God were near.
Then through the garden pleasant gales shall stray
From Gandhavatí's fountain, crystal-clear,
Bearing the scent of lotus-blooms away
Shaken by lovely girls who in the water play.

XXXI

Stay till the hour of evening worship comes;
Stay while the Day-God lingers in the sky;
Then with low thunderings, for the call of drums,
Win precious guerdon from the Lord Most High.
Each dancing-girl, with rapture-beaming eye,
Shall thank thee as thy soft drops cool the ground,
While her faint hands the jewelled chowries ply,
And, as she moves her languid feet, around
Her slender waist the chimes of tinkling silver sound.

XXXII

Bhavánı's self, Śiva's imperial Queen,
With grateful glance thy service shall behold;
For when her lord thy dusky form has seen,
Enamoured of the purple and the gold,
He will not, in the dance of twilight, fold
The elephant's hide around his limbs, for, lo!
A mantle waits him fairer than of old;
Thy skirts shall seem the skin, the trees below,
The monster's limbs, his gore thy tints of roseate glow.

XXXIII

When the thick shadows of dark midnight fall
Blinding the maidens in the royal street
Who fain would fly where love and rapture call,
O, let thy flashes guide their erring feet
And lead them safely till their loves they meet.
But check thy rain and still thy thunder, lest
Their terrors force the maidens to retreat.
Then with thy lightning bride, play-wearied, rest
Where sleeps, high up the tower, the white dove in her nest.

XXXIV

Thence, with the rising sun, thy course pursue,
For loving envoys ever shun delay;
But hide him not, when mounting, from the view,
For the false lover comes with coming day
To the poor weeping girl, to kiss away
The water from her eyes. So comes the Sun
To cheer the lilies with his amorous ray,
And kiss their drooping heads, till, one by one,
They dry the dewy drops that down their petals run.

XXXV

Then will thy shadow for a moment sleep
On the white bosom of Gambhirá's stream,
And thy dear image in her crystal deep
Blend with the fancies of her maiden dream.
Then will she wake to win thee with the gleam
Of finny darters for the lore of eyes.
Steel not thy heart against her love nor deem
Her lilies smile but to allure the prize:
O, yield thee to her prayer, O, yield thee and be wise.

XXXVI

Ah, yes! I see thee in her loving arms—
The feathery branches of the tall bamboo—
And spread beneath thee are her yielded charms,
And her smooth sides uncovered to the view.
How could such loveliness unheeded woo?
Who could resist her softly pleading smile,
With heart all cold and dead, if e'er he knew
What joy it is to kiss each breast-like isle?
O, who would turn away, nor linger there a while?

XXXVII

Charged with the odours of the wakened earth
Whom thy fresh rain has left so pure and gay,
The wind of early morning, wild with mirth,
Amid the branches of the grove shall stray
And woo each tendril to responsive play:
Then waft thee on to Devagiri's height,
Charming the ear with music on the way,
Where languid elephants shall stay his flight
And drink his balmy breath with wonder and delight.

XXXVIII

There gleams the temple, loved and honoured most
By Skanda, Lord of War, who at the head
Of the bright legions of the heavenly host,
Embattled Gods to arms and conquest led—
A wondrous Child, in flames of glory bred—
O, crown the slayer of his demon foes!
Turn to a cloud of living flowers, and shed
O'er his young brows the lily and the rose
Bathed in the lucid stream through heavenly realms that flows.

XXXIX

Send forth thy thunder, till the glorious voice,
By rocky dell and cavern multiplied,
Bidding the peacock, in the shade, rejoice,
Calls him to dance along the mountain's side:
Majestic bird, whom Skanda loves to ride,
Whom Skanda's mother holds so wondrous dear
That when his moulted plumes, in all their pride
Of starry radiance, fall and glitter near,
She lifts them from the ground to grace her royal ear.

XL

Thy homage rendered to the Warrior-God
Whose infant steps amid the thickets strayed
Where the reeds wave over the holy sod,
Speed on, but let thy course a while be stayed
Till meet obeisance to that stream be made
That sprang in olden time from sacred gore
Of hecatombs by Rantideva paid,
And through the lands her author's glory bore
Enshrined within her waves, to spread for evermore.

XLI

In fear, each minstrel of the heavenly quire
Shall see thee stoop those watery stores to drain,
And fly thee trembling lest his darling lyre
Be robbed of music by thy threatened rain.
Then from his airy watch-tower will he strain
His eager eyes the wondrous sight to view,
As thy large lucid drops, in lustrous chain,
Hang their long pendants o'er thy borrowed blue,
A string of pearls that show the sapphire gleaming through.

XLII

That river past, to Dasapura fly,
And with the shadow of thy coming rouse
The beauties of the city till each eye
Glances its welcome - till each maid and spouse
Beneath the delicate bending of her brows
Shows her dark pupil flashing wild with glee
In her pure pearly eye-ball, and allows
Short glimpses of a sight as fair to see
As a white jasmine bud where sits the black wild bee.

XLIII

Then, speeding on to Brahmavartta's land,
Hover awhile o'er Kuru's fatal field
Rich with the blood of many a slaughtered band,
Where the proud banner waved, the war-cry pealed,
Where the sword smote upon the helm and shield,
When godlike Arjuna, with arrowy hail,
Laid low the heads of kings who scorned to yield,
As when the arrows of thy sleet assail
The golden lilies' heads and strew them down the vale.

XLIV

Now to Sarasvati, whose waters roll
Beside thy path, with due respect draw near,
And let her cleansing wave refresh thy soul.
When Balarama, filled with noble fear
Of kindred slaughter, could no longer cheer
His sorrowing spirit with the sparkling wine
That mocked the eyes of his own wife most dear,
Revati, shining as they loved to shine,
He sought this limpid flood and made the spot divine.

XLV

On to the place where infant Ganga leaps
From the dark woods that belt the Mountains King,
Hurling her torrent down the rugged steeps.
Those holy waters, as the sages sing,
To Sagar's children bliss and heaven could bring
Fresh from her native sky, a sportive maid,
On Siva's awful head she dared to cling,
And with the laughter of her foam repaid
His consort's jealous frown as with his hair she played.

XLVI

Drink, for the flood is living crystal; drink,
For the warm gale thy weary wings has dried:
Come, gently bend thee o'er her rocky brink
And tint her waves with azure as they glide:
So when dark Jumna's tributary tide
With kissing waves to blend with Ganga flows,
The mightier waters beautifully dyed
With borrowed azure to the sun disclose,
Mixt with their pearly light, the sapphire's darker glows.

XLVII

See! the proud parent of this heavenly child
Wooes thee to rest upon his breezy height,
Where herds of musk deer, as they wander wild,
Enrich with odour every crag. Alight,
And couched upon the summit robed in white
Enhance his snowy beauty, as one speck
Of sable shows more gloriously bright
The skin of Śiva's Bull, and serves to deck
The whiteness of his flank, the splendour of his neck.

XLVIII

Hark! the gales whistling through the woods of pine,
Urging to madness all the straining boughs
That twist and chafe and bend and intertwine,
The latent flame to wildest fury rouse,
Singeing the long hair of the mountain cows.
Quick! rain a thousand torrents on the crest
Of the kind hill and cool his burning brows.
With wealth of water thou art richly blest,
And fortune's sweetest fruit is aiding friends distrest.

XLIX

Should Gryphon hosts, by mad presumption led,
Vext by thy thunder, mount the realm of air
To ride thee down beneath their impious tread,
Laugh with thy rain to see them baffled there,
And with the dashing of thy hail stones scare
Thy scattered foes. So let them learn how vain
Is the wild enterprise they fain would dare,
That the fond strivings of ambition gain
No guerdon but disgrace, no recompense but pain.

L

But stoop a little from thy pride of place:
With circling motion reverently slow
Around the rock where pilgrims still may trace
The foot of Mahádeva, softly go
There saintly breasts with rapt devotion glow:
There holy hands the flames of worship feed.
There His good servants, saved from sin and woe,
From the sore weight of earthly life are freed,
Join his own heavenly band and gain a priceless meed.

LI

Hast thou no voice to laud Him? Be not dumb,
But let thy thunder round the caverned hill
Proclaim his glory like a mightier drum.
The gales with melody each reed shall fill:
The Maidens of the sky, whose bosoms thrill
With holy rapture, shall rejoice and sing,
And all shall swell the glorious concert till
Valley and mountain, earth and air shall ring
Hailing with jubilant hymns the great victorious king.

LII

Skirting the mansion of eternal snows
Compress thy form and winding round explore
Where Kraunchá's parted rocks a pass disclose
Traversed by swans—those rocks that burst before
The might of Ráma and the axe he bore.
Then show like Vishnu's darksome foot, whose tread
Measured the sky and earth's broad bosom o'er,
When Bali with his proud heart filled with dread
Confessed the Saviour God and bowed his impious head.

LIII

Now soaring upward, on Kailasa's crest—
The crystal mirror of each Heavenly Maid—
Linger a little as an honoured guest,
And let thine airy pilgrimage be stayed.
Once that high mountain shook and was afraid,
Loosened by Ravan, Lord of Lanka's isle;
Now cleaving heaven, to all the lands displayed,
The white peaks of the lily-radiant pile
Flash on the world below, like Śiva's glorious smile.

LIV

I see the summits of the hill, that shine
Like new-cut ivory so purely white,
Gleam with fresh lustre as that form of thine
Descends upon them, and thy tint of night
Tips with a sable pall the snowy height.
So Balaráma's limbs of silvery hue
Show fairer in their purple livery dight;
So from his chest and arms exposed to view
The heightened sheen beneath sets off the raiment too.

LV

High fate is thine should sportive Gauri list
In those sweet moments ere the close of day—
Untied the serpent-bracelet from her wrist—
Hand locked in hand, with Siva there to stray.
Come, aid with easy steps their upward way:
Thy stores of rain within thy breast confine,
And let the heavenly pair delighted lay
The blessing of their feet on stairs that shine
With gold caught from the sun, ruby and almandine.

LVI

Then will celestial maids with laugh and shout
Open their lovely arms thy form to seize,
And o'er their tresses force thy waters out
Which the light touch of kindred diamond frees.
But should too long restraint thy soul displease,
Send forth the thunder of thy voice, and they,
Fleeter through terror than the western breeze,
Will fly thee, e'en in their delicious play,
And seek their distant home in wonder and dismay.

LVII

Near is the goal, yet, ere thy course be run,
One sweet fresh draught of limpid water take
Where golden lilies opening to the sun
Stud the broad bosom of the Manas lake.
Deign for a while a friendly shade to make
For Indra's elephant, and, floating through,
With the soft fanning of thy pinions shake
The Heavenly Tree, and all her blooms renew
With the young morning's breath embalmed with silver dew.

(To be continued.)

THE PANDITS AND THEIR MANNER OF TEACHING.

BY DR BALLANTYNE.

[From the Benares Magazine, March 1850.]

(Continued from p. 116 of Vol. I.)

We left the pandit and his pupil in the middle of the *Laghu Kaumudí*. Let us now suppose that they have finished it. If the pupil be an intelligent youth, his instructor will probably advise him to dispense with the perusal of the intermediate grammatical work—the *Madhya Kaumudí*,—and to enter at once upon the unabridged and sufficiently voluminous *Siddhánta Kaumudí*—the "Moonshine on Established Grammatical Doctrine:"—the title of *Kaumudí*,—moonlight—apparently implying that the work does not affect to shine by its own light, as an original authority, but only by the reflected beams of the prime luminary *Pánini.*

The pupil—a young bráhman of course—will probably at this time, if not before, have made up his mind whether he is to range at large through the fields of Sanskrit lore, or to confine himself to certain paths, or even to one alone. We shall suppose that his studious ambition (at starting) will permit him to contemplate, contentedly, nothing short of the whole range; and we shall accompany him as far as we conveniently can —not bargaining, by any means, to follow him everywhere through thick and thin—

"Through bog, through bush, through brake, through brier,"

but purposing to ride quietly round by the gate when we find him bent on taking a "rasper"—and so rejoin him if practicable on smoother ground.

Of all Pandits who confine their attention to a single branch of study, the most uninteresting, to our mind, is an Astrologer. Your mere astrologer makes a very perfunctory perusal of the grammar, if he looks into it at all before he devotes himself for life, and for a livelihood, to his own particular line of business. Dealing among the stars, he grows proud, and dealing among horoscopes and the old women who apply for them, he acquires a swaggering air of charlatanerie and bold forwardness, very different from the dignifiedly unpretending manner of the really learned. We speak of the mere astrologer—for there are pandits, versed in varied lore, with whom the mere astrologer can stand no comparison even in his own department. The mere astrologer we like not—even as the poet liked not "Dr. Fell"—though not perhaps quite so unreasonably.

Our desultory student is not, of course, deposed to undergo his eight or ten years of grammatical discipline—working his way through the long and thorny vista of treatises up to the "Great Commentary,"—without a glimpse of something more cheerful. With a view to understanding the poets, he will probably commit to memory large portions, if not the whole, of Pánini's Catalogue of verbal Roots *(the Dhátu-páṭha)* with their significations, and of the *Amara-kosha*—the "Immortal Treasury" of synonymes, versified by *Amara-singha* in order to facilitate recollection. With or without these appliances he may commence upon the *Raghuvanśa* of *Kálidása*—skipping, as "unlucky," the first Canto, at the recommendation of his teacher, lest the description of king *Dilípa's* distress, from the want of a son, should too painfully affect his juvenile sensibilities. In the second Canto he will read how well that pious king played the part of lackey to a cow—a subject so edifying that we suspect it furnishes a more influential motive than that alleged by the pandit for advising the pupil to skip Canto first, and to commence where he may learn "to whom honour is due," and how to render it—a lesson which, if he be a youth of virtuous tendencies, should make him burn with ambition to go and do likewise.

No inconsiderable portion of the poetical and dramatic literature of the Sanskrit has been rendered accessible to the occidental reader by the Latin versions of the Germans, the metrical English versions of Mr. Milman, and the fine rifacimenti of Professor H H. Wilson in his "Specimens of the Theatre of the Hindús." The native student has no translations to refer to, nor is he set down, like an English school boy to construe a passage with the aid of a dictionary—the native dictionaries being constructed, not with a view to consultation in this way, but with a view to being conveniently got by heart. In the case of any book that may be in hand, passage after passage is explained to the pupil by his teacher; and, in the interval between the lectures he cons over, again and again, the portion that formed the subject of the previous lecture. In the case of various books he has the aid of convenient commentaries, written in a very simple style of Sanskrit corresponding to what at school we used to call "dog-Latin" The texts of several poems, with commentaries of this kind, have been printed in Calcutta. These are much valued by Native students. We annex, as a sample of the simple style of commenting employed in these books, a verse from the *Raghu-vanśa* with its comment.

V. 6th, Canto II

"Stopping whenever she stopped—rising to follow when she went on—consistent in seating himself when she sat down—experiencing a desire for water when she drank water—like her shadow did this lord of the earth attend her."

Commentary.

"'*Stopping*' &c —'*lord of the earth*'—i e king —'*her*'—i e the cow —'*attend*'—as a shadow attends a body. Again—accordingly as the cow stopped—stopping —again—accordingly as she went on—rising to follow, [illegible] as the cow sat down—consistent in taking his seat [illegible] as she became a taker of water—becoming des

On the earlier verses the comment is still more full and explicit. As regards the wants of many readers, much of such a commentary must be superfluous:—but it is convenient to be able to refer to it for the recorded opinion of the republic of pandits as to the intended meaning of passages where the language chances to be ambiguous.

Among the poems generally read there is a curious one, by *Bhaṭṭi*, on the actions of *Ráma*, the design of which is to exercise the pupil in the rules of the grammar. With this view no part of the verb is employed throughout the first Canto except the 3rd preterite:—none in Canto second except the 2nd preterite—and so on. The work is accompanied by two commentaries, the one explaining the sense, and the other furnishing a synopsis of the grammatical rules employed in the formation of the words. It is noticeable that the tense to the exhibition of which the first Canto is devoted—the "praeteritum augmentatum multiforme" of Bopp—is, though far from the most useful, much the most troublesome of the tenses. Professor Monier Williams remarks on it (at p. 81 of his Grammar) as follows.—

"Fortunately for the study of Sanskrit the third preterite very rarely occurs in the earlier and better specimens of Hindu composition; and the student who contents himself with the Rámáyana, Mahábhárata, Hitopadesha, and Laws of Manu, and avoids the grammatical Poem of Bhaṭṭi and the extravagant writings of more modern authors, will lose nothing by an almost total ignorance of this tense, or, at least, may satisfy himself with a very cursory survey of its character and functions."

The placing of something so impressively alarming in the very portal, is as characteristic of the more recent pandits as the preliminary hot-poker process is of the Freemasons—with whom after the first dread ceremony of initiation, it is all plane-sailing and whiskey-punch. The same arrangement in each case, would seem to have been contemplated, as that which Nature, in the cocoa-nut, offers to the monkey—who, when he has managed to gnaw through the shell—finds for his practised teeth, the kernel no very hard matter, and the milk mere child's play.

After having read some of the poets, the student may feel some curiosity to know the principles on which the critics hold one set of verses to be a poem, and another set of verses to be no poem —but the professor of criticism (*Sáhitya*) will probably require that he shall come to this enquiry provided with some knowledge of the phraseology at least of the philosophical systems. He goes, therefore, through the *Tarka-Sangraha*, the text and a version of which were given some months ago in this Magazine; and then, finding that there is much which the meagreness of that compendium leaves without satisfactory explanation, he reads the memorial verses of the *Bháshá parichheda*—(the "discrimination of language" as employed by the *Naiyáyikas* in contradistinction to the followers of the *Mímánsa*, &c with the esteemed and popular commentary the *Siddhánta-Muktávalí* (the "Pearl-string of established truths"). With some notice of this standard work we shall conclude for the present.

The memorial verses, and the commentary, are the work of the same author, *Viśwanátha Panchánana Bhaṭṭa* who opens the commentary with the following invocation and announcement.—

"May that *Śiva* be auspicious, who, skilled in the sportive dance has made a crest gem of the Moon and a bracelet of the Sovereign of the Snakes!

Prompted by regard for my pupil *Rájíva*, let me, as a relaxation, illustrate, by the aid of the very succinct expressions of the ancients, my own work—the String of memorial verses."

In the *Dinakarí*, a commentary on our commentary, the propriety of each separate term in this benedictory invocation is voluminously (if not luminously) demonstrated. The writer there explains how the Moon, though no crest-gem, may yet without impropriety be spoken of as such—and the same of the snake-bracelet,—how the author whom he comments spoke of his work as a "relaxation" in order to soothe the apprehensions of the alarmed but yet possibly securable reader;—and how the mention of the "succinct" expressions of the ancients was designed to insinuate that the author, without compromising his character for modesty, might attempt to illustrate what the "succinctness" of his predecessors had left—to sight less keen than that of those predecessors—somewhat obscure. On the double meaning of the verses that follow, the *Dinakarí* expatiates satisfactorily but, our reader might think, tediously. We return to the *Muktávalí*, where the author makes not a few reflexions on the benedictory invocation with which he commences his own memorial verses. The benediction is as follows:—

"Salutation to *Krishna*—to him—lovely as a fresh cloud—the stealer of the raiment of the young milk-maids—the seed of the world-tree!"*

We should like to transcribe, as a curious specimen of Hindu reasoning, the author's reflexions on the importance of commencing with a Benediction *(mangala,)* but we are considerate enough to forbear.

On the expression "the seed of the world-tree," he remarks as follows:—

The world is here spoken of as a tree—what springs from the earth. By speaking of the *seed* of that tree, a proof of the existence of the Deity is exhibited. That is to say:—such productions as a water-jar are produced by a maker, and so also are such productions as the herbs of the field:—and, to make these is not possible for such as we are:—hence the existence of the Deity, as the Maker of these, is established."

After combating objections to this argument, he cites the *Veda* to the following effect:—

"There is One God—the Maker of Heaven and Earth—the Creator of all—the Preserver of all."

He then propounds the Categories,—intimating that the whole are primarily divisible into those of Existence and Non-existence. The latter will furnish abundant matter for consideration in the present paper. Like the foil of the *maitre d'armes*, it is far from being so small an affair as it may, at first sight, appear in the eyes of the inexperienced. One might as well engage to fence with the maitre d'armes without knowing the difference between quarte and tierce, as venture to chop logic with a pandit without some conversancy with the manipulation of Non-existence.

Non-existence is the darling of the Indian logician. Like Izaak Walton, impaling a frog upon his hook, "he handles it as though he loved it." Like an epicure with a beccafico,—instead of gulping it at a mouthful—he makes four bites of his cherry. He first divides it into two—Mutual and Universal. The Universal he cuts into three—Antecedent, Emergent, and Absolute. The last of the three is the Benjamin of the family—nor is his coat less curiously variegated than that of any of his brethren. He makes his appearance at every turn;—and, even when he cannot altogether eject the others, it is ruled that he shall go shares—as we shall see when we come to the *vexata questio* of the baking of a water-jar in a brick-kiln.

But it may be necessary to satisfy the reader that there is such a thing as Absolute Non-existence, and we shall take it for granted that he holds "Seeing is Believing." Place a jar, then, on the ground,—and you see† that there is a jar on the ground. Seeing "that there is a jar on the ground," is, in the language of our philosophy, seeing "the existence of a jar on the ground." Now, let the jar be removed—and what do you see then? Why, you see, or ought to see, that there is not a jar on the ground—or—by substitution, as an algebraist would express himself—you see the Non-existence of the jar on the ground.

But now comes the question—where was the Non-existence whilst the jar was there? On this point there exists—or existed—a difference of opinion. The generally received opinion now is, that of our author—viz. that the Non-existence was there all the time. The argument in support of this view runs thus. The Absolute Non-existence of the jar is *one* non-existence, and not a number of non-existences. In whatever spot of ground this may be, then, it cannot be destroyed even by the placing of the jar itself upon the spot—for, if it were thus destroyed, it could be found no where else—or, in other words, we should find the jar itself every where. That a jar should thus usurp the universe, being what neither gods, men, nor columns, could submit to, the hypothesis which would lead to such a state of things must needs be given up. The Non-existence, therefore, is not destroyed, but only *hidden*:—and this view of the matter may be summed up in the proposition that the Absolute non-existence of every thing is at all times present every where, and is only, for the time, there hidden where the thing itself happens to be. In proof of this, you have only to remove the jar, and you will find the Non-existence exactly as you left it. Moreover—our author contends—if you suppose another kind of non existence, which is to be destroyed every time that the thing is brought, and re-produced every time that the thing is removed, your hypothesis is an un-philosophically cumbrous one—which can stand no comparison with the one here propounded.

In the case of the baking of a water-jar in a brick kiln, an attempt, as we intimated before, was made to secure the entire right of occupancy, as a Non-existence, for the Antecedent with the Emergent as his successor, to the exclusion of the Absolute. The attempt is generally admitted to have been a failure. The case stood thus. Before the earthen jar is baked in the kiln, it is a black jar; but, by the process of baking, it become a red jar. Now, a black jar is not red,—neither is a red jar black. Hence—argued the claimants—the case involves the Antecedent non existence of the redness whilst it has not come into being, and the Emergent non-existence of the blackness when it has ceased to be;—and, the state of the case being thus completely accounted for, Absolute non-existence has no business here. To this it was replied, that there was no intention to eject the other parties, that there was room enough for all three, and that the respondent was entitled to be admitted as a joint occupant, seeing that all three ought to meet and shake hands fraternally at the turning point, the instant of change, when there is the Emergent non-existence (or Destruction) of the blackness, the Antecedent non-existence of the redness, and the Absolute non-existence of both—both colours being, at that instant, like a pair of Newtonian "prime and ultimate ratios," just equally predicable, and the simultaneous predication of both being absurd.

* Conf. the tree Igdrasil—Carlyle's "Heroes and Hero-worship" p. 31.

† Were we debating the point with an opposing pandit, we should take the precaution to specify th[illegible] that the sun, or some sufficient substitute, is [illegible]cles are properly wiped:—that your eye-sight is not particularly worse than usual;—and that you, bona fide, look at the jar.

* Universal non-existence, it is to be observed, is, in its first subdivision, of two [illegible]ne direction, and limited in no direction. The la[illegible] Absolute or Unlimited Non-existence (*atyantábháva*). The other may be limited by a definite beginning or by a definite ending. Thus the Antecedent non-existence of a jar, having had no beginning, ends when the jar is made. Its Emergent non existence (as a jar) commences its endless course from the moment when the jar is shivered into pot-sherds.

One of the nicest points in regard to absolute non-existence, is that involved in the question whether the Absolute non-existence of Absolute non-existence is a Non-existence or an Existence. Those who favour the latter view adopt the argument that two negatives make an affirmative. The opponents of this view contend that—as the non-existence of *x*, no matter what *x* may be, is the non-existence thereof—the non-existence of non-existence can be nothing else than a Non-existence Where there is such a "very pretty quarrel as it stands," it would be a pity to spoil sport by interfering with the settlement of it

A pandit, desirous to make acquaintance, called upon us one day—eager to display his dialectical subtlety, and (like the Irishman of easy conscience who, to the remonstrance—"good gracious—you're not going to take such an oath as that?"—replied—"I'd like to see the oath I would nt take") —prepared to take objection to any proposition however unimpeachable. Finding him no granter of propositions, we reverted. as a last resource, to Aristotle's fundamental position—that it is impossible for the same thing at once to be and not to be. Our visiter was disposed as little to grant this as anything else,—and he had made some way towards demonstrating the perfect compatibility of "being" and "non-being" under certain circumstances, when fortunately another pandit came in—and to him we resigned the conduct of the argument Quotations from all the most profound authorities on the subject of Non-existence were soon flying about our ears—each disputant screaming at the highest pitch of his voice—and, some other pandits having come in and seated themselves as spectators and judges, the contest raged so "fast and furious" that our little boy slunk out of the room in a state of alarm in which we ourself began rather to participate. At length the arguments on the side of Aristotle were found to be in accordance with the dicta of the authorities—whereupon the stranger gracefully gave in and was complimented on the vigour with which he had fought a losing battle.

It is but fair to observe that the pandits, except when regularly contending for victory, appear to be quite as capable of appreciating the whimsical side of such scholastic disquisitions as any European is They set store by them as furnishing occasion for admirable discipline in the rigidly correct employment of language It is a mode of mental gymnastics—an intellectual bout at fence. One—that is to say one decidedly practical and venerable—one who makes money and invests it judiciously—may question whether exercise in this kind of fencing is of any use. If fencing, bodily or mental, be of any use at all, the latter will not (by any one that we care to exchange words with,) be held the less useful of the two. The usefulness of the former, and of gymnastics in general, does not require to be demonstrated at this time of day.

For the present we quit our friend the student—hoping to meet him next in the field of "criticism."

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR. *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & CO., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRUBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 22. Benares March 1st, 1868. Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

॥ तृतीयं काण्डम् ॥

(१४०) अथ नैषां क्रियार्थत्वं देवतास्वपि तत् समम् ।

अथ जातेरेव नित्यायास्तत्राङ्गत्वमित्यभ्युपगमादनित्यानां खदिरादिविशेषाणां कारकत्वं नेष्यते, तर्हि देवतात्मनोऽनित्यस्यैवात्राङ्गत्वं नतु तच्छरीराणां परपुरप्रवेशन इवोपादेयपरित्याज्यत्वेनानित्यानामिति सर्वं समानम्, अत एव यागसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या युगपद्विभिन्नदेशव्यवस्थितानेकाधिकार्यनुष्ठीयमानानेकक्रतुसाधनत्वं देवतायाः प्राकाम्यतोऽनेकनिर्माणकायरचनेन कल्प्यते, इत्यैश्वर्यसिद्धिः ॥

"नन्वत्र ब्रह्मेन्द्ररुद्रादीनां बहूनां देवतात्वेन श्रुतेर्मतिभेदसंभवादीश्वरासिद्धिः,, इत्याह ।

(१४१) ईश्वरे तु विशेषोऽसौ तज्ज्ञानादेव गम्यते ।

श्रुतित एवेश्वरविषयो विशेषोऽसौ प्रतीयते, यतः श्रूयते,

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः,, ॥

इति, एक एवेश्वरोऽधिष्ठेयभेदादनेकत्वेन राजा नियोगिभेदेनेव व्यपदिश्यते, स च रुद्र एव, यच्छ्रूयते, "एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः शतं शता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्,, इति, तस्यैव भगवतो रुद्रेषु वैश्वरूप्यप्रतिपादनात्, नच गुणत्वेन देवतायाः श्रुतेर्दध्यादीनामिव नेश्वरता, न, संप्रदानकारकत्वेन तस्याः प्रधानत्वात्, कर्तुरीप्सिततमेन कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं यतः । "यद्यप्येवं सर्वस्यैव कर्मणो दार्शपौर्णमासादेः, "ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम्,, इत्यादिश्रुतिसिद्धेन्द्रादिदेवतार्थत्वाद् गुणकर्मत्वेन न विधिविषयता,, तदुक्तम्, "यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत,, इति, न, आत्मन उपदेशवदातिथ्यवच्चोपपत्तेः, यथाहि" आत्मा ज्ञातव्यः,, इत्यात्मकर्मकोऽपि भावार्थः, यथा च "अतिथये समभ्यागताय महोक्षं महाजं वाऽऽलभेत,, इत्यतिथ्यर्थमपि कर्म चोदितत्वेनानुष्ठेयत्वाद्विधिविषयमिष्यते भवद्भिः, तद्वदेतदपि भविष्यतीत्यविरोधः, "कुतस्तर्हि फलम्,, देवतात एव, भवतामिव वा नियोगतः, यथाहि "ग्रामकामो राजपुत्रसेवां कुर्यात्,, इत्यादौ राजपुत्रसेवाविषयाद्राजनियोगतः फलम्, एवमत्रापि देवताराधनविषयान्नियोगत एव फलमिति, "ननु राजपुत्राद्यावाराधनसंपत्तिः प्रमाणान्तरसिद्धा भवतु,, इह तु शास्त्रसिद्धा तद्विकलक्रियाद्यनुष्ठानतः श्रद्धाप्रामाण्येन वा प्रतीयत इत्युक्तं महामतिभिर्देवताकाण्डे, त्रिकाण्डो हि वेदार्थविचारः क्रियाकाण्डदेवताकाण्डोपनिषत्काण्डभेदेन जैमिनिमुनिप्रभृतिभिः सूत्रकारैरारब्धः, स तु कर्मकाण्डमात्रदर्शिभिर्मीमांसकैरज्ञानतः कर्ममात्रविषयत्वेन नीतः, अत एव त आहुः,

"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्,, ।

इति,,

आचार्यो देवताकाण्डसिद्धवाक्यार्थविरोधेन कर्मकाण्डस्यापि देवताप्रामाण्यं योजयितुमत्रोक्तवान्,

"ईश्वरे तु विशेषोऽसौ तज्ज्ञानादेव गम्यते,, ।

इति ॥

अत एवोपनिषत्काण्डदृष्ट्याप्याह ।

(१४२) धर्मशास्त्रे विशुद्धिर्या परमा पुरुषस्य हि ।
ईश्वरप्रणिधानात् तद् योगशास्त्रेऽपि पठ्यते ॥

वेदान्ते हीश्वराध्यासकृतप्राणविराड्भूतेन्द्रियेषु मध्वादीश्वरोपासनयैव मोक्षः श्रूयते, स्मृत्यादावप्यग्निहोत्रादीष्टापूर्तौ धर्मे ईश्वरसपर्यात्मकः ।

"पक्वेष्टकाचितं सम्यग्यः करोति शिवालयम्,, ।

इति च श्रूयते,

"पूर्ते मोक्षं विनिर्दिशेत्,,

इति च, वायुपुराणादौ च,

"अनुपास्येश्वरं मोक्षो बद्धस्येव कुतो भवेत्,, ।

इति, महाभारतादिष्वपीतिहासेषु कुण्डधारोपाख्यानादौ, गीतासु च,

"यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते,, ॥

इति, ईश्वरोपासनयैव पातञ्जलेष्वपि मोक्ष इति न तदभावोऽभ्युपगन्तव्यः, सर्वागमविरोधात् ॥

"ननु योगशास्त्रेष्वीश्वरप्रणिधानात् समाधिलाभः फलं पठ्यते, न मुक्तिः,, इत्याह ।

(१४३) क्लेशग्रामस्य तनुता समाधिस्तत्फलं फलम् ।

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, तत्समुदायस्यापचिततरत्वमुपशम एव, समाधिहेतुत्वात्, समाधियोगश्चित्तजयात्मक इतीश्वरस्य तत्, इति मोक्षफलमेव समाधिलक्षणं फलम्, न ततोऽन्यदित्यविरोधः ॥

"नन्वेवं सति सावयवात्मनां मूर्तिमत्त्वेन वेदवेदार्थयोरनित्यत्वादप्रामाण्यम्,, इत्याह ।

(१४४) स्थिता संततिरूपेण देवता तत्र चाकृतिः ।
शब्दार्थयोरनित्यत्वं मूर्तिमत्त्वेन बाध्यते ॥

यतः परपुरप्रवेशिशरीरवदुपादेयपरित्याज्यशरीरसंतत्यात्मना देवता वेदार्थभूता व्यवस्थितेत्युक्तम्, यतश्च तत्र शब्देऽर्थे च जातिः स्थिता, ततो मूर्तिमत्त्वेन यच्छब्दार्थयोरत्रानित्यत्वमप्रामाण्यसाधनायोक्तं तद्बाध्यते, जातेरिवात्र स्थिरायाः प्रमाणप्रमेयत्वव्यवस्थापनात्, यदाहुः, "जातिरेवाकृतिमिति,, मीमांसकाः ॥

उपसंहर्तुमाह ।

(१४५) एवं च कल्प्यमाने स्यात् को दोषो येन संश्रितम् ।
नास्तिक्यं देवताऽसत्त्वं गदद्भिः पण्डितैरपि ॥

एवं वेदस्य देवताप्रधानत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेर्निष्प्रयोजनमेव देवताया अभावख्यापनेन मीमांसालोकैर्नास्तिकपक्षः संश्रित इत्याचार्यः प्रायेण मौर्ख्यान्मीमांसालोकैर्लोकायतीकृतांस्तानास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मयेत्येतदपि दर्शयति, यद्येवमीश्वरप्रणीतत्वेन वेदः प्रमाणम्, वेदाच्चेश्वरसिद्धिः, इतीतरेतराश्रयदोषः, यदाहुः, "एवं वेदोऽपि तत्पूर्वः, तत्सद्भावादौ वचने साशङ्को न प्रमाणं स्यादिति,, ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(१४६) ईशोक्तत्वेन नैवेष्टा तत्कृतत्वेन मानता ।
अन्योन्याश्रयता तस्माद्दोषो नानित्यवादिनाम् ॥

नहीश्वरकृतत्वेन प्रमाणं वेदोऽस्माभिरिष्यते, तनुकरणादिभिरनैकान्तिकत्वात्, अपितु प्रमाणं सदीश्वरकृत इतीश्वरकृतत्वेऽपि शास्त्रस्य नान्योन्याश्रयदोषः ॥

"कथं तर्ह्यस्य प्रामाण्यम्,, इत्याह ।

(१४७) शास्त्रस्य मानता सिद्धा न्यायतः प्राक् प्रभाषितात् ।

तनुकरणभुवनादिवैलक्षण्येन प्रमाणशक्तिजनकत्वादेव प्रत्यक्षादेरिवास्य प्रामाण्यमित्युक्तम्,

"वाक्याद्धि सर्वतः पूर्वमर्थे धीरविशेषतः,, ।

इत्यादिना, प्रोक्तं च भवद्भिरपि,

"स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यम्,,

इति, नित्यत्वमनित्यत्वं च प्रामाण्येऽनुपकारकमेव ॥

किमेवमीश्वरप्रयुक्तत्वमपि शब्दस्यात्रानुपकारकमेव,, नेत्याह ।

(१४८) ईशोक्तत्वादमानत्वं जातुचिन्नोपपद्यते ।

कृतकत्वाद्रथ्यापुरुषवाक्यवदप्रामाण्यशङ्कास्य केवलमीश्वरप्रणीतत्वेन निवर्त्यते, रथ्यापुरुषाणां हि कामक्रोधादियोगेन दृष्टं विपरीताभिधानम्, ईश्वरस्य तु तदभावात् पित्रादेः पुत्रादाविव सर्वत्रोपकारायैव प्रवृत्तेर्न तथात्वमिति ॥

"ननु निष्प्रयोजनमत्र वेदस्येश्वरकर्तृकत्वसाधनम्,, इत्याह ।

(१४९) समानत्वे ततः कृत्ये परितुष्टः प्रवर्तते ।

यो हि मोहाद्वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यमबुद्ध्वा कृतकत्वेनात्राप्रामाण्यमध्यारोप्य न प्रवर्तते, प्रवर्तमानो वान्येन निषिध्यते, तं प्रति वेदस्यापि कृतकत्वं मतिशास्त्रसाम्यप्रतिपत्तये उदीरितानां प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपाद्यते, इति न निष्प्रयोजनमेतदिति ॥

पुनः प्रयोगान्तरभ्रान्त्या कारिकाभागेन परः ।

(१५०) असर्ववित् कथं देवं जानाति,

यदाहुः,

"सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
नास्त्यतोऽनुपलभ्यत्वात् पुंसामश्वविषाणवत्,, ॥

इति ॥

एतदयुक्तमित्याह ।

(१५१) इत्युक्तमानतः ।

साक्षाच्चोत्सवनीयो हि योगस्तेनादरात् ततः ॥

अन्यवादादिसिद्धेन संस्कृताचोऽञ्जनादिना ।

यथा पश्यति सूक्ष्माद्यपीतरेषामतीन्द्रियम् ॥

संस्कृतात्मा तु योगेन तथा योगी प्रपश्यति ।

माहेश्वरेण वस्तूनि सर्वाणि परमेण तु ॥

आगमसिद्धवस्तुक्रमाभ्यासजेन परमेण योगेन समभिव्यक्तज्ञानातिशयो योगी सर्वाण्येवातीन्द्रियाणीश्वरादीनि वस्तूनि पश्यति, यथा सिद्धाञ्जनादिना संस्कृतनेत्रः पुरुषः पुरुषमात्रागोचराण्यत्यन्तव्यवहितानि निधानादीनि, इति योगिप्रत्यक्षसिद्धेश्वरेऽस्मदाद्यग्रहणमसिद्धत्वान्नाभावसाधनमिति ॥

"ननु योग एव तावन्न सिद्धः, कुतस्तेनेश्वरदर्शनादर्चासिद्धता,, नेत्याह ।

(१५२) दृष्टा च प्रातिभेनेह वाक्यार्थव्यापृतिं विना ।

मेये त्रिष्वपि कालेषु लिङ्गानि च विना मतिः ॥

प्रातिभस्य तथा योगी प्रकृष्टेन तु सर्वथा ।

मिनोति युगपत् सर्वं तत्सिद्धौ योगचोदना ॥

यथा श्वस्ते भ्राता गमिष्यतीत्यागमानुमानाभ्यां विना प्रातिभेनैव योगेन प्रातिभस्य पुंसस्त्रिकालाविसंवादिनी मतिर्दृष्टा, तथैव योगिनोऽपि योगेनैवेश्वरादिविषया भविष्यतीति संभावनानुमानसिद्धत्वाद्योगप्रतिक्षेपस्तावदयुक्तः, चोदनासिद्धत्वाच्च, वेदान्तेषु हि,

"आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत्,, ॥

इत्यादयो योगचोदनाः स्मृतीतिहासपुराणादिषु च सन्ति, इति योगिज्ञानमप्रतिक्षेप्यमेव ॥

नच तेषां चोदनावाक्यानामप्रामाण्यमित्याह ।

(१५३) व्यभिचारो न यस्य स्यादप्रमाणं कथं हि तत् ।

तच्चोदितक्रियाकर्ता तत्फलाप्ता च नो कथम् ॥

"अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते,, इत्यादौ व्यभिचारदर्शनाल्लौकिकं वाक्यमप्रमाणमित्युक्तम्, नच चोदनावाक्यस्य व्यभिचारः कश्चिदस्ति, इत्येतदपि प्रमाणमेव, चोदनासिद्धेश्वरादिप्रमितिक्रियाकर्तरि मोक्षफले विशिष्टे योगात्मनि स्वाभिधेय इति ॥

अन्यथा ।

(१५४) वेदोऽपि तत्समानत्वान्न मानं नापि भोगकृत् ।

विशेषाभावात् कर्मकाण्डप्रतिपादकस्यापि "ज्योतिष्टोमेन यजेत,, इत्यादेर्वेदभागस्याप्रामाण्यं स्वर्गादिफलकर्तृत्वाभावश्च प्रसज्यते, इति ॥

अत्र पराभिप्रायः ।

(१५५) इष्यतेऽचोभयं तच्चेत् ।

"अथास्मिन् भागे प्रामाण्यं स्वर्गादिफलकर्तृत्वं चेत्युभयमिष्यते,, ॥

आचार्य आह ।

(१५६) योगेऽप्येतत् तथेष्यताम् ।

न्यायस्य समानत्वाद्योगप्रतिपादकेऽपि वेदान्तादौ प्रामाण्यं मोक्षफलकर्तृत्वं च सिद्धमिति योगिनः प्रमाणसिद्धत्वात् तज्ज्ञानस्येश्वरे प्रवृत्तिसिद्धेरस्मदाद्यदर्शनमसिद्धत्वाच्च तदभावसाधनमिति ॥

उपसंहरति ।

(१५७) इत्थं सर्वप्रमाणानां गोचरो हर ईरितः ।

एवं चानुमानागमयोगिप्रत्यक्षैरीश्वरः सिद्ध इति तदभावाभिधानादज्ञतैव भवतामिति ॥

अधुनेश्वरस्वरूपं विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपादयति ।

(१५८) स च स्वभाववैमल्यात् कार्ममायीयवर्जितः ।

तत्कार्यस्य कार्ममायीयस्य प्रवाहतोऽनादित्वात् सोऽपि तत्कर्तृत्वादेवानादिसिद्धः स्वभावविमलत्वेनोक्तः, आदिसिद्धस्य हि मुक्तात्मनः प्राग्बन्धसद्भावतः स्वभाववैमल्यासंभवात्, ततश्च "ये कर्मविशेषानुष्ठानाच्छ्रुतक्रतुवदीश्वरं ये तु पातञ्जला बुद्ध्यादिसामर्थ्येन नैयायिकवैशेषिकाश्च मनोयोगादाहुः,, ते प्रतिक्षिप्ताः, तथाभूतस्य पुरुषवत् संसारित्वेनेश्वरत्वायोगात् ॥

"ननु मुक्तशिववत् तस्यापीश्वरान्तरादैश्वर्यमिति प्रवाहनित्येश्वरवादिनः,, तान् प्रतिक्षिपति ।

(१५९) परस्मात् तस्य वैमल्ये मुक्तात्मासौ ततश्च सः ।

कृत्यस्तु विमलो येन स्वभावविमलो ह्यसौ ॥

भवेदेतत्, यदीश्वरताया नाशः स्यात्, स तु नास्तीति वक्ष्यामः, ततश्चोत्पाद्योत्पादकयोर्द्वयोरपीश्वरयोः संनिधानात् पूर्वः पूर्वतरो वा स्वभावादिमलोऽभ्युपगन्तव्य इति कुतः प्रवाहनित्येश्वरवादः ॥

अत एव ।

(१६०) वैमल्यात् तस्य नो कर्म निर्मलः कर्मकृन्नहि ।

मलकर्मविहीनत्वान्मायीयं नो कलादिकम् ॥

आणवस्य बन्धस्याभावात् कार्मस्याप्यभावः, तयोरभावान्मायीयस्यापि, इति सर्वबन्धविहीनो भगवान् सिद्धः, कार्म-

भावेऽपि संस्कारतश्चक्रभ्रमवद् धृतशरीरत्वात् केषांचित् समलानामेव मायीयो बन्धोऽस्तीति द्वयोरत्रोपादानम्, तदुक्तं स्वायंभुववृत्तौ,"मलमायाख्ययुक्तानामप्यनुग्रहः संभवति,,इति॥

अत एव च,

(१६१) निष्कलत्वात् कलाद्युक्ता रागद्वेषादयः कुतः।

मायीयबन्धाभावादेव तदात्मकानां तस्य रागद्वेषादीनामभावः सिद्ध इति पुरुषकृतकर्मानुसारेण सुखदुःखादिप्रदत्वं न रागद्वेषादिभिरित्युक्तम्,

"येन यादृग्विधं कर्म,,

इत्यादि॥

"कथं तर्हि,

"सकलं चैव यो वेत्ति सदाशिवम्,

इत्यादावीश्वरः सकलः प्रोक्तः,, इत्याह।

(१६२) स लोकेशो महेशानो गीतः शक्तिकलान्वितः।

सकलो हि सशरीरः कथ्यते, शक्तय एव तस्य शरीरमित्युक्तम्,

"ज्ञानक्रिये शिवः प्रोक्तः सर्वार्थे निर्मले परे,,।

इति॥

किंच।

(१६३) सकलोऽपि च शक्त्यैव सर्वं वेत्ति करोति च।

सकलस्यात्मनोऽपि शक्तिरेव शरीरं तयैव सर्वत्रोपयोगात् तदुपकारकत्वाच्चेदं बाह्यमुपचारेण शरीरमित्युच्यते॥

ततः किमित्याह।

(१६४) शक्तिस्तेन कलापिण्डः सकलश्च महेश्वरः।

तेन शक्तिरेवानेककार्योपयोगात् कलापिण्डः शरीरं परमार्थतः कथ्यते, इतीश्वरः सकलः प्रोक्तः॥

स एव तु।

(१६५) शक्तिपिण्डकलावत्त्वाच्छक्तिमान्निष्कलः स्मृतः।

शक्तिशरीरत्वादेव तस्य बाह्यकलाद्यात्मकं शरीरं नास्तीति निष्कलः, यदुक्तं मोक्षकारिकासु,

"न कलादिकलापिण्डसंबद्धोऽसौ यथा पशुः।

कदाचिदपि देवेशस्तस्माद्गीतस्तु निष्कलः,,॥

ततश्च सकलनिष्कलयोर्न परमार्थतो भेद इत्युक्तं भवति, यदुक्तं तत्त्वसंग्रहे,

"अत्र च तत्त्वद्वितयं बोधध्यानादिसिद्धये गदितम्,,।

"अमूर्तिश्च तद्वांश्चेति च,,लेशादुक्तिश्च शक्तिशक्तिमतोः,, इति॥

अत्रैव मतान्तरमाह।

(१६६) चेष्टावान् सकलः केश्चित् तद्वियुक्तस्तु निष्कलः।

यदा स्थित्यादीनि कर्माणि विधत्ते तदा सकलः, समुपहृतक्रियस्तु निष्कलः,इति केश्चित् सकलनिष्कलयोरवस्थाभेदेन भेदः स्मृतो न वस्तुतः, तदिदमुक्तम्,

"ईशः सदाशिवः शान्तः कृत्यभेदाद्विभिद्यते,,।

"यद्येवं पुरुषस्याप्येवं सकलनिष्कलात्मत्वसंभवात् ततः को भेदोऽस्य,, इत्याह।

(१६७) विमलत्वाच्च सर्वार्थसंबद्धे तस्य दृक्क्रिये।

दृक्क्रियावरकस्य मलस्याप्यभावादेव युगपत् सर्वार्थसंबद्धे तस्य ज्ञानक्रिये, पुरुषस्य मलावृतत्वात् क्रमेणेति भेदः॥

अपिच।

(१६८) सर्वकर्तृत्वतश्चापि सर्वज्ञः सोऽधिगम्यते।

न केवलं विमलत्वात्, यावत् प्राक् प्रदर्शितात् सर्वकर्तृत्वादपीश्वरः सर्वज्ञः सिध्यति॥

"कथम्,, इत्याह।

(१६९) कुम्भकारो यथा वेत्ति सर्वं सफलकारकम्।

सर्वकर्ता तथा वेत्ति सर्वं सफलकारकम्॥

यथा प्रागगृहीतमूल्यसंशुद्धये मृदादिना तेन घटं करिष्यामीति कुम्भकारादिकर्ता स्वकार्ये सर्वज्ञः सन् कर्ता दृष्टस्तथैव भगवानपि सर्वकर्तृत्वात् सर्वस्मिन् स्वकार्ये ज्ञः सिध्यतीति सर्वज्ञः प्रोक्तः॥

"यद्येवं कर्तृत्वस्य क्रमेण दर्शनात् ततो विज्ञानमपि क्रमेण सिध्यतीति युगपत् सर्वज्ञत्वाभावस्तस्य,, इत्याह।

(१७०) मोच्योत्पाद्योपसंहार्यनिरोध्यप्रेर्यवस्तुषु।

एककालाभवेष्वेषु युगपत् कर्तृता मता॥

क्रिया हि क्रमिका न कारकत्वम्, कुम्भकारादावपि युगपदनेकभोजनगमनादिक्रियासु कर्तृत्वसिद्धेः, इत्येषु मोच्यादिषु कार्येषु निमित्तभूतेषु भवविषया भगवतो युगपत् कर्तृता यतः, अतश्च ज्ञानमपि युगपदेव सिध्यतीति न विरोधः॥

अत एव तस्य त्रिकालामलज्ञानसिद्धिरित्याह।

(१७१) तच्च त्रिकालकं तेन यदित्थं वेत्ति शंकरः।

अनेनेदं कृतं कर्म देयं चास्येदृशं फलम्॥

एवं हि सर्वकृत्येषु त्रिकालविषयं हि तत्।

बोद्धव्यं नान्यथा शंभोः स्याद्यतः कृतकृत्यता॥

तदिदमुक्तम्,

"कुम्भकारो यथा वेत्ति,,इत्यादिना॥

अत एव।

(१७२) प्रमाणं तच्च शैवाख्यं पशुमानविलक्षणम्।

द्वारद्वारिकया कृत्यं साक्षाच्चेष्टं तु तत्फलम् ॥

यथावस्थितं सर्वमेव वस्तु तेन प्रमीयते यतः, अतः पशुमानविलक्षणं तत् प्रमाणम्, प्रयोजनं तु तस्येश्वरज्ञानस्य विद्येश्वरादिद्वारेण पञ्चविधजगत्कृत्यसंपादनम्, साक्षाच्च विद्याविद्येश्वराद्यनुग्रह इति ॥

पशुप्रमाणस्यैतद्विलक्षणं स्वरूपमाह ।

(१७३) सदाचलिङ्गवाक्यैश्च व्यक्तं ज्ञानं तु पौद्गलम् ।
प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं चेत्युदितं क्रमात् ॥

इन्द्रियाद्युपायत्रयभेदात् प्रत्यक्षानुमानागमभेदेन त्रिविधं परिमितिविषयं चेति ।

"अथ कथं तदेवोपायापेक्षं न पारमेशम्,, इत्याह ।

(१७४) शैवं न व्यञ्जकापेक्षं ज्ञानमावृतिहानितः ।
गुरुभिः पशुमानेभ्यो गीतं तेन विधर्मकम् ॥

मलादिपाशैरनावृतत्वात् पारमेशं नेन्द्रियाद्युपायापेक्षमर्थेषु प्रवर्तते, इति पशुप्रमाणविलक्षणमुक्तम् ॥

अत एव ।

(१७५) न संदेहविपर्यासरूपं तदनपेक्षणात् ।
ज्ञानमेतत् पशौ यस्माद्दुष्टं व्यञ्जकदोषतः ॥

पशुज्ञानवदिन्द्रियाद्युपायानपेक्षणात् तत्तत्संश्लेषदोषैर्मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैर्युज्यते, इति तद्विलक्षणम् ॥

नापि गृहीतग्राहित्वे स्मृतिरूपं तदित्याह ।

(१७६) सर्वदैवोदितत्वाच्च स्मार्तं तदपि नो भवेत् ।

ग्राहकात्मनो ज्ञानस्य प्रथमकाण्ड एव नित्यत्वेनैकतया प्रतिपादितत्वाचाध्यवसायज्ञानस्येव स्मृत्यादिभेदः संभवतीति ॥

अतोऽपि तद्विलक्षणं किमत आह ।

(१७७) इत्थं च मानरूपेण विहीनं मानमेव तत् ।

अतश्च संशयादिरहितत्वे सत्यर्थसाक्षात्कारात्मकत्वादिन्द्रियप्रत्यक्षवत् तदपीश्वरप्रत्यक्षं प्रमाणमेव ॥

अत्र परः ।

(१७८) नन्वदेहस्य विज्ञानं न कर्तृत्वं च युक्तिमत् ।
शंकरस्य यतः पुंसां देहादौ सति दृश्यते ॥

विज्ञानस्य देहाविनाभावो देहपारतन्त्र्यमस्मदादिषु सिद्धम्, इत्यर्थाद्देहाभावेन सह विरोधसिद्धेन देवसर्वज्ञत्वं प्रयोगान्तरेणाच निषिध्यत इत्यपौनरुक्त्यम्, यदाह मण्डनः, "विधिविवेके परतन्त्रं बहिर्मनः,, इति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(१७९) न युक्तिमच्छरीरादिनिषेधे मानमीरितम् ।
सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ च महेशस्य यतः स्फुटम् ॥

नैतद्युक्तम्, यतो मध्यमकाण्डे,

"कुलालसमतां पत्युः,,

इत्यादिना तस्य शरीरादि प्रतिषिद्धम्,अत्र च सर्वज्ञत्वं प्रसाधितम्, इत्यशरीरत्वसर्वज्ञतयोर्विरोधाभावाच सहावस्थानानुपपत्तिः, इति न विरुद्धोपलम्भोऽयं सर्वज्ञत्वाभावसाधनः ॥

"ननु पारतन्त्र्यं बहिर्मनोदृष्टान्तसिद्धम्,, इत्याह ।

(१८०) संरुद्धत्वाच्च तत् पुंसां व्यक्तौ देहाद्यपेक्षते ।

यदत्र मनोऽन्तःकरणमभिप्रेतम्, तद्व्यधिकरणासिद्धो हेतुः, तस्य पारतन्त्र्यात् सर्वज्ञस्य कानुपपत्तिः, नहि मनोयोगात् तत्र सर्वज्ञत्वं पुरुष इवोपपद्यते, इत्याद्युक्तम्, प्रातिभयोगिनां च पूर्वनयेनेन्द्रियानपेक्षया स्वातन्त्र्येणैव मनसो बाह्यार्थे प्रवृत्तिसिद्धेरनैकान्तिकश्च, अथ मनो ग्राहकात्मैव विवक्षितम्, तदिन्द्रियादिपारतन्त्र्यं भवतां परमात्मादावदर्शनादविद्यापरुद्धत्वेन सिद्धम्, इतीश्वरे तदभावात् तस्याप्यभाव इत्यदोषः ॥

"ननु रूपादिग्रहणमिन्द्रियादिकरणकं पुरुषे सिद्धम्,, इतीश्वरे तदभावात् तस्याप्यभावः, इति कारणानुपलब्ध्या सर्वज्ञत्वनिषेधोऽयं भविष्यति,, इत्याह ।

(१८१) नचाप्येवंविधं कार्यं देहादौ सति दृश्यते ।

प्रतिपादितनयेन प्रातिभानां योगिनां चेन्द्रियं विना रूपादिग्रहणं मानसप्रत्यक्षेण चान्येषां दृष्टमिति न सर्वमेव रूपग्रहणमिन्द्रियादिकरणकं सिध्यति, अपितु विशिष्टमेव, यदाहुः,

"संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना,, ।

इति, ततश्चेन्द्रियाद्यभावात् तत्र तथाभूतस्यैव रूपादिग्रहणात्मनः कार्यस्याभावः सिध्यति, न तदकारणस्य त्रिकालामलानन्तविषयस्यापीत्यदोषः ॥

ये त्वाहुः ।

"नास्तीश्वरो बुद्धादिभिः सर्वज्ञैरदृष्टत्वाच्छशविषाणवदिति,, तान् प्रत्याह

(१८२) प्रसिद्धमानगम्यानि वस्तून्यप्यन्यथैव ये ।
कथयन्ति स्म बुद्धाद्यास्ते कथं सर्ववेदिनः ॥

भवेदेतत्, यदि सर्वज्ञत्वं तेषां सिद्धं स्यात्, तत्तु प्राक्प्रदर्शितप्रमाणसिद्धात्मादिवस्त्वदर्शनात् तेषामसिद्धमेवेत्यसाधनम् ॥

तथा ।

(१८३) महाज्ञानबलाद्योऽपि ध्रुवान्तं कथयन्ति हि ।
सर्वज्ञानक्रियायुक्तं पृष्टास्तेऽपि न शक्नुयुः ॥

निर्वक्तुं सर्वशब्दार्थमपवादविवर्जितम् ।
यावन्नः शैवसिद्धेशदृक्क्रियागोचरं बुधाः ॥

येऽपि महाव्रताः शैवाभिधानेन पृथिव्यादिध्रुवान्तार्नर्थान् सर्वमिति कथयन्ति, ते सर्वज्ञं पृष्टाः सन्तः सर्वशब्दार्थं निरपवादं वक्तुं नच शक्नुवन्त्येव, यतस्तैः प्रकृत्यादिकारणत्वेन कलैव ध्रुवपदेन प्रोक्ता, इति तदन्तस्यैव सर्वशब्दाभिधेयता, तावन्मात्रस्य ज्ञश्च सर्वज्ञो गीयते, न मायादेरपीति, ततो न यावदस्मद्दर्शनप्रसिद्धेश्वरगोचरं सर्वमेव शिवाद्यवनिप्रान्तं वस्तु पश्यतीत्युच्यते तावत् सर्वज्ञं प्रतिपादयितुं निरपवादं च सर्वशब्दार्थं व्यवस्थापयितुं न शक्यमेव, अतोऽस्मद्दर्शनप्रसिद्ध एव सर्वज्ञो न दर्शनान्तरप्रसिद्ध इत्यदोषः ॥

एवं सर्वकर्तापि स एवेत्याह ।

(१८४) मन्त्रमन्त्रेश्वरेभ्योऽपि महेशे महती क्रिया ।

मन्त्रमन्त्रेशानां सर्वज्ञत्वेऽपि मायाविषयसर्वकर्तृत्वयोगतः शुद्धेऽध्वनि कर्तृत्वासंभवाच्चेश्वरवत् सर्वकर्तृत्वमिति तेभ्योऽपि विशिष्ट एव ॥

किंच ।

(१८५) मुक्तेभ्योऽपि विशिष्टोऽसौ स्वभावविमलत्वतः ।

मुक्तशिवानां सर्वज्ञत्ववदीश्वरतुल्यसर्वकर्तृत्वयोगेऽप्यनादिसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वाभावाच्च तत्समत्वम् ॥

न केवलमनादिरेव ।

(१८६) विभुश्चासौ यतस्तस्य दृक्क्रियालक्षणो गुणः ।
सर्वार्थगो विना नो यद्गुणिनो गुणसंनिधिः ॥

सर्वत्र तच्छक्तिकार्यस्य स्थित्याद्यनुग्रहान्तस्य दर्शनाच्छक्तीनामिव तस्यापि व्यापकत्वम्, शक्तिमता विना शक्तेरसंभवो यतः ॥

किंच ।

(१८७) नित्यश्च तं विना कालः कश्चित् संभाव्यते न यत् ।

नहीश्वररहितः कश्चित् काललवोऽपि संभावयितुं शक्यः, तत्कार्यस्य स्थित्यादेरनुपपत्तितः संसारस्य सामञ्जस्यप्रसङ्गात्, इत्यविनश्वरेश्वरसिद्धिः ॥

"ननु तदैवान्यो भविष्यतीति प्रवाहनित्येश्वरवादिनः„ तान् प्रतिक्षिपति ।

(१८८) दृक्क्रियागुणवत्त्वाच्च कारणाभावतश्च सः ।

नित्य इत्यनुवर्तते, यो दृक्क्रियागुणयुक्तः स नित्यो यथात्मा, दृक्क्रियागुणयुक्तश्चेश्वरः, तस्मादविनश्वरः, यश्चाकारणः स नित्यो यथात्मादि, अकारणश्चेश्वरः प्रोक्तः, ततोऽप्यविनश्वर इति न प्रवाहनित्येश्वरवादः ॥

यदप्याहुः,

"जगच्च सृजतस्तस्य किं प्रयोजनमुच्यताम् ।
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥
एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं भवेत्„ ।

इति, तत्राप्याह ।

(१८९) मलाद्यभावतस्तस्य चेष्टा न स्वात्मभूतये ।
युक्ता नापि स्वभोगाय सर्वज्ञत्वादियोगतः ॥

निर्मलत्वेन प्राप्तप्राप्तव्यस्य न तावत् तस्य पुरुषस्येव स्वात्मनो मोक्षार्था, सर्वज्ञत्वाच्च नापि भोगार्था प्रवृत्तिरुपपद्यते, भोगस्याज्ञानानुबन्धित्वेन सर्वज्ञेऽनुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥

नापि क्रीडार्थेत्याह ।

(१९०) क्रीडार्था युज्यते चेष्टा सा नोक्तव्यतिरेकतः ।
वर्तते तन्निषेधेन तस्यास्तेन निषेधतः ॥

क्रीडाद्यर्थमपि न तस्य चेष्टा युज्यते, तद्धेतुत्वेनोक्तस्य मलादेर्व्यतिरेकादभावतः, मलादिहेतुका हि पुरुषेषु क्रीडा दृष्टा, इति मलादेस्तत्र निषेधादेव तस्या अपि निषेधः, तदुक्तं भवद्भिरपि,

"क्रीडार्थायां प्रवृत्तौ तु विहन्येताप्तकार्यता„ ।

इति ॥

इतश्च न तस्य स्वार्था क्रीडाद्यर्था वा चेष्टेत्याह ।

(१९१) किंचेशे व्यापृते पुंसां भुक्तिर्मुक्तिश्च दृश्यते ।
चेष्टातः पुंफलायैव स्वाभाव्यात् तस्य गम्यते ॥

प्रागुक्तक्रमेण च मोक्षस्येश्वरव्यापारं विनानुपपत्तेस्तस्य परार्थमेव चेष्टा परोपकारस्वाभाव्यादेव प्रतीयते, नान्यतः ॥

मुक्तेरीश्वरकर्तृत्वं प्रतिज्ञातं साधयितुं स्वरूपमाह ।

(१९२) मुक्तिः परेशतुल्यत्वं मन्त्रमन्त्रेशतापरा ।

सर्वज्ञत्वकर्तृत्वं स्वभावः पुरुषस्येत्युक्तम्, अतस्तत्स्वरूपावाप्तिः परमेशतुल्यत्वं परा मुक्तिः, अपरा तु वक्ष्यमाणमन्त्रमन्त्रेशतुल्यतेति ॥

सा चेश्वरेण क्रियते नतु ज्ञानमोक्षवादिनामिव पुरुषेणेत्याह ।

(१९३) स्वयं करोत्यणूनेतां पाशरुद्धबलत्वतः ।

"ननु ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानेन स्वर्गादिभोगवदात्मा ज्ञातव्य इत्याद्यनुष्ठानात् पुरुष एव मोक्षं करिष्यतीति पाशरुद्धबलत्वस्य मोक्षकर्तृत्वेन सह विरोधासिद्धेरनैकान्तिकता„ "कः पुनरत्र पाशोऽभिमतो भवताम्„ "नन्वज्ञानमेव„ "तत् किं वस्त्ववस्तु वा„ अवस्तुत्वे तस्य शशविषाणादेरिव नित्यनिवृत्तत्वात् तन्निवर्तको ज्ञानानुष्ठानविधिरेषोऽनर्थक एव, वस्तुत्वे

यदि पुरुषस्वभाव एव, ततो नित्यत्वव्यापकत्ववदनिवर्त्यत्वादनिर्मोक्षः, व्यतिरेके त्वावरकस्वभावं चक्षुषः पाटलादिवदज्ञानहेतुत्वादज्ञानशब्दवाच्यं द्रव्यान्तरमेव तदभ्युपगन्तव्यम्, द्रव्यस्य चावरकस्य तमसः पटलादेरिव ज्ञाननिवर्त्यनिस्वभावसिद्धेः पाशरुद्धबलत्वस्य मोक्षकर्तृत्वेन सह विरोधः सिद्ध इति नात्रानैकान्तिकतेति, "तर्हि कृतप्रयोजनत्वात् पाशाः स्वयमेव पुरुषं मुञ्चन्तीति सांख्याः,, यदाहुः,

"रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः,, ॥

इति ॥

अत्राप्याह ।

(१६४) पाशा अपि न कुर्वन्ति यतस्ते तन्निरोधकाः ।
नचापि बन्धनं बन्ध्यं विमुञ्चद्दृश्यते यतः ॥

नह्यत्यन्तपरिपाकात् कृतप्रयोजनत्वेन निश्चितोऽपि पटलादिः स्वयमावरकत्वेन वा निवृत्तिस्वभावः सिद्धो येन मोक्षोऽप्येतत् कल्प्यमानमुपपद्यते ॥

यत एतत् तस्मात् ।

(१६५) बलीयान् पशुपाशेभ्यस्तन्मोचकतया हरः ।
स एव मोचकस्तस्मात् सर्वस्माद्भवबन्धनात् ॥

चक्षुरादेः पटलादिनिवृत्तावीश्वर एव हेतुः, नान्यः ॥

"ननु शुक्तिरजतादिभ्रमेषु ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ पुंसां सामर्थ्यं सिद्धम्,, अतो मोक्षेऽपि तथैव भविष्यतीत्याह ।

(१६६) पुंसां सापेक्षशक्तीनां स चानावृतशक्तिकः ।
युज्यते शक्त्यभिव्यक्तौ नेत्राणां भानुमानिव ॥

इह प्रथमकाण्डोक्तज्ञानवदज्ञानमपि द्विविधमध्यवसायात्मकमेव, विषयसादृश्याविवेकेन शुक्तिकारजतादिषु विपरीतज्ञानात्मकमुत्पद्यते, इति युक्तैव तस्य प्रतिपक्षभूतात् सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तिः, यत् पुनरनध्यवसायात्मकं तद् द्रव्यान्तरादिष्टकाकारादेर्वाऽऽदित्यादेर्निवृत्तिस्वभावमिष्टम्, न प्रतिपक्षज्ञानात्, अनध्यवसायात्मकं च पौरुषमज्ञानं सुषुप्तावस्थास्विह पूर्वं प्रतिपादितम्, अध्यवसायात्मनो बौद्धत्वात्, अतस्तदपि स्वहेतुविपक्षभूतादीश्वरादेव वस्त्वन्तरान्निवृत्तिस्वभावमनुमीयते, इति स एव मोक्षे हेतुः सिध्यति, नत्वात्मानः, तज्ज्ञानस्य तत्र सामर्थ्यासिद्धेः, इत्यदोषः ॥

"कथं तर्हि "आत्मा ज्ञातव्यः,, इत्याद्याः श्रुतयः, इत्याह ।

(१६७) एष्टव्यं चेदृशं तत्त्वं नान्यथा मुक्तिसंभवः ।

ता अप्यत एवेश्वरप्रतिपत्तिकर्तव्यतानिष्ठा एवाभ्युपगन्तव्या इत्युक्तम्, अन्यथा मोक्षायोगात् ॥

"ननु वरममोक्षोऽस्तु नचेश्वरः,, इत्यनिर्मोक्षवादिनः, यदाहुः,

"अनादित्वाद्भवः पुंसां न कदाचिन्निवर्तते ।
ततः सुखासुखप्राप्तिनिवृत्ती शास्त्रतः स्मृते,, ॥

इति,

अत्राप्याह ।

(१६८) भवितव्यं तया पुंसां सर्वा व्याप्त्यर्हतां ध्रुवम् ।

सर्वावरणनिवृत्तिस्वभावाः पुरुषा आवरणप्रकर्षापकर्षाभ्यां मूढाद्यवस्थास्वपकृष्टप्रकृष्टतत्स्वरूपोपलम्भान्मेघावृतसवितृवदिति नानिर्मोक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः, तत्रेश्वरासिद्धिः, नच भवस्यानादित्वं कर्महेतुत्वाद्ययुक्तम् ।

'कर्मतश्च शरीराणि विषयाकरणानि च,, ।

इति ॥

नचागमविरुद्धोऽयं पक्ष इत्याह ।

(१६९) ईशान्मोक्षोऽन्यथा नैव पुंसामेतन्निरूपितम् ।

तथा च श्रीपौष्करे,

"न मोक्षं याति पुरुषः स्वसामर्थ्यात् कदाचन,, ।

इति, श्रीमद्दीक्षोत्तरेऽपि,

"शिवादेवात्मनां मोक्षः,,

इति, ईश्वरव्यापारात्मकत्वाच्च दीक्षायाः श्रीमत्स्वायंभुवेऽपि निरूपितम्,

"दीक्षैव मोचयत्यूर्ध्वं शैवं धाम नयत्यसौ,, ।

इति ॥

"नन्वेवमपि केषांचिदनिर्मोक्षदर्शनादीश्वरे रागद्वेषसंभावना,, इत्याह ।

(२००) न रागो नापि च द्वेषस्तस्येत्येतच्च युक्तितः ।

ईश्वरस्य रागद्वेषाद्यभाव इति निरूपितं मध्यमकाण्ड एवेत्ययमपि न दोषः ॥

नचापुरुषार्थभूतत्वाद्वैशेषिकादीनामिवायमपि मोक्षो न केनचिदाश्रीयत इत्याह ।

(२०१) वाञ्छा चाणोः सदैवास्ति सर्वस्यैवोत्तमे पदे ।
अतस्तद्धीयमानं तु न कदाचिन्न मन्यते ॥

नहि सर्वबन्धनिवृत्त्या सर्वैश्वर्यप्राप्तौ कश्चिन्निरभिलाषः संभवतीति ॥

"यद्येवमीश्वरस्य निरपेक्षत्वात् कथं न युगपत् सर्वेषां मुक्तिः,, इत्याह ।

(२०२) अस्त्यनुग्रहसामर्थ्यं सर्वथा चास्ति शंकरे ।
तथापि युगपन्मुक्तिर्नाणूनां तेन दृश्यते ॥

कुत इत्याह ।

(२०३) सृष्टौ योनेर्यथा कालं महेशानो व्यपेक्षते ।
प्रोत्सारणे तथा कालं मलस्यासावपेक्षते ॥

यथाहि मायातः सर्गनिमित्तं कर्मपरिपाककालापेक्षत्वेन भगवतो न युगपत् सर्वभोगप्रदत्वमित्युक्तं प्राक्, एवं मोक्षनिमित्तमलपरिपाकापेक्षित्वाच्च युगपत् सर्वेषां मोक्षप्रसङ्गो निरपेक्षत्वस्यैवासिद्धेः ॥

अत्र पराभिप्रायमाह ।

(२०४) अपरेऽपि स्वतन्त्रोऽसौ रोचते यो यथा यदा ।
तस्मै पुमांसो देवाय तेषां मुक्तिस्तदा तथा ॥

स्वतन्त्रो हि परमेश्वरः, शक्तत्वेनान्यानपेक्षणात् । अन्यापेक्षायां तु सापेक्षमसामर्थ्यं भवतीत्यसमर्थ एवेश्वरः स्यात्, अतो यो यथा परापरमुक्तिसंबन्धितया तस्मै रोचते तं तथैव योजयति, नतु मलपरिपाकाद्यपेक्षयेति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(२०५) पुनर्भवप्रसङ्गः स्यात् स्वतन्त्रादिति नो यतः ।

नैतत्, यतो मोक्ष इव संसारेऽपि कर्तव्येऽसौ स्वतन्त्र एवेति मुक्तस्यापि पुनः संसारं कुर्यात्, दुष्कृतिनोऽपि स्वर्गं सुकृतिनश्च नरकमिति मोक्षशास्त्राणां सत्कर्मानुष्ठानानां चानर्थक्याल्लोकायत एवोपास्यो भवताम् ॥

"अथ तत्र कर्मविपाकापेक्षया नैष प्रसङ्ग इत्युच्यते,, यद्येवम् ।

(२०६) स्वभावस्तस्य नैतादृक् प्रमितः शंकरस्य हि ।

न तर्ह्यनपेक्षस्वभावः सिद्धोऽसाविति भोगेऽपि कर्मविपाकमिव मोक्षे मलविपाकमपेक्षिष्यते, इति को विरोधः, नच कर्माद्यपेक्षितैवास्वातन्त्र्यमपित्वीश्वरान्तरायत्तता, सा च तस्य परमेश्वरत्वादेव नास्तीत्युक्तं मध्यमकाण्डे ॥

किंच, आगमविरुद्धोऽयं पक्ष इत्याह ।

(२०७) उक्तं च तेन मत्तुल्यः प्राप्नोति न भवान्तरम् ।
प्रतिपादयितुं शक्यं नापि मिथ्येति तद्वचः ॥

तथाहि श्रीमत्स्वायंभुवादौ,

"अनाद्यशुद्धिशून्यत्वात् प्राप्नोति न भवान्तरम्,, ।

इति यदुक्तं तत् स्वतन्त्रशक्तिपातपक्षे नोपपद्यते, पुनर्भवप्रसङ्गस्य तत्रावश्यंभावात्, इत्युक्तं यतः, नच पारमेश्वरं वचनमप्रमाणमित्युक्तं प्रागेव, ततः पुनर्भवप्रसङ्गासिद्धेर्न स्वतन्त्रः शक्तिपातोऽपितु मलपरिपाकापेक्ष एवेति न युगपत् सर्वेषां मोक्षप्रसङ्गः, यथा च मलपरिणतेरपि नैष प्रसङ्गस्तथोक्तमाचार्येण तत्त्वत्रयनिर्णय एवेति, तत एवावधार्यम् ॥

रूपान्तरेण स्वातन्त्र्यं शक्तिपातस्य समर्थयितुमाक्षिपति ।

(२०८) पत्या पुमर्थसिद्ध्यर्थं सृष्टा मन्त्राः सनायकाः ।
तेषामेकोऽपि तत् कर्तुं शक्नोति बहुभिस्तु किम् ॥

सप्तकोटिसंख्याता मन्त्रा अष्टावनन्तेशादयो मन्त्रेशा भगवता पुरुषार्थसिद्धये निर्मिता इत्यागमार्थ एकेनैव तत्सिद्धेरयुक्त इति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(२०९) अनुग्रहोऽपि संभूतिस्तेषां चानुग्रहादरः ।
कृत्ये नियोगः शैवोक्तो नोत्पत्तिः कृत्यसिद्धये ॥

बहूनां हि तदानीं तुल्ययोग्यतयादरोऽनुग्राह्यमन्त्रमन्त्रेश्वरत्वेन युगपदनुग्रहो न त्वधिकारार्थमेवोत्पत्तिरित्युत्पत्तौ तावन्न दोषः, "नन्वधिकारो भविष्यति,, न, अत एवात्र शक्तिपातस्य स्वातन्त्र्यासिद्धेरदोषः ॥

अत्र परः ।

(२१०) नन्वनुग्रहतः शैवाज्जातास्तुल्यबलास्तु ते ।
प्रेर्यप्रेरकभावो हि तेषां तेन न युज्यते ॥

मन्त्रमन्त्रेश्वराणां परमेश्वरानुग्रहान्मुक्तात्मनामिव शिवसमानत्वमेव, इति

तेऽधिकारं प्रकुर्वन्ति शिवेच्छाविधिचोदिताः ।

इत्यादिश्रुतिविरोधः ॥

तं परिहरति

(२११) सर्वज्ञानोदयस्तुल्यस्त्वाधिपत्यं विशिष्यते ।
नाभिव्यक्तं हि तत् तादृक् तेषां यादृङ्महेश्वरः ॥

अत एव शिवेच्छाविधिचोदितत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या न तेषां मुक्तशिववत् क्रियाशक्त्यापि शिवसमत्वमभिव्यक्तमिति प्रतीयते, अपितु "सर्वज्ञज्ञानसंयुता,, इति श्रुतेर्ज्ञानशक्त्यैवेत्यविरोधः ॥

अपिच ।

(२१२) अधिकारो हि संस्कारस्तेषां शैवे विगीयते ।
यतः कृताधिकारास्ते व्रजन्ति शिवतुल्यताम् ॥

यतः परमेश्वरेणासावधिकारात्मकः संस्कारस्तेषां सावधिरेव विहितः, यत् श्रूयते,

"अनन्तोपरमे तेषां महतां चक्रवर्तिनाम् ।
विहितं सर्वकर्तृत्वं कारणं परमं पदम्,, ॥

इति, ततोऽपि न शिवसमानत्वम् ॥

अत्र मतान्तरमाह ।

(२१३) तुल्यत्वेऽप्यर्थनिष्पत्तिर्नान्यथेत्यपरे जगुः ।
शिष्या इव गुरोः शंभोस्ते तच्चित्तनियोगिनः ॥

"शिवतुल्येऽपि" मन्त्रमन्त्रेश्वराणां तदीयाधिकारकारित्वमिव शिष्याणां भविष्यतीति,, केचित्, तैस्तु दृष्टान्तेन साम्यमत्र चिन्त्यम्, शिष्याणां हि गुरुसाम्येऽपि तदीयनियोगाकरणात् प्रत्यवाययोग्यता, न तु तेषां शिवसमत्वं यतः ॥

प्राक् शरीरानभ्युपगमेनेश्वरस्य कारकत्वं प्रतिपादितम्, अधुना तत्प्रतिक्षेपेणाह ।

(२१४) इच्छामात्रेण देवेशः कृत्यकृन्न प्रयासतः ।
इच्छा च तस्य कृत्येषु न प्रतीघातमश्नुते ॥

मात्रग्रहणमवधारणार्थम्, इच्छयैवाव्याहतप्रसरया भगवतः कर्तृत्वं न शरीरकरणादिप्रयासेनेति तेषामभावोऽनुपयोगात् ॥

"ननु यः कर्ता नासौ शरीरादिप्रयासानपेक्षः, अव्याहतेच्छो वा, यथा देवदत्तादिः, कर्ता चेश्वरः, अतस्तथाभूत एव,, इत्यत्राप्याह ।

(२१५) प्रयासकरणात् पुंसामिच्छा व्याघातधर्मिणी ।
पशुत्वात् तच्च देवस्य निषिद्धं न्यायवर्त्मना ॥

सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसद्भावेऽपि पुंसां मलावृतत्वात् कार्ये शरीराद्यपेक्षित्वमनीश्वरत्वं चेत्युक्तम्, ईश्वरस्य तु तदभावात् तयोरप्यभावः ॥

"नन्विच्छामात्रेण पुंसां कर्तृत्वमदृष्टम्,, इत्याह ।

(२१६) स्तोभादिकर्मसंसिद्धिरिच्छामात्रेण दृश्यते ।
पुंसां प्रकृष्टमन्त्रादिस्वभावाविद्धचेतसाम् ॥

सिद्धमन्त्राणां हि विषादिकार्यमिच्छामात्रेण पुरुषाणामपि दृश्यत एव ॥

एतदेव दर्शयति ।

(२१७) पशुर्बन्धनबन्धी स प्रभावातिशयाद्धि तत् ।
इच्छयैव करोतीशः कुर्यान्नेति किमद्भुतम् ॥

बन्धनानां विषादीनां बन्धः स्तोभादिः प्रागुक्तः, स यस्यास्ति स पशुः कार्यकारणयुक्तः प्रागुक्त एव, पुरुषो मन्त्रप्रभावातिशयादिच्छामात्रेण तं स्तोभादिकं करोतीतीष्यते, नत्वीश्वरस्तथाभूतप्रभावातिशय इत्याश्चर्यम् ॥

यदप्याहुः केचित्,

"नचानिमित्तया युक्तमुत्पत्तुं ह्रीश्वरेच्छया ।
यद्वा तस्य निमित्तं वस्त्वद्भुतानां भविष्यति,, ॥

इति, तत्राप्याह ।

(२१८) इच्छायाः कारकयामस्पृष्टाः केचित् प्रचक्षते ।
निमित्तं वस्तु मोक्षादि तज्ज्ञानं करणं त्विति ॥

मोक्षोत्पाद्यादिवस्तुयोग्यतैवेच्छायाः समुत्पादे निमित्तम्, अस्मदादौ तथैव सिद्धेः, करणं तद्विषयं कर्तुर्ज्ञानम्, इतीश्वरेऽपि तथैवोपपत्तेर्न किंचिदेतत् ॥

एकानेकविभेदोऽपि तस्या नाहेतुक इत्याह ।

(२१९) एककालविनिष्पाद्येष्वेकरूपेषु वस्तुषु ।
एकैवेच्छा तथानेका कालरूपविभेदिषु ॥

स्थितिसंरक्षणादिविषयाकारभेदाभ्यां स्थित्यादावपि कालभेदाभ्यामस्या भेदाभेदाविति नाहेतुकौ ॥

सा च क्रियाशक्तेर्नान्येत्याह ।

(२२०) वामादिकः क्रियाशक्तेर्भेदो यः सोऽपि गम्यते ।
इच्छायाः सर्वकृत्यानि तयैवेशः करोति यत् ॥

यतः सर्वकार्येष्वस्मदादीनामपीच्छैवाविनाभाविनी कारकतया सिद्धेत्युक्तं मध्यकाण्डे, ततः सैव क्रियाशक्तिर्वामादिभेदैर्भिन्ना भगवतः शास्त्रे प्रतिपादितेत्यवगन्तव्यम्, न ततोऽन्येति, तस्या असिद्धेः ॥

सा च निरवयवत्वात्मस्वरूपाव्यतिरेकादात्मरूपाया ज्ञानशक्तेरप्यभिन्नेति दृष्टान्तेन दर्शयति ।

(२२१) गुरुभिः कमलाश्लिष्टा यथैवार्कस्य दीधितिः ।
तत्प्रकाशं विकासं च करोतीति द्विधोच्यते ॥
तथैव शक्तिरेकैव संश्लेषादेव वस्तुषु ।
विज्ञप्तिं तत्क्रियां चैव करोतीति द्विधोच्यते ॥

यथा हि सवितुर्दीधितिः कमलेष्वाश्लिष्टा प्रबोधप्रकाशौ विदधती द्विधोच्यते, तथैव भगवतः शक्तिर्वस्तुषु प्रकाशविकासौ विदधतीति द्विविधा, इति कार्यभेदाद्भेदेन व्यपदिश्यते, न तु परमार्थतो भेदोऽस्याः स्यादिति ॥

तथैव ।

(२२२) ज्ञेयाधिष्ठेयनिष्पाद्यभेदादेकापि भिद्यते ।
वामादिभिरनेकैस्तु भेदैः शक्तिर्न मुख्यतः ॥

ज्ञानशक्तेर्ज्ञेयभेदेनैव क्रियाशक्तेः कार्यभेदेन च भेद इत्युक्तं पुरुषपरीक्षायाम्, ततश्च वामादिभेदोऽपि तस्याः कार्यभेदोपाधिको न मुख्यत इति ॥

येनैवमिच्छैव क्रियाशक्तिः ।

(२२३) प्रयासेन विनेशानः कृत्यकृत् तेन गीयते ।

तेन कारणेन स्वदेहस्पन्दादौ कुम्भकारादिरिवेश्वरोऽपि शरीरान्तरप्रयासानपेक्षया जगति कर्ता प्रोक्तो नान्यथेति ॥

अत्र परः ।

(२२४) इच्छामात्रात् करोतीति नन्विच्छा नास्य विद्यते ।

युज्यत एतदुक्तं यदीच्छास्य संभवेत्, सा तु मनोवृत्तित्वादस्य च कार्यकारणानभ्युपगमेन मनसोऽसंभवान्न संभवतीति ॥

एतत् प्रतिविपति ।

(२२५) शक्तेः प्रवृत्तिः कृत्येषु विशिष्टा प्रोक्तलक्षणा ।
व्यापारः कारणस्येच्छा तन्नियोगाय चोच्यते ॥

नेच्छा मनोवृत्तिः, अपितु कर्तुः क्रियाशक्तेः कार्याय प्रवृत्तिरिच्छा प्रोच्यते, सर्वव्यापारेषु पूर्वभावित्वेनास्याः सिद्धत्वादित्युक्तं यतः, शास्त्रेष्वपीश्वरस्य व्यापारतया व्यापारनियोगाय विद्येश्वरेषु चोच्यते, यदुक्तम्,

"तेऽधिकारं प्रकुर्वन्ति शिवेच्छाविधिचोदिताः,, ।

इति ॥

"कथं तर्हीच्छा मनोवृत्तिः सांख्यादिभिर्गीयते., इत्याह ।

(२२६) तादृग्व्यापारसंगीता शक्तिरिच्छा क्वचिन्मता ।

यथाहि, अध्यवसायादिना बुद्धिव्यापारेणोपोद्बलितत्वाज्ज्ञानशक्तिरेव बुद्धिबोध इत्युच्यते, नतु बुद्धिर्जडतया वस्तुतो बोधः संभवत्येवं क्रियाशक्तिरेवेच्छात्मिका मनोव्यापारेण मनोराज्याद्यवस्थासु सिद्धेनापूर्वनिर्माणात्मनाभिव्यज्यमानत्वान्मनोवृत्तिरिति क्वचित् सांख्यादावुच्यते, नतु परमार्थतस्तस्यापूर्वनिर्माणशक्तिरूपपद्यते, निर्माणस्येश्वररूपत्वेन जडेऽनुपपत्तेरिति ॥

अस्मिंस्तु शास्त्रे ।

(२२७) अर्थान्तरं विना कृत्यं कुर्वती च प्रगीयते ।

मनोलक्षणार्थान्तरं विनेश्वरस्य कार्यं कुर्वतीच्छा गीयते, सकलस्य तु मनोलक्षणार्थान्तरानपेक्षयेति च शब्दार्थः ॥

उपसंहरति ।

(२२८) एका सर्वार्थगा शक्तिर्भिन्ना चेच्छा न जातुचित् ।

एवं च ज्ञानक्रियात्मिका शक्तिरेकैव, नैवेच्छा ततोऽन्येति सिद्धम् ॥

"ननु कार्यभेदादिच्छायास्ततः शक्त्यन्तरत्वमस्तु,, "यद्वेष्यमाणानां प्रकाशरूपत्वेन सुखादिप्रकाशानामिव बोधात्मकत्वाज्ज्ञानरूपत्वमेव न क्रियाशक्तिरूपता., इत्याह ।

(२२९) शक्तावुक्तं यतोऽस्तीदं तेन नाधिककल्पना ।

क्रियाशक्तिसिद्धनिमित्तं यत् साधनमुक्तं तदेवेच्छायां यतोऽस्ति, तेन कारणेन न ततोऽधिका काचिदिच्छा, नापि ज्ञानरूपतेति, एतदुक्तं भवति, स्वदेहस्पन्दादिक्रियाहेतुत्वेन स्वसंवेदनात्मकसाधनसिद्धा क्रियाशक्तिरिच्छैव, वस्तुतश्च पुत्रादेर्ज्ञानशक्त्यवभासितस्य ममेदं स्यादित्यात्मसंबन्धितानिर्माणस्वभावत्वाच्च ज्ञानरूपा, अपितु क्रियाशक्तिरेवेति, तदिदमुक्तं मन्त्रवार्तिके, "शक्तस्य हि तन्मनसस्त्विच्छा ह्येषा क्रियाशक्तिरिति,, तदेवम्,

"इच्छामात्रेण देवेशः कृत्यकृच्च प्रथासतः,, ।

इति सिद्धम् ॥

"ननु सिद्धसाधनमेतत्,, इत्याह ।

(२३०) नचापि विमतिर्नास्ति सर्वस्यैषा प्रसिद्धितः ।

नहि मीमांसकबौद्धलौकायतिकानामेतत् सिद्धमिति न सिद्धसाधनम् ॥

तर्ह्यसिद्ध एवायं पक्ष इत्याह ।

(२३१) तथापि विगतक्षान्ति ग्राह्यः पक्षो यथागमम् ।

यद्यपि विषयतामयं पक्षो भवद्भिर्नीतः, तथापि विगतक्षान्ति, क्षान्तिकं कृत्वा, अस्मदुपदर्शितस्याच्च हेतोरत्यन्तं परीक्षां विधाय ग्राह्यो नोपरोधेनेति, यदुक्तम्,

"परीक्ष्याक्षान्तितो ग्राह्यं मद्वचो नतु गौरवात्,, ।

इति ॥

"ननु सिद्धसाधनमेतत्, इति सांख्याः,, योगिनां सत्त्वात्मनः कर्मजैश्वर्यस्य तैरभ्युपगमात्, यदुक्तम्,

"धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण,, ।

"ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः,, ॥

इति ॥

अत्राप्याह ।

(२३२) सर्वाधिपत्यमैश्वर्यं कर्माभावान्न धर्मजम् ।

अपास्तातिशयाच्छंभोस्तेन स्वेच्छाविधाय्यसौ ॥

अन्यदेव तद्योगिनां परिमितमैश्वर्यम्, कर्मजत्वात् तत् सयातिशययुक्तं च तैरिष्यते, अन्यदेव त्विदं सर्वार्थविषयमाद्यन्तरहितत्वेन प्रतिपादितत्वादकर्मजमिच्छामात्रकारकत्वेन प्रतिपादितम्, इति न सिद्धसाधनता ॥

"ननु ततोऽपि प्रकृष्टैश्वर्ययुक्तोऽन्यो भविष्यति., इत्याह ।

(२३३) स्वात्मैश्वर्यप्रभावेण तद्येनास्यातिशय्यते ।

महेश्वरः स एव स्यादयं नैवेश्वरस्तदा ॥

तर्हि स एव परमेश्वरोऽस्माभिरिष्यत इत्यदोषः ॥

नच ततोऽप्यन्यो भविष्यतीत्यनवस्थेत्याह ।

(२३४) परिमाणवदैश्वर्यं सर्वचातिशयान्वितम् ।

क्वचिच्चातिशयापास्तं यच्च तत् स महेश्वरः ॥

योऽतिशयान्वितः स संभवन् क्वचित् प्रकर्षपर्यन्तावस्थितिः, नत्वनवस्थायुक्तः, यथा परमाणुतो महान् महत्त्वातिशयान्वितः क्वचिदेव स्थितः परममहत्त्वान्तपरिमाणैः, अतिशयान्वितश्चायमैश्वर्यविशेष इति सोऽपि संभवन् क्वचित् प्रकर्षपर्यन्तावस्थितिः, यत्र तथाभूतः स एव परमेश्वरः, इति नानवस्था ॥

प्रकरणमुपसंहर्तुं प्रयोजनमस्यादावाह ।

(२३५) एवं सर्वोत्तमं शंभुं ज्ञात्वा सर्वफलप्रदम् ।
यदालोकयतः श्रेयः सद्यः सर्वं नचान्यथा ॥

एवमत्र प्रदर्शितसाधकबाधकप्रमाणसदसत्तानिश्चयपूर्वं प्रोक्तनयेन दर्शनान्तरप्रसिद्धेभ्यः प्रकृतिपुरुषादिभ्य ईश्वरेभ्यः सातिशयमीश्वरमत एव सर्वफलप्रदं ज्ञात्वा तमेव भावयतस्तत एव दीक्षाक्रमेणाविलम्बतः परं श्रेयो मुक्तिः सिद्धिश्च भवतीति प्रयोजनसिद्धिरित्युक्तमस्माभिरन्यत्र ॥

"प्रणमत शिवनाथं शाश्वतं शर्महेतोः
इतरविषयसेवादुर्ग्रहं प्रोज्झ्य यत्नात् ।
न स भवति भवेऽस्मिन् नापि भूतो न भावी
तदितरनुतितो यः शर्मयुक्तः पुमान् स्यात्" ॥

इति ॥

अधुनोपसंहरति ।

(२३६) इत्थं शर्वपरीक्षां तु पुंपरीक्षापुरःसराम् ।
चकार मृदुबुद्धीनां हितायातिस्फुटामिमाम् ॥
सद्यो ज्योतिःसमानोऽयं शिवेन गुरुसत्तमः ।
कृपयैवानुजग्राह ह्यग्रज्योतिर्गुणाकरः ॥

एवं च पूर्वनयेनेश्वरपरीक्षाक्षिप्तैव नरपरीक्षेति तत्प्रयोजनेनैव सप्रयोजनेति सिद्धम् ॥

नरेश्वरपरीक्षणेऽतिगहनत्वतो नैव यद्
गतिर्जगति गम्यते विततबुद्धिवेगेष्वपि ।
इदं परहितेच्छया त्वतनु रामकण्ठस्ततः
कुतर्कतमसां नुदं विहितवान् प्रकाशात् स्फुटम् ॥ :: ॥

इति श्रीनारायणकण्ठसूनुभट्टभट्टरामकण्ठकृतौ नरेश्वरपरीक्षाप्रकाशे परदर्शनप्रसिद्धेश्वरप्रतिक्षेपाख्यं तृतीयं काण्डम् ॥ :: ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशतो गङ्गायमुने ।

गङ्गा । सखि कालिन्दि किमिति दुर्मनायसे ।

यमुना । भअवदि भाईरहि अत्थि कारणम् * ।

गङ्गा । कीदृशं तत् ।

यमुना । एक्कं दाव अत्थि मह भादा सुग्गीवोत्ति † ।

* भगवति भागीरथ्यस्ति कारणम् ।

† एकं तावत् । अस्ति मम भ्राता सुग्रीव इति ।

गङ्गा । सकौतुकमात्मगतम् । अये कथमस्याः कपिकुलोत्पन्नोऽपि भ्राता । विमृश्य । उपपन्नमिदमनयोः खल्वेक एवायं सविता प्रसविता । प्रकाशम् । अथ किं तस्य ।

यमुना । सोतिबलिट्ठेण दुट्ठवलीमुहेण वालिणामहेएण परिहूदो एक्कदुग्गमत्तसरणो कइपअपरिवारो चिट्ठति * ।

गङ्गा । नन्विमावपि भ्रातरौ तत् किमनयोरीदृशं वैरायितमित्यर्धोक्त एव । अथवा

एकामिषाभिलाषो हि बीजं वैरमहातरोः † ।

इति ख्यातमेतत् तत् किमनेन । द्वितीयमपि कारणं कथय तावत् ।

यमुना । कस्सिंपि दिअहे गहीअतवस्सा विअ मम्महवसन्ता दोवि तरुणा जटाहरा एक्का चक्कवाअत्थणी चन्दवयणा मं उत्तरिअ दक्खिणं चलिदुं उवक्कन्ता ‡ ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

यमुना । तदो अ तीए खणं विलम्बिअ पणमिअ मुउलिअकरकमलजुअलाए अहमेरिसं विण्णत्ता । अयि देवि दिणअरणन्दिणि पुणोवि णिअकुटुम्बस्स दंसणप्पसादं करेसुत्ति § ।

गङ्गा । तत् कथं सम्भावयसि ।

यमुना । गङ्गायाः कथं एवमेवम् ।

गङ्गा । असम्भावनीयमिदम् । तन्नूनमावर्तशतभ्रमितहृदया किमप्यलीकमनुभूतवती । विमृश्य । अथवा को जानाति विधेः संविधानवैदग्ध्यम् ।

यमुना । जइ संवुत्तो ता कहं भअवदीए ण गोअरो इमो वुत्तन्तो ‖ ।

गङ्गा । न किंचिदेतत् । मया हि ब्रह्मलोकादागतायाः सरस्वत्याः समागमसुखव्यग्रचित्तया स्थितं तदिहीयमदूरे सरयूस्तेन हि तन्मुखादेव निरूपयाव इति परिक्रामतः ।

प्रविश्य सरयूः । देव्यौ नमो वाम् ।

उभे । आत्यविलयमङ्गला भव ।

* सोऽतिबलिष्ठेन दुष्टवलीमुखेन वालिनामधेयेन परिभूत एकदुर्गमात्रशरणः कतिपयपरिवारस्तिष्ठति ।

† तिलोत्तमाभिलाषो हि यथा सुन्दोपसुन्दयोरित्यथवैतदर्थबोधकं किमप्यन्यदेव श्लोकोत्तरार्धमत्रापेक्षितं पूर्णश्लोकलेखनस्यैव कविसंप्रदायस्य बहुत्र दर्शनात् । परं मदुपलब्धपुस्तकत्रयेऽपि केवलं श्लोकपूर्वार्धस्यैवोपलभ्यमानत्वात्तदेवाहं व्यलिखम् ।

‡ कस्मिंश्चापि दिवसे गृहीततपस्याविव मन्मथवसन्तौ द्वावपि तरुणौ जटाधरौ एका चक्रवाकस्तनी चन्द्रवदना मामुत्तीर्य दक्षिणां चलितुमुपक्रान्ताः ।

§ ततश्च तया क्षणं विलम्ब्य प्रणम्य मुकुलितकरकमलयुगलयाहमीदृशं विज्ञप्ता । अयि देवि दिनकरनन्दिनि पुनरपि निजकुटुम्बस्य दर्शनप्रसादं कुरुष्वेति ।

‖ यदि संवृत्तस्तत् कथं भगवत्या न गोचरोऽयं वृत्तान्तः ।

गङ्गा । सरयूं हस्ते गृहीत्वा सखि कथं तापनिमग्नमङ्गकं ते ।

सरयूः । भगवति प्रतीपमाभाषसे । ननु लज्जापङ्कनिमज्जनमनुभवन्त्या मेऽर्धावलम्बनोऽयमङ्गसंताप इति ।

गङ्गा । स्पष्टं तावदावेदय ।

सरयूः ।

बहलगलितैः संतापोष्णैस्तटान्तविहारिभि-
र्दशरथपुरीपौरस्त्रीणां विलोचनवारिभिः ।
उपचयवतीं संतापोष्णां निजां दधती तनू-
मिह मुहुरहं मातर्लज्जां वहामि जहामि च ॥

गङ्गा । सातङ्कम् । किं पुनरासामश्रुवृष्टेः कारणम् ।

सरयूः । गङ्गायाः कर्णे एवमेवम् ।

गङ्गा । हा इन्दुमतीनन्दन हा सकललोकहृदयानन्दनचन्दन हा महाकोदण्डपण्डित हा आखण्डलप्रियसख हा निजतनयनिर्विशेषप्रीतिपरिपालितसकललोक हा रामभद्रैकजीवितेति मूर्च्छति ।

सरयूः । स्वगतम् । अस्यैव विलसितमेतत् ।

गङ्गा । हा महाराज दशरथेति मूर्च्छिता पतति ।

यमुना । अंशुकाञ्चलेन वीजयन्ती भगवति समस्ससिहि समस्ससिहि णं इमेहिं जेव्व गुणेहिं असोअणिज्जो सो राआ * ।

गङ्गा । सरयूं प्रति सखि तवैव न केवलमयं तापः सर्वजनसाधारणः खल्वसौ । तदेनं रामभद्रच्छत्रच्छाययापनोदयामः ।

सरयूः । निश्वस्य । भगवति न खल्वप्रोषितसलिलसेकः कमलकेदारः परिशुष्यति ।

गङ्गा । स्पष्टं तावत् कथय ।

सरयूः । अधरस्फुरणं नाटयति ।

गङ्गा । अलमलं कथं दावानलशोषितायां तरुशाखायां कुठारमारोपयितुमिच्छसि । अथवा कथय तावत् ।

सरयूः । स्वगतम् । अहो ।

न ज्ञातुं नाप्यनुज्ञातुं नेक्षितुं नाप्युपेक्षितुम् ।
स्वजनः † स्वजने जातं विपत्पातं समीहते ॥

प्रकाशम् । रामभद्रमभिषेक्तुं कृतमनोरथं दशरथमेत्य कैकेयी प्रथमं तावदिदमुक्तवती ।

इदमेव नरेन्द्राणां स्वर्गद्वारमनर्गलम् ।
यदात्मनः प्रतिज्ञा च प्रजा च परिपाल्यते ॥

गङ्गा । स्वगतम् । अनेनैव तावदकल्याणरूची सूचिता दुराशया । प्रकाशम् । चरमं च किम् ।

सरयूः ।

त्वया देयं यन् मे द्वयमभिहितं देहि तदिदं
वनं कौशल्येयो विशतु युवराजोऽस्तु भरतः ।

गङ्गा । सोद्वेगम् । ततः किं वृत्तम् ।

सरयूः ।

इतीदं कैकेय्या वचनमधिगम्याकुलमतेः
पितुः पादौ नत्वा मुदितहृदयोऽसौ वनमगात् ॥

गङ्गा । यमुने तदिदं यत् कथितवत्यसि । सविषादम् । हा रघुकुलकुटुम्बं निहतमिति ।

यमुना । भअवदि एक्कं किं रघुकुलकुटुम्बअं णं मिअमहेसिवणदेवदाओ परिहरिअ सअलो जेव्व जीअलोओ रामचन्दमुहचन्दविलोअणविहीणत्तणेण णिहदो * ।

सरयूः । एवमेतत् ।

प्रोषितवति रजनिकरे बन्धुतया न खलु कैरवाण्येव ।
म्लायन्ति किन्तु सहसा भुवनान्यपि तमसि मज्जन्ति ॥

गङ्गा । एवमेतत् परं सखि सरयु कथय तावत् कीदृशी वृत्तिः सीतालक्ष्मणयोर्वत्सरामभद्रे ।

सरयूः । तौ हि तस्य सदैव सन्निहितौ चन्द्रिकाप्रसादाविव चन्द्रमसः । अतो जानास्येव यादृशी चन्द्रिकाप्रसादयोरेव चन्द्रमसि ।

गङ्गा । स्वगतं सहर्षं कथं सहैव वनं गतावित्युक्तं भवति । प्रकाशम् । सखि जीवितास्मि तावदनेन वागमृतेन । क्षणमपि हि रामचन्द्रविरहमनुभवितुमसहा मे वत्सा जानकी ।

सरयूः । एवमेतत् । रामचन्द्रेण हीदमुक्ता जानकी ।

अम्बाः शुश्रूषमाणा मे शरदः कतिचिन् नय ।

इदमाकर्ण्य तथा मूर्च्छिता जानकी यथा स्वजनकरोपनीतशीतशीकरासारसिक्तापि न प्रबुद्धा ।

यमुना । ता उण कहं पबुद्धा † ।

सरयूः ।

वनं वनजपत्राक्षि समागच्छ सहैव वा ॥

इत्यनेन रामवचनामृतेनैव ।

गङ्गा । उचितमिदं जानकीस्नेहस्य ।

यमुना । अवि णाम रामलक्खणाणं वि कोवि संवादो संवुत्तो ‡

सरयूः । अथ किम् । इदमुक्तो हि रामचन्द्रेण लक्ष्मणः ।

* समाश्वसिहिसमाश्वसिहि नन्वेतैरेव गुणैरशोचनीयोऽसौ राजा ।

† सुजन इति वा पाठः ।

* भगवत्येकं किं रघुकुलकुटुम्बकं ननु मृगमहर्षिवनदेवताः परिहृत्य सकल एव जीवलोको रामचन्द्रमुखचन्द्रविलोकनविहीनत्वेन निहतः ।

† तत् पुनः कथं प्रबुद्धा ।

‡ अपि नाम रामलक्ष्मणयोरपि कोऽपि संवादः संवृत्तः ।

गमय वत्स निमील्य विलोचने
कतिचिदत्र निमेषसमाः समाः ।
अपिच मामिव शीलसुशीतलं
शुभरतं भरतं परिशीलय ॥

इदमुक्तं च लक्ष्मणेन । अये रघुनाथ ।

त्वया समं मे चत्वारि यामा एव युगान्यपि ।
चतुर्दश समाः स्यातुं विना मन्वन्तराणि मे ॥

अपिच ।

त्वया मम समेतस्य कल्पा अपि समासमाः ।
भवता विप्रयुक्तस्य कल्पकल्पः क्षणोऽपि मे ॥

गङ्गा । अपि नाम कौशल्ययापि किञ्चित् शिक्षितो रामभद्रः ।

सरयूः । अथ किम् । सा हि अयि वत्स रामभद्र सीतामित्यर्धोक्त एव बाष्परुद्धकण्ठीदमुक्तवती । अथवा वत्स लक्ष्मणे रक्षितरि को भवान् सीतासमीक्षणस्य । तदिदं तावदभ्यर्थयामि ।

इह मुग्धमुखे वत्स लक्ष्मणे दक्षिणो भव ।
अपि राज्योपभोगेभ्यो यस्य त्वं सहजप्रियः ॥

इदमुक्तं च रामभद्रेण । अयि मातर्निजजीवितेऽपि दक्षिणेन भवितव्यमित्यपि शिक्षणीयमेव ।

गङ्गा । तत् नूनं ततःप्रभृति सहजसौन्दर्यमेवाभरणं वत्सरामस्य ।

सरयूः । अन्यदप्येकं विमुञ्चन् सकलमाभरणजातमित्यमभ्यर्थितः कौशल्यया रामभद्रः ।

हस्तावलम्बदानाय सीतामाङ्गल्यसंपदः ।
इदं विमुञ्च मा वत्स राम रत्नाङ्गुलीयकम् ॥

इदमन्यच्च ते कथयामि धीरा समाकर्णय ।

गङ्गा । कथमेतावदाकर्णितवतीमपि मामधीरामाशङ्कसे ।

सरयूः ।

निकामं रामस्य प्रमुदितमुखाम्भोरुहरुचेर्जटावल्लीर्मल्लीमुकुलसदृशैर्बाष्पपृषतैः ।
निषिञ्चन् सौमित्रिः कथमपि वितेने खलु यदा
तदा जातं मातः करुणमयमेतत् जगदपि ॥

यमुना । अवि णाम तस्सिं समये सीदावि किवि सिक्खिदा बन्धुअणेण * ।

सरयूः अयि देवि विपरीतमालपसि ।

गहनविपिनवासोत्कण्ठया संप्रयातं
प्रियतममनुयान्त्या तत्क्षणं राजपुत्र्या ।
चरणकमलगुञ्जन्मञ्जुमञ्जीरशब्दैः
स्फुटतरमुपदिष्टा बान्धवाः साधु वृत्तम् ॥

इदं तु वृत्तम् ।

पुरः कान्तं यान्तं विपिनमनुयान्त्याः सरभसं
तदादौ सीतायाः किसलयनिभौ वीक्ष्य चरणौ ।
मुहुः शीतास्तप्ताः किमपि च मुहुर्बन्धुनयनैः
समं मुक्ता मुक्तासदृशरुचयो बाष्पकणिकाः ॥

गङ्गा । हर्षविषादयोर्विलसितमेतत् ।

सरयूः । इदं बन्धुजनेन शिक्षितो रामचन्द्रः ।

बाला विदेहतनया तरुणौ भवन्तौ
दिग् दक्षिणा च रजनीचरचक्रदुष्टा ।
तद् वत्स वत्सलतयेदमुदाहरामो
मा राम गच्छ नयदक्षिण दक्षिणाशाम् ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

सरयूः । ततस्तामेव दिशं प्रति ।

सुरमुरजगभीरधीरनादद्विगुणगुणध्वनिचापदत्तहस्तः ।
पुरजननयनैः क्षतं दधानः
कुवलयदाम जगाम रामभद्रः ॥

यमुना । को उण सो अवसरो सुरमुरअसद्दस्स * ।

गङ्गा । सखि न जानासि । गभीरं ध्वनद्भिः खलु सुरमुरजैः किमपि गभीरमेव ध्वनितम् । पुनः सविषादम् । हा दशरथ सकलगुणसंपदां भाजनं भूत्वापि कथमेकस्य भाजनं न जातोऽसि ।

यमुना । कहं उण सो राआ तुम्हेहिं पसंसीअदि जेण तारिसोऽवि तणओ तुणं विअ मुक्को † ।

सरयूः । शान्तं पापम् ।

नरेन्द्रः कैकेयीवचनपरिपाटीविगलितः
क्षणं मोहक्रोधप्रसरभरयोरन्तरचरः ।
सुतं चोरस्तो मणिमिव करस्थं न कृपणस्तृणानीव प्राणान् पुनरयममुञ्चद्दशरथः ॥

यमुना । अवि णाम भरदस्स णाणुमदमिदम् ‡ ।

सरयूः । अये भरतस्य मातुलगृहादागतस्य कैकेय्याश्च संवाद एवोत्तरं दास्यति ।

गङ्गा । कीदृशः पुनरसौ ।

सरयूः ।

---

* अपि नाम तस्मिन् समये सीतापि किमपि शिक्षिता बन्धुजनेन ।

* कः पुनः सोऽवसरः सुरमुरजशब्दस्य ।

† कथं पुनः स राजा युष्माभिः प्रशंस्यते येन तादृशोऽपि तनयस्तृणमिव मुक्तः ।

‡ अपि नाम भरतस्य नानुमतमिदम् ।

भ्रातस्तातः क्व यातः सुरपतिभवनं हा कुतः पुत्रशोकात्
कोऽसौपुत्रश्चतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जातः किमस्य ।
प्राप्तोऽसौ काननान्तं किमिति नृपगिरा किं तथासौ बभाषे
मद्वाग्बद्धः फलं ते किमिह तव धराधीशता हा हतोऽस्मि ॥

गङ्गा । सहर्षम् । वत्स भरत भवसि रामानुजन्मा ।

सरयूः ।

रामे प्राप्ते वनान्ते कथमपि भरतश्चेतनां प्राप्य तातं
नीत्वा देवेन्द्रलोकं मुनिजनवचनादूर्ध्वदेहक्रियाभिः ।
भ्रातुः शोकाभितप्तः स्वजनपरिवृतः पालयामास नन्दि-
ग्रामे तिष्ठन्नयोध्यां रघुपतिपुनरागामिभोगापवीरः ॥

यमुना । तदोतदो * ।

सरयूः । अहमेतावदेव जानामि । ततः परं तद्वृत्तान्तनिरूपणाय निजजलकमलवनवासी कोऽपि कलहंसः प्रस्थापितो मया ।

प्रविश्य कलहंसः । देव्य इदं नमो वः ।

तिस्रः । अयि कमलावतंस कलहंस मङ्गलमन्दिरं भव ।

गङ्गा । अये कथय तावत् वत्सानां मे प्रथमतः प्रभृति पथि चरितानि ।

हंसः ।

विघ्नानिवानुसरतो विनिवार्य पौरा-
नग्रे स्वयं नय इवैष जगाम रामः ।
एनं विभूतिरिव सानु जगाम सीता
तां लक्ष्मणस्तु सुखलाभ इवानुगच्छत् ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

हंसः । ततः कियत्यपि दूरे पथिकलोकेनेदमुक्तस्ते वत्सवर्गः ।

पन्थाः समः सिकतिलो मृदुशाद्वला भू-
र्वेतस्वती सरिदियं शिशिरा न दूरे ।
अग्रे चकास्ति सरसी च कुमुद्वतीयं
कादम्बकूजितकरम्बितहंसनादा ॥

अन्यच्च ।

तरुरयमितः शीतच्छायः स्रवन्मधुशीकरः
सरिदियमितः स्वल्पस्वच्छप्रवाहमनोरमा † ।
इदमिदमितः स्निग्धामोदं मुहुर्मधुरध्वनन्-
मधुकरवधूभुग्धाभोगं वनं सरसीरुहाम् ॥

गङ्गा । अहो अध्वश्रमशमनानि पथिकजनवचनानि ।

यमुना । तदोतदो ‡ ।

हंसः । ततः प्रियतममनुगच्छन्ती जानकी ।

भीतं विलोक्य हरिणं करुणार्द्रचित्ता
पत्युर्निजेन पिदधे धनुरंशुकेन ।
केदारसीम्नि सदयं च यवप्ररोह-
मादाय साधु विदधे श्रवणावतंसम् ॥

अन्यच्च ।

तटभुवि सरसीनां सैकते निम्नगानां
परिसरमपहातुं चक्रवाकी प्रियस्य ।
क्षणमपि न समर्था लोलमालोकयन्ती
पथि जनकतनूजा प्राप हर्षं शुचं च ॥

गङ्गा । एवमनुकम्पनीयवत्सला मे जानकी । पुनः सस्नेहम् । अपि तावत् पथिकनीतिशीतलानि मे वत्सानां शीलानि ।

हंसः । कीदृशी पुनः पथिकनीतिः ।

गङ्गा ।

यावत् कर्णं तपति तपनस्तावदेव प्रयाणं
विश्रामश्च प्रसरति रवेरंशुजाले कराले ।
यात्रोद्योगः पुनरपि रवेर्लम्बमाने विमाने
यावन् मीलत्यथ कमलिनी तावदावासबन्धः ॥

हंसः । भगवत्यनवस्थितमिदं नित्यपथिकानाम् ।

गङ्गा । हंत कथं कठोरातपस्पर्शमपि जानन्ति जानकीललिताङ्गानि ।

हंसः । अलं कातरतया ।

अपि तपति पतङ्गे चण्डचण्डैर्मयूखैः
पथि जनकतनूजा नैव सन्तापमाप ।

गङ्गा । सकौतुकम् । कथमिव ।

हंसः ।

अपरिचितनिमेषालोकमालोकयन्ती
कुवलयदलदामश्याममङ्गं प्रियस्य ॥

गङ्गा । प्रियतमस्नेहशीलतया सीतया न केवलमात्मा वयमपि जीविताः ।

सरयूः । पालिताश्च ।

हंसः ।

अप्युच्चण्डैस्तपनकिरणैस्तापितायां पृथिव्या-
मप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे मार्गसीम्नि ।
प्रेमार्द्रेण प्रगुणितधृतिश्चेतसा शीतशीतान्
मेने सीता प्रियतमपदैरङ्कितान् भूमिभागान् ॥

यमुना । अयि ताद दिणअर कहं णिअकुडुम्बिवि णिक्करुणोऽसि संवुत्तो * ।

* ततस्ततः ।

† मनोहरेत्यपि पठान्तरम् ।

‡ ततस्ततः ।

* अयि तात दिनकर कथं निजकुटुम्बेऽपि निष्करुणोऽपि संवृत्तः ।

सरयूः । अयि देवि वसुधे कथं निजसुतायामपि सीतायामेवं निर्दयासि संवृत्ता ।

गङ्गा । विहस्यालमनयोरुपालम्भनेन न खलु स्नेहानुगुणप्रवृत्तयो महाभूतवृत्तयः ।

हंसः ।

कान्तेनाथ प्रणयमधुरं किञ्चिदाचञ्चलेन
श्रान्ताश्रान्ता जनकतनया वल्कलस्याञ्चलेन ।
चक्रे वीतश्रमजलकणस्निग्धमुग्धाननश्रीः
श्रान्तःश्रान्तः स पुनरनया लोचनस्याञ्चलेन ॥

गङ्गा । अहो कमनीयता विनिमयस्य ।

यमुना । तदोतदो * ।

हंसः । ततः ।

प्रत्यासन्ने भवति निलये संप्रयाता पुरस्तात्
तूर्णं विप्रैः कतिपयपदैश्चापमादाय हस्तात् ।
श्रान्तं कान्तं नवकिसलयैः सानुजं वीजयन्ती
जाता सीता समुचितविधिप्रक्रियावैजयन्ती ॥

पुनः सकौतुकम् । इदमन्यच्च सरसपेशलं कथयामि ते ।

जनकतनयाहस्तन्यस्तैर्मुहुर्नवपल्लवैः
शिशिरमसृणस्तत्कालं यः समेति समीरणः ।
प्रशममुना खेदोद्भूतं जगाम कपोलयोः
सलिलमनयोः शोकोद्भूतं शशाम न नेत्रयोः ॥

अपिच ।

कृतः स्थानेस्थाने विहितवरिवस्यापरिकरः
सुमित्रापुत्रेण श्रमशमनशीलो रघुपतिः ।
असावेतेनापि क्षणविरहबाष्पाञ्चितदृशा
कृतालोकश्चक्रे गलितसकलायासशिशिरः ॥

सरयूः । कियतां पुनरन्हां परिवर्त्तेन रघुराष्ट्रमतिक्रान्तं वत्सैः

हंसः । अयि कथमजानती वर्तसे रघूणामाधिपत्यम् ।

एते हि स्वरसावनम्रनिखिलक्ष्मापालमौलिज्वलन्-
माणिक्यस्फुरदंशुमांसलपदप्रेङ्खन्नखज्योतिषः ।
दूरोन्मुक्तचतुःसमुद्रलहरीविक्षिप्तशुक्तिस्खलन्-
मुक्तापङ्क्तिविनिर्मितैकवलयं भूमण्डलं भुञ्जते ॥

उत्तरकोशलास्त्रिचतुरैरेवाहोभिरतिक्रान्ताः । अथ पुरमथनमौलिमालतीमालां मन्दाकिनीमचिरेण च कलिन्दगिरिकरिकपोलमदवारिधारां कालिन्दीमप्यतिक्रान्ताः ।

गङ्गा । यमुनां प्रति सखि तदिदं यत् कथितवत्यसि ।

तपनसुतया देव्या यद्वा भगीरथकन्यया
विपुलविपुलैर्वीचीहस्तैश्चिरादपि किं कृतम् ।
ललितललवलीभङ्गैरङ्गैर्वनं चलिता सती
जनकतनया पाणौ धृत्वा न यद् विनिवारिता ॥

गङ्गा । विहस्य सखि कथं परोक्ष इव समक्षेऽपि नितान्तमुपालम्भसे ।

यमुना । तदोतदो *

हंसः । ततश्च शबरशरदलितविन्ध्यकरिकुम्भतटीविमुक्तमुक्ताफलप्रकरतारकिततीरलतावितानपरिच्छदां शर्मदां नर्मदामतीत्याचिरेण चपलकर्णाञ्चलपरिमिलितमदकरिकपोलचलितसहचरसमागममुदितमधुकरवधूमधुरसरसकुसुमकेसरं गोदावरीपरिसरं प्रयाताः ।

यमुना । हद्धिहद्धि । तत्थ हि लङ्केसरभइणी क्खणेण पमत्ता सुप्पणहा णाम रक्खसी परिभमई † ।

हंसः । अतिप्रमत्तेति वक्तव्यम् । सा हि सौमित्रिशरदलितनिजनासिकारुधिरसीधुरसमास्वादितवती ।

गङ्गा । सातङ्कम् । तदाकर्ण्य किं प्रतिपन्नं जनस्थानवासिना निशाचरचक्रेण ।

हंसः । करकलितकरालकुन्तकरवालकार्मुकेण निशाचरचक्रेण रामं प्रति प्रचलितम् ।

गङ्गा । ततस्ततः ।

हंसः । ततश्चेदं विज्ञप्तः सौमित्रिणा रामभद्रः । आर्यायं मे ।

नक्तंचरेन्द्रभगिनीसुकुमारनासा-
निर्मुक्तरक्तलवलिप्तशितैकधारः ।
उत्कण्ठते कठिनराक्षसकण्ठजानां
पानाय कर्दमसृजामसृजां कृपाणः ॥

इदमुक्तं च रामभद्रेण वत्सास्त्येतत् किन्तु प्रकृतिभीरुः खल्वबलाजनस्तेन हि जानकीसनाथगर्भां पर्णशालामेव समुत्खातकरवालः पालयतु भवानयमहमचिरादित्यधोक्त एव निशाचरचक्रं प्रति प्रचलितः संमिलितश्च ।

गङ्गा । सत्रासम् । अनन्तरं किंवृत्तम् ।

हंसः ।

अथाहूतस्तादृक्समरजयसंरम्भरभस-
प्रसर्पद्गम्भीरध्वनिगरिमगर्जद्दशदिशम् ।
मुहूर्त्तात् सौमित्रिः ।

सरयूः । तत् किं रामेण ।

हंसः । नहिनहि ।

सरयूः । अयि देवि भागीरथि त्रायस्व मां नूनं निशाचरचक्रेणेति वक्ष्यति ।

* ततस्ततः

* ततस्ततः ।

† हा धिक् हा धिक् । तत्र हि लङ्केश्वरभगिनी क्षणेन प्रमत्ता शूर्पणखा नाम राक्षसी परिभ्रमति ।

हंसः* ।

विपिनचरनक्तंचरचमू-
वधक्रीडाकिञ्चिन्मुकुलितरुषा रामधनुषा ॥

सरयूः । दिष्ट्या जीवितास्मि । सेयं प्रथमदर्शिततीव्रातपा पीयूषवृष्टिः ।

यमुना । तदोतदो* ।

हंसः । ततः प्रमुदितमुनिजनशतसमुद्भूतसाधुवादश्रवणविनोदेन कतिचिदहानि नयन्ति स्म ।

अथाविरासीत् कुरुविन्दलोचनो
द्रुमान्तरे विद्रुमशृङ्गशोभितः ।
विभक्तमुक्तामयचित्रमण्डनो
मनोपहारी हरिणो हिरण्मयः ॥

गङ्गा । स्वगतं । नूनमयमनर्थाङ्कुरः । प्रकाशं ततस्ततः ।

हंसः ।

भ्रूवल्लीविजितमनोजचारुचाप-
श्चापश्रीजितयुवतीमनोरमभ्रूः ।
सीतायास्तमनु ससार लोचनान्तः
कान्तश्च स्फुरदसितोत्पलाभिरामः ॥

ततः ।

त्रासातुरेण हरिणेन सहैव तेन
दूरं प्रयाति हृदये जनकात्मजायाः ।
सौमित्रिराश्रमपदात् कृतचापपाणि-
र्द्राङ् निर्जगाम च विवेश च कोऽपि भिक्षुः ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

हंसः । ततः ।

इतो बाणं रामः क्षिपति हरिणे मुक्तकरुणः
सचापः सौमित्रिः स्वजनमनुयाति द्रुतमितः ।
इतः सीताभिक्षामुपनयति भिक्षोः करतले
त्रयं व्योम्नि प्रेङ्खन् युगपदहमालोकयमिदम् ॥

सरयूः । ततस्ततः ।

हंसः । ततः ।

कनकहरिणगात्रे बाणपातावलोका-
द्विमुखहृदयवृत्तिर्लोचने संनिमील्य ।
कथयितुमयि चेदं रामवृत्तान्तजातं
शरयु तव तटान्तं तूर्णमेवावतीर्णः ॥

तदनुजानीत मां देव्यः सलिलावगाहनाय श्रान्तो ऽस्मि ।

तिस्रः ।

विहरास्मिन् रमणीये शुचिपयसि स्मेरनीरजे सरसि ।
पुरतरुणीचरणारणन्मणिनूपुरकूजितोत्कुतुकः ॥

हंसः प्रणम्य निष्क्रान्तः ।

गङ्गा । सखि सरय्वनेन वृत्तान्तक्रमेण कातरं मे मनः ।

सरयूः । अलं कातरतया । नन्वनेन हि नूपुरोद्भेदेन स्मृतं मया यत् किल वनगमनोद्यतां जानकीमिदमुक्तवती करकलितनूपुरद्वया पतिव्रतासीमन्तिनीरत्नमरुन्धती ।

अधिचरणममू चमूरुनेत्रे
मृदुरणितौ मणिनूपुरौ विधेहि ।
अहरपि विरहं न यन्महिम्ना
हरिणदृशः सह वल्लभैर्लभन्ते ॥

कृतवती च तथा जानकी ।

गङ्गा । इदानीं किमपि निर्वृतास्मि । सत्यवादिनी हि मे सखी वसिष्ठगृहमेधिनी । तदागच्छतेमं वृत्तान्तं रघुकुलवत्सलाय सागराय निवेदयाम इति परिक्रामन्ति ।

गङ्गा । सविस्मयमहो प्रवाहवेगातिशयात् तत्क्षणादेव दूरमुपयाताः स्मो यदयमदूर एव गोदावरीसहचरः सागरः किमपि समालपन्नालोक्यते कल्लोलिनीकान्तः । ततः प्रविशति गोदावरीसहचरः सागरः ।

सागरः । ततस्ततः ।

सरयूः । कथमिहापि किमपि वृत्तान्तशेषः प्रस्तूयते ।

यमुना । अवि णाम तं जेव्व हविस्सदि जं किर हंसेण णावगअम्* ।

गोदावरी । ततः ।

रामोन्मुक्तैकबाणप्रणिहतहृदयः काञ्चनाङ्गः कुरङ्गः
सद्यो मारीचनामाऽजनि रजनिचरः सान्द्ररक्ताक्तवक्त्रः ।
भिक्षुः सोऽपि क्षणार्धेन् मणिखचितचलत्कुण्डलश्रेणिशोभावीचीखेलत्कपोलस्फुरितदशशिराः कुम्भकर्णाग्रजोऽभूत् ॥

गङ्गा । हा हतास्मि । विमृश्याथवास्ति तत् मणिनूपुरद्वयम् ।

सागरः । अपि नाम मम वधूटिका स्पृष्टा निशाचरेण ।

गोदावरी । न स्पृष्टा ।

सागरः । कथमिव ।

गोदावरी । तथाहि ।

रजनिचरकराग्रस्पर्शसंपातविघ्नं
रचयितुमनसूयाहस्तदत्ताङ्गरागाम् ।
बहलमनलपुञ्जः पिञ्जरज्योतिरुद्यन्
कुवलयदलशीतां संवृणोति स्म सीताम् ॥

सागरः । अहो अत्रिपत्न्यास्तपः प्रभावः ।

* ततस्ततः ।

* अपि नाम तदेव भविष्यति यत् किल हंसेन नावगतम् ।

गोदावरी । ततो वरुणमन्त्रचिन्तनाहूतनूतनबलाहकाञ्चलनिचुलितपाणिरस्पृशदेव ।

हा राम हा रमण हा जगदेकवीर
हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे माम् ।
इत्थं विदेहतनयां मुहुरालपन्ती
मादाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥

सरयूः । अयि भागीरथि कथमस्मदभागधेयादरुन्धतीवाचोऽपि मृषा भविष्यन्ति ।

गङ्गा । नहिनहि ।

सागरः । सविषादं ततः ।

गोदावरी । ततः शैलशिखराधिवासिना विहङ्गराजेन जटायुना पन्थानमवरुध्येदमुक्तो राक्षसेन्द्रः ।

आः पापिन् पश्यतो मे रघुतिलकवधूं चोरवृत्त्यापहर्तुं
सीतां शीतांशुलेखामिव गिरिशशिरःशायिनीमुद्यतोऽसि ।
एष छित्त्वा शिरांसि प्रखरनखमुखैर्दीप्तचूडामणीनि *
त्वामद्याहं गरुत्मानुरगमिव सुधाकाङ्क्षिणं संहरामि ॥

गङ्गा । स एष नूपुरप्रसादः ।

सागरः । सहर्षं ततस्ततः ।

गोदावरी ।

नखैस्तदीयैः कुलिशात् कठोरै-
र्भिन्दद्भिरङ्गानि निशाचरस्य ।
रथः स हेमाभरणो बभञ्जे
न जानकीलाभमनोरथोऽस्य ॥

सागरः । ततः ।

गोदावरी । ततश्च निशितनखनिस्त्रिंशनिर्घातभैरवे समरसंरम्भे संभ्रमकातरायां रावणैककरस्थितायां जानक्याम् ।

तस्याः क्वणत् किमपि नूपुर एक एव
क्रन्दन्निवातिकरुणं चरणात् पृथिव्याम् ।

गङ्गा । हा अधुना निराशाः स्मः ।

गोदावरी ।

आस्तिष्ठतिष्ठ निहतोऽसि खलेति जल्पन्
दूरात् जटायुरपि खड्गहतः पपात ॥

सागरः । हा वत्से जानक्यधुना नीतासि निशाचरेणेति मूर्च्छति ।

गङ्गा । उपसृत्यांशुकान्तेन वीजयन्ती अये रघुकुलवत्सल समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

सागरः । कथमिह गङ्गापि ।

गङ्गा । यमुनासरय्वौ च ।

* दीप्तचूडामणीभिरिति पाठस्त्वपपाठः ।

सागरः । तन् मां मिलिताः सर्वा एव धारयतायमहं हतोऽस्मि शोकस्रोतसा ।

गङ्गा । अलमतिकातरतया । यतः ।

प्रायो दुरन्तपर्यन्ताः संपदोऽपि दुरात्मनाम् ।
भवन्ति हि सुखोदर्का विपदोऽपि महात्मनाम् ॥

सरयूः । सखि गोदावरि अपि जानासि नूपुरवृत्तान्तम् ।

गोदावरि । अथ किं कथितमेव वनदेवतया । तमादाय कोऽपि कपिः ऋष्यमूकसंमुखं गत इति ।

सागरः । रामभद्रस्य तु को वृत्तान्तः ।

गोदावरी । रामभद्रोऽपि सीताविरहविह्वलः सौमित्रिणा धार्यमाणस्तामेव दिशं प्रतस्थे ।

नेपथ्ये । सखि कालिन्दि वर्धसे ।

यमुना । का उण इमाइं सूईसलाआविद्धाइं मह णहाइं अलत्तअरसेण सिञ्चदि * ।

प्रविश्य तुङ्गभद्रा । जयतुजयतु नदीनाथः ।

सागरः । कथं पुनर्वर्धते कालिन्दी ।

तुङ्गभद्रा । भ्रातुः सुग्रीवस्य चक्रवर्तिपदलाभेन ।

यमुना । दाणिं चन्दणचण्डातपलिम्पन्तपासजुअला वट्टामि † ।

सागरः । कथं पुनर्वालिपालितापि कपिराज्यलक्ष्मीः सुग्रीवमनुसंक्रान्ता ।

तुङ्गभद्रा । कथमद्यापि वालिकथा ।

सागरः । कथमिव ।

तुङ्गभद्रा । ननु नूपुरप्रदानविश्वासितेन रामचन्द्रेणात्मानं सुग्रीवं च समर्पयता हनूमता तथा व्यवसितं यथा ।

सहेलं हत्वेनं हरिणमिव हैमं रघुपतिः
कपीनां साम्राज्ये प्रणतमभिषिञ्चन् रविसुतम् ।
अपि ध्वंसात् शत्रो‡र्नृपतिमपि चक्रे फलभुजा-
मपि प्रीतं चक्रे निजकुलगरिष्ठं दिनकरम् ॥

सागरः । ततः किं वृत्तम् ।

तुङ्गभद्रा । ततः सुग्रीवेणापि ।

परिम्लानां मालामिव ललितसौरभ्यरहिता-
मपि स्थानेस्थाने विचिनुत वधूटीं दिनमणेः ।
इति स्वेनैवोक्ताः कुमुदनलनीलाङ्गदमुखा
हनूमत्संयुक्ता दिशिदिशि नियुक्ताः कपिभटाः ॥

सागरः । इदानीमुज्जीवितोऽस्मि ।

* का पुनरिमानि सूचीशलाकाविद्धानि मम नखान्यलक्तकरसेन सिञ्चति ।

† इदानीं चन्दनचण्डातपलिप्यमानपार्श्वयुगला वर्ते ।

‡ पत्युरिति वा पाठः ।

गोदावरी । किं भवानेव नन्विदानीमखिलोऽपि जीवितो जनः ।

सागरः । एवमेतत् । सकलजनमनःसाधारणी हि समचन्द्रमाधुरी नन्विहैव पश्य ।

नेदीयसी हि सरयूस्तपनोद्भवेयं
भागीरथीयमुदयः सगरान् ममापि ।
इत्यन्वयाद्रघुकुले यदि पक्षपात-
स्तद् वत्सला किमपि वामपि चित्तवृत्तिः ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य सविस्मयम् ।

विलासैर्दम्भोलेर्दलितगरुतः सर्वगिरयः
स चैको मैनाकः पयसि मम मग्नो निवसति ।
अये कोऽयं शैलः स्फुरदमितगव्यूतिमहिमा
हिमाद्रिर्विन्ध्यो वा लघुतरगतिर्लङ्घयति माम् ॥

तदागच्छत निरूपयामस्तावत् कोऽयमिति ॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

THE SA'HITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 184)

TEXT.

No. 734 The Return *(parivrittih)* is the exchange of a thing for what is (1) equal, (2) lesser or (3) greater.

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

"The fawn-eyed lady gave a glance and took my heart, whilst I gave my heart but got the fever of love."

Here, in the first half there is an exchange for the like, and in the second half, for what is lesser.

b. "The old Jatáyuh, translated to heaven—wherefore should we lament him now, who, at the price of a decrepit body, bought a fame lustrous like the light of the moon?"

Here we have an exchange for what is greater.

TEXT.

No. 735. When with, or without a query, something is affirmed for the denial, expressed or understood, of something else similar to it, it is Special Mention *(parisankhyá)*.

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

"What is a lasting ornament here below?—fame, not a gem. What is to be practised?—good deed done by the great, not a crime. What is an eye unobstructed?—the intellect not the *corporal* eye. And who is there besides thee who knows to discriminate good and evil?"

Here, a gem &c., which are to be rejected *or denied as an ornament &c*, are mentioned.

b "What is ever to be practised?—virtue; what is to be earnestly sought?—the company of the good. Who is to be meditated upon?—the Lord Vishṇu; what is to be desired?—the supreme abode, *or final beatitude*."

Here what are to be rejected, *viz*, sin &c., are understood. In these two examples, *the declaration* is preceded by a query

c. When it is not preceded by a query, we have the following examples .—

"Devotion to God not to mammon; addiction to Scripture not to woman, the weapon of Love; regard for fame not for the body are often found in the great."

d. "His strength was for the purpose of quelling the fear of the oppressed, his great learning was for the sake of honouring the learned—not the wealth alone but the perfections too of that sovereign were for the sake of others."

e. When founded upon a Paronomasia, it is peculiarly striking; e g. "When that king, the conqueror of the world, was protecting the earth, the mixture of colours (or classes—वर्ण) was in painting, the want of the string (or merits—गुण) was in bows" &c.

TEXT.

No. 736. The Reply is when a question is inferred from an answer, or, the questions being given, when there is a number of answers, unlooked for.

COMMENTARY.

a. For example, *the following verses of* mine :—

"My mother-in-law has lost her sight, my husband is gone far away and I am a solitary girl, how canst thou stay here?" *

From *this is* understood a traveller having asked for lodging.

b "What is *most* odd?—the decree of destiny What is to be sought out?—a man appreciating merit. What is the source of bliss?—a good wife. What is hard to be won?—a wicked man."

This is distinct from the Special Mention, because, here, other things of a similar nature are not intended to be disowned, *or denied the respective predicates*. Nor is the first case of the present figure the same with

* The author probably means to represent the girl as tempting the traveller, as we infer from similar stanzas of such indirect import. The strikingness of this example, if there is any in it, as well as of that given in the *Kávya-prakáśa*, rests upon the indirect way in which the speaker, in either case, expresses his or her meaning, and not on [illegible] of the inference on our part of a query or reque[illegible] I do not see why it should be counted a figure at all. It is indeed strange to find the author of the *Kávya-prakáśa* admitting this figure of speech, when he is unwilling to recognise such a figure as the Cause *(hetu)*, that comes under the English Metonymy, and perceives no strikingness in such an example of it as 'The Spring, the *joy* of the *kokila*, has arrived'

the Inference (§ 711), since that is recognized only when what is inferred and the ground of inference, or the reason, are both mentioned,—*and here the query is not mentioned*. Nor is it Poetical Reason (§ 710), for the reply is not the source of the question.*

TEXT.

No 737. When according to the Maxim of the Stick and the Cake, a fact is concluded from another, it is held the Necessary Conclusion (arthápatti).

COMMENTARY.

a. The Maxim of the Stick and the Cake is one by which, a truth or fact being given, another truth or fact comes in through a necessary connection; for example, it being admitted that a mouse has eaten up a portion of a stick, the fact of its having eaten the cake, connected therewith, comes in as a matter of course.

b. The figure has two varieties, inasmuch as from a fact connected with the subject-matter, there comes in one unconnected with it, or *vice versâ*.

c. For examples in their order:—

"Lo! the Necklace rolls on the round breasts of the fawn-eyed ladies When such is the condition even of the pearls, free *(muktá) as they are called*, of what consequence are we, the slaves of love? '

d. " Forsaking his native fortitude, he bewailed, with his voice choked by weeping Even iron, heated to excess, becomes soft, why speak we then of mortals *melting under affliction?* "

e In the present ornament, there is a peculiar strikingness when the Necessary Connection is founded upon a Paronomasia, as in the example " Lo ! the Neklace," &c. This figure is not identical with the Inference (§ 711.), since the Necessary Connection has not the nature of a mere Relation, *established by experience*. †

TEXT.

No. 738. The Alternative is an ingenious opposition of two things of equal probability.

COMMENTARY.

a. For example; " Bend ye your heads or your bows; make our authority or your bow-strings the ornaments of your ears, *i. e. yield to our authority or draw your bows*."‡

Here the bending of the heads and that of the bows are opposed to each other, being respectively marks of peace and war which it is impossible to resort to at the same time And this opposition terminates in the having recourse to one of the alternatives. The facts are equally probable, inasmuch as the bending of the bows and that of the heads are alike looked for *by the speaker*, through a pride of prowess. The ingenuity of the speech consists in its implying a comparison; * so also in the sentence 'Make our authority or your bow-strings the ornaments of your ears.' Similarly in the sentence " May the eyes or the body of Vishnu effect (*kurutám*) the cure of your worldly distresses," the ingenuity consists in the use of the Paronomasia *in 'kurutám' which, in one voice, is singular, and in another, dual. In the sentence* ' Let wealth acquired be given away to a Divinity or a Brahamán, there is no ornament, because of the absence of ingenuity.

TEXT.

No 739. The Conjunction is (1) when notwithstanding the existence of one cause sufficient to bring about an effect, there are represented others producing the same, according to the Maxim of the Threshing-floor and the Pigeons , or (2) when two qualities or actions, or a quality and an action are simultaneously produced.

COMMENTARY.

a. For example, *take the following stanza of* mine .— "Thou wast, O gentle Zephyr, begotten by the Mountain of the Sandal; pre-eminent art thou in the world in mild complaisance (or southernness—*dákshinya*), and intimate art thou with the holy waters of Godávarí—if thou, alas! even thou dost burn my whole frame like a fierce conflagration, what shall I say to the black *kokila*, savage and intoxicated as he is? "

Here, notwithstanding the existence of one cause, *viz*, the circumstance of being begotten by the Mountain of the Sandal, for *the effect of* burning, other causes such as the circumstance of coming from the South &c, are mentioned. All these causes being good things (since they are a source of delight to all, excepting the separated lover), we have in the above example a Combination of Good Things. In the fourth line of the same stanza, wherein the bad things such as madness &c, are joined together, we have a Combination of Bad Things.

b. To exemplify the Combination of Good and Bad Things.

"The moon dimmed by the day, a lovely woman whose youth has departed, a lake bereft of its lotuses, a fair form with an unlettered tongue, a master devoted to Mammon, a good man in perpetual misery, a wicked person seated in the court of a king—these seven are sore afflictions to my heart."

* The Kávya-prakása, whom the present work literally follows here, has, as it seems to me, failed to elucidate the distinction between the two figures. The following is the proper explanation In the Poetical Reason, an epithet, a clause or a whole sentence is used *by the poet as implying a reason or ground for an assertion or representation made by himself*; whilst in the present figure the *whole* of what has been said by the poet serves as a reason for the *reader* in inferring a query supposed by the poet. The difference from the inference too is not rightly marked.

† We have here the recognition of necessary, or intuitive, truths, as contradistinguished from those established by experience.

‡ So Satan exhorts the fallen angels—'Awake, arise, or be for ever fallen.'

* The sentence is obscure and the scholiast's interpretation of it is still more so.

With respect to this example, some say that there is here the Combination of Good and Bad Things, inasmuch as the moon &c, are good and a wicked man is bad. Others, however, declare the same characteristic to rest upon the circumstance of the moon being by nature fair, and the dimness, *with which it is associated*, being foul. For, *they contend justly*, the strikingness of the example rests upon this peculiar way of pointing to the impropriety of *such foul states as* dimness &c, coming upon such good things as the moon &c. Besides, all the seven being summed up as afflictions by the sentence—'These seven are sore afflictions to my heart,' the clause 'a wicked person seated in the court of a king' bears the character of a fault, because of its violating the uniformity *of the representation* (see Chap. VII § 575, bb), in each of the other instances the subject, *and not the predicate*, being a good person or thing

c. In the present ornament, all the causes are jointly introduced just as pigeons alight together upon a threshing-floor; whilst in the figure Convenience, notwithstanding the existence of a cause sufficient for the production of an effect, another cause is represented as operating BY CHANCE.

d. "No sooner had thy eyes, youthful lady, become red than the face of thy beloved became gloomy; no sooner, fair friend, hadst thou bent down thy head than the fire of love blazed up in his heart"

Here, in the first half there is a simultaneity of Qualities, in the second, that of Actions.

e. When a Quality and Action are simultaneous, take the following example:—

"No sooner, king of kings, had thy eyes, those fair brethren to the white lily, become, on a sudden, dismal towards thy foemen, than the fierce glances of *fell* Adversity distinctly fell on their frames."

f We also see this figure respecting one and the same subject, as in "He brandishes his sword and diffuses his glory."* It is not an instance of the Illuminator, (see § 696), since these varieties of the Conjunction implying the simultaneity of quality and action, are, as a rule, † founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the necessary sequence of a cause and an effect; whilst the Illuminator has not for its foundation a Hyperbole.

TEXT

No. 740. The Convenience is when what is to be effected becomes easy through the accidental operation of another agency.

COMMENTARY.

a. For example:—

"As I was about to fall at her feet to quell her indignation, happily, for my good, rose the roar of the clouds."

TEXT.

No. 740 *a.* The Rivalry *(pratyaníka)* is when somebody, unable to avenge himself on his enemy, is *represented as* doing harm to what has a connection with him, which only proves his superiority *

COMMENTARY.

a 'His'—i e. the enemy's.—For example the following couplet of mine.—

"'She of the slender waist has vanquished my waist with hers'—so thinking, the lion breaks the protuberances of the elephant's head that resemble the jar-like breasts of the lady."

TEXT.

No 741. When things to which a comparison is generally made are (1) themselves turned into objects of comparison, or (2) declared to be useless, it is termed the Converse *(pratípa)*.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"The blue lotus, which was like thy eyes in loveliness, is *now* sunk in water" &c. (see §710. *a*)

b. "When there is that face, all discourse of the moon is closed; alas! for gold, when there is that radiance; if there are those eyes, the blue lotuses are lost; that smile existing, what is nectar; fie! to *proud* Cupid's bow, if there are those eye-brows—nay why talk we so much when it is true that the Maker's rule of creation is opposed to superfluities."

Here the radiance of the moon &c., being eclipsed by that of the face &c, the former are rendered useless.

TEXT.

No. 742. When the pre-eminence of an object, greatly excelling *in some quality*, being at first declared, another is compared to it, it too is termed the Converse."

COMMENTARY.

a. For example:—

"Be not proud, *O destructive* Poison, to think that thou art the chief of direful things. Are there not in this world the words of the wicked as malign as thyself?"

* Ceaser made himself the subject of this variety of the figure when he wrote "I came, I saw, I conquered;" which Shakespear has associated with the following humorous instance of his own, illustrating the figure in a series:—

"—For your brother and my sister no sooner met, but they looked; no sooner looked but they loved, no sooner loved, but they sighed, no sooner sighed, but they asked one another the reason, no sooner knew the reason, but they sought the remedy:" *As You Like It*, Act V, Scene II.

† Here in the original, instead of समुच्चयप्रकारानियमेन, as read in Roer's edition, read समुच्चयप्रकारा नियमेन, though my own MS. sanctions the former by inserting the mark ऽ of a rejected अ.

* Roer erringly blends this with the foregoing Commentary.

In the first line *of the stanza, i e in the clause 'Thou art the chief of direful things,'* the pre-eminence of the object is declared, *though in evilness.* When it is not declared, we have not this ornament; as in such a sentence as 'Like Brahmá speaks the Bráhman.'

TEXT

No 744. The Lost *(mílita)* is when something is spoken of as concealed in another of a like quality.

COMMENTARY.

a The thing of a like quality may be either inherent or borrowed

b For examples in their order:—

"Saraswatí saw not the mark on Vishṇu's bosom of the musk that had perfumed Lakshmí's (her rival's) breasts —lost as it was in his lustre that shone like the dark-blue lotus"

Here, the dark-blue lustre is inherent in the person of the Divinity.

c. "In that *city* the faces of fair women, reddened, as they ever were, with the ray of the ruby ear-ring, excited no mistrust, even when glowing in anger, in the hearts of the youthful lovers."

Here, the redness of the ruby ear-ring is borrowed in the face

TEXT.

No. 745 The Sameness is when something in question is spoken of as having become identical with, or undistinguishable from, something else, through a likeness of properties.

COMMENTARY

a. For example:—

"Fair women resorting to their beloved, went securely, undistinguished in the moon-light—their tresses covered with jasmines and their bodies anointed with bright sandal"

b In the Lost we have the eclipse of an object of an inferior quality by one of a superior quality, whilst in the present figure there is an absence of discrimination on account of both the objects possessing like properties

TEXT.

No 746 The Borrower *(tadguna)* is when an object is represented as quitting its own quality and assuming an excellent one

COMMENTARY.

a For example:—

"He spoke and the gleams of his radiant teeth whitened those honey-lickers—*the black-bees*—that hovered round that *blooming* lotus disguised as his face"

In the Lost, something in question is covered over by another, whilst in this figure, the quality of another is recognized as superinduced upon it.

TEXT.

No. 747. The Non-borrower is when something (in question) does not assume the quality of another, though there is a reason *for it*

COMMENTARY

a. For example:—

"How is it alas! that, seated in my heart glowing with ardent love, thou, though white with goodness, dost not reflect the glow?"*

b Or for example:—

"White are the waters of Gangá and black are those of Yamuná—dipping in both, O royal swan, thy whiteness is the same—it increases not, nor does it decrease."

In the former *example,* the beloved person, spoken of as 'white with goodness,' does not glow † *with answering love,* though it is proper that he should do so, having come in contact with an excessively glowing heart ‡ In the latter example, though there is an Indirect description (see §706), *and the swan, therefore, absolutely speaking, is not the proper subject of the description,* yet it is a thing in question, in comparison with Gangá and Yamuná, *which are still more remote from the real subject, viz, a person of a steady character.* § The swan, in spite of its contact with Gangá and Yamuná, takes not the colour of either.

c. This figure is distinct from the Peculiar Allegation (see §717), being founded upon the peculiarly striking circumstance of not assuming a quality, *or colour*; and it is different from the Incongruity (§720), because a distinct colour is not said to be produced.

TEXT

No. 748. When a delicate circumstance, indicated by (1) some appearance or (2) gesture, is intimated by any hint, it is termed the Subtle *(súkshma).*

COMMENTARY

a. 'Delicate'—i. e. not to be understood by one of a dull apprehension.

b. Of the two cases, that of Appearance; as:—

"Some female friend, observing the saffron ointment on the lady's neck divided by the continuous flow of heat-drops oozing from her face, drew, with a smile, the figure of a sword in her hand to intimate her masculineness."

---

* This is not a literal rendering of the original stanza, in which the figure rests upon the use of the word *rága* which means both 'love' and 'redness.'

† *Lit.* Does not become red or affectionate.

‡ Lit Excessively red or affectionate heart

§ This remark is with reference to the qualification, bracketed in the translation of the Text, which our author intends to be supplied from Text No 745. The qualification however seems needless and is virtually annulled by the first example of the present figure given in the *Kávya-prakaśa.* Our author indeed modifies the example *(see §a)* to reconcile it to the qualification, though he forgot it while illustrating the foregoing figure, for the black bees there spoken of are certainly not things in question.

Here the masculine action of a woman, indicated by the division of the saffron, is intimated by another, by drawing in her hand the figure of a sword, which is the token of a man.

c. The case of Gesture, as —

"Perceiving that her lover had his mind *anxious* about the time of assignation, the quick-witted dame closed the lotus-flower with which she was playing—whilst her laughing eye conveyed to it the import"

Here, the time of meeting which the lover inquired for by straining his eye-brows &c, is intimated by the close of the lotus which takes place at night.

TEXT.

No 749. The Dissembler *(vyájokti)* is the artful concealment of a thing, though discovered

COMMENTARY

a For example :—

'May Śiva preserve you!—that Deity who—as the Mountain-king joined his daughter's hand with his, in wedlock—thrilled by the touch and troubled by the distraction of his attention from the various ceremonials of marriage, cried out 'Oh! how cold are the hands of the Mountain of Snow,' and was beheld with a smile by the troops of the Divine Mothers standing in a circle in the inner apartment of Himálaya"

b It is not the first Concealment (see § 683), as the object is not mentioned by the person who conceals it. Its difference from the second Concealment has been shown on the occasion of speaking of that ornament.

TEXT.

No 750. The Description of Nature *(swabhávokti)* is the description of such peculiar action or appearance of an object as is not easily perceived

COMMENTARY.

a. 'Not easily perceived'—*i e.* perceived by the poet alone.—'An object'—such as a boy or the like.—'Peculiar action or appearance'—*i. e* such as characteristically belong to the object.

b. Take the following example of mine :—

"Lo! the angry hyena, with red and swollen eyes, scaring away the animals all around with his howling roar, traverses from forest to forest—behold, he lashes the earth repeatedly with his tail, rests upon it *for a moment* with his *hind* feet, then on a sudden shrinking into himself, he springs with fierce velocity in the air"

TEXT.

No. 751. When (1) a wonderful object, * or (2) something past or future, is represented as if it were present, it is termed the Vision (*bhávika*).

COMMENTARY.

a. For example :—

"Victorious is that prince of ascetics—Agastya of the mighty soul—who, in the hollow of one of his hands, saw the divine Fish and Tortoise (incarnations of Vishnu), *as he drank up the ocean in one handful of water*"

b Or for example :—

"*Methinks* I see thy eyes with the black collyrium that was there; I *seem to* perceive thy form with that profusion of ornaments that is yet to adorn it"

c This figure is not one with the Merit named Perspecuity (see Chap. VII, 611), for the latter does not cause a thing past or future* to seem as if it were present Nor is it the Marvellous flavour (see Chap. III § 37), for it occasions no wonder † Nor is it the ornament of Hyperbole, because it implies no introsusception (see § 693) Nor is it the Mistaker, for what is past or future is mentioned as past or future. Nor is it the Description of Nature, for this consists in a faithful representation of the nice characteristics of a natural object, whilst the present figure rests upon the peculiarly remarkable circumstance of an object (*really past or future*) seeming to be present If, however, in the description of the nature of an object, the above peculiarity does occur, then there is a Commixture of the two *figures*.

d "Who is he that, without an umbrella, seems as if he were surrounded with white umbrellas; who is he that, without a *chámara*, is ever fanned with the *chámara* of *flickering* graces?"

There is not the present figure in the above example, inasmuch as what appears in itself to be present is here described. As the figure in question consists in *an object's* seeming to be present THROUGH the description, ‡ it has its proper place there where something not actually seeming to be present is so represented; as in the example '*Methinks* I see thy eyes with the black collyrium that was there' &c

TEXT

No 752 The description of super-mundane prosperity is termed the Exalted, or an action of one that is great, *represented* collaterally to the subject in hand

* This variety is not recognized in the *Kávya-prakáśa,* being our author's own invention, and an unreasonable one too, for it is either included in the second variety or has no meaning at all.

* Or a wonderful object'—adds the Commentator

† Read अहेतुत्वात् for हेतुत्वात् in Roer's edition of the text It seems odd to speak of the representation of a wonderful object causing no wonder

‡ Cancel, here the stop (।) after स्वरूपत्वात् in Roer's edition of the text. The translation is according to the reading of my MS *viz.* यत् पुनरप्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं &c which, though the word पुनः seems superfluous, cannot but be preferred to Roer's reading, *viz* यत् पुनः प्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं &c., which is simply unintelligible, and makes a distinction without a difference. The commentator seems indeed to support it and toils hard to make out a sense, but to no purpose.

COMMENTARY

a For examples in their order.—

"There, the pleasure-gardens are fed by the waters oozing from the roofs of the lunar stone (*śaśánkopala*) by the fall of moon-light—roofs that leave the sphere of the clouds beneath"

b. "Used to the slumber of blessedness after the consummation of a cosmic cycle, the Lord sleeps here (on the ocean), having destroyed the worlds—hymned by the First Maker (Brahmá) seated on the lotus that has risen from His navel"

TEXT

No 753 When (1) a Flavour (chap III, §32), or (2) an Incomplete Flavour (chap. III, §245), or (3) Semblances thereof (§247), or (4) the Quelling of a sentiment (§249 *a*) are reduced to a subordinate condition, then they become Ornaments and are respectively termed the Impassioned *(rasavat)*, the Lovely *(preyah)*, the Impetuous *(úrjaswi)* and the Allayment (samáhita) *

COMMENTARY

a. 'Semblances thereof'—*i e.* the semblance of Flavour and Incomplete Flavour Of these *four kinds of embellishment*, the *Rasavat* (Impassioned) is so called from the association of *rasa*, Flavour, or passion

b For example—"This is that hand" &c (see §266 *b*)

Here, the erotic is subordinate to the pathetic So also of other Flavours.

c. The *Preyah* (Lovely) is *so named* from being loved by the best *of critics* For example, the following stanza of mine:

"With eyes half-closed, in which the eye-balls were languid and motionless, with her soft creeper-like arms gently loosened as they clasped my neck, with her round cheeks suffused with heat-drops—that fair one as I remember ever and anon, my heart obtains no tranquillity."

Here 'Love in union' (see chap III, §223) is subordinate to the sentiment named Reminiscence or Recollection (§190), and this again to 'love in separation' (§212.)

d. The *Úrjaswi* (Impetuous) is so designated from its implying *úrjas* or impetuosity, in doing an improper deed For example:—

"The savages of the forests, *now* betaking themselves to all the charming arts—*singing, dancing &c.*—enjoy thy foemen's ladies, having abandoned their own consorts."

Here the Semblance of the Erotic is subordinate to the sentiment of Love having a king for its object. So of the Semblance of an Incomplete Flavour.

* These four figures have quite different definitions in the *Kávyádarśa* of Dandin and the *samáhita* there is what our author has denominated *samádhi*. The *Kávya-prakáśa* does not recognize these ornaments nor the succeeding three.

e 'Allayment' denotes 'giving up', or rather, '*quelling*'—For example.—

"That pride of thy foemen which perpetually manifested itself in continuous blandishments of the sword, in frowns, in threats and in shouts of defiance, is gone in a moment—we know not where—at the very sight of thee" *

Here the quelling of the sentiment named Pride is subordinate to the sentiment of Love having for its object a king

TEXT

No 754 And when there is an 'excitement' of a sentiment and a 'conjunction' and a 'commixture' of sentiments (see chap III §249) *in a subordinate condition*, they are entitled the same

COMMENTARY

a 'Entitled the same' *i. e* the ornaments are named the Excitement of a Sentiment, the Conjunction of Sentiments, and the Commixture of Sentiments. For examples in their order:—

b "Busy as they were in their carousal in company of their friends, those foemen of thine were reduced to a miserable condition, having somehow heard thy name"

Here Terror &c., *the sentiments excited*, are subordinate to the sentiment of Love having a king for its object

c "Longing for union with him who was her lord in her former birth, but modestly *seated* by the side of her female friend—may Párvatí ever preserve us!"

Here the conjunction of Longing and Modesty is subordinate to the sentiment of Love having a divinity for its object

d. "'O we may be seen Move off thou wicked man. Why am I in a hurry? Nay I am a maiden. Do thou give me the support of thy arm. Alas! alas! for this transgression *of the bounds of modesty* Where dost thou go?'—thus—bearing fruits and tender leaves upon *which she lives*—the daughter of thy foeman *now* abiding in a forest, speaks to somebody, O thou *victorious* monarch of the earth"

Here the Commixture of Apprehension, Resentment, † Equanimity, Recollection, Weariness, Depression, Awaking ‡ and Longing is subordinate to the sentiment of Love having a king for its object.

* Read तवेत्तणो च्चणात् for तवेत्तणोच्चणात् in Roer's edition of the text.

† असूया in the original, which means 'envy' or 'malice' (see §196), but अमर्ष ('resentment' or 'indignation') incomprehensively rendered by Dr Ballantyne into 'impatience of opposition' (see §184), is evidently the sentiment described here.

‡ The Commentator observes, with reference to the example, that excessive fatigue had brought a transient slumber on the maiden who, waking, regrets that she had passed beyond the bounds of feminine modesty by leaning upon the arm of a man.

With respect to these *ornaments, viz. the Impassioned &c.* some people say—'What subserve Flavour &c by means of embellishing the form of sense or sound are alone ornaments But Flavour &c., being what are subserved by sense and sound, they cannot properly be ornaments.' Others however affirm that the designation of Ornament given to such representations, merely because of their subserving Flavour &c, is tropical and is to be assented to, in compliance with ancient custom Others assert that, strictly speaking, an ornament, such as a Metaphor or the like, is what simply subserves Flavour &c, and the circumstance of its embellishing the sense &c. is *of no importance*, being analogous to the nipple attached to the neck of a she-goat, *which serves no end.* But those who have thoroughly considered the matter are of opinion that a Flavour or the like which has become subordinate and which is itself subserved by word and sense that suggest it, properly obtains the denomination of Ornament, subserving, as it does, the Flavour or the like that is principal, through embellishing the words and the sense *that suggest the latter.* In the Modal Metaphor (see § 703), it is the behaviour merely of a lover or the like that constitutes the ornament, not the Relish *that is derivable from the representation,* because, *being itself ultimate,* it wants the said condition *of assisting a principal Flavour through ornamenting the words and sense suggestive thereof* Hence it is that the author of the 'Dhwani' has declared—'In that piece of poetry where a Flavour or the like is subordinate to another Flavour or a sense that is principal, the *former* Flavour or the like, is, in my opinion, an Ornament.' If the character of an ornament should be constituted by the circumstance of merely subserving the Flavour or the like, then it might be claimed even by plain or direct expressions or ideas, *and there are such capable of exciting poetical relish* Similarly is refuted the opinion of those that affirm that the ornaments Impassioned &c. are, when the Flavour or the like is principal, and that when it is subordinate there is the second ornament named Exalted.

TEXT

No 755. If any of these very ornaments *(that we have treated of in this chapter)* are united together, then there arise two distinct ornaments, *viz.* the Conjunction and the Commixture

COMMENTARY

a. As material ornaments, when united together, obtain a distinct beauty, and are consequently counted as one distinct ornament, so the poetical embellishments that have been defined, when united together, become distinct ornaments and are designated the Conjunction and the Commixture. Of these—

TEXT.

No 756 The existence of these independently of each other is termed the Conjunction.

COMMENTARY

a 'Of these' *i e* of ornaments of word and those of sense.—For example :—

देवः पायादपायाद्वः स्मेरेन्दीवरलोचनः ।
संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः ॥

(May Kansa's Destroyer—the Deity of the smiling lotus-eyes—preserve us from distruction—the Glorious Sun in annihilating the darkness of the world.)

We have a Rhyme in *páyádapáyát* and an Alliteration in the line beginning *sansára* ; so there is the Conjunction of two ornaments of word. In the second quarter of the verse, *viz.* '*the Deity of the smiling lotus-eyes*' there is a Simile and in the second half, a Metaphor ; thus we have the Conjunction of two ornaments of sense. Both these Conjunctions residing in the same verse, we have here the distinct ornament of the Conjunction of the ornaments of word and sense.

(To be continued.)

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR · *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & CO, *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS TRUBNER and CO., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 23. Benares April 1st, 1868. Vol. II.

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्या भूमिका ॥

अविनाभाववदाम्नत्यमपत्यीकृतविष्टपम् ।
वाचामगोचरं वस्तु निस्तुलं भूतये ऽस्तु नः ॥

इह खलु संसारसागरे रत्नभूतानाममीषां भूतानां सावयवत्वतः कार्यत्ववतामस्मदाद्यल्पज्ञाकर्तृकत्ववतां च सकललोकविलक्षणैश्वर्यवान् कश्चन कर्त्ता ऽस्तीत्यत्र बहूनामविवादः । तत्रैतावान् विशेषो यत् कैश्चित् कौस्तुभभूषितवक्षसमिन्दिरया सेव्यमानं नारायणपदव्यवह्रियमाणं लीलाविग्रहं दधानएव सोऽन्ये ब्रह्मेन्द्रादयः सर्वे तस्य नियोज्याइति मन्यते, परे तु जटाजूटलसद्गाङ्गशोभिशेखरोऽम्बिकेशो भगवान् महेश्वरएव सोऽन्ये सर्वे तन्नियन्त्रणीयाइति मन्वते, ऽन्ये चान्यदेव शक्त्यादिकम् । तेषु च प्रथमे माध्वरामानुजीयसाङ्कर्षणपञ्चरात्रादिविविधमतमवलम्बमानाः सर्वे वैष्णवाइति प्रसिद्ध्यन्ति, द्वितीयाश्च शैवरसेश्वरपाशुपतप्रत्यभिज्ञाप्रभृतिसिद्धान्ताननुसरन्तोमाहेश्वराइति गीयन्ते, ऽन्ये च शाक्ताः सौरा इत्यादि, । तत्र माध्वरामानुजीयादिसिद्धान्तग्रन्थानां बहूनामुपलम्भेऽपि शैवादिमाहेश्वरसिद्धान्तप्रतिपादकप्रौढनिबन्धानामेषु दिवसेष्वत्यन्तं विरलप्रचारतया केवलं सर्वदर्शनसङ्ग्रहस्थितस्यांशिकतदुपपादनस्यैवोपलम्भेन तत्सिद्धान्तनिबन्धानां बलवती दिदृक्षा विशेषतश्च प्रत्यभिज्ञाख्योत्तमोत्तममतोपपादकनिबन्धस्य ममासीत् । अद्यत्वे च मत्परममित्रश्रीयुतप्रमदादासमित्रमहाशयैः स्वीयेन केन चित् सुहृदा काश्मीरदेशे महता प्रयत्नेनासादितमीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीनामकप्रत्यभिज्ञासिद्धान्तोपपादकपरमप्राचीननिबन्धरत्नपुस्तकं प्राप्य मह्यं दत्तं, तच्च चन्द्रमसमिवाहं चकोरइवोपलभ्यात्यन्तं प्रीतः स्वमत्यनुसारेण भूयोविमृश्य क्वाचित्कमलग्नमंशं श्री ६ मद्गुरुराजारामशास्त्रिचरणेभ्योऽवगम्य संशोध्य विषमस्थलानि चास्य ग्रन्थस्यातिसंक्षेपतो विवृत्यैतत्पत्रद्वारा प्रकाशयितुमुत्सहे । प्रीयतां च तेन भगवान् महेश्वरइति सविनयं प्रार्थये ।

एतन्निबन्धव्याख्येयसूत्ररूपश्लोकानां रचयिता श्रीमदुदयाकरपुत्रः श्रीसोमानन्दनाथशिष्यः श्रीमानुत्पलदेवः । व्याख्याता च तत्प्रशिष्यः श्रीलक्ष्मणगुप्तशिष्यः श्रीमानभिनवगुप्ताचार्यइत्येतद्ग्रन्थस्याद्यन्तपद्येभ्यः स्पष्टमवसीयते । सर्वदर्शनसङ्ग्रहे माधवाचार्याअपि प्रत्यभिज्ञामतोपपादनावसरएतद्ग्रन्थस्यानेव कतिपयान् सूत्ररूपश्लोकानुपन्यस्यैतद्ग्रन्थानुसारेणैव तान् व्याख्यन्, स्थानेस्थाने चाभिनवगुप्ताचार्यस्य नामापि व्यलिखन्, तेन चास्य निबन्धस्य परमप्राचीनता स्फुटमवधार्यते ।

अस्य च त्रीणि प्रकरणानि "ज्ञानाधिकार;,क्रियाधिकार, आगमाधिकार,श्चेति । तत्र प्रथमे ऽष्टाववान्तरप्रकरणानि,तेषां चाह्निकपदेन व्यवहाराद् भगवतोत्पलदेवेनाष्टाभिर्दिवसैस्तावन्ति सूत्राणि निर्मितानीति गम्यते । तत्र प्रथमाह्निके प्रमातुः सार्वज्ञ्यादिनिरूपणलक्षणउपोद्घातः । द्वितीये न सिद्ध्यति स्थिरआत्मा नापि तस्य ज्ञातृत्वलक्षणमैश्वर्यमिति पूर्वपक्षः । तृतीये प्रमायाः स्वसंवेदनत्वव्यवस्थापनादिपुरःसरं पूर्वपक्षनिराकृतिः । चतुर्थे स्मृतिशक्तिनिरूपणम् । पञ्चमे ज्ञानशक्तिनिरूपणम् । षष्ठेऽपोहशक्तिनिरूपणम् । सप्तमे स्मृत्यादिशक्तित्रयस्याश्रयोजडव्यावृत्तः स्वच्छन्दोमहेश्वरोव्यवस्थापितः। अष्टमे तस्य स्वातन्त्र्यरूपमाहेश्वर्यस्योपपादनम् ॥ द्वितीये

चाह्निकचतुष्टयात्मके क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिर्निरूप्यते ॥ तृतीये चागमाधिकारे त्रिभिराह्निकैः शिवादिधरणीपर्यन्तविश्वनिरूपणमिति शम् ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्
सांख्यशा०बालशास्त्री

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी ॥

निराशंसात् * पूर्णादहमिति पुरा भासयति यद्
† द्विशाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तुं निजकलाम् ।
स्वरूपा ‡ दुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुष-
स्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्म निखिलम् ॥
श्रीत्र्यम्बकसद्वंशमध्य § मुक्तामयस्थितिः ।
श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् ॥
अनुत्तरानन्यसाक्षिपुमर्थोपायमभ्यधात् ।
ईश्वरप्रत्यभिज्ञाख्यं ‖ यः शास्त्रं यत् सुनिर्मलम् ॥
तत्प्रशिष्यः करोम्येतां तत्सूत्रविवृतिं लघुम् ।
बुद्धा ऽभिनवगुप्तो ऽहं श्रीमल्लक्ष्मणगुप्रतः ॥
वृत्त्या तात्पर्यं टीकया तद्विचारः
सूत्रेष्वेतेषु ¶ ग्रन्थकारेण ** दृब्धम् ।
तस्मात् सूत्रार्थं मन्दबुद्धीन् प्रतीत्थं
सम्यग् व्याख्यास्ये प्रत्यभिज्ञाविवित्त्यै ॥
सर्वत्राल्पमतौ यद्वा कुत्रापि सुमहाधियि ।
न वा ऽन्यत्रापि तु स्वात्मन्येषा स्यादुपकारिणी ॥

ग्रन्थकारोऽपरोक्षात्मदृष्टशक्तिकां परमेश्वरतन्मयतां परत्र संचिक्रमयिषुः स्वतादात्म्यसमर्पणपूर्वमविघ्नेन तत्सम्प्राप्तिं मन्यमानः परमेश्वरोत्कर्षप्रह्वतापरामर्शशेषतया परमेश्वरतादात्म्ययोग्यताऽऽपादनबुद्ध्या प्रयोजनमासूत्रयति ।

(१) कथं चिदासाद्य महेश्वरस्य
दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।
समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं
तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥

इह परमेश्वरं प्रति येयं कायवाङ्मनसां तदेकविषयतानियोजनालक्षणा प्रह्वता सा नमस्कारस्यार्थः । सा च तथा कर्तुमुचिता प्रामाणिकस्य भवति,यदि सर्वतोनमस्करणीयस्योत्कर्षं पश्येद्,अन्यथा युक्तिमपरामृशतोऽपरमार्थरूपे ऽपि नमस्कारोद्यतस्य सांसारिकपशुजनमध्यपातित्वमेव । यथोक्तम् ।

न विदन्ति परं देवं विद्यारागेण रञ्जिताः ।

इति । * तावति मायीयाशुद्धविद्यारागकलासञ्चार्यमाणस्य पशुत्वमेव । † इतरापेक्षया तु कतिपयाध्वोत्तीर्णतया समुत्कर्षोऽपि स्यात् । तदुक्तम् ।

कस्य नाम करणैरकृत्रिमैः
पश्यतस्तव विभूतिमद्भुताम् ।
विभ्रमादवरतोऽपि जायते
त्वां व्युदस्य वरद स्तुतिस्पृहा ॥

इति श्रीमद्विद्यापतिना, । एतच्चागमकाण्डे निरूपयिष्यामः । तस्मान्निखिलोत्कर्षपरामर्शनमपि तत्र स्वीकार्यम् । "यद्यप्यायातदृढेश्वरशक्तिपातस्य स्वयमेवेयमियती परमशिवभूमिरभ्येति हृदयगोचरं, न त्वत्र स्वात्मीयः पुरुषकारः कोऽपि निर्वहति, सर्वस्य तस्य मायामयत्वेनान्धतमसप्रख्यस्यामायीयं शुद्धप्रकाशं स्वप्रतिद्वन्द्विनं प्रत्युपायताऽनुपपत्तेः तथापि तदेव तथाविधं रूपं ‡ प्रख्योपाख्याक्रमेण स्वात्मपरावभासविषयभावजिगमिषया निःशेषोत्कर्षविशेषाभिधायिजयत्यादिशब्दानुबन्धेन परामर्शनीयमिति नमस्कारे जयत्यर्थ आक्षेप्यः । जयपदोदीरणे ऽपि तादृशि समुत्कर्षातिशयशालिनि स्वात्मानमप्रह्वीकुर्वाणस्य तटस्थस्य परमनात्मोपकारित्वमिति समुत्कर्षविशेषाक्षिप्तएव नमस्कारोऽवश्यमभ्यन्तरीकार्यः इत्यनया युक्त्या जयनमस्कारैकतरप्रक्रमे ऽन्यतरस्यार्थाक्षिप्तता ऽवश्यमङ्गीकर्तव्या । वन्दननमनस्मरणप्रध्यानप्रभृतीनामपि नमस्कारजयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादियमेव वर्त्तनी । अत्र पुनर्ग्रन्थकृता तादृक्प्रक्रम आश्रितोयत्र द्वयमपीदं स्वशब्दपरामृष्टमेव । एतच्च पदार्थव्याख्यानावसरएव प्रकटीभविष्यति । स्वशब्दपरामर्शश्च सर्वजनहितत्वाद्युक्तियुक्तः ।

---

* पूर्णत्वं चानन्यापेक्षा । इदं चाहमित्याभासहेतुव्यञ्जकं स्वरूपविशेषणम् । विषयान्तरानवभासविशिष्टो य आत्मप्रकाश आत्ममात्रविश्रम इति व्यवह्रियमाणः सएवाहमित्याभासः ।

† क्रमेण सदाशिवभट्टारकेश्वरभट्टारकाख्यदेवताद्वयाधिष्ठेयं यदहमितीदमिति च शाखासदृशाभासद्वयं तद्योगिनीम् ।

‡ सृष्टिस्थितिसंहाराः ॥ आगमाधिकारावगमेन स्ववगम एतच्छ्लोकार्थः ॥

§ मुक्तामयी स्थितिर्यस्येत्यर्थः । प्राचुर्ये मयट् । यद्वा मुक्ता आमया रागद्वेषप्रभृतयो यया यस्यां वा तादृशी स्थितिर्यस्येत्यर्थः ।

‖ उत्पलदेवः ।

¶ उत्पलदेवेन ।

** दृभीसन्दर्भे । सन्दर्भशुद्ध्योपनिबद्धम् ।

* पुरुषतत्त्वपर्यन्ते ।

† महत्तत्त्वाद्यात्मत्वेनाभिमन्यमानापेक्षया ।

‡ स्वात्मसमवेतार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दप्रतीतिः प्रख्या । परबोधोपयोगिशब्दप्रयोग उपाख्या ।

सहि सर्वस्यैव झटिति हृदयंगमः । अर्थाक्षिप्तस्तु कति चिदेव प्रति । स्वप्रतिभोदितवाक्तत्वावमर्शासम्भवा,द्वाक्तत्वावमर्शशून्यस्य च प्रकाशस्याप्रकाशकल्पत्वात् । एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । तदनेनाभिप्रायेण प्रसिद्धजयनमःप्रभृतिशब्द*शय्यानाश्लेषेणेमां सरणिमनुसरति स्म ग्रन्थकारः । इह यद्यत्किं चन स्फुरति तत्तद्बुद्ध्यमाणेश्वररूपस्वात्मप्रथामात्रम् । तत्रत्नूपायोपेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभावोऽपि यथाप्रकाशं परमार्थभूतएव, प्रकाशमानस्यानपह्नवनीयत्वात् । यदाह भट्टदिवाकरवत्सो विवेकाञ्जने ।

प्रकाशश्चैव भावानाम्

इत्यादि

न शापोक्त्या विलीयते

इत्यन्तम् । तत्र तु कार्यकारणभावे ऽपि क्वचित् परिपूर्णस्वातन्त्र्यलक्षणमाहेश्वर्यनान्तरीयकताक्रोडीकृतानन्तशक्तिचक्रचुम्बितभावभावितप्रथान्तरव्यवधानं चकास्ति सतु मायीयत्वेन व्यवस्थापयिष्यते । जडचेतनाद्यवान्तरभेदशतसम्भिन्नश्चासौ तत्कृतश्च सर्वो ऽयं निष्पाद्यनिष्पादकभावज्ञाप्यज्ञापकभावावभासोलोकव्यवहाररूपः । यत्र तु शुद्धस्वात्मप्रथात्मकानुत्तरशक्तिशाले निरर्गलस्वात्मप्रकाशएव मायीयप्रथान्तरव्यवधानबन्धोनिबन्धनं तत्र तस्यैव भगवतः कारणत्वम् । एष चानुग्रहलक्षणो ऽन्त्यः पञ्चमः पारमेश्वरः † कृत्यविशेषः परमपुरुषार्थप्रापक,स्तन्निबन्धनत्वात्परमार्थमोक्षस्य । अन्यत्र त्योह्यपवर्गः कुतश्चिन्मुक्तिर्न सर्वत इति निःश्रेयसाभास इति वक्ष्यामः । सचायं द्वितीयः कार्यकारणभावो लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकारणभावविलक्षणत्वात् स्फुटेन रूपेणासंचेत्यमानः कादाचित्कवस्तुसद्भावाऽवभासोचीयमानपरमार्थोऽतिदुर्घटकारित्वलक्षणैश्वर्यविजृम्भाभावितादुतभावः प्रथमकोटिसम्भावनाशून्यः ‡ कालिकाकारस्वप्रकाशावरणनिराकरणमनोरथशतदुष्प्रापइत्येवंप्रकारस्यमा द्योतकनिपातसहितेन निरूपितः ।

कथञ्चिदिति । केन चिच्च प्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैव । यथोक्तम् ।

सम्बन्धो ऽतीवदुर्घटः ।

इति । आसाद्येति । आसमन्तात् परिपूर्णरूपतया सादयित्वा स्वात्मोपभोगयोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा । इयता विदितवेद्यत्वेन परार्थे शास्त्रकरणे ऽधिकारोदर्शितः । अन्यथा तु प्रतारकतामात्रमेव स्यात् । पौर्वकाल्येन सामनन्तर्यमत्र विवक्षितम् । अन्यथा त्वासादनतारतम्यप्राप्तौ मायीयमलकलापसंस्कारप्रक्षये कथं परोपदेशः शक्यक्रियः । सम्भवन्ति हि मायागर्भाधिकारिणो विष्णुविरिञ्च्याद्य स्तदुत्तीर्णाअपि महामायाधिकृताः शुद्धाशुद्धामन्त्रतदीशतन्महेशात्मानः । शुद्धाअपि श्रीसदाशिवप्रभृतय,स्ते तु यदीयैश्वर्यविप्रुड्भिरीश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यमित्यनेन तत्प्रत्यभिज्ञोपपादनस्य महाफलत्वमासूत्रयति । दीयते ऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः । तस्य भावइत्यनेन परमेश्वररूपस्वातन्त्र्यपात्रतोक्ता । जनस्येति, यः कश्चिज्जायमानस्तस्ये,त्यनेनाधिकारिविषयो नात्र कश्चिन्नियमइति दर्शयति । यस्ययस्य हीदं स्वरूपप्रथनं तस्यतस्य महाफलम् । प्रथनस्यैव परमार्थफलत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकसमस्तैरप्रतिबन्धनीयत्वात् । नहि प्रथितमप्रथितमिति न्यायात् । तदुक्तम् ।

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयात् ॥

इति । परमगुरुपादैरपि शिवदृष्टौ ।

एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ।
ज्ञाते शिवत्वे तत्रस्थप्रतिपत्त्या दृढात्मना ॥
करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनया ऽपि वा ।
सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं भावनाकरणादिना ॥
सर्वदा पितृमात्रादितुल्यदार्ढ्येन सत्यता ।

इति । जनस्येत्यनवरतजननमरणपरिपीडितस्येत्यनेन कृपास्पदतयोपकरणीयत्वमाह । अपिशब्दः स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वन् पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशं पराकरोति । परार्थश्च प्रयोजनंभवत्येव, तल्लक्षणयोगात् । नह्ययं दैवशापः स्वार्थएव प्रयोजनं न परार्थइति । तस्याप्यतल्लक्षणयोगित्वे सत्यप्रयोजनत्वात् । सम्पाद्यत्वेनाभिसंहितं यन्मुख्यतया ततएव क्रियासु प्रयोजकं तत्प्रयोजनम् । अतएव भेदवादे ऽपि ईश्वरस्य सृष्ट्यादिकरणे परार्थएव प्रयोजनम् इति दर्शयितुं *न्यायनिर्माणवेधसा निरूपितं "यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजन,,मिति । इच्छन्निति । इच्छाविषयीकृतस्य फलस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वं शत्रा दर्शयति । इच्छाशक्तिश्चोत्तरोत्तरमुच्छुसनस्वभावतया क्रियाशक्तिपर्यन्ती भवतीति दर्शयिष्यामः । उपशब्दः समीपार्थः । तेन जनस्य परमेश्वरधर्मसमीपताकरणमत्र फलं ततएवाह । समस्तेति । परमेश्वरतालाभेहि समस्तास्सम्पदस्तन्निष्यन्दमय्यः सम्पद्या-

---

* शय्यातल्पे. शब्दगुम्फे इति कोशः ।
† सृष्टिस्थितिसंहारपिधानानुग्रहाख्यानि पञ्च कृत्यानि वक्ष्यन्ते ।
‡ मेघजाले ऽपि कालिकेति कोशः ।
* गौतमेन

एव, रोहंणलाभे रत्नमम्पदइव । प्रमुषितस्वात्मपरमार्थस्य हि किमन्येन लब्धेन । लब्धतत्परमार्थस्यापि तदन्यन्नास्ति यद्वाञ्छनीयम् । यदुक्तं ग्रन्थकृतैव ।

भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् ।
एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम् ॥

इति । एवं षष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तम् । बहुव्रीहिणा तूपायः सूच्यते । समस्तस्य भावाभावरूपस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नीलसुखादेर्या सम्पत् सम्पत्तिस्तत्सिद्धिस्तथात्वप्रकाशः तस्याः सम्यगवाप्तिः तथात्वप्रकाशविमर्शरूढिः सैव हेतुर्यस्यां तत्प्रत्यभिज्ञायां, तथाहि स्फुटतरभासमाननीलसुखादिप्रमान्वेषणद्वारेणैव पारमार्थिकप्रमातृलाभइहोपदिश्यते । यदाहान्यत्र ।

इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता ।
या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययम् ॥

इति । तथा

प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहम्भावो हि कीर्तितः ।
उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः ॥
स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरता ऽपि च ।

इति । इयता चोपायेनातिदुर्घटत्वाशङ्का पराकृता यदन्ते निरूपयिष्यति ।

"सुघटएषमार्गोनवः,,

इति । तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमात्माभिमुख्येन ज्ञानं प्रकाशः प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमिति स्वात्मावभासो हि नाभूतपूर्वो ऽविच्छिन्नप्रकाशत्वात्तस्य सतु तच्छक्त्यैव विच्छिन्नइव विकल्पितइव लक्ष्यतइति वक्ष्यते । प्रत्यभिज्ञा च भातभासमानरूपानुसंधानात्मिका, स एवायं चैत्रइति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानम् । लोके ऽपि एतत्पुत्र एवङ्गुण एवंरूपक इत्येवं वा अंततोपि सामान्यात्मना वा ज्ञातस्य पुनरभिमुखीभावावसरे प्रतिसंधिप्राणितमेव ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते, "नृपतिं प्रति प्रत्यभिज्ञापितोय,, मित्यादौ । इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धान्तागमानुमानादिभिर्विदितपूर्णशक्तिस्वभावइश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तत्प्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति "नूनं सएवेश्वरोह,मिति तामिनःमुपपादयामीति,उपपत्तिः सम्भवन्तीं सम्भवन्तीं तत्समर्थाचरणेन प्रयोजकव्यापारेण संपादयामि । तथाहि संभवति तावदसावविच्छिन्नप्रकाशत्वात्, निरोधकाभिमतमायाशक्तिसमपसारणमात्रमेव तु तत्रोपपादनम् । प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ स्वपरविभागाभावे तदपेक्षं कर्त्रभिप्रायाद्यसम्भाव्यमिति परस्मैपदप्रयोगः । इत्थं चात्र श्लोके योजना । महेश्वरस्य दास्यं समस्तसम्पल्लाभहेतुं कथंचिदासाद्य जनस्यापि कथं चित्तत्प्रत्यभिज्ञामासाद्य प्रापय्य उपकारं समस्तसम्पल्लाभहेतुभूतं महेश्वरदास्य त्मकामिच्छंस्तामेव समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुकां तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि । आसाद्येति । आवृत्तियोजने द्वौ णिचौ । इयति च व्याख्याने वृत्तिकृता भरोन कृत,स्तात्पर्यव्याख्यानात् । यदुक्तं "संवृतसौत्रनिर्देशविवृतिमात्रव्यापाराया,मिति । टीकाकारेणापि वृत्तिमात्रं व्याख्यातुमुद्यतेन नेदं स्पृष्टम् । अस्माकं तु सूत्रव्याख्याने एवोद्यम इति विभज्य व्याख्यातम् । एवं सर्वत्र । एवमनेन श्लोकेन अभिधेयं प्रयोजनं तत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनमधिकारिनिरूपणं गुरुपर्वक्रमसम्बन्ध इति दर्शितम् । तथाहि । समस्तसम्पल्लक्षणो व्याख्यातो यो ऽर्थः पूर्वं पुण्यपापादौ संसारमूलकारणे हेतुः सएव प्रत्यभिज्ञायते ऽनयेति करणव्युत्पत्त्या उपाय इह लोकोत्तरमार्गं प्रति निर्णीत इत्यतिदुर्घटकारित्वलक्षणमैश्वर्यं "मार्गोनव,, इति शास्त्रांते निरूपयिष्यमाणं सूचयता उपायः प्रदर्शितः अभिधेयत्वेन, अतएव तथाहीत्युपक्रमपूर्वं श्लोकान्तरं भविष्यति । प्रयोजनं च प्रत्यभिज्ञोपायज्ञानं, तस्य प्रयोजनं प्रत्यभिज्ञानं, तस्यापि प्रयोजनं समस्तसम्पल्लक्षणपारमैश्वर्यैकरूपप्रथनं, ततः परं तु नास्त्येव तस्य सर्वपर्यन्तफलत्वादंशांशिकया ऽपि यदुक्तम् मयैव स्तोत्रे ।

फलं क्रियाणामथवा विधीनां
पर्यन्ततस्त्वन्मयतैव देव ।
फलेप्सवोये पुनरत्र तेषां
मूढा स्थितिः स्यादनवस्थयैव ॥

इति । एतद्वक्ष्यति "तदत्र निदधत्पद,,मिति पादद्वयेन । जनस्येत्यनेनाधिकारी दर्शितः । यन्निगमयिष्यति । "अनिशमाविश,,चिति । कथंचिदित्यनेन गुरुपर्वक्रमः । वक्ष्यति "महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा,, इति । एवं प्रतिज्ञातव्यसमस्तवस्तुसंग्रहेणेदं वाक्यमुद्देशरूपं प्रतिज्ञापिण्डात्मकं च, मध्यग्रन्थस्तु हेत्वादिनिरूपक,"इति प्रकटित,, इति चान्त्यश्लोको निगमनग्रन्थ, इत्येवं पञ्चावयवात्मकमिदं शास्त्रं परव्युत्पत्तिफलम् । नैयायिकक्रमस्यैव मायापदे पारमार्थिकत्वमिति ग्रन्थकाराभिप्रायः क्रियासम्बन्धसामान्येत्यादिषूद्देशेषु प्रकटीभविष्यतीति तावद्ग्रन्थस्य समस्तस्य तात्पर्यम् । सुजनश्च लौकिकेश्वरपरिचित ईश्वरविषये जनमनुजीविगुणोपपन्नं प्रकाशयति, जनविषये चाभिगामिकादिगुणगणसम्पन्नमीश्वरं प्रकाशयति, इतीयानर्थः सामान्येन शेषषष्ठीसमासेन दर्शितः तस्य प्रत्यभिज्ञेति । एतच्छ्लोकाकर्णनसमये च शिष्याणामेतदर्थसंक्रमणक्रमेण परमेश्वरतादात्म्यमेवोपजायते तावत् । तथा हि । जनस्येत्याकर्णनाद्वयं ते जननमरणपीडिता अपर्युदस्तवृत्तयस्व अस्माकमयमयकारमिच्छन् महेश्वरस्य दास्यमासा-

द्य समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयति ततश्चतत्प्रत्यभिज्ञामेवंभूतां वयं प्राप्ताएवेति । इत्थमेव ह्यधिकारिणो शास्त्रार्थस्य बिम्बप्रतिबिम्बवत्संक्रान्तिर्लोड्लिङादीना विषयीभवतीति प्रथमपुरुषार्थउत्तमपुरुषार्थे पर्यवस्यति, न तु ताटस्थ्येना,धिकार्यनधिकारिणोः प्रतिपत्तौ विशेषाभावप्रसंगात्। आरोग्यकामाः शिवां सेवन्तां सेवध्वमिति वा वाक्यार्थस्य सेवामहे इत्येवं रूपेणाधिकारिणि द्वितीयकक्ष्यासंक्रान्तौ तृतीयकक्ष्यायामेव भाविकोटिपतितामपि पुरुषार्थसम्पत्तिमकालकलितस्वरूपानुप्रवेशेन स्वात्मीकृतामभिमन्यमाने ततएव विततसंवित्सुन्दरपरामर्शे पूर्णताभिमानप्रतिलम्भादन्यस्य त्वनेवंरूपत्वेनैवाधिकारिता ताटस्थ्यमाप्नोति तदास्तामवान्तरमेतदतिगहनं चेति स्थितमेतद् एतेन श्लोकेनेश्वरसाम्मुख्य विनेयानां प्रयोजनादिप्रतिपादनं च क्रियतइति ।

अनन्तभावसम्भारभासने स्पन्दनं परम् ।
उपोद्घातायते यस्य तं स्तुमस्सर्वदा शिवम् ॥

नन्वीश्वरस्य सिद्धिरेव कर्तव्या । केयं सिद्धिः "न ताव दुत्पत्तिः,, नित्यत्वात्, नापीश्वरसिद्धिकारादयस्तस्योत्पत्तिं विदधते, "ज्ञप्तिसिद्धिरिति चेत्,, अनवच्छिन्नप्रकाशस्य प्रमाणव्यापारोपादेयप्रकाशात्मकसिद्ध्यनुपयोगएव, । नन्वनवच्छिन्नस्तदीयः प्रकाशइति * कथमेतत् घटसुखादिप्रकाशे हि तत्प्रकाशः । † कुतः । ‡ तदप्रकाशेपि सुप्तमूर्छादौ नतराम्, स्वप्रकाशेपि वेश्वरे प्रमातॄणां किं वृत्तं येन तेषां प्रमाणव्यापारानुपयोगइत्याशङ्क्याह ।

(२) कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे ।
अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः ॥

इह क ईश्वरे कीदृशे कीदृशेन प्रमाणेनास्तीति ज्ञानलक्षणां सिद्धिं नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा निषेधं कुर्यात् । "प्रमातेति चेत्,, सएव कः, किं देहादिर्जडः उत तदन्योवा कश्चिद् आत्मादिशब्दवाच्यः, सोपि च स्वप्रकाशस्वभावोवा न वा, । "देहादिर्जड इति चेत्,, सएव स्वात्मन्यसिद्धः परत्र कां सिद्धिं कुर्यात्, आत्माप्यस्वप्रकाशो जड एव तत्तुल्ययोगक्षेमः, "स्वप्रकाशस्वभावइति चेत्,, कीदृशेन स्वेन रूपेण भाति, 'यदि परिनिष्ठितसंविन्मात्ररूपेण,, तदा संविदां भेदनं भेदितानां चान्तरनुसन्धानेनाभेदनं न स्यात्, तेन स्वतन्त्रस्वप्रकाशात्मतया तावत्सभासते तथा भासमानश्च कीदृशमीश्वरं साधयेन्निषेधयेद्वा "कर्तृज्ञातृस्वभावमिति चेत्,, ननु स प्रमातैव तथाभूतइति कोन्यस्सः "ननु सर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वे प्रमातुर्न स्तः,, । न खलु सर्वशब्दार्थौ ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोः स्वरूपं भिनत्ति, * भेददर्शने ऽपीश्वरज्ञानचिकीर्षायत्नादेर्नित्यस्य विषयेणाकारणभूतेना † नाधेयातिशयत्वात्, "प्रकाशमानतानयनमेव विषयत्वमिति चेत्,, अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुचितमिति वक्ष्यामः, प्रकाशमानस्वभावत्वे विषयोपि सर्वात्मना प्रकाशएव निमग्न इति प्रकाशः प्रकाशते इत्येतावन्मात्रपरमार्थत्वे कः सर्वज्ञासर्वज्ञप्रविभागः, । ‡ प्रमाणमप्येवं सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां पर्यनुयोज्यम् एवं सिद्धिरपि । तस्माद्विषयाभिमतं वस्तु शरीरतया गृहीत्वा तावदवभासमान आत्मैव प्रकाशते विच्छेदशून्यः सुषुप्तमपि प्रति प्रकाशतएव, § अन्यथा स्मृत्ययोगात् प्रकाशस्य च नित्यत्वाद्विच्छेदहेतोरभावेनान्यप्रमात्रपेक्षया च प्रकाशमानत्वात्, स्वपरप्रमातृविभागस्य तत्सृष्टस्य मायीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । सचायं स्वतन्त्रः । स्वातन्त्र्यं चास्याभेदे भेदनं भेदिते चाभेदनमिति बहुप्रकारं वक्ष्यामः । तदेवास्य पारमेश्वर्यं मुख्यमानन्दमयं रूपमिति पूर्वमुपात्तं कर्तरीति तदेव तु स्वातन्त्र्यं विभज्य वक्तुं ज्ञातरीति पश्चान्निर्दिष्टं, ज्ञानपल्लवस्वभावैव हि सर्वा क्रियेति वक्ष्यते । तेन सर्वक्रियास्वतन्त्रे सर्वशक्तिके इति यावदुक्तं भवेत्तावदेव कर्तरीति ज्ञातरीति । इयमेव चासौ संवित्स्वभावता संविदिति तूच्यमाना विकल्प्यत्वेन प्रमेयतां स्पृशन्ती सृष्टत्वाच्च परमार्थसंविदिति वक्ष्यामः । कर्त्ता ज्ञाता च महेश्वरइत्यभिधाने ऽपि सएव प्रकारश्चापतेदिति यथायथा प्रमेयभूमिकापादनन्यक्कार-

* अध्यवसायाद्यात्मनः प्रकाशस्य बाह्याभ्यन्तरान्यतरविषयैकनिरूप्यतया तस्य च यं कं चन घटप्रभृतिविषयमवगाहमानस्याशेषविषयावलम्बित्वलक्षणस्य विषयानवलम्बित्वलक्षणस्य वा ऽनवच्छिन्नत्वस्यासम्भवेन तादृशप्रकाशान्तरानुपलम्भेन च न युज्यते पारमेश्वरप्रकाशस्यानवच्छिन्नत्वमिति भावः ।

† एतत् प्रतिक्षेप्तुं सुप्तादिदशायां विषयानवगाहिप्रकाशस्य सम्भवमभिप्रयन् पृच्छति कुत इति ।

‡ समादधन् प्रमाणाभावात् तदवस्थायां प्रकाशमात्रं प्रत्याचष्टे नतरामित्यन्तेन ।

एवं प्रकारेण सरलव्याख्यानो भवत्ययं ग्रन्थ इति पुस्तकद्वये ऽप्युपलभ्यमानो नितरामिति पाठउपेक्षितः ।

* नैयायिकमते

† विषयोपप्लवे ऽपि कल्पान्ते विषयसत्तादशायामिव पारमेश्वरप्रमादेः स्वीकारेण विषयस्य मित्यादिस्वरूपभेदकत्वासम्भवात् ।

‡ प्रमाणस्य प्रकाशान्तर्गतत्वसिद्धौ केदानीं प्रमाणस्य सिद्धिः प्रकाशस्य कर्तव्यतया ऽवशिष्यते । अथ चेदसिद्धं तर्हि तदेवायातमप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुचितमिति वक्ष्यमाणमिति ।

§ स्मरति हि सुप्तोत्थितः "सुखमहमस्वाप्सं,, "गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं,,-मित्यादि । तच्च स्मरणमनुपपद्यमानं स्वापयिकीं सौषुप्तवृत्तिमाक्षिपति, ततश्च सिध्यति निद्रा नाम वृत्तिरिति स्पष्ट "मभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे,, तिपातञ्जलसूत्रस्थसांख्यप्रवचनभाष्ये ।

कलङ्कपरिहारः शक्यस्तथातथा यावद्भाति यतितव्यमिति भूतविभक्त्या निर्देशः कृतः । उपदेशावसरे हि सर्वात्मना तावत्सा प्रमेयता ऽस्य परिहर्तुमशक्या । "स्वात्मनि,, स्वस्मिन्ननपरयरूपे स्वभावे इत्यनेन वैशेषिकाद्यभिमतजडात्मवादनिरासः । "श्रादिसिद्धे,,इत्यविच्छिन्नप्रकाशइत्यर्थः । महेश्वरइति । एतदेव माहेश्वर्यं यदनवच्छिन्नप्रकाशत्वेन ज्ञातृकर्त्तृत्वधारोपारोहः । अजडात्मेति । यस्य तु वैशेषिकादेर्जड आत्मा ससिद्धिं करोत्वीश्वरविषयाम् । कन्यस्तु सांख्यादिर्निषेधम् । सांख्योपि विषयावभासनरूपं ज्ञानं बुद्धिधर्ममिच्छन्नात्मान वस्तुतोजडमेवापैति । न च जडात्मा स्वात्मन्यपि दुर्लभप्रकाशस्वातन्त्र्यलेशः किंचित्साधयितुं निषेद्धुं वा प्रभविष्णुः पाषाणइव । न चाजडात्मनोप्येतदुचितम् । तथाहि सस्वात्मनि सिद्धिमित्थं विदध्यात् । यद्यस्य सोऽभिनवत्वेन भासमानः पूर्वं न भासते अनाभासनं चेज्जडतैव, । निषेधं चेत्थं विदध्यात् । यदि सन प्रकाशते तथा च जडः न च जडस्यैतद्युक्तमित्युक्तं नाप्यजडस्य । तस्मात्संवित्प्रकाशएव घटादिप्रकाशः न त्वसौ स्वतन्त्रः कश्चिद्धातवः ।

नीलं पीतं कुड्यमिति प्रकाशः केवलः शिवः ।
अमुष्मिन् परमाद्वैते प्रकाशात्मनि कोपरः ॥

तत्रतत्र कारकव्यापारवत्प्रमाणव्यापारोऽपि । नित्यत्ववत्स्वप्रकाशत्वस्यापि तत्र भावात् ॥

ननु कारकव्यापारः प्रमाणव्यापारश्च यदीश्वरे न सम्भवति तर्हि प्रत्यभिज्ञापयामीति योव्यापारउक्तः सकतमो व्यापारइत्याशङ्क्याह ।

(३) किं तु मोहवशादस्मिन्दृष्टेप्यनुपलक्षिते ।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥

सईश्वरस्वभावआत्मा प्रकाशते ताव,त्तत्र चास्य स्वातन्त्र्यमिति न केन चिद्वपुषा न प्रकाशते । तत्राप्रकाशात्मनापि प्रकाशते प्रकाशात्मनापि । तत्रापि प्रकाशात्मनि सर्वथा प्रकाशात्मना प्रकाशेन भागशोवा ऽभागशः, प्रकाशने सर्वस्य व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण वा, कतिपयस्य व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण वा, उक्तप्रकारपरिपूर्णतया वा । तदमी सप्तप्रकाराः । तत्र प्रथमः प्रकारो जडोल्लासः । अन्त्यः परमशिवात्मा । मध्यमाजीवावभासाः । सैव भगवतो माया विमोहनी नाम शक्तिः । तद्वशात्प्रकाशात्मतया सततमवभासमाने ऽप्यात्मनि भागेनाप्रकाशनवशादनुपलक्षिते सर्वथा हृदयंगमीभावमप्राप्ते ऽतएव पूर्णतावभासनसाध्यामर्थक्रियामकुर्वति तत्पूर्णतावभासनात्मकाभिमानविशेषसिद्धये प्रत्यभिज्ञा व्याख्यातपूर्वा प्रदर्श्यते । कथं शक्तेरीश्वरनिष्ठत्वेन प्रसिद्धाया दृक्क्रियात्मिकाया आविष्करणेन प्रदर्शनेन अभिमानसाध्यार्थक्रियाणा तदभिमानसिद्ध्या विना ऽसिद्धे,स्तथा च दृष्टान्तं दर्शयिष्यति । "तैस्तैरप्युपयाचितै,,रिति । एतदुक्तं भवति । न कारकव्यापारो भगवति नापि ज्ञापकव्यापारोयम् । अपि तु मोहापसरणमात्रमेतत् । व्यवहारसाधनानां प्रमाणानां तावत्येव विश्रान्तेः । घटोयमग्रगः प्रत्यक्षत्वादित्यनेन हि घटो न ज्ञाप्यते प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानत्वात् । अन्यथा पक्षे हेत्वसिद्धेः केवलं मोहमात्रमपसार्यते । यश्चायं मोहस्तदपसारणं च यत्तदुभयमपि भगवतएव विजृम्भामात्र न त्वधिकं किंचिदित्युक्तं वक्ष्यते च ॥

ननु परिदृश्यमाने भावराशौ कमीया शक्तिराविष्क्रियते कं च प्रतीति । जडाना तावन्न ज्ञानात्मिका शक्तिरस्ति । क्रियात्मिकापि स्वातन्त्र्यप्राणा स्वातन्त्र्यव्यपगमादसम्भावनाभूमिरेव, तथा च रथोगच्छतीत्यादावुपचारं के चन प्रतिपन्नाः न च जडान्प्रति व्यवहारसाधनमुचितम् । अथ जडजीवज्जनताधिकारेणोभयमपि तर्हि सर्वस्य स्वात्मा महेश्वर इति दूरतरं विप्रकर्षिता प्रत्यभिज्ञा । तदेतदाशङ्क्य निरूपयति ।

(४) तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ।
ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥

तथाहीति युक्त्युपक्रमं द्योतयति दृश्यतां किलेत्यर्थः । तथेत्यनेन साध्यं सूच्यते हिना च हेतुरित्यन्ये, प्रकृतं साध्यं हेतुसिद्ध्यायत्तमुपक्रम्यते इत्यर्थः । तेनेति बुद्धिवर्तिना ऽतएव स्मर्यमाणेन ग्रन्थेन वर्णयिष्यमाणेन प्रकारेण यस्मात्सर्वमेतद्युक्तमिति तथाहीति शब्दस्य वार्थः । इह तावद्भावराशिर्यथा विमृश्यते तथास्ति । अस्तित्वस्य प्रकाशं शरणीकुर्वतः प्रकाशप्राणितदेशीयं विमर्शमाश्रित्य समुन्मेषात् । अविमृष्टं हि यदि वस्तु तन्न नीलं न पीतं न सन्नासदिति कुतइति पर्यनुयोगे किमुत्तरं स्यात् । तेन यद्यथा यावदबाधितं विमृश्यते तत्तथा तावदस्ति,ततएव देशकालाकारविततात्मानोऽपि द्रव्यक्रियासम्बन्धादयः । एकत्वेनैव परमार्थसन्तइति वक्ष्यते "क्रियासम्बन्धेत्यादिना,, । ततश्च विततमपीदं विश्वं संक्षेपविमर्शदशाधिरोहे जडं जीवश्चेत्येतावता द्वयरूपेणास्ति । तत्र जडाअपि विमृश्यमाना न स्वतन्त्रा भवन्ति विमृश्यमानता हि तेषां न स्वशरीरविश्रान्तः कोऽपि धर्मः, जडत्वाभावप्रसङ्गात् । मम नीलं भाति मया नीलं ज्ञायतइति तेषां जडभूतानां चिन्मयत्वे ऽपि मायाख्यैश्वरशक्त्या जाड्यं प्रापितानां जीवन्तं प्रमातारमाश्रित्य "प्रतिष्ठा,, तत्प्रमात्राभिमुख्येनावस्थानं, ततोजडानाम न पृथक्सन्ति । यथोक्तं ग्रन्थकृतैव ।

एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी ।
जडाः

इति । सएव हि स्वात्मा नासन्वक्तव्यः । यस्यान्यानुपहितं रूपं चकास्ति, न च भारूपनुपाहितं जडं नाम किं चित् तेन जडानां हि शक्तिराविष्क्रियते जडात् प्रतीत्येतत् तावविरुत्थानमेव । ये त्वन्ये जडेभ्यो जीवन्तइति नाम प्रमितृास्तेषामपि शरीरप्राण*पुर्यष्टकशून्याकारास्तावज्जडाएवेति तेषामपि किमुच्यते । एवं घटशरीरप्राणसुखतदभावरूपं सद्यल्लग्नं भाति तदेव जीवरूपभूतं सत्यं तस्यचा† ऽपाते यद्यपि बहुत्वं भाति तथापि तज्जडात्मनः वेद्यशरीराद्युपाधेः । ततस्तदपारमार्थिकमन्योन्याश्रयात् । जीवा हि जडभेदाद्भेदभागिनः जडाश्च जीवभेदाद् एतद्वेद्योऽयमेतद्वेद्योयमिति भेदमुपेयुः । नीलपीतादभेदस्तु प्रमातृसंलग्नतया ऽभेदभूमिमिव परमारूढइति किं तेन । तदयं जीवानामभेद एव सम्यक इति जीवत् प्रमातेति जातम् । जीवनं च जीवनकर्तृत्वं तच्च ज्ञानक्रियात्मकं, यो हि जानाति च करोति च सजीवतीत्युच्यते । तदयं प्रमाता ज्ञानक्रियाशक्तियोगादीश्वर इति व्यवहर्त्तव्यः । पुराणागमसिद्धेश्वरवत् तदप्रसिद्धावपि सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमेवैश्वर्यं तन्मात्रानुबन्धित्वादेव सिद्धम् । तदपि च कल्पितेश्वरराजादौ तथा व्याप्तिग्रहणात् । यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च सतावतीश्वरो राजेव । अनीश्वरस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वे स्वभावविरुद्धे यतः आत्मा च विश्वत्र ज्ञाता च कर्त्ता चेति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा । ज्ञानक्रियाशक्ती एव हि स्वाभाविक्यौ अप्ररूढभेदामर्षे सदाशिवेश्वरौ, भेदस्य सामान्यतः प्ररोहे विद्याकले, विशेषतः प्ररोहे बुद्धिकर्मेन्द्रियगण, इति भविष्यति जडाइति अजीवन्तः अन्ये च जीवन्त इत्यपाते तावद्भाति न तु संविदापाते भाति । जीवतामिति जङ्गमा एवामी इत्थं निर्द्दिष्टाः ॥

ननु ज्ञानक्रिये एव कथं सिद्धे यत ऐश्वर्यव्यवहारः प्रसाध्येतेति शङ्कां शमयितुमाह ।

(४) तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती।
परैरप्युपलक्ष्येत तया ऽन्यज्ज्ञानमूह्यते ॥

अहं जानामि मया ज्ञातं ज्ञास्यते चेति एवं प्रकाशाहंपरामर्शनिष्ठितमेवेदं ज्ञानं नाम । किं तत्रानुद्धार्यते । तदप्रकाशे हि विश्वमन्धतमसमेव स्यात् । तदपि वा न स्यात् । बालोपि हि प्रकाशमेव संवेदयते । तदुक्तं "विज्ञातारमरे केन विजानीया,,दिति "तत्रिन्हवेकः प्रश्नः किमुत्तरं च स्यात्,, इति । तत्र जानामीत्यन्तःसंरम्भयोगोपि भाति येन शुक्लादेर्गुणादत्यन्तजडाज्जानामीति वपुश्चित्स्वभावतामश्नुते सच संरम्भो विमर्शः क्रियाशक्तिरुच्यते । यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादैः ।

घटादिग्रहकाले ऽपि घटं जानाति सा क्रिया ।

इति । तेनान्तरीयक्रियाशक्तिर्ज्ञानवदेव स्वतः सिद्धा स्वप्रकाशा सैव तु शक्त्या प्राणपुर्यष्टकक्रमेण शरीरमपि संरम्भाणा स्पन्दनरूपा सती व्यापारव्याहारात्मिका मायापदे ऽपि प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेर्विषयः । सा च परशरीरादिमाहात्म्येनावगता स्वं स्वभावं ज्ञानात्मकं गमयति । न च ज्ञानमिदंतया भाति इदंता ह्यज्ञानत्वं न चान्यदन्येन वपुषा भातं भातं भवेत् । तज्ज्ञानं भात्येव परं भाति च यत्तदेवाहमित्यस्य वपुरिति परज्ञानमपि स्वात्मैव परत्वं केवलमुपाधेर्देहादेः । स चापि विचारितोयावचान्यइति विश्वप्रमातृवर्गः परमार्थतएकः प्रमाता सएव चास्ति । यदुक्तम् ।

एकः प्रकाशएवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिः ।

इति । ततश्च भगवान् सदाशिवो जानातीत्यतः प्रभृति क्रिमिरपि जानातीत्यन्तमेक एव प्रमातेति फलतः सर्वज्ञत्व प्रमातुः । एवं कर्तृत्वे ऽपि वाच्यम् । यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः शिवदृष्टौ ।

घटो मदात्मना वेत्ति वेद्म्यहं च घटात्मना ।
सदाशिवात्मना वेद्मि सवा वेत्ति मदात्मना ॥

इत्यादि । ऊह्यतइत्यनेन ज्ञानस्य प्रमेयत्वं निर्वहतीति दर्शयति । अन्यथा ह्यनुमीयतइति ब्रूयात् । तदेवं येषां तार्किकप्रवादपांसुपातधूसरीभावो न वृत्तोऽस्मिन्संवेदनपथे तदयत्नैवात्मानमीश्वरं विद्वांसो घटशरीरप्राणसुखतदभावांस्तत्रैव निमज्जयन्त ईश्वरसमाविष्टा एव भवन्ति ततोयमुपोद्घातः । उपइत्यात्मनः समीपे टङ्कवदीश्वराभिज्ञानलक्षणउत्कर्षो हन्यते विश्राम्यते येन एतावदेव चास्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमिति-ततोप्ययमुपोद्घातः । उपांशु अविदितं कृत्वा उदिति शास्त्रस्योर्ध्वएव हन्यते ऽपसार्यते प्रमेयविषयो व्यामोहो येनेति । गत्यर्थत्वाद्वा हन्तेर्ज्ञानमर्थः ज्ञायते प्रमेयं येनेति । केचित्तु गतिं "स्त्रियं गच्छती,,त्येतद्विषयामेव हन्त्यर्थमाहुः । एवं श्लोकचतुष्टयार्थभावनादार्ढ्यादेव लभ्यते परमशिव इति शिवम् ॥

इतिश्रीमदाचार्योत्पलदेवशिष्यश्रीमल्लक्ष्मणगुप्ताचार्यदत्तोपदेशश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामुपोद्घातः ।

॥ इति प्रथममान्हिकम् ॥

---

* अन्तःकरणत्रयं पञ्च तन्मात्राणि चेति पुर्यष्टकम् ।

† अविमर्शदर्शने ।

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।

रामः ।

सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते

लक्ष्मणः ।

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

रामः ।

वत्सैतद् विदितं कथन्नु भवता

लक्ष्मणः ।

धत्ते कुरङ्गं यतः

रामः ।

क्वासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥

पुनर्विलोक्य हन्त संतापेन प्रतारितोऽस्मि । कथमयं गगनतलाधिरोही रोहिणीहृदयनन्दनश्चन्द्रः । चन्द्रं प्रति ।

रजनिकर करास्ते बान्धवाः कैरवाणां
सकलभुवनचेष्टाजागरूका जयन्ति ।
न कथयसि कथं तत् कुत्र सा जानकी मे
त्वमसि मृगसहायः किन्नु नक्तंचरोऽसि ॥

लक्ष्मणः । स्वगतं कथमयमभिषङ्गतरङ्गस्तरलीकरोत्यार्यमानसं तदन्यतो नयामि । प्रकाशम् । आर्यायमितो विलोक्यतां चपलचञ्चुपुटाचान्तशीतकरशीकरश्चकोरः ।

रामः । चकोरं प्रति ।

तन् मे विदेहतनयावदनं निवेद्य
भ्रातश्चकोर कुरु मां चरितार्थवृत्तिम् ।
पीता यदीयकमनीयकपोलकान्तिः
कान्तासखेन भवता शशिनं विहाय ॥

लक्ष्मणः । आर्ययमितो विलोक्यतां शरत्कृशा निशाकरकिरणानुकारितरङ्गा तरङ्गिणी ।

रामः । विलोक्य ।

कल्लोलिनि त्वमिव सापि कुरङ्गनेत्रा
नूनं किमप्यनुदिनं कृशिमानमेति ।
एतावदस्ति भवतीह निसर्गशीता
सीता पुनर्वहति कामपि तापमुद्राम् ॥

लक्ष्मणः । इतो विलोक्यतामनिद्रनीलनलिनीवनविलीनोऽयमलिनीनाथः ।

रामः । विलोक्य । अये कोऽयं विहङ्गः ।

उन्मीलन्नयनान्तकान्तिलहरीनिष्पीतयोः केवला-
दामोदादवधारणीयवपुषोः कान्तासखेन क्षणम् ।
यत्कर्णोत्पलयोः स्थितेन भवता किंचित् समुद्गुञ्जितं
भ्रातस्तिष्ठति कुत्र तत् कथय मे कान्तं प्रियाया मुखम् ॥

लक्ष्मणः । सातङ्कम् । अपीमं न विलोकयेदार्यः ।

रामः । विलोक्य । अये कोऽयं विहङ्गः ।

योऽयं बहिः कलितकुङ्कुमरेणुराग-
मन्तस्तु संभृतदयं हृदयं दधानः ।
पारेतरङ्गिणि मुहुः करुणं रटन्ती-
मालोकते सहचरीं न तु संनिधत्ते ॥

विमृश्य नूनमयं वल्लभाविरहविदारितहृदयो वराकश्चक्रवाकः ।

लक्ष्मणः । अहो * प्रमादः ।

रामः । नूनमयमेकः समदुःखतया समानशीलो मे । अथवा कुतोऽस्य मम च समानशीलता ।

अयमुदयति चन्द्रे विप्रयोगं प्रियायाः
श्रयति तपति सूर्ये सङ्गमङ्गीकरोति ।
मम तु जनकपुत्रीविप्रयुक्तस्य यातं
शतमधिकमपीदं चन्द्रसूर्योदयानाम् ॥

लक्ष्मणः । आर्येह तावत् मुकुलितकमलिनीपरिसरानुसारिणि कलहंसे दीयतां दृष्टिः ।

रामः विलोक्य ।

निजनखशिखालेखालीढस्फुरत्कमलस्तनीं
विरल † मधुपश्रेणीगीतां चलन् कलहंसकः ।
अकरुणशशिप्रेङ्खत्पादप्रहारविमूर्छिता-
महह नलिनीं क्लान्तक्लान्तां मुहुर्मुहुरीक्षते ॥

विमृश्य । वरमेवंविधानामपि सहचरीजनानुकम्पया कोमलं चेतो न तु निसर्गकठिनस्य रामस्य ।

लक्ष्मणः । स्वगतम् । कथमिदानीमप्यस्य चेतसि जानकीयमिन्द्रजालमुन्मीलति ।

नेपथ्ये । सखे रत्नशेखर चिराद् दृश्यसे ।

लक्ष्मणः । आकर्ण्य किमेतत् ।

पुनर्नेपथ्ये । वयस्य चम्पकापीडैवमेतत् । मया हीयन्तं समयमखिलमायानिधेर्मयनाम्नो दानवस्य पुत्रीं निजसहोदरीं मन्दोदरीमनुवर्तितुं लङ्कायां कृतालयात् चित्ररूपनाम्नो दानवात् सकलमिन्द्रजालकलामाददानेन स्थितम् ।

लक्ष्मणः । नूनमयं कृतकर्णकौतुकामोदः कयोरपि विद्या-

* धिक् प्रमाद इति वा पाठः ।

† निरतमधुपेति वा पाठः ।

धरयोः * संवादः ।

पुनर्नेपथ्ये । सखे रत्नशेखर तत् मे धारयसि निजकलादर्शनमिति ।

पुनर्नेपथ्ये । वयस्य चम्पकापीड ।

असुरसुरनिशाचरोरगाणा-
मपि नरकिन्नरसिद्धचारणानाम् ।
सकलजनविलोकनैकचित्रं
स्फुटमिह कस्य विजृम्भते चरित्रम् ॥

अथवा किमन्येन । लङ्कानुभूतमेव नूतनं किमपि सरसरमणीयं चरितमुपदर्शयामि ते ।

लक्ष्मणः । आर्येताऽवधार्यतां नन्विदमयत्नोपनीतं प्रेक्षणीयम् ।

रामः । अनाकर्णितकेन ।

देवि त्वदीयमणिनूपुरजृम्भमाण
कोलाहलोत्तरलहंसकुलाकुलासु ।
वैदेहि लक्ष्मणपदाम्बुजलाञ्छितासु
गोदावरीपुलिनभूमिषु देहि दृष्टिम् ॥

लक्ष्मणः । क्व पुनरिह वैदेही क्व वा गोदावरी ।

रामः । विमृश्य । कथं प्रतारितोऽस्मि मतिविभ्रमेण । विचिन्त्य । अथवा कृतार्थीकृतोऽस्मि । अनेन हि मे ।

गोदावरीतीरतपोवनेषु
सौमित्रिसीतापरिपूर्णपार्श्वः ।
मुदा निमेषानिव यान्यनैषं
दिनानि तान्येव पुनः स्मृतानि ॥

पुनः सप्रत्याशम् । अपि नाम ।

तान्येव पक्ष्मलदृशो वचनामृतानि
भूयोऽपि कर्णचुलुकैरहमापिबेयम् ।
यैर्मामदर्शयदसौ विकचप्रमोदा
गोदावरीकमलवीचिविचेष्टितानि ॥

नेपथ्ये ।

तुह सुहअ उक्खिवन्ती तरङ्गसिअचामरं रहुमिअङ्क ।
धवलकमलादपत्तं धारइ गोलाणई सहत्येण † ॥

रामः । सहर्षम् । अये स एवायं प्रियतमायाः समालापः । तथाहि ।

परिमितकमनीयः कोमलो वाग्विलासः
सरसमधुरकाकुस्वीकृता कापि लेखा ।
ध्वनिरपि च विपञ्चीपञ्चमस्यानुवादी
श्रुतिरपि कलकण्ठीकण्ठसंवादभूमिः ॥

तत् क्व पुनः प्रेयसी । विलोक्य तत् कथमयमदृष्टचन्द्रलेखश्चन्द्रालोकः । ततः प्रविशति यथा निरूपयिष्यमाणा जानकी ।

रामः । ससंभ्रमम् । प्रिये * प्राप्तासीति गन्तुमिच्छति ।

लक्ष्मणः । रामं हस्ते धृत्वालमिह संभ्रमेण । विद्याधरोपनीतमिन्द्रजालकं खल्वेतत् ।

रामः । निर्वर्ण्य । अये क एष संनिवेशविशेषः । तथाहि ।

एकेनालम्बितेयं शिथिलभुजलताशोभिना शाखिशाखा-
हस्तेनान्येन चायं दिनकरकिरणक्रान्तकान्तिः कपोलः ।
एष स्रस्तो नितम्बे लुलति कचभरस्त्यक्तकाञ्चीकलापे
नेत्रोत्सङ्गे च बाष्पस्तबकनवकणैः पक्ष्मला पक्ष्मलेखा ॥

नूनमियमशोकशाखिशाखां सखीमिवालम्ब्य निद्रामुपागता । तथाहि ।

आमीलन्नवनीलनीरजतुलामालम्बते लोचनं
शैथिल्यं नवमल्लिकासहचरैरङ्गैरपि स्वीकृतम् ।

पुनर्विमृश्य । नूनमनया हृदयप्रमोददायी कोऽपि स्वप्नो दृष्टः । तथाहि ।

आलापादधरः स्फुरत् कलयति प्रेङ्खत्प्रवालोपमा
मानन्दप्रभवाश्च बाष्पकणिका मुक्ताश्रियं बिभ्रति ॥

सीता । उन्मील्य लोचने । हद्धिहद्धि अण्णारिसो मे जीअलोओ गोलाणई कहिं सा णीलुप्पलसामलो कहिं रामो लङ्का कहिं कहिं वा हद्धि रामेक्कजीविदा सीदेति मूर्छति † ।

रामः । अयि वसुधे ।

यां वै गर्भे त्रिजगदबलारत्नभूतां दधाना
लब्धार्थत्वात् जगति भवती रत्नगर्भा बभूव ।
तामुत्सङ्गे तव विलुलितां वीक्षमाणा च सीतां
द्राग् दीर्णासीत् न कथमथवा देवि सर्वंसहासि ॥

तदेनामभ्यर्थयामि तावदस्याः समुद्बोधनाय । अथवा किमभ्यर्थनया ।

निजामपि सुतां सीतां नेयमुद्बोधयिष्यति ।
निजेष्वपत्ये करुणा कठिनप्रकृतेः कुतः ॥

तदेनं तावदभ्यर्थयामि ।

---

* पथिकयोरिति पाठस्तु न साधीयान् । रामं हस्ते धृत्वालमिह संभ्रमेण विद्याधरोपनीतमिन्द्रजालकं खल्वेतत् इति लक्ष्मणस्य श्रीरामचन्द्रं प्रत्युक्तिरूपाग्रिमग्रन्थस्य संगत्यापत्तेः ।

† तव सुभग उत्क्षिपन्ती तरङ्गशीतचामरं रघुमृगाङ्क ।
धवलकमलातपत्रं धारयति गोदानदी स्वहस्तेन ॥

* प्राप्तेयं प्रेयसीति वा पाठः

† हा धिक् हा धिक् अन्यादृशो मे जीवलोको गोदानदी क्व सा नीलोत्पलश्यामलः क्व रामो लङ्का क्व क्व वा हा धिक् रामैकजीविता सीतेति ।

स्निग्धाशोकद्रुम निजसखीं तूर्णमुद्बोधयैनां
सिक्त्वासिक्त्वा किसलयकरस्रंसिना सीकरेण ।
एतस्याः किं नयनकमलस्यन्दिभिः सान्द्रसान्द्रै-
र्बाष्पोत्पीडैरनुदिनमपि त्वं न सिक्तालवालः ॥

कथमनाकर्णितकेन प्रत्याख्यातमनेन । अये कृतघ्नता पलाशिनः । विलोक्य कथं प्रकृतिप्रियंवदाया मे प्रियायाः सखीजनोऽपि न कश्चिदिह ।

प्रविश्य त्रिजटा । जानकि समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

सीता समाश्वस्य । कहं पिअसही मे तिअडा * ।

त्रिजटा । सख्यनया ते मधुरया मुखरेखया तर्कयामि यत् किल प्रियं किमपि दृष्टवती भवती ।

सीता । अत्थि दाणिं हि मए सिविणअम्मि सअं गोलाणईए सहत्थकलिदतरङ्गचामरधवलकमलादवत्ताए परिचरिज्जन्तो अज्जउत्तो दिट्ठो † ।

त्रिजटा । तर्हि वर्धसे सुखस्वप्नः खल्वसौ ।

सीता । केरिसो मे रामेक्कचित्ताए सिविणअम्मि विस्सासो ‡ ।

त्रिजटा । तत् किं चिन्तास्वप्न इति संभावयसि । नहि । चिन्तास्वप्नोऽपि नैवमचुम्बितावगाही भवति ।

सीता । किं उण अचुम्बिदम् § ।

त्रिजटा । यन्न संभाव्यते ।

सीता ।

जं णहु संभावीअदि तंपि हला अत्थि अत्थ लोअम्मि ।
जं जीवइ जणअसुदा अपुलोअन्तीवि रामचन्दमुहम् ॥

ता किं इमिणा सिविणएण जीविदेण वा उवेक्खिदह्मि अज्जउत्तेण ‖ ।

रामः । शान्तं पापम् । अयि प्रिये हृदयस्थितापि मे कथमजानती वर्तसे हृदयवृत्तिम् ।

सीता । अथवा किंति हरमुउडमिअंके कलंङ्कमारोपयिस्सम् । जाणामि अज्जउत्तो अज्जवि अकलिदउत्तन्तो मे ¶ ।

रामः । प्रिये इदानीमुचितमनुसंदधासि ।

* कथं प्रियसखी मे त्रिजटा ।

† अस्तीदानीं हि मया स्वप्ने स्वयं गोदानद्या स्वहस्तकलिततरङ्गचामरधवलकमलातपत्रया परिचर्यमाण आर्यपुत्रो दृष्टः ।

‡ कीदृशो मे रामैकचित्तायाः स्वप्ने विश्वासः ।

§ किं पुनरचुम्बितम् ।

‖ यन्न खलु संभाव्यते तदपि हला अस्त्यत्र लोके ।
यत् जीवति जनकसुता अनालोकयन्त्यपि रामचन्द्रमुखम् ॥
तत् किमनेन स्वप्नेन जीवितेन वा उपेक्षितास्म्यार्यपुत्रेण ।

¶ अथवा किमिति हरमुकुटमृगाङ्के कलङ्कमारोपयिष्ये जानाम्यार्यपुत्रोऽद्याप्यकलितवृत्तान्तो मे ।

सीता । विमृश्य । कहं ।

वाआलेणवि कहिदा णाहं णाहस्स णेउररवेण ।
अहवा विहिविहुरबलात् तेणवि मूअत्तणं पत्तम् * ॥

नेपथ्ये । अये लङ्कानिवासिनः सावधानमवस्थीयतां नन्वितः ।

प्राकारमुन्नतमसीमबलो विलंघ्य
लङ्कामयं विशति कोऽपि कपिप्रवीरः † ।

उभे आकर्ण्य त्रासं नाटयतः ।

पुनर्नेपथ्ये ।

तत्सम्मुखं प्रचलति स्वयमक्षनामा
नन्वेष राक्षसपतेः कुपितः कुमारः ॥

सीता कहं उण सह महीअलेण वेवदिव्व असोअवणम् ‡ ।

त्रिजटा । विमृश्य ।

तुहिनकरमयूखैर्दीप्तकन्दर्पदर्प-
स्नपनकुलवधूटीं त्वामयं मुक्तलज्जः ।
अयमयमनुनेतुं रामचन्द्रैकचित्ता-
मपि स विपिनवीथीमेति लङ्काधिनाथः ॥

सीता त्रासं नाटयति । ततः प्रविशति रावणः । सीता पराङ्मुखी तिष्ठति ।

रावणः । अयि जानकि ।

कन्दर्पज्वरवेदनापरिपतद्बाष्पस्रुतिक्षालितं
स्वर्गश्रीकुचकुम्भकुङ्कुमरजस्स्तेयापराधोज्ज्वलम् ।
एतत् त्वां सुरदन्तिदन्तशिखरोल्लेखाङ्कविख्यापित-
प्रस्फूर्जच्चतुरन्तविश्वविजयं वक्षस्स्थलं याचते ॥

सीता । अनाकर्णितकेन । अवि णाम पुणोवि रामचन्दमुहचन्दं पुलोवइस्सम् § ।

त्रिजटा । जानकि एवं प्रलापिनि लङ्केश्वरे कर्णावधानमपि तावत् देहि ।

रामः । साधु त्रिजटे प्रलाप इत्युक्तवत्यसि ।

रावणः ।

यत् संतुष्टवतः पुरा पुरभिदश्छन्दोत्सवच्छेदिनो
न क्रोधादनमन्नवोद्धतशिरःश्रेणी नमन्त्यामपि ।
एतत् तद् दशमं शिरो मम नमत्त्वत्पादपाथोजयो-
रव्याजं मिथिलेन्द्रपुत्रि भवतीं प्रेमातुरं याचते ॥

* कथम्
वाचालेनापि कथिता नाहं नाथस्य नूपुररवेण ।
अथवा विधिविधुरबलात्तेनापि मूकत्वं प्राप्तम् ॥

† प्राप्तो रुषाकर्णितदृक् कपिवीर उच्चैरिति वा पाठः ।

‡ कथं पुनः सह महीधरेण वेपत इवाशोकवनम् ।

§ अपि नाम पुनरपि रामचन्द्रमुखचन्द्रं विलोकयिष्ये ।

सीता । संस्कृतमाश्रित्य ।

निजे पाणौ कृत्वा बकुललतिका † बालमुकुलं
ययोश्चक्रे गुञ्जन्मधुपमवतंसं रघुपतिः ।
अपीमौ कर्णौ मे वचनमिदमाकर्ण्य न कथं
विशीर्णौ युक्तं वा चरितमिदमन्तःकुटिलयोः ॥

रावणः। अयि जानक्यवलोकनमात्रेणापि तावन्मां संभावय।

सीता । अपि निशाचरैतावत्प्रार्थनाभङ्गलाघवात् कथं राघवादपि न बिभेषि ।

रावणः । अये क एष राघवो नाम यं किल जनो राम इति जल्पति । विहस्य ।

कामः कियानसिलतानिहितैकबाहु-
क्रीडार्दितत्रिभुवनस्य दशाननस्य ।
रामस्तु केवलमयं सुमुखि त्वदर्थे
मां हन्ति हन्त न चिरान्निशितैः शरौघैः ॥

सीता । सत्यमेतत् ।

रावणः । स्वगतम् । कथमन्यदेव किमप्युक्तवानस्मि । तदेव विपरीतं पठित्वायि जानकि तावन्मां जीवय नयनामृतेन ।

सीता । तदा त्वामपि लङ्केश विलोकयिष्यति जानकी ।

रावणः । सप्रत्याशं तत् कथय समयं । अयं हि ।

मन्दोदरीमपि विमुञ्चति राज्यमेत-
दप्युन्मदं तव पदाब्जतले करोति ।
किं जल्पितेन बहुना सुमुखि त्वदर्थे
स्वान्युच्छिनत्त्यपि शिरांसि पुनर्दशास्यः ॥

सीता । अपि खद्योतभासापि समुन्मीलति पद्मिनी ।

रावणः । सक्रोधम् । आः पापे यावत् किल तपनखद्योतयोस्तावदेवान्तरं रामरावणयोः । तद् इयं हन्यस इति खड्गमुत्पाटयति ।

रामः ।

हा जानकि त्वमधुनासि कथं भवित्री

सविचिकित्सम् ।

धिग् दैवतं तव सुदारुण एष पाकः ।

सक्रोधम् ।

आः पाप राक्षसकुलाधम संहृतोऽसि

ससंभ्रमम् ।

हे वत्स लक्ष्मण धनुर्धनुरेष कालः ॥

लक्ष्मणः । आर्य किमिदमैन्द्रजालिकविलोकनादलीकमेव संभ्रम्यते ।

रावणः । अयि जानक्ययमसावुदीर्णकरालकरवालः कालभुजङ्गः । तदिदानीमपि दशकण्ठभुजाश्लेषभेषजमनुजानीहि ।

सीता ।

विरमविरम रक्षः किं मुधा जल्पितेन
स्पृशति नहि मदीयं कण्ठसीमानमन्यः ।
रघुपतिभुजदण्डादुत्पलश्यामकान्ते-
र्दशमुख भवदीयान् निष्कृपाद्वा कृपाणात् ॥

रावणः । किमतः परं कालक्षेपेण । तदहमिदानीमस्याः कण्ठरुधिरेण कालिकामर्चयामीति खड्गधारां परामृशति ।

रामः । अहह ।

विधिरकरुणः स्फीतंस्फीतं तमः परिजृम्भते
जलधिसलिले मग्नं विश्वं युगं परिवर्तते ।
कुवलयदलस्रक्संश्लेषोत्सवैकपदे पदं
यदयमदयः सीताकण्ठे करोति कृपाणकः ॥

पुनर्विभाव्य हन्त भोः ।

चान्द्रीं लेखां दशति दशनैर्दारुणः सैंहिकेयो
नव्यां वल्लीं दवदहनकश्चान्दनीं दन्दहीति ।
अप्युन्मत्तः कुवलयमयीं मालिकामालुनीते
मूलादुन्मूलयति नलिनीं दुष्टहस्ती करेण ॥

सीता ।

चन्द्रहास हर मे परितापं
रामचन्द्रविरहानलजातम् ।
त्वं हि कान्तिजितमौक्तिकचूर्णं
धारया वहसि शीतलमम्भः ॥

रावणः । कः कोऽत्र भोः । सत्वरं मम करे कपालपात्रमर्प्यतां येनास्याः कण्ठरुधिरं प्रतीच्छामीत्यशोकविटपान्तराले हस्तं प्रसार्य कथं न्यस्तमेव केनापि मम करतले कपालम् । विलोक्य सचमत्कारम् । अये न कपालमेतत् किन्त्वशस्त्रच्छिन्नं शिरएव कस्यापि । विमृश्य कस्य पुनरिदम् । नूनमक्षकुमारस्येति मूर्छितः पतति ।

त्रिजटा । अयि लङ्केश्वर समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

रावणः । समाश्वस्य नूनमिदं तस्य दुष्टकपेर्विजृम्भितम् । तेन तमेव तावदग्रतः पातयामीति निष्क्रान्तः ।

रामलक्ष्मणौ । सहर्षमहो संविधानवैदग्ध्यो ।

त्रिजटा । सीतामालिङ्ग्य सखि पुण्येन जीवितासि ।

सीता । अपुण्णेणेति भणिज्ज * ।

त्रिजटा । कथमिव ।

सीता कहं उण तं अपुण्णं ण होइ जं किर रामचन्द-

---

† कमललतिकेति वा पाठः ।

* अपुण्येनेति भण ।

विरहतावणिव्वापणीए चन्दहासधाराए उवेक्खिदह्मि । ता किं इमिणा जीविदेण इह दारुसंचअम्मि अग्गिं पज्जालेहि जत्थ इमाइं अङ्गाइं सीअलअम्मि * ।

त्रिजटा । शान्तं पापं । नन्वचिरादेव निजाङ्कानाम् ।

हिमकरकिरणकरम्बितमरकतमयपीनपट्टकप्रतिमे ।
मलयजपरागरजसि रामोरसि तापमपहरसि ॥

सीता । हला किं इमिणा अलीअजप्पिदेण । सव्वं जेव्व अणलपवेसेण ववसिदह्मि ता उवणेहि मे अंगालखण्डअं † ।

रामः । हन्त भोः । कथमपि शार्दूलमुखात् मुक्तायाः पुनरपि शबरवागुरामवतीर्णायाः कुरङ्गवध्वा भङ्गीमङ्गीकृतवती जानकी ।

त्रिजटा । निर्गत्य प्रविश्य चासुलभानलोयं प्रदेशः ।

रामः । सहर्षम् । त्रिजटे दिष्ट्या रचितस्त्वया रामः ।

सीता । संस्कृतमाश्रित्याशोकं प्रति ।

अलमकरुणं चेतः ‡ श्रीमदशोकवनस्पते
दहनकणिकामेकां तावन् मम प्रकटीकुरु ।
ननु विरहिणां संतापाय स्फुटीकुरुते भवान्
नवकिसलयश्रेणीव्याजात् कृशानुशिखावलिम् ॥

विलोक्य सहर्षम् । हला पेक्खपेक्ख निवडिदं दाव इमस्स सिहरादो अङ्गालखण्डअं § । इत्युपसृत्य ग्रहीतुमिच्छति ।

रामः । अये कथमशोकोऽपि ममायं शोकतां गतः ।

लक्ष्मणः । आर्यानुपपन्नमिदं यत् किल तरुशिखरमङ्गारखण्डकमुद्गिरति ।

रामः । किं न संपादयेत् वत्स रामस्य विधिवैधुरी ।

सीता । अङ्गारखण्डं हस्तेनादत्ते ।

रामः ।

अनल नलिनकोमले करेऽस्याः
स्फुरदरुणोत्पलकुड्मलोपमः स्याः ।

विमृश्य ।

चरितमुचितमस्ति वा कुतस्ते
ननु भुवने विदितोऽसि कृष्णवर्त्मा ॥

सीता । हस्ते गृहीत्वा सविषादम् । कहं मह अपुण्णेण अग्गीवि सीअलो संवुत्तो । निपुणं निरूप्य सचमत्कारम् अये अङ्गालखण्डअं ण हु एदं अवि उण पम्मरात्र्अरअणखण्डअम् * ।

त्रिजटा । अये पुण्यवतामग्निरपि रत्नं भवतीति प्रवादः सत्य एव संवृत्तः ।

सीता । पुनर्विलोक्य । कहं सा इमा रअणमुद्दिआ † । पुनः संस्कृतमाश्रित्य मुद्रिकां प्रति ।

या शैशवावधि मनोरमरामचन्द्र-
हस्ताङ्गुलिप्रणयिनी सुभगा सुवृत्ता ।
अन्येव सा जनकराजसुता कथं नु
लङ्कामुपागतवती मणिमुद्रिकेयम् ॥

पुनः सादरं कराङ्गुलिकिसलयेन लालयन्ती । अये रअणङ्गुलीअ अवि दाव कुसलं सलक्खणाणं रामचंदचलणाणं ‡ । पटाक्षेपेण प्रविश्य हनूमान् कुशलं देवि कुशलम् ।

सीता । अमिअमुह कोसि तुमं § ।

हनूमान् ।

तारापतेरनुचरो रघुनन्दनस्य
दूतः सुतोऽस्मि मरुतः प्रथितो हनूमान् ।
त्वां हन्तुमुद्यतवतो दशकन्धरस्य
न्यस्तं करे निभृतमक्षशिरो मयैव ॥

रामः । अहो कथमिदं हनूमन्नामधेयस्य मद्बान्धवस्य विलसितमेतत् ।

लक्ष्मणः । अहो सचमत्कारता संविधानस्य ।

सीता । अयि भद्दमुह को उण इमो तारावई ‖ ।

हनूमान् ।

यो वालिनः शौर्यनिधेरमित्रं
त्रैलोक्यबन्धोस्तपनस्य सूनुः ।
रामस्य पादाब्जतलाभिवर्ती
सुग्रीवनामा कपिचक्रवर्ती ॥

सीता । केण उण नरवाणराणं एरिसं सक्खित्तणं णिम्मिदम् ¶ ।

हनूमान् । रामबाणेनैव ।

वालिने विसृजता धनुरङ्कं
नाकलोकललनाकुचकेलिः ।

---

* कथं पुनस्तत् अपुण्यं न भवति यत् किल रामचन्द्रविरहतापनिर्वापणया चन्द्रहासधारया उपेक्षितास्मि । तत् किमनेन जीवितेन इह दारुसंचये ऽग्निं प्रज्वालय यत्रेमान्यङ्गानि सीतलयामि ।

† हला किमनेनालोकजल्पितेन सर्वमेवानलप्रवेशेन व्यवसितास्मि तदुपनय मेऽङ्गारखण्डकम् ।

‡ कुरु सकरुणं चेत इति वा पाठः ।

§ हला पश्यपश्य निपतितं तावदस्य शिखराद‌ङ्गारखण्डकम् ।

* कथं ममापुण्येनाग्निरपि शीतलः संवृत्तः । अयेऽङ्गारखण्डकं न खल्वेतत् अपि पुनः पद्मरागरत्नखण्डम् ।

† कथं सेयं रत्नमुद्रिका ।

‡ अये रत्नाङ्गुलीयक अपि तावत् कुशलं सलक्ष्मणयो रामचन्द्रचरणयोः ।

§ अमृतमुख कोऽसि त्वम् ।

‖ अयि भद्रमुख कः पुनरयं तारापतिः ।

¶ केन पुनर्नरवानराणामीदृशं सखित्वं निर्मितम् ।

तारया सममदीयत चास्मै
वानरेन्द्रपदवीमणिमौलिः ॥

सीता । कहेहि दाव अवि णाम मह मन्दभाइणीए किदे दुब्बलो दाणिं किंपि रहुणाहो* ।

हनूमान् । किमपीति किमुच्यते । इदानीं हि ।

बहुलपक्षशशीव दिनेदिने
रघुपतिः कृशतामुपयाति सः ।

सीता । हद्धिहद्धि † ।

हनूमान् ।

कुवलयप्रतिमद्युतिरस्य तु
प्रविकसत्यनुभाववशंवदा ॥

सीता । दाणीं किमपि उज्जीविदह्मि ‡ ।

हनूमान् । अयि देव्याकर्णय तावत् यत् संदिष्टं देवेन देव्याः ।

हिमांशुश्चण्डांशुर्नवजलधरो दावदहनः
सरिद्वीचीवातः कुपितफणिनिश्वासपवनः ।
नवा मल्ली भल्ली कुवलयवनं कुन्तगहनं
मम त्वद्विश्लेषात् सुमुखि विपरीतं जगदिदम् ॥

अपिच ।

कस्याख्याय व्यतिकरमिमं मुक्तदुःखो भवेयं
को जानीते निभृतमुभयोरावयोः स्नेहसारम् ।
जानात्येकं शशधरमुखि प्रेमतत्त्वं मनो मे
त्वामेवैतत् चिरमनुगतं तत् प्रिये किं करोमि ॥

सीता । लज्जते ।

त्रिजटा । सखि त्वमपि रघुपतेः किमपि सन्देशं प्रत्यभिज्ञानं च समर्पय ।

सीता । इमो मे पडिसन्देसो ।

बहलगलन्तणअणजलणिब्भरपज्जाउलावि मह दिट्ठी ।
तुह सुहअ वअणससहरलावण्णरसं पिपासेदि § ॥

चूडारत्नमाकृष्य हनूमतः करे समर्पयन्ती । अयि चूडारअण ।

विच्छालअ णिअमङ्गं रअणीअरदिट्ठिपंसुपंसुलिअम् ।
रहुवइपअणिम्मलणहरअणीअरजोह्णीरणिअरम्मि || ॥

हनूमान् । देव्यनुजानीहि त्वरयति मां रामचन्द्रचरणदर्शनोत्कण्ठा ।

सीता । सबाष्पगद्गदम् । अय्यकारणसिणिद्ध पडिगदे तुह्मि पुणोवि को मह कहिस्सदि रहुणाहस्स पउत्तिम् * ।

हनूमान् । अयि देवि दिष्ट्या स्मारितोऽस्मि । नन्विदं ते संदिष्टं देवेन देव्याः ।

मा ताम्य तामरसपत्रविशालनेत्रे
विख्याप्यते पुनरपि त्वयि मत्प्रवृत्तिः ।
सौमित्रिकार्मुकगुणध्वनिभिर्गभीरै-
स्तैः किंच राक्षसवधूरुदितैरधीरैः ॥

नेपथ्ये ।

हत्वा कथं चिदपि राजकुमारमक्षं
रे वानरापसद कुत्र पलायितोऽसि ।
त्वां हन्तुमिच्छति दशाननशासनेन
दर्पोद्धतो धृतधनुर्ननु मेघनादः ॥

हनूमान् । देवि कृतकार्योऽस्मि तदलमतः परमात्मापलापेन । तदिदं प्रणम्यसे आपृच्छ्यसे च ।

सीता । अये पवणणंदण अणाआसेण इमं दुण्णिसाअरसाअरं अदिक्कमेहि † ।

हनूमान् । अयं मूर्ध्नि गृहीतो देव्याः प्रसाद इति निष्क्रान्तः ।

सीता । हला तिअडे खेअरी भविअ पेक्ख दाव इमस्स उत्तन्तम् ‡ ।

त्रिजटा । तथेति निष्क्रान्ता ।

नेपथ्ये ।

बाणौघानेकवीरः कलयति च रुषा मेघनादेन मुक्तान्

सर्वे हर्षं नाटयन्ति ।

नेपथ्ये ।

बद्धोऽयं राक्षसेन ज्वलदनलशिखादीप्तपुच्छः कृतश्च ।

सर्वे विषादं नाटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये ।

क्रामन्नट्टालिकानामुपरि कृतपदो दन्दहीत्येष लङ्कां

सर्वे हर्षविषादौ नाटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये ।

---

* कथय तावत् अपि नाम मम मन्दभाग्यायाः कृते दुर्बल इदानीं किमपि रघुनाथः ।

† हा धिक् हा धिक् ।

‡ इदानीं किमपि उज्जीवितास्मि ।

§ अयं मे प्रतिसंदेशः ।

बहलगलन्नयनजलनिर्भरपर्याकुलापि मम दृष्टिः ।
तव सुभग वदनशशधरलावण्यरसं पिपासति ॥

|| अयि चूडारत्न ।

अपि क्षालय निजमङ्गं रजनिकरदृष्टिपांशुपांशुलितम् ।
रघुपतिपदनिर्मलनखरजनिकरज्यौत्स्नीरनिकरे ॥

* अय्यकारणस्निग्ध प्रतिगते त्वयि पुनरपि को मम कथयिष्यति रघुनाथस्य प्रवृत्तिम् ।

† अये पवननन्दन अनायासेनेमं दुर्निशाचरसागरमतिक्रमस्व ।

‡ हला त्रिजटे खेचरी भूत्वा प्रेक्षस्व तावदस्य वृत्तान्तम् ।

अक्क्रान्तोऽयं पयोधेः पयसि शमयति स्वाङ्गलग्नं कृशानुम् ॥

सर्वे हर्षं नाटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये । अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

वेलाद्रेरस्य हेलाक्रमणपरिणतस्तुङ्गमाक्रम्य शृङ्गं
मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्घयत्यम्बुराशिम् ।
वेगप्रोद्भूतवातप्रतिहतसलिलोन्मुक्तगम्भीरगर्भ-
व्यक्तीभूतोरगेन्द्रस्तुतिशतविकसत्कीर्तिहारो हनूमान् ॥

सीता । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । हला तिअडे अवतिण्णासि महीअलं ता पिअंवदाए तुह आलिङ्गेमि अङ्गाइं * इति निष्क्रान्ता ।

रामः । प्रिये मामपि प्रतीक्षस्व ।

लक्ष्मणः । आर्य किमिदं लङ्कावृत्तान्तानुसारिणि विद्याधरप्रणीते महेन्द्रजाले पुनः संभ्रम्यते ।

रामः । तर्हि दिष्ट्यास्माभिर्निजविक्रमकथापराङ्मुखस्यापि हनूमतश्चरितरहस्यमाकलितम् ।

नेपथ्ये । अये रघुनाथ अयमसौ ।

दर्पोद्धूतं दधिमुखं तरसा निपीड्य
पीत्वा चिरं मधुवने स्वरसं मधूनि ।
द्रष्टुं समेति भवतः पदपद्मलीलां
नीलाङ्गदप्रभृतिभिः सहितो हनूमान् ॥

रामः । वत्साकर्णितं तदागच्छ कृतकार्यं हनूमन्तं प्रत्युद्गच्छाव ।
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

* हला त्रिजटे अवतीर्णासि महीतलं तत् प्रियंवदायास्तवालिङ्गयाम्यङ्गानि ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षोपसंहारः ॥

तदेवं सकलश्रुतिप्रमेयपरिबृंहितशैवसिद्धान्तनिरूपणपरो निखिलविद्वज्जनमानसाह्लादैकजनको नरेश्वरपरीक्षाभिधो ग्रन्थः प्रयोजनानुकूलपरिमितार्थप्रकाशिकया प्रकाशाभिधानया सद्व्याख्यया संवलितः पुस्तकान्तरालाभादुरीकृतैतदादर्शवर्तिपाठेन मया परमकारुणिकपरमेश्वरप्रसादादेव मुद्रणविधया परिसमाप्तिं नीतः । मुद्रणावसर एव चाधिवङ्गदेशीयाक्षरमेकमादर्शान्तरं वामनशास्त्रिप्रयत्नवशादुपलब्धम्, परंतु तदपि सर्वथा पूर्वोपलब्धादर्शमूलभूतादर्शात एवावतारितमवधारितमिति तदवाप्यापि न मदीया मनस्तुष्टिरासीदिति न प्रायस्तदनुरोधोऽकारि मयेति ।

अथैतत्पुस्तकपाठान् सातिशयमनुरुन्धता मया, कदाचित् पुस्तकान्तरं प्राप्यायमेव पाठः पुस्तकस्थोऽयं च बलात् प्रकल्पित इति कश्चिन्मा वादीत्, इति भिया यथापुस्तकपाठस्थित्यैव प्रायः पाठाः स्थापिता न पुनरुपकल्पिता इति ।

अत्र च काण्डत्रयात्मके शैवसंदर्भे, प्रथमे काण्डे मूलभूतकारिकाः सार्धचतुःसप्ततिमिताः, द्वितीये काण्डे सार्धैकत्रिंशन्मिताः, तृतीये तु सार्धैकाशीतिशतं कारिकाणामिति, यद्यपि तृतीये काण्डे मूलभूतकारिकातः प्राक्स्थापितानामङ्कानां संकलनया संख्याद्वयन्यूनता भवति, तथापि कुतश्चित् कारणाद्विंशतितमे काशीविद्यासुधानिधेः पत्रपुञ्जे त्रिपञ्चाशत्तममूलकारिकातोऽनन्तरम्, "संदिग्धं प्रत्यभिज्ञानम्,, इत्याद्येका कारिका, तथैकविंशतितमे पत्रपुञ्जे द्विषष्टितममूलकारिकातः पश्चात् "एतत् प्रतिविध्यते,, इत्यवतरणानन्तरम्, "कोटिशो मरणं दृष्ट्वा,, इत्याद्येका च निरङ्कैव जाता, तत्संकलनया चोक्तचरसंख्याका एव तृतीयेऽपि भवन्तीति ।

अथ चेदं कठिनमपि शैवदर्शनमनेककार्यव्यासक्तचेतस्कतया प्रचुरावसरमलभमानेन मया टिप्पण्यादिना न व्याख्यायि, समग्रसहस्ररश्मिनिपीतस्यैतस्य शैवसिद्धान्तसुधाकरस्य द्वित्रादर्शकलावशेषस्य प्रकाशयिष्यमाणाभिर्बह्वादर्शकलाभिः पूरयितव्यत्वस्यैवमत्तात्पर्यविषयत्वात्, मूले रचिते शाखादिकं सुरचितं भवतीत्यनन्तरमपि व्याख्यातुं शक्यत्वात् ।

अथातः परं सर्वजनमनोमोदनं चमत्कृतिसुधामयं संदर्भं लब्धावसरे काशीविद्यासुधानिधौ मुद्रयिष्य इति गुणैकपक्षपातिभिः सुधीभिराकलनीयमिति शिवम् ॥

॥ सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापको बेचनरामशर्मा ॥

THE SÁHITYA-DARPAṆA,
OR
MIRROR OF COMPOSITION.

(*Continued from page 234*)

TEXT.

No. 757. The Commixture again is, when of two or more ornaments united, (1) one is principal and the others are subordinate to it, * or (2) when they reside in the same place, or (3) when there is a dubiousness about them,—being *thus* threefold.

COMMENTARY.

a The case of the Principal and Subordinate Ornaments; as—

* The *Kávya-prakáśa,* with much greater convenience, holds this variety to consist in the *mutual* subserving of ornaments. Our author's [illegible] imply that one of the ornaments, in such cases, is ultimately the principal, the others being subordinate thereto.

"Under the form, methinks, of that mantling silk-white slough that had slipped, through the force of pulling, from the body of the royal Serpent (Vásuki, employed as the string), long did love-quick Mandákiní cling to his feet* (in kneading them), as if to remove the pain that Ocean had suffered in the churning"

Here, the nature of Mandákiní (the celestial Ganges) is superimposed upon the slough, the real nature whereof is denied so we have the Concealment (§683) This is subordinate to Paronomasia or Coalescence (see § 643), inasmuch as it gives rise to, *or implies*, the verbal identification of the actual fact of Mandákiní's† clinging to a portion of the *personified* ocean, with clinging to its feet (by means of the pun in the word *páda* which means 'part' as well as 'foot') The Paronomasia is subordinate to the Hyperbole (§693), consisting in the said identification. The Hyperbole is subordinate to the Poetical Fancy (§686), contained in the clause—'as if to remove the pain that Ocean had suffered in the churning.' The Poetical Fancy is subservient to the Modal Metaphor (§703), inasmuch as it implies Ocean and Mandákiní behaving *respectively* like a male and a female personage.

b Or for example:—

"Fair Evening glows (with passion or redness—*anurága*) and Day is *ever* before her, still,—O wonderful is the decree of fate—they are never united"

Here the Modal Metaphor is subordinate to the Peculiar Allegation (see §717).

c. The Commixture of Dubiousness; as—

"Lo! ‡ the Lunar Orb shines in the air, dispersing the outspreading gloom, causing exquisite joy to the eyes."

Here, it is dubious whether there is a Hyperbole in the shape of the introsusception of a fair face into the moon; or a Metaphor consisting in the superimposition of the nature of the moon *upon a face* intimated by *the pronoun* 'this;' or an Equal Pairing (§695), a face (intimated by 'this') and the lunar orb being both subjects of discourse and associated with the same attribute of destroying (internal or external) gloom &c.; or an Illuminator (696§), the moon not being in question; or a Modal Metaphor (§703), the face being not in question and understood from a sameness of attribute; or an Indirect Description (§706), the face being in question, and understood through the description of the moon which is not in question; or a Periphrasis (§708), the time (night) that excites love being meant to be described through the description of the moon, *the rise of* which is the effect thereof. Thus there being a doubtful possibility of each of these several ornaments, we have here the Commixture of Dubiousness.

d Or, to take another example (*—if our dubious fancies with respect to the former one seem too far-fetched—*) in the sentence "I see the moon-face," it is doubtful whether there is a Simile, it being meant that the face is LIKE the moon; or a Metaphor, the meaning being that it IS the moon.

e. When however there is a reason for one of the ornaments, and another, against the others, or one only of such two reasons, there the doubt does not exist For example, in *the sentence* "He kisses the moon-face," kissing being consistent with a face and inconsistent with the moon, it is a reason for our recognizing a Simile here, and against our admitting a Metaphor In the example "The moon-face shines," the attribute of shiningness is a reason for the Metaphor, but being tropically possible in a face, it is not against the Simile In the sentence "Lakshmí (Prosperity), O royal Náráyana, embraces thee firmly," a woman's embrace of one LIKE her lord being improper, the embrace of a king, *as such*, by Lakshmí is impossible and so thwarts a Simile, but the embrace of Náráyaṇa (her lord) being possible, there is a Metaphor; *that is to say, the king is not* LIKENED *to Náráyana but* IDENTIFIED *with him.* Similarly in 'The lotus-face of the fawn-eyed lady shines with tremulous eyes,' the eye, which is possible (only) in a face, indicates a Simile and thwarts a Metaphor, being impossible in a lotus. So in such a phrase as सुन्दरं वदनाम्बुजं (the beautiful lotus-face) where the common attribute (*viz* beauty) is mentioned, since the compound वदनाम्बुजं (lotus-face) cannot imply a similitude, according to the grammatical rule उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे, *Panini* II, 1, 56, S. K. p. 356, (A word denoting an object compared is compounded with *vyághra &c*, when the common attribute is not mentioned), the Simile is debarred, and consequently the compound implies a Metaphor, as belonging to that class which begins with the word *mayúra-vyanśaka* (*Páṇ* II, 1, 72, S. K. p 366).

f. The *case of the* Residence of Ornaments in the Same Place, or the Identical Position, is exemplified in the following stanza of mine:—

कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा
तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः ।
सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः
परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः ॥

(If even for a moment she glances at me with the corner of her eye, ecstatic joy bursts forth in my heart and shuts out *the consciousness of* all external objects. What raptures then would flow from the embrace of her of the lotus-eyes, while the vesture falls off from those swelling breasts that quiver *with joy.*)

* Or—with reference to the actual fact—*to a part of* the ocean, which the word पादमूले also means, according to the Commentator.

† Or, rather, the slough's, feigned as such.

‡ *Literally* 'this' (idam.)

Here the Chhekánuprása contained in कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि, and the Vrittyanuprása, consisting in the compound letters क्ष (k-sh) occurring twice in this phrase and once in निरीक्षेत, have an identical position. So also there is in this very example the identical position of Alliteration and Necessary Conclusion (§737) Or, for instance, in the phrase संसारध्वान्तविध्वंस &c (§756 a), there is the identical position of Metaphor and Alliteration Or, for instance in कुरवका रवकारणतां ययुः, रवका रवका form one Rhyme (§640), and वकार वकार another, so there is the identical position of two Rhymes

q Or for example —

Festively do the peacocks with out-stretched necks dance in these days, noisy with the roar of fresh clouds, and gloomy like the traveller's heart (or with travellers for spectators—पथिक-सामाजिकेषु)"

Here, in the same position, *viz*, the word पथिक-सामाजिकेषु, there are the Simile पथिक-श्यामायितेषु (gloomy like the traveller), and the Metaphor पथिक सामाजिकेषु (with travellers for spectators) *

Here ends the tenth chapter
of the
MIRROR OF COMPOSITION

TO THE EDITOR OF THE PANDIT

SIR,

Max Müller in his "Chips" says the Western coast of India was inhabited by the *barbaras*, or the savage aborigines, with woolly hair Barbar in Sanscrit means a blockhead and fool I am not sure what is the origin of the Greek word *barbaros*, is it not derived from Barbary, and does it not prove that the coast as well as Greece had an intercourse with that part of Africa? Webster says "the Greeks used the iterated syllables *barbar* to denote that a man was unintelligible in his talk," now in Hindí we still use the verb *barbaráná* for chattering nonsense, but is not even this meaning attached to the word on account of the unintelligible (to the Greeks) talk of the inhabitants of Barbary? There are good grounds to believe that the whole Indian Peninsula was, at one time, colonized by the Egyptians, and that the doctrines of Buddhism came from that country The Áryans did not shave their faces as the Persians (Aryans of Persia) did not, but the Buddhists shaved as the Egyptians did Belief in transmigration of the soul and respect for animal life were common to both Moreover Barbary under the name of *Babbar* which is the Prákrit form of writing *Barbar* is mentioned in the Jain book, Śrípál Charitra quoted below "भोभो जइ जल इंधण पमुहेहिं किंपि अत्थि तुम्हाणं । कज्जं ता कहह फुडं बब्बरकूलं समणुपत्तं ॥ ३० ॥" (meaning in sanscrit) भो भो लोका यदि युष्माकं जलेन्धनप्रमुखैः किमपि कार्यमस्ति तत् तर्हि स्फुटं प्रकटं यूयं कथयत यतो बब्बरकूलं समनुप्राप्तं बब्बरकूलाख्यं बिंदरम् सम्प्राप्तमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ Again in the 8th adhyáya of the 9th skandha of the Bhágavat *Barbar* is thus mentioned, with some other similar countries सगरश्चक्रवर्त्यासीत् सागरो यत्सुतैः कृतः । यस्तालजंघान् यवनान् शकान् हैहयबर्बरान् ॥ ५ ॥ अवधीद्गुरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः ।

BENARES · 18*th March*, 1868 } ŚIVAPRASÁD

THE PANDITS AND THEIR MANNER OF TEACHING.

BY DR. BALLANTYNE.

[From the Benares Magazine, March 1850]

(*Continued from p. 210 of Vol II*)

Let us now accompany, through some part of his course, our desultory student who is entering upon the study of the Hindú system of Poetical Criticism

Among the Sanskrit texts printed at Calcutta under the authority of the General Committee of Public Instruction, there are two works the titles of which are given in English as follows —

"*Kávya prakáśa*, a treatise on Poetry and Rhetoric by MAMMATA ÁCHÁRYA (1829)."

Sáhitya Derpana; a treatise on Rhetorical Composition by VIŚWANÁTHA KAVIRÁJA. (1828)."

Before reading either of these our student will have gone through the *Kuvalayánanda*—fortunate if, instead of a half-decypherable manuscript, he shall have been able to get a copy of the nicely lithographed Poonah edition. The *Kávya prakáśa*—the "Illustration of Poetry"—consists of a number of metrical rules (*káriká*) interpersed with comments and

illustrative examples The rules are founded on the Aphorisms of Vámana, who owed his knowledge of the subject to the divine sage Bharata. The *Sáhitya Derpana* also has memorial verses as its text; and the rules are frequently illustrated by the same examples as those employed in the earlier work. Both works are held in high esteem; but that of Viswanátha—the more recent and the more copious of the two—is generally admitted as the standard of taste among the learned Hindús We propose to consider its arrangement—to dip into it here and there—and to note the more salient points of agreement and of disagreement in opinion between the author and European writers on kindred topics.

The term Rhetoric, as employed to denote the subject of the treatise in question, is liable—according to our view of the division and denomination of the sciences—to an objection the converse of that to which we hold the term Logic liable when employed to denote the all-embracing sphere of the Nyáya philosophy. In the *Sáhitya* we have but a part, and the least important part of what, according to Aristotle,* belongs to Rhetoric. In order to attain its specific end of convincing or persuading—between which we agree with Mr. Smart in thinking that there is more of a distinction than a difference†—Rhetoric does not hesitate to avail itself of the graces of language which gratify the taste, but the *Sáhitya* confines itself to these exclusively,—"taste' (*rasa*) being here all in all The difference between the political history of India and that of Greece or Rome so obviously suggests the reason why eloquence, in the two cases, proposed to itself ends thus different, that it would be idle to do more than allude to it in passing.

Of the etymology of the term *Sáhitya* two explanations are offered. According to the one, it is derived from *hita* 'benefit' and *saha* 'with,' because a knowledge of it is beneficial in all departments of literature. The other, with less appearance of reason, explains it as denoting the sum total of the various sections of which the system itself is made up.

The printed volume of the *Sáhitya Derpana* the "Mirror of Composition"—is an octavo of between three and four hundred pages. The work is divided into ten sections—of lengths varying from eight or nine pages to eighty or ninety. The first section is introductory. The second treats of the various powers of a word The third treats of taste The fourth treats of the divisions of poetry. The fifth discusses more fully one of the powers of a word adverted to in section second. The sixth takes particular cognizance of the division of poetry into 'that which is to be seen,' and 'that which is to be heard' The seventh treats of blemishes. The eighth treats of style The ninth treats of the varieties of composition resulting from the blending of styles, and the predominance of one or other of them. The tenth and last treats of embellishment. To the subject of this tenth section the *Kuvalayánanda* of Apyayya Díkshita, with which the student usually commences, confines itself

According to established custom the *Sáhitya Derpana* commences with an invocation "At the opening of his work(says the author—officiating as his own commentator)—desiring that he may complete without obstruction what he is about to commence, he thus propitiates the Goddess of Speech—seeing that every thing that is made up of words lies within her jurisdiction"—

"May that Goddess of Language, whose light is fair as that of the autumnal moon, having removed the over spreading darkness, render all things clear in my mind!"

He then proceeds to say that as his work is ancillary to poetry, its fruits can be no other than those which poetry bestows. These are declared to consist in the attainment of the four great objects of human desire—viz Merit, Wealth, Enjoyment, and Salvation—which, "by means of poetry alone, can be obtained pleasantly even by persons of slender capacity" Salvation, it is to be remembered, or liberation from the liability to being born again, is the reward held out to its followers by each of the various systems of Hindú doctrine. Even the Grammarians claim for their own art (—more than was claimed for the kindred Grammarye of the Dark Ages)—the power of leading the soul to bliss*; and it is scarcely to be wondered at that the poets should contend that the goal might be gained, as surely as by any of the more rugged routes, and much more pleasantly, by the "primrose path" of Poesy. Poetry is to conduce to this by setting before its votary such examples for imitation as that of Ráma, and for avoidance as that of Rávana, and so training him up to virtue After showing how all the four great objects sought after by the wise have been at various times obtained through conversancy with poetry, our author gravely disposes of the objection that the study of the Vedas renders the study of poetry superfluous, by asking where is the wisdom of seeking to remove by means of bitter drugs an ailment that can be cured with sugar-candy.

Having established the importance of Poetry, he proceeds to determine what it is that poetry consists in; and here he demurs to the opinion of the author of the *Kávya Prakása* who says that the designation may be sometimes applied "where there is elegance of expression, even though ornament be awanting"—provided "the words and the sense are faultless." But, our author contends, if faultlessness in the words and in the sense be a necessary part of the definition, then the following verses from Bhavabhúti's drama, the *Víra-charitra*, would not be poetry :—

* The main consideration being that of Arguments—τὰ δ' ἄλλα προσθῆκαι—"but the rest mere out-work." *Rhet. B. 1 c* 1.

† "That common situation in life, *Video meliora proboque, deteriora sequor*, proves indeed that there are degrees of conviction which yield to persuasion, as there are other degrees which no persuasion can subdue yet perhaps we shall hereafter be able to show that such junctures do but exhibit one set of motives outweighing another, and that the application of the term persuasion to the one set, and of conviction to the other, is in many cases arbitrary, rather than dictated by a correspondent difference in the things." *Sematology- p* 175.

* According to the Grammarians—"A single word, perfectly understood, and properly employed, is, alike in heaven and on earth, the *Kámadhuk*"—the marvellous cow from which you may "milk out whatever you desire"—including, of course, final emancipation if you wish it.

(*Rávana* loquitur)———"Foul scorn to me
That any one should dare to be my foe—
And now forsooth this *anchoret* defies me—
This slaughterer of the race of Rakshasas!
Ha!—can it be—doth Rávana yet live?
Fie, fie, my son—thou conqueror of Indra—
What boots it now, that Kumbhakarna * wakes,
Or that these brawny arms of mine in vain
Have swoln with pride when they have borne away
The spoils of Swerga?"

Now these verses are chargeable with the fault (—to be discussed in section seventh—) of obscuring the predicate by wrapping it up in a long compound epithet applied to the subject :—for the subject of which the speaker here intends to say something is his brawny arms—and what he intends to say of his arms is this, that, so far as regards gaining the day against Ráma, their previous feats of strength, in the war with Indra, have been in vain .—and all this is made up into an epithet applied to the arms. According to the definition, then, this is not a case of poetry —and yet, on the other hand, it is a case of the highest kind of poetry, if you go by the determination of the same authority, that the highest kind of poetry is that where the mind of the utterer is revealed not by the literal sense of the terms but by their suggestiveness ;—for the speaker here, for example, does not really entertain any doubt of his being himself alive—whilst his making a question of it suggests in a lively manner his astonishment .—nor is he speaking of a literal anchoret when he contemptuously indicates by that term the hero Ráma who had been dwelling in banishment in the forest. Hence the definition that we have been testing is too exclusive—seeing it excludes what it is agreed on all hands ought not to be excluded.

Our author next rejects an offered compromise between the two definitions which he holds to be inconsistent.

"But, it may be said,—'There is only a portion faulty here, and not the whole.' If you say this, then the part in which there is a fault furnishes a reason why it is not a case of poetry, and the part where there is suggestiveness furnishes a reason why it is a case of first-rate poetry —and so, being pulled both ways by the two parts, it will be neither poetry nor not poetry."'

He adds .—

'Nor do such blemishes as unmelodiousness and the like mar only a part of a poem but the whole (if any part of it—) that is to say—when there is no damage to the flavour (*rasa*—which is the soul of poetry—or that in virtue of which alone poetry is poetry) then it is not conceded that these (viz unmelodiousness and the other blemishes) are faults at all—as a great authority† declares,—when he says 'And the blemishes, such as unmelodiousness &c which have been exhibited, are not always blemishes,—they have been instanced as what must be invariably shunned in erotic poetry only' Moreover if it were as you would seem to say, (that a blemish is always a blemish), then cases of poetry would be very rare, or rather none—for it is quite impossible that there should be faultlessness in every respect"

So determined is our author to allow of no compromise that he goes on to say :—

"If you contend that the word 'no' (is employed in the sense of 'little') then let us grant [for the sake of argument with the author of the *Kávya Prakáśa*, that poetry is there—not where we have *no* fault, but, that poetry is there where the faults, in sound or sense are *slight*,—and it will follow that where there is no fault at all, there is no poetry."

And not only this—but—

"Granting that there may be poetry where the faults, in sound or sense, are slight,—this is not to be mentioned in the *definition* of poetry, just as in the definition of such a thing as a jewel, we omit such a circumstance as its being perforated by insects—(that circumstance not being what constitutes anything a jewel, though it may not cause it to cease to be regarded as such—) for certainly the boring of insects, and such like accidents, cannot deprive the jewel of its nature as a jewel, but can only affect its degree of value In like manner here also unmelodiousness &c affect that of poetry

The rest of this unlucky definition finds as little mercy at the hands of our author as that portion of it of which we have followed the dissection Here, however, let us leave our native student to force his way through the argument unattended by ourselves—the conduct of the argument being, as regards the student, all the thornier in so far as it turns upon the application of a variety of terms the explanation of which he will not meet with for a long time afterwards—the first half of the work, like many others in Sanskrit, requiring to be read by the light of the second. But there are illustrative snatches of poetry interspersed throughout the argument—so let us try if we can gather some of these flowers without "snapping" them in bits like Cowper's rose. The following, according to the author of the *Kávya Prakáśa*, is a case of poetry without anything in the shape of embellishment—the lady simply stating how she comes to be melancholy.

'Tis true thou art beside me, dear*
Companion of my youth;
The autumn moon shines mild and clear,
The gale smells sweet in sooth—
All is as once when you and I,
On Reva's bank so fair,
Made love beneath the trees —I sigh—
Just—that we are not *there*."

The author of the *Sáhitya Derpana* demurs to the assertion that this is unembellished,—and contends that as one of the embellishments of poetry, specially recognised in the tenth section, is the exhibition of "effects devoid of causes"—the mention of the melancholy of the lady, with her beloved beside her in the moonlight, is a glaringly poetical embellishment.

The next example is written in one of the rude dialects termed *Prákrita* Our author cites it as an example of "suggestiveness"—where the suggestiveness might seem to have reference, not as in one class of instances, to the words, nor as in anther class to the sentiment, but only the matter, *(vastu—πράγμα)*—in which case, he contends, it would not be entitled to the designation of poetry. The

* The same verses have been rendered, under an apparent misconception of their drift, as a

"Lament of the Disconsolate

Ah—where is he who stole my virgin heart?
Again the autumn moon shines on my bower,
And full-blown Málatís their sweets impart
To the bold breeze that shakes the Kadamb-flower.

I am the same to whom his troth he gave
When autumn's moon, [illegible] shone
On our secluded bower by [illegible]
Yet not the same—I pine for pleasure gone."

verses (which we omit here) suggest an assignation whilst seeming to forbid intrusion. The example, our author holds, while it has, "suggestiveness" is entitled to be called poetry in virtue of the consideration that what it suggests is a *semblance* (*ábhása*) of the genuine sentiment (*rasa*) of love, which can be genuine only where it is legitimate—semblances and realities being all alike as regards the category of taste. If—he contends—it be, as you allege, that there is poetry here because—apart from any consideration of sentiment—more is implied than meets the ear; then the sentence, "Devadatta goes to the village" must be poetry—because Devadatta (being a gentleman) is understood of course to take his servants along with him, although the circumstance is not explicitly set forth. And he adds, determinedly,—"if you say *be it so* [that the sentence 'Devadatta goes to the village,' *is* poetry because it implies more than meets the ear]—then I say, *No*—for I can consent to give the name of poetry to that only which has some flavour (*rasa*) in it."

It is worth noticing here that the notion of reckoning *metre* among the circumstances that constitute poetry is not even hinted at by our critic. He denies that there is poetry in the assertion, "Devadatta goes to the village," simply because the assertion raises no emotion through anything that it is calculated to suggest. The fact that the learned of India are accustomed to put into verse almost all their driest treatises—on law, physic, divinity, &c.—affords a ready enough explanation why the accident of metre should not be mistaken by them for the essence of poetry. Their test of poetry, (under which title, as we shall see, they reckon "poetry in prose"—*gadya-kávya*), coincides pretty closely, we shall find, with that specified by Whately when he says (Rhet. p 344,)—"The true test is easily applied: that which to competent judges affords the appropriate *pleasure* of poetry, is "*good* poetry, whether it answer any other purpose or not. "that which does *not* afford this pleasure, however instructive it may be, is not good *Poetry*, though it may be a valuable *work*." The Archbishop, indeed, goes on to say, "Notwithstanding all that has been advanced by some French "critics, to prove that a work, not in metre, may be a Poem, "(which doctrine was partly derived from a misinterpretation of a passage in Aristotle's Poetics), universal opinion "has always given a contrary decision. Any composition in "*verse*, (and none that is not,) is always called, whether good "or bad, a Poem, by all who have no favourite hypothesis to "maintain." Now for our own part, we should have little objection, at times, to a hypothesis which so conveniently enables us to escape debating the question whether such a work as Macpherson's "Ossian" is poetry;—but really, if you wish to *astonish* a paṇdit, you have only to ask him gravely whether, for example, that terse *metrical* composition, the Nyáya compendium entitled the *Bháshá-parichchheda*, is a *poem*. If, in holding it to be as far removed as anything well can be from poetry, he goes on a "favourite hypothesis," it is because the notion of an opposite hypothesis probably never occurred to him.

Our author, having demolished to his satisfaction the definitions of his predecessors, proceeds to give his own,—and he declares—with a brevity for which he atones by the copiousness of his subsequent explanations, that "A speech whereof the soul is flavour, is Poetry."* He adds—

"We shall discuss the nature of 'flavour' (*rasa*) afterwards—[in Section 3rd] Flavour alone is the soul of it [Poetry]—being, in the most intimate way, the supporter of its very *life*—for without that [flavour] we do not allow that the case is one of poetry at all.

The words *rasa* 'flavour' is regularly formed from the passive voice of the verb *ras* 'to relish' In it—[i e in the word *rasa*, on which the definition of poetry hinges]—are implied also 'veneration' (*bháva*) and the 'semblance' (*ábhasa*) of flavour"

He next illustrates these three implied senses by examples—and first he examplifies flavour (or sentiment) by a case of the 'erotic'—(*śṛingára-rasa*)—which we omit "by particular desire."

As an example of poetry where the sentiment of love, being directed towards the Deity, takes the name of 'Veneration' (*bháva*), he gives the following synopsis of the ten incarnations of Vishnu—viz. (1) the fish (2) the tortoise, (3) the boar, (4) the man-lion, (5) the dwarf, (6) Paraśuráma, (7) Ráma, (8) Krishna, (9) Buddha, and (10) the deliverer yet expected by the Hindoos.

Lastly, as an example of the 'semblance' (*ábhása*) of sentiment—there being but the semblance of human sentiment in the feelings of the lower animals, he cites the following—

"Within a single floweret's bell apart
The bee sipped honey with his loving spouse —
Soothed by the fondling horn of her loved hart,
With eyes half-closed, the hind forgot to browse."

But it may be asked—if blemishes, as before asserted, do not annihilate poetry, have they no effect in regard to it at all? To this our author replies that "blemishes lower its character"—and what are to be reckoned blemishes he will state further on, as well as what are the beauties which elevate its character. Here ends the first section of the *Sáhitya Derpaṇa*—and here we may break off for the present.

THE MESSENGER CLOUD:

(Continued from page 207.)

LVIII

There, by the mountain clasped in loving arms,
Alaka, City of the Blessed, lies.
Her bright feet bathed by Ganga's flood, she charms
With marvellous beauty e'en immortal eyes.
Thou too, free rover, shalt her beauty prize,
And often wander to mine own dear town.
Nor shall sweet Alaka thy love despise,
But proudly wear upon her domes a crown
Of the pure drops of pearl thou pourest softly down

* *Vákyam rasátmakaṅ kávyam*

"He o'er whose scaly neck the ocean rolled;
Who bore upon his back the world of old;
Who raised upon his tusk the earth, and tore
With lion's claws the demon-chief of yore,
Who traversed, in three steps, heaven earth and hell.
Before whose wrath the Kshattra armies fell,
Whose arrow pierced the ten faced Titan king.
Fiend-slayer.—kind to every living thing;
He at whose advent the unjust shall quail—
Whate'er his name—to Him all hail!"

LIX

And she has charms which nought but thine excells
High as thyself her airy turrets soar,
And from her gilded palaces there swells
The voice of drums, loud as thy thunder's roar
Thy pearls are mocked by many a jewelled floor.
Come, with the glories of thy bow compare
The varied tints on arch and corridor—
And for thy lightning in the midnight air,
Look in her maiden's eyes and own a rival there.

LX

Unmatched is she for lovely girls who learn
To choose the flowers that suit them best, and bring
The varied treasures of each month in turn
To aid those charms which need no heightening—
The Amaranth, bright glory of the spring,
The Lotus, gathered from the summer flood;
Acacias, taught around their brows to cling;
The Jasmine's fragrant white, their locks to stud,
And, bursting at thy rain, the young Kadamba bud.

LXI

O beauties, worthy of that beauteous place,
That sweetest city which I know so well,
Where mine own brethren of etherial race
Blest with the love of those fair angels dwell
In homes too beautiful for tongue to tell.
Those homes by night a starry radiance fills
Shot from the jewelled floors where breathes the smell
Of roses, and while melting music thrills,
They quaff the precious wine the Heavenly Tree distils.

LXII

The tell-tale sunbeam of the morning, thrown
Upon the path each roving beauty chose,
Falls on some faded flower, some loosened zone,
A withered lotus or a dying rose,
Or bracelet which her haste forgot to close;
Here a dropt diadem of orient pearl
The fond impatience of its mistress shows,
And here the jasmine-bud that decked the curl,
Lying upon the grass, betrays the amorous girl.

LXIII

There the coy nymph, too eagerly embraced
By some young lover whom the night makes bold,
Slips from the arm that stealing round her waist
Has forced her, shrinking from its amorous hold,
Her ruffled robe over her breast to fold,
Then armed with fragrant powder she will turn
Where on high pedestals of gems and gold
Bright torches with too clear a radiance burn,
And hide the triumph of the love she will not spurn.

LXIV

There, driven by the ever-moving gale,
The clouds, thy brethren, in an endless train
Around each palace of the city sail,
Now easy access to the halls they gain,
And mar the painter's art with dewy stain.
But when the traces of their steps they see
They fear within those chambers to remain,
In wreathing clouds of incense seek to flee,
Glide through the lattice bars and once more wander free

LXV

Dark is the sky behind thee, but, whene'er
The light wind moves thy sombre veil away,
Again the moon, most excellently fair,
With nought the glory of the light to stay,
Shines on each chamber with a loving ray,
Where beauty, waking from her amorous dream,
Sees with delight the silver radiance play
On hanging crystals where thy dew-drops gleam,
And feels through all her frame returning vigour stream.

LXVI

Though Kama, Tyrant of the Soul, in awe
Of Siva foe to Love, Kuvera's friend,
Forbears in Alaka his bow to draw,
Still mightier arms her merry maidens lend
What bow so lovely as the brows they bend?
What archer's skill so perfect as the art
Of those bewitching eyes that love to send
The arrows of their glances forth, and dart
Those shafts that never fail, but pierce the lover's heart?

(To be continued.)

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRUBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature

No. 24. Benares May 1st, 1868. Vol. II.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

॥ द्वितीयमाह्निकं तृतीयं च ॥

पूर्वपक्षतया येन विश्वमाभास्य भेदतः ।
अभेदोत्तरपक्षान्तर्नीयते तं स्तुमः शिवम् ॥

इह यत्परमार्थरूपं तदाशङ्क्यमानप्रतिपक्षप्रतिक्षेपेण निरूपयिष्यमाणं सुष्ठुतमां स्पष्टीकृतं भवति । यदाह भट्टनारायणः ।

नमस्ते भव सम्भ्रान्तभ्रान्तिमुद्भाव्य भिन्दते ।
ज्ञानानन्दं च निर्द्वन्द्वं देव वृत्वा विवृण्वते ॥

तत्रेहानात्मानीश्वरवादिनां भ्रान्तिभेदनपूर्वकं परमार्थं विवरीष्यंस्तदुद्भावनं तावदेकादशभिः श्लोकैः करोति । "ननु स्वलक्षणाभास,, मित्यादिभि "स्तेन कर्तापि कल्पित,, इत्यन्तैः । तत्र श्लोकद्वयेनात्मनो ध्रुवस्य दृश्यानुपलब्ध्या ऽभावउक्तः प्रत्यक्षवादिनः प्रति । तत्र श्लोकत्रयेण स्मृत्यनुसन्धानं संस्कारात्सिद्धमित्यन्यथासिद्धत्वादात्मानुमानाय न पर्याप्तमिति प्रोक्तमनुमेयात्मवादिनः प्रति । तत्र श्लोकेन ज्ञानादिगुणैर्गुणिनि प्रतिपत्तिरित्यनुमानं निरस्तम् । एवमात्मानं निराकृत्य ततो ज्ञानक्रियाशक्तिसम्बन्धरूपमैश्वर्यं निराकर्तुं ज्ञानस्य स्वरूपमेव व्यतिरिक्तं वाह्यांतरमते सांख्यमते चायुज्यमानमिति निरूपितं श्लोकद्वयेन। तत एकेन क्रिया नाम न काचित्क्वचिदप्यस्तीति कथितं तत्र साधकं च प्रक्षिप्य बाधकं चोपन्यस्येति। ततः सम्बन्धस्य श्लोकेन नास्तित्वं प्रतिपादितं प्रमाणाभावं वदता श्लोकेनैव तत्र बाधकं प्रमाणमुक्त्वा, नात्मा स्थिरो, नापि ज्ञातृत्वलक्षणमस्यैश्वर्यं, मिति स्वपक्ष उपसंहृत इति पूर्वपक्षस्य पिण्डार्थः ॥

अथ ग्रन्थो व्याख्यायते ।

(१) ननु स्वलक्षणाभासं ज्ञानमेकं परं पुनः ।
साभिलापं विकल्पाख्यं बहुधा नापि तद् द्वयम् ॥
नित्यस्य कस्य चिद् द्रष्टुस्तस्यात्रानवभासतः ।
अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी ॥

नन्वित्याक्षेपे । "इहात्मा संवित्स्वभावः स्थिरइति तावदयुक्तं,, स्थिरस्य स्वप्रकाशस्याप्रकाशनात्, । तथाहि । घटप्रकाशो घटविकल्पो घटप्रत्यभिज्ञा घटस्मृतिर्घटोत्प्रेक्षेत्यादिरूपेण ज्ञानान्येव प्रकाशन्ते भिन्नकालानि भिन्नविषयाणि भिन्नाकाराणि च, तत्र नीलप्रकाशः स्वलक्षणाभासं ज्ञानं, * "स्व,, † मन्याननुयायि स्वरूपसंकोचभागि "लक्षणं,, देशकालाकाररूपं यस्य तस्या"ऽऽभासः,, प्रकाशन ‡ मन्तर्मुखं यस्मिन् § बहिर्मुखीनस्वरूपधारिणि ज्ञाने तदविकल्पकम्, । "एक,, विषयभेदे ऽप्येकजातीयं स्वरूपे तद्वैचित्र्यकारणाभावात् । वि-

* स्वलक्षणाभासमिति सौत्रं निर्विकल्पकलक्षणनिर्देशं व्याख्यातुमुपक्रमते । स्वमित्यादिना ।

† अन्याननुयायीति । अन्यानुयानं ह्यन्यानुसरणम् । अन्यसंबन्धवैशिष्ट्यानुरोधेन ज्ञानविषयीभवनमिति यावत् । विशेष्यं हि विशेषणेन संकुचितं ज्ञानविषयीभवद् विशेषणमनुसरतीत्युच्यते । एवं विशेषणमपि । यथा नीलोघटइत्याकारके ज्ञाने नीलासम्बद्धः शुक्लादिर्घटो घटासंबद्धः पटादिर्वा नीलो न ज्ञानविषयतां स्पृशतः । इत्थं चानुयानं विशेष्यविशेषणभावरूपतायामेव पर्यवस्यति। एवं च तदभावरूपमननुयायित्वं विशेष्यविशेषणभावानिरूपकज्ञानविषयत्वमेवेति ।

‡ अन्तर्मुखं चाहमित्याकारको विमर्श आत्ममात्रविश्रमः ।

§ बहिर्मुखीनत्वं च विषयप्रवणता विषयोन्मुखतेति यावत् ।

इत्थं चान्यासंकुचितेन स्वतोव्यावृत्तेन विषयेणान्तर्मुखप्रकाशे स्वविषयीकरणोन्मुखीकृते सति यत् स्वविषयकतामात्रं ज्ञानमुदेति तदविकल्पकमिति पिण्डार्थः ।

कल्पे हि वैचित्र्यकारणमभिलापः। सचात्र नास्ति, नह्यभिलापो नीलस्य धर्मः, * न च चक्षुर्ग्राह्यः, † ततोसौ प्राच्यः स्मर्तव्यः। अप्रबुद्धे च संस्कारे न स्मृतिः, तत्प्रबोधश्च वस्तुदर्शनोर्त्थितइति वस्तुदर्शनसमये ऽभिलापस्मृति ‡ र्नास्ति। ततः परं विकल्पकं ज्ञानं, सर्वस्य विकल्पस्य साक्षात्पारम्पर्येण वा निर्विकल्पकमूलत्वात्। परमिति चान्यरूपं सामान्यलक्षणं तस्य विषयः, स्वलक्षणे ऽतिसंकोचिनि विततविकल्पसाध्यस्य वृद्धव्यावहारिकस्यौपदेशिकस्य वा संकेतस्य कर्तु § मशक्यत्वात्, ‖ कृतस्यापि वैयर्थ्यात्,। तेन ह्यननुयायिना न पुनर्व्यवहारः। तच्च बहुभेदं, यतस्तदभिलापेन संजल्पात्मना शब्दनरूपेण सह वर्तते शब्दनं ¶ चे"दमिति,, तदिति, तदिदमिति, भवेदिदमिति, इदं वेदं वे,त्यादि बहुधा भिद्यते। तच्च ** न विषयपक्षे वर्तते अपि तु तस्य विकल्पस्य स्वरूपमेव विचित्रीकुर्वत् प्रतिभातीति विकल्पो बहुभेदः। एवमनुभवविकल्पपरम्परा तावत् स्वप्रकाशत्वेन भाति। स्यादेतत्। "यल्लग्ना ऽसौ परम्परा सोप्याभाती,,ति। तच्च,। यतो द्वयमप्येतदविकल्पेतररूपं नान्यस्य कस्य चिदेतदतिरिक्तस्य द्रष्टुरनुभवितुः सम्बन्धि,। दृश्यस्य तु भवतु बाह्यार्थवादे। अत्र हेतुः।

* स्वप्रत्यक्षजनकेन्द्रियेण हि स्वस्य धर्मोजात्यादिर्गृह्यते। अयं चाभिलापः शब्दात्मा रूपग्राहकचक्षुःसन्निकर्षाग्राह्यः श्रोत्रैकग्राह्यः कथं नीलस्य धर्मः स्यादित्युपपादयति।न च चक्षुर्ग्राह्यइति। चो हेतौ।

† ततइत्यादि। निर्विकल्पकपूर्वकालिकानुभवविषय इत्यर्थः।

‡ नास्तीति। नन्वेवं सविकल्पके ऽपि वैचित्र्यकारणमभिलापो वक्तुमशक्यः। यतः सविकल्पकविषयस्यापि नीलादेर्नाभिलापो धर्मो भवितुमर्हति। अतः सविकल्पककाले ऽप्यभिलापस्मृतिर्नास्तीति तुल्यमिति चेत्। न। सविकल्पकप्राक्कालिकनिर्विकल्पेनैव संस्कारोद्बोधस्य संभवेन सविकल्पककाले स्मरणसंभवात्। यद्रूपपुरस्कारेण संबन्धिनो ऽनुभवविषयत्वं तद्रूपपुरस्कारेणैवैकसंबन्धिज्ञानस्य संबन्ध्यन्तरस्मरणौपयिकसंस्कारोद्बोधकत्वमितिनियमानभ्युपगमात्। अनुभवाप्रकाराप्रकारकज्ञानस्योद्बोधकत्वोपगमेनैव सकलातिप्रसङ्गभङ्गात्। नन्वेवं निर्विकल्पककाले ऽप्युद्बोधकान्तरवशादुद्बुद्धेन संस्कारेणाभिलापस्मरणस्य संभव इति चेत्। न। स्वविषयविषयकेण स्ववृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमता च ज्ञानेनोद्बुद्धो यः संस्कारस्तज्जनितेन स्मरणेन विषयीक्रियमाणो योऽभिलापस्तेनैव साभिलापत्वस्य विवक्षणीयत्वात्। निर्विकल्पकप्राक्कालिकार्थान्तरप्रमित्युद्बुद्धसंस्कारजनितस्मरणव्यवच्छेदाय स्वविषयविषयकेणेति। निर्विकल्पकविषयविषयकेणैव शाब्दादिनोद्बुद्धसंस्कारजनितस्मरणव्यावर्त्तनाय स्ववृत्तिजातिमत्त्वेन ज्ञानं विशेषितम्। अथ यादृशसविकल्पककाले प्रतिबन्धकवशात् कारणविरहाद् वा ऽभिलापो न स्मर्यते तत्र साभिलापत्वमव्याप्तमिति चेत्। न। साभिलापमित्यनेनाभिलापसमानाधिकरणजातिमतो विवक्षितत्वादिति दिक्।

§ अशक्यत्वादिति। परोक्षानुभवस्य सधर्मितावच्छेदककत्वनियमेन जात्यखण्डोपाधीतरस्य नीलादेः स्वरूपतो विशेषणतया भानासंभवेन च वृद्धव्यवहारजनितशक्त्यनुमितावुपदेशजनिते शाब्दबोधे वा न स्वरूपतो विशेष्यत्वस्य विशेषणत्वस्य वा नीलादेः संभवइति भावः।

‖ मानसस्य निर्द्धर्मितावच्छेदककस्यापि कथं चित् सम्भवमभिप्रेत्याह"। कृतस्यापीति।

¶ इदमिति विकल्पात्मकानुभवस्याभिलापः। तदिति स्मृतेः। तदिदमिति प्रत्यभिज्ञायाः। भवेदिदमित्युत्प्रेक्षायाः। इदं वेदं वेति संशयस्य।

** विषयस्य घटादेरेकत्वे ऽपीदमित्यादिनानाविधाभिलापस्य सत्त्वात्।

यतस्तस्य द्रष्टः अतएव संवित्स्वभावतोपगमात् स्वप्रकाशतायोग्यत्वादापन्नोपलब्धिलक्षणप्राप्तेः, अत्र, एतद्बोधद्वयमध्ये, नास्त्यवभासः। "नन्वस्त्येवावभासइत्यसिद्धा * दृश्यानुपलब्धिः,। तथाह्यहं वेद्मि निश्चिनोमि स्मरामीदमिति विदादिप्रकृत्यर्थरूपाद् ज्ञानस्मृत्यादेः इदमिति कर्मरूपाद्विषयादतिरिक्तमेवाहमित्यनुयायिनि प्रकाशे ऽनुयायिरूपं भाति,,। † कएवमाह भातीति। भानं ह्यविकल्पनं, अहमिति शब्दानुविद्धो विकल्पप्रत्ययः। "ननु तथापि ‡ किमनेन विकल्प्यते,,। शरीरसन्तानो वा कृशोहमित्यादिप्रत्ययात्, ज्ञानसन्तानो वा सुख्यहमित्यादिप्रतीतेः, मत्वर्थीयश्च सन्तानमेव स्पृशति नातिरिक्तं, तदेतदुक्तमहंप्रतीतिरपीति। शरीरमादिग्रहणाद् ज्ञानमवस्यति सन्तानरूपतया विकल्पयत्यवश्यं सदृशपरापरभावभेदग्रहणसामर्थ्यवासनाविष्टत्वादिति। एषेति, नास्माभिर्निह्नुता, साभिलापं विकल्पाख्यमित्यनेन संगृहीतत्वात्। एतदुक्तं भवति। अहंप्रतीतिरेव तावच्चात्मा, तस्या अपि विकल्परूपत्वा,दस्थैर्याच्च, एतत्प्रतीतिप्रत्येयोपि नास्त्यन्यः शरीरादेः, भवन्नपि वा वेद्यपक्षपतितः स्यादिति तथापि संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तस्यात्मनो न सिद्धिरित्येतदपिशब्देन द्योतितम्। एवं नास्त्यात्मा संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तो दृश्यस्यानुपलब्धेरिति ॥

अत्रात्मवाद्यनुमानमुत्थापयितुमाह।

(२) अथानुभवविध्वंसे स्मृतिस्तदनुरोधिनी।
कथं भवेन्न नित्यः स्यादात्मा यद्यनुभावकः ॥

इह स्मृतिकाले सुस्मूर्षितो ऽर्थो भवतु ध्वंसतां वेति किमनेन, अनुभवस्तावद्ध्वस्त इत्यत्र सर्वस्याविवादः। तमेव चानुरुन्धाना स्मृतिर्जायते। तथाहि स्मृतौ नार्थस्य § प्रकाशः,

* अर्हे कृत्यः।

† कएवमाहेति। अयं भावः। ज्ञानस्य हि द्वौ संबन्धौ प्रकाशतइतिव्यवहारप्रयोजकौ। विषयत्वं भेयत्वं च। तत्र भेयत्वं च स्वस्मिन्नेव संबन्धः स्वप्रकाशमितिव्यवहारोपपादकः स्वोत्तरकालिकस्वसंशयनिराकरणाय कल्प्यमानः। विषयत्वं च बाह्यार्थवादे बाह्येन मतान्तरे ऽविद्यया परिकल्प्यमानेन नीलादिना ज्ञानस्य संबन्धः। तत्र यद् विषयतया ज्ञानसंबद्धं तदेवाभिलप्यते। नीलादिसविकल्पकभेयतायाज्ञाने सत्त्वे ऽपि नीलमित्यभिलापवद् ज्ञानमित्यभिलापाभावात्। विषयतायाः सत्वएव च वेद्मीत्याद्यभिलापात्। आत्मनि चाहमित्यभिलापस्य सत्त्वेन विषयतायाएव निश्चयेन न भेयत्वं सिद्ध्यति। विषयतायाश्च न पारमार्थिकसत्त्वसाधकत्वमपि तु भेयत्वस्यैव। असत्यपि स्वाप्नादिज्ञानविषयताया दर्शनात्। ततश्च न प्रदर्शितप्रत्ययस्य द्रष्टृसाधकत्वमिति।

‡ किमनेनेति। भेयत्वाभावाच्च न ज्ञानपक्षे वर्तते। ज्ञानकर्मत्वाख्यविषयत्वाभावाच्च न विषयपक्षे इत्यहमित्यभिलापस्य कोविषयइति प्रश्नः।

यद्वा "न किमपीत्यतआत्मा ऽपि भेयोवक्तव्यः" इति शेषः। अयं चार्थः। न कोऽपि कदा ऽप्यहमस्मि न वेति सन्दिहानो भवतीति सर्वेषां ज्ञानानां स्वस्मिन्निवात्मन्यपि भेयता वक्तव्येत्यायातमात्मनोऽपि भेयत्वमिति।

§ निर्विकल्पकम्।

ना* ध्यवसायः, नाप्यनुभवस्यार्थस्य चा † क्षुलिङ्गयवत्, नाप्यनुभवविशिष्टस्यार्थस्य ‡ दण्डिवत्,। सर्वज्ञायमितिप्रत्ययप्रसङ्गात् §। किं || त्वनुभवप्रकाश एव स्मृतौ प्रधानम् । अनुभवस्य त्वर्थप्रकाशात्मकत्वादनुभवप्रकाशनान्तरीयकोऽर्थावभास इति, सर्वथा यद्यनुभवो ध्वस्तस्तदा तत्प्रकाशरूपा कथं स्मृतिस्तद्द्वारेणार्थविषया स्यात्, तथा च सर्वो व्यवहारः क्रियमाणो दृष्ट, इत्यसौ स्वरूपेणानपह्नवनीया सत्यनुभवस्य नाशे किं चिदविनष्टमावेदयति । तदेव चानुभवकर्तृ अनुभवितृरूपमात्माऽनुभावको नित्य इतीयदेव चात्मसिद्धेर्जीवितं, तत्तु नाधिकमिहैवोन्मीलितमाचार्येण वक्तव्यशेषविवक्षया पूर्वपक्षो मा तावत्समापदित्याशयेन, "कथं भवे,,दिति । अर्थस्तावत् तस्या¶ मकिंचित्करः अनुभवश्च ध्वस्त इति न केन चित्प्रकारेण स्मृतिः स्यात् । तदभावे संकेतशब्दस्मृत्यायत्ता अप्यस्तंगताः सर्वे विकल्पाः । निर्विकल्पं चान्धमूकबधिरप्रायमिति हन्त निराक्रन्दमवसीदेद्विश्वमिति ॥

इह कार्यव्यतिरेकेण तादृक्कल्पनीयं यत्कार्यसिद्धये पर्याप्नोति । न चैवमात्मा, अर्थो हि तावत्स्मर्यते ** स चानुभवप्रकाशमुखेन, अनुभवश्च ध्वस्त इत्युक्तं, यद्यात्मा कश्चिदस्ति किं तेन, एतदपि हि वक्तव्यमाकाशमप्यस्तीति । "अथोच्यते न केवलेनात्मनैतत्सिद्ध्यति अपि त्वनुभवसंस्कारोऽप्यत्रोपयोगीति,, तर्हि सएवास्तु किमात्मना । एतद् दर्शयति ।

(३) सत्यप्यात्मनि दृङ्नाशात् तद्द्वारा दृष्टवस्तुषु ।
स्मृतिः केन

दृष्टेष्वनुभूतेषु वस्तुषु या स्मृतिस्तस्यामनुभवो दृगात्मा द्वारमर्थांशस्पर्शी। स च सत्यप्यात्मनि नष्टोऽनुभवः तस्य ह्यनाशे इदमित्येष एवात्रुटितः प्रकाश इति का स्मृतिस्तदनुभविता किं स्मृतेः कुर्यादिति ॥

(४) अथ यत्रैवानुभवस्तत्पदैव सा ॥

यत्रैव विषये ऽनुभवो वृत्तस्तदेव तस्याः स्मृतेः पदं स्मर्यमाणम् । "तत्पदेति,, बहुव्रीहिः । "सेति,, स्मृतिः ॥

* विकल्पात्मा ऽनुभवः ।

† समूहालम्बनो ऽनुभवः ।

‡ अनुभवार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावनिरूपको ऽध्यवसायः ।

§ इष्यते तु स इति ।

|| पातञ्जलभाष्ये ऽपि "किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्विद् विषयस्ये"ति विकल्पानुव्यवसायस्यैव स्मारकत्वाभिप्रायेणोभयविषयकत्वं सिद्धान्तितम् ।

¶ अर्थनाशे ऽपि स्मृतिदर्शनात् ।

** अयमेवानुव्यवसायात्मनो ऽनुभवात् स्मरणे विशेषो यदनुभवमुखत्वम् । अनुभवस्तु विषयमुखः । यतो ऽनुभूतो घट इति स्मरणस्याकारः घटमनुभवामीत्यनुव्यवसायस्य । स्पष्टं चैतत् पातञ्जलभाष्यवार्तिकयोः ।

ननु ज्ञानान्तरस्य विषयेण कथं तस्या विषयवत्त्वमभिमान इत्याशङ्क्याह ।

(५) यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारात् स्मृतिसंभवः ।

अनुभवेन हि संस्कारो जन्यते स्वोचितः संस्कारश्च प्राक्तनरूपां स्थितिं स्थापयति आकृष्टशाखादेः चिर * संवर्तितस्य † विवर्त्यमानस्य भूर्जादेः । तेनात्रापि संस्कारः तां स्मृतिं पूर्वानुभवानुकारिणीं करोतीति तद्विषय एव स्मृतेर्विषयः ॥

(६) यद्येवमन्तर्गडुना कोऽर्थः स्यात् स्थायिनाऽऽत्मना ॥

एवं तर्हि अन्तर्गडुर्यथाऽऽयासाय परं तद्वदात्मा स्थिरः कल्पनायासमात्रफल इति किं तेन सर्वं हि संस्कारेण जगद्व्यवहारकुटुम्बकं कृतकरावलम्बमिति ॥

ननु तस्यैव संस्कारस्याश्रयो वक्तव्यः । स हि गुणत्वादाश्रयमपेक्षते, य आश्रयः स आत्मा स्यादित्याशङ्क्याह ।

(७) ततो भिन्नेषु धर्मेषु तत्स्वरूपाविशेषतः ।
संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्यात्स्मर्ता द्रष्टेव कल्पितः ॥

इह संस्कारे जायमाने यद्यात्मनो विशेषः स तर्ह्यव्यतिरिक्त इति न नित्य आत्मा स्यात्। अथ न कश्चिदस्य विशेषस्तेन तर्हि किम् । "अथ संस्कार एवास्य विशेष,,स्तर्हि न व्यतिरिक्तो ऽसाविति पुनरप्यनित्ये ज्ञाने संस्कारइत्यायातम् । अनुभवाद्विशिष्टं विशिष्टस्मृत्याख्यकार्यकारि ज्ञानं परम्परया जायते इतीयानेव संस्कारार्थः । अथ संस्कारात्मा व्यतिरिक्तो विशेषस्तस्य, तर्हि किमसौ, सम्बन्धश्च व्यतिरिक्तो निराकरिष्यते । एवं ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि विकल्पनीयाः । एतदाह "तत इति,, आत्मनो भिन्नेषु धर्मेषु अङ्गीक्रियमाणेषु तेषु सत्स्वपि आत्मनः स्वरूपे विशेषाभावात्स तावदात्मा स्मृतौ न व्याप्रियते, अस्मर्तृरूपासंस्कृतरूपादिप्राच्यरूपानपायादिति संस्कारादेव स्मृतेः सिद्धिरिति अहं स्मरामीति यः स्मर्ता सोऽपि शरीरसंतानो ज्ञानसंतानश्चाध्यवसीयते यथा द्रष्टा । पूर्वं ह्युक्तम् ।

अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी ।

इति ॥

एवमात्मनि साधकं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं च पराकृतं बाधकं च सूचितम् धर्मयोगे नित्यताहानिरन्यथा किं तेन । तदुक्तम्

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः ॥

* संकुचितस्य

† विकास्यमानस्य

इति-। इत्थमात्मानं निराकृत्य तस्यैश्वर्यमपि निराकर्तुं ज्ञानशक्तिमेव परीक्षितुमाह ।

(८) ज्ञानं च चित्स्वरूपं चेत् तदनित्यं किमात्मवत् ।
अथापि जडमेतस्य कथमर्थप्रकाशता ॥

पराभ्युपगमेन प्रसङ्गापादनमेतत्पूर्वपक्षवादी करोति प्रसङ्गविपर्ययलाभो मे भविष्यतीति । तत्रात्मवादी नित्यत्वमात्मन इत्थं ब्रूते, "इह कालो नाम इदंभावविशिष्टस्य विशेषणतामवलम्बमानस्तं विशिष्टीकुर्वंस्तत्संकोचादनित्यं संपादयति, आत्मनश्च चित्स्वभावत्वादिदमितिप्रथनाभावेन विशेष्यत्वं नास्ति, विशेषणविशेष्यभावो हि योजकायत्तः न च स्वप्रकाशे योजकान्तरमस्ति,, सइत्थं ब्रुवाणः पर्यनुयुज्यते, ज्ञानमपि तर्हि स्वप्रकाशमिति तत्राप्येषैव वार्तेति तदपि कस्मान्न नित्यम् । न च द्वयोर्नित्ययोः कश्चित्सम्बन्धः कार्यकारणभावएव ह्यसौ नान्यः । तत आत्मनो ज्ञानं शक्तिरित्यवसन्नमदः । "अथ न स्वप्रकाशं ज्ञानं,, तर्हि परस्याप्यदो न प्रकाशः । स्वप्रकाशरूपावेशनं ह्यसौ परस्य विदधद्बोधः प्रकाशो भवति परस्यापि, ततः स्वपरप्रकाशताशून्यो नासावर्थस्य प्रकाशः स्याद्भावान्तरवत् ॥

जडोऽप्यसावित्यमर्थस्य प्रकाशो भविष्यतीति सांख्यमतमाशङ्कते ।

(९) अथार्थस्य यथा रूपं धत्ते बुद्धिस्तथाऽऽत्मनः ।
चैतन्यम्

इह तावदर्थं जानामीत्यस्ति व्यवहारः तत्रार्थस्य प्रकाश इत्येतावान्परमार्थः । तत्रार्थस्य स्वं रूपं सर्वं प्रति तथात्वप्रसङ्गात् न कं चित्प्रति वेति सर्वज्ञमज्ञं वा जगत्स्यात् नाप्यर्थोऽन्यत एतद्रूपमुपनिपतितमेष एव हि दोषः स्यात् तन्नूनमन्यत्रैवायं धर्मस्तत्वान्तरे तत्रापि कथमर्थस्य प्रकाशः स्यादिति नूनं तत्र तत्वान्तरे सोऽर्थः प्रतिबिम्बेनोपसंक्रामति तत्तत्वान्तरं सत्वप्रधानत्वात्प्रतिबिम्बोपग्रहयोग्यं तमसाच्छादितत्वात्सकलप्रतिबिम्बनतो व्यावर्तितम् भागे रजसा तमसोऽपसारणात्किं चिदेव प्रतिबिम्बकं गृह्णाति तदेव बुद्धितत्वमुच्यते । अर्थप्रतिबिम्बोपग्रहश्च ज्ञानमस्य वृत्तिरूपं * पूर्वव्यपदेशतिरोधायकदध्यादिपरिणामविलक्षणपरिणतिविशेषात्मकम् । एवमर्थस्य तावद्रूपं बुद्धिर्धारयति । इयच्च सत्वादीनां सुखदुःखमोहतया भोग्यत्वाज्जडमिति दर्पणवदप्रकाशं, न च भोग्यस्याऽप्रकाशस्य तद्विरुद्धभोक्तृतारूपप्रकाशात्मकस्वभावसंभवो युक्त्यनुपातीति तद्विलक्षणेन भोक्त्रा भवितव्यम्, स च प्रकाश इत्येतावत्स्वभावः, स्वभावान्तरं ह्यप्रकाशरूपं भोग्यं कथं भोक्तुः स्वभावतया सम्भाव्येत, स च प्रकाशमात्रस्वभावत्वेनैव यदि विश्वस्य प्रकाशस्तर्हि विश्वं युगपदेव प्रकाशेत घटप्रकाशो ऽपि पटप्रकाशः स्याद् इति विश्वं संकीर्येत । स चार्थादर्थप्रतिबिम्बात्तदाधाराच्च बुद्धितत्त्वादन्यः कथमर्थस्य प्रकाशः स्यात् असम्बन्धात् । तस्माद्बुद्धिरेव स्वच्छत्वात्प्रकाशप्रतिबिम्बमपि परिगृह्णाति । ततः प्रकाशप्रतिबिम्बपरिग्रहमहिमोपनतप्रकाशावेशबुद्धितत्त्वावेशितप्रतिबिम्बकनीलाद्यर्थ-पर्यन्तसंक्रान्तेः प्रकाशावेशस्यार्थः प्रकाशते इति-सिद्धो व्यवहारः । तदेवं ज्ञानं जडबुद्धितत्त्वाव्यतिरेकाज्जडमपि चित्प्रतिबिम्बयोगाद्विषयस्य प्रकाश इति * ॥

एतदेव तावदनुचितम् यत्प्रकाशात्मा पुमान्बुद्धौ प्रतिबिम्बमर्पयति । समानगुणे बिम्बकापेक्षया † विमले प्रतिबिम्बसंक्रान्तिदर्शनात् । रूपवत्यादर्शे घटरूपप्रतिबिम्बवत् । आत्मबुद्ध्योश्चातिवैलक्षण्य,मात्मापेक्षया च न बुद्धिर्विमला, तद्भवतु तावदेतदित्यथशब्देन सूचयति । किं तु प्रतिबिम्बवादेनापि न किं चित्प्रतिसमाहितं भवेदिति ॥

(१०) अजडा सैवं जाड्ये नार्थप्रकाशता ॥

चैतन्यप्रतिबिम्बयोगे यदि तावत्तत्प्रतिबिम्बकमपि मुख्यप्रकाशरूपमेव न भवति तेनापि न किंचित्कृतं स्यात् । नहि प्रतिबिम्बितवह्निपुञ्ज आदर्शो दाह्यं दहेत् । "अथ मुख्यप्रकाशरूपमेव तत्प्रतिबिम्बकं त,,तर्हि बुद्धेरव्यतिरिक्तमिति मुख्यप्रकाशरूपैव बुद्धिर्जातेति यतो विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदभिरेतत्कल्पितं स एव पुनर्जाज्वल्यमानं निजमोजो जृम्भयति । ततश्च सा बुद्धिरेव चिन्मयी स्यात् किं पुरुषेण । एवमर्थप्रतिबिम्बकद्वारेणार्थमयीत्यप्यायातो विज्ञानवादः । कुत एवास्यास्तद्रूपमिति पूर्वकारणपरम्परात इत्युत्तरं वाच्यम् । एवं सैव चेच्चिद्रूपा प्राग्वन्नित्यताप्रसङ्गः न चेच्चिद्रूपस्यापि नित्यता तर्हि आत्मा न नित्यः कश्चिदस्ति यस्य ज्ञानं नाम

* परिणामो हि द्विविधः । पूर्वव्यपदेशतिरोधायकस्तदतिरोधायकश्च । तत्राद्यः पूर्वभावे विनष्टे सति तत्समवायिकारणेषूत्पद्यमानो यथा दधि क्षीरस्य । क्षीरे हि विनष्टे सत्येव तदारम्भका अवयवा दधिभावमापद्यन्तेऽतः क्षीरस्य नाशाच्च दध्यवस्थायां क्षीरव्यवहारः । द्वितीयस्तु यत्र पूर्वो भावोऽविनश्यन्नेव रूपान्तरं प्राप्नोति यथा तन्तवः पटभावं, तत्र तन्तूनां नाशाभावाच्च तद्व्यपदेशतिरोधानमिति भवत्येव तन्तुव्यपदेशइति ।

* सांख्यसिद्धान्तमनुसरन्तस्तु चेतने ऽपि वृत्त्याकारपरिणतबुद्धेः प्रतिबिम्बमुपगच्छन्ति । तमेव च पौरुषेयबोधपदेन व्यवहरन्ति च । अयं च प्रतिबिम्बः पूर्वोक्तात् परिणतिविशेषादन्यएवौपाधिकत्वव्यवहारं प्रति प्रयोजकः सम्बन्धविशेष. स्फटिकइव जवालौहित्यस्य । चेतनस्य कूटस्थनित्यत्वात् । तथा च स्मर्यते ।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति ।

† इदं तु न युक्तमिति प्रत्येमि । बिम्बभूतरविवह्न्याद्यपेक्षया ऽविमलेऽप्यादर्शे तत्प्रतिबिम्बदर्शनात् ।

शक्तिः स्यात् इति ज्ञानमात्रमेवास्ति यो ऽर्थप्रकाशरूपो बोधो यश्च विकल्पः स्मृत्यादिरूपस्तावता ऽर्थव्यवहारसिद्धेरिति प्रसङ्गविपर्ययलाभे ज्ञानं च चित्स्वरूपं चेत्यादेः श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् ॥

एवं ज्ञानं परीक्ष्य क्रियां परीक्षते ।

(११) क्रिया ऽप्यर्थस्य कायादेस्तत्तद्देशादिजातता ।
नान्या ऽदृष्टेः

इह परिस्पन्दरूपं तावद्गच्छति चलति पततीत्यादि यत्प्रतिभासगोचरः तत्र गृहदेशकदेवदत्तस्वरूपादनन्तरं बाह्यदेशकदेवदत्तस्वरूपमित्येतावदुपलभ्यते न तु तत्स्वरूपातिरिक्तां कां चिदन्यां क्रियां प्रतीमः । देवदत्तो दिनं तिष्ठति इत्यत्र तु प्रभातकालाविष्टदेवदत्तस्वरूपं ततः प्रहरकालालिङ्गितस्वरूपमित्यादि भाति, दुग्धं परिणमत इत्यत्र मधुरवस्तुरूपमम्लवस्तुरूपं द्रवरूपं कठिनरूपमित्यादि । एवं तद्देशतया तत्कालतया तदाकारतया भाव एव भाति । सादृश्याच्च तत्र प्रत्यभिज्ञा,भिन्ने ऽपि कायकेशनखादाविव, देशाकारान्यत्वे कालान्यत्वमवश्य भावि,देशकालान्यत्वे ऽपि स्वरूपस्यैवदेशत्वात् कालभेदे च स्वरूपभेदाद्देशकालाकारा आकार एव यद्यपि पर्यवस्यन्ति, तथा ऽपि स्थूलदृष्ट्या ऽस्ति भेद इति ते हि भेदेन बौद्धैरुच्यन्त इति तात्पर्यम् । एवं प्रत्यक्षेण न दृश्यते क्व चित्क्रिया, तदभावाच्च तत्पूर्वकेणानुमानेन, कार्यं च ग्रामप्राप्त्याद्युत्तरक्षणरूपं तद्देशवस्तुरूपादीति कार्यान्यथानुपपत्त्या ऽपि न सा कल्प्या । एवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तस्या अदृष्टेरिति साधकप्रमाणाभाव उक्तः ॥

बाधकमप्याह ।

(१२) न सा ऽप्येका क्रमिकैकस्य चोचिता ॥

तत्र पूर्वापररूपता क्षणानां न तु स्वात्मनि किं चित्पूर्वमपरं वा वस्तुमात्र हि तत् । अतो विकल्पप्राणितं पूर्वापरीभूतत्वं क्रमरूपता क्रिया वा लक्षणं न वस्तु किं चित्स्पृशति । ते हि क्षणा नान्योन्यस्वरूपाविष्टा इति कथमेका क्रिया क्रमो हि भेदेन व्याप्तः, अभिन्ने तदभावात् । भेदस्य विरुद्धमैक्यमिति कथं क्रमिका एका चेति स्यात् । "अथैकत्राश्रये ऽवस्थानात् एका,, तत्रापि तत्क्षणातिरिक्तो न कश्चिदाश्रयो ऽनुभूयते । क्षणा एव हि प्रबन्धवृत्तयो भान्ति । किं च तथाभूतैर्भिन्नदेशकालाकारैः क्रियाक्षणैराविष्ट आश्रयः कथमेकः स्यात् । अतएव देवदत्तो ऽयं स एव ग्रामं प्राप्त इति सादृश्याद्भवन्ती प्रत्यभिज्ञा नैक्यं वास्तवं गमयितुमलम् ॥

एवं ज्ञानं क्रियां च परीक्ष्य * यस्मिन्सति ते सम्बन्धे सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृतारूपैश्वर्यप्रसाधनाय प्रभवतस्तं ध्वंसयितुन्तद्विषयं प्रमाणाभावं तावदाह ।

(१३) तत्रतत्र स्थिते तत्तद्भवतीत्येव दृश्यते ।
नान्यन्नान्यो ऽस्ति सम्बन्धः कार्यकारणभावतः ॥

मृत्पिण्डे सति स्थूपकः तत्र सति शिविको यावद्घट इत्येवम् भावक्षणा एवोपलभ्यन्ते नाधिकं किं चित्प्रत्यक्षेणावभासते नाप्यनुमानेनेति क्रियायामिव वाच्यम् । सर्वत्राधाराधेयभावादावयमेव पन्थाः पृथग्रूपकुण्डबदरक्षणानन्तरं निरन्तरात्मकविशिष्टकुण्डबदरोदय इति । अयमेव च भावो भावान्तरेण सह नियतपूर्वापरतया विकल्पेन व्यवह्रियमाणः कार्यकारणभाव इत्यभिधीयते । न च ज्ञानक्रियाभ्यां सहात्मनः कार्यकारणभावः । आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात्, ज्ञानस्य च स्वसामग्रीकार्यत्वात्, क्रियायाश्चाभावात्, इति न ज्ञानक्रियासम्बन्धः यतो ज्ञातृताकर्तृत्वे स्याताम् ॥

एवं प्रमाणं पराकृत्य सम्बन्धे बाधकं सामान्यविशेषमुखेन निरूपयति ।

(१४) द्विष्ठस्यानेकरूपत्वात्सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् ।
पारतन्त्र्याद्ययोगाच्च तेन कर्ता ऽपि कल्पितः ॥

सम्बन्धस्तावत्परस्परप्राप्तिरूपः, द्वयोः प्राप्तिभाजोरेकस्तिष्ठतीति सामान्यलक्षणं तच्च कथं नह्येकत्र विश्रमिताशेषशरीरसारो ऽन्यत्र विश्रमितुमलम् । रूपभेदप्रसङ्गात् । एतेन संयोगसमवायौ तन्मूलाश्चान्ये ऽपि सम्बन्धाबाधविधुरां धुरमध्यारोपिता मन्तव्याः । यो ऽपि चेतनेषु तत्कल्पनया चाचेतनेषु पारतन्त्र्यात्मा सम्बन्धो व्यवह्रियते, तत्र सिद्धस्य न पारतन्त्र्यमस्ति सिद्धत्वादेव असिद्धस्य नतरान्निःस्वरूपस्य तद्धर्म्यायोगात् । एवमपेक्षायामपि वाच्यम् । द्वे च रूपे कथं श्लिष्यतः । द्वयोरेकत्वानुपपत्तेः । एकत्वे वा कः श्लेषः । तस्माज्ज्ञानसम्बन्धाज्ज्ञातेति यथा विकल्पकल्पितो ऽर्थो न वस्तु, तथा क्रियासम्बन्धात् कर्त्तेत्यपि कल्पनामात्रमिति पूर्वपक्षः ॥ ११ ॥

आदितः सूत्रश्लोकाः १६ व्याख्याताः

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां पूर्वपक्षविवृतिः ॥

॥ इति द्वितीयमाह्निकम् ॥

विना येन न किं चित्स्यात्समस्ता अपि दृष्टयः ।
अनस्तमितसम्बोधस्वरूपं तं स्तुमः शिवम् ॥

एतस्मिन्पूर्वपक्षे यदुक्त स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिरिति तदेव दूषयितुं "सत्य,,मित्यादि"ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमा,,नित्यन्तं श्लोकसप्तकम् । क्रियायां सम्बन्धे च दूषणोद्धरणं

* यस्मिन् सम्बन्धे सतीत्यन्वयः । "ते" ज्ञानक्रिये ।

द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्यति । यत्तु परेण व्यतिरिक्तं ज्ञानं कणादसांख्यादिदृष्टौ निराकृतं, तदभिमतमेवग्रन्थकृतइति तद्दूषणान्तमेव । तत्र श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदनरूपतया ऽनुभवस्य स्मृतावप्रकाशत्वं दर्शितं संस्कारजत्वे ऽपि । ततः श्लोकद्वयेन स्मृतेर्भ्रान्तित्वमाशङ्कापूर्वकं पराकृतम् । ततस्तृतीयेन प्रसङ्गात्सर्वाध्यवसायानामपि भ्रान्तित्वाशङ्का शमिता । ततः सत्यपि संस्कारे स्मृत्यनुपपत्तौ व्यवहारोच्छेद इति श्लोकेनोक्त्वा स्वपक्षे तदुपपत्तिरिति श्लोकेनोक्तमिति तात्पर्यम् ॥

ग्रन्थार्थस्तु निरूप्यते ।

(१) सत्यं किं तु स्मृतिज्ञानं पूर्वानुभवसंस्कृतेः ।
जातमप्यात्मनिष्ठं तन्नाद्यानुभववेदकम् ॥

पूर्वपक्षमध्यास्मया तावद्वहूङ्गीकर्तव्यमिति सत्यमित्यनेन दर्शितम् । यत्तु नाङ्गीकर्तव्यं तद्दूष्यतइत्येतदुक्तं किं त्वित्यनेन विशेषाभिधायिना । इह स्मृतौ विषयमात्रस्य प्रकाशो न समर्थनीयो वर्तते, यः संस्कारादेव सिद्धेत् । किं त्वनुभवप्रकाशेन विना तदित्येवंरूपा कथं स्मृतिः स्यात् । कथं च तया विना ऽभिलाषेण व्यवहारः स्यात् । अनुभवेन ह्यस्य सुखसाधनता निश्चिता । तत उपादानं, तत्र पूर्वानुभवजनितात्संस्कारादेतावज्जातम् । यद्यपि तज्ज्ञानं विषयेण न जनितं तथापि तद्विषयमिति न चैतावता किं चित् । आत्मनिष्ठे स्वप्रकाशज्ञाने विषयस्यैवानुभवस्य प्राच्यस्याप्रकाशनात् ॥

ननु संस्कारजत्वादेव प्राच्यमनुभवमपि विषयीकुरुतां स्मृतिरित्याशङ्क्याह ।

(२) दृक्स्वाभासैव नान्येन वेद्या रूपदृशेव दृक् ।
रसे संस्कारजत्वं तु तत्तुल्यत्वं न तद्गतिः ॥

दृग्ज्ञानं,तच्च जडाद्विभिद्यते स्वप्रकाशैकरूपतया, जडो हि प्रकाशात्पृथग्भूतो वक्तव्यः, तेन दृक्स्वाभासा,आभासः प्रकाशमानता सा स्वं रूपमव्यभिचारि यस्याः स्वस्य चाभासनं रूपं यस्याः सत्यपि बाह्ये तच्छरीरसङ्क्रान्तं न प्रकाशनं ज्ञानस्य रूपं भवितुमर्हति । * परप्रकाशनात्मकनिजरूपप्रकाशनमेव हि स्वपरप्रकाशत्वं ज्ञानस्य भण्यते । "ननु स्वाभासमेव सत्तदनुभवज्ञानं स्मरणे † भासिष्यते मेत्याह„ । "नान्येन वेद्या„, परन्तु यदि दृग्भासेत तर्हि न सा स्वाभासा * इदमेव हि स्वप्रकाशस्य लक्षणम् । स्वयं हि यदि प्रकाशते । तदा परेण सहासम्बन्धात्सम्बन्धप्राणा † कथं परत्रेति सप्तमी सङ्गच्छताम् । तथा च रूपज्ञानेन रसे दृग्रसविषयं ज्ञानं न वेद्यते । एवं हि चक्षुषैव रसः फलतो गृहीत एव स्यात् । "ननु यदि नाभाति स्मरणे ऽनुभवः । किं तर्हि संस्कारेण कृतं स्यात् । रूपज्ञानं न रसज्ञानजात्संस्काराज्जातं तत्कथमयं प्रसङ्गः । तस्मात्संस्कारएव भवत्सम्भावितदोषभङ्गाय प्रभवेत्„ । नैतत् । यतोह्यसौ तत्संस्कारसंस्कृतात्समनन्तरप्रत्ययादुत्थितः स्मृतिबोधः । तेन तत्सदृशो भवतु शाखासचिवेश इव पूर्वसचिवेशतुल्यः । न तु यो यत्संस्काराज्जातः स तस्य वेदनस्वभावो भवतीति युक्तं । सदृशत्वस्यापि गतिरवगमः कथम् । नह्यनुभवज्ञानं सादृश्यं गमयति नापि स्मृतिज्ञानं परस्परमसंवेदने द्वयनिष्ठसादृश्याध्यवसायायोगात् । अन्यस्य च तदुभयवेदनरूपस्याभावादिति संस्कारात्परं सविषयतामात्रं स्मृतेः सिद्धं, न त्वनुभवविषयत्वं नाप्यस्य विषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वमिति निश्चय एषः ॥

ननु यदि स्मृतिज्ञाने ऽनुभवस्य सत्यतः प्रकाशः स्यात्तन्मुखेन च तद्विषयस्य तदा भवेद्भवदुक्तेरवकाशः । यावता स्मृतिर्विकल्परूपत्वात्केवलमप्रकाशमानमेवानुभवं तद्विषयं चाध्यवस्यति । तदियं भ्रान्तिस्वभावा तत्र को ऽयं निर्बन्धः । तदेतद्दूषयति शङ्कमानत्वेन ।

(३) अथातद्विषयत्वे ऽपि स्मृतेस्तदवसायतः ।
दृष्टालम्बनताभ्रान्त्या

न तद्दर्शनं नापि तद्विषयः स्मृतेर्विषयस्तथापि तूभयमध्यवसीयते भ्रमरूपतया स्मृतेः ॥

एतन्निराकरोति ।

(४) तदेतदसमञ्जसम् ॥

अत्र कारिकयोपपत्तिमाह ।

(५) स्मृतितैव कथं तावद्भ्रान्तेश्चार्थस्थितिः कथम् ।
पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा च किमितीष्यते ॥

अनुभूतस्यानुभवप्रकाशितस्य विषयस्याप्रमोषो ऽनपहारस्तथैव प्रकाशनं यदेतत्स्मृतेरात्मीयं रूपं तथा प्रकाशनाभावे

---

* परप्रकाशनात्मकं यन्निजरूपं तत्प्रकाशनमित्यर्थः । तत्र परस्य प्रकाशने यः संसर्गः सविषयित्वव्यपदेशभाक् । यश्च तेन संसर्गेण विषयसंपृक्ते प्रकाशने स्वस्यैव संबन्धः स भेयितेत्युच्यते । ततश्च भेयित्वविषयित्वाभ्यां स्वेन विषयेण च संपृक्तत्वं प्रकाशनस्य स्वपरप्रकाशत्वमित्युक्तं भवति ।

† स्वप्रतियोगिकं स्वस्मिन् भेयत्वं ज्ञानान्तरभेयत्वेन न विरुणद्धि, तेन स्वाभासस्याप्यनुभवस्य स्मरणभास्यत्वं संभाव्यतइति भावः ।

* ज्ञानान्तरभास्यत्वासमानाधिकरणस्वभास्यत्वमेव स्वाभासत्वमित्याशयः । "ननु घटं जानामीत्यनुव्यवसायभास्यत्वस्य घटइत्याकारकव्यवसाये स्वाभासत्वे सत्त्वेनाव्याप्तिरिति चेत्„ मैवम् । व्यवसाये ऽनुव्यवसायविषयत्वस्यैव स्वीकारात्, अभिलापदर्शनेन तस्यैवौचित्याच्च, भेयत्वस्य कल्पकाभावादिति निरूपितं पूर्वपक्षविवृतिटिप्पण्याम् ।

† भेयत्वं च तादात्म्यतुल्ययोगक्षेममतस्तस्य नाधाराधेयभावनियामकत्वंसंभवतीति भावः ।

विघटेततमाम् । किं च भ्रान्तावसद्वात्माकारो वा प्रख्याति । न तु तयार्थः स्वीक्रियते, तस्याप्रकाशनात् इति तया ऽर्थो न व्यवस्थापित एव प्रकाशनात्मा हि व्यवस्थापना । ततश्च स्मरणादभिलाषेण कथमर्थविषयो व्यवहारः । न च तदप्रकाशने संस्कारजत्वेन किं चित्कृत्यम् । तद्धि सादृश्यं लब्धुमवलम्ब्यते । न चानुभवेन विषयप्रकाशनात्मना स्मृत्यभिधानाया भ्रान्तेः किं चिदपि सादृश्यमस्ति सर्वथा विषयमस्पृशन्त्याः ॥

ननु यो ऽनुभवो यश्च तद्विषयः स यतस्तया ऽध्यवसीयते ततोंऽशात्सादृश्यमनुभवेन स्मृतेः तत्सिद्धये च संस्कारपरिग्रहः । अध्यवसीयते इति किमुच्यते, प्रकाश्यत इति चे,न्न भ्रान्तित्वं न प्रकाश्यत इति चे,त्पुनरपि विषयो न स्पृष्ट एवानयेति सादृश्यमपि शब्दगडुमात्रम् । तदेतद्दर्शयितुमाह ।

(६) भ्रान्तित्वे चावसायस्य न जडाद्विषयस्थितिः ।

इह स्मृतेरन्यस्य वा भ्रान्तिबोधस्य स्वसंवेदनांशे प्रकाशमाने न भ्रान्तिता । तत्र वैपरीत्याभावात् । यस्तु तत्राध्यवसीयते स्वाकारः स विपरीततया ऽस्वाकारत्वेनार्थतयेति तत्रांशे भ्रान्तिता । स चांशोऽर्थलक्षणो न स्मृत्या ऽन्यया वा भ्रान्त्या स्पृश्यते तत्रासौ तूष्णीकामिति बलादेव तत्रांशे जडत्वमस्या आयातम् । घटज्ञानस्येव पटे । न च जडेन विषयस्य किं चित्कृतम् । ततश्चार्थविषयो व्यवहारो विलुप्येत ॥

(७) ततोऽजाड्ये निजोल्लेखनिष्ठान्नार्थस्थितिस्ततः ॥

अथ तु तमवसायरूपं स्वसंवेदनांशं स्वाकारं वा ऽवलम्ब्याजडत्वमस्याः । एवमप्यजाड्ये निजं स्वसंवेदनमुल्लेखश्च स्वाकार इतीयत्येषा परिनिष्ठिता स्मृतिरिति विषयस्य नामापि ग्रहीतुमशक्नुवतः ततः स्मृत्यध्यवसायात्कथं विषयस्य व्यवस्थापनं व्यवहार्यत्वसम्पादनसामर्थ्यम् ॥

संस्कारे सत्यपि स्मृतिर्न कथं चन घटते,ततश्च परस्परसंगतिहीनानि सकलानि ज्ञानानीति यदुक्तं श्लोकपञ्चकेन तदिदानीं प्रकृते योजयति ।

(८) एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ।
ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥

जनस्य लोकस्य या का चन व्यवहारस्थितिः सा सर्वज्ञानानां यदनुसंधानं एकविषयभावोपपन्नस्मृतिताप्राप्तिरूपं तत्रायत्ता । तथाहि स्मरणनिबन्धनः सर्वो व्यवहारः । प्रथममपि हि प्रत्यक्षज्ञानमहमिति पूर्वापररूपानुसन्धानेन स्मरणानुप्राणितेन विना न घटते । प्रमातरि विश्रान्त्यभावादप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । एवं सुखादौ मन्तव्यम् । हानादानप्रेरणाभ्युपगमादयस्तु व्यवहाराः स्मरणमया एव । एवं ज्ञानानां यदनुसन्धानं ततो जायमाना जनस्थितिः । एवमिति पराभ्युपगमे सति नश्येत् नश्यतीति सम्भाव्यते । कुत इति चेद्विशेषणद्वारेण हेतुमाह । अन्योन्यं तावद्भिन्नानि ज्ञानानि । अन्यदनुभवज्ञानं अन्यदिदानीन्तनं ज्ञानं विकल्पाभिमतमन्यत्स्मरणसंमतं ज्ञानं तदेतानि स्वविषयप्रकाशमात्ररूपाणि परविषये जडान्धा*नेडमूककल्पानि । न चान्योन्यस्य प्रकाशरूपाणि । एवं न स्वरूपतो न वेद्यतो वैकीभावरूपमनुसन्धानमस्ति । अन्योन्यं च विषयविषयिभावो नास्ति, न च तुर्यं ज्ञातेयनिबन्धनमनुसन्धानाधायि सम्भाव्यते इति ध्वंसेरन्व्यवहाराः, न च ध्वंसन्तामिति भवदभीष्टशापमात्रात्त ध्वंसन्ते । प्रकाशन्ते यतस्ततएतदापद्यते । एतदेव समर्थयितुमुद्यन्तव्यमिति ॥

एतच्चास्मदभिमतप्रकारेण विना विधेरप्यशक्यसमर्थनमिति दर्शयति ।

(६) न चेदन्तः कृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।
स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥

संवित्तावत्प्रकाशते इति तावन्न के चिदपह्नुवते । सा तु संविद्यदि स्वात्ममात्रविश्रान्ता । अर्थस्य सा कथं प्रकाशः । स ह्यर्थधर्मएव तथा स्यात् । ततश्चार्थप्रकाशस्तावत्येव पर्यवसित इति गलितो ग्राह्यग्राहकभावः । अतोऽर्थप्रकाशरूपां संविदमिच्छता बलादेवार्थोऽपि तद्रूपान्तर्गत एवाङ्गीकर्तव्यः । स चार्थप्रकाशो यद्यन्यश्चान्यश्च तन्न स्मरणमुपपन्नमिति । अत एक एवासावित्येकत्वात्सर्वो वेद्यराशिस्तेन क्रोडीकृत इत्येतदप्यनिच्छता ऽङ्गीकार्यम् । एवमपि सततमेवोन्मग्नेन निमग्नेन वा विश्वात्मना प्रकाशेत,तथा स्वभावत्वात् । न चैवम् । अतः स्वरूपान्त†र्भुडितमर्थराशिमपरमपि भिन्नाकारमात्मनि परिगृह्य कं चिदेवार्थं स्वरूपादुन्मग्नमाभासयतीत्यापतितम् । सैषा ज्ञानशक्तिः । उन्मग्नाभासंभिन्नं च चित्स्वरूपं बहिर्मुखत्वात्तच्छायानुरागान्नवंनवं ज्ञानमुक्तम् । एवमपि नवनवाभासाः प्रतिक्षणमुदयव्ययभाज इति सैव व्यवहारनिर्वहहानिः । तेन क्वचिदाभासे गृहीतपूर्वे यत्संवेदनं बहिर्मुखमभूत् तस्य यदन्तर्मुखं चित्स्वरूपत्वं तत्कालान्तरेऽप्यवस्थास्नु स्वात्मगतं तद्विषयविशेषो बहिर्मुखत्वं परामृशतीत्येषा स्मृतिशक्तिः । यच्च तन्नवं भासयति स्मरति वा तद्वस्तुनः संविदा विश्वमय्या तादात्म्यवृत्तीति विश्वमयं पूर्णमेवेति नवं न किं चिदाभा-

* अनेडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षित इत्यमरः ।

† भुडनिमज्जने तुदादिः । स्वरूपान्तर्निमग्नमित्यर्थः । ब्रुडितमिति पाठे ब्रुडसंवरणे इत्यस्य ।

सितं स्मृतं वा स्यादितीदमपि प्रवाहपतितमूरीकार्यम् । यत्किल तदाभास्यते तत्संविदो विच्छिद्यते, संविच्च ततः, संविच्च संविदन्तरात्, संवेद्यं च संवेद्यान्तरात् । न च विच्छेदनं वस्तुतः सम्भवतीति विच्छेदनस्यावभासमात्रमुच्यते । न च तदियताऽपारमार्थिकम् । निर्मीयमाणस्य सर्वस्यायमेव परमार्थो यतः । स एव परिच्छेदनात्परिच्छेद उच्यते । तदवभासनसामर्थ्यमपोहनशक्तिः । अनेन शक्तित्रयेण विश्वे व्यवहाराः । तच्च भगवत एव शक्तित्रयं यत्तथाभूतानुभवितृस्मर्तृविकल्पयितृस्वभावचैत्रमैत्राद्यवभासनम् । स एव हि तेनतेन वपुषा जानाति स्मरति विकल्पयति च । यथोक्तमाचार्येणैव ।

यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियन्त्रिते ।
जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता ॥

इत्यादि । एतासां ज्ञानादिशक्तीनामसङ्ख्यप्रकारो वैचित्र्यविकल्प इति तत्सामर्थ्यं स्वातन्त्र्यमपराधीनं पूर्णं महदैश्वर्यं तन्निर्मितब्रह्मविष्णुरुद्राद्यैश्वर्यापेक्षयोच्यते । तदेव चिद्रूपुरिस्येवं कृत्वा इयदायातम् । विश्वरूपइति । तत एव च परिनिष्ठितैकरूपजडभाववैलक्षण्याज्ज्ञानादिशक्तियुक्ततामाहेश्वर्यमुपसंप्राप्तः । एतदनुपगमे न किं चिदिदं भासेतेति प्रसङ्गः । भासते तु । तस्मादेतदवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति प्रसङ्गविपर्ययः । नश्येज्जनस्थितिः यद्येवं न स्यादिति प्राक्तनेन श्लोकेन सह प्रसङ्गः चेदित्यनेन तद्विपर्ययः सूचितः ॥ ७ ॥

आदितः सूत्रश्लोकाः २३ व्याख्याताः

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां परदर्शनानुपपत्तिः ॥

॥ इति तृतीयमाह्निकम् ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति पुलस्त्यशिष्यः । परितो विलोक्यापरिशीलितसन्निवेशोऽस्मि । तत् कथं पृच्छामि तस्य भवनं पुनर्विलोक्य कथमयं लङ्केश्वरमहामन्त्रिणो माल्यवतः परिचारकः करालकः । उच्चैः सखे करालक इतइतः ।

प्रविश्य करालकः । मुने प्रणम्यसे ।

मुनिः । समीहितं लभस्व । कथय तावन् मे बिभीषणस्य भवनम् ।

करालकः । किं तत्र ।

मुनिः । आदिष्टोऽस्मि भगवता पुलस्त्येन कमपि संदेशमुपनेतुं पौत्रस्य ।

करालकः । न तावदिदानीमिह बिभीषणः ।

मुनिः । कथय किमेतत् ।

करालकः । एकदाभिप्रणमतो बिभीषणस्य करात् सकौतुकं लिखिताक्षरपङ्क्तिपत्रमेकं गृहीतं लङ्केश्वरेण वाचितं च ।

उदर्कभूतिमिच्छद्भिः सद्भिः खलु न दृश्यते ।
चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीभालपट्टिका ॥

मुनिः । अहो प्रभुविज्ञप्तिचातुरी बिभीषणस्य ।

करालकः । ततो विहस्यैकं लङ्केश्वरेणोक्तं नूनं केनापि भीरुणा भाषितमेतत् । ख्यातं हि यत् किल ।

परस्त्रीकुचकुम्भेषु कुम्भेषु परदन्तिनाम् ।
निपतन्ति न भीरूणां दृष्टयः शरवृष्टयः ॥

मुनिः । अहो निजचित्तवृत्तिभित्तिभूमिकानुसारीणि वाक्चित्राणि लोकस्य ।

करालकः । ततः प्रणयकोपविषादमिदमाह लङ्केश्वरं बिभीषणः ।

यस्य त्र्यम्बकमौलिखेलदमलस्वर्लोककल्लोलिनी-
लीलालङ्घनलम्पटेन यशसा दिग्भित्तयः क्षालिताः ।
सोऽपि त्वं जनकाधिराजतनयाबद्धाभिलाषः कथं
हा जातोऽसि पुलस्त्यसंततियशःशीतद्युतेर्लाञ्छनम् ॥

मुनिः । सकौतुकम् । ततस्ततः ।

करालकः । ततश्च ।

कोपपाटलितलोलदृष्टिना
किञ्चिदुद्यमितखड्गयष्टिना ।
रावणेन नयधर्मभूषण-
स्ताडितो हृदि पदा बिभीषणः ॥

मुनिः । हन्त नूनम् ।

लङ्केश्वरेण दुष्टेन नयधर्मविभूषणः ।
बिभीषणश्च न परं विभवोऽपि पदा हतः ॥

मुनिः । ततस्ततः ।

कलालकः । ततः कतिपयपरिवारेण बिभीषणेन लङ्केश्वरं विहाय राम एव समाश्रितः ।

मुनिः । स्वगतम् । अनुष्ठितं तर्हि पुलस्त्यसंदेशरहस्यं बिभीषणेन । प्रकाशम् । भवान् पुनः किमधुना कर्तुकामः ।

करालकः । अहमादिष्टोऽस्मि माल्यवता जानकीविरहविह्वलहृदयस्य लङ्केश्वरस्य मनोविनोदनाय केनापि चित्रकरेण विरचितं चित्रमिदं दृग्गोचरीकरणीयमिति ।

मुनिः । बिहस्य कथमित्थमासन्नशत्रो लङ्केश्वरेण तादृशस्य महामन्त्रिणो माल्यवत एवमुपचरितुमुचितं तन्नूनं प्रस्तुतोचितमेव किमप्येतद्भविष्यति । नेपथ्ये ।

रेरे चन्दनमिन्दुमण्डलशिलापट्टे समुद्घृष्यतां
रेरे चामरमुज्ज्वलैः शशिकरैः श्वेतं विनिर्मीयताम् ।
रेरे बालमृणालतन्तुलतिकासूत्रेण पाथोजिनी-
पत्रस्थैरुदबिन्दुभिर्मणिमयो हारः समासूत्र्यताम् ॥

मुनिः । सोपहासमात्मगतम् । यादृशोऽयं शीतोपचारस्तादृश एव सीतोपचारो लङ्केश्वरस्य भविष्यतीति । प्रकाशम् । कथमिदं विरहतप्तस्य दशकन्धरस्य शीतोपचारार्थमादिश्यन्ते निशाचराः ।

करालकः । खेचराश्च । इदानीं हि ।

अङ्गं लिम्पति चन्दनेन मृदुभिः शीतद्युतिः स्वैः करैः
किंचिच्चञ्चलतालवृन्तकलनव्यग्रो वसन्तानिलः ।
किंचायं नलिनीदलैर्वितनुते तल्पं प्रतीचीपति-
र्दैवैरित्थमनङ्गतप्तहृदयो लङ्केश्वरः सेव्यते ॥

मुनिः । स्वगतम् । अये अलीकवाग्डम्बरं निशाचरस्य ।

करालकः । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य कथमयं प्रहस्तो राजद्वारमुपसर्पति तदस्य हस्ते चित्रपटमर्पयिष्ये । भवानपि समीहितं साधयतु । इति निष्क्रान्तौ ।

विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणश्चित्रहस्तः प्रहस्तश्च ।

रावणः । स्वगतम् ।

राजल्ललाटफलका कमनीयकूजत्-
काञ्चीगुणप्रणयिनी धृतकेशपक्षा ।
हा किं करोमि मम सा हृदयं प्रविष्टा
नाराचयष्टिरिव पुष्पशिलीमुखस्य ॥

विमृश्य । अहो कथमद्यापि हठाहरणखिन्नां नितान्तकृशधूसराङ्गीमपि जानकीं जनस्थानस्थितामिवाहमखण्डमण्डनां पश्यामि । अथवोचितमिदम् ।

आचान्तकान्तिरुन्निद्रैर्मयूखैरहिमत्विषः ।
धूसरापि कला चान्द्री किं न बध्नाति लोचनम् ॥

प्रहस्तः । अयि देव इदमालोक्यतां चित्तविनोदनं चित्रम् ।

रावणः । किं पुनरिहालिखितम् ।

प्रहस्तः । अयं तावत् तरलतिमिनिकरकरालकल्लोलकोलाहलोज्जागरः सागरः ।

रावणः । विलोक्य किमिदमुत्तरेण तरङ्गमालिनमनुतमालखण्डमाखण्डलधनुःसहस्रानुकारि कपिशयति गगनतलम् ।

प्रहस्तः । तदिदं सुग्रीवपालितं कपिकुलम् ।

रावणः । विहस्य । अयि वालिपालितमिति वक्तव्यम् । भवतु किं पुनरनेन । कौ पुनरिमौ कार्मुकधरौ ।

प्रहस्तकः । ताविमौ रामलक्ष्मणौ ययोरग्रजस्य बाणपातविलसितेन सुग्रीवपालितमधुना कपिकुलम् ।

रावणः । अनाकर्णितकेन । कः पुनरयं नितान्तकृशकमनीयतनुरमन्दमन्दराघातनिर्मन्थनोत्थिततरलतरङ्गदूरविक्षिप्तशंकरशिरःशेखराधिरोहणकुतूहली कलानिधिरिव तरङ्गमालिनस्तटभुवमधिशेते ।

प्रहस्तकः । स एव लङ्कागमनकुतूहली निजकुलगुरुं सागरमुपचरितुं कुशशयनविन्यस्तगात्रः प्रथमो दाशरथिः ।

रावणः । विहस्य कथमित्थमेव जानकीलाभकौतुको माऽयमस्मानप्युपचरिष्यति ।

प्रहस्तः । इतो विलोक्यतामयं रामनाराचनिर्मुक्त* बहलानलहेलातरलदीनमीननिकरपरिवारः पारावारः ।

रावणः । कौ पुनरिमौ ज्येष्ठतापसस्य सादरं वानरवीरैः पार्श्वपरिसरमानीयेते ।

प्रहस्तकः । अयं तावत् सागर एव । अयमपि देवस्यैवेत्यर्धोक्ते । अथवा किमस्य बन्धुविरोधिनो नामग्रहणेन ।

रावणः । कथमयं बिभीषणोऽस्मद्विरोधेन राममाश्रयति । भवतु ।

निशाचरशिरोरत्नरञ्जिताङ्घ्रिशिरोरुहः ।
प्रियोऽपि दशकण्ठस्य नैव दर्शनमेष्यति ॥

रावणः । सकौतुकम् । किं पुनरिदमक्षरपङ्क्तिद्वयम् ।

प्रहस्तः । नूनमिदं समुद्रबिभीषणौ प्रति लक्ष्मणस्य वचनद्वयं भविष्यति ।

रावणः । एकं तावद्वाचय ।

प्रहस्तः । वाचयति ।

त्रासं मुञ्च समुद्र कोपदहनो रामस्य पास्यत्ययं
बन्दीभूतसुरेन्द्रसुन्दरदृशामक्ष्णोरमुद्रं पयः ।
कामं ते मकरीगणो विहरतामेतस्य लङ्केश्वर-
स्त्रीगण्डस्थलपत्रभङ्गमकरीविध्वंसिनः सायकाः ॥

रावणः । अन्यदपि वाचय ।

प्रहस्तः । वाचयति ।

अद्यैवास्य विभीषणस्य शरणापन्नस्य मूर्ध्ना नते-
रानृण्यं विदधात्ययं रघुपतिर्लङ्काधिपत्यश्रियम् ।
एतस्यैव भुजाविह प्रतिभुवौ सुग्रीवराज्यार्पण-
त्रैलोक्यप्रथमानसत्यचरितौ सर्वे वयं साक्षिणः ॥

रावणः । अहो वाग्डम्बरैकसारता कनिष्ठतापसस्य । भवतु किं पुनरिदं मध्येसमुद्रमालोक्यते ।

प्रहस्तः । स एष कपिकुलोन्मूलितशैलशिखरनिर्मितः का-

* रामनाराचनिवहबहलानलेति वा पाठः

कुत्स्यकुलकीर्तिप्रसक्तिप्रबन्धः सेतुबन्धः ।

रावणः । अहो चित्रकरस्य चातुरी यदलीकमपि सत्यमिव दर्शितवान् ।

प्रहस्तकः । कथमद्यापीदमलीकमिति संभावना देवस्य ।

नेपथ्ये कलकलः ।

रावणः । किमेतत् ।

प्रहस्तः ।

एषामयं रामचमूचराणां
दर्पोद्धतानां कपिकुञ्जराणाम् ।
नवोद्गतानामिव नीरदानां
कोलाहलः कोऽपि समुज्जिहीते ॥

प्रहस्तः । तदिदं शङ्कितव्यं प्रतिविधातव्यं वा ।

रावणः । आः किमिह शङ्कया प्रतिविधानेन वा । अनेन हि ।

कोलाहलेनोल्लसता कपीनां
मनो मदीयं मुदमेव धत्ते ।
मन्दोदरीभूषणनूपुराणां
महामणीनामिव शिञ्जितेन ॥

प्रविश्य मन्दोदरी । जेदुजेदु देवो * ।

रावणः । देवि इत आस्यताम् ।

मन्दोदरी । यथोचितमुपविश्याधोमुखी तिष्ठति ।

रावणः ।

भुग्नालकं स्मितपराजितचन्द्रलेखं
दृग्लीलया कुवलयश्रियमादधानम् ।
एतन् मुखं दिविषदामिव दुर्निरीक्ष्यं
तन्वङ्गि मामिव मुधा किमधः करोषि ॥

प्रहस्तकः । देव कपिसेनाकोलाहलचिन्तयैव नूनमधरीकृतमुखी देवीति तर्कयामि ।

रावणः । आः क एष चिन्ताविषयः ।

इयं लीलालोलाङ्गदभुजलता नीलचिकुरा
समुन्मीलत्तारा कुमुदहसिता चारुनयना ।
प्लवङ्गानां सेना युवतिरिव तारापतिमुखी
ममाग्रे कन्दर्पं प्रकटयितुमद्य प्रभवति ॥

मन्दोदरी । देव अण्णंपि अत्थि कारणं अज्ज हि मए देवस्स सउणणिरूवणत्थं गिरिसिहरगहणगब्भट्ठिदां सवरपल्लीं पट्ठाविदा णिअपरिआरिआ ताए अ कीए वि सबरकुडुंबिणीए णिअघरपेरन्तवासिणं केसरिकिसोरअं उल्लावअन्तीए एरिसं वअणमाअण्णिदम् ।

मा ण्होहि णाअवइणो परिहवमेत्तेण गव्वणिव्वूढो ।
वसुहमिमं गिरिसंकडं मइन्द सरहस्स णन्दणो पत्तो * ॥

रावणः । किमिह विषादस्थानमस्मात् प्रत्युदासीनमेवैतत् तथाहि ।

मा भव नागपतेः परिभवमात्रेण गर्वनिर्व्यूढः ।
वसुधामिमां गिरिसंकटमयीं मृगेन्द्र शरभस्य नन्दनः प्राप्तः ॥

प्रहस्तकः । देवान्यथा घटमानमिदम्

मा भव नागपतेः परिभवमात्रेण गर्वनिर्व्यूढः ।
वसुधामिमां गिरिसंकटमयीं दशरथस्य नन्दनः प्राप्तः ॥

रावणः । आः केयं निसर्गनिःशङ्के लङ्केश्वरे मयि शकुनोपश्रुतिपरीक्षा ।

नेपथ्ये ।

हेलास्फालितरामलक्ष्मणधनुर्ज्यावल्लरीझल्लरी-
झङ्कारप्रसरप्ररूढपुलकप्राग्भारनीरन्ध्रिताः ।
व्यावल्गत्कपिकण्ठकाण्डकदनक्रीडत्कृपाणाञ्चल-
स्फूर्जद्दुर्जयदोर्बलैकचपलाश्चञ्चन्ति रात्रिंचराः ॥

रावणः । सहर्षम् । अये निशाचरवीरविजयोत्तरः समरः ।

पुनर्नेपथ्ये ।

अग्रेसरी रघुपतेः परिणद्धपाक-
किम्पाकपाटलमुखी कपिवीरसेना ।
निःशेषमापिबति राक्षसवीरचक्रं
प्रातः प्रभेव तपनस्य तमिस्रजालम् ॥

रावणः । आः कथमुत्कण्ठायितं मर्कटैः । उच्चैः कः कोऽत्र भोः । मदाज्ञया ।

कृत्वा विनिद्रमपनिद्रभुजावलेपः
प्रोद्दामरामसमराय स कुम्भकर्णः ।
आदिश्यतां निजभुजार्दितवज्रपाणि-
रद्यैव लक्ष्मणरणाय च मेघनादः ॥

पुनर्नेपथ्ये । देव भवदाशयविदा महामन्त्रिणा माल्यवता पूर्वमेव संविहितमिदम् । इदानीं हि ।

रामेण सार्धमयमुद्धतबाहुदर्पः
संग्रामभूमिमधितिष्ठति कुम्भकर्णः ।
रक्षःशिखण्डिहृदयोत्सवमेघनादः
सौमित्रिणा सममसावपि मेघनादः ॥

* जयतुजयतु देवः ।

* देव अन्यदप्यस्ति कारणं अद्य हि मया देवस्य शकुननिरूपणार्थं गिरिशिखरगहनगर्भस्थितां शबरपल्लीं प्रस्थापिता निजपरिचारिका तया च कस्या अपि शबरकुटुम्बिन्या निजगृहपर्यन्तवासिनं केसरिकिशोरकं लालयन्त्या ईदृशं वचनमाकर्णितम् ।

मा भव नागपतेः परिभवमात्रेण गर्वनिर्व्यूढः ।
वसुधामिमां गिरिसङ्कटां मृगेन्द्र शरभस्य नन्दनः प्राप्तः ॥

पुनर्नेपथ्ये ।

यद्दंष्ट्रावज्रघातैः समिति विदलिताः शैलकल्पाः कपीन्द्राः ।
यन्नाराचाम्बुवर्षैर्दवदहनसमाः शामिता वानरेन्द्राः ।
वीरोऽसौ कुम्भकर्णः स च समरकलाकौतुकी मेघनादः
संजातौ

रावणः । किमतःपरं वदिष्यति ।

पुनर्नेपथ्ये ।

हा पतङ्गौ दशरथसुतयोर्दारुणे बाणवन्हौ ॥

मन्दोदरीरावणौ मूर्च्छतः ।

प्रहस्तकः । देव समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

रावणः । समाश्वस्य देवि समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

मन्दोदरी । समाश्वस्य । परित्ताअदु मं अज्जउत्तो एसा णिमग्गम्मि सोअतिमिरे* ।

रावणः । अय्यलं कातरतयायं चन्द्रहासचन्द्र एव शोकतिमिरादुद्धरिष्यति भवतीम् । पुनरुत्थाय खड्गमुद्यम्य पश्यायमसौ मे ।

भिन्नप्रभिन्नसुरकुञ्जरकुम्भमुक्त-
मुक्ताफलप्रकरकैः† कलिताधिवासः ।
अद्यैव खेचरनिशाचरलोचनाना-
मुन्मीलयन् मुदमुदञ्चति चन्द्रहासः ॥

इति प्रहस्तेन सह निष्क्रान्तः ।

मन्दोदरी । अये अच्चरिअं समरसंरम्भविलोअणविह्नअत्थिमिदमिदं विज्जाहरमिहुणं किम्पि मन्तेदि तेण हि अज्जउत्तस्स विजअत्थं अहंपि णिअकुलदेवदाओ अच्चिदुं गच्छह्नि‡ । इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति विद्याधरमिथुनम् ।

विद्याधरी । अज्जउत्त को इमो रणरहसविअसन्तपुलअभरकुडुमलिदभुअवणो कविचमूचक्कमहिवट्टदि§ ।

विद्याधरः । प्रिये स एष रामसमरकौतुकी दशकण्ठः ।

विद्याधरी । कोउण इमो अंजणपुंजच्छविसरीरो कविवीरो तस्स सम्मुहं परावट्टदि‖ ।

विद्याधरः । प्रिये स एष विचित्रसमरशीलो नीलः । विलोक्य सविस्मयमहो ।

वक्षस्थले झगिति* नीलकरोज्झितेन
नीलाचलस्य शिखरेण कृतप्रहारः ।
लङ्केश्वरः स्मरति नूनमसौ वसन्त-
नीलोत्पलप्रहरणं हरिणेक्षणानाम् ॥

पुनः सकौतुकं पश्यपश्य ।

नीलोऽयं दशमुखपाणिपङ्कजाना-
मङ्केषु भ्रमरतुलां भ्रमन् बिभर्ति ।
अप्येको दशसु किरीटपीठिकासु
द्राक् प्रेङ्खन्ननुभवतीन्द्रनीललीलाम् ॥

विद्याधरी । को उण इमो णिसाअरेन्द्रेण समं समरसाहसमङ्गीकरिअ चिट्ठदि† ।

विद्याधरः । स एष स्वामिपक्षपाती बिभीषणः ।

विद्याधरः । सविषादं हन्त भोः ।

येयं बिभीषणे शक्तिर्मुक्ता क्रूरेण रक्षसा ।

विद्याधरी । अह किं ताए‡ ।

विद्याधरः ।

लक्ष्मणेन गृहीतेयं प्रियेव निजवक्षसा ॥

विद्याधरी । हद्धिहद्धि§ ।

विद्याधरः ।

वर्षन् नैव समन्ततो दशमुखं चापच्युतैः सायकैः
सौमित्रिं च विसंज्ञमङ्कनिहितं नेत्रच्युतैरम्बुभिः ।
एतत् तर्कय हर्षशोकतरलाः कुर्वन् कपीनां दृशो
रामश्चामलकेलिवीरकरुणाव्यामिश्रतां गाहते ॥

विलोक्य । कथमपगत एव रामबाणपीडितो दशकण्ठः ।

नेपथ्ये ।

हा वत्स लक्ष्मण विकासय नेत्रपद्म-
मागादिदं युगपदेव समस्तमस्तम् ।
भाग्यं दिवाकरकुलस्य च जीवितं च
रामस्य किंच नयनाञ्जनमूर्मिलायाः ॥

विद्याधरः । हन्त सोऽयमनुजवत्सलस्य रामस्य विलापः ।

नेपथ्ये । देव समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

विद्याधरी । कहं सुग्गीवेण समासासीअदि रामचन्दो ता किं दाणीमालविस्सदि‖ ।

विद्याधरः । आकर्णयामस्तावत् सुग्रीवेण समाश्वास्यमानः किमाह रामः ।

* परित्रायस्व मामार्यपुत्र एषा निमग्नाऽस्मि शोकतिमिरे ।

† मुक्ताफलैर्विचलितैः कलिताधिवास इति वा पाठः ।

‡ अये आश्चर्यं समरसंरम्भविलोकनविस्मयस्तिमितमिदं विद्याधरमिथुनं किमपि मन्त्रयति । तेन हि आर्यपुत्रस्य विजयार्थमहमपि निजकुलदेवता अर्चितुं गच्छामि ।

§ आर्यपुत्र कोऽयं रणरभसविलसत्पुलकभरकुड्मलितभुजवनः कपिचमूचक्रमभिवर्तते ।

‖ कः पुनरयंमञ्जनपुञ्जच्छविशरीरः कपिवीरस्तस्य संमुखं परापतति ।

* किमपीति वा पाठः ।

† कः पुनरयं निशाचरेन्द्रेण समं समरसाहसमङ्गीकृत्य तिष्ठति ।

‡ अथ किं तस्याः ।

§ हा धिक् हा धिक् ।

‖ कथं सुग्रीवेण समाश्वास्यते रामचन्द्रस्तत् किमिदानीमालपिष्यति

नेपथ्ये । सखे सुग्रीव कथमाश्वास्यते ।

अयि राघवाविति सुधामधुरं
विनिपीय पौरमुनिलोकवचः ।
अयि राघवेति गरलप्रतिमं
कथमद्य रामहतकः पिबतु ॥

अपिच ।

कनीयस्या मातुः कृतचरणपातः कथमहं
सहिष्ये मत्पार्श्वे विफलपरिवर्तं नयनयोः ।
अये शान्तं पापं कठिन इव चेज्जीवितुमना
विना वत्सं रामः पुनरयमयोध्यां प्रविशति ॥

विद्याधरः । अहह करुणैकार्णवो वर्तते । विमृश्य । कः पुनरिह प्रतीकारः । विचिन्त्य । अथवा का प्रतीकारकथा वक्रो हि विधिः ।

विद्याधरी । वक्कदरोत्ति भणिज्जं । इदं पेक्ख णं इमो वाणरो जेव्व कोवि लङ्केसरकिदसंधाणो करकलिदसेलसिहरो रामसंमुहं जेव्व परिवट्टदि * ।

विद्याधरः । कर्णौ पिधाय शान्तं पापम् । अयि मुग्धे मैवं वादीः । अयं हि ।

महौषधीनामाधारं भूधरं गन्धमादनम् ।
आदाय लक्ष्मणप्राणत्राणायाभ्येति मारुतिः ॥

पुनर्विलोक्य । सहर्षम् ।

आमोदमाघ्राय महौषधीनां
सौमित्रिरुन्मीलितपद्मनेत्रः ।
भूयोऽपि चक्रीकृतचारुचापः
करोति रामं परिपूर्णकामम् ॥

विद्याधरी । कहं पुणोवि रामरणकोदूहलफुल्लन्तभुअमण्डलो णिसाअराखण्डलो परावडिदोजेव्व † ।

विद्याधरः । प्रिये तदिदानीं सावधानं विलोकय तुलाधिरोहः खल्वयं वीरलक्ष्म्याः । यत्राम रामरावणयोः समर इति ।

विद्याधरी । कहं उण सअललोअवीरस्स रामचन्दस्स अनेकवीरपरिहूदस्स रावणस्स तुलाधिरोहो वीरलच्छीए हविस्सदि ‡ ।

विद्याधरः । प्रिये न जानासि । कथं दशकण्ठं विना ।

* वक्तरं इति भणितव्यम् । इदं पश्य नूनमयं वानर एव कोऽपि लङ्केश्वरकृतसंधानः करकलितशैलशिखरो रामसंमुखमेव परिवर्तते ।

† कथं पुनरपि रामरणकौतूहलफुल्लद्भुजमण्डलो निशाचराखण्डलः परापतित एव

‡ कथं पुनः सकललोकवीरस्य रामचन्द्रस्यानेकवीरपरिभूतस्य रावणस्य तुलाधिरोहो वीरलक्ष्म्या भविष्यति ।

विन्यासं नाकनारीकुचकलशलसत्कुङ्कुमस्यासकाना-
मस्पृष्ट्वा मार्ष्टुमासीदसिकलहकलाकोविदः को विदग्धः ।
भिन्नस्वर्गेभकुम्भस्थलबहलगलन्मौक्तिकव्यक्तहासः
कस्याक्रीडत् कराग्रे त्रिदशपतियशश्चन्द्रहाश्चन्द्रहासः ॥

अपिच ।

किं ब्रूमो दशकन्धरं निजचमूरङ्गाकपाटीभव-
द्वक्षःपीठपतत्कठोरकुलिशाघातेषु जातस्मितम् ।
व्योमाभोगसरोविलासिनि वने यत्पाणिपङ्केरुहां
कैलासेन शिरःस्थितेन्दुकलिकोत्तंसेन हंसायितम् ॥

नेपथ्ये ।

हेलोन्मूलितचन्द्रचूडगिरयस्त्रैलोक्यदत्तापदो
लङ्कातङ्कहराः पुरन्दरपुरस्त्रीवृन्दबन्दीकृतः ।
वैदेहीकुचकुम्भकुङ्कुमरसव्यासङ्गबद्धस्पृहाः
सोत्कण्ठं दशकन्धरस्य जयिनः खेलन्ति दोःकेलयः ॥

पुनर्नेपथ्ये ।

हेलोन्मूलितचन्द्रचूडधनुषस्त्रैलोक्यदत्ताभया
लङ्कातङ्ककराः पुरन्दरपुरस्त्रीवृन्दबन्दीमुचः ।
वैदेहीकुचकुम्भकुङ्कुमरसव्यासङ्गलब्धोत्सवाः
सोत्कर्षं रघुनन्दनस्य जयिनः खेलन्ति दोःकेलयः ॥

विद्याधरः । नूनमयं राक्षसवानरयोर्निजस्वामिवर्णनानुसारी व्याहारः ।

विद्याधरी । कहं उण रहट्ठिदेण रावणेण समं भूमिट्ठिदस्स राहवस्स समरो हविस्सदि * ।

विद्याधरः । प्रिये पश्यानीत एव मातलिना पुरुहूतरथः । अधिष्ठितश्च विनयाभिरामेण रामेण ।

नेपथ्ये । अये कथं ।

पूर्वमेव प्रयातानां खरमारीचवालिनाम् ।
सौजन्यमुग्धः पन्थानमधिवर्तितुमीहसे ॥

विद्याधरः । आकर्णयामस्तावदनेन रामवचनेन पीडितः किमाह रावणः ।

नेपथ्ये ।

खरः कीदृक् वाली कपिरपि च मारीचहतकः
कुरङ्गस्तान् हत्वा कथमपि कथं दृप्यसि मनाक् ।
अयं पश्य प्राप्तो दशवदननामा सुरपुरी-
करीन्द्राणां हेलारचितकदनः पञ्चवदनः ॥

अथवा ।

* कथं पुना रथस्थितेन रावणेन समं भूमिस्थितस्य राघवस्य समरो भविष्यति ।

कालीकेसरिकेसरोज्ज्वलसटासाटोपसंपादित-
क्रीडाचामरकोमलानिललवाचान्तश्रमाम्भःकणः ।
श्रीमानेष दशाननो विजयते तस्यास्य पञ्चानन-
व्यापारप्रतिपादनैरपि यशः कौतूक समुन्मीलति ॥

विद्याधरः । अये दशवदनवचनकुपितः किमपि वक्तुकाम इव लक्ष्यते लक्ष्मणः ।

नेपथ्ये । किं ते पञ्चाननतया दशाननतया वा । त्वमिदानीम् ।

दूरोन्मुक्तमदो विभीषण इव न्यञ्चच्छिरःशेखरः
स्वच्छन्दं चरणारविन्दयुगले रामस्य भृङ्गो भव ।
रे नक्तचर कुम्भकर्ण इव वा कर्णान्तनक्तोभव-
च्चापोत्सङ्गविमुक्तबाणदहने सद्यः पतङ्गो भव ॥

विद्याधरी । पेक्खपेक्ख इदो सरन्धआरं वित्थारअन्तेण णिसामुहायिदं दसमुहेण * ।

विद्याधरः । नन्वितस्तदेव निजविशिखमयूखधारया विनिवारयता चन्द्रायितं रामचन्द्रेण । पुनः सकौतुकम् । अये नूनमयं दिव्यास्त्रलीलया प्रतिहतदिव्यास्त्रं निकृत्तचापं रावणं किमपि वक्तुकाम इव रामः ।

नेपथ्ये ।

निकृत्तचाप इति मा संक्षोभतरलो भव ।
शस्त्रमन्यदपि स्वैरं ननु रे समरे कुरु ॥

विद्याधरी । आकण्णअदु दाव किं दाणीं भणादि रावणो † ।

नेपथ्ये ।

आकर्णितस्तव दशानन बाहुदण्ड-
श्रीखण्डकाननफणी नवचन्द्रहासः ।
येन स्वनामभवसाम्यरुषेव पीतः
स्वर्लोकलोलनयनामुखचन्द्रहासः ॥

विद्याधरः । लीलादलितचन्द्रहासः सोत्प्रासः किमधुना वदति रावणं रामचन्द्रः ।

नेपथ्ये । अयि तावदधुना लङ्केश्वरः खिद्यते ।

विद्याधरी । किंपि दाणीं जंप्पिस्सदि रावणो ‡ ।

नेपथ्ये । कथमद्येव लङ्केश्वरः खिद्यते । ननु रे ।

विध्वस्ता दशभिर्भुजैर्दशदिशः प्रत्येकमेते पुन-
र्भारायैव दशापरे मम गिरिप्राग्भारभाजो भुजाः ।
आराध्यः शशिमौलिरम्बुधिजले निद्राति नारायणः
किंकर्तव्यतयानयानुदिवसं लङ्केश्वरः खिद्यते ॥

विद्याधरी । वअणमेत्तं दाणीं * ।

विद्याधरः । नहिनहि । पश्यपश्य नन्वयमिदानीमपि ।

धनुर्निस्त्रिंशादिप्रहरणगणच्छेदकुपितो
दशास्यः स्वान् मूर्ध्नो रघुपतिशरश्रेणिदलितान् ।
करैरेकैरेकैर्नभसि भृशमादाय युगपत्
क्षिपन्नन्यैरन्यैः सफलयति दोर्विंशतिमपि ॥

पुनः सकौतुकम् ।

एतान्यस्य यथायथा सुविशिखैः कृत्तानि रक्षःपते-
रुद्गच्छन्ति शिरांसि भीतिपुलकैः साकं दिवौकःपतेः ।
उन्मीलन्ति तथातथा रघुपतेरन्तः प्रमोदोर्मयः
कण्ठच्छेदविनोदकौतुकभरव्यग्रीभवच्चेतसः ॥

विद्याधरी । कहं अज्जावि णिसाअरेन्दबन्दीकिदसुरसुन्दरीणं दंसणं दुल्लहं जं इमस्स सीसाइं पुणोपुणोवि उम्मीलन्ति † ।

विद्याधरः । अलं तापेन क्रीडति खलु रामः सह रावणेन न पुनरद्यापि कुप्यति पुनर्विलोक्य ।

विद्याधरः । सकौतुक प्रिये पश्यपश्य ।

अन्तः सान्द्रवहन्महेश्वरशिरः शीतांशुलेखोल्लसत्-
पीयूषद्रवशीकरव्यतिकरप्राग्भारभाजामिव ।
छिन्नानामपि रामचन्द्रविशिखैर्भूयः समुद्गच्छतां
काप्यन्यैव निशाचरेन्द्रशिरसां कान्तिः समुज्जृम्भते ॥

पुनः सकौतुकं विहस्य । अहो अस्य चित्तवृत्तिः ।

अयं यावद्यावत् पृथुहृदयपीठो रघुपतिः
शिरश्छेदासक्तो न दशवदनस्य व्यथयति ।
अयं तावत्तावद्वहति मुदमुच्चैर्दशमुखः
किलैतस्मिन् देवी जनकपतिपुत्री निवसति ॥

नेपथ्ये । अयि प्रिय राम ।

किं क्रीडसि शरस्तोमैर्नन्वेकेनैव पत्रिणा ।
परिपूरय नः कामं यशसा च जगत्त्रयम् ॥

विद्याधरः । नूनममी दिवौकसस्त्वरयन्ति रामचन्द्रं तच्छृण्वन् किमधुना वक्ष्यति रावणः ।

नेपथ्ये । रेरे मम भुजाः ।

मुक्त्वैकां हरशेखरप्रणयिनीं पीयूषभानोः कलां
दिक्पालावलिमौलिमण्डनमणीन् गृह्णीत सर्वानपि ।
तैः काञ्चीं रचितां चिराय वहतु श्रोणीतटे जानकी
गायन्ती कमनीयशिञ्जितभरैर्मद्विक्रमाडम्बरम् ॥

* पश्यपश्येतः शरान्धकारं विस्तारयता निशामुखायितं दशमुखेन ।

† आकर्णयतु तावत् किमिदानीं भणति रावणः ।

‡ किमपीदानीं जल्पिष्यति रावणः ।

* वचनमात्रमिदानीम् ।

† कथमद्यापि निशाचरेन्द्रबन्दीकृतसुरसुन्दरीणां दर्शनं दुर्लभं यद् अस्य शीर्षाणि पुनःपुनरपि उन्मीलन्ति ।

विद्याधरः । विहस्य लङ्केश्वर समयज्ञोऽसि यद् भुजानेव नियुक्तवानसि । अधुना हि भुजमण्डलमेव परिवारवर्गस्ते । विलोक्य साकूतम् । अये कथमनेन दशाननवचनेन किंचित् कुपित इव दृश्यते जानकीकान्तः । पुनः सहर्षविषादं हन्त भोः ।

विकचकुसुमस्तोमाकीर्णे परागविभूषितः
शशिमणिशिलातल्पेऽनल्पे सलीलमशेत यः ।
अयमयमसौ रोषारूढे त्वयि रघुनन्दने
भुवि दशमुखः शेते धूलिच्छटापरिधूसरः ॥

विद्याधरी । सहर्षम् । ता दाणीं जेव्व जणअणंदिणी रामचन्देण समं संगमिस्सदि * ।

विद्याधरः । अथ किम् ।

उद्दामहेतिवलयैः परिदीपिताशं
पश्य प्रविश्य जनकेन्द्रसुता हुताशम् ।
प्रत्युद्गता समधिकां द्युतिमावहन्ती
प्रातर्मयूखकलिकेव दिवाकरस्य ॥

विद्याधरी । पेक्खपेक्ख इमो असमसमरकअत्थिदं पदेसं अवतरद रामचन्दो † ।

विद्याधरः । तदेहि कर्णामृतं पुलोमजायै निवेदयाव इति निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशति रामः । सीतालक्ष्मणौ सुग्रीवविभीषणौ च । अये कथमुपगत एव भगवानम्बरमणिश्चरमाचलचूडम् ।

लक्ष्मणः । पश्चिमपयोधिवेलां च । नन्विदानीम् ।

उद्दामदिग्द्विरदचञ्चलकर्णपूर-
गण्डस्थलोच्चलदलिस्तबकाकृतीनि ।
नीलाभ्रभांसि मृगनाभिसमानभांसि
दिक्कन्दरेषु विलसन्तितमां तमांसि ॥

रामः । अये कथमुज्जृम्भितमेव निशाचरचक्रानुकारिणा तिमिरनिकरेण ।

विभीषणः । नन्वितोऽपि समुन्मीलितमेव रामनाराचानुकारिणा तुहिनकरकिरणप्रकरेण ।

सुग्रीवः । एवमेतत् । अमी हि ।

क्षीराब्धेर्लहरीषु फेनधवलाश्चन्द्रोपलेषु स्रवत्-
पाथःसीकरिणो विकासिकुमुदक्रोडे रजःपिञ्जराः ।
उन्मीलन्ति चकोरचञ्चुगहने छिन्नप्ररूढाश्चमत्-
कुर्वन्तः प्रियविप्रयुक्तरमणीगात्रे सुधांशोः कराः ॥

विभीषणः । एवमेतत् । इदानींहि ।

शंकरार्धतनुबद्धपार्वती-
कुङ्कुमाक्तकुचकोरकाकृतिः ।
मुच्यते कमलिनीभिरुच्चमत्-
पद्मकोशकरलीलया शशी ॥

लक्ष्मणः । सकौतुकमेवमेतत् । अहो ।

ध्वान्तौघे शितिकण्ठकण्ठमहसि प्राप्ते प्रतीचीमुखं
प्राचीमञ्चति किंच दुग्धलहरीमुग्धे विधोर्धामनि ।
एतत् कोकचकोरशोकरभसम्लानप्रसन्नोल्लसत्-
दृक्पातोर्मिकदम्बचुम्बितमिव त्रैलोक्यमाभासते ॥

रामः । वत्सैवमेतत् । इदानीं हि ।

शीतांशुस्फटिकालवालवलयद्रागुल्लसत्कौमुदी-
वल्लीनूतनपल्लवाञ्चितमिव प्राप्य त्वयं ताम्रताम् ।
चञ्चन्मत्तचकोरचञ्चुघटनाच्छिन्नायकाण्डस्रुत-
क्षीरस्यन्दनिरन्तराप्लुतमिव श्वेतं वियद्भासते ॥

पुनर्विलोक्य सकौतुकं वत्स लक्ष्मण

पश्योदेति वियोगिनां दिनमणिः शृङ्गारदीक्षामणिः
प्रौढानङ्गभुजङ्गमस्तकमणिश्चण्डीशचूडामणिः ।
तारामौक्तिकहारनायकमणिः कन्दर्पसीमन्तिनी-
काञ्चीमध्यमणिश्चकोरपरिषच्चिन्तामणिश्चन्द्रमाः ॥

लक्ष्मणः । एवमेतत् । अयमसौ ।

स्वैरं कैरवकोरकान् विदलयन् यूनां मनः खेदय-
न्नम्भोजानि निमीलयन् मृगदृशां मानं समुन्मीलयन् ।
ज्योत्स्नां कन्दलयन् दिशो धवलयन्नुद्वेलयन् वारिधीन्
कोकानाकुलयन् तमः कवलयन्निन्दुः समुज्जृम्भते ॥

विभीषणः । सखे सुग्रीव पश्य ।

मयूखनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थलो-
च्छलत्तरलतारकाकपटकीर्णमुक्तागणः ।
पुरन्दरहरिद्दरीकुहरगर्भसुप्तोत्थित-
स्तुषारकरकेसरी गगनकाननं गाहते ॥

सुग्रीवः । सखे विभीषण पश्य ।

यः श्रीखण्डतमालपत्त्रति दिशः प्राच्याः स्मरक्ष्मापतेः
पाण्डुच्छत्त्रति दन्तपत्त्रति वियल्लक्ष्मीकुरङ्गीदृशः ।
केलिश्वेतसहस्रपत्त्रति रतेः किंच त्रपायोषितः
क्रीडाराजतसीधुपात्त्रति शशी सोऽयं जगन्नेत्रति ॥

रामः । निर्वर्ण्य ।

सितकिरणकपोलीमालिमालोकयन्ती
तिमिरविरहतापव्याकुलां व्योमलक्ष्मीम् ।
रजनिरमलताराशीकरैः सिक्तमस्याः
परिमलयति गात्रं चन्द्रिकाचन्दनेन ॥

---

* तदिदानीमेव जनकनन्दिनी रामचन्द्रेण समं संगमिष्यति ।

† पश्यपश्यायमसमसमरकदर्थितं प्रदेशमवतरति रामचन्द्रः ।

पुनर्विमृश्य स्वगतम् ।

इन्दुरिन्दुरिति किं दुराशया
बिन्दुरेष पयसो विलोक्यते ।
नन्विदं विजयते मृगीदृशः
श्यामकोमलकपोलमाननम् ॥

पुनः । सीतां प्रत्यर्पितार्यं ।

तन्वि त्वद्वदनस्य विभ्रमलवं लावण्यवारांनिधे-
रिन्दुः सुन्दरि दुग्धसिन्धुलहरीबिन्दुः कथं विन्दतु ।
उत्कल्लोलविलोचने क्षणमयं शीतांशुरालम्बता-
मुन्मीलन्नवनीलनीरजवनीखेलन्मरालश्रियम् ॥

सीता । लज्जां नाटयति । विलोक्य सहर्षम् । अहो क-
हमिमो उम्मीलिदो जेव्व * ।

मुउलीकिदारविन्दो माणवईमाणवारणमइन्दो ।
तिहुअणणअणारविन्दो रअणीमुहचन्दणो चन्दो ॥

राम: । सखे सुग्रीव पश्यपश्य ।

इन्दोरस्य त्रियामायुवतिकुचतटीचन्दनस्थासकस्य
व्योमश्रीचामरस्य त्रिपुरहरजटावल्लरीकोरकस्य ।
कन्दर्पक्षोणिपालस्फटिकमणिगृहस्यैतदाखण्डलाशा-
नासामुक्ताफलस्य स्थगयति जगतीं कोऽपि भासां विलासः ॥

सुग्रीवः । अये रघुनाथ पुनरुक्तमिदमाचष्टे । चन्द्रमसः किरणविलासः ।

रामः । कथमिव ।

सुग्रीवः । नन्वत एव ।

कर्पूरादपि कैरवादपि दलत्कुन्दादपि स्वर्णदी-
कल्लोलादपि केतकादपि चलत्कान्तादृगन्तादपि ।
दूरोन्मुक्तकलङ्कशंकरशिरःशीतांशुखण्डादपि
श्वेताभिस्तव कीर्तिभिर्धवलिता सप्तार्णवा मेदिनी ॥

रामः । अलं तुच्छप्रायजल्पितेन ।

विभीषणः । देव तुच्छप्रायमेव जल्पितं सुग्रीवेण यदुक्तं मेदिनीधवलितेति । ननु त्रिलोकीतलमेव धवलितमिति वक्तव्यं संप्रति हि ।

समुन्नतघनस्तनस्तबकचुम्बितुम्बीफल-
क्वणन्मधुरवीणया विबुधलोकवामभ्रुवा ।
त्वदीयमुपगीयते हरकिरीटकोटिस्फुरत्-
तुषारकरकन्दलीकिरणपूरगौरं यशः ॥

रामः । अयि लङ्केश्वर भवानपि किष्किन्धानाथमेतमेवानुगतः । पुनर्विलोक्य सहर्षं सुग्रीवं प्रति ।

संरम्भोद्धिक्तनक्तंसमयदशमुखोच्चण्डदोर्दण्डहेला-
कैलासः सप्रेनाकीजयमुदितमनोजन्मवादित्रशङ्खः ।
लीलाक्षीगण्डपालीलवणिमजलधेरुद्गतः फेनपिण्डः
पश्य व्योमावकाशं विशति विरहिणां दत्तशङ्कः शशाङ्कः ॥

निर्वर्ण्य स्वगतम् ।

अयं नेत्रादत्रेरजनि रजनीवल्लभ इति
भ्रमः कोऽयं प्रज्ञापरिचयपराधीनमनसाम् ।
सुधानामाधारः स खलु रतिबिम्बाधरसुधा-
रसासेकस्निग्धादजनि नयनात् पुष्पधनुषः ॥

लक्ष्मणः । आर्ये जानकि पश्यपश्य ।

आनन्दं कुमुदादीनामिन्दुः कन्दलयन्नयम् ।
लङ्घयत्यम्बराभोगं हनूमानिव सागरम् ॥

सीता । अये सुलक्खण लक्खण सो उण दाणीं कहिं रहुउलकुडुम्बसन्तावसमणचन्दणो पवणणन्दणो * ।

लक्ष्मणः । आर्ये स एष रामचन्द्रेण बन्धुमानन्दितुमयोध्यायां प्रहितः ।

सीता । ता अम्हेहिं किंति विलम्बीअदि † ।

रामः । बिभीषणमुखमालोकते ।

बिभीषणः । निर्गत्य प्रविश्य च । इदं तत् पुष्पकाभिधानं विमानरत्नमारुह्यताम् । सर्वे विमानारोहणं नाटयन्ति ।

रामः । सकौतुकम् । अये तदिदं विमानरत्नं यत् किल त्रिभुवनैकवीरः कुबेरानुजः कुबेरादाजहार ।

लक्ष्मणः । सामर्षम् । कथमयं किष्किन्धामाहिष्मतीपतिभ्यां समभागविभक्तलक्ष्मीकोऽपि त्रिभुवनैकवीर इति व्यपदिश्यते ।

रामः । विहस्य वत्सैवमेतत् ।

तादृक्कठोरभुजयन्त्रनिपीडनेन
निःशब्दतामुपगतैर्दशकण्ठकण्ठैः ।
यत्कीर्तिघोषणमकारि चतुःसमुद्र-
वेलासु किं स वचसां विषयः कपीन्द्रः ॥

अपिच ।

कोपप्रदीप्तनिजलोचनदीपवह्नि-
निर्भिन्नसान्द्रतिमिरे स दशाननोऽपि ।
काराकुटीरकुहरे वसतिस्म यस्य
सोऽप्येष हैहयपतिर्विषयो न वाचाम् ॥

---

* कथमयमुन्मीलित एव ।
मुकुलीकृतारविन्दो मानवतीमानवारणमृगेन्द्रः ।
त्रिभुवननयनारविन्दो रजनीमुखचन्दनश्चन्द्रः ॥

* अये सुलक्षण लक्ष्मण स पुनरिदानीं क्व रघुकुलकुटुम्बसंतापशमनचन्दनः पवननन्दनः ।

† तदस्माभिः किमिति विलम्ब्यते ।

किन्तु परिभावय वत्स ।

यस्य द्राक्करवालकृत्तशिरसः कण्ठालवालस्थलीं
चूडाचन्द्रमसं निपीड्य निबिडं सिञ्चन् सुधानिर्झरैः ।
त्वां मेने दशखण्डमण्डन इति ख्यातिं कृतार्थां हरः
पन्थानं दशकन्धरः स च कथंकारं गिरां गाहते ॥

निर्वर्ण्य । अये किमुच्यतेऽस्य खलु त्रिकूटगिरिशिखरकण्ठीरवस्य दशकण्ठस्य लोकोत्तराणि चरितानि ।

यद्दोःशायिनि चन्द्रशेखरगिरौ भारावतारोत्तम-
न्नागाधीशफणावलीमणिरुचां पूरे समुन्मीलति ।
जातास्तुल्यमकालबालतपनाताम्राश्चतस्रो दिशो
देवस्यापि रुषा तुषारकिरणोत्तंसस्य तिस्रो दृशः ॥

लक्ष्मणः । आर्य ।

एष मे मनसि भासतेऽधुना
मूर्तिमानिव मनोरथो रथः ।
नास्ति नो यदधिरोहलीलया
दूरमागतवतामपि श्रमः ॥

रामः । एवमेतत् । तथाहि

उल्लङ्घ्य नीरधिमतीत्य च दण्डकानि
नद्यौ च मेकलकलिन्दसुते व्यतीत्य ।
प्राप्ताः शिखण्डिशतखण्डितशाखिखण्ड-
मेते वयं शिखरिणं ननु चित्रकूटम् ॥

सीता । तिर्यग्विलोक्य । अहह कलिन्दणन्दिणि सच्चप्पसादासि जं पुणोवि णिअकुडुम्बस्स दिण्णदंसणासि *

रामः । अयि तदिदं निर्मुक्तविरोधश्वापदं भगवतो भारद्वाजस्याश्रमपदम् ।

लक्ष्मणः । एवमेतत् । अत्र हि ।

व्याजृम्भमाणवदनस्य हरेः करेण
कर्षन्ति केसरसटाः कलभाः किलैके ।
अन्ये च केसरिकिशोरकपीतमुक्तं
दुग्धं मृगेन्द्रवनितास्तनजं पिबन्ति ॥

अपिच ।

क्रोडस्माणवकाङ्कितोडनशतैरुज्जागरस्य त्वचां
शार्दूलस्य नखाङ्कुरेषु कुरुते कण्डूविनोदं मृगः ।
चञ्चच्चन्द्रशिखण्डितुण्डघटनानिर्मोकनिर्मोचितः
किञ्चायं पिबति प्रसुप्तनकुलश्वासानिलं पन्नगः ॥

रामः । अये कथमयं संप्राप्त एव चक्रवाकरमणीसंरम्भसमयः प्रभातसमयः । तथाहि ।

* अहह कलिन्दनन्दिनि सत्यप्रसादासि यत् पुनरपि निजकुटुम्बस्य दत्तदर्शनासि ।

एते केतकधूलिधूसररुचः शीतद्युतेरंशवः
प्राप्ताः संप्रति पश्चिमस्य जलधेस्तीरं जराजर्जराः ।
अप्येते विकसत्सरोरुहवनीदृक्पातसंभाविताः
प्राचीरागमुदीरयन्ति तरणेस्तारुण्यभाजः कराः ॥

लक्ष्मणः । सकौतुकम् ।

सद्यः सघटमानकोकमिथुनव्याजेन पीनस्तन-
द्वन्द्वव्यञ्जितयौवनोज्ज्वलरुचो निर्माय दिक्कन्यकाः ।
दुर्दैवाक्षरमालिकामिव झगित्याकृष्य भृङ्गावलीं
लक्ष्मीमम्बुजिनीजनस्य तनुते देवस्त्विषामीश्वरः ॥

सुग्रीवः । बिभीषण पश्यपश्य ।

उन्मीलन्ति निशानिशाचरवधूप्रोच्चाट * नामान्त्रिकाः
सायं सालसमुद्रपङ्कजवनप्रोद्बोधवैतालिकाः ।
फुल्लत्पङ्कजकोशगर्भकुहरप्रोद्भूतभृङ्गावली-
झाङ्कारप्रणवोपदेशगुरवस्तीव्रद्युतेरंशवः ॥

बिभीषणः । एवमेतत् । तथाहि ।

आयान्त्या द्विवसश्रियः पदतलस्पर्शानुभावादिव
व्योमाशोकतरोर्नवीनकलिकागुच्छः समुज्जृम्भते ।
आतन्वन्नवतंसविभ्रममसावाशाकुरङ्गीदृशा-
मुन्मीलत्तरुणप्रभाकरकरस्तोमैः समुद्भासते ॥

रामः । प्रिये ।

एतत् तर्कय चक्रवाकसुदृशामाश्वासनादायिनः
प्रौढध्वान्तपयोधिमग्नजगतीदत्तावलम्बोत्सवाः ।
दीप्तांशोर्विकसन्ति दिङ्मृगदृशां काश्मीरपङ्कोदकं-
व्यात्युक्षीचतुराः सरोरुहवनश्रीकेलिकाराः कराः ॥

अपवार्य । पश्यपश्य ।

शिथिलयति सरागो यावदर्को नलिन्याः
कमलमुकुलनीवीग्रन्थिमुद्रां करेण ।
प्रविकसदलिमालागुञ्जितैर्मञ्जुशब्दा
जनयति मुदमुच्चैः कामिनां कामिनीव ॥

सीता । विहस्य विलोक्य च । कहं इमो उम्मीलिदो जेव्व ।

पुव्वगिरिपोम्मराओ प्पअडीकिदणअणसीअलसहाओ ।
कुङ्कुमकिअङ्गराओ णलिणीजणवल्लहो देवो † ॥

रामः । प्रकाशम् । अये जानकि पश्य ।

* निर्वासनामान्त्रिका इति वा पाठः ।

† कथमयमुन्मीलित एव ।

पूर्वगिरिपद्मरागः प्रकटीकृतनयनशीतलस्वभावः
कुङ्कुमकृताङ्गरागो नलिनीजनवल्लभो देवः ॥

तरलतरतरङ्गभङ्गलेला-
बहलविलासविलोलहंसमाला ।
अमरपुरतरङ्गिणीयमम्बा
सुरनरमङ्गलकारिणी न दूरे ॥

सीता । सहर्षं तदेव पठति संस्कृतं प्राकृतं च

रामः । सहर्षं वत्स लक्ष्मण । इयमदूरे रघुकुलमङ्गलाङ्कुरप्ररोहकेदारधरणीतरङ्गिणी सरयूः । इयं च सरयूतरङ्गशीकरशीतलीकृतपरिसरा नगरीसीमन्तमणिरयोध्या ।

लक्ष्मणः । सहर्षम् । अयमसौ भरतानुयातस्त्वदभिषेकक्रनमतिर्भगवानरुन्धतीपतिः ।

दिलीपकुलमाणिक्यं सकलाशाविकासकम् ।
आविर्भवन्तं भास्वन्तं भवन्तं संप्रतीक्षते ॥

तेन पुष्पकादवतरामः ।

रामः । वत्स प्रतीक्षस्वेहैव तावत् सुलभसकलमण्डलालोकमाखण्डलाशामण्डनं भगवन्तं चण्डमरीचिं नमस्यामः । अञ्जलिं बद्ध्वा ।

प्राचीकुङ्कुमतिलकं पूर्वाचलरोहणैकमाणिक्यम्* ।
त्रिभुवनगृहैकदीपं वन्दे लोकैकलोचनं देवम् ॥

नेपथ्ये । अये वत्स रामभद्र ।

रामः । अहो अद्भुतम् ।

विकासयन्ती नितरां पद्मानीव मनांसि नः ।
प्रभेव भारती कापि भानुबिम्बाद्विजृम्भते ॥

नेपथ्ये ।

यशःपूरं दूरं तनु सुतनुनेत्रोत्पलवनी-
तमस्तन्द्राचन्द्रातप तप सहस्राणि शरदाम् ।
इयं चास्तां युष्मद्गुणकथनपीयूषपटल-
स्थितोत्सङ्गानन्दत्सुरनरभुजङ्गा त्रिजगती ॥

रामः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

पुनर्नेपथ्ये । अन्यच्च ते किमाशास्महे ।

सुग्रीवः । अये तात दिनकर परिपूर्णमनोरथ एव रामभद्रः । अनेन हि ।

प्राप्ता निर्भरमुन्नतैर्निजगुणैराज्ञा पितुः पालिता
सुग्रीवश्च बिभीषणश्च परमां राज्यश्रियं प्रापितौ ।
संग्रामे दशकन्धरः सुररिपुर्नीतो यशःशेषतां
दृष्टो बन्धुजनश्च हर्षविगलद्बाष्पोल्लसल्लोचनः ॥

तथापीदमस्तु ।

आबालादुदनाम्बुजे तनुभृतां सारस्वतं जृम्भतां
देवे कौस्तुभधाम्नि चन्द्रमुकुटेऽद्वैता मतिः खेलतु ।
वाग्देव्या सह मुक्तवैशसरसा देवी च दीव्यद्धियं
शेषस्येव फणाञ्चनेषु सततं लक्ष्मीः सतां सद्मसु ॥

रामः । तदागच्छत पुष्पकादवतीर्य गुरुं बन्धुजनं पौरांश्चानन्दयाम इति सर्वे पुष्पकादवतरन्ति ।

जायन्तामविरामरामचरितक्रीडाभिरामाः सता-
मुन्मीलन्नवमालिकाविरचितस्रग्दामरम्या गिरः ।
याः कण्ठेऽपि निवेश्य पेशलधियो रोमाञ्चलीलाञ्चिताः
कान्ताबाहुलताविलासमहिमाश्लेषान् तृणं मन्वते ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ इति श्रीजयदेवविरचिते प्रसन्नराघवनाम्नि नाटके ॥
॥ सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥
॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

इन्दुप्रकाशाख्यानेकवार्त्तापत्रमुद्रितशुभसमाचारं दृष्ट्वातिप्रसन्नेन चेतसा दयासागरं सर्वशक्तिमन्तं जगत्स्रष्टारं विश्वेशं धन्यवादपूर्वकं भूयोभूयः प्रणम्य तत्समाचारं स्वीयसर्वसुहृज्जनकर्णातिथिं कुर्मः । तथाहि । अद्यत्वे परमेश्वरो जगद्धिताय एकं भिषग्रत्नं मुम्बय्याख्यपत्तने पश्चिमाशायामपरं भास्करमिव उदाययत् । स च भिषग्वरो भाऊदाजीतिविख्यातनामा इङ्ग्लण्डीयचिकित्साशास्त्रेऽतिप्रवीणोऽपि महोत्साहतया भारतवर्षीयचिकित्साशास्त्रेऽतिपरिश्रम्याभिनवान् नानाविधानौषधपथ्यपरिहारादिप्रकारानकल्पयत् । यथा भगवान् याज्ञवल्क्यः सहस्ररश्मिमुपास्याश्रुतपूर्वं श्रुतिराशिं जगति प्रकाशयामास । तत्र महाघोरस्य वातरक्ताख्यस्य मृत्योरिव महारोगस्य समूलनिवर्तकमेकमौषधं बुद्धिसुधासिन्धुमन्थनादमृतमिव निर्माय देवादीननेकजनान् प्राशयत् । तेन चाद्ययावद्बुशावराः प्राणिनोऽमरकल्पा बभूवुः । तन्मध्ये पाठशालाध्यापकः प्रसिद्धवैयाकरणष्टोंकेकरबालशास्त्री देवः । स चैतन्महारोगग्राहदंष्ट्रापतितो यमदंष्ट्रापातमनिशमिच्छन्नप्यतिबीभत्सगलद्व्रणवक्रशरीरघृणयेव मृत्युनापि दूरादेव त्यक्तः । परन्तु प्रोक्तेन भिषङ्मुकुटमणिना कृपाकटाक्षपातवशात् स्वसमीपमाहूय स्वौषधैरेव पुनर्नवकायः शशीव प्रायः पक्षान्तराल एव रोगभयान्मोचितः । स च वैयाकरणस्तस्य महानुभावस्य सदृशानुकूलं प्रत्युपकारं केवलात् तद्यशोगानाद्भगवतः शुभाशीःप्रार्थनाच्चान्यं न कमपि कर्त्तुं शक्नोमीति पत्रे मुद्रयामास । इदं तु परमद्भुतं, यदीदृशासाध्यकल्पस्य महारोगराक्षसस्योच्छेदायौषधं सुस्वादु सुपानं पथ्यपरिहारौ चात्यल्पतया सुकरौ । कालोऽपि स्वस्थतायै ऋतुद्वयावधिकोऽपेक्ष्यत इति । नूनमस्मै वैद्यराजायाप्रभुत्वामानित्वश्रमसहिष्णुत्वभूतदयादिसद्गुणलक्षणैर्योग्यतमायायुर्वेदरहस्यमादिगुरुणोपदेष्टुमारब्धम् । गुरुविप्रतपस्विद्-

* पूर्वाचलशेखरैकमाणिक्यमित्यपि पाठान्तरम् ।

गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैरितिस्वधर्मनिरतस्य तस्य चिकित्सकवरस्य सर्वसमाचारपत्रेषु प्रशंसायोग्यस्य सद्गुणा एव दिगन्तान् प्राप्ता आतुरानाहूय रोगबन्धनान्मोचयिष्यन्ति। अधुनाऽस्माभिरियदेव करणीयत्वेनाध्यवसीयते यदेतदीयेदृक्परोपकारपाटवरूपलिङ्गदर्शनेनानुमितानामप्यन्यसर्वसद्गुणानां सामान्यत एव ज्ञाततया विशेषतः स्तोतुमशक्यत्वेन तस्य सत्पुरुषस्य स्तुतेः प्रति तन्निर्मातुरीश्वरस्यैव पुनःपुनस्स्तुतिस्ततश्चैतत्प्रार्थनं यदसौ देवद्विजप्रसादाद्दीर्घायुर्भूयादितिशम्।

बापूदेवशास्त्री टोंकेकर
राजारामशास्त्री कार्लेकर
बालशास्त्री रानडे
गोविन्ददेवशास्त्री टोंकेकर
शिवरामगोविन्द रानडे

THE MESSENGER CLOUD:

(Continued from page 254.)

LXVIII.

Now close beneath thee thou wilt see my home,
Where, flashing forth, the jewelled archway's glow,
North of my lord Kubera's royal dome,
With hues of glory mocks the heavenly bow.
There my love's flowers in dazzling beauty blow:
There in the midst the tall Mandara see
Bending the burden of her branches low
To touch her lady's hand: no child might be
Nurtured with tenderer care than that her darling tree.

LXIX.

There girt with emerald steps a bright lake gleams,
Where the gold lotus fires the lily's white:
The swans that sail upon its silver streams
Shall hail thy coming with renewed delight,
And love the cool waves better for the sight
That bids them linger near the pleasant shore,
Without a wish to seek in distant flight
The mountain lake that seemed so dear before,
That lovely mountain lake now scarce remembered more.

LXX

Deckt with smooth sapphires, rising from the fount,
A spot beloved by my young bride of old,
Sacred to rest and pleasure, stands a mount,
Which a thick plantain grove belts round with gold.
E'en now, dark cloud, as these sad eyes behold
Thy sombre mass girt by thy lightning's sheen,
They see the spot of which my tongue has told:
Back to my soul comes fresh that glorious scene,
The plantains' circling gold, the hillock's velvet green.

LXXI

Sweet clustering trailers, and each fairest flower
That charms the sense or captivates the eye,
Give grace and odour to my lady's bower.
The bright Asoka and the Kesar vie
For her caresses as my love walks by;
That asks the pressure of her foot, and this,
Wild for the joy for which I vainly sigh,
With me aspiring seeks a higher bliss,
To touch those perfect lips with a long amorous kiss

LXXII

See, on a pedestal of crystal placed,
A golden column, very tall and fair,
With richest gems, like budding cane-shoots, graced,
Towers o'er the waving trees; and gleaming there,
The blue-necked peacock drinks the evening air,
And when my darling wanders forth alone,
He tries each art to drive away her care,
Dispreads his plumes and dances to the tone
Of the melodious chime made by her tinkling zone.

LXXIII

Led by these tokens thou wilt surely know
The once bright dwelling of my love and me,
When our glad lives were strangers yet to woe
But altered now that happy spot may be,
Since the stern vengeance of my lord's decree
Has torn me far from all I loved away
The lotus glories in the sun, but he
Leaves his sad mistress at the close of day
To mourn with folded blooms the light that made her gay.

LXXIV

Gently descending, on that hillock fall,
Not in full glory lest that form of thine
In all its splendour, all its might, appal
My timid lady. Let thy lightning shine
Like sportive fire-flies in a flashing line,
And to thy friendly eyes my darling show.
She stands within her chamber, most divine
Of all the works of God, with rosy glow
Of lips, with teeth of pearl, eyes of the startled roe.

LXXV

O, see her silent there, my second life,
Like a poor love-bird mourning for her mate,
My lonely, weeping, miserable wife,
Weeping at early morn, at evening late,
With bitter tears her banisht husband's fate.
Where hast thou seen a nymph so soft of mould,
So tender, loving, and disconsolate?
Sure the sad lady's spirit dwelt of old
In some frail lotus flower that shrank from rain and cold.

LXXVI

See, on her hand her faded cheek reclines,
Long hanging tresses veil her drooping head;
Swollen with tears her eye no longer shines,
And the bright colour of her lip is fled,
For dewy sighs have washed away the red.
Like the cold moon is she, sad, feeble, pale,
When o'er its face thy pall, dark cloud, is spread,
And all the silver beams, imprisoned, fail
To penetrate the shroud, to pierce the sombre veil.

LXXVII

Now as the sight of thee renews her woe,
She turns to sacrifice: from her wild eyes,

That picture forth my form, new torrents flow,
To see my mournful wasted image rise.
Then to her favourite bird she sadly cries·
'Dost thou remember, pet, when thou wast free ?
And is the mate, with whom, from summer skies
Down sailing, in the well-known roosting tree
'Twas once thy lot to rest, still dearly loved by thee ?'

LXXVIII

Or she will touch her lute with careless grace,
And with her low-soft voice prepare to sing
Some little ballad of mine ancient race :
But soon the tears that flow from memory's spring
Mar the sweet music of the silver string
Her thoughts will wander from the cherisht lay,
The notes of triumph will no longer ring,
And her melodious voice will die away
In some wild wailing strain meet for the evil day.

LXXIX

Then bravely struggling with her dark despair,
She turns away, and fondly numbers o'er
The faded garlands which her pious care
Twines every month that comes, above the door,
Counts to the happy day that will restore
Her husband , and the thought, so passing sweet,
Brings light and rapture to her eye once more :
Her bosom swells, her pulses wildly beat,
And fancy hears the step of my returning feet.

LXXX

These cares by day assuage the mourner's grief,
But, Oh ! the night brings only woe and pain :
Be this the season for my love's relief ;
Till then, dear Cloud, thy soothing voice restrain,
And give thine aid when other help is vain.
When all is dark and still float softly near,
And ready access by her lattice gain,
Breathe thy sweet message in her sleepless ear,
And in the weary night my widowed darling cheer.

LXXXI

Then on her lonely couch, thin, anguish-worn,
Watching and weeping still she sadly lies,
Pale as the waning moon that flies the morn
When first the sunbeams fire the eastern skies.
She slowly counts 'mid tears and deep-drawn sighs
The long long weary hours that used to be
Like moments, praying that the sun may rise
To chase the lingering night that wont to flee
Like a quick flash of joy when it was passed with me.

LXXXII

But should my love her weary eyelids close,
Lulled by sweet thoughts and many a hopeful sign,
Let not thy thunder break her soft repose,
Nor sudden bid her wreathing arms untwine
Lest in her dreams they should be clasping mine :
Still let such dreams her aching bosom bless :
Then, when the sunbeams on her lattice shine,
With thy deep-sounding words the dame address,
And thus my longing love and tender hope express·

LXXXIV.

' O lonely mourner, from thy lord I speed
And to his distant home fond greetings bear.
'Tis mine the exile's weary steps to lead
In safety back to soothe his bride's despair :
'Tis mine, with thunder rolling through the air,
To wake the sigh for all he left behind,
The well-loved cot and wife still weeping there,
And urge his trembling fingers to unbind
The mourner's braid of hair for his long absence twined.

LXXXV.

Thy faithful lord on Rama s wood-crowned hill
Mourns the sad lot that severs him from thee ;
And in fond fancy he is with thee still
Though far away by hostile fate's decree.—
Wasted with woe, he seems thy form to see
Worn, like his own, with tears that ever roll
From orbs that with his weeping eyes agree .
He feels the longing of thy kindred soul,
And counts thy sighs in those his breast can ne'er control

LXXXVI.

He bids me now his loving message speak,
For far is he from all he holds most dear,
But O, what joy, might he but touch thy cheek
And softly whisper thus into thine ear :
' O pearless creature in my prison here
Signs of thy beauty meet me every hour :
I see the graces of thy form appear
Faintly reflected in each fairest flower
That twines her tender shoots around my lonely bower

LXXXII.

When from my path the startled roedeer run,
Their eyes, sweet love, thy gentle glance recall :
The peacock's glories, gleaming in the sun,
Show like thy tresses glittering as they fall :
I see thine arching eyebrow in the small
Ripple upon the brook: the moon, ah me !
Brings back thy pure pale cheek : in these, in all
The fairest sights that nature boasts, I see
Faint emblems of the charms that meet in none but thee.

LXXXVIII.

Oft my love-guided hand essays to paint
Thy portrait on the rock with mineral dyes ;
And soon as fancy fondly sees a faint
Resemblance of thy well-loved face arise,
I fall upon the ground with eager cries
Of transport :.but e'en here an envious veil
Fate interposes, and the vision flies ;
Gone is the form I wildly thought to hail,
And dim with blinding tears my loving glances fail.

LXXXIX.

The spirits of the grove, believe me, weep
As I lie tossing on my lonely bed ;
Their pearly tears steal gently down, and steep
The green leaves that o'ercanopy my head,
As, in a dream of thee, they watch me spread

My arms, enlacing in their eager strain
Nought but the yielding air of night instead
Of that delicious form they would detain ·
Then see me start and sigh and wake to woe again.

XC

A welcome herald from my darling comes
The breeze that from the snowy mountain springs,
[illegible]h fragrance from the oozing gums
Of pine-buds rifled by its balmy wings ·
To me it whispers such delicious things,
For it may be its breath has fondly played
Over my lady's bosom, whence it brings
Diviner fragrance, tenderly has laid
A kiss upon her lips, and fanned her in the shade.

XCI.

But yield not, love, to dark despair, nor think
That changeless, never ending, is our doom,
Or in the strife thy gentle soul will sink :
Some friendly stars the moonless night illume,
Some flowers of hope amid the desert bloom :
Life has no perfect good, no endless ill,
No constant brightness, no perpetual gloom ;
But circling as a wheel, and never still,
Now down, and now above, all must their fate fulfil.

XCII.

Four months remain, and when that age is fled,
Then ends my banishment and all our pain :
When Vishnu rises from his serpent bed
Where lapped in sleep the Bow-armed God has lain,
Thy lover speeds to home and thee again.
The moon of autumn with serener glow
His silver influence on our nights shall rain,
And our rapt souls with joy shall overflow
More exquisitely sweet for all remembered woe.

XCIII

Once more I see thee, but no more alone,
Thy senses steeped in dews of slumber, lie
With thy fond arms around thy husband thrown.
Thou startest, weeping, and I ask thee why
Thy soul is troubled when thy lord is nigh.
'Traitor,' thou sayest, as a smile and tear
Plays on thy lip and glistens in thine eye,
'Faithless I saw thee in my dream appear,
Whispering tales of love into another's ear.

XCIV

But, dark-eyed beauty, rest thou ever sure
That, with a constancy that nought shall bend,
Through woe and absence shall my faith endure.
To slanderous tales forbear thine ear to lend :
Store in thy heart the message which I send,
And soothe thee with the trust that love like mine
Will live unchanging on till time shall end ;
Burn with a flame that ne'er shall know decline,
But, fed with hope, each day shall yet more brightly shine.'

XCV

"Wilt thou. dear Cloud, through regions far away,
This loving message to my darling bear?
Silent art thou, yet not in vain I pray,
For when the Rain-birds, in the sultry air,
Crave the cool shower of thee, thou dost not care
To speak in answer, but sweet drops descend
And then faint strength and flagging wings repair
So comes the aid the good delight to lend,
Deeming the granted wish best answer to a friend.

XCVI

Thus, faithful herald, having cheered her heart
Who mourns in joyless solitude her fate,
From the high forehead of that hill depart
Where the celestial Bull, who bears the weight
Of Siva, rends the rock with joy elate ·
Return to me, and let my spirit know
Some comfort, hearing of my darling's state,
Ere my soul sink beneath its weight of woe,
Like a frail Jasmine-bud scorched by the summer's

XCVII

So shall my thanks repay thy gentle deed,
And evermore my blessings follow thee ·
So by the breezes wafted, shalt thou speed
To pleasant regions where thou fain wouldst be,
There rest delighted or there wander free ;
May the sweet rain ne'er fail thee ; and thy bride,
The splendid lightning, mayst thou ever see
Close to thyself in dazzling beauty ride,
Flashing upon thy breast or sporting at thy side"

XCVIII

The mourner ceased · the airy envoy heard ;
And the fond speech, by love made eloquent,
Kubera's breast with soft compassion stirred.
His ear in mercy to the tale he bent
That led his yielding spirit to relent,
And made him, ere the term was nigh, restore
The exile languishing in banishment,
And freely bade him, all his trials o'er,
Live with his love again with joy for evermore.

PUBLICATIONS RECEIVED.

Riju-vyákhyá, or a Commentary on the S Riju-pátha, part III, in Sanskrit by Rámaga yaratna. Second Edition.

We are glad to see this useful little sch printed, this time, in the Devanágarí character has made it universally accessible to Sanskrit S We have already given credit to the author for t larlike manner in which he has executed the wor

---

A Madras correspondent asks where he can account of Va[illegible]s seeking a wife in vain the Twice-born Castes,. and then espousing rání, Arundhati. We regret to be unable at to give the reference required. Can any corres assist us?

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENAR